

वसुदेव सुतं देव कंस चाणूरमदेनम्
देवकी परमानन्द कृष्णं वदे जगद्गुरुम् ॥

श्रीमद् भागवत शानयश प्रारंभमां गवाती

द्विन्द्व प्रार्थना

कृष्णविन्देन पद्मविन्दे मुखाविन्दे विनये शयन्तम् ।
वदस्य पत्रस्य पुटे शयानं आलं मुकुन्दं मनसा स्मरामि ॥

जमला यरलु कमलना अ गुढाने मुण कमलमा पधरावता
अने वटवृक्षना पणु पत्रमा शयन करता लगवान आलमुकुन्दने
स्मरु छ

॥ श्री गोविन्द-हामोदर स्तोत्र ॥

श्रीकृष्ण गोविन्द हरे मुरारे हे नाथ नारायण वामुदेव ।
लक्ष्मि पिप्पस्वामृतमेतदेव गोविन्द हामोदर माधवेति ॥ १ ॥

हे लक्ष्म । 'सु' श्रीकृष्ण ! गोविन्द ! हरे ! मुरारे ! हे नाथ !
नारायण ! वामुदेव ! 'तथा' गोविन्द ! हामोदर ! माधव !
ये नामामृतानु ज पान कयो कर

વિકૃતકામા કિલ ગોપકન્યા મુરારિપાદાપિતચિત્વૃત ૧
દધ્યાદક' મોહવશાદયોચક ગોવિન્દ દામોદર માધવેતિ ૥ ૨

જેની ચિત્તશક્તિ મુરારિના ચરણ કમલમા ચોટેલી છે એની
દોષક ગોપકન્યા દૂધ દહીં વેચવાની ધરગાથી ધરમાથી નીકળી,
એણે મન તેા મુરારિની પાસે હતુ તેથી પ્રેમવશ લાન લૂની
જવાથી 'દહીં લો દહીં' એને બદલે જોરથી 'ગોવિન્દ' દામોદર
માધવ' આદિ પોકારવા લાગી

શ્રુદ્ધે શ્રુદ્ધે ગોપવધુ કદમ્બાઃ સર્વે ભિલિત્વા મમવાચ્ય યોગમ ૧
પુણ્યાનિ નામાનિ પઠન્તિ તત્ય' ગોવિન્દ દામોદર માધવેતિ ૥ ૩

દૂજના પ્રત્યેક ધરમા ગોપિજનો નવરાશ મેળનીન ટોળાબધ
અન્યોઅન્ય મળીને એ મનમોહન માધવના 'ગોવિન્દ દામોદર,
માધવ' એવા પવિત્ર નામોનો જાણ કરી કરે છે

મુખ'શયાના નિલચેનિલ્લેહપિ નામા નિવિષ્ણુ પ્રવદન્તિ તત્યા ૧
તેનિશ્રિ'ત તન્મયતાં પ્રજન્તિ ગોવિન્દ દામોદર માધવેતિ ૥ ૪

પોતાના ધરમા જ અને તે વધુ સુખે સાર્યા પર મુતેલાજ
લોકો 'હે ગોવિન્દ! હે દામોદર! હે માધવ!' એવા વિષ્ણુ
ભગવાનના પવિત્ર નામોનું નિરંતર સ્મરણ કરી કરે છે, તે
લોકો નિ સ સધ ભગવાનની તન્મયતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે

લ્હવે સદેવ' ભજ સુન્દરાષ્ટ્રિ નામાનિ કૃષ્ણસ્ય મનોહરારાષ્ટ્ર ૧
સમસ્તભકતાર્તિ વિનાશનાનિ ગોવિન્દ દામોદર માધવેતિ ૥ ૫

હે લલ! તુ સર્વદાજ થ કૃષ્ણચન્દ્રના 'ગોવિન્દ! દામોદર
માધવ!' એ મનોહર મ જીલ નામોને, કે જે ભક્તોના સ કટોની
નિષ્પત્તિ કરનારા છે, તેમને ભજતી રહે

સુખાવસાને ઈદમેવ સાર' કુ'ખાવસાને ઈદમેવ યોગમ ૧
દદાવસાને પ્રદમેવ જાપ્ય' ગોવિન્દ દામોદર માધવેતિ ૥ ૬

સુખની સીમામા એ જ સાર છે, કુખના જ તમા એ જ
જાણવાયોગ્ય છે અને શરીરના અતકાળે પાણી એ જ મન
જપવા યોગ્ય છે તે છ કે એ જ કે 'હે ગોવિન્દ! હે દામોદર'
હે માધવ'

શ્રીકૃષ્ણ રાધાવર ગોકુલેશ ગોપાલ ગોવર્ધન નાથ વિષ્ણુ ।
 છાંવે પિંબસ્વામૃતમેતદેવ ગોવિન્દ હામોદર માધવોત ॥ ૭
 હે છલ ! તું શ્રીકૃષ્ણ ! રાધાસમણ ! વૃજરાજ ! ગોપાલ !
 ગોવર્ધન ! વિષ્ણુ ! ગોવિન્દ ! હામોદર ! માધવ ! એ નામામૃતનું
 નિરંતર પના કરતી રહે.

છાંવે રસજો મધુરપ્રિયાત્વં સત્યં હિતત્વાં પરમ વહામિ ।
 અવધુચિથા મધુરાક્ષરાશ્ચિ ગોવિન્દ હામોદર માધવેતિ ॥ ૮
 રસોધને ચાખનારી છલ ! તને મીઠી વસ્તુ ઘણીજ પ્યારી
 લાગે છે એટલા માટે હું તારા હિતની એ ઘણીજ સુદર અને
 સાચી વાત કહું છું . તું નિરંતર 'હે ગોવિન્દ ! હામોદર ! હે
 માધવ !' એ મધુર મંજુલ નામોની આવૃત્તિ કર્યા કર.

ત્યામેવ યાચે મમદોહ છાંવે સમાગતે હૃદયધરે કૃતાન્તે ।
 વક્તવ્યમેવં મધુરં સુલક્ષ્યા ગોવિન્દ હામોદર માધવોત ॥ ૯
 હે છલ ! હું તારી પાસે એક સિદ્ધા માણું છું તે તુંજ
 મને આપ. તે એજ હે જ્યારે હંડપાણી યમરાજ આ સારીરના
 અંત માટે આવે ત્યારે ઘણાજ પ્રેમથી ગદગદ સ્વરે 'હે ગોવિન્દ !
 હે હામોદર ! હે માધવ !' એ મધુર નામોનું ઉચ્ચારણ કરજે

ગોવિન્દ માધવ સ્તોત્ર ત્રિમધી પાઠ બે કરે
 હામોદર ક્યાદાને રાહેજે ગોલોક સંચરે.

વૈષ્ણવ ધર્મના મહાન ઉપદેશક અને ઉદ્ધારક

—: પ્રાતઃસ્મરણીય શ્રી રામચંદ્ર ડોંગરે મહારાજ :—

સનાતન હિંદુ ધર્મની અને જ્ઞાનની જ્યોત જલ્પી રાખનાર આધુનિક યુગના મહાન સંત, મહાન પ્રભુભક્ત, ભારતીય સંસ્કૃતિના મહાન ઉપદેશક, મહાન ભાગવત કથાકાર, કર્મ ભક્તિ અને વૈરાગ્યના મહાન સંદેશવાહક, પરમ પૂજ્ય શ્રી રામચંદ્ર ડોંગરે મહારાજનો જન્મ ૧૯૮૨ના ફાલ્ગુન સુદ ૩ ને સોમવાર તા ૧૫-૨-૧૯૨૬ના શિબ દિને ઈંદોરમાં, વડોદરાના એક દસિણિ સંસ્કારી ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો છે.

એમના પૂજ્ય પિતાશ્રી કેશવ ગણેશ ડોંગરે શાસ્ત્રજ્ઞ છે. એમના પૂજ્ય માતૃશ્રી કમલાદેવી રામભક્ત છે. એમના ભાઈ શ્રી પ્રભાકરભાઈ વેદશાસ્ત્રના વિદ્વાન છે.

એમને બળપૂર્ણમોર્ધાજ્ઞ જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ અને વૈરાગ્યના મુસંસ્કારો સંપન્ન, જે ઉમર વધતાં અભ્યાસથી અને અનુભવથી એમણે વિકસાવ્યા આજે જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ અને વૈરાગ્યના મહાન ઉપાસક, પ્રવક્તા અને પ્રચારક તરીકે ભારતભરમાં અને ભારતની બહાર જ્યાં જ્યાં લેખતુવો વિદ્યમાન છે ત્યાં ત્યાં એમના નામનો મહિમા છે.

લગભગ ૫૦ વર્ષની વયે શ્રી રામચંદ્ર ડોંગરે મહારાજે પરમાત્માની કોઈ અગમ્ય પ્રેરણાથી લેત્ર સંન્યાસ વર્ધ પોતાનું સમગ્ર જીવન શ્રીમદ્ ભાગવતને પવિત્ર ચરિત્ર અપણુ કરી દીધું છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતની કથામૃતનું, પરમ પૂજ્ય શ્રી રામચંદ્ર ડોંગરે મહારાજના સ્વમુખેથી શ્રવણ કરવું એ એક અપૂર્વ લ્હાવો છે. એમની દિવ્ય અમૃતમય વાણીને સ્ત્રોત એના વહેતુમાં શ્રોતાઓને તાણી જાય છે અને પાવન કરે છે.

સાદી, સરળ, સચોટ, માર્મિક અને ભાવવાહી ભાષામાં શ્રીમદ્ ભાગવત કથાના પ્રસંગોનું વર્ણન જ્યારે શ્રી ડોંગરે મહારાજ કરે છે ત્યારે તે પ્રસંગોના સ્બદ્ધચિત્રો તાદૃશ શ્રોતાઓના માનસપટ ઉપર અંકિત થાય છે. એની ભાવના ચિરસ્મરણીય બની જાય છે. શ્રી ડોંગરે મહારાજની ભાગવતના પ્રસંગો સાથેની તાદાત્મ્યતા, એકસરતા, એમની વાણીને અલૌકિક બનાવે છે. શ્રીકૃષ્ણને જ્યારે એ “મારો લાલો” કહીને સંબોધે છે ત્યારે એમનું હૃદય ભાવ વિહ્વલ બની જાય છે અને એમની આંખોમાંથી પ્રમાશ્રુઓ વહેવા માંડે છે. એમની કથા કહેવાની શૈલી અતિથય ભાવવાહી અને ચિંતાકર્ષક છે. જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ અને વૈરાગ્યના સુચોત સુચેષથી એમના બહુમુખી વ્યક્તિત્વનું આપણને દર્શન થાય છે. પૂ. ડોંગરે મહારાજ વિશે સ્વામી ચિન્મયનાનંદજી કહે છે જે અહર્નિશ ઈશ્વરનાં અનંત ગુણજ્ઞાન ગાય છે તે સોથી વધુ પૂજનીય છે.

મર્ષાદા પુરુષોત્તમ શ્રીરામ અને નિષ્કામ ભક્તિના પ્રણેતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની મર્ષાદા અને નિષ્કામ ભક્તિના તાણાવાણાથી નેમનું જીવન, એતપ્રોત છે. તેવા સનાતન લેખક ધર્મના મહાન ઉપદેશક અને ઉપધારક પરમ પૂજ્ય શ્રી રામચંદ્ર ડોંગરે મહારાજને આપણે સપ્રેમ વંદન કરીએ છીએ.

श्री सद्गुरवे नमः

संस्कृति दशनि ग्रंथ

परम पूज्य श्री उंगरे महाराजना
चरण्यु कर्मणमां
सादर अर्पण्यु

ગુજરાત રાજ્ય રાહત સમિતિ

દે. બહુમાળી સામે, લાલ દરવાજા

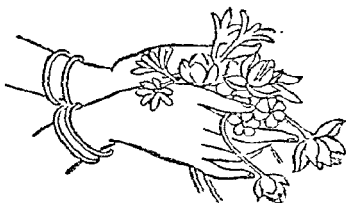
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૨

તા. ૨૪-૧-૭૬

પૂ. રવિશંકર દાદાનાં આશીર્વાચન

.....સ્વર્ગસ્થ શ્રી છગનભાયા અતિથિગૃહનું ઉદ્ઘાટન પૂ. શ્રી ડોંગરે મહારાજના યુગ હસ્તે યોજાયું છે તે જાણી તેઓ ઘણા રાજ થયા છે. પૂ. દાદા જણાવે છે કે શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર સોસાયટી અને શ્રી કલકત્તા, ગુજરાતી વૈષ્ણવ સમાજ અતિથિગૃહ બનાવી એક પ્રકારનું ઉત્તમ કાર્ય કરી રહેલ છે. અનેક પ્રવાસીઓને આશીર્વાદરૂપ બનશે. હંથર આ કાર્યને ખૂબ સફળતા આપે એવી તેઓ પ્રાર્થના કરે છે

—પ્રભુદાસ બાલુભાઈ પાંચારી

આજની ઘડી રળીયામણી રે

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ધૈવ નરોત્તમમ્ ।
દેવી સરસ્વતી ધૈવ તતો જયમુદીરયેત ॥

શ્રી ગણેશાય નમઃ

શ્રી છગનબાપા અતિથિગૃહનું ઉદ્ઘાટન

સમય • સંવત ૨૦૩૨ના મહાશુદ્ધ ૧ ને
ત્રિવિધાર તા ૧-૨-૭૬ • સપાદે ૧૦-૩૦ કલાકે

પ્રાતાઃ મહાશયીય પરમ પૂજ્ય શ્રી રામચંદ્ર ડોંગરે મહારાજના વરદ હસ્તે

પ્રમુખ • શ્રી ગીરધારીલાલ મહેતા

અતિથિવિશેષ • શ્રી રસકલાલ કૃપાશંકર વોરા (ધનમાદ)
શ્રી નગીનદાસ બગવાનદાસ પરીખ (જમશેદપુર)

ॐ
 'ङ्कारं विन्दुसंयुक्तं' नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।
 कामदं मोक्षदं चैव 'ङ्काराय नमो नमः ॥

— : भांगलिक प्रसंगो : —

श्री अष्टोत्तरशत श्रीमद् भागवत् ज्ञानयज्ञ

प्रारंभ : संवत् २०३७ ना मङ्गल शुक्र २ ने सोमवार ता. २-२-७६
 पूर्णाहुति : संवत् २०३७ना मङ्गलशुक्र १२ ने शुक्रवार ता. १२-२-७६
 भागवत कथा : प्रतिदिन सवाडे ८ थी १२; अपराडे ३ थी ६
 स्थण : ४/१, यक्ष्मेरीया लेईन (नोर्थ) लवानीपुर, कलकत्ता-२०
 मुख्य यजमान : श्री नंदलाल डोडारी
 पोथी यात्रा : श्री नंदलाल ड. डोडारीनां २/१, जेदगीन रोड लवानीपुर नां
 निवागस्थानेथी सवाडे ७।१ कलाडे प्रस्थान

व्यासपीठ पर : प्रातःस्मरणीय परम पुण्य श्री रामचंद्र उंगरे महाराज

श्री लक्ष्मीनारायण मंदिरनेा द्वितीय पाटोत्सव

यमय : संवत् २०३७ना मङ्गलशुक्र ५ शुक्रवार ता. ५-२-७६ सवाडे ८ कलाडे
 अभिषेकविधि : श्री मोहनलाल जे. जेशी
 व्याख्यान : वेदभूति श्री शंकरलाल शास्त्री

અનુક્રમ મંજરી

પ્રમુખ સ્થાનેયી	i
સંપાદકીય	iii
વંદના	v
શ્રી વક્રમીનારાયણ મંદિર જોખાયલી—ટુટ્ટી મંડળ	vii
શ્રી કલકત્તા લેખન સમાજ—	
ટુટ્ટીમંડળ તથા કાર્યવાહક સમિતિ	viii
મત્સ્યસવ સમિતિ	ix
વિવિધ મમિતિઓ	xii
મંદુરિ દર્શન ત્રણ સમિતિ	xv
સ્વયંસેવક સમિતિ	xvi
મહામાનવ આચાર્યન યોગસેવક—	
સ્વ. પૂ. શ્રી હનનઅપા	xvii
ઉદ્યોગપતિ અને દાનવીર—	
સ્વ. શ્રી ઉમેદભાઈ ગુલસેખાઈ પટેલ	xxiii
સીમાવર્ધન અને ધર્માનુશાળી—	
સ્વ. શ્રી એ. વી. જોશી	xxiv-vi

ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય

પ્રમુખ સ્થાનેથી

કલકત્તાના વૅલ્લુવોમાં ધાર્મિક ભાવના વધે એ આશયથી શ્રી કલકત્તા ગુજરાતી વૅલ્લુવ સમાજ અને શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર સોસાયટીએ કરેલા પ્રયાસોના ફળસ્વરૂપ શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિરનું નિર્માણ કરવામાં આવેલ છે. આપણા સદભાગ્યે સં. ૨૦૩૨નાં વસંત પંચમીનાં શુભ દિને આ પુનિત મંદિરમાં શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ દેવની મનોહર અલૌકિક મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા પ. પૂ. શ્રી ડૉંગરે મહારાજના સાનિધ્યમાં શ્રી ગીરધારીલાલ મહેતાના વરદૂહસ્તે થઈ અને આમ આપણું સ્વપ્ન સિદ્ધ થયું.

કલકત્તામાં આવતા યાત્રાળુઓ તથા પ્રવાસીઓને ઉત્તરવા માટે કોઈ ચારી સગવડ ન હોવાને કારણે સ્વ. પૂ. શ્રી છગનભાયાની મહેશજી એક અદ્યતન સુસજ્જ અતિથિગૃહ યાવ તેવી હતી. તે મુજબ આ ભવ્ય અતિથિગૃહ અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ ભગવાનની કૃપાથી પ. પૂ. શ્રી ડૉંગરે મહારાજના શુભ હસ્તે પ. શ્રી છગનભાયા અતિથિગૃહનું ઉદઘાટન થઈ રહ્યું છે એ આપણું સદભાગ્ય છે. અતિથિઓની સગવડતા સચવાઈ રહે તે માટે જરૂરી પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. મંદિરનાં પ્રાંગણમાં આ અતિથિગૃહ ઉત્તરનાર ભવિકજનો માટે યાત્રાધામ સમુ બની રહેશે.

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર તેમજ શ્રી છગનભાયા અતિથિગૃહનું સંચાલન ટ્રસ્ટી મંડળ તેમજ કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોની દક્ષતાથી અને આપ સૌના સહકારથી નિયમિત રૂપે ચરણતાથી ચાલી રહ્યું છે.

ફરીથી એકવાર આપણે પ. પૂ. શ્રી રામચંદ્ર ડૉંગરે મહારાજનાં શ્રી મુખેથી શ્રીમદ્ ભાગવત કથાનું જ્ઞાનામૃત ઝીલવા ભાગ્યશાળી બન્યા છીએ. પૂર્વાચલના વૅલ્લુવજનો માટે આ અપૂર્વ લ્હાવો છે.

પૂ. શ્રી છગનભાયા, શ્રી એ. વી. જોશી અને શ્રી ઉમેદભાઈ પટેલ જેવા આ સંસ્થાનાં અગ્રણી યાચાના કાર્યકરો જોમણે પોતાની અનન્ય સેવાનો આ સંસ્થાને ફાળો આપ્યો છે તેઓ આજે આપણી વચ્ચે નથી. આ પ્રસંગે તેમને નમસ્કાર કરી આપણું ઋણ અદા કરીએ છીએ.

આપણી આ ભવ્ય ઈમારતનું સર્જનકાર ઈ.સ. ૧૯૯૭માં આરંભાયું, તે ચાલુ વર્ષમાં ઈશ્વર કૃપાએ પૂર્ણ થયે. ઉદારદિલ વૅલ્લુવો તરફથી આ શુભ કાર્ય માટે આર્થિક મદદ અને સહકાર અમને સંપાડતા રહ્યા છે. અને અમને વિશ્વાસ છે કે ભવિષ્યમાં પણ એ પ્રચુર માત્રામાં મળતાં રહેશે.

મંદિરનો દ્વિતીય પાટોત્સવનો માંગલિક પ્રસંગ વસંત પંચમીનાં શુભ દિને ઉજવાય છે. આ અવસરે અખેલરશ્યત શ્રીમદ્ ભાગવત જ્ઞાનવંશનું આયોજન તથા શ્રી છગનભાયા અતિથિગૃહ ઉદઘાટનનું સદભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે આપણે માટે ગૌરવ અને આનંદનો વિષય છે.

આ શુભ પ્રસંગે નિમિત્તે અમે એક 'ગ્રંથકૃતિ દર્શન ગ્રંથ' પ્રસિદ્ધ કરવાનું વિચાર્યું, અને તે માટે સંપાદન સમિતિ રચવામાં આવી. આ સમિતિ દ્વારા સમયની મર્યાદામાં એ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથની લેખમાળાનું વર્ણન આપ સૌને જ્ઞાનપ્રદ અને રુચિકર નીવડશે એવી અમને ખાતરી છે.

આ ગ્રંથ માટે લેખો આપનાર વિદ્વાનોના, અવારનવાર આપણને પ્રવચનોનો લાભ આપનાર સંતોના તથા જાહેર ખર્ચે આપનાર અને મેળવી આપનાર સૌ બાઈઓના સ્થાનને અમે સ્વીકાર કીધે છીએ.

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિઓના વાઘાઓ લેખરૂપે તરફથી અમને મળતા રહ્યા છે. તેમજ જગવાનને ધરાવવામાં આવતા દૈનિક રાજભોજની ઉદ્દય તિથિઓમાંથી ધર્માનિષ્ઠ બાઈઓને તરફથી લગભગ ૩૦૦ તિથિઓ નોંધાઈ ગઈ છે. આ સૌ બાઈઓનેનો, ધર્મ કાર્યમાં સક્રિય મદદ કરવા માટે આભાર. આ ઉપરાંત ઉપર જણાવેલ મહોત્સવોની ઉજવણીને સફળ બનાવવા માટે જુદી જુદી સમિતિના સભ્યોએ કરેલ નિષ્ઠાપૂર્વક કાર્ય માટે તેમજ અન્ય બાઈઓનોએ ઉકાવેલી જરૂરિયાત બદલ અમે સૌ બાઈઓનોએ અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. લેખરૂપ સમાજના પીકરૂતબ સમા શ્રી ગીરધારીલાલ મહેતા, ઈશ્વરે શ્રી મોહનલાલ મિસ્ત્રી તેમજ પ્રસંગે પ્રસંગે કિમતી સલાહ સુચનો આપનાર સર્વ બાઈઓનો પસુ આ પ્રસંગે અમે આભાર વ્યક્ત ન કરીએ તો કૃતદની ગણાઈએ. અંતમાં, અમે સમગ્ર લેખરૂપ જનતાનો અમારા દરેક કાર્યમાં સાથ અને સહકાર આપવા બદલ આભાર માનીએ છીએ.

આપના ભવટીય :

રતનદી જે. રાજા

પ્રમુખ

શ્રી કલકતા લેખરૂપ સમાજ

છાટાલાલ ડી. હક્કર

પ્રમુખ

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર સોસાયટી

૪૨ થરત મોઝ રોડ

કલકતા-૨૦

सर्वेष्ट सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामया ।

सर्वे मद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिदुत्थ मागु भवेत् ॥

ॐ

GANESH TALKIE HOUSE
373, Upper Chitpur Road,
CALCUTTA-700007.

સંપાદકીય

સંવત ૨૦૩૦ ના વસંત પંચમીના શુભ દિને ધ. પૂ. શ્રી રામચંદ્ર ડોંગરે મહારાજનાં સાનિધ્યમાં શ્રી ગીરધારીચાલ મહેતાના વરદ્ધ હસ્તે શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ દેવ મંદિરમાં મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી તે શુભ પ્રસંગને અનુરૂપ સુંદર સ્મૃતિગ્રંથ શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર સોસાયટી અને શ્રી કલકત્તા લોક્સભા સમાજ તરફથી પ્રસિધ્ધ કરવામાં આવેલ જેને ખૂબ સારો આવકાર મળેલો.

આથી પ્રોત્સાહિત થઈને બે વર્ષ બાદ પૂ. શ્રી ડોંગરે મહારાજનાં શ્રીમુખેથી પ્રેરણાત્મક દિવ્યવાણી દ્વારા સામગ્રીત ચતુર્થ શ્રીમદ્ ભાગવત જ્ઞાનપ્રસન્ન આયોજન, પૂ. શ્રી છગનભાષા અભિયોગીયજનું ઉદ્ઘાટન અને દ્વિતીય પાટોત્સવ—આમ ત્રણ ઉત્સવોની ઉજવણી પ્રસંગે લગભગ ૩૦૦ પાના જેટલું સાદું, સરળ, રુચિકર અને રસપ્રદ ભાવવાણી વાંચન પુર પાડતો ગ્રંથ પ્રજટ કરવા અમે હિંમત કરી.

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર આપણાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિની જીવંત જલ્પતર્જીવોતિ છે. એ અખંડ જ્યોતિના જ્યોતિષરો જેવા આપણાં સંતો, ધર્મીજો, ઉપવાસવ્રતો, તહેવારો, ઉત્સવો, ગુંજન કરતી ગીતા વગેરે સંસ્કૃતિ દર્શનનાં મધ્યમધનાં કેટલાક આધ્યાર્મિક રંગમેરંગી, પુષ્પોનો નાજુક ગુચ્છ પ્રભુચરણમાં સમર્પણ કરવા અમને અંતરપ્રેરણા જાગી, પરિણામરૂપ સમગ્ર આયોજનને અનુરૂપ એવાં લખાણો, ચિત્રો વગેરે સામગ્રી એકઠી કરવાનાં કામમાં અમે લાગી ગયા.

અમારી પાસે સમય માત્ર અઢી ત્રણ માસનો હતો અને કામ વિરાટ હતું. અલગ અલગ આધ્યાત્મિક વિષયો તથા પ્રત્યેક નકકી કરી, લખાણ તૈયાર કરી, મળેલી સામગ્રીને સંકલિત કરી મઠાણી, મુમુક્ષુ ધર્મપ્રેમી વાંચકોને રુચિકર બને તે હેતુને લક્ષ્યમાં લઈ આ ગ્રંથને નીચે મુજબ વિવિધ ૬ વિભાગોમાં લોક્સવ જનતા સમક્ષ રજુ કરવાનું સદ્ભાગ્ય અમને સાંપડ્યું છે.

પ્રથમ વિભાગ : ભારતના મહાન સંતો, ભક્તો અને અવતારી પુરુષોના જીવનની અમર પીરસતા લેખો.

બીજો વિભાગ : ૨૬ એકાદશી મતોના માહાત્મ્ય સમજાવતા લેખો.

ત્રીજો વિભાગ : રામાયણનાં કેટલાક મહાન સ્ત્રી પાત્રોનાં જીવનવૃત્તિ.

ચોથો વિભાગ : આપણા કેટલાક વાર્ષિક તહેવારો અને ઉત્સવો આપતા લેખોના સંગ્રહ.

પાંચમો વિભાગ : હિંદુ ધર્મના મહાન ગ્રંથ ગીતાના એક એક અધ્યાયમાંથી એક એક શ્લોક ચૂંટી તેનું નિરૂપણ કરતું ભાવમય વાંચન.

છઠ્ઠો વિભાગ : બોધ કથાઓ તથા કેટલાક ચિંતનીય પ્રકીર્ણ લેખો.

પ્રાતઃ સ્મરણીય પૂ. રોજરે મહારાજની જીવન-ઝંખી ઉપરાંત લેખક સમાજના બે અગ્રણીઓ અને વિભૂતિઓ પૂ. શ્રી છગનપ્રાપા અને શ્રી જ્યોત્સ્ના જેમણે પેતાના કિંમતી સમયનો ભોગ આપી તન મન અને ધનથી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર અને અતિથિગૃહનાં નિર્માણમાં અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે તેમને આપણી ભાવભીની શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવા માટે એમની જીવન જરૂરને પ્રગટ કરી છે, જે સૌ વાંચકોને પ્રેરણાદાયી નીવડશે તેવું અમારું માનવું છે.

તદુપરાંત મંદિરના દરેક ઉત્સવો પ્રસંગે હિંદી ભાષી ભાઈ બહેનો વિપુલ પ્રમાણમાં ભાવથી ઘાંઘર રહી પ્રશંસની શોભા વધારે છે તેમની ભાવપુષ્ટિ અર્થે હિંદીભાષામાં આધ્યાત્મિક સાહિત્ય મૂકવા અમેાએ નિર્ણય લીધો. પરિણામે હિંદી વિભાજને પ્રાણમય બનાવવા અમેાએ ‘પરમાત્મા’ (૫+૨+ગા+૮+ગા=૨૪)ના ચોવીસ અવતારો રજુ કર્યા છે. વાંચકોના આધ્યાત્મિક વિચારો પુષ્ટ અને એવો, સાત્ત્વિક અને તેજસ્વી દૃવી વિચારધારાનો ‘સંસ્કૃતિ દર્શન ગ્રંથ’ તૈયાર કરવા માટે અમારા બુદ્ધિ શક્તિ કેટલાં ? એટલે આ ગ્રંથમાં જે કંઈ રજુ થઈ ચકું છે તે શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ દેવનાં અનુગ્રહથી થકય બન્યું છે. ગ્રંથ માટે લેખો આપનાર વિદ્વાનોનો અમે આ તકે હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ.

અમારા પ્રયાસમાં કષાંક ગૃહીઓ અને ઊણપો રહી જવા પામી હશે, તો તે અમારી છે. વાંચકોને તેને દરજુજર કરવા અમારી વિનંતિ છે. વાંચકને હૃદયમાં-જીવનમાં કંઈ સ્પર્શી જાય તો તે પ્રભુની પ્રસાદી માની ગ્રાહણ કરે.

માનવ મેરામણ લેખક સમાજના આધ્યાત્મિક રંગે રંગાયેલા ભાઈ બહેનોના કરકમલમાં આ નાનો પુષ્પ-ગુચ્છ મૂકતાં અમે હર્ષ અને આનંદ અનુભવીએ છીએ. આશા છે કે એની થોડીક પણ સુવાસ આપ સૌનાં મન-જીવન પ્રફુલ્લિત-ચેતનવંત કરશે.

આપનાં ભવદીય :

રમણલાલ બી. શાહ

મુળચંદ છ. પારેખ

હર્ષદરાય ન. પાઠક

ખી. ખી. રેવાવાળા

સંપાદકો

સંસ્કૃતિ દર્શન ગ્રંથ

यदक्षर पदभ्रष्टं मात्राहीनं यद्भवैत्
तत्सर्वं क्षम्यतां देव । प्रसीद परमेश्वर ॥

ॐ श्री कृष्णः शरणं मम । ॐ

— : વાંદના : —

સફળાગમે બે વર્ષ પહેલાં શ્રી શ્રી વલ્મીનારાયણ દેવની પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા આપણે આગણે ઘઈ ત્યારથી મંદિરમાં અનેક આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓના પ્રવાહ થઈ રહ્યો છે. પ્રવાહનાં પૂર સમા ત્રણ ઉત્સવો—શ્રીમદ્ ભાગવત અષ્ટોત્તરઘટ જ્ઞાનવણ, પૂ. શ્રી છગનબાપા અતિથિગૃહજી ઉદ્ઘાટન તથા મંદિરનો દ્વિતીય ધાટોસવ—ઉજવવા જેમણે પ્રેરણા સંચાર કર્યો છે તેવા જગન્નિવંતા પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર શ્રી વલ્મીનારાયણ દેવના ચરણ કમળમાં અમારો સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ પાકવીએ છીએ.

આ અવસરે જેમણે આપણાં આમંત્રણને માન આપી, કષ્ટતા થધારી, પોતાની અમૃતવાણી દ્વારા શ્રીમદ્ ભાગવત જ્ઞાનવણનું રસપાન કરાવી, આપણાં કાર્યની સફળતા માટે આયોર્વાદ આપ્યા તેવા તિથસ્વરૂપ પૂ. શ્રી ડોંગરેજી મહારાજને ધાર્મિક વંદન કરી અમારું તેમનાં પ્રાર્થનું સ્તુ વ્યક્ત કરીએ છીએ.

અમે આભારી છીએ :—

મુ. શ્રી ગીરધારીલાલ મહેતાના—જેમણે પ્રારંભથી આપણા કાર્યમાં રસ લઈને પ્રસંગોચિત માર્ગદર્શન આપ્યું તે બદલ તથા આમંત્રણને માન આપી સ્વ. શ્રી છગનબાપા અતિથિગૃહજી ઉદ્ઘાટન કરવા બદલ.

શ્રી નંદલાલભાઈ કોઠારી, શ્રી રશિકલાલ વોરા તથા શ્રી નગીનદાસ પરીખના—આપણા આમંત્રણને માન આપીને અનુદ્વેમે મુખ્ય યજમાન તથા અતિથિ વિશેષ થવાની સ્વીકૃતિ આપવા બદલ.

શ્રી બચુભાઈ જગલાણીના—જેમણે પરમ પૂજ્ય ડોંગરે મહારાજના સતત સંપર્કમાં રહી આપણે આગણે ભાગવત જ્ઞાનવણ માટેની તિથિઓ નક્કી કરી આપવા બદલ, મહારાજશ્રીને પોતાના નિવાસથાનમાં ઉતારી આપવાની વ્યવસ્થા કરવા બદલ, તથા નગર નિવાસ દરમ્યાનની દરેક સેવા ઉપારી લેવા બદલ.

‘કલ્યાણ’ના ટ્રસ્ટી મંડળ તથા સંપાદક પરમ સંત શ્રી રામસુખદાસજી મહારાજના—જેઓ જન-કલ્યાણ અર્થે પોતાની સર્વ શક્તિઓ ખર્ચી રહ્યા છે તેમના, હિંદી વિભાગમાં ‘અભિમાન’ ઉપર મનનીય લેખ આપવા બદલ.

અન્ય વિદ્વાન લેખકોના—સંસ્કૃતિ દર્શન ગ્રંથ માટે અનુરૂપ ચિંતનીય લેખો આપવા બદલ

લેખક શ્રી હસીભાઈ કોઠારી તથા પ્રકાશક શ્રી સદૃશિચાર ટ્રસ્ટ મ'ડળના-જેમના 'સંસ્કૃતિ પૂજન' માંથી તેણેવારો અને ઉચ્ચવો ટુંકાવીને આપણે લીધા છે તે બદલ,

શ્રી મોહનલાલ મિસ્ત્રી (કોઠારી એસોસીએટસ)ના-શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર, પ્રવચન ખંડ, સામાજિક પ્રસંગો માટે વાંચી અને અતિથિગૃહના કલ્પનાસભર કલાત્મક આયોજન બદલ અને આ ઈમારતનાં બાંધકામમાં આરંભથી અંત સુધી અવિરત પરિશ્રમ લઈ નિઃશુલ્ક સેવા આપવા બદલ,

શ્રી એસ. આર. ભાલોદીયાના-‘સંસ્કૃતિ દર્શન ગ્રંથ’ માટે હિંદી વિભાગનું સંકલન કરાવી આપવા બદલ.

સોલિસીટર શ્રી બી. એન. બગડિયાના-સંસ્થાની જમીનના દસ્તાવેજો નિઃશુલ્ક કરી આપવા બદલ.

શ્રી ભવાનીપુર ગુજરાતી સ્ત્રી મંડળ, સહાયકારી ડીરેક્ટરી ટ્રસ્ટના-નં. ૪, ચક્રેશ્વરીયા સેન્ટ્રલ વિદ્યાલય પ્રાંગણ શ્રીમદ્ ભાગવત જ્ઞાનવસાથે આપવા બદલ.

સંતો અને વિદ્વાનોના-આવારનવાર અત્રે પધારી લેખણ જનતાને તેમનાં પ્રવચનોનો લાભ આપવા બદલ.

શ્રી રામકૃષ્ણ સંસ્થાન મંડળના સંચાલક શ્રી નારસિંભાઈ એંધીયા તથા શ્રી હસીપ્રસાદભાઈ વ્યાસના-દર થનિવારે મંદિરમાં આધ્યાત્મિક પ્રવચનો આપવા બદલ.

શ્રી વિઠ્ઠલદાસ શાહના-મંદિરમાં નિવસિત રીતે આધ્યાત્મિક ભોધ કથાઓ-સુવાક્યો લખી આપવા બદલ.

દાતા ભાઈ બહેનોના-શ્રીમદ્ ભાગવત જ્ઞાનવસાથે પ્રસંગે તથા સ્વ. શ્રી છગનશાપા અતિથિગૃહ માટે ઉદાર હાથે કરેલાં દાનો બદલ તથા ‘સંસ્કૃતિ દર્શન ગ્રંથ’માં પોતાની જાહેરાત આપીને એના પ્રકાશનમાં મદદ કરવા બદલ.

સર્વે સ્વયંસેવક ભાઈ બહેનોના-સંપૂર્ણ સેવાભાવ અને સહકારથી સુંદર વ્યવસ્થા જળવવા બદલ.

શ્રી જલુબહેન તથા શ્રી નવલભાઈ કાંજાના-‘સંસ્કૃતિ દર્શન ગ્રંથ’નું ચીવટપૂર્વક, સમયસર, કલાત્મક મુદ્રણ કરી આપવા બદલ.

સર્વે લેખણ ભાઈબહેનોના-જેમણે પ્રવચન કે પરાક્ત રૂપે અમારા કાર્યની સફળતામાં સહકાર આપ્યો છે તે બદલ.

આપના ભવદીય !

ચીમનલાલ કાણી

નરવરલાલ શાહ

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર સોસાયટી

માનદ મંત્રીઓ

કૃષ્ણલાલ અડાલજી

પુરુષોત્તમદાસ શાહ

શ્રી કલકત્તા ગુજરાતી લેખણ સમાજ

મંત્રદીનં ક્રિયાદીનં ભક્ષિદીનં સુરેશ્વર;

યત્પુજિતં મયા ધૈવ પરિપૂર્ણં તદસ્તુમે ।

श्री लक्ष्मीनारायण मंदिर सोसायटी

ट्रस्टी मंडळ

प्रमुख :

श्री छोटारवाव पी. ठंडकर

उप-प्रमुख :

श्री रतनशी जे. राय
,, रामसुबाव बी. शाह

मानद मंत्रीजी :

श्री श्रीमनबाव छ. दास
,, नटवरबाव अच. शाह

कोषाध्यक्ष :

श्री गुलामदास डी. धर्पोळा

संस्था :

उद्योग मंडळ

श्री नंदबाव के. कोठारी

- १० भगुभाई गजबाही
- १० जयसदाशिव जी. मानसाकर
- १० ईश्वरबाव सी. पांथाव
- १० कान्तिबाव अंस. महेता
- १० जयतिबाव जे. दौशी
- १० मल्लुभाई पटेल
- १० धर्षाईभाई वजीरा

श्री सिद्धेश्वर मंडळ

- १० मुळयंद छ. पारेण
- १० छोटारबाव जे. अदेरी
- १० कान्तिभाई जगमेरा
- १० भूगळभाई शीर्
- १० मोहनबाव नेशी
- १० कुंभारबाव अजवण

શ્રી કલકત્તા ગુજરાતી ગૌણવર્ત્તમાળ

ટ્રસ્ટી મંડળ

- શ્રી રતનશી જે. રાજ
 „ નંદલાલ કે. કોઠારી
 „ છોટલાલ ડી. ઠક્કર
 „ બચુભાઈ ગગલાણી
 „ ગુલાબદાસ ડી. છાપીયા
 „ મોહનલાલ જોષી
 „ કેશવલાલ પી. ગોરમીયા

કાર્યવાહક સમિતિ :

પ્રમુખ :	ઉપ-પ્રમુખ :
શ્રી રતનશી જે. રાજ	શ્રી ઈશ્વરલાલ સી. પાંચાલ
	„ કુમનદાસ જે. શાહ
માનદ મંત્રીઓ :	કોષાધ્યક્ષ :
શ્રી કૃષ્ણલાલ અડાલજી	શ્રી ગુલાબદાસ ડી. છાપીયા
„ પુરુષોત્તમદાસ શાહ	

સભ્યો :

શ્રી નંદલાલ કે. કોઠારી	શ્રી જયંતિલાલ જે. દોશી
„ છોટલાલ ડી. ઠક્કર	„ કાંતિલાલ એસ. મહેતા
„ બચુભાઈ ગગલાણી	„ મુળચંદ છ. પારેખ
„ ચીમનલાલ જી. દાણી	„ છોટલાલ એન. ગવેરી
„ કેશવલાલ પી. ગોરમીયા	„ પ્રાણજીવન બી. અન્નેરા
„ અમૃતલાલ કે. સાવાણી	„ હર્ષદરાય ન. પાઠક
„ મણીભાઈ પટેલ	„ નટવરલાલ એચ. શાહ
	„ રવિન્દ્ર વાઘણી

આમંત્રિતો :

શ્રી શંભુભાઈ એમ. શાહ	શ્રી કિશોરદાસ વી. શાહ	શ્રી જનુભાઈ ચાગલાણી

M/s. NOBLE WATCH CO.
 P-36, Radha Bazar Street,
 CALCUTTA-700001

મહોત્સવ સ્વાગત સમિતિ

મુખ્ય વચ્ચમાન :
શ્રી નંદલાલ કે. કોઠારી

પ્રમુખ :
(સ્વાગત સમિતિ)
શ્રી રતનથી જે. રાજ

ઉપ-પ્રમુખો :
શ્રી છોટાલાલ ડી. ઠક્કર
,, રમણલાલ બી. યાદ
,, હર્ષવરલાલ સી. પાંચાલ
,, મોહનભાઈ જોશી

માનદ મંત્રીઓ :
શ્રી ચીમનલાલ જી. દાસી
,, કૃષ્ણલાલ જે અડાવજ
,, નટવરલાલ એચ. યાદ
,, પુરુષોત્તમદાસ કે. યાદ

કોષાધ્યક્ષો :
શ્રી ગુલાબદાસ ડી. છાપીઆ
,, કિશોરભાઈ યાદ

સભ્યો

શ્રી રંગનાથજી બાંગડ	શ્રી હર્ષદભાઈ વળીયા
,, ગોપાલદાસ તુલસીદાસ	,, નવનીતભાઈ એમ. ત્રિવેદી
,, હંચરીપ્રસાદ ગોએનકા	,, કેશવલાલ ધી. ગોરચિયા
,, કેશુભાઈ સંપટ	,, મંગળભાઈ ખીમજી હંસરાજ
,, નિરખરલાલ કોઠારી	,, રામચંદ્રભાઈ પટેલ
,, રામનંદરાવજી ભોજનગરવાલા	,, રામભાઈ પટેલ

શ્રી હીરજીભાઈ સુંદરદાસ
 „ રામકૃષ્ણ ભુવાલકા
 „ ગોરધનદાસ જ્ઞાનભાઈ
 „ ભગવતીપ્રસાદ ખેતાન
 „ જમનાદાસ માનસાતા
 „ રમણીકલાલ વાઘાણી
 „ નગીનભાઈ બી. પરીખ
 „ રસિકલાલ વોરા
 „ ઉમેદરાય વોરા
 „ હીરજીભાઈ રાજડા
 „ ભક્તિદાસ પી. દોશી
 „ મણીભાઈ પટેલ
 „ અમૃતલાલ કે. સાયણી
 „ છોટાલાલ એન. ઝવેરી
 „ જયંતિલાલ જી. દોશી
 „ મુળચંદ છ. પારેખ
 „ હર્ષદરાય ન. પાઠક
 „ મુળજીભાઈ શ્રીફ
 „ થંભુભાઈ શાહ
 „ રમણીકલાઈ વળીયા
 „ જુગલભાઈ મહેશ્વરી
 „ નરોત્તમભાઈ પારેખ
 „ ન્હાલચંદભાઈ પારેખ
 „ પ્રાણજીવન એન. પોપટ
 „ હિંમતલાલ કંપાણી
 „ રતિલાલ મજીથીયા
 „ કરસનદાસ ખીમજી પોપટ
 „ જયંતિલાલ મદનજી મેઘરાજ
 „ ચણવંતભાઈ ભટ્ટ
 „ એ. વી. પરીખ
 „ બાલુભાઈ રાજ
 „ નટવરલાલ મોદી

શ્રી વૃજલાલ હરખજી રાજ
 „ વૃજલાલ ભવાનભાઈ રાજ
 „ જગદીશભાઈ પાઠક
 „ કાંતિલાલ એસ. મહેતા
 „ રતિલાલ છગનલાલ પારેખ
 „ પ્રાણજીવન અજમેરા
 „ દારકાદાસ રાણા
 „ શાંતિલાલ સી. શાહ
 „ કાંતિભાઈ અજમેરા
 „ વિશ્ણુપ્રસાદ રાવલ
 „ માણિકલાલ મોદી
 „ બચુભાઈ ગજલાણી
 „ કૃષ્ણલાલ આર. ઝવેરી
 „ વાસુદેવભાઈ મુશલ
 „ દારકાદાસ મણીલાલ શાહ
 „ હરીભાઈ દવે
 „ હરદેવભાઈ નાણાવટી
 „ ભાઈચ દભાઈ શાહ
 „ રવિન્દ્રભાઈ વાઘાણી
 „ ભાનુભાઈ નાગેચા
 „ જનુભાઈ ચાગલાણી
 „ પી. પી. રેવાલાલા
 „ નવિનભાઈ પટેલ
 „ પ્રવીણભાઈ શાહ
 „ હસમુખભાઈ મહેતા
 „ કરમણીભાઈ પટેલ
 „ બાનુભાઈ દાણી
 „ હરકિસનભાઈ મહેતા
 „ નારણભાઈ ઓધીવા
 „ રણછોડદાસ આશર
 „ દિલિપ પંડ્યા
 „ ઉમેદભાઈ ઝવેરચંદ મહેતા

શ્રી અનુપચંદ એન. જીવાણી
 „ નગીનદાસ શાહ
 „ ચંદુભાઈ પટેલ
 „ મનુભાઈ પમાણી
 „ નારાયણચંદ્ર ચંચાલ
 „ મોહિતભાઈ મહેતા
 „ કાકુભાઈ રૂપારેલિયા
 „ જયશંકર ભટ્ટ
 „ ગિરધરલાલ બુલદેવ
 „ રમેશચંદ્ર એચ. શાહ
 „ નવનીતભાઈ શાહ
 „ જયુભાઈ ચાગલાણી
 „ લીનુભાઈ પટેલ
 „ વજુભાઈ જસાણી
 „ વામનભાઈ ઠાકર
 શ્રીમતી કમલાબેન શાહ
 „ મણીબેન ખટાઉ શેઠીઆ
 „ હીરાબેન કોઠારી
 „ ચાંતાબેન પટેલ
 „ રૂક્મણીબેન દોશી
 „ ઉર્વશીબેન મુપેલિયા
 „ રમાબેન દવે
 „ પદ્માબેન પરીખ
 „ ધંસાબેન દાણી

શ્રીમતી હીરાબેન છાટારી
 „ દમયંતિબેન અડાલજી
 „ તારાબેન માપવાણી
 „ ચાંતાબેન પી. સોનપાલ
 „ મુખ્યાબેન સી. સોનપાલ
 „ ચાંતાબેન લી. દત્તાણી
 „ નર્મદાબેન વાઘાણી
 શ્રી નીરંજન મોદી
 „ ચીમનભાઈ અજમેરા
 „ દલપતભાઈ અજમેરા
 „ ભરતભાઈ એસ. શેઠીઆ
 „ બાબુભાઈ દોશી (કટક)
 „ સુભાશભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ
 „ ચીમનભાઈ પી. પટેલ
 „ પુરૂષોત્તમભાઈ સોનપાલ
 „ કુમનદાસ જે. શાહ
 „ જુગલકિશોર મહેશ્વરી
 „ વૃજલાલ દત્તાણી
 „ છાટાલાલ વાસ
 „ હરીભાઈ શાહ
 „ રવામજીભાઈ ટાંક
 „ હરગોવિંદભાઈ દવે
 „ અરૂંથરા

વિવિધ સમિતિઓ

મંડપ સમિતિ

પ્રબંધક

શ્રી રતનશી જે. રાજ

સભ્યો :

શ્રી ચીમનલાલ છ. દાણી	શ્રી છોટુભાઈ ઝવેરી
„ બચુભાઈ ગગલાણી	„ પાનુભાઈ અજમેરા
„ કાંતિલાલ સાકરલાલ મહેતા	„ ચંદુભાઈ પટેલ

નગરયાત્રા સમિતિ

પ્રબંધકો

શ્રી ચીમનલાલ છ. દાણી
„ નટવરલાલ એચ શાહ
„ રવિન્દ્ર વાઘાણી

સભ્યો

શ્રી નવિનભાઈ શાહ	શ્રી ઉમેદભાઈ મહેતા
„ મનુભાઈ પમાણી	„ અમૃતલાલ સાવાણી
„ હસમુખભાઈ મહેતા	„ મોહિતભાઈ મહેતા
„ નારસુભાઈ ઓધિયા	„ રામચંદ્રભાઈ પંડ્યા
„ નારસુભાઈ પંચાલ	„ દિલીપ જે પંડ્યા
	„ હરદેવભાઈ નાભાવટી

M/s STANDARD STEEL SUPPLIERS

5/1, Clive Row, 3rd Floor, Room No 71

CALCUTTA 700001

Phone : 220394 & Gram 'Swamistee'

પ્રચાર-સમિતિ

પ્રમુખ :

શ્રી ચીમનલાલ જી. દાણી

પ્રમુખક I

શ્રી જયંતિલાલ જે. દોશી

સભ્યો :

શ્રી રતનચીભાઈ રાજ	„ નિરંજન મોદી
„ નંદલાલભાઈ કોઠારી	„ રમેશચંદ્ર એચ. ઘાડ
„ છોટાલાલ ડી. ઠક્કર	„ ચીમનલાલ અજમેરા
„ રમણલાલ બી. શાહ	„ જયંતિલાલ રાજ
„ ગુલાબદાસ ડી. છાપીયા	„ કૃષ્ણલાલ અડાલજી
„ બચુભાઈ ગગલાણી	„ મુળચંદ છ. પારેખ
„ ઈશ્વરલાલ સી. પંથાલ	„ હર્ષદરાય ન. પાઠક
„ જનુભાઈ ચાગલાણી	„ ભાનુભાઈ નાગેશ
„ રવિન્દ્ર વાઘાણી	„ વિઠ્ઠલદાસ નાનચંદ શાહ
„ ભાનુભાઈ સંપટ	„ જયંતિલાલ મહેતા
„ મણીભાઈ પટેલ	„ પાનુભાઈ અજમેરા
„ હર્ષદભાઈ વળીયા	„ રત્નછોડદાસ આર. આયર

M/s. P. L. BHATT & CO. (P.) LTD.

Importers & Exporters

5, Clive Row,

CALCUTTA-700001

Phone : 22-0176/77 Gram : 'Hexagonals'

કૃળાહાર, કૂલહાર અને પ્રજાભોજન સમિતિ

પ્રબંધક :

શ્રી ગુલાબદાસ છાપીઆ
શ્રીમતી ઉર્વશીબેન ધુપેલિયા

શ્રી બચુભાઈ જગલાણી
શ્રીમતી હીરાબેન છોટાઈ

સભ્યો :

શ્રી કિશોરભાઈ શાહ
,, વિઘ્નેશ્વર સાવલ
,, રવિન્દ્ર વાઘાણી
,, મુળજીભાઈ ભાટિયા
,, કાકુભાઈ રૂપારેલિયા
,, જનુભાઈ ચાગલાણી
,, ભાનુભાઈ નાગેચા
,, જયદેવ'કર ભટ્ટ
,, નવનીતભાઈ શાહ
,, ગિરધરલાલ બુલદેવ

શ્રી હરકીસનદાસ મહેતા
,, મહંતલાલ શાહ
,, વસંતભાઈ કોટેચા
,, રમેશચંદ્ર એચ. શાહ
શ્રીમતી કમળાબેન શાહ
,, રમેશબેન દોશી
,, પદ્માબેન પરીખ
,, રમાબેન દવે

પાર્યાલય અને આરતી સમિતિ

પ્રબંધક :

શ્રી કૃષ્ણલાલ અગાસી
,, પુરુષોત્તમદાસ શાહ
સભ્યો :

શ્રી ચીમનલાલ છ. દાણી
,, નટવરલાલ શાહ
,, હરકીસનદાસ મહેતા
,, નવનીતભાઈ શાહ
,, વિઘ્નેશ્વર સાવલ
,, કિશોરભાઈ શાહ

વાહન-વ્યવહાર સમિતિ

પ્રબંધક :

શ્રી હરદેવભાઈ નાણાવત્રી
સભ્યો :

શ્રી ગિરધરલાલ બુલદેવ
,, જનુભાઈ ચાગલાણી
,, વસંતભાઈ કોટેચા
,, જયદેવ'કર ભટ્ટ
,, લીનુભાઈ પટેલ
,, વજુભાઈ જસાણી
,, રમેશચંદ્ર એચ. શાહ
,, મહંતલાલ શાહ

M/s. KANTILAL T. GARACH & CO.

51, Ezra Street,

CALCUTTA-700001

Phone : 343614

સંસ્કૃતિ-દર્શન ગ્રંથ સમિતિ

સંપાદકો :

શ્રી રમણલાલ બી. શાહ
,, મુળચંદ છ. પારેખ
,, હર્ષદરાય એન. પાઠક
,, પી. પી. રેવાલાલા

સભ્યો :

શ્રી જયંતિલાલ જી. દેશી
,, વિઠ્ઠલદાસ નાનચંદ શાહ
,, જયંતિલાલ એ. મહેતા
,, બાનુભાઈ નાગેચા

પ્રકાશકો :

શ્રી કલકત્તા ગુજરાતી લેખક સમાજ
શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર સોસાયટી
૪૨, ચરન્ બોઝ રોડ
કલકત્તા-૨૦

મુદ્રક

નવરોઝ પ્રિન્ટીંગ વર્ક્સ
૨૭/૩૦ ઈઝરા સ્ટ્રીટ
કલકત્તા-૧

સ્વયંસેવક સમિતિ

પ્રત્યક્ષકો :

શ્રી નટવરલાલ એચ. શાહ
શ્રીમતી હંસાબહેન દાણી

શ્રી કૃષ્ણલાલ અડાલજી
શ્રીમતી દમયંતિ બહેન અડાલજી

સભ્યો :

શ્રી પાનુભાઈ અજમેરા
.. મૂળજીભાઈ ભાટિયા
.. રમેશચંદ્ર એચ શાહ
.. નારણુભાઈ પંચાલ
.. રત્નકલાલ શાહ
.. જયશંકર કે. ભટ્ટ
.. ભરત મહેતા
.. જયંતિલાલ આર. શાહ
.. મહંતલાલ એન. શાહ
.. દિલીપકુમાર શાહ
.. મહેશભાઈ રાજ
.. હસમુખભાઈ મહેતા
.. કમલેશ એન. શાહ
.. દીપક બાબુલાલ શાહ
.. અરવિંદકુમાર એમ. શાહ
.. જયંતિભાઈ રાજ
.. કિશોરભાઈ શાહ
.. મજલાલ ભવાનભાઈ રાજ
.. પ્રજલાલ એચ. રાજ
.. રામચંદ્રભાઈ પંડ્યા
શ્રીમતી દમયંતિબેન અડાલજી
.. વીરાબેન કોઠારી
.. કપિલાબેન શાહ
.. મુદુલા કિશોરભાઈ શાહ

શ્રીમતી પદ્માબેન દેસાઈ
.. દમયંતિબેન નરસિંહદા.
.. ભદ્રા બહેન ગુકલ
.. ચંદુબેન નંદલાલ
.. ચંદ્રિકાબેન રાવલ
.. ઈન્દુબેન શાહ
.. શાંતાબેન પટેલ
.. વિજ્ઞાબહેન મહેતા
.. શશીકલાબહેન લાલાજી
.. તારાબહેન વેટ
.. શારદાબહેન મીરાણી
.. પુષ્પાબહેન મહેતા
.. શારદાબહેન બુવારીયા
.. શાંતાબેન કોટક
.. બીલાબહેન શેઠ
.. રંજનબહેન બાંધી
.. મણીબહેન કાપડીયા
.. જયાબહેન પટેલ
.. ઉર્મિલાબહેન શાહ
.. વર્ષાબેન અમલાણી
.. વીજુબેન દોશી
.. જયવંતીબેન ઓઝા
.. ચંપાબેન ત્રિવેદી

સાધુચરિત સ્વ. શ્રી છગનલાલ કરમશી પારેખ (પૂ. છગનબાપા)

અતિથિગૃહનાં પ્રેરણાદાતા

મહામાનવ આજીવન લોકસેવક

સ્વ. પૂ. શ્રી છગનબાપા

(છગનલાલ કરમશી પારેખ)

સ્વ. પૂ. છગનબાપા માનવેન્દ્ર, પુરોહિતમ અને સાચે સાચે પરમ વૈભવ સંત પૂણ્યાત્મા હતા, એની પ્રતીતિ આપણને એમનાં સત્વનિષ્ઠ, સતત કર્મશીલ જીવન અને કવનમાંથી થાય છે. ગીતાની બાધમાં કહીએ તો તેઓ “યોગમુક્ત, વિશુદ્ધાત્મા વિજ્ઞાતાત્મા” અને જીતેન્દ્રિય હતા અને એટલેજ પ્રાણી માત્રના આત્માને પોતાના આત્માસમાન ગણીને સંસારમાં રહી કર્મ કરવા છતાં તેઓ હ મેઘા નિર્વેષ રહ્યા હતા.

આવા મહામાનવ શ્રી છગનબાવ કરમશી પારેખનો જન્મ રાજકોટમાં સંવત ૧૯૫૦ એટલે ઈ. સ. ૧૮૯૪ નાં જુનની તા. ૨૭મીએ લોકાલ્પા જ્ઞાતિમાં થયો હતો. મૂળ ગોડલના વતની એમનાં પિતા શ્રી કરમશીબાઈ ગોડલથી રાજકોટમાં આવી વસ્યા હતા. પિતા અને માતા જન્મનાચાઈ ભેટલા સાદા હતા એટલાજ સંસ્કારી હતા. માતા પિતાના સંસ્કારબળે તેમની હરોળના બાળકો જ્યારે શેરીઓમાં રખડતા ને મોઈ દીડિયે રમતા હતા ત્યારે ૧૧ વર્ષની વયના શ્રી છગનબાઈ તેમના ધરની નજદીક આવેલા નકલંગજીનાં મંદિરમાં નરસિંહ મહેતાનું ગીત ‘મારી હુંથી સ્વીકારો મહારાજ રે’ એવો મીઠી હલકથી ગાતા કે વાતાવરણ ગુંજી ઉઠતું ને ભક્તિનો રસ ફેલાવતું, શ્રી છગનબાઈએ માત્ર વ્યવહારિક જીવન વિકાસની કોરી કેળવણી લીધી નહોતી; એમણે તો એ કેળવણી દ્વારા અંતરનાં ઈંડાણમાં ધર્મ અને સેવાના બીજ રોપ્યા હતા.

તેઓ પોતાનું બાળ્ય અજમાવવા સત્તરવર્ષની વયે-૧૯૧૨-માં રાજકોટ છોડી ઝરીઆ ગયાને ત્યાં રૂસ્તમજી અરદેશર મુકાદમને ત્યાં ગાત્ર પચીશ રૂપિયાના પગારથી નોકરીમાં જોડાયા. તેમને જે કામ સોંપવામાં આવતું તે ચીવટ, પ્રમાણિકતા અને સત્વનિષ્ઠા થી તેઓ પાર પાડતા. છ વર્ષ બાદ સ્વતંત્ર વ્યાપાર કરવાની ઈચ્છા લેવાથી તેમણે નોકરી છોડવાનો પોતાનો નિર્ણય પારસી શેઠને જણાવ્યો. તેમણે ઘણી આનંદાની કરી પણ આખરે અરદેશર શેઠ અને તેમના પત્ની શિરીનબહેને શ્રી છગનબાઈને ફુલદાર પહેરાવી ભારે હાથે વિદાય આપી.

ઈ. સ. ૧૯૨૧માં શ્રી છગનબાઈએ તેમના જયેષ્ઠ પુત્ર રતિલાલને નામે બાગીદારીમાં કોલસાનો સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો. તેમાં સાચી સફળતા મળી પછી તેઓએ અમદાવાદ ખાતે શાખા ખોલી કોલસા ઉપરાંત મોટર સ્પેર પાટ, મોટર રિપેરીંગ કારખાનું, પેટ્રોલની એજન્સી, પ્રોવીઝન વગેરે અન્ય વ્યવસાયમાં ઝંપલાવ્યું. આઠ વર્ષને અંતે તેમને સમજાયું કે વ્યાપારમાં સાચી એવો નફો થવો જોઈતો હતો તેને

બદલે ભાગીદારોની બેવફાઈને કારણે મોટી નુકસાની થઈ હતી. પણ તેઓ હિંમત હાર્યા નહીં. પોતાની પાસે જે કંઈ હતું તે સઘળું વેચીને પોતાનું દેવું પાઈએ પાઈ ચૂકવી આપ્યું.

વ્યાપારી પ્રતિષ્ઠાને કારણે છગનભાઈને સેંટ્રલ બેંકમાંથી મોટી રકમની ઓવરડ્રાફ્ટની સગવડ સાંપડી હતી. તકલીફમાં હોવાં છતાં ઓવરડ્રાફ્ટની લાભચર્ચા ન પડવા તેમણે બેંકના મેનેજરને સામેથી કહીને ફેડીટની સગવડતા રદ કરાવી ન્યારેજ તેઓ જીંધ્યા.

છગનભાઈને ધંધામાં મોટી ખોટ ગઈ છે તેવી ખબર પડતાં જ કે, વોરા એન્ડ કું. વાળા શેઠ શ્રી હરિયંકર ભાઈએ તેમને બોલાવ્યા અને પોતાને ન્યાં નોકરીમાં જોડાઈ જવા સુચન કર્યું. પણ છગનભાઈએ નોકરી ન કરવાનો પોતાનો દંઠ નિશ્ચય જણાવતાં શેઠે કમિશનના ધારણથી કામ કરવા તેમને વિનંતિ કરી. પહેલા માસનું કમિશન માત્ર રૂ. ૨૯ થયું પરંતુ ઈશ્વર ઉપર અટલ શ્રદ્ધા હોવાથી છગનભાઈ નોકરી ન કરવાના પોતાના નિશ્ચયને વળગી રહ્યા. ધીમે ધીમે વ્યાપારમાં સફળતા મળી અને છગનભાઈ વ્યાપારમાં ઉત્તરોત્તર આશ્ચર્યકારક પ્રગતિ સાધતા ગયા.

પરિસ્થિતિએ પલટો લીધા પછી એક નહિ પણ બે ત્રણ મોટર ગાડીઓ રાખી શકે એવી આર્થિક સ્થિતિ થઈ છતાં છગનભાઈ ભૌતિક વૈભવથી અભિપ્રતજ રહ્યા.

ધંધાની સાથે સાથે શ્રી છગનભાઈની સેવા પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી. એ સેવાધર્મના ફળસ્વરૂપે જરીઆમાં ગુજરાતી શાળા તેમજ સંસ્થાનારાયણ મંદિર અસ્તિત્વમાં આવી. સામાજિક અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં પોતાની સેવાઓ આપવા ઉપરાંત તેઓ કોટ્ટેબિક ઝથકાઓ પણ પતાવતા. વ્યાપારિક મત બેદોમાં વચ્ચે પડી લવાઈ તરીકે કુનેડપૂર્વક ઉભય પક્ષને સંતોષ થાય એવી પતાવટ પણ કરતા.

નાની વયમાં છગનભાઈને પાના રમવાનો અને સિનેમા-નાટકો જોવાનો શોખ હતો પણ એક દિવસ આવા આનંદ પ્રમોદ જીવનમાં ન જોઈએ એવા તેમણે નિર્ણય લીધો અને તેનું દંડપણે અંતસુધી પાલન કર્યું.

મોટા પુત્ર રતિલાલની તબિયત જરીઆમાં સારી ન રહેતી હોવાને કારણે છગનભાઈ ૧૯૪૩માં કલકત્તા આવીને રહ્યા. અહીં પણ ધંધાની સાથે સાથે સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ તન, મન અને ધનથી ફાળો આપતા હતા. કલકત્તામાં લક્ષ્મીનારાયણ મેટરનીટી હોમ અને હોસ્પિટલનું નિર્માણ થયું તે પણ તેમનાજ અવિરત પ્રયાસોને આભારી છે. તેમની સેવા પ્રવૃત્તિને પરિણામે લાખોનાં દાનો ભેગા થયા અને ધી ભવાનીપુર એન્જ્યુકેશન સોસાયટી, શ્રી વૈષ્ણવ સમાજ, શ્રી કલકત્તા લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર સોસાયટી, શ્રી લોહાણા મહાજનવાડી વગેરે સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી અને વિકસિત બની.

૧૯૪૬નાં કલકત્તાના કોમી રમખાણોમાં છગનભાઈએ ભયગ્રસ્ત વિસ્તારમાંથી પોતાના જનનના

SHREE AMARCHANDJI GIRDHARILAL CHARITY TRUST
Amar Bhawan

P-10, New Howrah Bridge Appr. Road,
CALCUTTA-700001

જોખમે કેટલાયે ગુજરાતી હુદુદોને સલામત સ્થળોએ ખસેડ્યા અને ગુજરાતી ભાઈઓનું સંગઠન શ્રી હેમરાજ બેટાઈના નેતૃત્વ હેઠળ તાલીમ યાત્રા શરૂ કરીને કપુ.

૧૯૪૭માં જીનિવા ખાતે બોલાવવામાં આવેલી કોલસા ઉદ્યોગની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદમાં છગનભાઈ શિંદુસ્તાનનાં પ્રતિનિધિ તરીકે નિમણાવ્યા. જીનિવા જતાં કરાંચીમાં તેમનું અનેરું સ્વાગત થયું. જીનિવા પછી યુરોપનો પ્રવાસ કર્યો, ત્યાંની પ્રગતિ જોઈ અને વિશાળ દષ્ટિ લઈને તેઓ સ્વદેશ પાછા ફર્યા.

૧૯૩૯માં પોતાની મિત્રમંડળી સમક્ષ છગનભાઈએ જાહેર કપુ કરું કે “૧૯૪૯નાં જુન માસમાં હું ધંધા છોડી નિવૃત્ત લઈશ.” આ પ્રતિજ્ઞાનો અમલ તેમણે ૧૯૪૮નાં ડિસેમ્બર માસમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમ અપનાવી છ માસ વહેલો કર્યો.

૧૯૪૬માં છગનભાઈએ ધંધામાંથી સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ લીધી ત્યારે તેઓ સાત કોલસાની ખાણમાં ભાગીદાર અને ૨૧ જેટલી કંપનીઓમાં ડાયરેક્ટર હતા. તેમની આવક ધર્મધાકાર હતી પણ ધંધાકીય જીવન અને ગૃહસ્થાશ્રમી કોટુંબિક જીવનનો મોહ સાપ કાંચળી ઉતારી ફગાવી દે એમ ઉતારી દઈ તેઓએ વૈરાગ્ય અપનાવી લેખણ પૂતિનાં દર્શન કરાવ્યાં. તેમનાં બંગેઅંગમાં, પ્રત્યેક કાર્યમાં ને હર્લનચલનમાં રામનું નામ આત્મતત્વની પેઠે વણાઈ ગયું હતું.

નરસિંહ મહેતાની વાણી :—

મોહ માયા વ્હાપે નહિ જોને, દઢ વૈરાગ્ય જોનાં મનમાં રે

રામ નામ શું તાળી રે લાગી, સકળ તીરથ તેનાં તનમાં રે...

તેમણે ચરિતાઈ કરી બતાવી.

સાથે સાથે આ અસામાન્ય પુરૂષે અન્ન અને નિમક સુધ્ધાનો ન્યાય કર્યો. માત્ર બાફેલા શાકભાજી, મગફળી છાથ અને દુધ તેઓ લેતા. વાનપ્રસ્થ ધર્મ અપનાવ્યા પછી છગનભાઈએ સોથી પ્રથમ તેમનાં ધર્મપત્નિ શ્રી મલ્લિકાલેન સાથે આખાં ભારતની તીર્થયાત્રા કરી ભારત દર્શન કર્યું.

માનવેન્દ્રમાંથી પુરુષોત્તમ બનવા માટે તેમણે સરદાર નજીક કાલી કમલીવાળાની એક ગૃહમાં ૨૧ દિવસ કાષ્ટ મોનમાં ગાળી સતત રામનામનાં જપ કરી, ચિત્તની સ્વચ્છતા પ્રાપ્ત કરી લીધી. હવે તેઓ ઠક્કરબાપાના હરિજન આશ્રમમાં ગયા, ત્યાં ઠક્કરબાપાની સુચનાથી શ્રી ધર્મદેવ શાસ્ત્રી સાથે કિમાલવર્ના પછાત પ્રદેશમાં પગપાળા પ્રવાસ કરી, ગામઝામોમાં હરિજન યાત્રાઓ અને કન્યા યાત્રાઓ સ્થાપી, ઠક્કર બાપાના પગલે પગલે લોકસેવક બન્યા. તેમણે પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરી ડો. રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની મદદ દ્વારા, ભૂષે વલખા મારતા છેડકો લોકોને અનાજ પહોંચાડ્યું. શ્રી છગનભાઈ પૂણે

M/s. S. K. INDUSTRIAL CORPN.

Iron & Steel Traders,

29A, Sir Hariram Goenka Street,

CALCUTTA-700007

Ph. : 340481 Resi. & 336605 Office

કર્મયોગમાં માનતા હતા. ભગવાન બુધ્ધની જેમ—

ન ત્વદં કામયે રાત્યં, ના સ્વર્ગં ના પુનર્મયમ્ ।
કામયે દુઃસ્વતઃતાનામ્ પ્રાણીનામ આર્તનાશનમ્ ॥

—તેમને રાજ્યની, સ્વર્ગની કે પુનર્જન્મની કામના નહોતી પણ એમને તો દુઃખીઓના દુઃખો દુર કરવાં હતાને પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવી હતી.

છગનભાઈની સેવાના પરિણામરૂપ ઠક્કરબાપાનાં મુચનથી શ્રી હૃદયનાથ કુંભરૂએ ગ્રેન્ડપુએટ ને જ સભ્ય બનાવવાના નિયમ વિરૂધ્ધ જઈ અપવાદરૂપે તેમને સર્વન્ટરૂ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટીના માનદ સભ્ય બનાવ્યા. આમ ભારત વ્યાપી આ સર્વેશ્વર સંસ્થાનું 'દુર્લભ ગણાનું' માન શ્રી છગનભાઈને મળ્યું.

આસામમાં થયેલા ભયંકર ભૂકંપનાં સમાચાર મળતાં શ્રી છગનભાઈ તરતજ હિમાચલપ્રદેશમાંથી આસામ પહોંચી ગયા. ધરમાર વગરનાં બનેલાં હજારો લોકોને દશ મહીના ત્યાં રહી રાહત આપી. તેમના આ સેવા કાર્યથી ત્યાંના જવનરૂ શ્રી જયરામદાસ દોલતરામ અલ્ખેત પ્રભાવિત થયા.

શાલ્મ્સ માસ છગનભાઈ હરદ્વારમાં ગાળવાનું પક્ષદ કરતા. ત્યાં તેઓ પાંચ કલાક સમનામનાં જપ કરતા. રામાયણ ભાગવત વાંચતા અને રાતના સમૂહ ભજન—કીર્તન કરતા મા ગંગાની ત્રેદમાં ભેટી તપ-અનુષ્ઠાન—માત્ર ગંગાજળ લઈને ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કરતા હતા.

૧૯૫૦માં છગનભાઈએ જોયું કે હરદ્વારમાં ગુજરાતીઓને ઉતરવાની બરાબર સગવડતા નહોતી. સાકરમા અને તેમના પતિ શ્રી કરસનદાસ જેથી તે વખતે સિદ્ધાશ્રમની રખેવાળી કરતાં હતાં. સાકરમાએ પ્રસ્તાવ મુક્યો કે હરદ્વારમાં એકાદ આધુનિક સગવડવાળી ધર્મશાળા થાય તો ચોતે જીવશે ત્યાં સુધી ધર્મશાળાનું સુકાન સંભાળશે. છગનભાઈએ હરદ્વારમાં આધુનિક ઢબની ધર્મશાળા બનાવવાનું બીડું બંધપ્યું અને 'ગુજરાત ભવન' માત્ર દશજ માસમાં આ પરિશ્રમી પુરૂષે નેશાર કરાવ્યું. શ્રી ગુજરાત ભવન હવે 'છગનબાપા સ્મારક ભવન' બન્યું છે.

ઈ. સ. ૧૯૫૨ના ડિસેમ્બરમાં મુંબઈમાં શ્રી લોહારા મહાપરિષદનું આયોજન થયું ત્યારે શ્રી છગનભાઈએ પરિષદનું સુકાન સંભાળી લીધું. આ પરિષદમાં શ્રી છગનલાલ કે. પારેખ છગનભાઈ મટી સોના પૂ. માયા બન્યા. નાણાંની થોડી વડવો અને પરિષદનાં પરિણામરૂપ રાજકોટમાં મહિલા વિકાસ ગૃહ સ્થપાયું.

૧૯૫૪ નવેમ્બરમાં બાપા પ્રતિનિધિમંડળ લઈ આફ્રિકા ગયા. બાપા જ્યાં ગયા ત્યાં ખૂબ આદર પામ્યા. પૂ. છગનબાપા સાડા દશ લાખ શીલી ગનેા ફાળો કરી દશ માસ પછી મુંબઈ પાછા ફર્યા. 'દાનેયરીનો દ્રવ્યને સદુપયોગ કરવો એ મારો ધંધો છે' એમ બાપા કહેતા.

૧૯૫૬ મા બાપાના પ્રશસોથી અંજરમાં એક હોસ્પિટલ પણ થઈ. તેજ વર્ષમાં રાજકોટમાં ફરીથી બોહાણા શાંતિની પરિપદ થઈ. બાપાના પરિશ્રમને પરિણામે બોહાણા શાંતિની પ્રગતિની યોજનાઓ માટે શ. પાંચ લાખનો ફાળો એકઠો થયો.

મહાપરિપદનાં કાર્યમાંથી હજી પરવાર્યા ન હોતા ત્યાં અંજરમાં ગુરૂપના સમાચાર મળતાં પૂ. છગનભાયા અંજર દોડી ગયા. અને ત્યાંના કાર્યકરો સાથે રાહત કાર્યમાં ગુરૂપાઈ ગયા અને એકનિષ્ઠાથી સેવાઓ કરી બોહોના મન જીતી લીધા.

પૂ. છગનભાયાએ કચ્છમાં કાલમનું પાણીનું કારમું સંકટ જોયું. પાણી માટે વલખા મારતી બહેનોને જોઈ બાપાનું હૃદય દ્રવી ઉઠ્યું. તેમણે આગેવાનોની સલાહ લઈ કચ્છના (૩૫૨) ગામે માટે શ. રા. કચોડની પાણીની યોજના તૈયાર કરી. એ પછી તેઓ ગુજરાતના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી બળવંતરાય મહેતાને મળ્યા ને તેમને પોતાની યોજના સમજાવી. આ પ્રયાસના પરિણામ રૂપ શ. ૫૫ લાખની યોજના સરકારે મંજૂર કરતાં કચ્છનાં દોઢસો ગામેને ટયુબવેલની સગવડ મળીને કચ્છ વોટર વર્ક્સ અસ્તિત્વમાં આવ્યું.

૧૯૬૦ થી પૂ. બાપાએ કલકત્તાને પોતાનું સ્થાયી નિવાસ બનાવ્યું છતાં જે સેવાનો ભ્રમ તેમણે સ્વીકૃતિ કરી એ સેવાધર્મ ચાલુ જ રહ્યો.

ઉવટા માગે વજેલા અને સમાજથી દૂર રહેવા માગે એવા અઠંગાને પણ તેમણે મીઠાના પૂતળા જેવા નરમ સાચા માનવી બનાવવાના અનેક દાખલા તેમના જીવનમાં બન્યા છે. સેવા ધર્મ સમજાવતાં તેઓ હંમેશા કહેતા 'સેવા તો ઘસારો માગે'! એ પ્રમાણે સાચે જ સેવા કરતાં તેઓ ઘસારો વેદી લેતા. ફેડફાળા કરવા જતાં તેઓ પોતાથી પહેલ કરીને પછી જ બીજાને આગ્રહ કરતા અને આવીજ પોતાના સંગ્રહમાં ન માનતા બાપા ઘણીવાર હસતા હસતા કહેતા પેલા હશે ત્યાં સુધી આપીશ પછી પાટિયું મારી દઈશ--"પેલા ખૂટ્યા સેવા બંધ!" કેવી ભવ્ય નિખાલસતા!

ઈ. સ. ૧૯૫૯માં બોહાણા મહાપરિપદ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને કાલમ માટે સહાયક ધવાની યોજનાઓ એમણે અમલમાં મુકાવી. એજ વર્ષમાં તેમની પ્રેરણાથી મુંબઈમાં 'મહિલા ગૃહ ઉદ્યોગ વિજ્ઞાન પાપડ' સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી. પૂ. બાપાએ આ સંસ્થાને પોતાના આશિર્વાદ આપ્યા અને બહેનોની પોતાની સહાયક માર્ગિકીનાં ધારણે સ્થાપાયેલી આ સંસ્થાને પાપાનું માર્ગદર્શન આપ્યું.

પૂ. બાપાએ માત્ર બંગાળ બિહારજ નહીં, આસામ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્ર મુંબઈ હરદ્વાર કચ્છનાં જોડોનાં દુઃખ ફેડવા ભગીરથ પ્રયાસો કર્યા. એ પ્રયાસનાં પરિણામે અનેક સેવા સંસ્થાઓ સ્થપાઈ. ધર્મશાળાઓ. મંદિરો, ટ્રસ્ટો, હોસ્પિટલો, શાળાઓ ને મહિલા સંસ્થાઓ સ્થપાઈ ને સુવિકસિત બની છતાં કયાંયે એ પુરુષ પુરુષોત્તમ પોતાનું નામ આજણ ન કર્યું. દરવર્ષે પૂ. છગનભાયાને ભાગીદારીમાંથી જે કંઈ મળતું તે તેઓ

સેવા દર્શના ખર્ચ નાખતા આ નિયમ જલ્દી જાણી તેઓએ જાગૃતી રાખે.

પૂ. છત્રનખાણી સેવા પ્રવૃત્તિમાં તેમના પત્ની શ્રી મણિબેનને અને તેમના બન્ને પુત્રો શ્રી રતિલાલભાઈ અને શ્રી મુજશંકરભાઈને ફાળો પણ નાનો મુને નહોતો. શ્રી મણિબેન બાપાની સેવા ધર્મન મૂક સાધી અને પ્રેરણા મૂર્તિ બની રહ્યાં અને એજ પ્રમાણે એમનાં બન્ને પુત્રો શ્રી રતિલાલભાઈ અને શ્રી મુજશંકરભાઈએ બાપાના પ્રત્યેક કામમાં સંપૂર્ણ સહકાર આપ્યો આમ પૂ. બાપા પેતાના જીવનમાં તેજ ધર્મનાં માર્ગે જઈ કંઈ કરી શક્યા એમાં તેમનાં દૃઢ બીજનેનો હિસ્સો એટલો ન હતો.

આવા મહામાનવ પૂ. બાપાએ ૧૯૬૬માં સર્વ સાંસારિક સામાજિક સેવા પ્રવૃત્તિઓમાંથી ૧૯૬૬ની આખરે નિવૃત્ત થવાનો સંકલ્પ કર્યો આ દરમિયાન તેમની સેવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી હવે બાપા દરરોજની સાત કલાક સમનામ લેતા હતા.

૧૯૬૭નાં સપ્ટેમ્બર માસમાં શ્રાવણ માસના ઉપવાસ સ્ત્રી રહેલા બાપા ઉપર હૃદય રોગનો હુમલો થયો વિલેપારલે ખાતે બંધાયેલ માનુશી કાનભાઈ લાલભાઈ, મોતીભાઈ કન્યાશાળા અને બાલિકાગૃહનો તા. ૨૧-૧૦-૬૭ નાં રોજ મુબઈમાં ભવ્ય ઉદ્ઘાટન સમારંભ થયો ત્યારે પૂ. બાપા માંદા માંદા પણ આ સમારંભમાં હાજર થયા અને સસ્થાને પોતાના આશીર્વાદ આપ્યા.

ત્યારબાદ પૂ. બાપાએ કચ્છના વતનીને ગુજરાતના મહેસુલ પ્રધાન શ્રી ત્રેમજીભાઈ ઠક્કર પર ૧૮ પાનાનો પત્ર લખી કોટેશ્વર અને નારાયણ સરોવરની સ્થિતિ વર્ણવી તાકીદે જીર્ણોદ્ધારનાં આ કાર્ય હાથ ધરવા વિનંતિ કરી પરિણામે ગુજરાત સરકાર તરતજ સતર્ક બની અને તેણે માહિતી ખાતાના પ્રધાનને કોટેશ્વર મહાદેવ અને નારાયણ સરોવરની જાત તપાસ કરી તે અંગે ચોખ્ખ કરવા નિર્ણય લીધો.

પૂ. બાપાએ તેમનાં સંકલ્પ પ્રમાણે તા. ૨૦મી જુને (૧૯૬૮) વાનપ્રસ્થાશ્રમ પછીનો સ-ન્યાસાશ્રમ અપનાવી અધ્યાત્મ જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો તેમનાં જીવનનો એ ઉપમો વર્ષદિન હતો. એમનાં હૃદયમાં ધર્મ ન હતો, વિષાદ ન હતો આ રીતે ધાર્મિક માસ વીતી ગયા.

નવેમ્બરની ૨૪ તારીખે તેમના મોટા પુત્ર શ્રી રતિલાલભાઈના પુત્ર ચિ વસંતકુમાર અને નાના પુત્ર શ્રી મુજશંકરભાઈના પુત્રો ચિ જયશ્રીનાં લગ્ન લેવામાં મહેમાનોની આગતા સ્વાગતામાં ગુ હાઈ જયેલા બાપાએ આ પ્રસંગે પોતાને આજણે આવેલા દરેકે દરેક મહેમાનને સ્ટેશન સુધી જાતે જઈને વિદાય આપી.

આ લગ્નોત્સવ દરમિયાન એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે બાપા શ્રી દેવકરજીભાઈ તન્ના સાથે દક્ષિણનાં પ્રવાસમાં જોડાય પણ વિધિએ કંઈ બીજું જ ધાર્યું હતું તો હમી ડિસેમ્બરે પૂ. બાપાની તસિવત ભગડતાં તેમનો દક્ષિણનો પ્રવાસ મોકલું રખાયો તા. ૧૩મી ડિસેમ્બર બપોરના બાપાને લશ્મીના ૧૫૯ હોસ્પિટલ માં ખસેડયા બાપા બેથુલ બન્ધા તેમની મગજની નસ નુકી જતાં બ્રેઈનનું હેમરેજ થયું હતું. આ સ્થિતિમાં યનિવાર તા. ૧૪-૧૨-૬૮ના રોજ જ હોસ્પિટલનાં નિર્માણમાં તેમનો અગત્યનો ફાળો હતો તેમજ રાત્રે ૮-૪૫ કલાકે બાપાનું પ્રાણપ્રત્યે ગિરી ગણ મહાન અવતારી પુરુષોની પેઠે પોતાનાં સર્વ કાર્ય પૂરાં કરી, બાજુ સંકેતી લઈ તેમણે આ નવર દેહનો ત્યાગ કર્યો સમાજે એક મહામાનવ ગુમાવ્યાનું બેંકુદ ખ અનુભવ્યું.

આવા પૂ. છત્રનખાણે આપણા કોટિ કોટિ વદન !

GIRDHARILAL RAMNARAYAN

Amar Bhawan

P-10 New Howrah Bridge Appr Road,

CALCUTTA-700001.

ઉદ્યોગપતિ અને દાનવીર

શ્રી ઉમેદભાઈ ખુશાલભાઈ પટેલ

સ્વભાવે શાંત, પ્રેમાળ, આનંદી, સેવાભાવી અને જોતીજ માન ઉપજાવે તેવા પ્રતિભાશાળી સર્જન શ્રી ઉમેદભાઈનો જન્મ સુભાષ ગુજરાતમાં-ઈ. સ. ૧૯૦૮માં થયો હતો. મેટ્રીક સુધી અભ્યાસ કર્યા બાદ તેઓએ કુટુંબના તમાકુના વ્યાપારમાં ઝંપલાવ્યું. સ્વયંજે તેઓ આગળ વધ્યા અને ચાના ધંધામાં, ઉમેદભાઈ એન્ડ કૌ. ના નામે કામ કરી, ચોતરફ જુદી જુદી શાખાઓ સ્થાપી તેઓએ વ્યાપારમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી.

તેઓએ કમાણી કરી તે પ્રમાણે વાપરી પણ જાણ્યું હતું. ઠંકઠંકાણે વિવિધ કાર્યોમાં તેઓએ સારા દાન કર્યાં હતાં.

વ્યાપારી સેવા ઉપરાંત સમાજીક, ધાર્મિક અને રીતસિલિક સેવાનાં ક્ષેત્રે ઉમેદભાઈ મોખરે રહ્યા હતા. ૧૯૬૭થી શ્રી પાટીદાર સમાજ કલ્યાણ પ્રમુખ તરીકેની તેમની કમચીરી અજોડ હતી. શ્રી ભવાનીપુર એલ્યુમેન્ટ સોસાયટી, શ્રી લેખણ સમાજ તથા શ્રી બક્ષીનારાયણ મંદિરના ટ્રસ્ટી તરીકે તેમણે ઘણી ઉમદા સેવા આપી હતી.

દિકરાઓ સક્રિયતાળી અને વ્યાપાર સંભાળતા યવા એટલે નિવૃત્ત થઈ ઉમેદભાઈ રાંચીમાં રહેવા જાયો. ત્યાં બેઠા બેઠા પણ તેઓ કલકત્તા સમાજની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લઈ માનદર્શન આપતા હતા.

રાંચીમાંજ ૧૩મી ઓગસ્ટ ૧૯૭૫ના દિવસે ૬૬ વર્ષની વયે ઉમેદભાઈએ પરલોકગમન કર્યું. તેઓ ધન્ય જીવન જીવી ગયા અને તેમણે કરેલા સુકૃષ્ટોનો પરિમલ હંમેશ માટે પાછળ મૂકતા ગયા.

સૌજન્યમૂર્તિ અને ધર્માનુરાગી

સ્વ. શ્રી એ. વી. જોશી

તા. ૨૬-૧૦-૭૫ ના મુંબઈમાં ક્ષી આસનદાસ વાલજી જેથીના દુઃખદ અવસાનના સમાચાર જ્યારે કલકત્તામાં મળ્યા ત્યારે અહીંની ગુર્જર પ્રજાએ ઘણેજ શોક અને ગ્વાની અનુભવેલ. તેમના અચાનક અવસાનથી તેમના આપ્તજનો, સ્નેહિતો અને પરિચયમાં આવનાર દરેક વ્યક્તિએ અનુભવ્યું કે ગૃહસ્થ ધોવા છતાં જેણે સન્યસ્ત સ્વીકારેલ અને પરાંપકારને પોતાનું ધ્યેય બનાવેલ તેવા એક વિરલ આત્માનું વિસર્જન થયું.

ક્ષી આસનદાસ વાલજી જેથીનો જન્મ તા. ૬ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૭ ના રોજ કરાંચી (સિંધ)માં એક અકિંચન અને ધર્મનિષ્ઠ પુષ્કર્ણ બ્રાહ્મણ પરિવારમાં થયેલ. પ્રારંભ કર્મ અનુસાર તેમણે પોતાના માતા અને પિતા બન્નેની શીળી છાયા માત્ર ત્રણ વર્ષની નાની ઉંમરે ગુમાવી. જ્યેષ્ઠ બંધુ અને વડિલ કાકાના આશ્રયમાં રહીને તેઓ જ્ઞાન અને સંસ્કારના પ્રથમ પાઠ શીખ્યા. યોગ્ય ભણતર મેળવીને તેઓ કરાંચીની એક શ્રેષ્ઠ માતબર લોખંડની કંપની મેસર્સ મુરલીમથ સંતરામમાં જોડાયા. કંપનીએ તેમની કાર્યપદ્ધતિ અને નિષ્ઠાની કદર કરી તેમને ૧૯૩૯ માં તેમની કલકત્તાની ઑફીસમાં મેનેજર તરીકે નિયુક્ત કર્યા. ત્યારથી તેઓ કલકત્તાનીવાસી બન્યા અને અહીં સ્થાયી થયા. તેમણે લોખંડના વ્યાપારનો બહોળો અનુભવ મેળવ્યો. તેમનાં શેઠીઆઓ તેમજ સ્નેહિતજનોના સહકાર તેમજ આશીર્વાદ મેળવીને ૧૯૪૩માં પોતાની સ્વતંત્ર પેટીની સ્થાપના કરી જે આજે મેસર્સ એ. વી. જોશી એન્ડ સન્સના નામથી કલકત્તામાં લોખંડ બજારમાં પ્રતિષ્ઠિત પેટીઓમાંની એક ગણાય છે. વ્યવસ્થા અને આયોજનશક્તિ એમની જીવનસફળતાની ચાવીરૂપ હતાં. શુભનિષ્ઠા અને પ્રમાણિકપણે ધંધા ચલાવવાથી તેમને લોખંડ ઉદ્યોગમાં સાચી નામના મેળવી અને વેપારમાં પ્રભુકૃપાથી ખૂબજ પ્રગતિ કરી અને તેના ફળસ્વરૂપે ૧૯૫૮માં તેમણે એક સ્ટીલ રોલિંગ મીલ ખરીદી લીધી, જે આજે 'સ્ટીલ રોલિંગ મીલ્સ ઑફ મેંગાલો' નામે પ્રખ્યાત અને માતબર કંપનીઓમાંની એક ગણાય છે. પ્રભુની કૃપાથી તેમના ધંધાનો વિકાસ વસુલ બોજ રહ્યો. તેમણે એ. વી. જે વાયર્સ પ્રા. લી. અને વિજય ઇન્ડસ્ટ્રીઝ નામે તારના ઉદ્યોગ સાથે સંકળાએલ ઉદ્યોગની સ્થાપના કરી. તેમણે સ્થાપેલા બધા સાહસો આજ પણ બહુજ સાચી રીતે તેમણે દર્શાવેલ માણે, સુંદર પ્રગતિ કરી રહેલ છે. તેમનું માર્ગદર્શન ફળદાયી ગણતું કારણ કે તે દૂરઅંદેશી હતા. પ્રભુમાં અખૂટ શ્રદ્ધા હતી, સમયને ઓળખવાની તેમનામાં અગાધ શક્તિ હતી અને સ્વીકાર કરેલાં સિદ્ધાંતોમાં તેઓ અવિચળ રહેતા. કોઈ પણ સંજોગમાં તેઓ ચલિત થતા નહીં તેવું તેમનું મક્કમ મનોબળ હતું. એક વસ્તુમાં તે અટલ હતા કે વેપારમાં અનીતિ કોઈ પણ સંજોગમાં કરવી નહીં અને માલની ક્વોલિટી તદ્દન સાચી હોવી જોઈએ. આ તેમના સિદ્ધાંતને લીધે ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે તેમણે ખૂબજ

કર્મવીર શ્રી આસનદાસ વી. બેશી (બેશીજી)

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ દેવ મંદિર નિર્માણનાં સ્થંભ

સારી નામના મેળવી, અને દેશ, વિદેશોમાં મોટો ચાલક વર્ગ મેળવ્યો.

ધર્માર્થનો તેમનો સૂચ તપતો હતો અને ઉન્નતિ થતી હતી તેજ અરસામાં તેમણે અચાનક મનાં ધર્મપતિનો સાથ ૧૯૫૨માં ગુમાવ્યો. આ આઘાત તેમને મોટો અસહ્ય હતો. ખાસ કરીને તેમના પુત્રો અને પુત્રી હજુ ભણતાં હતાં, જવાબદારી બહુજ મોટી હતી અને વહાણ મધદરીએ હતું તે વખતે આ ઘા તેમને લાગ્યો. વડિલોએ પુનર્લગ્ન કરવા ઇચ્છાજ દબાણ કર્યું પણ તેઓ મક્કમ રહ્યા અને પોતાની બધી શક્તિ બાળકોની પ્રગતિ અને ઉન્નતિ પાછળ જ લગાવી. પોતાના બાળકોને સારામાં સારી તાલીમ આપી અને તેમનામાં ઉચ્ચ ધાર્મિક સંસ્કારોનું સંચય કર્યું. તેમના પુત્રોએ પણ એ જ રસ્તે ચાલી ઈશ્વરકૃપાથી બાપ જેવીજ સુકિર્તી પ્રાપ્ત કરેલ છે.

ધર્મપતિનો સાથ ગુમાવ્યા બાદ તેમણે ધીરે ધીરે ધર્માર્માંથી નિવૃત્તિ લીધી અને જીવનનું લક્ષ્ય આ સર્વોત્તમ મનુષ્ય દેહ મળ્યો તેથી ઈશ્વર પ્રાપ્તિનું બનાવ્યું. બ્રાહ્મણ પરિવારમાં જન્મ મળ્યો હતો તેથી તેમને ધાર્મિક સંસ્કાર અને સદ્વિચારો વારસામાં જ મળ્યા હતા. હવે જોશીજી વધારે સમય સન્નિધિમાં જ ગાળવા લાગ્યા, વર્ષમાં બે-ત્રણ વખત તેઓ કૃષિકેશમાં પ્રવ્રણ સહીલા ગંગાજીને સામે પાર સ્વર્ગશ્રામમાં “પરમાર્થ નીકેતન” જતાં અને ત્યાં મહાત્માઓના પ્રવચનો અને સન્નિધિમાં જ સમય ગાળતા. “પરમાર્થ નીકેતન”માં પોતાનો જ્ઞાન બનાવ્યો અને કાયમ આ દેવભૂમિમાં જ નિવાસ કરવાની તેઓ ઈચ્છા સેવતા હતા. કીટ્ટીબીક મોઢ ઓછા કર્યા અને જળકમળવત્ જીવન બનાવ્યું. ઉલ્લા ઘણા વર્ષો તેમણે આ ધર્મવ્રતભૂમિમાં જ ગાળ્યા. આ સમયમાં તેમણે કદીન ઉપાસના અને ઉગ્ર તપ કર્યું. ઘણી વખત તેઓ ત્રણ ત્રણ મહીના માત્ર મીન વ્રત પાળતા અને સવારના ચાર પાગે ઠંડીને રાત્રે ૯ વાગ્યા સુધી સાધુ સંતોના સન્નિધિ, દીનિક પ્રાર્થના અને સન્નિધિમાં જ સમય ગાળતા.

ઈશ્વર કૃપાથી ઉલ્લા ઘણાં વર્ષોથી જોશીજી પુણ્ય શાસ્ત્રી શ્રી રામચંદ્ર ડોંગરેજી મહારાજના સંસર્ગમાં હતા અને શાસ્ત્રીજીને પણ તેમના ઉપર ઘણો સ્નેહ હતો. તેમના પરિચયમાં આવ્યા બાદ શાસ્ત્રીજીની ઘણી શ્રીમદ્ ભાગવત સંપાદક વાણી સાંભળી પ્રવચનો સાંભળવા અને તેમનો પ્રેમ સંપાદન કર્યા. પછી તેમણે મજ ભૂમિની લીલી પરિકરમાં પણ શાસ્ત્રીજી સાથે કી અને જ્યાં પણ શાસ્ત્રીજીની કથા હોય ત્યાં તેમની અમૃતમયી ચાણીને લાભ લેવા તેઓ હંમેશાં તત્પર રહેતા, અને આવા આયોજનોમાં હંમેશા મિત્ર રહેતા.

ધાર્મિક જીવન ગાળવાને કારણે તેમના વિચારો, ચિંતન અને રહેણીકરણમાં અદ્ભુત પરિવર્તન આવ્યું. પોતાની દીનિક જરૂરિયાતો ધીરે ધીરે તેઓ ઓછી કરતા ગયા. શેષ જીવનમાં કોઈ પણ પાશોંવ વસ્તુ માટે તેમને મોહ ન હોય.

તેમણે ઉપરે એક વર્ષનું “મીન” ચાવુ કર્યું, પણ તેમના સ્નેહિત્રોનાં અતીઆગ્રહને વશ થઈ અને પરમાર્થ નીકેતનના સાધુસંતોની વિનંતીને માન આપી તેમની નાદુરસ્ત તબિયતને અંજો આ કદીન તપસ્વા તેઓ પુટી ન કરી શક્યા, પણ ભગવાનનો અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર કરવાની ભાવના તેમની કળેજી તબિયત યોવા

છતાં પણ તેઓ રોકી શક્યા નહીં. પોતાની નાદુરસ્ત તબિયત છતાં તેઓ ૧૭ થી ૧૯ ઓક્ટોબરે મુંબઈમાં પુ. થાસીજીને મળ્યા, અને ૨૦મી ઓક્ટોબરે તેઓ પુ. થાસીજીના પિતાશ્રીનાં દર્શન કરવા વડોદરા ગયા અને ત્યાં તેમને લકવાનો હુમલો થયો. બાદમાં તેમને મુંબઈ લઈ જવામાં આવ્યા અને મુંબઈમાં તેમની ઉત્તમ સારવાર તા. ૨૬ ઓક્ટોબર સુધી કરવામાં આવી. તબિયતમાં સુધારો જણાવા લાગ્યો અને તેમના ચારેય પુત્રો તેમની પાસે હાજર હતા પણ ઈશ્વરની ગતીનો કોઈ પાર પામી શક્યું નથી. તબીવતમાં સુધારો જણાતો હતો પણ જોશીજીના આત્માને લાગ્યું કે તેમનું કામ આ દુનિયામાં હવે સમાપ્ત થયું છે અને તેથી તેમણે સતત પ્રભુનામ, જપ અને ઈશ્વરસ્મરણમાં મનને જોડી દીધું અને સમાધિ-મૃત્યુ પામ્યા.

શ્રી જોશીજીનું ભાગવતીય જીવન બોધરૂપ બની ગયું. તેમનું આદર્શ જીવન, આચરણ, નમ્રતા, નિખાલસતા, સાલસતા અને સમદર્શિ, તેમજ નિરાભીમાની જીવન અને દરેકને ઉપચોગી થવાની ભાવનાથી પ્રેરણા મેળવીને જોશી પરિવારનો પણ એજ રસ્તો ચાલવાનો નિર્ણય બની ગયો.

જીવનની નાની પાણીથી ઉચ્ચતાના ધિખરો ધાંસલ કર્યા છતાં, છેવટ સુધી જોશીજી નમ્ર રહ્યા અને જીવન તદ્દન સાદું અને નિરાડંબરી ગાળ્યું. તેઓ નાનાથી મોટા સર્વે પ્રત્યે સમદર્શિ અને સમભાવ રાખતા. તેમનું કુટુંબ વિશાળ હોવા છતાં પોતાના પ્રત્યેક જીવન અને કર્તવ્યથી દાખલો બેસાડી, સૌને સંપ અને સ્નેહના એક મૂલે બાંધી, કુટુંબના સભ્યોનો સંપૂર્ણ સાથ સહકાર દરેક કાર્યમાં મેળવી શક્યા.

તેમના સ્વહસ્તે અપાયેલ લાખોના દાન અને તન. મન, ધનથી કરેલ સાધુઓની સેવા, જનતાના લાભારે જોજોલાં પ્રવચનો અને શક્તિ, ભાગવત સખાદ ઈત્યાદિ દરેક થતા કાર્યમાં તેઓ કુટુંબીજનોનો સહકાર મેળવી શક્યા. તેમનાં કુટુંબમાં “ચાચાજી” તરીકેનાં પ્રિય નામથી બધા તેમને સંબોધતા હતાં. તેઓ સર્વેની ચાહના મેળવી શક્યા હતા. ધાર્મિક કાર્યમાં તેઓ બહુજ ઉત્સાહી રહેતા અને સાથે સાથે સામાજિક સેવા તેમજ ઉચ્ચ કોળવણી માટે પણ તેઓ એટલાજ આગ્રહી હતા. તેમણે હોસ્પીટલો, જાહેર સંસ્થાઓ તેમજ શાળાઓને પણ પોતાથી બનતી તન, મન, ધનની સહાય કરેલ છે. એવા પણ દાખલા વ્યક્તિગત બન્યા છે કે તેમણે જમણા ઘાયે કરેલું દાન કાબા ઘાવને પણ ખબર ન પડે. જેમ પારસમણીના સ્પર્ધથી લોખંડ પણ સોનું બને તેમ તેમણે પોતાનું જીવન એવું શુદ્ધ બનાવ્યું કે તેમનાં પરિચયમાં આવનાર ઘણાનાં જીવનમાં ઉદ્ધરણામી પરિવર્તન આવેલ છે. આવા ઉચ્ચ આત્માએ મોક્ષને માર્ગે પ્રમાણ કરવાથી તેમના કુટુંબીજનો તથા સમાજને મોટી ખોટ પડેલ છે.

સંસ્કૃતિ-દર્શન-ગ્રંથ

પુષ્પમાળા

પૃષ્ઠ

૧ સંત-ચરિત્ર

કવિ જયદેવ	૧
શ્રી રામાનંદાચાર્ય	૩
સંત કબીર	૭
ભક્તકવિ-સંત નરસિંહ મહેતા	૧૨
મીરાંબાઈ	૨૨
ભક્ત સુરદાસ	૩૧
ગુરુ નાનક	૩૮
શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ	૪૪
સંત ધામેશ્વર	૫૦
સંત એકનાથ	૫૪
સંત તુકારામ	૬૧
શ્રી રામજી મહર્ષિ	૬૮
પૂર્ણપુરોહિતશ્રી સદાજનંદ સ્વામી	૭૩
સ્વામી વિવેકાનંદ	૮૦
શ્રી અરવીંદ	૮૭
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર	૯૩-૯૫

M/s. GOLDEN STEEL CORPORATION

64, G. T. Road, Lillooah, Howrah

Phone - 56-2776

૨ એકાદશી માહાત્મ્ય

કંદુ ધર્મ માં એકાદશી મતનું માહાત્મ્ય	૧
ઓધિની એકાદશી	૨
મભયા	૩
મેસદા	૫
પ્રકૃષ્ઠા	૬
પુત્રદાયિની	૭
રટ્તિલા	૮
જયા	૯
ઉમા	૧૦
આમલે	૧૧
જયા-પાપમેચની	૧૨
પદ્મલલિતા	૧૪
વરૂચિની	૧૫
મોહિની	૧૬
અપરા	૧૭
નિજલેલા	૧૮
યોગિની	૧૯
પદ્મા-વિષ્ણુચરની	૨૦
કામિકા-પવિત્રા	૨૧
પુત્રદા	૨૨
અજા	૨૩
પરિવર્તની-વામન	૨૫
ઉદિરા	૨૬
પાંચાકુદા	૨૭
રમા	૨૮
પદ્મિની	૩૦
પરમા	૩૧-૩૨

૩ રામાયણનાં કેટલાંક મહાન સ્ત્રી પાત્રો

સીતા	૧
કૌશલ્યા	૬
સુમિત્રા	૮
અહલ્યા	૯
અનસૂયા	૧૧
શબરી	૧૩
મંદોદરી	૧૪
તારા	૧૬
ત્રિજતા	૧૮
સુચેચના	૧૯
સ્વયંપ્રભા	૨૦

૪ ઉત્સવ-દર્શન

નવું વર્ષ	૧
બાઈબીજ	૩
મકર-સંક્રાંતિ	૬
વસંત પંચમી	૮
મહાશિવરાત્રી	૧૦
ફેબ્રુ	૧૪
રામનવમી	૧૭
જાન્યુ-દશહરા	૨૦
ગુરુ પૂર્ણિમા	૨૩
નાગ પંચમી	૨૮
સીતળા-સાતમ	૩૧
શ્રાવસ્તી-પૂર્ણિમા	૩૩
જન્માષ્ટમી	૩૮
શાદ	૪૩
નવરાત્રિ	૪૫
વિજયા-દશમી	૪૭
ચરદ-પૂર્ણિમા	૪૯
દીપાવલી	૫૧-૫૨

M/s. CHALIHA ROLLING MILLS PVT. LTD.

5, Mission Row, Calcutta-700001

Phone : 23-7306 & 23-2686

૫ ગીતા-ચૂંટેલા પુખ્તો

ગીતા જ્ઞાન તથા ભંડાર (ભજન)	૧
ગીતા માધ્યાત્મ્ય અને શંદેષ	૨
ચૂંટેલા ૧થી ૧૮ અધ્યાયના શ્લોકો સહિત વિવરણ	૩થી ૨૦

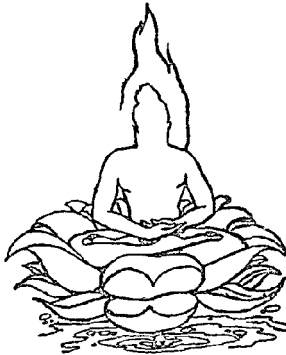
૬ સુબોધ કથાઓ તથા કેટલાક ત્રિંતનીય લેખો

સુબોધ કથાઓ	૧-૯
અન્ય પુરાણો અને ભાગવત મહાપુરાણની સર્વોપરિતા	૧૦-૧૫
શ્લોક અને પુણ્યશ્લોક	૧૬-૧૭
શ્રીમદ્ ભાગવત અને માનવ ધર્મ	૧૭-૨૦
પુષ્ટિમાર્ગ-પરિચય	૨૧-૨૭
વૃત્તિ-અન્વેષણ	૨૮

૭ હિંદી વિભાગ

સંત ચરિત્ર

ઈશ્વરીય ગુણોની પ્રવળ પ્રતીતિ કરવી હોય તો આપણે સંતો-બક્તો, મહાપુરુષોના છવનમાં ડેકિયું કરવું જોઈએ.

અસત્યને માર્ગેથી સત્ય તરફ લઈ જનાર, અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાંથી જ્ઞાનરૂપી તેજમાં લઈ જનાર, પર્મભૂષાદાના એનું સમા તારણદાર સંતો છે, પરમાત્માના અસ્તિત્વનો સંતો સતત પૂજવો છે.

માનવ જીવનનો ઉદ્દેશ્ય અને આત્મા-પરમાત્માની એકતા સાધવામાં, જ્ઞાનદીપ પ્રગટાવનાર સંતો-બક્તોનું પ્રદાન ક્રોધ ક્ષાન્તિ સર્વદા અને સર્વત્ર રહયું છે અને રહેશે.

જેમનું માર્ગદર્શન સમાજને જીવનની ચાવી સમજાવે હોય છે એવા કેટલાક મહાન સંતો-બક્તોના જીવન ચરિત્રોની ઝાંખી કદી આપણે પુનિત બનીએ !

॥ हरि : ॐ ॥ तत्सत्परमात्मनेनमः

—: કવિ જયદેવ :—

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના પરમ ભક્ત અને સંત મહાત્મા જયદેવનો જન્મ ૧૨મી સદીમાં બંગાળની પરિત્ર ભૂમિના 'બીરભુમ' જીલ્લાના, 'કેંદુલી' ગામમાં થયો હતો. એમની જન્મ તિથિ કે તારીખ ઉપલબ્ધ નથી. એમના પિતાજીનું નામ બોલદેવ હતું અને માતાજીનું નામ રામાદેવી હતું. એમણે પદ્યાવની સાથે લેખ કરી ગુહસ્વાક્રમમાં યજ્ઞબા માંડ્યા હતાં. નાનપણથીજ એમને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની ભક્તિનો રંગ લાગ્યો હતો. એમણે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. સરસ્વતી દેવીએ એમની જીભ ઉપર બહુ વાણ કર્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણ લીલાના ગુણગાનના અને ભક્તિના અદ્ભૂત મુક્તકો અને કાવ્યોની સંસ્કૃત ભાષામાં રચના કરી. તે સમયે બંગાળમાં લક્ષ્મણસેન રાજા રાજ્ય કરતા હતા. જયદેવની કાવ્ય રચનાઓથી તે ઘણા પ્રભાવિત થયા હતા. જયદેવને એમણે સારો આવકાર આપ્યો હતો અને એમના કાવ્યોની પ્રશંસા કરી હતી. શ્રીકૃષ્ણ અને રાધાના અનન્ય, અસર પ્રેમને એમના સંસ્કૃત ભાષામાં રચેલા મહાન કાવ્ય "ગીત ગોવિંદ"માં એમણે રમ્ય અને રસમય શૈલીમાં વ્યક્ત કર્યો. આ મહાકાવ્યની કીર્તિ સર્વત્ર પ્રસરી. કાવ્યની છંદબદ્ધતા, રાધા અને કૃષ્ણનો રસિક, શુંગારમય વાર્તાલાપ, અદ્ભૂત શબ્દચિત્રો, અલૌકિક પ્રકૃતિ વર્ણનો વાચકના મનને મંત્રમુગ્ધ કરી દે છે. કાવ્યનો લય અને લાવણ્ય વાચકને અદ્ભૂત રસનું પાન કરાવે છે, ભાવવિભોર બનાવી દે છે. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે, હૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણ અને રાધા પ્રત્યે અનેરો ઘનજનાટ ઉત્પન્ન કરે છે. શ્રીકૃષ્ણની અલૌકિક લીલાના દર્શન કરાવે છે. કાવ્યની મૃદુતા વાચકના મન ઉપર બહુઈ અસર કરે છે અને કાવ્યની તાલબદ્ધતા સાથે એ નાચવા લાગે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં "ગીત ગોવિંદ"નું સ્થાન હંમેશા મોખરાનું રહ્યું છે.

જયદેવ આજે એક મહાન કવિ તરીકે ઓળખાય છે પરંતુ તેઓ એક મોટા સુધારક હતા. સમાજ સુધારક તરીકે એમણે જાતિભેદને વખોડ્યો હતો. આમ બંગાળમાં સમાજ સુધારણાના તેઓ પ્રણેતા હતા. "ગીત ગોવિંદ" કાવ્યને ખિસ્તી ધર્મના "ભાઈભલ"ના સોલોમનના "ધી સોંગ ઓફ સોગ્સ" સાથે કેટલાક વિવેચકો સરખાવે છે અને આમ એની મહત્તાને સ્વીકારે છે. "ગીત ગોવિંદ"નું સંપૂર્ણ ભાષાંતર સર વિલિયમ ચેન્સે અંગ્રેજી ભાષામાં ક્યુ અને 'એથિષાટિક સોસાયટી'ના એક પુસ્તકમાં એ પ્રગટ કરવામાં આવ્યું. શ્રી ઓડવિન અરનેલ્ડે પણ એની કેટલીક કૃતિઓનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર ક્યુ હતું. "ગીત ગોવિંદ"ની ખાસ ખૂબી એની સરળતા, સચોટતા અને રસિકતા છે. શ્રીકૃષ્ણ વિષયુ ભગવાનના જ અવતાર હતા અને

અચાનકમાં, અધિકારમાં, માયાજાળમાં ફસાયેલા લોકોને ભક્તિમાર્ગે વાળવા અને તેમનો ઉદ્ધાર કરવા એમણે પોતાની લીલાના માધ્યમ વડે રાધાજીને કેન્દ્રમાં રાખી સદાચાર આચરવાના પ્રેરણા દિયું પાયા. જેવા મહાન ભક્તે ભગવાનનો સંદેશ પોતાના 'ગીત ગોવિંદ' કાવ્યદ્વારા જનતાને પહોંચાડ્યો. પ્રેમ ઈશ્વર છે અને ઈશ્વર એજ પ્રેમ છે એની પ્રતીતિ કરાવી. એમણે જ્ઞાન, ભક્તિ અને લેસરજી જીવનમાં કંઈ કર્યાં. મન, વાણી અને કર્મથી તેનું આચરણ કયું. સામાન્ય જનતાને માટે આદર્શરૂપ બની બોધપાઠ આપ્યો, તેમજ સમાજનું ઉત્થાન કયું. પ્રભુભક્તમાં કેવી અદ્ભુત શક્તિ રહેલી છે તેનો લોકો અનુભવ કરાવ્યો. શીકૃષ્ણ ગોવાળિયા પોતાની બંસીના મધુર નાદે ગોષીને, રાધાને ઘેરી કહી પ્રેમ વિહંગ છે તેમ પોતાના ભક્તને વિહંગ બનાવે છે અને એનું રસજી કરે છે. પ્રભુને એનો ભક્ત કોઈ વધુ માં યોગ છે, જે એને શરણે આવે છે તેનો બેરોષાર એજ કરે છે.

કવિ અને ભક્ત જયદેવે ત્યાગ અને ભક્તિથી પોતાના જીવનને આદર્શ બતાવ્યું અને સંસાર સાગર તરીકે ગણા. પોતાનો બેટો પાર કર્યો. એટલેજ તેા લગભગ ૮૦૦ વર્ષ બાદ પણ એનું નામ લોકજીવ્યા પર છે. શ્રીરત્નમાં જ એમનો દેહવિવશ થયો હતો. 'ગીત ગોવિંદ' ની રચના કરે એક ચમત્કાર થયો હતો. કવિ જયદેવ રનાતાર્યે ગયા હતા જ્યારે ભગવાન શ્રી જગન્નાથે જયદેવ રૂપમાં આવી કાલ્ય લખવાનું શાશુ રાખ્યું. પદ્યાવલીએ માન્ય કે પોતાના પતિજી કાલ્ય લખવામાં મદદગાર છે એમણે જોગન તેજાર કયું. રસોદ્રામાંથી બહાર આવ્યા તેા સારેથી પોતાના પતિ જયદેવને જંગામાં માર કહી પાછા આવતા જેવા. પદ્યાવલી વિરમય પામ્યા. કવિ આજણમાં આવ્યા અને પાનીના મુખ ઉપા વિરમવતાને ભાવ ભેતાં એમને આશ્ચર્ય થયું. કવિને જણાસા થઈ. પતિને આસન આપી બેસાડ્યા અને અવધી ઉત્તિ સુધી જે કંઈ બન્યું તે કથા કહી સંભળાવી. ભક્ત જયદેવને સમજતાં વાર ન લાગી કે એજ ભગવાન શીકૃષ્ણ શ્રી જગન્નાથ પોતેજ એમનું કાર્ણ કહી ગયા. પદ્યાવલીને ધન્યવાદ આપ્યો. પોતે પણ ધન્ય થઈ ગયા અને ભાવવિભોર બની ગયા. પતિપત્ની બન્નેએ એરડામાં જઈ જેમું તેા ત્યાં કોઈ કંઈ નહિ, પ્રભુ તેા કવિ જયદેવના આરાધન સમર્થ જ અંતર્ધર્મી થઈ ગયા હતા. પતિ-પત્ની બંને હરિભગવાન તરફથી થઈ ગયા. પ્રભુને અનન્ય પ્રેમ સંપાદન કરી કૃતાર્થ થયા.

—: શ્રી રામાનંદાચાર્ય :—

શ્રી રામાનંદાચાર્યનો જન્મ સં. ૧૭૫૬ની મહાવદ સાતમના રોજ પ્રવાળના એક કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ પુરુષસદન અને માતાનું નામ સુશીલાદેવી હતું. 'લક્ષ્મણ'ના શિક્ષકારના મતે તેમનું 'પૂર્વાશ્રમનું' નામ રામદત્ત હતું. 'વૈષ્ણવ ધર્મરત્નાકર'માં રામભારતી નામનો ઉલ્લેખ છે; પણ સંપ્રદાયના પંડિતો આ નામ સ્વીકારતા નથી.

કાશીમાં રામાનુજ સંપ્રદાયના રાઘવાનંદજી યાસે તેમને વિદ્યોપાસના માટે શૈક્ષણિક આજ્ઞા હતા. શાસ્ત્રાર્થમાં તેમની તેજસ્વિતા જોઈ રાઘવાનંદજી ખૂબ આનંદ પામતા. અધ્યયનકાળ પૂરો થતાં ગુરુજીએ ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વીકારવા જણાવ્યું; પણ રામાનંદજી એ બંધનમાં પડવા ઈચ્છતા ન હતા. આખરે, તેમણે પોતાનાં માતૃપિતાને સમજાવી પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે સંન્યસ્તજીવન સ્વીકાર્યું.

સંન્યાસની દીક્ષા લીધા બાદ તેમણે યોગ, જપ, તપ અને અધ્યયન કર્યાં. આ સમયે તેમને અનેકની સાથે શાસ્ત્રાર્થમાં ઊત્તરવું પડતું. તેમાં તેમણે દેખાડેલી બુદ્ધિ પ્રતિભાથી પ્રભાવિત થઈ ગુરુ રાઘવાનંદજીએ તેમને આચાર્ય પદે બેસાડ્યા, ને આમ તેઓ રામાનંદમાંથી રામાનંદાચાર્ય બન્યા.

રામાનંદાચાર્ય બન્યા પછી તેમણે દેશની યાત્રા શરૂ કરી. આ યાત્રા દરમિયાન તેમને દેશની અને સમાજની સ્થિતિનો સારો અંશે પરિચય મળ્યો. પ્રજાનું ચેતન હજારો ગયું હતું, સ્ત્રી વર્ગનું અપમાન થઈ રહ્યું હતું, ધર્મ છૂટાછૂટા અને આલસ્યદેહી તોતિંગ દીવાલો વચ્ચે કાસવાસ વેઠી રહ્યો હતો. આ પરિસ્થિતિનો તેમણે નવોજ ઉઠેલ વિચારો અને ધર્મના પ્રવાહને તેમણે નીચેથી ઉપર ચડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ખાવા-પીવાની બાબતમાં રામાનુજ આચાર્યમાંથી બહાર નીકળી તેમણે છેક ચંડાળના ઘર સુધી પોતાનો હૃદયપ્રેમ વિસ્તાર્યો. તેઓ જ્યારે યાત્રાએથી પાછા આવ્યા ત્યારે તેમના એ ઉદાર વલણનો અન્ય પ્રિયોએ વિરોધ કરી તેનું પ્રાશ્નિત કરાવવા માટે રાઘવાનંદજીને આજ્ઞા કર્યો. રામાનંદજીએ પ્રાશ્નિતનો વિરોધ કરી ગુરુજીને સમજાવ્યું: 'જનતાનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો તેને રામનામના એક સૂત્રમાં એકતાન કરી દેવી જોઈએ, એવી એકતા વગર અવારની સ્થિતિનો સામનો કરી શકાય નહિ.' ગુરુ રાઘવાનંદજી આ વાત સમજી શક્યા; યરનું સંપ્રદાયના બીજ સંપ્રદાયને માહું લગાડવાનું તેમને યોગ્ય ન લાગ્યું અને તેથી તેમણે રામાનંદજીને જુદી શાદી સ્થાપવાનું કહ્યું.

આમ, રામાનુજ સંપ્રદાયમાંથી રામાનંદી સંપ્રદાય અલગ રીતે સ્થપાયો બને સંપ્રદાયો વિચિત્ર-દ્રેત દર્શનને માને છે. બન્નેમાં મુખ્ય તફાવત એ છે કે, રામાનુજ સંપ્રદાયમાં લક્ષ્મી-નારાયણ ઈષ્ટ દેવ છે અને રામાનંદ સંપ્રદાયમાં ઈષ્ટ દેવ તરીકે સીતા-રામનો મહિમા ગવાય છે. રામાનુજ સંપ્રદાયમાં શોચાશોચની ભારે તકેદારી રખાય છે, ત્યારે રામાનંદજીના સંપ્રદાયમાં જાત-પાતિથી પર કેવળ ભક્તિનો જ મહિમા છે.

આમ રામાનંદાચાર્ય પોતાના સંપ્રદાયમાં જાતિ-જાતિના ભેદ બાવ રાખ્યા નહોતા. વસુકર કમ્પીર, ખેડૂતધર્મી, વાજંદ સેનો, લત્રિય પીયો અને ચમાર રાઈદાસને પોતાના પંદમાં સ્વીકારી ભારતના ધર્મકાવ્યમાં

ધૂવ તારક તયીકે પ્રસ્થાપિત કર્યાં. તેમના આ શિષ્યોએ લોકશાપામાં ભક્તિનો પ્રવાહ વહાવી આજની પ્રાંતિક ભાષાઓના ઘડતરમાં ઘણે મોટો ફાળો આપ્યો છે.

સાધુદીક્ષાની માગણી કરનારના અંતરની તાથાવેલી તેઓ પહેલાં માખી લેતા. ગાંગરોન ગઢના રાજ્ય પીપાજીએ રામાનંદજી પાસે રાજન્યાયનો સંકલ્પ કરી સાધુજીવન જીવવાની દીક્ષા માગી. રામાનંદજીએ કસોટી કરવા ખાતર કહ્યું, 'એમ નહિ, પેલા કૂવામાં પડો' પીપાજી તો ગુરુઆચારને માથે ચડાવી કૂવામાં ખાબક્યા તેવાર થઈ ગયા. રામાનંદજીએ તેમનો હાથ પકડી લીધો. અને પાસે બેસાડી મંત્રોપદેશ આપ્યો: 'પીપાજી, તું પાછો તારા રાજ્યમાં જા! ભગવાનની ભક્તિ કરતો રહેજે. એક વર્ષ પછી હું ત્યાં આવીશ.' અને એક વર્ષ પછી રામાનંદજીએ પીપાજીને સર્વન્યાયનો આદેશ આપ્યો. પીપાજીએ તેમનાં પટરાણી પદ્માવતીને ઘણાં સમજાવ્યાં; પણ તેણે જોડાવમાં જ પોતાનું સૌભાગ્ય ભ્રમ્યું. આથી તેઓ બન્નેએ સાથે જ ગૃહત્યાગ સ્વીકાર્યો; અને રામાનંદજીના શિષ્ય મંડળ સાથે યાત્રામાં બેઠાં.

રામાનંદજીનો ભક્તિમાર્ગ સમુદ્ર જેવો સો કોઈને સમાવનારો હતો. આથી પીપાજી ઘણી બીજા અગ્રેક શિષ્યો રામાનંદજી પાસે આવ્યા. તેમાં સુરસુરાનંદજી, સુખાનંદજી, નરહરિયાનંદજી, ચોગાનંદજી, ભાવાનંદજી અને ગોલવાનંદજીનો સમાવેશ થાય છે.

પોતાની શિષ્યમંડળી સાથે સ્વામીજી દ્વારકાની યાત્રાએ જઈ રહ્યા હતા ત્યારે માર્ગમાં તેમણે ગિરનાર પર્વત ઉપર મુકામ કર્યો. ત્યાં રામાનંદજીના પગલાં આજે પણ પૂજ્ય છે. આ યાત્રામાં તેઓ હતાક વર્ષ ગયેલી પ્રજામાં ઉપદેશ દ્વારા શ્રદ્ધા પ્રેરી તેને ચેતનવંતી બનાવવાનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા. મુશ્કેલીએ તોડીફોડી નાખેલ પ્રભાસપાટણનું સોમનાથ મહાદેવનું મંદિર જોઈ તેમને અપાર દુઃખ ઊપજ્યું: 'હિન્દુઓ યોવા છતાં મંદિરની આ દશા થઈ?' હિન્દુઓની આટલી બધી નિર્ભળતા જોઈ તેમણે વિચાર્યું કે, બ્રહ્મચર્ય, યશસ્વત્ય, અનન્યભક્તિ અને એકતા વિના ભારતના ગૌરવની, ધર્મની ધજાની અને સતીઓના શીલની સુરક્ષા અશક્ય છે.

આથી તેમણે એક વિરકત દળની યોજના ઘડી કાઢી અને એ દળે ધર્મને માટે પ્રાણની નંદાજવધી સ્વીકારી હતી. આ આચાર્યમાં દેશદાગની કેવી ઉન્નત ભાવના ભરી હતી તેનાં દર્શન અહીં વિરકત દળની યોજનામાં થયા વગર રહેશે નહિ.

દ્વારકાની યાત્રા પૂરી કરી સ્વામીજી આજુ ગયા અને ત્યાં રમુનાવજીનું મંદિર સ્થાપ્યું. એ પછી પ્રજા કલ્યાણનો ઉપદેશ આપતા આપતા તેઓ ઉજ્જૈન ગયા, અપોધ્યા અને પ્રયાગનો પ્રવાસ કરી તેઓ કાચી ખાતે પાછા ફર્યા. અને ત્યાં ભારતીય પ્રજામાં શ્રદ્ધા પ્રગટાવવા અને આત્મગૌરવ વિકસાવવા માટેના ચિંતનમાં પડી ગયા.

સાધુસંતોના પવિત્ર કાર્યોમાં વિશેષ નાખનારી આસુરી વૃત્તિ દરેક કાળે અને દરેક સ્થળે ઉદભવતી જ યોગ છે. રામાનંદજીને પણ એવી કસોટીમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું. એકવાર સ્વામીજીની ધ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં કનિષ્ઠ નામનો એક માવાવાદી આવ્યો અને તેમને ધ્યાનભંગ કરવા તેમના પર માંસ તથા લોહી ભેગા

પવિત્ર દ્રવ્યો કે કવા લાગ્યો, પણ તેમાં તે ન ફાળ્યો—સ્વામીજી તે સ્થિરચિત્તજ રહ્યા. એ માયાવી કાર્તિક રામીના સંપ્રદાયનો હતો, પણ સ્વામીજીનો પ્રભાવ જોઈ તેનું અભિમાન ગળી ગયું અને ‘રામનામ’ નો મંત્ર ત્યાં લાગ્યો. સ્વામીજીએ તેને પ્રેમપૂર્વક પોતાના પંથમાં સ્વીકાર્યો અને ગુરુમંત્ર આપ્યો : ‘જેટા ! સજ્જનોનું દી અપમાન કરવું નહિ. કદી ગર્વ કરવો નહિ. ગર્વ કરવાથી આલોક અને પરલોક બન્ને ભગડે છે, માટે હવાણના થાહનારે કષારેય ગર્વ કરવો નહિ.’

બીજા એક પ્રસંગે મહાસેન નામનો એક પંડિત મોટી શિષ્યસેના સાથે શાસ્ત્રાર્થે આવી રહ્યો હતો. હિંદુ શાસ્ત્રોમાં અનેક ઠેકાણે વિવેચ મેળવ્યા હતા. એ વિવેચાનુમત પંડિતને પાંચ ગંગાઘાટ પર પીપાજીને મેટો થઈ ગયો. અને તેમની સાથે અભિમાનયુક્ત વાતો કરવા લાગ્યો; પરંતુ ખુશીની વાત તો એ છે કે પીપાજીએ જ તેનું અભિમાન ગાળી નાખ્યું. આથી તે રામાનંદજીને શરણે ગયો. સ્વામીજીના મનમાં જે રામામણ ચાલી રહી હતી, તે આ પંડિત પાસે તેમણે વ્યક્ત કરી : ‘ભાઈ, વૈદિક ધર્મ આજે વિસરાઈ રહ્યો છે, ત્રાપ્તો દેશ સ્વનોના બળાત્કારનો મૂંઝે મોંઝે ભોગ બની રહ્યો છે. અને આપણી માનુષ્યમિ પરત્રતાના મરડામાં ભીંસાઈ રહી છે. એવે વખતે હિંદુઓ અંદર અંદર બદલીને યજુરોના ઘાસમાં રમી રહ્યા છે. ખાસી છે ભાઈ ! આપણે હવે ચિત્તડાવાદ છોડી સમસ્ત પ્રજાની એકતા સ્થાપવાના કાર્યમાં લાગી જવું જોઈએ; અને તોજ આપણે આ દેશને આવી સ્થિતિમાંથી ઉગારી શકીયું.’

આવા બીજા પ્રસંગો ઉપરાંત તેમના યોગ પ્રભાવને લગતા બનાવો પણ નોંધાયા છે. તેમાંથી તેમના મનુષ્ય પ્રેમની વાચા આપતા એક પ્રસંગનો અહીં ઉલ્લેખ કરવો વાજબી લેખાશે.

દિલ્હીના બાદશાહે સ્વામીજી પાસે ખેપિયાઓ મોકલી પોતાને ત્રાસદાયક થઈ પડેલા એક વ્યાધિનો ઇલાજ કરવા વિનંતી કરી. સ્વામીજીએ દિલ્હી જવાની ના પાડી ને ખેપિયાઓને કહ્યું : ‘જાઓ, તમારા બાદશાહનો વ્યાધિ મટી ગયો છે.’ અને સાથેજ ખેપિયાઓએ દિલ્હી જઈ તપાસ કરી તો બાદશાહનો વ્યાધિ મટી ગયો હતો. આ બનાવને ચમત્કાર ગણીએ, યોગને પ્રભાવ ગણીએ કે બીજું? ગમે તે ગણીએ; પણ તેમાં એક મહામાનવની મહાનતાના દર્શન અચૂક થાય છે કે આર્થ સંસ્કૃતિની રક્ષા કાળે સ્વનો સામે હિંદુ જનતાને જગાડનાર એ આચાર્ય એક સ્વન બાદશાહ પ્રત્યે કેવા કડુભાવ દાખવી શકે છે. ! આમ, તેઓ ધીનમંથુ હતા અને સારાપે વિચારે રામમય જેવાની દ્રષ્ટિ એમણે કેળવી હતી.

આ બનાવ પછી સ્વામીજીના આશ્રમે લોકોની બીડ જમવા લાગી. આથી તેમને ધમું કે, જે આ બીડમાં ખૂંની જવાયે તો મુખ્ય કામ અપુરું રહેશે એટલે તેઓ પાછા ચાત્રાએ ઊપડી ગયા.

આ ચાત્રામાં પણ તેમને કેટલાક પંડિતો સાથે વાદવિવાદમાં ઊતરવું પડ્યું. તેમાં મહારાષ્ટ્રમાં એક સિદ્ધસેન ગણી નામના જન સાધુનો જેટો થયો, જે પાછળથી ભાવાનંદ નામ ધારણ કરી, વૈષ્ણવધર્મનો સ્વીકાર કરી જગવત્સેવા કરવા લાગ્યા. આવી જ રીતે, મીસૂરમાં એક માયાવાદી પંડિતે સ્વામીજીના પ્રપતિમાર્ગનો વિરોધ કર્યો; એને પણ સ્વામીજીએ વૈદિક આધારો આપી વૈષ્ણવ કર્યો, જે પછીની સુરેશ્વરા નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

સ્વામીજીની જાણમાં આવ્યું કે અયોધ્યામાં હિન્દુઓ ઉપર જુલમ વરસી રહ્યો છે. મ્હેંચો તરવાર ધારે હિન્દુઓને ધર્મભટ કરે છે. યવનોએ એવી યોજના કરી છે કે જે કોઈ એની અશરમાં આવી જાય છે એકાએક મુસલમાન બની જાય છે. આ સાંભળી ગુરુજીએ પોતાના શિષ્યોને અયોધ્યા રવાના કર્યા અને આદે આખો કે, ‘રામનામ લઈ યવનોની રમત તોડી પાડો; અને જ્યાં મુસલમાન બની ચૂક્યા હોય તેમને પાદ હિન્દુ થવું હોય તો ફરી આર્ષ સંસ્કાર આપો.’

શિષ્યોએ અયોધ્યામાં રામ મંત્રનું રટણ કરી એક ‘લેખવચન’ રચાવ્યું અને યવનોની કરામતને ભોગ બનેલાઓને પાછા હિન્દુ મતમાં ખેંચવામાં આવ્યા; પરંતુ અહીં મુશ્કેલી એ ઉભી થઈ કે, તેમને પાછા હિન્દુ ધર્મમાં લેવાને હિન્દુભાઈઓ તૈયાર નહોતા. આથી સ્વામીજી જાતે અયોધ્યા પહોંચી ગયા અને હિન્દુઓં કહ્યું: ‘જે સમાજમાં અથવા જાતિમાં માત્ર કોઈને બધાર કાઢવાનીજ શક્તિ છે, તે સમાજ અથવા જાતિ લખે સમય પોતાની હયાતિ ટકાવી શકે નહિ. જે કેવળ ઊભરી જાય શકે છે અને ‘કોઈ વસ્તુને ટકાવી શકતે નથી, તેનું’ આયુષ્ય ગણતરીના દિવસોમાંજ સમાપ્ત થાય છે. આ વાત વ્યક્તિની જોય સમાજને પણ લાગુ પડે છે.’ સ્વામીજીની આ સંજોટ વાણી બધાના હૃદયમાં ઊતરી ગઈ અને તોય કેટલાક હિન્દુઓની શરૂઆતમાં થોડા આનાકાની પછી યવન થઈ ગયેલા હિન્દુઓને પુનઃ હિન્દુત્વ આપવામાં તેઓ સફળ થયા. એટલું જ નહિ પરંતુ વર્ષો પહેલા આવી વટાળ પ્રવૃત્તિનો ભોગ થઈ ગયેલા હિન્દુઓને પણ પાછા હિન્દુધર્મમાં આણ્યા. આ હિન્દુઓએ પોતાની સંજોગી નામની નવી જાતિ રચી.

રામનામના મંત્ર તેજ વડે વિલાતી જતી, આર્ષ સંસ્કૃતિની જ્યોતને નવપ્રકાશ આપનાર આ કલ્યાણ માગી આચાર્યની વિશેષતા એ હતી કે, મધ્યાખ્યાએ તેમને ભગવદ્ભાવે જોતા, જોનો તીર્થ કર રૂપે જોતા, શાકરબક્તો થિવ સ્વરૂપે જોતા અને સમસ્ત લોક સમુદાય ગુરુભાવે તેમનું ગૌરવ કરતો.

આવા એ સર્વતોભદ્ર પુરુષે પોતાના આખરી દિવસોમાં જુદા જુદા શિષ્યોને ભારતવર્ષનાં જુદાં જુદાં સ્થળો માટે નિયુક્ત કર્યા અને તેમને પ્રજાની એકતા સ્થાપી સંસ્કૃતિની રક્ષા માટે ભક્તિ અને પ્રપત્તિમાર્ગ ની શોધણી કરી. તેઓ સંવત ૧૪૬૭ના વૈશાખ સુદ ત્રીજના દિવસે સ્વર્ગધામ સીધાવ્યા.

—: કબીર સંત :—

સાંપ્રતીક બંધુતા, માનવસમાજની સેવા અને પ્રેમનો સાચો ઉપદેશ આપનાર, સ્વયંજ્ઞાની અને

સ્વયંસિદ્ધ કબીરનું જેઠ સુદ પુનમ અને સોમવાર સંવત ૧૪૫૫માં કાશીમાં પશ્ચિમ તરફ લહરતારા નામનું તળાવ છે ત્યાં પ્રાકટ્ય થયું. તેઓ તળાવમાં કમળના પત્ર ઉપર સ્વયં પ્રકટ થયા હતા, નીચે જુલાલા પોતાની સ્ત્રી નીમા સાથે નીચેલીવડા પોતાને ઘેર આવતા હતા ત્યારે આ તળાવમાં પાણી પીવા જતાં નીમાએ એ બાળકને જોયું. પતિને જોવાયો અને બાળકને પોતાને ઘેર લઈ ગયા. ત્યાં એ મોટા થયા. એમણે 'ગુરુવિના જ્ઞાન નહિ' એ માન્યતા અનુસાર લૈભ્યુવ સંપ્રદાયના સમસ્ત ભરતખંડમાં મહાન સંત પુરૂષ સ્વામી રામાનંદજીને પોતાના ગુરુ કરવાનું નક્કી કર્યું. રુઢિચુરત લૈભ્યુ સ્વામી રામાનંદજી એમને શિષ્ય તરીકે સ્વીકારે તે અસંભવ હતું. એટલે એક દિવસ ગંગા ઘાટના એક પગથિયા પર નાના બાળકનું સ્વરૂપ લઈ કબીર સૂતા. મળસ્કે સ્વામી રામાનંદ સ્નાન કરવા માટે જતા હતા ત્યારે એમની ધાવડીની ઠેસ બાળકને વાળી, બાળકે રડવા માંડ્યું. સ્વામીજીએ કહ્યું, 'બચ્ચા, રામ રામ કહે.' બાળક શાંત થયું. સ્વામી રામાનંદ પછી ગંગામાં સ્નાન કરવા ગયા. આમ રામાનામને મંત્ર કબીરને સ્વામી રામાનંદે આપ્યો એટલે એમના ગુરુ સ્વામી રામાનંદજી છે એમ સર્વ લોકોને વિદિત કર્યું. સ્વામીજીને જ્યારે આ વાતની જાણ કરવામાં આવી ત્યારે એમને આશ્ચર્ય થયું. કબીરને એમણે શિષ્ય બનાવ્યા નથી એમ કહી કબીરને પોતાના મઠમાં આવવા આમંત્રણ આપ્યું. કબીર આવ્યા, સાત પડદા પાછળ ઉભા રાખ્યા. સ્વામીજી ભગવાનની મૂર્તિની પૂજા કરતા હતા. એમણે મૂર્તિને શિરે મુગટ પહેરાવી દીધો. પણ કુલની માળા પહેરાવવાની રહી ગઈ. થી રીતે એ માળા પહેરાવવી તેની સ્વામીજીના મનમાં ગડમથલ થવા લાગી, એટલે કબીરે કહ્યું કે ગુરુજી માળાની ગાંઠ છોડી નાંખો અને હાર પહેરાવી ફરી ગાંઠ વાળી દો. સ્વામીજીને કબીરની આ વાણી સાંભળી આશ્ચર્ય થયું. તરત સમજી ગયા કે કબીર શિષ્ય પુરૂષ છે. છ પડદા ઉઠાવી લેવામાં આવ્યા. સ્વામીજીએ પૂછ્યું કે 'ક્યારે મેં તમને રામાનામને ગુરુમંત્ર આપ્યો ?' કબીરે ગંગાઘાટ પર બનેલી ઘટના કહી. ફરી પાછું બાળકનું રૂપ ધારણ કરી સ્વામીજીના ખોળામાં સૂતા. સ્વામીજીએ હાથ પકડી ઉઠાડ્યા પછી પાછા કબીર પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં સ્વામીજી સાથે હાથ જોડી ઊભા રહ્યા. સ્વામીજીએ પછી એમને પોતાના શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યા. સ્વામીજી જ્યાં જ્યાં ફરતા ત્યાં કબીરને સાથે લઈ જતા અને સર્વ ધર્મનો પ્રચાર કરતા.

કબીર બાળ બ્રહ્મચારી હતા. અને હંમેશા એમ માનતા કે 'સંતોને નામ, જાત અને સંપ્રદાય હોતા નથી.' લોઈ એક બ્રહ્મચારિણી હતી અને કબીરની એ શિષ્યા હતી. કબીરને કોઈ સ્ત્રી કે પુત્ર નહોતા. ગંગા નદીમાં તણાઈને આવેલા મૃત દેહને સજ્જવન કરવા માટે શહેરમાંથી સિકંદરે કબીરને જણાવ્યું. કબીરે કહ્યું: 'ઊઠ, બેટા' એટલે એ મૃતદેહ સજ્જવન થયો અને બાળક કબીર સાથે ઉભા રહ્યો. સિકંદરે કહ્યું: 'કમાલ છે' એટલે એનું નામ કમાલ પડ્યું. કમાલ કબીરનો શિષ્ય બન્યો. રાજગુરુ સેખતકીની પુત્રી મનુ પામી હતી. તેને કબરમાંથી સજ્જવન કરી બહાર લાવવા માટે તેણે કબીરને વિનંતી કરી. કબીર કબર પાસે ગયા. તેમની દિવિ કબર પર પડતાં જ તે ઠાકરી કબરમાંથી બહાર નીકળી. તે છાકરી કમાલીના નામથી ઓળખાવા લાગી અને તે કબીરની શિષ્યા બની.

કબીરના સમયમાં કાશીના પંડિતો અને મુલ્લાઓ પોતાના સ્વાર્થ માટે અધીર કૃત્ય કરતા બ કરાવતા, હિંસા કરતા અને કરાવતા. આવા સમાજમાં હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે ગેમનસ્થ પેદા થાય : સ્વાભાવિક હતું. ચારે તરફ અંધકારનું સામ્રાજ્ય હતું. મનુષ્ય જ્યાં સુધી સ્વતંત્ર ગ્રીત વિચાર કરવાની શક્તિ નહિ કેળવે ત્યાં સુધી તે ઉન્નતિ સાધી શકે નહિ એમ વિચારી સંત કબીરે પ્રથમ અહિંસાને ઉપદેશ આપ માંડ્યો. એમની વાણી સાદી, સરળ અને આકર્ષક હતી. હિંદુ અને મુસલમાન લોકો એમની વાણી અમૂત પ્રજાલ ઝીલવા માટે મોટી સંખ્યામાં એકઠા થતાં. કાશીના પંડિતો અને મુલ્લાઓ જોયો પાપ અને ધર્મથી હતાં તેઓ સંત કબીરની ઈર્ષા કરતા, અને કોઈ પણ હિંસાને એમનું કાટનું કાઢવા ઈચ્છતા હતા એટલામાં સિકંદર લોદી બનારસ આવ્યો એના શરીરે બળતરાનો રોગ હતો. રાજગુરુ શેખતકી અને અમુલ્લા તેમજ પંડિતોએ શહેનશાહને સંત કબીર પાસે જવા કહ્યું. શહેનશાહ એમની પાસે આવ્યા. એમ શરીર પર કબીરે માત્ર દૃષ્ટિ કરી અને જવલનો રોગ મટી ગયો. શહેનશાહ ખુશ થયો. પણ પેલા પાપ પંડિતો અને મુલ્લાઓને વધુ દ્વેષ થયો. શહેનશાહના કાન ભંભેલાં આખરે સિકંદરે કબીરને તલવાર મારી નાંખવાની આજ્ઞા કરી. મારાએ તલવાર ચલાવી. ગરદનમાંથી પક્ષાર થઈ ગઈ. પણ કબીર તો જ્ય ઊભા હતા ત્યાં જોમને તેમ ઉભા હતા. કબીરને મારી નાંખવાના આવા ભાવન પ્રજ્ઞાના કરવામાં આવ્યા. બ ભાવન પ્રજ્ઞાને ભાવન કસનીના કહેવામાં આવે છે. કબીર અણનમ રહ્યા અંતે સિકંદરે અને શેખતકીએ કબીર પગે પડી માફી માંગી. સંત કબીરે એમની અમૂત વાણીમાં લોકોને અહિંસા ધર્મ તથા મનુષ્યમાત્રની એકતાને આદેશ આપ્યો. એમના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થઈ હિંદુ તેમજ મુસલમાન રાજાઓ પંડિતો અને મુલ્લાઓ એમના એકનિષ્ઠ ભક્ત બન્યા. હિંદુઓમાં કાશી નરેશ વીરસિંહ વાઘેલો, રેવાનરેશ શ્રી વિરવનાથ સિંહજી, પદ્મનાભ, સર્વાજિત પડિત, લાનીજી, તરવા, જીવા, શણી ઈંદ્રમતી વગેરે અનેક શિષ્યો હતા મુસલમાનોમાં શેખતકી, શીરતકી, જહાંગસ્ત બગદાદી, ગોરખપુરના નવાબ વીજળીખાં પકાણ વગેરે એમના સેવકો બન્યા.

સંત કબીરે હિંદુસ્તાનના ચારે ખૂણામાં તેમજ બંબ, બુખારા જેવા દેશોમાં ફરીને સત્સંધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો. સંત કબીર ફરતા ફરતા એક વાર ભરૂચની બાજુમાં નર્મદા કિનારે શુકલતીથ નામના ગામમાં આવ્યા ત્યાં તરવા અને જીવા નામના બે સરસારી અને શાસ્ત્રવિદ ભાઈઓ રહેતા હતા. તેમણે એવું મત લીધું હતું કે જે સંતપુરુષના ચરણમૂતથી વડની સુકી ડાળી લીધી થશે તે અમારા ગુરુ થશે. પછી સંત કબીર ત્યાં આવ્યા. બન્ને ભાઈઓએ વિનયથી એમના પગ ધોયા અને એ ચરણજળ સુકી ડાળી પર છાટ્યું. સુકી ડાળી લીધી થઈ અને પોતાનો વિસ્તાર વધારવા લાગી આ વૃક્ષ તેજ આજતો મહાન 'કબીરવડ'. તરવા અને જીવા કબીરના શિષ્ય બન્યા. ગુરૂ નાનક પણ સંત કબીરને મળ્યા હતા બન્ને વચ્ચે સત્સંગ થયો. ગુરૂ નાનક અંતે સંત કબીરના શિષ્ય બન્યા હતા. મહાત્મા ધર્મદાસજી મધ્યપ્રાંતના બાધોગઢ ગામના અતિ ધનવાન વણિક હતા. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના ચુસ્ત અનુયાયી હતા. યમુના કિનારે એમની મુલાકાત સંત કબીર સાથે થઈ. સંત કબીરના ઉપદેશથી સં. ૧૫૨૮માં ધર્મદાસજી એમના શિષ્ય બન્યા. શ્રી સુરતગોપાળ સાહેબ, શ્રી જગજીવનદાસજી અને શ્રી ભગવાનદાસજી જેઓ મહાન સત્સંગી હતા અને વૈષ્ણવો હતા તેઓ પણ સંત કબીરના શિષ્ય બન્યા. તેમણે સંત કબીરના ઉપદેશોના પ્રચાર અર્થે ગાદીઓ સ્થાપી. ધર્મદાસજીની ગાદી હાલમાં બિલાસપુર જિલ્લામાં ખરસિયા ગામમાં છે. સુરતગોપાળજી સાહેબની ગાદી

BRITISH MEDICINE & PHARMACEUTICAL CO. PVT. LTD.

Regd. Office : 5/1, Harish Mukherjee Road,

CALCUTTA-700025.

Gram : BICODIN

Phone : 47-4735

કાશીમાં જ્યાં સંત કબીરનું નિવાસ સ્થાન હતું ત્યાં છે. જગજીવનદાસજી સાહેબની ગાદી વિદુષુરમાં છે. ભગવાનદાસજી સાહેબે ધનોતી-બિહાર જીલ્લામાં ગાદી સ્થાપી. પંડિત સર્વાજિત પણ સંત કબીર પાસે ચાચાઈ કરવાના ઈરાદાથી, માતાના કહેવાથી, આવ્યા. સંત કબીરે કહ્યું કે તમારા જયપત્રમાં લખો કે 'કબીરજી ધાર્મિક અને સર્વાજિત જીવ્યા' સર્વાજિતે તે પ્રમાણે લખ્યું. માતા પાસે ગયા. જયપત્ર બતાવ્યો. તેમાં લખેલું હતું 'કબીરજી જીવ્યા અને સર્વાજિત ધાર્મિક.' લખવામાં ભૂલ થઈ એમ માની ફરી કબીર સાહેબ પાસે આવ્યા. ફરી પાછું એમજ લખ્યું અને એમજ બન્યું. પંડિત સર્વાજિતનો ગર્વ ગળી ગયો. સંત કબીરના પગમાં પડ્યા અને એમના શિષ્ય બન્યા.

બરતખંડના ખૂણે ખૂણે પોતાનો માનવતાનો ઉપદેશ પહોંચાડ્યા બાદ કબીરસાહેબે ગોરખપુર જિલ્લાની પાસે બસ્તી જિલ્લામાં મગહર ગામમાં અંતર્યામન થવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પોતે મગહરમાં પધાર્યા. અંતર્યામન લોકો અહિં પણ એમના દર્શનાર્થે આવતા. ગોરખપંથી નાથ સાધુઓ પણ એમના દર્શનાર્થે આવતા. એકવાર ગોરખનાથે કુઝાળથી પીડાતા લોકોને પાણી મળે તે માટે નદી વહેવડાવવા માટે વિનંતી કરી. કબીર સાહેબે ગોરખનાથને કહ્યું કે તમે પણ સિદ્ધપુરુષ છો તો તમેજ પાણી લાવો. ગોરખનાથે જમણા પગ પૃથ્વીપર પછાડ્યો. ત્યાં ખારો પડ્યો. તેમાંથી પાણી નીકળવા લાગ્યું. તેનો કુંડ થયો. કુંડનું પાણી બધા માનવો, પશુ પંખીઓ વગેરેની તૃપ્તિ હિપાવી શકે નહિ માટે વધુ પાણી લાવો એમ ગોરખનાથને કહ્યું. ગોરખનાથે કહ્યું કે એ એમની શક્તિની બહાર છે. એટલે કબીરજીએ કુંડમાંથી પોતાને ઢાંચે એક લીટી દોરી. તેમાંથી પાણી વહેવા માંડ્યું. તે નદી બની. આજે પણ આમી નદી તરીકે એ મોજૂદ છે.

સંત ૧૫૭૫ના માગસર સુદ ૧૧ને રોજ પ્રાતઃ કાળે કબીર સાહેબ પોતાના સત્સંગના સ્થાન ઉપર એક ચાદર ઓઢી સૂઈ ગયા અને પોતાના નિજસ્વરૂપમાં લીન થઈ ગયા. એમના હિંદુ અને મુસલમાન અનુયાયીઓ એમના મૃત શરીરને બાળવું કે દાટવું એ વિષય પર વિવાદ કરવા લાગ્યા. કબીર સાહેબે પ્રકટ થઈ કહ્યું : 'તમે ચાદર ઉઠાવીને જુઓ તો ખસ કે એની નીચે શું છે?' શિષ્યોએ ચાદર ઉપાડી તો ત્યાં કૂલોનો ઢગલો જોયો. હિંદુઓ અને મુસલમાનોએ અડધાં અડધાં કૂલો વહેંચી અને તેના દર્શનાર્થે જુદાજુદા સ્થાનો બનાવ્યા.

કબીર સાહેબ એક સાચા અદ્વિતીય ધર્મગુરુ હતા. હિંદુ અને મુસ્લિમ એકતાના વિધાયક હતા. તેઓ ક્ષત્રિયની યુગપુરુષ હતા. માનવ પોતાનું વ્યક્તિત્વ સ્વતંત્ર રીતે કેળવી શકે એવા સમાજનું એમણે નિર્માણ કર્યું. અધર્મવિચાર, જડપૂજ, ઊંચ નીચનો ભેદ, વ્યર્થ બાધાચારો અને હિંસકવૃત્તિની જડ ઉખેડી સમાજનું નવ સર્જન કર્યું.

કબીર સાહેબની સ્વધંવાણી તરીકે બીજક, સાખીગ્રંથ અને શબ્દાવલી એ ત્રણ મુખ્ય ગ્રંથો છે. બીજક ગ્રંથ કબીર સાહેબે સ્વયંસ્તે લખેલો છે. સાખી ગ્રંથ અને શબ્દાવલી એમના શિષ્યોએ સંગ્રહીત કરેલા છે. બીજક ગ્રંથ હિંદી ભાષાનું ઉપનિષદ મનાય છે. એમાં કબીર સાહેબનો ઉપદેશ તાદૃશ્યે જનતા સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યનો તે એક શિરોમણી ગ્રંથ છે.

કમ્બીર સાહેબ નિવૃત્તિમાર્ગના પરમ પ્રધાન અધિકારી આચાર્ય છે. તેમણે અહિંસાની અપૂર્વ શક્તિને જનતાને વાસ્તવિક પરિચય કરાવ્યો. એમની નીચેની સાખી જુઓ :—

✓ “જો તોફાં કાઢા બોલે, તારો બો તું દૂધ
 { તુલકો દૂધકા દૂધ હે, વા કો હે તિરથુલ.”

અર્થાત પ્રેમથી તું દુરમનના હૃદયને જીત, હિંસાથી નહિ.

વિશ્વમંદુલની ભાવના કમ્બીર સાહેબે જનતામાં જાગૃત કરી. શુદ્ધ વિચાર પચિત્ર રહેણી અને રાગદ્વેષથી રહિત અહિંસાવાદી મનુષ્યને તેમણે ધરિજન કહ્યો. તેમણે કેત્રિમ જાતિભેદની ભાવનાને જડમૂળથી ઉખેડી નાખી. તેમણે સ્ત્રીઓને પતિવ્રતા ધર્મ પાળવાનો આદેશ આપ્યો છે. જડપૂજમાં માનનારા અર્ધ શ્રદ્ધાજુઓને સચેત કરવા માટે એમણે કહ્યું “હે જીવ ! તારો ઈશ્વર તારાથી જિન્ન નથી. સ્વર્ગમાં, વેદકંઠમાં, કંઠાસમાં, આકાશમાં નથી, તે તો તારી પાસે છે, તારા હૃદયમાં વર્તમાન છે. તેને તું ઓળખ.” તેમણે જનતાને માનવ-ધર્મનું વાસ્તવિક રહસ્ય સમજાવ્યું. પોતાના વિચારો બળજબરીથી જનતા ઉપર ઠસાવ્યા નહિ. તેમણે કહ્યું :—

“જમ લમ દેખે ન અપની નવના; તમલજ ન માનો ગુરુડી બેના.”

નાભાજી, ધર્મદાસજી, દાદુ સાહેબ અને ચરીબદાસજી એમના મુખ્ય અનુયાયીઓ હતા. તેમણે પોતાના જદોમાં કમ્બીર સાહેબનો મહિમા ખૂબ વિગતથી વર્ણવ્યો છે.

સંત કમ્બીર પરમાત્માની નિર્ગુણ ભક્તિમાં માનતા હતા. અને જનતાને એનો બોધ આપતા હતા. એમના નીચેના પદમાં આ ભાવના વ્યક્ત થાય છે :—

“કરતા કે કૃષ્ણ રૂપ ન દેખા, કરતા કે કૃષ્ણ વરન ન દેખા,
 તારે જાત જોત કૃષ્ણ નાહી”, મહિમા બરનિ જલ મો પાલી.
 રૂપ અરૂપ નહીં તેહિ તાઉ, વર્ન અવર્ન નહીં તેહિ કાઉ,
 કહે કમ્બીર વિચારી કે, જકે મર્ત ન જાવ,
 નિરાકાર એ નિર્ગુના, હે ખૂત સખ કાવ.”

સંત કમ્બીર બહારના બધા આડંબરોના વિરોધી હતા. જે નીચેની સાખી ઉપરથી જણાય છે :—

મૂંડ મૂંડાએ ધરિ મિલે, સમકોઈ લેઈ મુંડાવ,
 બાર-બાર કે મૂંડ તે, બેડ ન લેકું જય”

જનતાના દુઃખ ભેટીને કમ્બીરસાહેબનું હૃદય કેવું દ્રવી ઉઠતું તે નીચેની પંક્તિઓ ઉપરથી જણાય છે :

“બાટ-બાટ સખ કોઈ દુખિયા, ક્યા ગિરહી બેરાગી
 સુકાચાર્ય દુઃખ હી કે કારન, સબી માયા બાગી”

બને

"ચલતી ચક્રી દેખિ કં, દિવા કબીરા ચોષ,
કુઈ પટ બિતર આઈ કે, સામિત ગવા ન કોષ." }

સંત કબીર એમ માનતા હતા કે ગુરુ વડેજ ગોવિંદની પ્રાપ્તિ થાય, તેઓ ગુરુને વધુ મધસ્વ આપતા. નીચેની પંક્તિઓ જુઓ:-

"બન્દ કરિ દ્રષ્ટિ કો ફેરિ અંદર કરે, ઘટકા પાટ ગુરુદેવ ખોલી,
કહત કબીર નૂ દેખ સંસારમે, ગુરુદેવ સમાન કોઈ નાહિ તોલ."

સંત કબીર જનતાના કવિ હતા. એમનું નીચેનું પદ જુઓ:-

ધૂંધટકા પટ ખોલ રે, તોકો પીવા મિલેએ
ઘટ ઘટમે વોહિ સીઈ રમતા, કટુક જચન મત ભોલ રે.
ધન જીભન કા ગર્વ ન કીજે, જુઠા પચરંગ ચોલ રે,
સુન્ન મહલમે દિવા ન બાર લે, આસા સે મત ડોલ રે.
જેવ જુગત સે રંગ મહલમે, પિપ પાપે અનમોલ રે,
કહે કબીર આનંદ ભયો હે બાજત અનહદ ઠોલ રે.

સંત કબીરે માનવને બોધ આપ્યો કે ઈશ્વરને બીજે શોધવાની જરૂર નથી. જેણે તે તારા પોતામાંજ બિરાજમાન છે. તું એની ખોજ તારા પોતાના આત્મામાંજ કર. એમનું નીચેનું પદ તપાસવાથી આની પ્રતીતિ થાય છે :-

"મેકો કયા હુઈ બન્દે, મેં તો તેરે પાસ મેં.
ના મેં બકરી, ના મેં ભેરી, ના મેં છુરી ગંડારુ મેં.
નહીં ખાલમે, નહિ પોહમે, ના કદીના પાસ મેં
ના મેં દેવલ, ના મેં મસજિદ, ના કાલો કલાસ મેં
ના તો કોનો કિયા કર્મમે નહીં જોગ બેરાગ મેં
ગોજા જોય ગુસ્ત ત્ત મિલિ હોં રાખવરહી તલાસ મેં
મેં તો રહો સહર કે બાહર મેરી પુરી આવાસ મેં
કહે કબીર સુનો બાઈ સાધી ! સબ સાસી કી સાસમે"

સંત કબીરની સનાતન માનવધર્મની ભાવના કેટલી સુંદર રીતે નીચેની સાબીમાં થાય છે ।

હમ વાસી ઉસ દેસ કે, જહાં જત બરન ફૂલ નાહિં,
થબદ મિલાવા હો રહા, દેસ મિલાવા નાહિં.
હદ ચલે સો માનવા, બેહદ ચલે સો સાધ;
હદ બેહદ દોનું તજે, તાકા મતા અગાધ.

—: આદિ કવિ, ભકત અને સંત નરસિંહ મહેતા :—

નરસિંહ મહેતા

જીજ્ઞાસુતા મહાન જ્યોતિષી, આદિ કવિ, ભકત અને સંત નરસિંહ મહેતાનો જન્મ જૂનાગઢમાં, તળાજ ગામમાં વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં આશરે ઇ. સ. ૧૪૧૬માં થયેલ હતો. એમના પિતા દામોદર મહેતાના નામથી ઓળખાતા હતા. કોઈ એમને કૃષ્ણદાસ મહેતા કહેતા અને કોઈ વચ્છ મહેતા પણ કહેતા. એમની માતાનું નામ લક્ષ્મી ગૌરી હતું; કોઈ એમને દયાકુંવરના નામે ઓળખતા. એમના કાકાનું નામ પર્વતદાસ મહેતા હતું. બંસીધર પર્વતદાસના પુત્ર હતા. બંસીધર નરસિંહ મહેતાના મોટા પિતૃઈ ભાઈ હતા. બંસીધરની પત્નીનું નામ ઝવેર થેતી હતું. નરસિંહ મહેતાના એ ભાણી હતી. નરસિંહ મહેતા સંતકબીરના સમકાલીન હતા.

નરસિંહ મહેતાના માતા-પિતાનું અવસાન નાનપણમાં જ થયું હતું એટલે મોટાભાઈ બંસીધર સાથે એ રહેતા હતા. જાંવેર મેતીનો સ્વભાવ ખૂબજ આક્રોશ હતો હતો. તેઓ વાતવાતમાં ગુસ્સે થઈ જતાં. કટાક્ષભરી ભાષામાં ગમે તેમ, નહિ બોલવા જેવા બોલ બોલી નાખતાં. મહેતા ટોણા મારતા અને છલુકા કરતાં. એના પતિ બંસીધર શાંત અને શહદયી હતા, તે એમને સમજાવતા અને શાંત પાડતા.

નરસિંહ મહેતાનું મન નાનપણથીજ પ્રભુભક્તિ તરફ વળેલું હતું. સંસાર પ્રત્યે ઉદાસીનતા હતી. પ્રભુભક્તિમાં લીન નરસિંહ મહેતા આજીવિકાના કાર્યોમાં દુર્લભ રહેતા. ઈશ્વરમાંજ અટલ શ્રદ્ધા ધરાવતા. એમને ધનનો મોહ ન હતો. ધનથી પ્રમાદ ઉત્પન્ન થાય એટલે તે કમાવાનો એમને મોહ ન હતો. આથી જાંવેર ભાભીના આક્રોશ શબ્દપ્રહારો, મહેતાઓ એમને સાંભળવા પડતા.

સમાજની રૂઢિ અનુસાર સત્તર વયની મુવાન વય થતાં નરસિંહ મહેતાનું લગ્ન માલિકભાઈ સાથે થયું. ખૂબજ સંસ્કારી એમની એ પત્ની હતી. પોતાનું દાંપત્ય જીવન શાંત અને સુખી સાબર માટે એ હંમેશા પ્રયત્નચીક રહેતી. જાંવેર મેતીના કડવા બોલોને એ ગણકારતી નહિ. આ પતિપરાયણ સ્ત્રીએ બે બાળકોને જન્મ આપ્યો. એક પુત્ર અને એક પુત્રી. પુત્રનું નામ શામળદાસ હતું અને પુત્રીનું નામ કુંવરભાઈ હતું. નરસિંહ મહેતા આમ ગૃહસ્થી બન્યા છતાં ભજન-કીર્તનમાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા અને ખાસ કરી કમાતા નહિ. એકવાર જાંવેર મેતી એમના પર ખૂબ ગુસ્સે થયાં અને આક્રોશ શબ્દોમાં એમની ઝાટકણી કાઢી. નરસિંહ મહેતાથી ભાભીના મહેતા સહન ન થયાં અને પોતાના પરિવારને લઈ એમણે ભાઈનું ઘર છોડવું ને નાની એક છુપડીમાં પોતાનો સહવાસ કર્યો. હવે એ પ્રભુ ભક્તિમાં વધુ લીન બન્યા. ઘરસંસારનો ભાર ઈશ્વર પર છોડી દીધો. એમણે ભગવાન શિવની આરાધના કરી. શિવે પ્રસન્ન થઈ એમને પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધું અને વરદાન માગવા કહ્યું. નરસિંહ મહેતાએ પોતાના ઈષ્ટ દેવ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની વૈકુંઠમાં રાસલીલાનું દર્શન કરાવવાની ભગવાન શિવને પ્રાર્થના કરી. એટલે શિવજી એમને વૈકુંઠમાં લઈ ગયા અને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યાં. નરસિંહ મહેતા એ દિવ્ય દ્રશ્ય જોઈ ભાવવિભોર બની ગયા અને હાથમાં પકડેલી મથાણથી હાથ જલતો હતો તેનું પણ ભાન રહ્યું નહિ. નરસિંહ મહેતા શ્રીકૃષ્ણની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના રંગથી રંગાઈ ગયા.

પોતાના હૃદયની ભક્તિની ભાવનાને વ્યક્ત કરવા એમણે કાવ્ય રચના કરવા માંડી. એમણે કૃષ્ણની બાળલીલા અને રાસલીલાના રમ્ય પદોની રચના કરી. એમની ભાષામાં માધુર્ય છે અને વાણીમાં હૃદયના તીવ્ર સંવેદનો છે. એમના પદોમાં ભક્તિની તીવ્રતા છે અને અનુભવની સચ્ચાઈ પણ છે. ઈશ્વરનું કીર્તન કરતાં એ ઈશ્વરમય બની જાય છે. એટલે જ એમના પદો અને પ્રભાવિષાંઓ ગુજરાતી જનતામાં આજે પણ ઘણાં લોકપ્રિય છે.

નરસિંહ મહેતા ખસ વૈષ્ણવજન હતા. એમનું કાવ્ય :-

"વૈષ્ણવજન તો તેને રે કહીએ, જે પીઃ પરાઈ જાણે રે ;
પરદુઃખે ઉપકાર કરે, તોય મન અભિમાન ન આણે રે..."

આ કાવ્ય મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાની પ્રાર્થના સભામાં ગાઈ અને જવડાવીને ભારતભરમાં પ્રસિદ્ધ બનાવ્યું. નરસિંહ મહેતાનું આ કાવ્ય આપણે એક અમર વારસો છે. માનવપ્રેમી નરસિંહનું આ કાવ્યમાં આપણને દર્શન થાય છે.

એમણે રચેલા પદોના બે ભાગ છે. એક પ્રેમલક્ષણ ભક્તિને રજૂ કરતાં પદો અને બીજા જ્ઞાન વેરાગને રજૂ કરતાં વેદાંતની છાપવાળાં પદો. એમના પદોમાં ઉર્મિ કાવ્યોના ધસા તત્ત્વો માલમ પડે છે. પ્રેમભક્તિના પદોમાં માનવ હૃદયના સુકુમાર ભાવો નિરૂપવામાં આવ્યા છે. જ્ઞાન વેરાગનાં પદોમાં સૃષ્ટિ અને ઈશ્વર, આત્મા અને પરમાત્મા વિષેના એમના વેદાંતી વિચારોનું દર્શન થાય છે. એમના કાવ્યોમાં માધુર્ય છે, અનુભૂતિ છે અને હૃદયના તીવ્ર સંવેદનો, આરતુ છે. વિજ્ઞાનમય ઉપમાઓના ઉપયોગથી એમના કાવ્યો વધુ આકર્ષક બને છે. એમની વાણીમાં આદ્રતા છે, સરળતા છે, સ્વચ્છાર્થ છે, જ્ઞાન અને ભક્તિનો સુભગ સુમેલ આપણે નરસિંહ મહેતામાં જોઈ શકીએ છીએ.

ભક્ત નરસિંહને નિરંજન, નિરાકાર શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની સર્વવ્યાપકતામાં દૃઢ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા હતી. એમણે “અખિલ બ્રહ્માંડમાં” આ ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે જે નીચેની પંક્તિઓથી સમજાશે :—

“અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શીઘરિ, જૂજવે રૂપે અનંત ભાસે,
દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્ત્વ તું, યુગ્મમાં શબ્દ થઈ વેદ થાણે...
પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું ભૂધરા, વૃક્ષ થઈ ફૂલી રડશે આકાશે;
વિવિધ રચના કરી અનેક રસ લેવાને, શિવ થકી જીવ થયો એજ આશે ..

શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની બાળલીલા અને રાઘવીલાના પદોની મોહકતા અનેટી છે. પદોની છંદબદ્ધતા અને શૃંગારરસ તે વાચનારને કેવા તરબોળ કરે છે !

પ્રભાતીયાં તે નરસિંહ મહેતાના જ :—

“જગને જાદવા કૃષ્ણ ગોવાળિયા, તુજ વિના પૈનમાં કોણ જાશે;
ત્રણસે ને સાઠ ગોવાળ ટોળે મળ્યા, વડો રે ગોવાળીઓ કોણ થાશે”.....

અને

“જળ કમળ છાંયી જાને માળા, સ્વામી અમારો જાગશે;
જાગશે તને મારશે, મને બાળ હત્યા લાગશે.”.....

અને

“સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે રે મડિયાં,
ટાળ્યાં તે કોઈના નવ ટળે, રધુનાથના જડિયાં”.....

અને

“પટ્ટો રે પોપટ રાજ રામના, સતી ચીતા પઢાવે,
પાસે બાધી રૂડું પાંજરું, મુખે રામ જપાવે”

નરસિંહ મહેતા ઉપદેશક પદ્ય હતા. એમની નીચેની પંક્તિઓ જુઓ :—

“રાત રહે જપાહરે પાછલી ખટપટી, સાધુ પુરુષને સૂઈ ન રહેવું,
નિદ્રાને પરણી સમરવા શ્રીહરિ, એક તું એક તું એમ કહેવું”.....

અને

“સમરને શ્રીહરિ મેલ મમતા પરી, જોને વિચાર મૂળ તારું;
તું અલ્યા કોણ ને કોને વળગી રહ્યો, વગર સમજે કહે મારું મારું”....”

અને

“નારાયણનું નામ જો સેતા વારે તેને તજીએ રે,
મનસા વાચા કમીણા કરીને, લક્ષ્મીવરને ભજીએ રે”.....

એમના પ્રેમ લક્ષણો ભક્તિના પદોની મોહકતા, આકર્ષણ અલૌકિક છે. જુઓ :

“હરિ ભક્તિ વિના જો જન જીવે, તેનો જાએ અફળ અવતાર રે”.....

અને

“જોને ઘરે હરિજન હરિજન ગાય, તે તો નિત્ય ગંગામાં નજાય,
અડસઠ તીરથ જીરુને આગણે, ફર જાયે શું થાય”....

અને

“વહાલો પ્રેમને વશ થાય રાજી રે, એમાં શું કરે પંડિત ને કાજી રે
કરમાબાઈનો આરંગ્યો ખીચણ ને વિદુરની ખાધી ભાજી રે”

અને

“રામસભામાં અમે રમવાને ગયાતાં,
પસલી ભરીને રસ પીધો, હરિનો રસ પૂરણ પાયો.”.....

અને

“ભોળીરે ભરવાડુ હરિને વેચવાને ચાલી રે,
 બિરિવર ધાણીને ઉપાડી મટુનીમાં ઘાલી રે.
 શેરીએ શેરીએ સાદ પાડે, કોઈને લેવા મુરારિ રે,
 નાચ અનાથનો લેવે, મોટા વચ્ચે આધર નાચી રે”-----

હવે આપણે નરસિંહ મહેતાના ગૃહસ્થી જીવનમાં ડેકિયું કરીએ. ભાઈ-ભાભીથી જુદા રહ્યા પછી ભગવાનની કૃપાથી ગમે તેમ ઘરસંસાર ચાલતો હતો. બધીઓ તો હતીજ, હવે કુંવરબાઈ મોટી થઈ. એનું લગ્ન રંગધર મહેતાના પુત્ર વસંતરાય સાથે થયું. સાસરે વળાવવાનો સમય આવ્યો, કરિયાવર કરવાનો હતો. ઘરમાં કંઈજ ન હતું. ભક્ત નરસિંહ મહેતાએ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન પર બધી ચિંતા છોડી. પત્નીને કહ્યું “મારો વાણ્યો બધું કરશે.” પ્રભુનું રમરણ ક્યું. દામોદર કુંડમાં મહેતાજી નાંખવા માટે જતા હતા ત્યારે એક ઢેક ભક્ત મળ્યો. એણે નરસિંહ મહેતાને એના ઘર આંગણે ઢેકવાડામાં જઈ ભજન કરવા વિનવ્યા. નરસિંહ મહેતાએ ઢેકને કહ્યું : “જમીન લીંથી પવિત્ર બનાવજો” તેઓ રાત્રે ઢેકવાડામાં ભજન કરવા ગયા. કૃષ્ણમૂર્તિ પાસે જઈ પોતાની કરતાલ ખખડાવી નાચવા લાગ્યા. પ્રભુને સહાય કરવા વિનંતી કરવા લાગ્યા.

“દેવના દેવ તુંજને પડી દીન પ્રતિ માળવા, કંઈ કમળા રહો સંત સાખા”-----

*****

“વિશ્વપાલક એનું નિરદ પોતે વહે એમ કહે સમય” વેદવાણી,
 નરસૈયા રંગને જંખના ભજનની, આપ અલભેલડા અધમ જાણી.”

પછી કહેવાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ અને લક્ષ્મીજીએ પોતે આવી કરિયાવર આપ્યો અને ગૌર સાથે કુંવરબાઈને સાસરે વળાવી.

નાગરોએ નરસિંહ મહેતાને ઢેકને ત્યાં જઈ ભજન કરવા માટે ન્યાત બહાર મુક્યા. આ પછી યજ્ઞ એક ચમત્કાર થયેલ. નાગરની ન્યાત જમવા બેઠી, દરેક નાગરની બાજુમાં ઢેક બેઠેલા માલમ પડ્યો. ઈશ્વરલીલાની નાગરોને પ્રતીતિ થઈ. નરસિંહ મહેતાની માફી માંગી ન્યાતમાં તેડી લાવ્યા. હવે ત્યાં કોઈ ઢેક દેખાતો ન હતો. નાગરની ન્યાત શાંતિથી જમી.

મદન મહેતા, વડનગરના દિવાન હતા. તેમની પુત્રી જુહીબાઈ. તેનું લગ્ન કરવા વરની શોધમાં એમણે દિસિતને મોકલ્યા. નાગર ન્યાતના ઘણા છોકરાઓ જેવા પછી નરસિંહ મહેતાને ત્યાં આવ્યા ને શામળદાને જોઈ વર તરીકે એની પસંદગી કરી. સારંગધર નરસિંહ મહેતાનો કટ્ટો દુરમન હતો. પોતાના પુત્રને છોડી શામળદા સાથે જુહીબાઈનું લગ્ન થાય તે તેને જમ્યું નહિ. મદન મહેતાને નરસિંહ મહેતાની અત્યંત મૃતિબ હાલત વિશે પત્ર લખ્યો. મદન મહેતા આ સંબંધ ફોક કરવાની પુકિત વિચારવા લાગ્યા. તેઓએ અધોગચ માંગણી કરતાં પત્ર લખીને નરસિંહ મહેતાને પહોંચાડ્યો. કરતાલ વગાડી પેલો પત્ર

ભગવાનના હસ્તકમળમાં સોંપેા. માણેકબાઈ લગનની તૈયારી કેવી રીતે કરવી તે વિચારવા લાગ્યાં. ઘરમાં કંઈ હતું નહિ એટલે મહેતાજી આગળ બળાપેા કરવા લાગ્યાં. નરસિંહે કહયું : ‘ચિંતા ન કર. મારે વહાલેા બધું કરશે. ઈશ્વરનું ભજન કરો :—

“જે ગમે જગત ગુરૂદેવ જગદીશને તે તણેા ખરખરે કેમ કરવે ?
આપણે ચિંતવેા અર્થ કાંઈ નવ સરે ઉદરે એક ઉદ્દેગ ધરવેા.

.....
બેઉ દર જોડી કવી નરસીમે એમ કહે જન્મ પ્રતિજ્ઞામ હરિનેજ યાયું.”

અને પછી મુકરર દિવસે ચમત્કાર થયેા. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ, લક્ષ્મીજી, સન્ધ્યામા, રૂક્મણી, રાધીકા અને શાહવેા સહિત મદન મહેતાના પત્રમાં લખ્યા મુજબ અસંખ્ય વસ્ત્રેા, આભુષણેા, ઘોડાઓ અને હાથીઓ તેમજ પાલખીઓ લઈ જૂનાગઢ આવીા, જન નીકળી, વડનગર આવી. મદન મહેતા આભા બની ગયા. ભગવાનની લીલા અજબ હતી. લગનની તૈયારીઓ થઈ. લગન થઈ રહ્યા પછી નરસિંહ મહેતાએ એમણે આપેલા વચન મુજબ દિશ્વિતને ભગવાનના દર્શન કરાવ્યાં. કન્યા લઈ જાન જૂનાગઢ આવી. પરંતુ યામળદા અને જુદીબાઈનું લગન જીવન લાંબું ન થાલું. યોડા મહિના બાદ યામળદાનું અવસાન થયું.

પછી પિતાજી દામોદર મહેતાનું શ્રાધ્ધ આવ્યું. બંસીધર નોતરું દેવા આવ્યેા, પણ કડવાં વેણુ કહી ચાલ્યેા ગયેા. નરસિંહ મહેતા અને માણેકબાઈએ પિતાનું શ્રાધ્ધ કરવાનું નક્કી કયું. ઘરમાં તો કંઈ હતુંજ નહિ ! માણેકબાઈએ પોતાની પાંચ વાલની સોનાની વાળી આપી, તે વેળી નરસિંહ મહેતાને બધા સામાન લાવવા મોકલ્યા. મહેતા ઘી સિવાય બધું લાવ્યા. પાંચ માણસ જમે એટલી રસોઈનું સાધન થયું. પણ ભકતરાજે આખી નાગરન્યાતને આમંત્રણ આપ્યું. એક વૈષ્ણવની દુકાને ઘી માગ્યું. તેણે કહયું : ‘તમે ભજન ગાયો તો ઘી આપું.’ ભકતરાજે ભજન ગાયું :—

“વૈષ્ણવ જન તો તેને રે કહીએ જે પીડ પરાઈ જાણે રે”

અને ભકતરાજે એતપ્રોત થઈ ગયા. સમય વલેલા લાગ્યેા. ભગવાનને ભકતની ચિંતા થઈ. નરસિંહરૂપે આવી પોતાની અકળ લોહાથી શ્રાધ્ધનું કાર્ય પતાવ્યું. નાગર ન્યાતને અલૌકિક ભોજન કરાવ્યું. નરસિંહ મહેતા ક્રીતન કરી ઘી લઈ ઘેર આવ્યા. માણેકબાઈને આશ્ચર્ય થયું. બધું પતી ગયું અને હવે ઘી લઈને ક્યાંથી આવ્યા ? મહેતાને સમજતી વાર ન લાગી કે “મારે વહાલે લાજ રાખી.”

યોડેા સમય વિત્યા બાદ માણેકબાઈ માંદા પડ્યા અને અંતે વૈકુંઠમાં સિધાવ્યાં. પત્ની મૃત્યુ પામી. ભકતરાજે ગાયું :

“ભણું થયું બાંધી જન્મજ, સુખે ભણયું શ્રીચાપાળ.”

પણ ઉત્તરદ્વિષા કરવાનો સમય આવ્યો, એટલામાં ચાર તીર્થયાત્રીઓ જૂનાગઢમાં આવ્યા, એમને હુંડી લખાવવી હતી. નાગરોમાંથી કેઈ હુંડી લખવા નેવાર ન થયો પણ નરસિંહ મહેતાની મરકડી કરવાના ઈરાદાથી પેલા યાત્રીઓને એમને ત્યાં મોકલ્યા. મહેતાજીએ પેલા લીધા અને શામળશાહ ગિરધારી પર હુંડી લખી આપી. એ પેલામાંથી માણેકભાઈની ઉત્તરદ્વિષા થઈ અને સાધુ સંતોની સેવા થઈ. નાગરો મહેતાજીની ઈજાજત જશે એમ કહી દુઃખાતા હતા. પણ એમણે કરતાલ વગાડી ભગવાનને પોકાર કર્યા :-

“મારી હુંડી સ્વીકારો મહારાજ રે, શામળા ગિરધારી,
મારી હુંડી શામળિયાને હાથ રે, શામળા ગિરધારી.”

દ્વારિકામાં યાત્રીઓ પહોંચ્યા પછી શેઠ શામળશાહ ગિરધારીની તપાસ કરી. પ્રભુ તો ભકતની લાજ રાખવા માટે ત્યાં પહોંચી ગયા હતા. યાત્રીઓની હુંડી સ્વીકારી એમને નાણાં આપી દીધા. ભકત વતસલ ભગવાને પોતાના ભકતની લાજ રાખી.

હવે કુંવરભાઈના માથેના પ્રસંગ જોઈએ. કુંવરભાઈના સીમંત અંગે આમંત્રણનો પત્ર શ્રી રંગધર મહેતાએ નરસિંહ મહેતાને લખ્યો અને કુંવરભાઈને મળી એ પત્ર નરસિંહ મહેતાને પહોંચાડવા માટે પોતાના ગેરને સૂચના આપી. કુંવરભાઈએ પિતાને પત્ર લખ્યો અને ટાણું સાચવવા જણાવ્યું. માથેક લઈને જવાની મહેતાએ નેવારી કરી. ભાગીનટ્ટી વહેલ, ઝાંઝ, પખાજ, મંજિરા, ગોપીચંદન, તુલસીની માળા, છાપા, તીલક ને પ્રભુની મુર્તિ લઈ આવી પહોંચ્યા. શ્રી રંગધર મહેતા મળવા આવ્યા. મહેતાનાં સાધુસંતો વજેરેને જોઈ હસવા લાગ્યા. કુંવરભાઈ પિતાને મળવા આવી. “જે કંઈ જોઈનું હોય તે લખાવી લાવો. ઈશ્વર ભધુ આપશે” એમ કહી પુત્રીને સાસુજી પાસે મોકલી. સાસુએ અજણિત માંગણીઓ લખાવી :-

“લખો પાંચશેર કંઠ જોઈએ, શીફળ લખો શતસાત વણુજ,
વીસ મણ વાંકડીઆ ફોફળ, મળશે મોટી નાત વણુજ.

.....
સોજસે” લખો થેલાં સાળુ, વળી પાનને થો આંક વણુજ
આશરા પડનું અમે લખાવિયું, બાપ તમારો રાંક વણુજ.”

અને જમાઈ માટે એક હજાર સોના મહેરો અને સોનાની સાંકળી લખાવી. પછી નલુદે વ્યંગમાં બે પાણા લખાવ્યા કુંવરભાઈ તો ટેખતાઈ જ ગઈ હતી. પિતાએ શાંત પાડીને કહ્યું “મારો વહાલો તારું માથે કરશે.”

વેવાણે મહેતાજીને જમતાં પહેલાં સ્નાન કરવા માટે અતિથેય પાણી આપ્યું. મહેતાજીએ એ જોઈ ટાકું પાણી માંગ્યું. કુંવરભાઈની નલુદે મહેણું માયું. “મહેતાજી તમારે ત્યાં તો માગ્યા મેલ વસે છે ને

અમારી પાસે પાણી શું માગતા હશે ?" ભક્તરાજે કરતાવ હાથમાં લીધી અને મહાર ગાયો. વાદળાં ચડી આવ્યાં અને મુશળધાર વરસાદ વરસ્યો. લોકો ત્રાસી ગયા. ભક્તને પળે પડ્યા. કરતાવ નીચે મૂકી. વરસાદ બંધ થયો. મહેતા સ્નાન કરી ઉભા થયા. જમ્યા. પોતાને ઉતારે આવ્યા. કુંવરભાઈ આંધુ પાડતી પિતાને પાછા જવા કહેતી હતી. આખી નાગર ન્યાત એમની હેકડી કરતી હતી. મહેતાએ પ્રભુને યાદ કર્યા. ચિટ્ટીમાં લખાવ્યા મુજબની બાંધી વસ્તુઓ લઈ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને લક્ષ્મીજી વગેરે પધાર્યાં. મોસાળું પૂર્ણ. બધી વસ્તુઓ લખ્યા મુજબ હતી. પણ પાણીને સ્થાને નહુંદ માટે બે ચોનાની ઈંટે હતી. કુંવરભાઈને પછી વળાવી. વહેવમાં બેસી જવા લાગ્યા ત્યાં નહુંદીએ મહેલું માયું કે "મારી દિકરીને કોઈએ યાદ ન કરી." નરસિંહ મહેતાએ ફરી શ્રીકૃષ્ણને પોકાર્યા. એને માટે પણ કિંમતી કાંચળી અંતરિક્ષમાંથી પડી. મહેતાએ તે કુંવરભાઈની નહુંદને આપી. પછી પોતાને ઘેર આવ્યા. કુંવરભાઈને પુત્ર અવતર્યો. યોગ સમય બાદ કુંવરભાઈનો પતિ મૃનુ પામ્યો. વિધવા પુત્રવધુ અને વિધવા મુત્રી ભક્તરાજ સાથે રહી પ્રભુ ભજન કરતાં. દુઃખના દિવસો ઘીનતા હતા, પણ અંત નહોતો આવ્યો.

સારંગધર સંત નરસિંહનો દુશ્મન હતો, એણે કુલાદે ભે વલકી જાતની સ્ત્રી હતી તેને મહેતાના ભજનમાં સાધવીનો વેશ ધારણ કરી ભાગ લેવા માટે મોકલ્યો. ભજન પૂરું થયા બાદ કુલાદેએ કહ્યું, "ભક્તરાજ, મારી એક ઈચ્છા પૂરી કરો. મને જ્ઞાનદાન આપો." ભક્તરાજ ચાંત રહ્યા, ચિખામણ આપી :—

"હરિ હરિ રટણ કર કંઠણ કળિ કાળમાં દામ ભેસે નહિ કામ સરશે

ભક્ત આધીન શ્યામ સુંદર સદા, તે તારાં કારજ સિદ્ધ કરશે."

કુલાદેની આંખો ખૂલી ગઈ. સંતના ચરણમાં પડી માફી માગી. અને એની શિષ્યા બનીને રહી. હવે સારંગધરે બીજી યુક્તિ કરી. નરસિંહ ભક્તની મામી ભજન વખતે પાણી પાઈ જતી. એના પતિ અનંતરાયને ભાંભેયો, અનંતરાયે એની પત્ની મહેતાને ભજન સમયે પાણી પાવા જાય છે એ વાતની ખાતરી કરી, બીજે દિવસે એને કોટડીમાં પૂરી તાળું માયું. પછી મહેતાના ભજનમાં આવી ખુણામાં સંતાઈ ઉભા રહ્યા. એટલામાં શ્રી પ્રભુ મામીના વેશમાં આવી મહેતાને પાણી પાઈ ચાલી ગયા. અનંતરાય દોડતા ઘેર આવ્યા. જોયું તો એમની પત્ની કોટડીમાંજ હતી અને બહાર તાળું ધનું. દુષ્ટ સારંગધરને સખુંડ થયો. લોકોએ કહ્યું ભક્ષ નરસિંહ પાસે લઈ જાઓ એ સારું કરશે. એમની પાસે લાવ્યા. કરતાજ વગાડી પ્રભુને વિનંતી કરી કે સારંગધરને સારી કરો. સારંગધર પર ભગવાનનું નામ લઈ પાણી છાટ્યું. સારંગધર બેઠો થયો; પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો.

એકવાર લક્ષ્મીજીને ભક્તરાજ નરસિંહની કસોટી કરવાનું મન થયું. ભગવાન સાથે એમને ઘેર પધાર્યા. કન્યાદાન માટે સાઠ રૂપિયાની માગણી કરી. નરસિંહ મહેતાએ ધરણીધર મહેતાને ન્યાં કેદારો રાગ ગીરવે મૂકી રૂપિયા લીધા અને બ્રાહ્મણવેષે આવેલા શ્રીકૃષ્ણ અને લક્ષ્મીજીને આપ્યા.

હજી સંતની કસોટી બાકી હતી. સારંગધરે રાજ માંડવિકને ભ'લેયો. નરસિંહ જુકો, પ્રપંચી, જદુગર અને અજ્ઞાન લોકોને ભરમાવે છે એમ કહી ઉરકેયો, રાજાએ નરસિંહ મહેતાને દરબારમાં પકડી મંગાવ્યા. રાજપંડિતોએ શાસ્ત્રાર્થ કરવા જણાવ્યું. સંત નરસિંહ મહેતાએ કહ્યું:—

“જ્યાં સુધી આત્મા તત્વ ચિન્મયો નહિ ત્યાં લગી સાધના સર્વ જુકી;
મનુષ્ય દેહ તાણરો એમ એળે ગયો, માવઠાની જેમ વૃષ્ટિ જુકી.
શું થયું સ્નાન સેવા ને પૂજા થકી શું થયું ઘેર રહી દાન કીધે ?
શું થયું જરા ભખ ભેપન કરે શું થયું લાલ લોચન કીધે
શું થયું તપને તીરથ કીધા થકી, શું થયું માળ ગ્રહી નામ લીધે ?

એ છે પરપંચ સહુ પેટ ભરવા તણા.....”
આમ મંડિતો અને સંવાસીઓને ચૂપ કરી દીધા.

માંડવિકે એમની બીજી કસોટી કરવાનો નિર્ણય કર્યો. ભગવાનના ગળામાં કૂચનો છાર પહેરાવ્યો ને કહ્યું: “એ છાર ભગવાન તમારા ગળામાં પહેરાવે તો માનું કે તમે ખરા સંત છો, નહિતો મોતને ઘાટ ઉતારવામાં આવશો.” ભકતરાજે ભગવાનને પોષાધા:—

હાર મધુસૂદના આજ વહાલો થયો, રાખી હંદરમાં થયો સાંસો.
હાર માણે હીરા હથે શામળા, લોભી લક્ષ્મીવરાને વિમાસો.

પણ કેદાર રાગ બવાવ નહિ ત્યાં સુધી ભગવાન ભકતને હારમાળા પહેરાવે નહિ, પ્રભુએ ધરણી-ધર મહેતાને ત્યાં પ્રધારી કેદારો રાગનું ગિરવીખત પોસાભરી મેળવ્યું. નરસિંહ મહેતાના ખોળામાં એ પત્ર આવ્યો. હવે કેદારો રાગ એમણે ગયો. પ્રભુ પ્રસન્ન થયા. મંદિરના ભારણાં આપોઆપ ખૂલ્યા અને ભગવાને ભકતના ગળામાં હારમાળા પહેરાવી. માંડવિક ભકતને પગે પડ્યો.

ભકતરાજે પ્રભુને એમના ધામમાં ભોલાવવાની વિનંતી કરી. “પાંચ વર્ષ પછી ભોલાવીશ” એમ કહી પ્રભુ અંતર્ધાન થઈ ગયા. આ પાંચ વર્ષ દરમિયાન એમણે ભકિત માજના કાવ્યો, પદો વગેરેની રચનાઓ કરી.

આજરો ઈ. સ. ૧૪૮૦માં એમને કોહરિલક થયો.

નરસિંહ મહેતા કૃતિકારી સંત હતા. જે જમાનામાં છૂત અછૂત આભડછેટની પ્રવાનું એર વિશેષ હતું તે સમયે એમણે હરિજન વાસમાં જઈ કીર્તન કયું અને પોતે અસ્પૃશ્યતામાં માને

છે તે લોકોને બતાવ્યું. તેમણે કહ્યું, “પશાપશી ત્યાં નહિ પરમેશ્વર સમદષ્ટિને સર્વસમાન” એમના સિદ્ધાંતોમાં એ પોતે મક્કમ હતા, નીડર હતા.

“કર્મ ધર્મની વાત છે જેટલી તે મુજને નવ ભાવે રે” એ એમનું ક્રાંતિકારી પદ છે. પોતાના આવા સિદ્ધાંતોથી ગુજરાતી સમાજને જડમૂળથી હચમચાવી મુક્યો.

“ઘણાં ઘરનો જે હોય પરેણી તેનું મન રિશર ન હોય રે” એમ માનનાર મહેતા એકજ ઈશ્વરમાં માનતા હતા. એ સંસ્કારી કવિ હતા અને એમનું ધર્મજ્ઞાન ઊંડું હતું.

એમની કાવ્યશૈલી ચિંતાકર્ષક છે. ભાષા સાદી અને સરળ છે. જ્ઞાનના પદોમાં એ બંને સંસ્કૃતમય અને પ્રોંઠ છે.

નરસિંહ મહેતાની કાવ્યવાણીએ ગુજરાતી ભાષાને સ્વન્વ અને ગૌરવ આપ્યું. એમના ભક્તિ, યુગાર તથા જ્ઞાનના પદો દ્વારા ગુજરાતી કવિતાને પહેલીવાર સિદ્ધ સ્વરૂપ મળ્યું. એમનું અદ્ભુત કલ્પનાબળ, એમનું અજબ ભાષાપ્રભુત્વ, એમની વાણીની રસભરી છટા, એમની સ્વાભાવિક રસિકતા, એમની સુસ્મ નિરીક્ષણ શક્તિ, એમનું ચિત્ર કોશલ તેમજ એમના પદોમાંનું રાગ વૈવિધ્ય એમની કવિતાઓનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો છે. એમના ભક્તિયુગાર વિષયક કાવ્યોમાંની મુદ્દતા અને જ્ઞાન વિષયક કાવ્યોમાંની ભવ્યતા એમના કવિત્વનું ખમીર દાખવે છે. એમણે શરૂ કરેલા કવિતાના ચીલે ગુજરાતી કવિતાએ આગળ પ્રયાણ કર્યું અને એમના અનુગામીઓના એ માર્ગદર્શક બન્યા. એટલે એ ગુજરાતી કવિતાના આદિ કવિ બન્યા અને એમનાથી ગુજરાતી કવિતાનો નવપુગ શરૂ થયો. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતાના અગ્રણી તરીકે આ ભક્તચિંતેમણીનું ગૌરવવંતું નામ હંમેશા પ્રેમાદરથી ઉદ્ભવ્યો.

વસંતના પદ, સિંહોળાના પદ, સુરત સંગ્રામ, ચાતુરી પોશ્ણી, ચાતુરી છન્દીશી, નાગદમન, દાનવીલા, માનવીલા, ગોવિંદ ગમન વગેરે એમની જાણીતી રચનાઓ છે.

—: મીરાંબાઈ :—

ભ

કત ધિરોમણી રજપૂત રમણી મીરાંબાઈનું નામ ભારત વર્ષમાં સર્વત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે એનું નામ સંબિજતર્જ આપણી દ્રષ્ટિ રમણ જેના એક હાથમાં તંબૂરા અને બીજા હાથમાં મંજરા અને જેના નવરો શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનનાં ધ્યાનમાં તરફીન છે એવી એક મહાન સાધ્વી સ્ત્રીનું અનુષ્ઠાન ચિત્ર ખડુ થાય છે

જેના પ્રેમપુનિત ભક્તિપાના પાન વડ અગમિત નર નાથીએ ભક્તિરસના ધવિત્ર પ્રવાહમાં તણાઈ એવી ભગવદ્ પ્રેમની જીવની-જાતી મૂર્તિ મીરાંબાઈને જન્મ મારવાડના કુંડકી નામે જામણમાં

આચરે વિ. સં. ૧૫૫૮ (ઈ. સ. ૧૫૦૨) માં થયો. એના પિતાનું નામ રતનસિંહજી રાઠોડ હતું. એના દાદાનું નામ રાવ દુદાજી હતું. કુટુંબમાં માત્ર આ એક પુત્રી હતી. એટલે ખૂબ લાડ કોડથી એ ઉછરી હતી. રાવ દુદાજીની એ ખૂબ ખાસી હતી. થાણી માગતાં એને દૂધ મળતું હતું.

દાદા પરમ વૈષ્ણવ ભક્ત હતા. નિત્ય સમયસર શ્રી ચતુર્ભુજ ભગવાનની પૂજા આરતી થતાં. ભજનકીર્તન થતાં. તેની અંદર મીરાંના કૃમળા મગજ પર પડી અને મીરાંની ચિત્તવૃત્તિ નાનપણથીજ ભગવાન પ્રત્યે ઝુકી. આમ મીરાંને કૃષ્ણ ભક્તિના સંસ્કારો તો ગળધૂથીમાંથીજ મળ્યા.

મીરાં લગભગ પાંચેક વર્ષની હશે ત્યારે એક રસિક ઘટના બની. એક સુંદર વરધોડો એના ઘરના ઝડુમાં આગળથી પસાર થતો હતો. સુશોભિત વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલો વરરાજા રૂઆમથી ઘોડા પર બેસી પસાર થતો જોયો. મીરાંને ખૂબ આનંદ થયો. પૂજામાં તલિવન માં પાસે દોડી ગઈ અને પૂછ્યું કે “મા, મારો વર કયા છે ?” મા એ રમુજમાં શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ બતાવી કહ્યું કે “આ ગિરધર જોપાળ તારો વર” બસ તે દિવસથી મીરાંએ ગિરધર જોપાળને પોતાનો વર માન્યો. એના મધુર કંઠથી એ ભગવાનનું ‘ભજનકીર્તન’, ગાવા લાગી.

એક વાર એક સાધુ દાદુજીના દરબારમાં શ્રીકૃષ્ણની સુંદર મૂર્તિ લઈ પધાર્યા. મીરાંએ સાધુને પૂછ્યું “તમારી પાસે આ કોની મૂર્તિ છે ?” સાધુએ જવાબ આપ્યો, “એ ગિરધર જોપાળ છે.” મીરાંએ “એ મૂર્તિ મને આપી દો” એવી હઠ પકડી. સાધુએ ના પાડી. મીરાંએ અન્ન લેવાનું ભંધ કપ્યું. ત્રણ દિવસના ઉપવાસ થયા. પિત્રાઈભાઈ જયમલ રાઠોડ સાધુની પાછળ ગયા. મીરાંને મૂર્તિ આપી દેવા વિનવ્યા, કહે છે કે ભગવાને પણ સાધુને સ્વપ્નમાં કહ્યું “મારી મૂર્તિ મીરાંને સોંપી દો.” પછી સાધુ ફડકી આવ્યા અને પેલી મૂર્તિ મીરાંને સોંપી. ગિરધરલાલજીની મૂર્તિ મળતાં મીરાં ખુશ થઈ ગઈ. આ વખતે એની ઉંમર આશરે ૧૦ વર્ષની હતી. મીરાં રોજ શુદ્ધ ભાવથી અને શ્રદ્ધાથી મૂર્તિની પૂજા-આરતી કરતી અને ભજન ગાતી. કોઈ અકલ્પ્ય પ્રેરણાથી એના મુખમાંથી ભક્તિના જે શબ્દો સફરે તે શબ્દોમાં પ્રભુનું ગુણગાન ગાતી. ગિરધરજોપાળ પ્રત્યેના પ્રેમનો પ્રવાહ વહેતો અને સાંભળનારાઓ પણ પ્રેમની ઊર્મિ અનુભવતા. પ્રભુભક્તિમાં મસ્ત મીરાં હવે પંદર વર્ષની થઈ.

કુટુંબીજનોને મીરાંની આવી ઘેલછા સતાવવા લાગી. તેમણે મીરાંનું લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું. વિ. સં. ૧૫૭૩માં એના લગ્ન ચિતોડના રાણા સંગના પાટવીકુંવર ભોજરાજ સાથે થયાં. પણ મીરાંએ ગિરધરલાલજીની મૂર્તિ મંડપમાં પહેલેથી પધરાવી હતી. મંગળદેશ ફરતી વખતે એ તો એમજ સમજતી હતી કે ભગવાન સાથેજ એનું લગ્ન થઈ રહ્યું છે. આમ કરવા માટે માએ મીરાંને ઠપકો આપ્યો. સખીઓએ પણ મરકરી કરી ત્યારે મીરાંએ કહ્યું કે :—

“કોસે બરકો કે બઠં જો જામે ઓર મર જાવ;
બર બરિયે જોપાળજી મોરો ચૂડેલો અમર હો જાવ.”

સાસરે વિદાય થતી વેળા મીરાંના મુખ ઉપર ઉદાસીનતા જોઈ માએ પૂછ્યું, “બેટા, ઉદાસ કેમ દેખાય છે ? તારે શું જોઈએ છે ?” મીરાંએ જવાબ આપ્યો, “મા, મારે મારા ગિરધરલાલજી જોઈએ છે” માએ મીરાંની માંગ સ્વીકારી, એને ગિરધરલાલજી સુપ્રત કર્યા

નવરત્ન બની મીરાં ચિતોડ આવી. રૂપ-ગુણવતી વડુને જોઈ સી કોઈ રાજી થયાં પણ સાસરામાં શિવપૂજા થતી હતી. કુળાચાર પ્રમાણે પૂજાની તૈયારી થઈ મીરાંએ સાસુજીને કહ્યું “શ્રી કૃષ્ણ શિવાય બીજા કોઈને માફ મસ્તક નમશે નહિ.” સાસુએ ઠપકો આપ્યો પણ મીરાં અડગ રહી પછી સોભાગ્ય માટે ગોંધી પૂજન કરવાની પણ ના પાડી સાસુજી અને નસુદ ઉદાભાઈએ સમજાવી પણ એણે કહ્યું,

“ના મહં પૂજા ગૌરજવાળ ના પૂજા અનદેવ,
મહં પૂજા રણછોડજી સાસુ થી કાંઈ જાણો ભેવ.”

અને ઉમેયું કે “માફ સોભાગ્ય તો અચળજ છે” આનો અર્થ એ નથી કે મીરાં ચોતાના કુળવાન અને ગુણવાન પતિ ભોજરાજને અવગણતી હતી પતિને પૂજા રાખવા સર્વ પ્રવન્ન કરતી મીરાંનો શ્રી કૃષ્ણમાં અચલ પ્રેમ અને ભક્તિ જોઈ ભોજરાજે મીરાંને જુદું રણછોડરાવનું મંદિર બનાવી આપ્યું મીરાંના ભક્તિ પદો સાંભળી એ પોતે ખૂબ ખુશ થતા પણ નસુદ ઉદાભાઈ મીરાંની આ ચેતભાવથી રોષે ભરાઈ એણે મીરાંની નિંદા કરવા માંડી ભાઈના કાનમાં મીરાં વિરુદ્ધ જોર રેડવા માંડ્યું એક દિવસ ભાઈને કહ્યું કે મીરાં એના કોઈ પ્રિયતમ સાથે રાજ રાત્રે પ્રેમાલાપ કરે છે તમારે ખાત્રી કરવી હોય તો તમે મધ્ય રાત્રે મંદિરમાં જાજો અને સાંભળજો ચિસોદિયા કુળની લાજ જવા બેઠી છે ભોજરાજ હવે ઉરકેરાયો રાત્રે મંદિરના બારણે કાન માંડયા મીરાં ચોતાના પ્રિયતમ કૃષ્ણ કનેવાની મૂર્તિ સાથે વાત કરતી હતી તે એણે સાંભળી. ભોજરાજ દ્વાર ખાલી મંદિરમાં આવ્યા ભાવપ્રેમમાં મગ્ન મીરાંને મૂર્તિની સાથે બેઠેલી જોઈ રોષમાં પ્રવ્રન કર્યા, “તું કોની સાથે વાત કરતી હતી ?” મીરાંએ મૂર્તિ બતાવી ભાવાવશ બની મીરાં મૂર્છિત થઈ ગઈ. ભોજરાજ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા ઉદાભાઈ અને દાસીઓ આ દ્રશ્ય નિહાળી વિહ્વળ બની ગઈ અને મીરાં પ્રાન્ને હવે ભક્તિભાવથી જોવા લાગી

મીરાંનો આવો પ્રેમલક્ષણ ભક્તિનો કાર્ણભૂત ચાણુજ રહ્યો સાધુ સતોતી સેવા, ભજન-કીર્તન અને નૃત્યમાં એ નિમગ્ન રહેવા લાગી લોકનિદાથી એ ડરી નહિ એણે ગાયું

‘મેરે તો ગિરધર જોપાય, દુસરે ન કોઈ,
માતા છોડે, પિતા છોડે, છોડે સગા સોઈ,
સાધુ સ જ ભેઠ ભેઠ, લોક લાજ ખોઈ”

રાજની આ પરિસ્થિતિ જોઈ ભોજરાજે મીરાં પાસે બીજું લગ્ન કરવાની સંપતિ માંગી મીરાં આ પ્રસ્તાવથી ખુશ થઈ એણે ચોતાની અનુમતિ આપી ભોજરાજે બીજું લગ્ન કર્યું. હવે મીરાં ચોતાનો વધુ

સમય ભજનકીર્તનમાં પીતાવવા લાગી. મીરાં પ્રભુના ગુણ ગાતી, નાચતી અને પ્રેમ સમાધિમાં પડી રહેતી. કૃષ્ણપ્રેમ સિવાય બીજી કોઈ વાત એ કરતી નહિ. લોકોએ માન્યું મીરાં બીમાર પડી છે. વેદ્યોને બોલાવ્યા પણ મીરાંનું દુઃખ એ સ્વયં જ જાણતી હતી. વેદ્યો 'શું પારખવાના હતા ? એણે ગાયુ' કે :—

“હે શી મેં તો રામદીવાની, મેરો દરદ ન જણે કોય,
સૂળી ઉપર સેજ હમારી, કિસ બિધ સોણા હોય ?
ગજન—મંડલપે સેજ પિયાકી, કિસ બિધ મિલસા હોય ?
ધાવવ કી ગતિ ધાવવ જને, દુજે ન જણે કોય.”

પ્રેમદિવાનીના દર્દની દવા વેદ્યો પાસે ન હતી. વિરહથી વ્યાકુળ બનેલી મીરાંને પીતાના હૃદયસ્પર્શ ગિરધર ગોપાળને મળવાની ઉત્કંઠા છે, લાલસા છે, પ્રેમ એજ પરમાત્માનું સાક્ષાત સ્વરૂપ છે. મીરાંએ એ મૂલ્ય દઈને ભગવાનને ખરીદ્યો છે, એ કહે છે:

“ગોવિંદ લીન્યો મોલ, મારી મેં ગોવિંદ લીન્યો મોલ,
કોઈ કહી સસ્તો, કોઈ કહી મહંગો, લીન્યો તરાજૂ તોલ.”

એણે તો પ્રભુને પીતાની સાચી દારી બનાવવાજ પ્રાર્થના કરી,

“ભક્તિ મારી દાસીકો દિખાઓ,
મીરાં કે પ્રભુ સાચી દારી બનાઓ.”

આમ હજભગ ૧૦ વર્ષ ચીત્યાં ત્યાં એક કરુણ બનાવ બન્યો. મીરાંના પતિ ભોજરાજનું અવસાન થયું વિ. સં. ૧૫૮૩ માં. વૈધવ્યના દુઃખથી મીરાં વ્યાકુળ ન બની. એનેા ભગવદ્પ્રેમ અગાધ હતો.

હવે મેવાડની ગાદી પર રાણા વિક્રમાદિત્ય આવ્યો. તે મનસ્વી, આચખુદ અને અભિમાની હતો. મીરાં સાધુચરિતાના સહવાસમાં રહે, તેમની સાથે ભજનકીર્તન કરે, નાચ-ગાન કરે તે એને ખૂંચનું હતું. એ એમ માનતો હતો કે મીરાંની આવી વર્તણૂકથી રાજકુળની મર્યાદાને ભંગ થાય છે. મીરાંને ઘણી સમજાવવામાં આવી પણ ભગવદ્ પ્રેમમાંથી એ સ્થિત થાય એમ નથી એમ માનીને વિક્રમાદિત્યે એને મોતને ઘાટ ઉતારવાની યોજના કરી. એણે મીરાંને વિષનો કંઠોરો મોકલ્યો અને કહેવડાવ્યું કે એ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનું ચરણમુત છે. ભક્ત આધીન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું નામ દઈ મીરાં ઝેરનો કંઠોરો પી ગઈ. ઝેર અમૃત બની ગયું. ભગવદ્પ્રેમથી મીરાં પગે ધુંધડું બાંધી નાચવા લાગી, જ્યારે આ વાતની વિક્રમાદિત્યને જાણ થઈ ત્યારે એ આશ્ચર્ય સ્થિત થઈ ગયો. ભાવોન્મત્ત બનેલી મીરાંએ ગાયુ :

"દરસ બિન દૂખન લાગે નેન,
જબસે તુમ બિહુરે મેરે પ્રભુજી,
કબરું ન પાપો ચેન,

અને

"આલી રી મેરે નેનન બાન પઘી,
ચિત્ત ચઢી મેરે માપુરી મૂરત,
ઉર બિચ આન અઘી"

— —

"મીરાં ગિરિધર ઘાણ બિકાની,
લોક કહો બિગડી"

પણ વિક્રમાદિત્યને ચેન પડતું નહતું મીરાંનો કાગે એ દૂર કરવા ઈચ્છતો હતો મ દિરમાં રાત્રે કોઈની સાથે વાર્તાલાપ કરતી મીરાંને એણે સંભળી અને કોપથી દાર ખેલ્યું મીરાંને પૂછ્યું, "તમારી સાથે બીજું કોણ હતું ?" મીરાંએ જવાબ આપ્યો, "મારા ગિરિધરવાવજી" રાણાએ ખૂબ તપાસ કરી પણ બીજું કોઈ હતું નહિ એ લલિતજીત થયો મીરાંએ ગાપું!

"રાણાજી ! મેં સાંવરે રંગ રાચી.
સજ સિંહગાર પદ બાંધ ધૂધર;
લોક લાજ તજિ નાચી."

એક દિવસ એક ઢોંગી સાધુ મીરાં પાસે આવ્યો મીરાં સાથે દેહસગની માગણી કરી અપોગ્ય માગણીથી મીરાં ડરી નહિ જનન મ ડળી જમી હતી ત્યાં પલ્લવ મૂલાવ્યો પેલા ઢોંગી સાધુને કબરું કે આ પલ્લવમાં પ્રધારો પૂપણ ઘણાં સાધુ-સંતો વચ્ચે એ કુશ્કુશ છી રીતે કરી શકે એ ઊભલિલો પડયો એની ભૂલ એ સમજયો મીરાંને પગે પડયો માફી માંગી મુકિતનો માર્ગ બતાવવા આજ્ઞા કરી મીરાંને પ્રભુભકિતનો ઉપદેશ આપી એને સાચો સાધુ બનાવ્યો

વિક્રમાદિત્ય મીરાંને જમે તે રીતે મારી નાંખવા ઈચ્છતો હતો એક કર ડિવામાં નાગ પુરાવો અને તે મીરાં પાસે મોકલી કહેવાવ્યું કે એમાં યાવિગ્રામ છે મીરાંએ કરડો લીધો, તે ખેલ્યો તો તેમાં યાવિગ્રામની મુર્તિજ હતી આવા ચમકારો પાછળનું રહસ્ય મીરાંના અપૂર્વ ભકિતભાવમાંજ રહેતું છે.

રાણાની રોજની સત્તામણીથી મીરાં ત ગ આવી ગઈ પછી ભકતરાજ ગોસ્વામી ત્રિવસીદાસજીને પત્ર લખ્યો કે આવા કપાસ સંતોમાં એણે શું કરવું જોઈએ ? સત ત્રિવસીદાસે 'સર્વનો ન્યાય કરી ઈશ્વર જનન કરવું તેમાંજ સાધુ કલ્યાણ છે' એવી સલાહ આપી.

મીરાંએ ચિતોડનો ત્યાગ કરવાનો નિર્ણય કર્યો અને વૃંદાવનને રસ્તે ચાલી નીકળ્યાં. એ વૃંદાવનમાં આવી. ત્યાંનું પ્રકૃતિનું દર્શન કરતાં એના અંતઃકરણને અનેરો આનંદ થયો. હવે એને કોઈની શેકટોક ન હતી. એ પરમાત્માની ભક્તિમાં એતપ્રોત બની ગઈ. ભક્ત વસ્ત્ર લગવાનનો એને પ્રત્યક્ સાક્ષાત્કાર થયો. સર્વ રથળે, સર્વ વસ્તુઓમાં, સર્વે પ્રાણીઓમાં મીરાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના દર્શન કરતી.

એક વાર મીરાં ચૈતન્ય મહાપ્રભુના શિષ્ય ગોસ્વામીજીના દર્શન કરવા ગઈ. સ્વામીજીને જાણ કરવામાં આવી. સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો, “હું કોઈ સ્ત્રીને મળતો નથી.” મીરાંએ જવાબમાં કહેવડાવ્યું, “હું તો આજ થી એમજ માનતી હતી કે પુરુષ તો એક માત્ર શ્રીકૃષ્ણ જ છે અને અન્ય જીવાત્માઓ તો ગોપી છે.” ગોસ્વામીજી મીરાંના જવાબનું સ્વરૂપ કળી ગયા. તરત દોડતા, ખુલ્લે પગે, બહાર આવ્યા અને મીરાંને મળ્યા.

મીરાંએ મેવાડ છોડ્યા બાદ ચિતોડ પર ઘણાં સંકટો આવ્યાં. ગુજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહે ચિતોડ પર ચડાઈ કરી, રજપૂતોને હરાવ્યા. ચિતોડ પર મુસલમાનોની આજુ પર્તવા થાળી. લોકો ત્રાસી ગયાં. મેવાડમાંથી મીરાંના પગલાં ગયાં એટલેજ આવી આપત્તિ આવી એમ લોકો માનવા લાગ્યાં. રાણાને પોતાના કમેનો પશ્ચાતાપ થયો. સાધુવેયે વૃંદાવન આવ્યાં. મીરાંને પગે પડ્યો. ભીક્ષાની માંગણી કરી. મીરાંએ પૂછ્યું, “આપ એક ભિક્ષુક બાઈ પાસે કેવી ભિક્ષાની આશા રાખો છો ?” એણે મીરાંને કહ્યું, “તમારા વિના મને કોઈ ભિક્ષા આપી શકે એમ નથી.” મીરાંએ સંમતિ સૂચક હા કહી એટલે પોતાનો સાધુવેશ હટાવી નાંખ્યો અને પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં મીરાં સામે ઉભો રહ્યો. રાણાજીને ઓળખતાં મીરાંને વાર ન થાળી. રાણાજીએ મેવાડ પર વીતેલી વિટંબણાઓનું બ્યાન કર્યું. બહાદુરશાહની ચડાઈ, યુદ્ધ, પોતાની હાર, પ્રજા પર ત્રાસ, બાબરની મદદથી પાછી મેવાડની બાંધી મળી વગેરે. અને મીરાંને નમ્રભાવે મેવાડ પાછા આવવા માટે આજીજી કરી. રાણાજી અને લોકોના કહેવાથી મીરાંએ છ માસ સુધી ચિતોડમાં રહેવાનું કબૂલ્યું અને છ માસ વૃંદાવનમાં રહેવાનું નક્કી કર્યું.

મીરાંના ભક્તિપદો મોગલ સમ્રાટ અકબરશાહે સાંભળ્યા હતાં. એક વાર તાનસેન સાથે સાધુવેશમાં મીરાંના ભજન સાંભળવા માટે ચિતોડ આવ્યા. મંદિરમાં પ્રભુના દર્શન કર્યાં. ભજનકીર્તનોને આરંભ થયો. મીરાં ભાવવિભર બની કૃષ્ણની મૂર્તિ સામે નાચવા લાગ્યાં. મુદ્દિત થઈ ગયાં. મૂર્છા પળતાં ઉઠ્યાં. અકબરશાહ એમને પગે પડ્યો અને પોતાની એક ભેટ સ્વીકારવા પ્રાર્થના કરી. ‘શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને સ્વપ્નમાં આવી એ ભેટ આપને આપવા માટે કહ્યું છે.’ એમ ખાત્રી આપી એટલે મીરાંએ તે સ્વીકારવાની હા પાડી. તે ભેટ એક રત્નહાર હતો. બાદશાહ અકબર હાર મૂકી તાનસેન સાથે ચાલતો થયો. બીજો દિવસ રાણાને આ વાતની જાણ થઈ. એક મુસલમાન મીરાંના પગનો સ્પર્શ કરી જીવતો ચાલ્યો જય તેમાં સિસોદિયા કુળની મર્ષદા અલોપ થતી લાગી. મીરાં તો પ્રભુભજનમાં મસ્ત રહેતી હતી. રાણાજી નારાજ થયા છે એ જાણીને મીરાંએ ચિતોડ છોડ્યું અને મેડતા પોતાના પિત્રાઈ ભાઈ જયમલજીને ત્યાં ગઈ. ત્યાં પછુ કુળ મર્ષદાનો પ્રશ્ન ઉભો થયો. એટલે અંતે મીરાં દ્વારકા ગઈ.

દ્વારકામાં મીરાં ગી રણછોડરાયનાં મંદિરમાં હરિકીર્તન કરવા લાગી.

“મેરો મન હરલીનો રાજ રણછોડ, રાજ રણછોડ, ખાસ રંગીરો રણછોડ.
કેશવ માધવ શ્રી પુરુષોત્તમ, કુબેર કલાસુકી જોડ.
શખ ચક્ર ગદા પદ્મ વિરાજે, મુખ મોરલી ધનધોર.
મોર મુકુટ શિર છત્ર વિરાજે, કુંડળકી છત્રી ઓર.”

ચિતોડ પર પાછાં વિપત્તિનાં વાદળ ઘેરાયાં. તેડુ આવ્યું—પાછાં ચિતોડ ચાલો. પણ મીરાં તો દ્વારકામાં રણછોડરાયના પ્રેમમાં લીન હતી એના ઘરભૂમાં આવ્યાં હતાં. ચિતોડ પાછા જવાની ના પાડી. દ્વારિકાધીશના સાન્નિધ્યમાંજ એ રહી.

વિ. સ. ૧૬૩૦ના એક શુભ દિને અણે બસીનો મધુર સાદ સંભળ્યો. પ્રભુ હવે એને ભોલાવે છે એમ એને લાગ્યું. દ્વારિકાધીશના મંદિરમાં મીરાં દિવ્ય લાગતી હતી. એ સમાધિસ્થ થઈ. સમાધિ વખતે મીરાં લગભગ ૭૩ વર્ષની વયે પ્રભુ સામે નાચવા લાગી ગિરધરલાલજીની મૂર્તિનું મુખ ખૂલ્યું મીરાં તેમાં દાખલ થઈ. જ્યોતમાં જ્યોત મળી ગઈ. ભગવાનમાં એ સમાઈ ગઈ. મુક્તિ પામી એના ભૌતિક દેહનો વિલય થયો છે પણ એનો અસરદેહ હજુ અમર છે.

સૌ કવિઓમાં મીરાંભાઈનું સ્થાન પ્રથમ છે એના કાવ્યો સુંદર, સરસ અને સુધીલતાયુક્ત ભક્તિરસપ્રધાન છે. એની ભાષા મધુર, સાદી, સચોટ અને લાગણીપ્રધાન છે. એના પદોમાં મારવાડી, હિંદી અને ગુજરાતી એ ત્રણે ભાષાનું મિશ્રણ જણાય છે. હજારક જેટલાં પદોની એણે રચના કરી છે, એમ માનવામાં આવે છે.

દ્વારકામાં રચેલાં નીચેના પદમાં પ્રભુમિલનની લગણી માલમ પડે છે.

“ખારે દરસન દીજ્યો આપ, તુમ બિન રહ્યો ન જાય.
જળ બિન કમળ, ચંદ બિન રજની, એસે તુમ દેખ્યા બિન સજની.”

— — — — —

“ક્યું તરસાવો અ તરજમી, આપ મિલો કિરપા કર સ્વામી
મીરાં દાસી જનમ જનમકી, પડી તુમહારી પાપ.”

નરસિંહ મહેતાની માફક મીરાં પણ પ્રથમ ભક્ત છે અને પછી કવિ છે એનાં પદોમાં પ્રેમની ઠંડક છે. જખના છે, અનુભૂતિ છે એના પ્રેમનું પાત્ર શીકુંબસુ છે એટલે એના પદોમાં દિવ્યતાની ઝાંખી થાય છે. એનાં પદો સાદા અને ટૂંકા છે. ભાષા સરળ પણ વેગવતી છે

મીરાં પ્રેમના મિલન કરતાં વિરહની વેદનાના ગીતો વધારે પ્રમાણમાં ગાય છે. મિલનના આનંદ કરતાં વિરહની વેદનાનું દુઃખ એને વધારે સતાવે છે. એના કાવ્યોમાં નૈસર્ગિક ચાતુરતા આવે છે અને ભાવકને તે માધુર્યનું રસધાન પાઈ આર્દ્ર બનાવે છે. એના દરેક પદમાં સ્ત્રી હૃદયની કોમળતા અને મધુરતા છે. નરસિંહ મહેતાના જિવું તત્ત્વજ્ઞાન એમાં નથી પણ ભગવાન માટે ઝંખતા ભક્ત હૃદયનું અગાધ દદેએમાં છે.

પ્રભુના વિરહથી વ્યાકૂળ બનેલી મીરાંએ પોતાના મનના અગમ્ય ભાવોને અને દિલના દદેને, તથસ્થાટને અલૌકિક રીતે એના પદોમાં વ્યક્ત કર્યાં છે. નમૂના રૂપે એના પદોમાંથી કેટલાક અવતરણો જુઓ :

“ક્યાં ગયો રે પેલો મોરલીવાળો, અમારા ધૂંધટ ખોલી રે;
ક્યાં ગયો રે પેલો વાંસળીવાળો, અમને રંગમાં રોળી રે.”

.....
“તુમારે કાગલુ સખ સુખ છોડ્યા, અબ મોરિ ક્યું તરસાવી છી.
બિરહ બિથા લાગી ઉર અંતર, સો તુમ આય બુજાવો છો.”

“જોગી મત જા ! મત જા ! મત જા !

પાઉં થડું મેં તેરી,

પ્રેમ ભકિતકો પેઠો હિ ન્ધારો;

હમકો ગેલ બતાજ.”

મીરાંના ઊંઘી ગીતોનું માધુર્ય, આકર્ષણ અનેરું છે. લયની સરળ ગતિનું જાદુ અદ્ભુત છે અને પણ ગરવી ગુજરાતણે અને અન્ય ભક્તજનો આ ગીતોનો રસાસ્વાદ કરે છે અને કરાવે છે. નીચેના કેટલાક નમુનાઓ જુઓ :—

મુખડાની માયા લાગી રે, મોહન ખારા;

મુખડાની માયા લાગી રે,

મુખડું મેં જોયું તારું સર્વ જગ થયું ખારું;

મન મારું રહ્યું ન્ધારું રે.”

.....
“બોલમા બોલમા બોલમા રે, રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલમા.”

.....
“રામ રમકડું જડિયું રે, રાણાજી, મને રામરમકડું જડિયું.”

.....
“પારોજી મેંને રામ રતન ધન પારો.”

.....
“પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે મને લાગી કટારી પ્રેમની રે”

“વાગે છે રે વાગે છે, પુ’દાવન મોરલી વાગે છે
તેનો શબ્દ ગગનમાં ગાળે છે.”

.....

“ઝર તો પીધા છે જાણી જાણી
મેવાડા રાણા, નથી રે પીધા એ અજાણી રે !”

.....

‘રામ છે રામ છે રામ છે રે
મારા હૃદયમાં વાસે રામ છે”

.....

“પગ ધુ’ધર બાંધ મીરાં નાથી રે”

.....

“ચલ મન ગંગા જમના તીર”

.. .. .

જૂનું તો ઘણું રે, દેવળ જૂનું તો ઘણું
મીરાં હસેલાં નાનો ને, દેવળ જૂનું તો ઘણું

મીરાંએ એના પદોમાં બતાવ્યું છે કે આ ભવમાગર તરી જવા માટે ભક્તિ જેવું એકે સુગમ સાધન નથી ઉત્તરમાં પરમ પ્રેમ એજ ભક્તિ એ સીખવે છે પ્રેમ એજ પ્રભુ છે એની પ્રતીતિ કરાવે છે ભક્તિ દ્વારાજ પ્રભુ મેળવાય છે. મીરાંને પ્રભુ જિવાય અન્ધ કોઈ વાત કરી નથી. એટલે જ એનું સ્થાન સૂરદાસ તથા કબીર જેવા સંતના વર્ગમાં છે નફગરુ વિના ભક્તિ ઉદ્ભવે નહિ અને ભગવાનનો સામાજિકર થાય નહિ. ભક્તને ભગવાન સમક્ષ પહોંચાડનાર ગુરુ જ છે ને તે જ તેને શાનિધાનમાં દાખલ કરે છે. મીરાંના ગુરુ હતા રૈદાસ. મીરાંને મોક્ષ માર્ગ એમણે બતાવ્યો આ ગુરુ જતાં મીરાંના મનને આધાત થયો:—

‘છોડ મન જાળ્યોજી મહ રાજ
મોં અબલ, બલ નહિ ગુસારીં લે હો મેરા હિરતાજ

.....

“નહી મોં પીસર સામરે રે, નહી પિયાજી રે પાસ,
મીરાંને ગોભિંદ મિલિયા રે, ગુરુ મિલિયા રૈદાસ

મીરાંના પદોમાંથી મુખ્ય ઉપદેશ “લોકિક કુખથી કદી છાડી ન જવું” એ નીતરે છે. અને આત્મ વિરુદ્ધ બનવું હોય તો પોતાની જાત અને સર્વસ્વ પ્રભુના ચારણ કમળમાં અર્પણ કરી દેવું જોઈએ એમ મીરાં કહે છે નીચેના પદમાં આ બોધ આપણને દેખાય છે

“રામ નામ રસ પીજો મનુઆ રામ નામ રસ પીજો,
તજ કુમંગ સતમંગ બેઠ નિત ધરિ ચરથા સુની લીજો,
કામ દોષ મદ મોહ લોખંડુ, બહા ચિતસે દીજો
મીરાં કે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, તાહિકે રગમાં ભોજો”

મીરાંનો આત્મા એના પદોમાં જીવત છે એટલેજ મીરાં, મધ્યકાલીન ભારતની, જગતને એક અમુલ્ય ભેટ છે. ગુજરાત એનું સર્વકાળ જાણી રહેશે

-: ભકત સૂરદાસ :-

[બ] સ્વમંગલ અથવા ભકત સૂરદાસનો જન્મ સં. ૧૫૪૦ની આસપાસ સરસ્વત બ્રાહ્મણ ક્ષાત્રિમાં રુનકતા-ચૈલ્લકા ક્ષેત્રમાં થયો હતો. એમનું મૂળ નામ મદન મોહન હતું. એમના પિતાનું નામ રામદાસ હતું. એમની માતાના નામનો ઉલ્લેખ અલભ્ય છે.

સામાન્ય જનતામાં, ખાસ કરીને વૈષ્ણવ જનતામાં, ખૂબ પ્રચલિત કથા અનુસાર મદનમોહન ગુલાવસ્થામાં વેરવાલપટ બન્યો હતો. એ વેરવાનું નામ ચિંતામણી હતું. ચિંતામણી અતિ રૂપવાન સ્ત્રી હતી.

એના દેહની મોહકતા અને લાવણ્ય અનેરું હતું. મદનમોહન એના પર પ્રેમાસક્ત બન્યો. મોહાંધ બનેલા મદનમોહનને બીજું કંઈ સૂઝતું ન હતું. એ ચિંતામણીના સાન્નિધ્યમાં રહી એના સૌંદર્યનું રસપાન કરવામાં મસ્ત રહેતો. ચિંતામણીને પણ એના પ્રત્યે પ્રેમ હતો. બંને એક બીજના મોહપાશમાં પડી અલૌકિક આનંદ અનુભવતાં હતાં. ચિંતામણી સિવાય મદનમોહનને જરાપણ ચેન પડતું નહિ. એના શક્તિક વિરહનો અગ્નિ એને જગાવી દેતો. એનું દુઃખ એનાથી સહન થતું નહિ. વિરહની એક પણ એને એક મુળ ઝટથી લાગતી.

એકવાર મદનમોહનને ઘેર એના પિતૃનું શ્રાદ્ધ હતું. આ પ્રસંગને લીધે ચિંતામણીને ત્યાં જવાનું એને મોડું થતું હતું એટલે એ ચિંતા અનુભવતો હતો. એનું મન વિહ્વળ બન્યું હતું. ચોમાસાની ઝૂન હતી. આકાશમાં વાદળો ઘેરાયા હતાં. મેઘ ગર્જના વની હતી. ધોધમાર વરસાદ વરસતો હતો. બધે અધકાર છવાઈ ગયો હતો. ચિંતામણીને મળવાની તાલાવેલી મદનમોહનને લાગી હતી. શ્રાદ્ધનો પ્રસંગ પૂરો થયો એટલે એણે ચિંતામણીને ઘેર જવાની નેપાચી કરી. મોહાંધ બનેલા મદનમોહનને આશ્વાસની દુનિયાનું ભાન ન હતું. રસ્તામાં મોટી નદી ઓળંગવાની હતી, તેમાં મૂચળધાર વરસાદ અને અધારી રાત. પણ પ્રેમિકાને મળવા આનુર બનેલા પ્રેમીને કશાની પરવા ન હતી. એ નદી કિનારે આવ્યો. નદી કિનારે એક શબ પડેલું હતું. તેને હોડી માની તેના પર બેસી નદી પાર કરી. પછી ચિંતામણીના ઘર આગળ આવ્યો. અર્ધરાત્રિ વ્યતીત થઈ ગઈ હતી. ઘરના દરવાજાએ બંધ હતા. એટલે એ ઘરની પાછળના ભાગમાં ગયો. ત્યાંથી બારી ઉપર ચઢી ઘરમાં જવાનું નક્કી કર્યું. એ બારી આગળ આવ્યો. ત્યાં બારી પર લટકતા એક ફૂલીપર સપને એની પ્રિયતમાએ પ્રેમથી લટકાવેલું દોરડું માનીને તે પકડી એ બારી ઉપર ચઢી ગયો અને ત્યાંથી પછી ચિંતામણીના ઓરડામાં આવ્યો.

ચિંતામણી જાગી ગઈ. એણે મદનમોહનને પોતાની સામે ઉભેલો જોયો. એ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ. આવી મેઘથી ભવાનક રાતે શી રીતે એ એના ઓરડા સુધી આવ્યો તે એને સમજ્યું નહિ. એણે મદનમોહનને પૂછ્યું, “આટલી મોટી રાતે, આટલા વરસાદમાં અને આટલા ભવાનક અધકારમાં તમે નદી શી રીતે પાર કરી?” એટલે એણે જવાબ આપ્યો કે “નદી કિનારે એક હોડી પડેલી હતી તેમાં બેસીને મેં નદી પાર કરી.” પછી ચિંતામણીએ પૂછ્યું, “એ તો જાણે દીક, પણ તમે બારી વાટે ઘરમાં કેવી રીતે આવ્યા?” એટલે એણે જવાબ આપ્યો: “પ્રિયતમા, તું અલુઅલુ શા માટે બને છે? તે પોતે તો મારે માટે બારીએથી દોરડું લટકાવ્યું હતું. એ દોરડા પર ચઢી હું ઘરમાં દાખલ થયો અને તારા ઓરડામાં આવ્યો.” ચિંતામણી આ સાંભળી આશ્ચર્ય મુગ્ધ બની. એને પોતાના પ્રેમીની મુખંતા ઉપર હસવું આવ્યું કારણ કે એણે બારીએથી કોઈ દોરડું લટકાવ્યું નહોતું એટલે એ મદનમોહનને લઈ બારી આગળ આવી. દીવાના પ્રકાશમાં જોયું તો એ દોરડું ન હતું પણ મોટો સોશ હતો. મદનમોહનને સ્પષ્ટ જોશ કરે પણ વિસ્મય પ્રસરે. જાણે ચિંતામણીએ નદીકિનારે જઈને હોડીને બદલે મરેલું શબ પણ બતાવ્યું. એટલે એ વધુ વિસ્મય પામ્યો.

ચિંતામણીએ મદનમોહનના આવા મુખંતાપૂર્ણ સાહસ માટે મીઠો ઠપકો આપતાં કહ્યું :

“મદનમોહન! માફ આ થયીર તો માત્ર હાડકા અને માંસનું બનેલું છે. આ રૂપ, આ શોધન તો દારૂક છે. જીવન પણ ક્ષણભંગુર છે. તમે જે એટલીજ નિષ્ણાથી પરમ શક્તિમાન અને પરમકૃપાળુ પરમાત્માની ભક્તિ કરી હોત તો તમે મોક્ષપદના અધિકારી બન્યા હોત.”

કોઈ મહાન સંતની માર્મિક વાણી શોષ અને એનો જે પ્રભાવ પડે તેવો પ્રભાવ ચિંતામણીની વાણીનો પણો. મદનમોહનની આંખ ખૂલી ગઈ. એને આત્મામાં પ્રકાશ લાગ્યો, એના મોહપાશ ઉતરી ગયો. એના કામ નષ્ટ થયો. જીવનની ક્ષણભંગુરતા એ સમજી ગયો. સંસાર અસાર છે. પ્રભુભક્તિજ સસાર સાગર તરવાનો બરો માર્ગ છે, ઈશ્વર પ્રાપ્તિનું સાધન છે એની એને પ્રતીતિ થઈ. ચિંતામણીને એણે પોતાના ગુરુ તરીકે માની પ્રણામ કર્યા અને ત્યાંથી એ ચાલી નીકળ્યો.

જંગલમાં એણે ભટકવા માંડ્યું. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની ભક્તિમાં પોતાનું મન ધરોવ્યું. ભીસા માગી પોતાનો નિર્વાહ કરવા લાગ્યો. ભીસામાં જે કંઈ મળે તેનાથી સંતોષ માની પ્રભુની કૃપા સમજવા લાગ્યો. એકવાર એક શાહુકારની હવેલી પર ભીસા માગવા માટે આવ્યો. શાહુકારની પુવાન અને લાવણ્યમયી પત્નીના આકર્ષક રૂપને જોઈ એનામાં ફરી કામ જગૃત થયો. કામાસક્ત થયેલો મદનમોહન પેલી સ્ત્રીને તાકી રહ્યો. એ પોતાનું ભાન ખુલ્લો એના સૌંદર્યનું રસપાન કરવા લાગ્યો. પેલી સ્ત્રી ભીસાપાત્રમાં ભીસા નાખવા આવી પરંતુ એનું ધ્યાન ભીસા તરફ ન હતું. એનું ધ્યાન તો સ્ત્રીના સૌંદર્યમાં જોડાયું હતું એટલે તે સ્ત્રીએ કહ્યું: “મહારાજ! તમારે માટે હું ભીસા લાવી છું અને હું અહિં ઉભી છું. તમે ભીસા સ્વીકારો. મારા પતિદેવ મારી શબ્દ જુઓ છે. તેમને હજી મારે ભોજન પીરસવાનું બાકી છે.” મદનમોહન ભાનમાં આવ્યો. ભટકેલા મન ઉપર એણે ફરી કાબૂ મેળવ્યો. પશ્ચાતાપની આગે એના આત્માને ફરી જગૃત કર્યો. એણે વિચાર્યું, “આ એક સામાન્ય સ્ત્રી પોતાના પતિને કેટલી વફાદાર છે? કેટલી એ પતિપરાયણ છે? જ્યારે હું પોતે કેટલો અધમ છું! મેં માફ સર્વસ્વ શ્રી કૃષ્ણના ચરણે ધરી દીધું હોવા છતાં મને અધમ બુદ્ધિ કેમ સૂચી? મારી આંખોને વિષય વાસનાની નૃપિતજ ન થઈ? આ આંખોને કારણે જ મારા મનમાં વિષયવાસના ફરી જગૃત થઈ, એટલે આ આંખોજ ન જોઈએ. એ નેત્રોનું હવે હું કામ છે?” એમ વિચારી મદનમોહન પેલી સ્ત્રીને કહ્યું, “બહેન, મને જિજ્ઞાસા અન્ન નથી જોઈતું, માત્ર જે સોપા જોઈએ છે, તે તમે મને આપો.”

પેલી નિખાલસ સ્ત્રી ઘર આગળે આવેલા ભિક્ષુકની ઈચ્છાનુસાર ઘરમાં જઈ બે સોપા લઈ આવી. તે મદનમોહનના હાથમાં આપ્યા. મદનમોહનને એ બંને સોપા પોતાની આંખોમાં ઘીથી દીધા. એમને માટે બહારની દુનિયા અંધકારમય બની ગઈ. આ કરુણ દ્રશ્ય નિહાળનારાઓને અરેરાટી થઈ. હવે એ મદનમોહન રહ્યો ન હતો. એ મરીને ‘સુરદાસ’ બન્યો.

એણે પોતાનું સર્વસ્વ પ્રભુ ચરણે ધરી દીધું—પ્રભુભક્તિમાં અને એના ગુણગાન ગાવામાં સ્થલ કે સમયનું ભાન રહેતું ન હતું. ભૌતિક ચક્રાંશો વડે એ કંઈ જોઈ શકતા ન હતા પરંતુ એમના દિવ્યચક્રો વડે

એ બધું' નિહાળતા હતા. શાનનો પ્રકાશ એમના વ્યક્તિત્વને ઉજ્જવળ બનાવી રહ્યો હતો. એમની છબ ઉપર જાણે સાશાત સરસ્વતી માતા વિરાજમાન હર્ષા અને એમણે પ્રભુભક્તિના પદોની રચના કરવા માથે, શ્રીકૃષ્ણના ગુણગાન એ કાવ્યોર્મા કરવા શાગ્યા. એમણે ગાયું :-

કોઈ મેરે કામ ન આપે,
કીહરિ બિના કોઈ મેરે કામ ન આપે;
આ જૂઠી માથકે લીને,
રતનસો જન્મ ગુમાયો.....

વળી બીજા પદમાં કહે છે :-
મો સમ કીન કૃષિલ ખલ કાપો ?
જિન તનુ દિયો તાહિ બિસરાયો,
કોસો નિમક હરામી,
ભર ભર ઉદર વિષય પ્રતિ ધારો,
જેસે સુકર ગામી;
હરિજન છોડી હરિ વિમુખનકી,
નિશ્ચિન કરત ગુલામી.

બીજા એક પદમાં એમણે પ્રભુની સ્તુતિ કરી :
નાથ કેસે ગજકો બંધ છુડાયો ?
વહી અચરજ મોઢે આપો !
ગજ ઓર ગ્રાહ લડત જલ ભીતર,
લડત લડત ગજ ધારો;
જવભર સૂંકે રહી જલ ઉપર,
તબ હરિનામ પુકારો.....

શ્રીકૃષ્ણ કનેશના ગુણગાન ગાતાં કવિ ભાવવિભોર બની જાય છે. એમનું 'દલ્'જ પ્રખ્યાત પદ ગુણો:-

મેવા ! મોરી મો' નહિ માખન ખાવો;
ભોર જરો જોવનકે પાછો,
મધુવન મોહિ પહારો;
ચાર પહર બંસીબટ ભટકવો,
સાંજ પહે ઘર આવો.....

એકવાર ભટકતાં ભટકતાં તેઓ એક કૂવામાં પડી ગયા. છ દિવસ સુધી કૂવામાં એમણે શ્રીકૃષ્ણ નામનો જપ કર્યો. સાતમે દિવસે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એમને કૂવામાંથી બહાર કાઢ્યા. ભગવાન પછી અંતર્ધાન થઈ ગયા.

સૂરદાસજી હવે વિરહભાજી બન્યા. ભગવાનનો વિરહ એમના મનને ચતાવતો હતો. એમણે ભગવદ્ વિરહના પદો રચીને પોતાની હૃદયવ્વધા વ્યક્ત કરી. નીચેના પદો જુઓ !—

અંખિયા હરિદરસનકી જુખી;
અબ કર્યો રહિત રવામ રંજ સતી,
એ ભાતે' સુનિ રૂખી...અને

.....

અંખિયા હરિદરસનકી ખાસી;
દેખ્યો ચાહત કમલનેનકો,
નિસદિન રહત ઉદાસી....

તેમનાં પદો લખવા માટે ભગવાન સ્વયં લેખકના રૂપમાં એમની પાછળ પાછળ ફરતા હતા એમ કહેવાય છે. એક દિવસ સૂરદાસજીએ વિચાર્યું કે એના પદો લખનાર જરૂર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતેજ હોવા જોઈએ કારણ કે એમનાં મનમાં કાળના જે ભાવો ઉત્કટ હતા તે પેલા લેખક તેનું પદ લખી નાખતા અને એ ભાવે તે પહેલાં એમને પદ વાક કરાવી આપતા. એમને ખાતરી થઈ કે આ કામ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સિવાય બીજા કોઈનું હોઈ શકે જ નહિ. મનમાં આવેા વિચાર આવેા હતા એટલે એક વાર સૂરદાસે પેલા લેખકનો હાથ પકડી લીધો. હાથ પકડતાં એમને લાગ્યું કે કોઈ નાના સાતેક વર્ષના બાળકનો એ હાથ હતો. પણ એ બીજું કંઈ કહી શકે તે પહેલાં ભગવાન એમનો હાથ છોડાવી અંતર્ધાન થઈ ગયા. સૂરદાસજીએ તે સમયે એક દુહો બોલ્યો :—

બાહ છુડાયે જત હીં નિર્બંધ જાનિકે મોહિ;
ધિરદેં તે જબ જાણ્યો મરદ વદોંગો તોહિ.

“હે પ્રભુ ! હું નિર્બંધ છું એમ જાણીને મારો હાથ છોડાવીને તમે ચાલ્યા ગયા છો પરંતુ તમે મારું હૃદય ત્યજીને ચાલ્યા જાઓ તો હું તમને મદદ કરું.” સૂરદાસજીના હૃદયમાં ભગવાનની મુર્તિ કોતરાઈ ગઈ હતી. ત્યાંથી એ ખસી શકે એમ ન હતી. ભક્તની પ્રભુમાં કેવી તનમવતા ! કેવો અટલ ભગવદ્ પ્રેમ !

સૂરદાસજી શ્રીકૃષ્ણની લીલાના પદોની રચના અવિરત કર્યે જ જતા હતા. એ પદોનું લખ માધુષ્

અનેકું છે, એ પદો આજે પણ ઉત્તર ભારતમાં ઘેર ઘેર જવાય છે. વૈષ્ણવો એમના પદોનું રસપાન કરતાં થાકતા નથી.

સૂરદાસજીની કવિત્વ શક્તિ અને અનન્ય ભક્તિ ભાવથી, પ્રેરાઈને એમના અનેક શિષ્યો થયા. તેઓ એમની સાથે ફરતા. તેઓ એમને કવિઓમાં સૂચ્-સમાન માનતા. એમના કાવ્યોમાં આવતી ઉપમાઓ, અર્થકારો, માધુર્ય, છંદબદ્ધતા અને ભક્તિભાવ વાચકોના મનને ભક્તિરસમાં તરબોળ બનાવી દે છે.

એમ કહેવાય છે કે સૂરદાસજીએ સવા લાખ પદોની રચના કરી હતી. પણ આજે લગભગ પાંચ હજાર જેટલાં પદો જ ઉપલબ્ધ છે.

શબ્દનથાક અકબરને સૂરદાસજી ઉપર અન્યત્ર પ્રેમ અને માન હતાં બિરખલ પણ એમનાં પદો પર મુગ્ધ હતો.

૬૦ કથીનું બનેલું 'સૂરસાહી' નામનું એમનું પદ વૈષ્ણ જનતામાં ખૂબ જાણીતું છે એમાંની નીચેની ચાર પંક્તિઓ જુઓ.—

કૃષ્ણ સમર તન પાવન કીન્ન, જો લોં જગ-સ્વામીસો જીજે :
જગ જગરે થઈ કો તેરો, માયા સ્વપ્ન કહત સખ મેરો.
કૃષ્ણ વિના તેહિ કીન છુકાવે, કો કસુલામય બિદ' કઢાવે :
કોટિકવાર માનુષ તન પાશે, હરિપથ છાડ અપથ કું' ધાશે.

સૂરદાસજીએ પ્રજાના જોપાળપુરના એક વસુિક વેપારીને ઉદ્ધાર કર્યો હતો તે વાત નોંધપાત્ર છે. આ વસુિક પોતે એક માટે વૈષ્ણવ છે એવો દંભ કરતો એ તો માત્ર લક્ષ્મી એકઠી કરવાના કામમાંજ રચ્યો ધર્યો રહેતો. જો કોઈ શાસ્ત્રાણ ક્રીનાપણ ભગવાનના દર્શન કરીને આવે તેમની પાસેથી ભગવાનના સ્વરૂપ વર્ણનનું વર્ણન જાણી લેતો અને પછી ભોલા લોકોને ભગવાનના રૂપનું વર્ણન કરી પોતાની તરફ આકર્ષતો લોકો એની દુકાનેથી માલ ખરીદત. એમ વસુિક વેપારીએ લાખો રૂપિયા બનાવ્યા. એકવાર ભક્ત સૂરદાસ એની દુકાને આવી ચડયા વસુિકે ક્રીનાપણ ભગવાનના રૂપ-શુંગર વર્ણનની વાત ખૂબજ મીઠા અને ભાવભર્યા શબ્દોમાં કહેવા માંડી પણ સૂરદાસ સમજી ગયા કે એ વસુિક માત્ર લોકોએ એને કહેલો વાતો જ કરે છે. આવી વાતો કરીને લોકોને એ ઠગે છે. એને જો ખરેખર ભગવાનના દર્શન કરાવવામાં આવે તો એનો ઉદ્ધાર લઈ જાય અને લોકો એના ઠગારા કૃત્યથી ભયી જાય. સૂરદાસજીએ પછી વસુિકને શી નામજીના મંદિરે ભગવાનના દર્શન કરવા માટે એમની સાથે જવા માટે આગ્રહ કર્યો. વાલ્મીકીએ પોતાને ધર્મી કામ પોતાથી એમની સાથે

જઈ શકે એમ નથી કહી વાત ટાળવાનો પ્રયાસ કર્યો એટલે સૂરદાસજીએ એક પદ ગાઈ સંભળાવ્યું ।

આજ કામ, કાલ કામ, પરસુ કામ કરનો ।

પહેલે દિન બહુત કામ, કામસે ના ડરનો.

જાગત કામ સોવત કામ, કામ પીછે મરનો;

હોડ કામ સમર રવામ, સૂર કહે સો કરનો.

આ કાવ્યની વર્ણિક ઉપર ધારી અસર થઈ. એણે શ્રીનાથજીના દર્શને જવા માટે તૈયારી બતાવી. શ્રીનાથજીના મંદિરમાં ‘સૂરસાહી’ પદ સૂરદાસજીએ ગાયું. વર્ણિકના મનનો મેલ પાંચાઈ ગયો. એનો હૃદય અને અજ્ઞાન રૂપી અંધકાર નષ્ટ થયો. પ્રભુનો ભક્ત બન્યો. પોતાની ધનદોષત દાન-પુણ્ય અને સાધુસંતોની સેવામાં વાપરી તેનો સદુપયોગ કરવા લાગ્યો. આમ એનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો અને જનતા છેતરાતી બચી.

અષ્ટાશયના કવિઓમાં સૂરદાસજીનું નામ અગ્રસ્થાને છે. એમને એક સાહિત્યકારે એમના યુગનાં વાલ્મીકી કહ્યા છે.

એમનાં પદોમાં ભકિતરસ, કટુસારસ, ભગવદ્ભાષ રસ, વિરહવેદના જોવામાં આવે છે. એમનાં પદો વ્રજભાષા અને મિશ્ર હિંદીભાષા તેમજ ગુજરાતી મિશ્રિત હિંદી ભાષામાં રચાયેલાં છે. સૂરસાગર, સૂરપચીસી, સૂરસાશવિ અને સૂરસામયસુ એમની અદ્ભુત રચનાઓ છે. આ મહાન ભક્તકવિનું નામ એમના પદો દ્વારા અમર છે.

એમ માનવામાં આવે છે કે આ મહાન સંતનો દેહવિસય સં. ૧૬૨૪માં થયો.

—: ગુરુ નાનક :—

શીખ

ધર્મના સ્થાપનાર એના આદિ ગુરુ બાબા નાનકનો જન્મ લાહોર પાસે તથવંડી ગામમાં સં. ૧૫૨૬માં શિવ કુળમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કાલુચંદ્ર વેદી હતું અને માતાનું નામ નૃપ્તાજી હતું. નાનપણથી જ નાનક પોતાની વિશેષતાઓ બતાવતા. પદ્માસન વાળી બેસતા અને જાણે પ્યાનમાં ડૂબી જતા. એમને મળતી થીજે બીજ બાળકોને આપી દેતા. સાત વર્ષના નાનક શિક્ષક સાથે શાળામાં ધર્મના વાર્તાવાચ કરતા. સન્ધર્મ અંતઃકરણમાં જ છે, કર્મકાંડની જગમાં નથી એમ તેઓ કહેતા. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પંડિત મજલાય થર્મા પાસે કરવા ગયા. ત્યાં પણ ગુરુજી સાથે જ્ઞાનવાર્તા કરતા. વેદને બલુવાળી કંઈ જ્ઞાન ન મળે, એનો અર્થ સમજાવે તોજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, એમ કહી ગુરુનો અનન્ય પ્રેમ સંપાદન કર્યો. હારસી ભાષાનો અભ્યાસ મીઠવી કૃતમુદ્રીન પાસે કરવા ગયા. એમને પણ જ્ઞાનવાર્તાથી પોતાના કવી લીધા. સેવદ તુસેન પાસેથી પણ હારસી શ્રવેણું જ્ઞાન મળ્યું. આમ એમણે હિંદી, સંસ્કૃત અને હારસી ભાષાઓનું શિક્ષણ મેળવ્યું.

નાનકને એકાંત વધુ પસંદ હતું. એમનું મન પ્યાન અને ચિંતનમાં પડેલાં પેલું રહેતું. જનોઈ પહેરવાના પ્રસંગે પણ એમણે પુરોહિતને તેનું રક્ષક સમજાવતાં કહ્યું, “દવાનો કપાસ લેજે અને તેમાંથી સંતોષકૃષી સૂતર કાંતજે. પછી સત્ત્વ અને તપની ગાંઠ વાળજે. જીવનને માટે આ જનોઈ છે. એ જનોઈ કદી તૂટતી નથી કે કદી મેલી થતી નથી કે કદી બળી જતી નથી. જેઓ આ જનોઈ પહેરે છે, તેઓ ધન્ય છે.” પિતાને લાગ્યું કે નાનક ગાંડા જેવો છે, ભણી શકે એમ નથી એટલે ખેતરનું રખેાપું કરવાનું કામ સોંપ્યું. પણ ખેતરમાં પછીઓ દાણા ખાઈ જતા તે જોઈ એમને આનંદ થયો. પિતાએ એટલે એ કામ છોડાવી દીધું. પિતાએ એમને વીસ રૂપિયા આપી કોઈ સારો સોદો તરીકે કરવા માટે કહ્યું. એ વીસ રૂપિયા એમણે સાધુશ્રંતોને ખાવાનું પીવાનું આપવામાં વાપરી નાખ્યા પિતાને જાણ થઈ. તે ગુસ્સે થયા, નાનક ઘરના ખુલામાં ભરાઈ ‘સતનામ, સતનામ’નો જપ કરવા લાગ્યા. જીવન જીવવાનો એજ મુખ્ય મંત્ર છે એમ માને કહ્યું.

આવા વિચિત્ર વર્તનથી કંઠાળી નાનકને સુલતાનપુરમાં એમની બહેન નાનકીને ત્યાં મોકલી આપ્યા. અહિં સં. ૧૫૪૧માં આવ્યા. ત્યાં પણ તેઓ સાધુશ્રંતોનો સંગ અને જ્ઞાનવાર્તા કરતા. એમના બનેલી જગ્યાએ દોઢતપાન નવાબના મોદીખાનાના ભડારી તરીકે નિમાવ્યા. નાનકે આ ભડારીમાંથી સદામતો માંડ્યા અને સાધુસંતો વગેરેને છૂટે ધાંચે અનાજ આપવા લાગ્યા. નવાબ સાહેબને આ વાતની જાણ થઈ પણ નાનક ‘ઓલિયો’ છે એમ માનીને માફી આપી.

સં. ૧૫૪૫ના જેઠ માસમાં પંજોગામના મૂલચંદની પુત્રી ‘સુલખણી’ સાથે એમનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું. નાનક ગૃહસ્થી તરીકે સુલતાનપુરમાં રહ્યા. સં. ૧૫૫૧માં એમને ત્યાં પુત્ર અવતર્યો તેનું નામ

શ્રીચંદ્ર પાઠ્યું. સં. ૧૫૫૬માં બીજી પુત્ર થયો, તેનું નામ લક્ષ્મીચંદ્ર પાઠ્યું. મરદાના અને લાલુ એમના ખાસ સાથીઓ હતા. તેઓ સૌ ભગવાનનું ભજન કરતા. કોઠારના ભંડારીની નોકરીને એમણે તિલાંજલી આપી.

એક દિવસ નાનક નદીએ સ્નાન કરવા ગયા. ત્યાં એક સંત મહાત્માનો સમાગમ થયો. ત્રણ દિવસ સુધી એમને જ્ઞાનસુધાનું પાન કર્યું. સંનાર પરથી મોઢ ઉઠી ગયો. સ્મશાનમાં બેસી સમાધિ લગાવી. બહેન, બનેલીએ ઘેર પાછા ફરવા સમજાવ્યા. પણ જેના રોમેરોમાં વૈરાગ્ય વ્યાપ્યો હતો તે કંઈ ઘેર જાય? એમણે ફરીનો વેશ પારણ કર્યો. એમણે પહેલો ઉદ્ગાર કાઢ્યો, “કોઈ હિંદુ નથી કે કોઈ મુસલમાન નથી. વિશ્વમાત્રમાં જે સત્ય છે તે એક જ છે, તેના જય કરો. સત્ય એજ પરમેશ્વર છે, એના દરબારમાં હિંદુ કે મુસલમાનનો ભેદ નથી. સૌ સમાન છે. એની આરાધનાથીજ માનવ જીવન સાર્થક થાય છે.”

નવાબે આની પ્રતીતિ કરાવવા માટે નાનકને પોતાની સાથે મરિજદમાં જઈ નમાજ પઢવા માટે સૂચવ્યું. નાનક નવાબ સાથે મરિજદમાં ગયા. નવાબે વાંકા વળી નમાજ પઢી, કાજી ચાહેલે પણ તેજ પ્રમાણે કર્યું. પણ નાનકે ઊભા ઊભાજ પ્રભુની પ્રાર્થના કરી. નવાબ અને કાજીએ રોષથી આમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. નાનકે જવાબ આપ્યો કે જે બંદગીનો ડોળ કરતા સોય તેમની સાથે હું પ્રાર્થનામાં ભળી શકું નહિ. નવાબને કહ્યું કે નમાજ પઢતી વખતે તમે કંદહારમાં ઘોડા ખરીદવાના વિચાર કરતા હતાં અને કાજીને કહ્યું કે તમે તમારી વિષાયેથી ઘેાડીના અને એના વહેરના વિચાર કરતા હતા. પછી કાજી નાનક સાથે શાસ્ત્રમાં ઉતર્યો, સત્ય એજ પરમાત્મા છે અને પ્રેમભક્તિથી ઈશ્વર પ્રાપ્ત થાય છે તે નાનકે સમજાવ્યું. કાજી અને નવાબ નાનકને નમ્યા.

હવે લગભગ ૨૫ વર્ષની વયે નાનક લોકગુરુ થયા. એમની અમૃતવાણી સાંભળવા માટે અસંખ્ય હિંદુઓ અને મુસલમાનો આવવા લાગ્યા. નાનકે આ પછી ગૃહત્યાગ કર્યો. પત્નીને માથે ધાથ મૂકી કહ્યું, “તને ભગવાનને સોંપું છું.” પત્ની અને બહેનબનેલીએ પણ એમને જવાની રજા આપી.

નાનકની દેવ યાત્રાનો આરંભ થયો સં. ૧૫૫૬ માં. પ્રથમ લાહોર ગયા. ત્યાં સિંકદર લોદીના ગુરુ સ્ત્રીયદ અહમદ સાથે જ્ઞાન ચર્ચા કરી પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા. એમનાબાદમાં આવ્યા ત્યાં લાલુ સુતારને ત્યાં ભોજન લીધું અને એને પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો. મરદાના અને લાલુ સાથે રસ્તે ચાલતાં શેખ સજ્જન ગુટાર સાથે તેમનો સમાગમ થયો. શેખ સજ્જનને એક હિંદુ દેવળ બાંધ્યું હતું અને એક મરિજદ બાંધી પણ જે કોઈ યાત્રાલુઓ ત્યાં દર્શનાથે આવતાં તેમને લૂંટી લેતો, અને મારી નાંખતો. શેખ સજ્જનને જેઈ નાનકે ઉદ્ગારો કાઢ્યા કે “જિંદગી તો ચાર દિનનું ચાંદરણું છે અને મૃત્યુ સમયે સાથે કંઈજ આવતું નથી તો પુરચાર અને જૂઠાને મારો જવાબી શું ફાયદો?” શેખ સજ્જન આનું રહસ્ય સમજી ગયો. નાનકને પગે પડ્યો. લૂંટના ધંધો નહિ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. સાદુ જીવન જીવવાનો અને પ્રભુ ભજન કરવાનો ઉપદેશ આપી નાનક આગળ વધ્યા.

તે પછી નાનક સિયાલકોટમાં આવ્યા. આખું શહેર જુદું છે એમ માનીને તેને નાથ કરવા તૈયાર પાંચેલા ઇમજીઝ ફકીર સાથે એમને ભેટો વધો, આખું ઘોર કૃત્ર નહિ કરવું એજેએ એ સમજાવવા માટે મરદાનાને એક પૈસાનું સત્ત અને એક પૈસાનું જૂઠું લઈ આવવા માટે કહ્યું. શહેરમાં બધે બટકયા પછી મરદાનાના બંને પૈસા મૂળચંદ્ર નામના ભકતે લઈ લીધા અને એક કાગળ પર લખી આપ્યું કે 'મરવું' સત્ત છે અને જીવવું જૂઠું છે.' મૂળચંદ્રને બોલાવી ગુરુ નાનકે બોધ આપ્યો કે 'આ વાત જાણવા છતાં તું શા માટે મોહમાયામાં ફસાઈને પડ્યો છે?' મૂળચંદ્રે સંસારની કાચળી ઉતારી નાખી અને તે ગુરુ નાનકેના શિષ્ય બન્યો. ત્યાંથી પછી તલવડીમાં ધાકેમ રાય બુધરને ત્યાં આવ્યા. મરવું પધારી પર પડેલા ધાકેમને કહ્યું 'મૃત્યુ એ તો નવજીવનનું દ્વાર છે. આત્મા કદી મરતો નથી' આખું આશાસન આપ્યા બાદ ગુરુ 'નાનક' ઘરદાર ગયા. ત્યાં દંભી પંડયાએને ખૂલ્લા પાડ્યા. નદીનું પાણી અંજલી રૂપે કોઈ પિતૃને સ્વર્ગમાં પહોંચવું નથી જોમ એક ખેલો ભરીને પાણી લેવાથી તે કોઈ ખેતરને પહોંચવું નથી, આમ ગુરુ નાનકે જ્યાં કમંકોડમાં સન્નિધિયારનું આત્મતેજ જગાવ્યું.

દિલ્લીના શહેનશાહ સિકંદર લોદીએ નાનકને જેલમાં નાખ્યા. ઘણા ફકીરોને એણે જેલમાં નાખ્યા હતા, જેલમાં ચકકી ફેરવવાની ના પાડી નાનકેવે બેસી રહ્યા. સિકંદર આવ્યો, એણે દિવ્ય તેજ જોયું. એણે માદી માંગી. પ્રાણીમાત્ર પરમાત્માનું રૂપ છે એમ સમજીને પોતાનો વ્યવહાર કરવો એવો ઉપદેશ આપી નાનક સં. ૧૫૬૩માં અલીગઢ, મથુરા, વૃંદાવન, આગ્રા, કાનપુર, લખનૌ અને અરોધ્યા વર્ષને કાઢીમાં આવ્યા. અહિં પણ 'અતિલોદમાં માની સંધર્ષ' ઉભો કરવો એ જોઈ છે. ખરી વાત તો એજ છે કે કોઈ શિંદુ નથી, કોઈ મુસલમાન નથી, સર્વેમાં એકજ ઈશ્વર બિરાજે છે' એવો ઉપદેશ આપ્યો. જણાજમાં પણ એમણે બ્રાહ્મણોને સમજાવ્યું: 'પિતૃનું શ્રાદ્ધ કરતી વખતે ઘીવો સળગાવવા કરતાં ચરીર રૂપી ધીવાને ઈશ્વરના નામથી પ્રાર્થના એટલે સર્વત્ર પ્રકાશનું તેજ રેલાયો.

પછી નાનક સં. ૧૫૬૪ માં મુંગેર, ભાચલપુર, સાહેબગંજ અને રાજમહેલ થઈ માલદેવ આવ્યા. ત્યાંથી મુર્શિદાબાદ, બરદ્વાન, પુગલી, કૃષ્ણનગર, શાહજહાંપુર, શિરાજપુર અને ઢાકામાં આવ્યા. અહિં 'જંત્રમંત્ર' કરનારાઓને 'સત્તનામ' તો મંત્ર આપ્યો. અને નૂરશાહ નામની દુરાચારિણી સ્ત્રીને 'સત્તનામ' નેક મંત્ર આપી ઉદ્ધાર કર્યો અને મરદાનાને એની કેદમાંથી છોડાવ્યો. ત્યાંથી પછી કામરૂપ, ગોરીપુર, અલમેરીમંજ, સિલહટ, મણિપુર, લોહાઈ, કલકત્તા, બાલેશ્વર, મેદિનીપુર અને કટક વગેરે શહેરોમાં ફર્યા અને લોકોને પ્રભુનું સ્તવન કરવાનો બોધ આપ્યો. સં. ૧૫૬૬ ના ચૈત્ર માસમાં તેઓ જગન્નાથપુરીમાં આવ્યા. લોકોને એમણે બોધ આપ્યો કે 'જીવન કૃતાર્થ કરવાનો એકજ ઉપાય છે અને તે પરમાત્માનું નામ:રમરૂ' ત્યાંથી સુબાગપુર, કોણકટક, જબલપુર, ચંદેરી, ઝાંસી, ગવાલિયર, રેવારી, કરોલી, કરનાળ અને ફૂરોતમાં આવ્યા અને ત્યાંથી પોતાની બહેન નાનકીને મળવા માટે સુલતાનપુર ગયા. એમણે દરેક સ્થળે 'સત્તનામ'ને મંત્ર આપ્યો અને સુપિંદી સેવા કરવી એજ સર્વનિશ્ચયની સેવા છે એવો ઉપદેશ આપ્યો.

સં. ૧૫૬૭ના વૈશાખ માસથી એમણે બીજી પરકમા આદરી. તેઓ કસૂર, બિકાનેર, જેસલમીર,

બેંકપુર, અભરેર, પુષ્કરજી, આજુ, પાટણ, ઈંદર, અહમદનગર, કુંગરપુર, વાંચવાડા અને અર્ધામાં આવ્યા ત્યાં નામદેવ સાથે જ્ઞાનચમાન કર્યો. ત્યાંથી ગોવર્જકોડા, ઉદ્દાપ્રાદ, તાંબેર, ત્રિચિનાપરથી, નેગાપટ્ટમ અને સેતુબંધ રામેશ્વર આવ્યા, ત્યાંથી સિંહલદ્વિપમાં આવ્યા. ત્યાંના રાજ ચિવજ વે અને રાણીએ ગુરુનાનકનું અભિવાદન કર્યું. પછી મલબાર થઈ થુંગેરી મઠના યંત્રચાર્યની સાથે જ્ઞાનચર્ચા કરી. ત્યાંથી કોચીન, કાલીકટ, ગોવા, નાયક, ભરૂચ, વહોદરા, અમદાવાદ, ભવનગર, પાણીતાણા, જુનાગઢ, વેરાવળ, પ્રભાસપાટણ, પોરબંદર, દ્વારકા, અંજલ, મુલતાન, તલબા અને તલવંડી આવ્યા. તલવંડીમાં માતાપિતાના દર્શન કરી, સં. ૧૫૬૨માં સુલતાનપુરમાં પોતાની નાનકી બહેનને મળ્યા. ત્યાંથી લાગેર ગયા. સં. ૧૫૬૯માં કરતારપુર વસાવવામાં આવ્યું. નાનકે પોતાના પત્ની પુત્રોને પંચોગામથી બેલાવીને ત્યાં રાખ્યાં. ગુરુ નાનકે જ્યાં ગયા ત્યાં સત્યનામ જપવાને લોકોને ઉપદેશ આપ્યો.

એમની ત્રીજી પરકમાં સં. ૧૫૭૦માં થઈ થઈ. નૂરપુર, કંગડા થઈ જવાળા દેવી પર્વત આજળ આવ્યા. ત્યાંથી રાવલસર, વિલાસપુર, કલધૂર થઈ કીર્તિપુરમાં આવ્યા. લોકોના ખોટા ભયોને દૂર કર્યા અને સત્યનું સ્થાપન કર્યું. ફરી ભુટ્ટનઘાઠ સાથે જ્ઞાનચર્ચા કરી, પછી ગકરાવ, બદરીનારાયણ, રાણીમેત અલમોડા, નેનિતાલમાં કર્યા. કાનકુટા યોગીઓ સાથે ઉપાસના સિદ્ધિ વિષે જ્ઞાન ચર્ચા કરી. સં. ૧૫૭૧માં નેપાળમાં પશુપતિનાથ મઠાદેવના દર્શન કર્યા. સિક્કિમમાં કર્યા અને મિથિલા નગર, શીતાપુર થઈ સુલતાનપુર આવ્યા અને સં. ૧૫૭૩માં માણસર માણમાં કરતારપુરમાં નિવાસ કર્યો. જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં જતોને 'સત્યનામ'નો મંત્ર આપ્યો. કરતારપુર ગુરુનાનકની ધર્મશીલ થઈ ગયું. જે કંઈ દાન દસિણા આવતાં તે ગુરુ નાનકે ગરીબોમાં વહેંચી દેતા.

એક વાર એમના શિષ્ય મરદાનાને કાબાના દર્શન કરવાની ઇચ્છા થઈ. એટલે ગુરુ નાનકે લાગુને લઈને સં. ૧૫૭૫માં મકકા શરીફમાં આવ્યા. નાનકદેવ થાકેલા હતા એટલે મસ્જિદમાં સૂતા. શિષ્યમાં પોતાના પગ કાબા તરફ થઈ ગયા. મુજવરે એમને ધમકાવ્યા અને કહ્યું, “ખુદાના ઘર તરફ પગ રાખીને કેમ સૂતો છે ?” નાનકદેવે નમ્રતાથી કહ્યું, “ભાઈ ! તું જ બતાવ, ખુદાનું ઘર કઈ બાજુ નથી ? એટલે હું મારા પગ તે તરફ રાખું” દરેકને ઈશ્વર સર્વોત્તમ હોય છે એ સત્ય તરતજ સમજાયું. પછી રોકમદ્વીન મુફ્તી સાથે જ્ઞાન ચર્ચા થઈ. નાનકે કહ્યું “હું તો ખુદાનો નાથીજ બંદો છું. સર્વ વસ્તુમાં ખુદાને નિહાળું છું. સત્ય જ સનાતન વસ્તુ છે. ખરી ખુદાઈ તો નિષ્કામભાવે સમર્પણ કરવું તે છે.” મુફ્તી ખૂબ પ્રસન્ન થયા. મસ્જિદના વડા મુજવર સાથે જ્ઞાનચર્ચા કરતાં નાનકદેવે કહ્યું, “તમે આત્મસંધ્ય કરો અને ખુદા તમારા અંતરમાં જ મળશે. પવિત્રતા, દિલની સ્વચ્છતા, અહંતાનો ત્યાગ, સર્વ તરફ સમાન દષ્ટિ અને અલ્લાનું દમબદમ સ્મરણ એજ ખુદાને તખ્તે પહોંચવાનો માર્ગ છે.” વડા મુજવર ખૂબ પ્રસન્ન થયા. નાનકદેવ મકકાથી મદીના ગયા અને ત્યાંથી બગદાદમાં આવ્યા. ત્યાં બગદાદના ખલીફાને બોધ આપી જીવમના માગેથી વાર્ષિક. “કયામતને દિવસે કોઈ કંઈ સાથે લઈ જવું નથી” એમ કહી લોકો ઉપર જીવમ નહિ કરવા સમજાવ્યું. પછી નાનકદેવ તહેરાન, કાજુલ, જલાલાબાદ, પેશાવર થઈ કાશ્મીરમાં

માયા, રસ્તામાં બોખારામાં એનો શિષ્ય અને સ્વામી મરદાના મૃત્યુ પામ્યા. પછી મરદાનાનો પુત્ર શાહજહાં નાનકદેવની સેવામાં રહ્યો. બાબરે સિંહ પર ચઢાઈ કરી હતી તે દરમિયાનમાં નાનકને એના સૌનિકો પકડી તાબર સામે લઈ ગયા. બાબરે નાનકની સામુતા પીછાછી એમને ઠોપી મૂક્યા. નાનકે બાબરને કહ્યું, ખુદાની એવી જ ઈચ્છા છે કે, તું દિલ્લીના સિંહાસન પર બેસ અને પ્રજામાં શાંતિ ફેલાવ.'"

અર્થે નાનક દેવની ચોથી પરકમાં પૂરી થઈ.

સ'. ૧૫૭૯માં ગુરુનાનક કરતારપુરમાં રવાની નિવાસ કરી રહ્યા. એમણે ગૃહસ્થ જીવન છૂટી ક્યું. તેમનાં માતાપિતા, પત્ની અને પુત્રો એમની સાથે રહેતાં. બેતીવાડી કરીને જે કંઈ મળે તેમાંથી પોતાનો ખર્ચ નિર્વાહ કરતા. તેઓ હંમેશા કહેતા, "એક પ્રભુ જ નિરાકાર, સત્ય અને સનાતન છે. સત્ય પ્રભુ છે. તેનું જ કાર્ય સત્ય છે. પ્રભુજ સર્વવ્યાપી છે, એક ને અદ્વિતીય છે. પ્રભુની સાચી પૂજા તો અચન્યમાંથી કરવાને સમજી લેવામાં છે. માનવનું હૃદય જ પ્રભુનું સાચું મંદિર છે. એ હૃદયને પ્રભુના પ્રેમથી ભરી દેવાથી પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થયો. આમ કરવાથી મૃત્યુ પર જીત મેળવી શકાયો. જે ભગવાનની સેવામાં રૂબે છે, તેને ભગવાનની કૃપા જ મળે છે."

ગુરુ નાનક વર્ણલેખમાં માનતા ન હતા, તેઓ કહેતા; "વર્ણ" તો કથનને અનુસાર છે. જેના જેવાં કથન તેવી તેની જાત છે. અર્થકારને દૂર કરી પ્રભુની ભક્તિ કરો".

ગુરુ નાનકની જે દિનચર્યા હતી તેજ આજે ધામિક શીખો સાચવી રહ્યા છે. આને 'શીખસંગત' કહેવામાં આવે છે. સૂર્યોદય પહેલાં ઊઠવું, 'જ્યજ્ઞ' અને 'આશાદીવાર' ના પાઠ કરવા, આરતિનો પાઠ કરવો અને પછી નાસ્તો કરવો. સાંજે 'સોદર' નો સંધ્યાપાઠ કરી ભજન બાવાં અને સાથે ભોજન કરવું. અને 'સોહિલા' નો પાઠ કરવો. આવી એ દિનચર્યા હતી.

ગુરુ નાનકે કહ્યું, "નામસ્મરણ કરવાની સાથે બીજા ચાર માર્ગ છે. પહેલો સત્સંગ, બીજો સત્ય, ત્રીજો સંતોષ અને ચોથો ઈન્દ્રિયસંયમ" આમાંના કોઈ પણ માર્ગ દ્વારા માણસ ઈશ્વરને ઓળખી શકે છે. પછી ભલે એ માણસ સન્યાસી હોય કે ગૃહસ્થ હોય. નાનકદેવે લોકોને લોક ભાષામાંજ ઉપદેશ આપ્યો, એમનો 'જ્યજ્ઞ' પંજાબી ભાષામાં લખાયેલો ધર્મગ્રંથ છે. એમણે પોતાની ઉપાસનામાં સંગીતને પણ યોગ્ય સ્થાન આપ્યું. તે સમયની જડતાને દૂર કરી લોકોમાં નવું ચૈતન્ય રેડવું અને સત્યને આવરણ મુક્ત ક્યું".

એમણે પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે લક્ષ્મણ જે એનો એકનિષ્ઠ શિષ્ય હતો તેની પસંદગી કરી. એમની આકાશમાં આકરી કસોટીમાંથી માત્ર લક્ષ્મણ પાર ઉતર્યો એટલે એને ગુરુપદે સ્થાપ્યો અને એનું નામ અંગદ રાખ્યું.

હવે ગુરુ નાનકને મહાપ્રયાણનો સમય આવી લાગ્યો છે એની જાણ થઈ. એમણે પોતાના શિષ્યોને

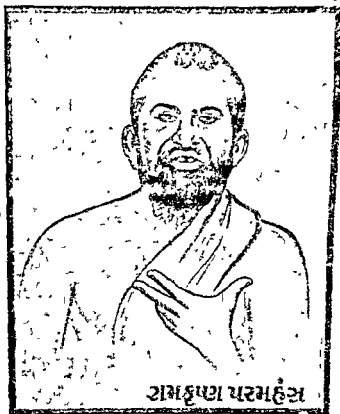
કહ્યું, “હવે માફ મહાપ્રયાણ થાય છે. સત્ય એજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. તમે તેનું પાલન કરજો. પંથો અને પાખંડોમાં ફસાતા નહિ. જ્ઞાન જ મુક્તિનો માર્ગ છે. પ્રભુનું નામ જાપજો. તે નામ જ તારક ને ઉદ્ધારક છે. એજ સત્ય છે. પ્રભાવવંતુ છે, અનુપમ છે અને પરમપવિત્ર છે અને તે ગુરુ વિના મળી શકતું નથી. એ ધૂંટી રાખજો હૈં સત્ શ્રી અકાલ ! હૈં સત શ્રી અકાલ !”

પછી ગુરુ નાનક ૬૯ વર્ષ ૧૦ માસ ૧૦ દિવસનું આયુષ્ય ભોગવી સમાધિનિષ્ઠ થયા, સં. ૧૫૯૫માં.

ગુરુનાનકનો આવો અંતિમ સંદેશ હતો. એમણે લોકોમાં ભવિદાનની અને એકતાની ભાવના પ્રકટાવી. એમણે હિંદુ અને મુસલમાનમાં કદી ભેદ ગણ્યો નહિ. હિંદુઓને તેમની રીતે અને મુસલમાનોને તેમની રીતે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવા સમજાવ્યું. ઈશ્વર સર્વત્ર છે અને કલેકલુમાં વ્યાપક છે એટલે એની ભક્તિથી કોનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો દરેકને બોધ આપ્યો. આથીજ ગુરુ નાનકને હિંદુઓ ફરીર (સંત) માને છે અને મુસલમાનો એમને પીર માને છે.

—: શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ :—

ભૂતબંધમાં પ્રવર્તતા વિવિધ સંપ્રદાયોની એકતા અને સત્યતા સિદ્ધ કરીને પોતાની સમન્વય કરવાની અદ્ભુત યક્તિ વડે ભુવિના તીર્થેલુ વૈભવયુક્ત અને ઉચ્ચ ભાવનાયુક્ત સાર્વભૌમિક ધર્મનું દર્શન કરાવનાર મહાપુરુષ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસનો જન્મ સં. ૧૮૮૨ના ફાગણ સુદ ને બુધવાર તા. ૧૭-૨-૧૮૩૬ને દિવસે બંગાળના કામારપુકુર ગ્રામમાં અક સંસ્કારિ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો. એમના પિતાનું નામ ખુદીરામ ચટ્ટોપાધ્યાય હતું. એમની માતાનું નામ ચંદ્રમણિ દેવી હતું. બંને ધર્મનિષ્ઠ હતાં, દયાળુ હતાં અને પ્રભુભક્ત

M/s. HIMALAYA LAMINETARS

5/2, Russel Street,

'Poonam', 4th Floor,

CALCUTTA-700016.

હતાં. ભગવાન ગદાધરની કૃપાથી પુત્રનો જન્મ થયો હોવાથી એમણે એનું નામ ગદાધર પાડ્યું. ગદાધર ત્રણ પુત્રોમાં સૌથી નાનો પુત્ર હતો.

બાલ્યવસ્થામાં ગદાધર રમતિલાળ હતા. એમની વાણી મીઠી હતી. શરીર પાતળું હતું. શીકૃષ્ણ ભગવાનની લીલાની કથા સાંભળતાં તેઓ બાવલિભર બની જતા, ભજન એક વાર સાંભળવાથી એમને પાદ રહી જતું અને મધુરસ્વરે તે ગાતા, ભણવામાં ચિત્ત ચોટતું નહિ. સાધુ-સંતોના સમાગમ ગમતો-તેમના ઉપદેશની વાણી સાંભળવી ગમતી. તેઓ કહેતા, 'જે વિદ્યાવડે ઈશ્વર લાલ ન થાય તે કેળવણી શા કામની ?' તેમ છતાં મોટા ભાઈ રામકુમારની ચતુષ્પાઠી-સંસ્કૃત-શાળામાં અભ્યાસ કરવાના ઈરાદે કલકત્તામાં આમાપુકુરમાં આવ્યા. ત્યાં શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાની શરૂઆત કરી. પણ ભણવામાં એમનું ચિત્ત ચોટતું નહિ. મોટાભાઈના ધાકને લીધે રોડુ' ભણતર સંપાદન કરી ચકયા. પણ તીવ્ર બુદ્ધિ અને અલૌકિક સ્મરણ શક્તિને પ્રભાવે વિદ્યાનોના મુખેથી જે કથાઓ વજેરે શ્રવણ કરતા તે તેમને પાદ રહી જતાં. રામાયણ, મહાભારત, પુરાણોમાંથી એમણે આ રીતે જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું.

રાણી રાસમણિએ દક્ષિણેશ્વરમાં અતિ ભવ્ય કાલીમંદિર ઈ. સ. ૧૮૫૩માં બંધાવ્યું. તેમાં રામકુમારની મંદિરના પૂજારી તરીકે ત્રિમાસિક કરવામાં આવી. ગદાધર પણ પોતાના મોટાભાઈ સાથે દક્ષિણેશ્વર આવ્યા. મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા થઈ. મોટા ઉત્સવ થયો. મદ્યાપ્રસાદ નેશાર કરવામાં આવ્યો. દેવને અર્પણ કરેલી વસ્તુ નહિ ખવાય એમ માનીને ગદાધરે પ્રસાદ ન ખાધો. એજ દક્ષિણેશ્વરમાં એમણે અનેક સિદ્ધિઓ સંપાદન કરી. રામકુમારના મૃત્યુ પછી ગદાધર દક્ષિણેશ્વર મંદિરના પૂજારી નિભાયા.

ચોવીસ વર્ષની વયે ગદાધરનું લગ્ન ચારદામણિ દેવી સાથે થયું. તે સમયે ચારદામણિદેવીની ઉંમર માત્ર પાંચ વર્ષની જ હતી. લગ્ન પત્ન્યા પછી ગદાધર દક્ષિણેશ્વરના મંદિરમાં કાલીમાતા અને રાધાકૃષ્ણની સેવા પૂજામાં નિમગ્ન થઈ ગયા.

એમની દેવપૂજામાં બાલ્યાંધર ન હતો, અંતઃકરણની શાધ્યા અને ભક્તિ હતી. એમની પૂજા અનેશ પ્રકારની હતી. એમને તે કાલીમાતાનું સાચાત્ દર્શન કરવું હતું. ભાવાવધ થઈ બોલતા, 'હો માતા, મને દર્શન દે, મારા પર દયા કર.' આમ પોતે આત્મપીડા અનુભવતા. જમીન પર માતાના ચરણ આગળ માથું નાખતા, જમીન પર આળોટતા, રૂદન કરતા, એમનું ચિત્ત એમનો પાણુ આકુળ લાકુળ બની જતો. આ રીતનો ક્રમ થઈ ગયો. એક દિવસ ગદાધરે વિચાર્યું કે 'માતા દર્શન નહિ થાય તો આ જીંદગી શા કામની ?' અને પછી દીવાલ પર લટકાવેલી તલવાર પર એમની નજર પડી. તલવાર લેવા માટે ઘાલ ઉંચો કર્યો ત્યાં કુરુક્ષેત્રમાં જન્મમાતાએ તે અટકાવ્યો. કાલીમાતાના પ્રકટ દર્શન કરતાં જ એ જમીન પર પડી ગયા, ભોળાન બની ગયા. ભાનમાં આવ્યા બાદ, માત્ર 'મા-મા' બોલીને રૂદન કરતા, કોઈ ખવડાવે તો ખાતા. આવી ઉત્તમ અવસ્થા લગભગ છ માસ મુખી રહી. ત્યાર પછી એમણે સાધનાની શરૂઆત કરી.

કાલીમાનો પ્રથમ સાક્ષાત્કાર કર્યો એ પછી એ જણેવા દર્શનની સમજતા સંશ્લેષમાં નિઃશંક થવા સાધના કરવા માંડી. મન પરિવ્રત બનાવ્યું. અભિમાન કે અહંકારને નાટ કર્યો. એમની માન્યતા હતી કે અભિમાન અથવા અહંકાર ઈશ્વર પ્રાપ્તિના માર્ગમાં કંટક અને આવરણ રૂપ છે; કારણ કે મનમાં જો અહંકાર સદા પરિપૂર્ણ રહે, તો એ સ્થાનમાં ઈશ્વરનો ભાવ કદી પ્રવેશ કદી થતો નથી.

કાંચન અને કામિની એવી વસ્તુઓ છે કે તે માનવ મનમાં અહંકારની ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે. આ બંને વસ્તુઓના સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવામાં આવે તો જ ઈશ્વર પ્રાપ્તિના માર્ગે વધી શકાય છે. ગદાધરને તો ઈશ્વર પ્રાપ્તિ કરવી હતી એટલે એમણે ‘રૂપિણો’ અને ‘માટીનું ટેકું’ બંને જડ પદાર્થ નદીમાં ફેંચાવી દીધા. એમણે પૈસા ટકામાં જરા પણ આસક્તિ રાખી નહિ, કામિનીમાં મન આસક્ત થાય તો ઈશ્વર સ્તવનમાં ભાષા આવે, સંતાન પ્રાપ્તિ માટે સ્ત્રી સાથે સહવાસ કરવામાં આવે તો પણ મન વિચિત્રન થઈ જાય, આવા વિચારથી એમણે કામિનીનો પણ ત્યાગ કર્યો. સ્ત્રી પાત્ર માટે એમના હૃદયમાં માનુભાવ હતો.

પોતાની યોગ સાધના માટે એમણે દસિલેશ્વરમાં વડના એક ઝાડ નીચે પંચવટી બનાવી હતી. તેમાં અષ્ટોક, બ્રીહી, વડ, પીપળા અને આમલીના વૃક્ષ રોપ્યાં હતાં. નાનાં છોડવાઓ હતાં, લાંબાં છોડાં હતાં. આ સ્થાનમાં બેસી રાત્રે યોગ સાધનામાં પોતે પ્રવૃત્ત થતા. ઈશ્વર સ્તવન કરતાં અને ધ્યાનમગ્ન થતા. મન સતત જળમાં પડેલાં પોણું રહેતું એટલે એમને ખાવાપીવાનું ધ્યાન રહેતું નહીં. આવી અવસ્થાને લીધે લોકો એમ માનવા લાગ્યા કે ગદાધર ઉનાઘી બની ગયા છે. એમના શુભચિંતકો એમને લેદા પાસે લઈ ગયા. વામુનો રોગ માની લેદોએ દવા વગેરે આપ્યાં. પણ એમના પર કોઈ અસર ન થઈ. કોઈ લેદો કહ્યું કે એમના ઉનાઘનું કારણ એ છે કે એમને સ્ત્રી સહવાસની જરૂર છે. પણ પ્રત્યેક સ્ત્રીને મા ના રૂપમાં જોનાર ગદાધર ક્યુંદર રમણીયોની મોહજાળમાં ફસાયા નહિ. એક લેદો કહ્યું કે એમની ઉનાઘી અવસ્થા એક શોળીના લાલ છે, પણ એમની લાત કોઈએ કાને ન પરી. પ્રભુને પામવાનો એમનો ઉનાઘ વધતો જાય.

એક દિવસ એક સન્યાસીની જાળકિનારે ધ્યાનમાં બેઠેલી હતી તેને જોઈ ગદાધરે એને પોતાની પાસે મોલાવી લાવવા માટે પોતાના ભાણેજ હૃદયરામને મોકલ્યો. તે તેમને તેણી લાવ્યો. ગદાધર ભાવાવશ થયાં અને ‘મા-મા’ કહીને પેલી સન્યાસીને સંમોહવા લાગ્યા. તે સન્યાસીની જે ‘બ્રાહ્મણી’ કે ‘ભેરવી’ નામથી ઓળખાતી હતી તેમની સાથે આજ્ઞા અને પરમાત્માના તત્ત્વજ્ઞાન અને ગૂઢ રહસ્યોની પાઠો કરી દિવ્ય આનંદ અનુભવ્યો. પછી બ્રાહ્મણીએ લોકોને જણાવ્યું કે ગદાધરની અવસ્થા મદાભાવની છે, જે ભાવ ચૈતન્ય મહાપ્રભુમાં પ્રગટ્યો હતો. આ સન્યાસીની ધૂણે વખત એમની સાથે રહી, યોગસાધનામાં એમને મદદ કરી અને વિવિધ ધર્મતત્ત્વોનું જ્ઞાન એમને આપ્યું. ન્યારભાદ “તોતાપુરી” નામે સન્યાસીએ ગદાધરને અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો તેમજ યોગ સિદ્ધિનું ઉચ્ચ ચિત્ત આપ્યું હતું અને નિર્વિકલ્પ સમાધિનો અનુભવ કરાવ્યો હતો. માત્ર ત્રણ જ દિવસમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિની સિદ્ધિ એમણે પ્રાપ્ત કરી હતી. સંત તોતાપુરીએ એમને સન્યાસ દીધા આપી હતી અને એમનું નામ રામકૃષ્ણ રાખ્યું હતું. શ્રુત તોતાપુરી વગભગ ૧૧ માર્ચ

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના સાન્નિધ્યમાં રહ્યા હતા.

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ એમના બ્રહ્મચર્યની પરીણા અનેકવાર આપી ચૂક્યા હતા છતાં એકવાર કૃષ્ણ બ્રમ્હ આકર્ષી કસોટીમાંથી એમને પસાર થવું પડ્યું. રાણી રાસમણિના જમાઈ મથુરભાબુ એમને લક્ષ્મીબાઈ નામની વારાંગનાને ત્યાં મળવા બજારમાં લઈ ગયા. ત્યાં દીવાનખાનામાં રૂપરૂપના અંબાર સમી કેટલીક યુવતીઓને નમાવસ્થામાં રાખવામાં આવી હતી અને પરમહંસદેવને એમની મોહજાળમાં ફસાવવાની આશા કરી હતી, મથુરભાબુ એમને લક્ષ્મીબાઈને ત્યાં મુકી ચાલ્યા ગયા હતા. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસને આ યોજના સમજતાં વાર ન લાગી. પેલી યુવતીઓને જોઈને “મા આનંદમયી”, “મા આનંદમયી” કહેતા કહેતા સમાધિરૂપ થઈ ગયા, પેલી વારાંગનાઓ ભગ્ગીત બની, એમની સેવા સુશ્રુષામાં લાગી. મથુરભાબુ પણ આ વાત જાણી લાગીજત થયાં. સર્વેએ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસની માફી માંગી. સ્ત્રી માત્રમાં સાક્ષાત જગદંબાના દર્શન કરનાર શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ આવી આકર્ષી કસોટીમાંથી પાર થયા.

એકવાર શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસને રામચંદ્રજી ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરવાની ઉત્કંઠા થઈ. એમણે રામના પરમ ભક્ત હનુમાનજીનો ભાવ સાધ્યો અને રામચંદ્રની એકનિષ્ઠ ભક્તિ કરી. એવા ભાવની અવસ્થામાં એ “રઘુચર” શબ્દનો મુખથી ઉચ્ચાર કરતા અને ભગવાન રામનો સાક્ષાત્કાર અનુભવતા. એક સંન્યાસીએ એમને આપેલી રામચંદ્રજીની મૂર્તિ જોને એમણે ‘રામલાલા’ નામ આપ્યું હતું અને જેની પૂજા વગેરે એ કરતા હતાં તે આજે પણ દલિયેશ્વર મંદિરમાં મોજુદ છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર પામવા માટે એમણે સખાભાવની સાધના કરી હતી. આ ભાવની અવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણનું નામ જપતા જપતા નાચવા લાગતા. ત્યારબાદ સખી ભાવનો યોગ પણ તેમણે સાધ્યો હતો.

એકવાર મથુરભાબુએ લગભગ રૂ. ૧૫૦૦ની ગરમ શાલ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસને ઓઢાડી પરંતુ નિરુપ્તી અને નિરાભિમાની પરમહંસદેવે એ શાલ માટીમાં ફગાવી દીધી અને થૂ થૂ કરી તેના પર ધૂલવા લાગ્યા. મથુરભાબુ આ દ્રશ્ય જોઈ શરમિંદા બન્યા એમને ખાતરી થઈ કે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કોઈ પણ પ્રકારના ધનવેભવમાં અનાસક્ત છે અને એનો ગર્વ એમની સામે કરવો તદ્દન વ્યર્થ છે.

હિંદુધર્મના અનેક જુદા જુદા સંપ્રદાયોની સાધનામાં એમને માલમ પડ્યું કે દરેક સંપ્રદાયનું ધ્યેય તો માત્ર ઈશ્વર પ્રાપ્તિનું છે પણ તેમણે અપનાવેલા માર્ગો જુદા છે. ‘જેટલા મત તેટલા પંથ’ એ સિદ્ધાંત એમણે તારવ્યો હતો. ધર્મોમાં કોઈ ભેદભાવ નથી એ એમનો ચોક્કસ સિદ્ધાંત હતો. પછી મુસલમાન ધર્મની સાધના કરવાનો નિર્ણય એમણે કર્યો. આ ધર્મની દીક્ષા ગોવિંદ દાસે એમને આપી. માત્ર ત્રણદિવસમાં એ ધર્મના ભાવની સાધના થઈ. ત્રણ દિવસ સુધી કાથીમાતાના મંદિરમાં પ્રવેશ નહોતો કર્યો-મા નો પ્રસાદ પણ એમણે ચાખ્યો ન હતો. આ પછી એવો સિદ્ધાંત એમણે નિર્માણ કર્યો કે જે ઉદ્દેશથી હિંદુઓ પોતાની સાધના કરે છે તેજ હેતુથી મુસલમાનો કરે છે. પણ ઘણા માનસિક જીજ્ઞાસા પૂરી થઈ ન હતી. એક વાર એમણે

મેરીના ખોળામાં સૂતેલા બાળક ઇંચુનું ચિત્ર ચડુલાવ મલિકકના બગીચામાં જોયું ચિત્ર સામે જોતા હતાં તો ચિત્રમાંથી એક જ્યોતે એમના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. એ સમાધિરથ થયા. આ ભાવ પણ ત્રણ દિવસ તુટી રહ્યો. એ સમય દરમિયાન એમણે કાઠી, રામ કે કૃષ્ણનું નામ ઉચ્ચાર્યું ન હતું. બીજા ધર્મોની જેમ ધિસ્તી ધર્મનું એકજ ધ્યેય છે ઈશ્વરપ્રાપ્તિનું. માત્ર સાધન જુદું છે. બીધ ધર્મ, જનધર્મ, શીખધર્મ વિશે પણ એમણે તે ધર્મોના ઉપાસકો પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. સર્વ ધર્મ પ્રત્યે એમને સમભાવ હતો.

ત્યારબાદ મથુરબાબુ સાથે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ તીર્થાટન કરવા નીકળ્યા હતા. તેઓ વૈદ્યાનાથધામ ગયા અને ત્યાંથી કાશી આવ્યા. શ્રી કાશીવિશ્વનાથ ભગવાનના અને અન્નપૂર્ણા માતાના દર્શન કરી કૃતાર્થ થયા. ત્યાં તોલંગસ્વામી સાથે સમાગમ થયો, પછી વૃંદાવન પધાર્યા. કૃષ્ણલીલાની આ પવિત્ર ભૂમિમાં શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ તાનમાં આવી ગયા હતા. ત્યાં યોગિની ગંગામાતાની મુલાકાત પણ એમણે લીધી હતી અને ખૂબ પ્રસન્ન થયા હતા બ્રહ્મસમાજની ઉપાસના પ્રણાલિનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી કલકત્તામાં ચૈતન્ય સભામાં પધાર્યા હતા ત્યાં ભાવાવેશમાં આવી ગયા હતા અને ચૈતન્ય ભગવાનના આચન પર ભેંસી ગયા હતા. કેટલાક વૈષ્ણવોએ એમને તે માટે ધિક્કાર્યા હતા તો કેટલાકે એમનો ભાવ સમજી જે દૃશ્ય એમણે જોયું તેથી પોતે કૃતાર્થ થઈ ગયા એમ સમજ્યા હતા.

ઈ.સ. ૧૮૭૫માં બ્રહ્મસમાજના સ્થાપક કેશવચંદ્ર સેન સાથે એમનો મેળાપ થયો. બંનેએ ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો કરી આનંદ મેળવ્યો.

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં એમના જીવંત ઉપદેશથી લોકોના હૃદયમાં ભગવાન સબંધી વિશુદ્ધ જ્ઞાનનો સંચાર કર્યો જે કોઈ એમના સમાગમમાં આવ્યા, જે કોઈએ એમની અમૃતવાણી સંભળી તે બધા ખૂબજ પ્રભાવિત થયા. એ નિષ્કામી સાધુ તો હતા જ પણ જ્ઞાનનો ભંડાર પણ હતા એની લોકોને ખાતરી થઈ, ઘણા પ્રતિષ્ઠિત અને સુચિન્તિ લોકો એમના સમાગમમાં આવીને પોતાના જીવનને સાર્વક થયેલું સમજતા હતા.

દેશપરદેશના અનેક મહાપુરુષો, પ્રખર વિદ્વાનો અને પંડિતો સાથે એમનો સમાગમ થયો હતો. પંડિત ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, પંડિત શશધર, ડૉ. રાજેન્દ્ર, ડૉ. સરકાર, ડૉ. ભાદુરી, શ્રી બંદિમચંદ્ર ચેટરજી, મિ. વિલિયમ્સ, મિ. મિસિર, મિ. માર્કેટલ મધુસુદન, કૃષ્ણદાસ પાલ, પંડિત દીનબંધુ, પંડિત રથામપદ, ડૉ. રામનારાયણ, ડૉ. દુર્ગાચરણ વગેરે મહાપુરુષો સાથે એમને પરિચય થયો હતો બ્રહ્મસમાજના ઉત્થાપ પ્રસંગે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ હરિકીર્તન કરતા અને ગૃન્થ કરતા અને જનતાના હૃદયમાં પ્રેમભક્તિનો ભાવ ઉત્તરાઈ જતો.

પરમહંસદેવના શિષ્યોની સંખ્યા અગણિત છે. દુનિયાના ખૂણેખૂણામાં એમના અનુયાયીઓ છે જે એમના ઉપદેશને માની આચરણ કરે છે. એમના સમાગમ અને ઉપદેશ વચનોથી એક સમયે પક્કા નારતિક

મિત્રીચંદ્રને એમણે આસ્તિક બનાવ્યા હતા અને અનેક યુવાનોને કુમારિ જતાં બચાવી લીધા હતા. તેઓને સહચારી બનાવ્યા હતા અને તેમના જીવનનું કલ્યાણ કપું હતું. પોતે અનેકોના ઉદ્ધારક હતા છતાં ગુરુપણું એમને અભિમાન ન હતું. "એક ઈશ્વર જ સર્વનો ગુરુ છે" એવી એમની દૃઢ માન્યતા હતી એટલે જો કોઈ એમને ગુરુ કહી સંબોધે તો તે એમને ગમતું ન હતું. તેઓ કહેતા "કોણ કોના ગુરુ?"

એમના ભક્ત વર્ગમાં માત્ર પુરુષોજ હતા એવું નથી. એમાં સ્ત્રીઓ પણ હતા. એમના પત્ની ચારદામણિ દેવી પણ દસિણીસ્વરૂપમાં એમની સેવા કરવા માટે આવ્યા હતાં. એક દિવસ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ ભાવમાં આવી ગયા ત્યારે ચારદામણિદેવીએ એમની સમીપ આવી પૂછ્યું કે “તું કોણ છું ?” જવાબમાં એમણે આનંદમાં આવી કહ્યું કે “તું મારી આનંદમયી માતા છે. મને જન્મ આપનાર એજ છે, કાલીમાં પણ છે તે પણ એજ છે અને મારી સેવા કરે છે તે પણ એજ જ રૂપ છે.” માતા ચારદામણિ દેવીએ પોતાનું જીવન પરમહંસદેવની સેવામાં પૂરું કર્યું.”

પોતાના ચિંત્તાને ઉપદેશ આપતા તેઓ કહેતા કે જ્યાં સુધી સ્ત્રી એ જગદંબાનું જ સ્વરૂપ છે એવો સામાન્યાર ન થાય અને જ્યાં સુધી હૃદયમાં પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમભક્તિ નહિ ઉદ્ભવે ત્યાં સુધી સ્ત્રી જનથી દૂર રહેવું. તેઓ સર્વધર્મને સમાન માનતા હતા એટલે એમના ઔરંગામાં હિંદુ દેવ-દેવીઓના ચિત્રો સાથે, ભગવાન બુદ્ધ અને ઇશ્વરિસ્ત વગેરેની છબીઓ પણ રાખતા હતા.

એમના પદ શિખ સ્વામી વિવેકાનંદ હતા. એમનું મૂળનામ નરેન્દ્રનાથ દત્ત હતું. પરમહંસ દેવે એમને દીક્ષા આપ્યા બાદ એમનું નામ વિવેકાનંદ પાડ્યું. આજે એ નામથી સમગ્ર વિશ્વમાં એ જાણીતા છે. પોતાના ગુરુનું કાર્ય ચાલુ રહે અને જ્ઞાનસુઓના મનને શાંતિ અને તૃપ્તિ મળે તે માટે શ્રી રામકૃષ્ણ મિથાનની સ્થાપના કરી જેની શાખાઓ દુનિયામાં ઘણી અગત્યના સ્થાનોમાં છે અને 'એકુર મઠ' શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવનું સમાધિ સ્થાન એક પવિત્ર યાત્રા સ્થળ નામવા છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસે પોતાની માનવશીલા અકાવન વર્ષની વર્ષે ૧૬મી ઓગસ્ટ ૧૮૮૬ને દિવસે સમાપ્ત કરી. વળાતી નળીમાં 'કેન્સરનું' દર્દ થયું હતું. ડોક્ટરો અને લેદોની ચિકિત્સા નાકામિયાબ નીવડી હતી અને અંતે જે વિરાટ પરમાત્માના અંશ હતા તેમાં વિલીન થઈ ગયા.

શ્રી રામકૃષ્ણ મિથનની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૮૯૭માં થઈ. અને બેંગ્લુર મઠની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૮૯૯માં કરવામાં આવી. ઈ.સ. ૧૯૦૧માં શ્રી રામકૃષ્ણ મિથન ટ્રસ્ટના હાથમાં મઠના મકાનો અને મિલકતોનો વહીવટ સોંપવામાં આવ્યો. આ સંસ્થાએ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના ધર્મ અને નીતિ સંબંધી વિચારધારાઓ દેવાનો કદે છે. તેના પ્રચાર માટે સંવાસીઓને દેશ અને પરદેશમાં મોકલે છે. તેમજ જનતાને સજ્જવરૂપ થાય એવા કાર્યોમાં આ સંસ્થા હંમેશા પ્રવૃત્ત રહે છે. સેવાના કાર્યો કરતાં રંગ ધર્મ કે જાતિનો ભેદભાવ રાખવામાં આવતો નથી. "સર્વે એક જ પાલક પિતાના સતોનો છે", એમ ગુણભર્યો સેવા કરવામાં આવે છે.

સ્વામી વિવેકાનંદે યોગ્ય કહ્યું છે : “સર્વધર્મના ગર્ભમાં રહેલી સમાનતા-એકતાને પ્રકટ કરીને તેનો વિસ્તાર કરવો એજ મારા ગુરુના ઉદ્દેશ હતા. એમનું સમગ્ર જીવન ઉપનિષદોના સમન્વયરૂપ હતું, એમના ઉપદેશ કરતાં એમનું જીવન વિશેષરૂપે ઉપનિષદોના મૂર્તિમાન ભાષ્ય તુલ્ય હતું, ઉપનિષદનું જ્ઞાન જ મનુષ્યરૂપ ધારણ કરીને પ્રકટ થયું હોય એવા એ મહાપરબ હતા.”

આવા મહાપુરુષને આપણા સૌના કોટિ કોટિ વંદન હજે.

卐

—: સંત જ્ઞાનેશ્વર :—

શ્રી ભાગવત ધર્મના મધ્યમ ઉપાસક, ઉપદેશક અને પ્રચારક અને જ્ઞાનેશ્વરી ગીતાના રચયિતા સંત જ્ઞાનેશ્વરનો જન્મ મરાઠી કુટુંબમાં આજેથીમાં ભાદરવા વદ ૮ સં. ૧૩૩૨ને શેજ દુધો એમના પિતાનું નામ વિઠ્ઠલપત ઇનું. એમની માતાનું નામ રૂક્મણી ઇનું. એમના મોટા ભાઈ નાથ સંપ્રદાયના નાયોમાંના એક નિવૃત્તિનાથ હતા. એમના નાનાભાઈનું નામ સોપાનદેવ ઇનું અને એમની નાની બહેનનું નામ મુક્તાબાઈ ઇનું.

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર ચોસાયદી
શ્રી કલકત્તા ગુજરાતી વૈષ્ણવ સમાજ

निगमकल्पतरोगेलितं फलं शुक्मुत्पादमृतद्रवसंयुतम्
 पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावका

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણો વિજયતેતરામ્ ॥

“પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણ ધર્મ માટે જગતમાં પંચાંગ છે. ભારત દેશ ધર્મપ્રવાન દેશ છે. આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક સંપત્તિમાં તે મહાન છે.

ભારત ત્યાગની પૃષ્ઠ કંઠે છે, ભોગની નદિ. ભારત તને મહત્વ આપતો નથી, ધર્મને આપે છે. પહેલો ધર્મ અને છેલ્લો મોક્ષ. આ બન્નેની વચ્ચેમાં અર્થ અને કામ છે. અર્થ અને કામ તો સાધાગળ જીવ પણ કંઠે છે. બનથી ભૌતિક સુખ મળે છે. તે કામ વખત પ્રમાદ ઉત્પન્ન કરે છે. તે માટે બનને મયોદામાં રાખવાનું છે.

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ દેવને આ મંદિરમાં પસારવ્યા છે તે ખરેખર આપણું સદ્બાજ્ય જ છે. જીવ ધર્મને જીવે છે, પરમાત્માને જીવે છે, પરિણામે કુળી થાય છે. પરમાત્મા પધારે અને પરમાત્માની મેવા કંઠે તો જ જીવ કૃતાર્થ થાય છે.

મંદિરમાં નિયમિત દર્શન કરજો. પ્રભુના નામનો જાપ કરશો તો જ પાપ છૂટશે, અને પાપ છૂટશે તો જ જીવન માંગદ્યમય બનશે. પરમાત્મા મર્વને નુખી કરે !”

એમના પિતાજી સંન્યાસી થઈ ગયા હતા. પરંતુ ગુરુ રામાનંદની આજ્ઞાથી એમણે ફરીથી સંસારમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. આથી રૂઢિચુસ્ત બ્રાહ્મણોમાં એમનો તિરસ્કાર થયો. તેઓએ એમનો બદિષ્ઠકાર કર્યો. એમના બાળકોને વહોપવીત આપવાની કોઈપણ બ્રાહ્મણે નૈવારી ન બતાવી. વિઠ્ઠલપંત ખૂબ દુઃખી થયા, પોતે પ્રાવશ્યિત કરવાની નૈવારી બતાવી બ્રાહ્મણોએ એમને દેહાંતદંડની સજા ફરમાવી. એટલે જંગલ-વનુનાના સંગમમાં એક દિવસ વિઠ્ઠલપંત અને રૂઢમણીબાઈએ જળ સમાધિ લીધી. બાળકો તરૂન નિરાધાર બની ગયા. સગા સંબંધીઓએ એમનું જે કંઈ હતું તે પચાવી પાડ્યું.

નિવૃત્તિનાથ અને જ્ઞાનદેવ બીંસા માંગી નાના બાઈબહેનનું ભરણપોષણ કરતા હતા. જે કંઈ મળે તેમાં સંતોષ માનતા.

યોગ સમય બાદ, 'શુ' કરવાથી જનોઈના અધિકારી બની શકે?' એમના એવા પ્રશ્નના જવાબમાં બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે "પૈકલ વિદ્યાપીઠમાંથી શુદ્ધિપત્ર મેળવે તો તમને જનોઈ પહેરાવી શકાય."

ચારે બાઈબહેનો પૈકલ આવ્યાં. ત્યાં બ્રાહ્મણોને પ્રાર્થના કરી કે "સંન્યાસીના બાળકોને જનોઈ અપાય કે નહિ એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરી અમને શુદ્ધિપત્ર આપો તો અમે જનોઈ ધારણ કરવા માટે અધિકારી બનીએ. માટે તમે બ્રાહ્મણોની સભા બોલાવો!" પછી બ્રાહ્મણોની સભા બોલાવવામાં આવી. એમણે ગુપ્તદેહો આપી કે "તમને જનોઈ આપી શકાય નહિ. જે સ્થિતિમાં છે તે જ સ્થિતિમાં રહે."

બધા બાળકો શાંત બેસી રહ્યાં. એક બ્રાહ્મણે જ્ઞાનદેવને પૂછ્યું, "તમારું નામ શું છે?" એમણે જવાબ આપ્યો "જ્ઞાનદેવ" જ્ઞાનદેવનો વિનય જોઈ એ ખુશ થયો. એણે કહ્યું, "કેટલું સુંદર નામ છે!" પણ બીજા બ્રાહ્મણે ટપ્પકો કર્યો કે "પેલો પાડો છે તેનું નામ પણ જ્ઞાનદેવ છે."

જ્ઞાનદેવે શાંતિથી અને દૃઢતાથી કહ્યું "મારામાં અને એ પાડામાં કંઈ ભેદ નથી. અમારા બંનેમાં એકજ આત્મા છે. સર્વ દેહમાં એકજ આત્મા પ્રવર્તે છે." આ સાંભળી એક બ્રાહ્મણે કહ્યું, "હું આ પાડાને ફટકા મારું તો તારે થીરે સોજ ઉઠે?" જ્ઞાનેશ્વરે હા કહી. એટલે પેલાએ પાડાને ત્રણ ફટકા લગાવ્યા. તેના સોજ જ્ઞાનેશ્વરના થીર પર ઉઠ્યા.

એક ઘમંડી બ્રાહ્મણે કહ્યું, "એ તો બધું ઠીક છે. પણ તું આ પાડાના મુખેથી વેદોને ઉચ્ચાર કરાવે તો તને અરો માનું."

જ્ઞાનેશ્વર શાંતિથી પાડા પાસે ગયા. એના મસ્તકે હાથ ફેરવ્યો અને વેદની ચાર ઋચાઓ બોલવા આજ્ઞા કરી. આજ્ઞા થતાં પાડાએ વેદોની ચાર ઋચાઓ પોતાના મુખેથી ઘોષ કર્યો. આ ચમત્કારથી એકઠા થયેલા સર્વે બ્રાહ્મણો વિસ્મય પામ્યા.

જાનેશ્વરે પૈઠસુના લોકોને પોતાનું તેજ ખતાવી, પોતાના અવતારકાવનો પાપો પૈઠસુમાંજ નાખ્યો અને વૈદિક ધર્મના એ મજબૂત કિસ્સા ઉપર ભક્તિ માખીનો ઝંઝે ફરકાવ્યો.

બ્રાહ્મણોનું અભિમાન નૂટ્યું, પરંતુ ધણોને અર્ધ ધણુ નાટ થયો ન હતો. તેઓ જ્ઞાનદેવની નિંદા કરતા હતા. જે બ્રાહ્મણને ત્યાં જ્ઞાનદેવ અને ભાઈ બંનેનોએ આશ્રય લીધો હતો તેને ત્યાં શ્રાદ્ધનો પ્રસંગ આવ્યો. બ્રાહ્મણોએ એનો બહિષ્કાર કરવાનું નક્કી કર્યું. જ્ઞાનદેવે ડર્શો નહિ. એમણે બ્રાહ્મણને શ્રાદ્ધની રસોઈ કરવાની સલાહ આપી. રસોઈ તૈયાર થઈ. કોઈ બ્રાહ્મણ જમવા આવ્યો નહિ. જમવાના આસનો ગોઠવાયેલા હતા. બ્રાહ્મણ ચિંતિત બન્યા. જ્ઞાનદેવે ચોખ્ખા લઈ પોતાના યોગમળથી પિતૃઓને આહવાન કર્યું. ચમત્કાર થયો. બ્રાહ્મણના પિતૃઓ તેમજ અન્ય ગણના બ્રાહ્મણોના પિતૃઓ આસનો ઉપર ગોઠવાયા. પેલા બ્રાહ્મણ આ દૃશ્ય જોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. જ્ઞાનદેવે કોઈ મહાન લોચી અને સંત છે અને એમને જનોઈ આપવામાં કોઈ ભાષ નથી એની ખાત્રી થઈ, એમણે શુદ્ધિપત્ર લખી આપ્યું. જ્યારે એ લોકો આજંદીમાં પાછા ફર્યા ત્યારે પ્રથમ નિવૃત્તિનાથને જનોઈ આપવામાં આવી. જ્ઞાનદેવની ખ્યાતિ સર્વત્ર પ્રસરી.

સંત જ્ઞાનેશ્વર પોતાના શિષ્યવૃંદ સાથે ફરતા ફરતા કદાહમાં આવ્યા. ત્યાંના રાજ રામરાયને સીતાબાઈ નામે પત્ની હતી. તે સાધુચરિત હતી. સાધુ સંતોની સેવા કરવામાં અને તેમના ઉપદેશ સાંભળવા માટે એને આનંદ આવતો. રામરાયને સાધુસંતો પ્રત્યે અણગમો હતો. સીતાબાઈની ઈચ્છા જ્ઞાનેશ્વરને પોતાને ઘેર લોભાવી એમની સેવા કરવાની હતી. પણ રામરાયને એ ગમે નહિ એટલે એણે પોતાના છોકરાને લીધાની કલ્પ પાણી સાથે ભેળવી ખવડાવી દીધી. બાળક મરણ પામ્યો. રામરાયને આ સમાચાર જાણી ધણું દુઃખ થયું. સીતાબાઈએ કહ્યું કે સંત જ્ઞાનેશ્વર સિદ્ધ મહાન્યા છે એમને ધરણે જઈએ અને આમંત્રણ આપી અર્ધિ લોભાવી લાવીએ તો આપણા કુંવરને એ જીવનદાન આપી શક્યે. પછી તેઓ સંત જ્ઞાનેશ્વર પાસે આવ્યા. પોતાને ઘેર પધારવા આમંત્રણ આપ્યું અને પુત્રની વાત કહી. સંત જ્ઞાનેશ્વર ને દયા આવી. રામરાયને ત્યાં આવ્યા. સીતાબાઈએ એમના ચરણમળ પીધા અને એ ચરણામૃત પોતાના બાળકના મોંમાં મૂક્યા. અને ચમત્કાર થયો. બાળક બેઠો થયો. રામરાય અને સીતાબાઈ સંત જ્ઞાનેશ્વરના ચરણમાં પડ્યા.

સાતપુટ પર્વત પર રહેલા હરપાલ ભીલનો ઉદ્ધાર કર્યો. તેને લૂંટફાટ કરતો બંધ કર્યો.

ઉત્તજેનમાં વીરમંગલ નામના જ્યોતિષને પણ એમણે ઉદ્ધાર કર્યો. વીરમંગલ એમના ચરણોમાં જ મૂન્ય પામ્યો. સંત જ્ઞાનેશ્વરે એને ત્યાં સમાધી આપી અને તે સ્થાને શિવલિંગની સ્થાપના કરી.

સંત જ્ઞાનેશ્વર પ્રવાળ થઈ કાઠી આવ્યા. ત્યાં સંત પુદ્ગલાચાર્ય પણ કરતા હતા. મહાં મહાંતો અને વિદ્વાનો પણ પધાર્યા હતા. પ્રથમ કોની પૂજા કરવી એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. એક લાલસુની સૂંઠમાં પુષ્પમાળા મૂકવામાં આવી. જેને એ પુષ્પમાળા પહેરાયે તેની પ્રથમ પૂજા કરવી. લાલસુનીએ સંત જ્ઞાનેશ્વરના ગળામાં પુષ્પમાળા પહેરાવી. આ જોઈ ભાવથી એમનું પૂજન કરવામાં આવ્યું.

સંત જ્ઞાનેશ્વર પછી દિલ્લી ગયા અને ત્યાંથી અલોખ્યા, ગોકુળ, વૃંદાવન, દ્વારકા, ગિરનાર વગેરે સ્થળોએ ચાત્રા કરી પંડરપુર આવ્યા અને ત્યાંથી આજંદી આવ્યા.

તાપીનદીને કિનારે યોગવિદ્યામાં અતિ પારંગત ચાંગદેવ ચેાગી રહેતા હતા. તેમને જ્ઞાનદેવને મળવાની ઇચ્છા થઈ. પોતાની યોગ શક્તિનો એમને ખૂબ ગર્વ હતો. ગમે તેવા હિંસક પ્રાણીને એ વધમાં રાખી શકતા. હવામાં ઉડવાની એમનામાં શક્તિ હતી. પાણીમાં પણ એ પ્રવેશી શકતા. એમને એવું અભિમાન હતું કે એમના જેવો સમર્થ આ જગતમાં બીજો કોઈ નથી.

જ્ઞાનદેવ ઉપર એમણે એક કોરો કાગળ એમના શિષ્ય સાથે પાઠવ્યો. શિષ્યે એ કોરો કાગળ જ્ઞાનદેવને આપ્યો. મુક્તાબાઈએ કાગળ જોઈ કહ્યું કે “તમારા ગુરુજી હજી પણ આ કોરા કાગળ જેવાજ રહ્યા છે. એમને જ્ઞાન થયું જણાવું નથી” જ્ઞાનદેવે કોરો કાગળ પેલા શિષ્યને પાછો આપ્યો અને સાથે બીજા કાગળ પર ઉપદેશ લખી આપ્યો. દય ધાનાનો એ કાગળ “ચાંગદેવ પાસઝા” નામે પ્રચલિત છે. શિષ્ય ચાંગદેવ પાસે આવ્યો. સપળી હકીકત કહી સંભળાવી.

ચાંગદેવના અર્હકાર ભૂલૂકી ઉઠ્યો. એમણે વાઘ ઉપર પોતાના શિષ્યો સાથે સવારી કરી. સર્પની ચાબુક બનાવી, જ્ઞાનદેવને મળવા માટે નીકળ્યા. જ્ઞાનદેવને આની જાણ થઈ. જે ઓટલા ઉપર ભાઈ બહેન સાથે બેઠા હતા તેને ચાવવા આજ્ઞા કરી. ઓટલો ચાંગદેવ તરફ ચાલ્યો. ચાંગદેવ આ ચમત્કાર જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. સર્પ ફેંકી દીધો. વાઘ ઉપરથી નીચે ઉતર્યા. જ્ઞાનદેવના પગમાં પડ્યા. એમનો અર્હકાર તદ્દન ઓગળી ગયો. જ્ઞાનેશ્વરે એમને આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો.

હજીપણ આજંદીમાં એના દુરમનો હતા. તેમાં વિસેાબા સોયી વધુ દુઃખ હતા. જ્ઞાનદેવને ‘માડ’ ખાવાનું મન થયું. માટીનું વાસણ ઘોષ તો માર્ક બને. મુક્તાબાઈ કુંભારવાડે તે માટે ગઈ. વિસેાબાએ કુંભારને ચડાવ્યો, વાસણ નહિ આપવા માટે કહ્યું, મુક્તાબાઈ વાસણ વગર પાછી આવી. મુખ ઉપર ગ્વાની હતી. જ્ઞાનેશ્વરે મુક્તાબાઈને ચિંતા નહિ કરવા માટે કહ્યું. પોતાના યોગશ્રજથી અગ્નિનું આદવાન કર્યું. પોતાનો વસિા રાતોચોળ કર્યો. તે ઉપર મુક્તાબાઈએ ‘માડ’ નેપાર કરી.

આ દશ જોઈ વિસેાબા વિસ્મિત થઈ ગયો. એની ભૂલ એ સમજ્યો. જ્ઞાનેશ્વરના પગમાં પડ્યો. માફી માંગી. એમનો શિષ્ય બન્યો.

જ્ઞાનેશ્વરે ગીતા ધર્મનો લોકોને ઉપદેશ આપ્યો. એમણે માત્ર ૧૬ વર્ષની ઉંમરે શ્રીમદ્ ભાગવતગીતાની ટીકા મરાઠી ભાષામાં લખી. તે “ભાવાર્થદીપિકા”ના નામથી જાણીતી છે.

લેલિકા ધર્મનો ઉદ્ધાર અને ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર એજ એમના જીવનનું ધ્યેય હતું. અને જ્યારે એમને લાગ્યું કે પોતાનું જીવનકાર્થ પૂરું થયું છે ત્યારે એમણે જીવતા સમાધિ લેવાનો નિર્ણય કર્યો અને આ મહાન સંતે માગધર વદ ૧૩, સંવત ૧૩૫૩ને ગુરુવારે સમાધિ લીધી. આ સમયે ખુદ પાંડુરંગ અને રુક્મિણીદેવી તેમજ નામદેવ, ચાંગદેવ, નિવૃત્તિનાથ, મુક્તાબાઈ અને અનેક મહાત્માઓ તે સમયે હાજર હતા. સમાધિ રથાને એમણે અંતિમ પ્રાર્થના કરી : ‘હે પ્રભુ ! તમે મને સુખી કર્યો છો, મને હવેલા તમારા ચરણકમળમોજ રાખજો.”

—: સંત એકનાથ :—

પ્રાણીમાત્રમાં પ્રભુને પ્રત્યક્ષ પિછાણનાર, જેને ત્યાં સાત્તાનું ભગવાને ચાકરી કરી, “એકનાથી ભારવત” જેવા મહાન ગ્રંથના રચયિતા, મહાન દર્શનિષ્ઠ મહાત્મા એકનાથનો જન્મ પેઢણમાં ખૂબ થઈ ગયો, ૫મ અને જાનિ પરાવણ, પવિત્ર ભક્ત બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં સંવત ૧૫૮૦ થાકે ૧૪૫૫માં થયો. “પેઢણ” દક્ષિણનું “કાચી” જેવું મહાન વિદ્યાધામ મનાતું. એમના પિતાનું નામ સુરનારાયણ હતું. તેઓ ખૂબ પ્રામાણિક, પ્રદાતાચી અને સંસ્કારી હતા. તેઓ પ્રભુભક્ત હતા. એકનાથની માતાનું નામ રુકિમણી હતું. તે પતિમતા

નાથી હતી. તેમનું આચરણ શુદ્ધ હતું. તે પણ પ્રભુ ભક્તિમાં લીન રહેતી. આમ એકનાથ ચાના ઉદરમાંથી જ બ્રહ્મજ્ઞાન અને સદાચારના સંસ્કારો લઈ જન્મ્યા હતા.

એમના દાદાનું નામ ચક્રપાણી હતું. એમના પ્રપિતામહનું નામ ભાનુદાસ હતું. ભાનુદાસ મહાબ્રહ્મજ્ઞ હતા. બ્રાહ્મણ હોવા છતાં કાષ્ઠોના ધર્મ કરતા હતા. ખૂબ જ પ્રામાણિકપણે પોતાનો વ્યવસાય કરતા.

એમના જન્મ બાદ થોડા દિવસમાં એક દુઃખદ બનાવ બન્યો. એમની માતા રુકિમણીબાઈનું અવસાન થયું. પછી થોડા દિવસો બાદ એમના પિતાજી સૂર્યનારાયણનું પણ અવસાન થયું. આમ છેક નાનપણમાં જ એમણે માતા પિતા ગુમાવ્યા. એટલે દાદા-દાદીએ એમને ઉછેરવા માંડ્યા. એમના દાદા ચક્રપાણી ખચરમાં એમને 'એકવા' કહી ભોલાવતા, એટલે એમનું નામ એકનાથ થઈ ગયું.

નાનપણથી એકનાથનું મન ભક્તિ પ્રત્યે વળેલું હતું. તેઓ ખૂબ બુદ્ધિશાળી અને શ્રદ્ધાળુ હતા. હાથમાં કરતાલ લઈ ભજન ગાતા. પથ્થર પર કૂંચે ચઢાવી રામકૃષ્ણ હરિનો જપ કરી નાચવા લાગતા. બધા સાથે હળીમળીને રહેતા. મોટા સાથે વિનય અને વિવેકથી વર્તતા. બધાને ખાત્રી હતી એ મોટો થઈ ભાનુદાસની જેમ મોટો ભક્ત થશે અને એમની કીર્તિ વધારશે.

એકનાથને છ વર્ષની ઉંમરે જનોઈ આપવામાં આવી અને એમનો વિદ્યાભ્યાસ શરૂ થયો. એક પુરાણીશુવા પાસે એમણે શિક્ષણ લેવા માંડ્યું. એ શ્રુતવિધાની હતા. કોઈ વાત એકવાર સાંભળે તો એમને યાદ રહી જતી. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ એમણે કર્યો. ગુરુ અને શિષ્યનો સંબંધ મમતા અને પ્રેમથી ભરપૂર હતો. ૧૨ વર્ષની ઉંમરે એમણે રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. યેજુ શાળા ઘરમાં થી પુરાણોની કથા એ ખૂબ રસથી અને પ્રેમપૂર્વક સાંભળતા. આમાંથી ઈશ્વર વિષે ખડું જ્ઞાન સંપાદન કરવાની લગની લાગી. પણ "ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ મળે" એમ વિચારી સદ્ગુરુની શોધમાં એમનો સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યા. એવામાં કોઈએ દેવગઢમાં જનાર્દન સ્વામી પાસે ઈશ્વર સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા માટે જવાનું કહ્યું. સતોરાત ઘર છોડ્યું. દાદા દાદીની રજા પણ લીધી નહિ અને દેવગઢ પહોંચ્યા.

જનાર્દન સ્વામીને સાપ્તઘાં દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. સ્વામીએ આશીર્વાદ આપ્યા. એકનાથે 'ઈશ્વર સંબંધી જ્ઞાન આપનાં પાસે લેવા આવ્યો છું' એમ કહ્યું. સ્વામીએ આનંદ લે્યો. એકનાથને શિષ્ય બનાવ્યો. એકનિષ્ઠાથી અહર્નિશ ગુરુની સેવા કરવા લાગ્યા. ગુરુના ચરણકમળ આગળ બેસી જે જ્ઞાન આપે તે ગ્રંથિત કરવા લાગ્યા. ગુરુજી દત્તભગવાનના ઉપાસક હતા અને એમનો એમને સાક્ષાત્કાર થયો હતો. જનાર્દન સ્વામી કહેતા કે "દુનિયામાં રહીને ઈશ્વરને મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ." એકનાથ ગુરુભક્તિમાં એટલા બધા તથ્યોને બની ગયા હતા કે પોતાના દાદા-દાદીને છોડીને આવ્યાનું દુઃખ પણ તેઓ વિચરી ગયા.

એકવાર જનાર્દન સ્વામી સમાધિમાં બેઠા હતા. દેવગઢ પર ભૂમલો થયો. શત્રુઓને મારી હરાવવાની

ઉતા. ગુરુજી વરકરની મધ્યમાં યોગ તો વરકરને પુષ્પ કરવાની પ્રેરણા મળે અને જીત મેળવી શકાય એમ માનીને કેટલાક સૈનિકો ત્યાં આવ્યા. ગુરુજીને સમાધિમાંથી જાગૃત નહિ કહી શકાય એમ વિશ્વાસીને એકનાથે ગુરુજીને પુષ્પોના પોશાક ધ્રુવ કર્યા અને તબવાર બાંધી, ઘોડા ઉપર ચવાર થઈ રત્નમેદાનમાં આવ્યા. સૈનિકોને માતૃભૂમિનું રક્ષણ કરવાનું જોમ થકયું. દુશ્મનોને હંકારી કાઢ્યા, સર્વત્ર આનંદ થયો. પછી એકનાથે ઘેર આવી ગુરુની સેવામાં પોતાનું મન પરોવ્યું. પાછળથી જ્યારે ગુરુજીને આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે એકનાથને એની બહાદુરી માટે શાખાથી આપી.

એકનાથની એકનિષ્ઠા અને બુદ્ધિચાતુર્ય જોઈ જનાદેવે સ્વામીએ એમને ઘરનો હિસાબ રાખવાનું કામ સોંપ્યું. એકવાર હિસાબ મળ્યો નહિ. એક પાઈની ભૂલ હતી. ભૂલ યોધતાં યોધતાં મળસ્કુ થવા આવ્યું. ભૂલ યોધી કાઢી. આનંદમાં આવી તાળી પાડી. ગુરુજી જાણી ગયા તાળી પાડવાનું કારણ પૂછ્યું. એકનાથે સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. જનાદેવે સ્વામીએ તેમને કહ્યું “નાથ, તું એક પાઈની ભૂલ યોધવા જેટલા ચિત્તથી કામ કરે છે, તેટલાજ એકાગ્રચિત્તથી ઈશ્વરની ભક્તિ કરે તો તને જરૂર ઈશ્વરના દર્શન થાય.”

ગુરુજીના આવા પ્રેરણાવચક શબ્દો સંભળી એકનાથે પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે સુલભ પર્વત ઉપર જઈ તપશ્ચર્યા કરવા માંડી. ઝાડના ફૂલો ખાઈ પોતાના પેટનો ખાટો પૂરતા, યોગ અને સાધનાની સમાધિમાં એકાગ્ર યોગથી બહારની દુનિવાથી વંચિત રહેતા. પોતાના શરીરનું પણ ભાન રહેતું નહિ. એક ખેડૂત એમને રોજ એક તાંબડી દૂધ પીવા માટે આપતો ને એમના દર્શન કહી કૃતાર્થ લેતો. એક વાર એક નાગ એમના શરીર પર લીંટણાઈ વળ્યો. પણ એકનાથના શરીરના સ્પર્શથી એ શાંત થયો અને માથે ફેરુ કાઢી ડોલવા લાગ્યો. પેલા ખેડુને તાંબડી દૂધ મૂકી એકનાથને પ્રણામ કર્યા. સર્પને જોયો. સર્પ નીચે ઉતર્યો. એકનાથ જાગૃત થયા. સર્પને જોવાથી દૂધ પીવડાવ્યું. તપશ્ચર્યાથી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મસ્તક વગેરે કુર્ગુણો ઉપર વિજય મેળવ્યો અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના દર્શન કર્યા.

તપશ્ચર્યા પૂરી કર્યા બાદ એકનાથ દેવગઢ પાછા ફર્યા. ગુરુજીને મળ્યા. સામ્રાજ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. ગુરુજીએ આશીર્વાદ આપ્યા. અને સંતો અને મહા-માઓના સમ્રાજ કરવા માટે તીર્થાટન કરવાની સૂચના આપી. તે અનુસાર એકનાથ તીર્થાટને નીકળ્યા. નાસિક-ત્રંબક સુધી જનાદેવે સ્વામી એમની સાથે આવ્યા. પછી ચેતે એકલા કાઠી, પ્રયાગ, મથુરા, દ્વારકા વગેરે યાત્રાના સ્થળોએ ફરી, રામેશ્વર પ્રતિ પ્રણામ આપ્યું. ઉનાળો હતો. ખૂબ ગરમી પડતી હતી. રોજા ધરતી ખૂબ તપત હતી. તેઓએ દૂર એક ગધડાને તરફનું જોયું. નજીક ગયા. એમની પાસે ગંગાજળ હતું તે પીવડાવી દીધું. ગધડાને શાંતિ થઈ. રામેશ્વરને ચક્રાવવાનું ગંગાજળ ગધડાને પીવડાવી તેના પ્રાણ બચાવ્યા. આત્માના અભેદમાં એમની દેહ માન્યતા હતી. ભગવાન રામેશ્વરને એ પૂજા પહોંચી ગઈ છે એમ એમના સાથીઓને કહ્યું.

એકનાથ તીર્થાટન કરતા થતા તે દરમિયાન પેઠણમાં એમના દાદા-દાદી ચિંતામાં અધમુખા જેવાં

યઈ ગયાં હતાં. એક દિવસ પુરાણીબુવા એમને ઘેર મળવા માટે આવી પહોંચ્યા. દાદા-દાદીએ ચિંતાનું કારણ જણાવ્યું કે એકનાથ વગર કંઈ ચાલ્યો ગયો છે. પુરાણીબુવાએ એમને શોધી કાઢવાની ખાત્રી આપી. તેઓ જનાદન સ્વામી પાસે આવ્યા એકનાથ ઘરમાંથી દાદા-દાદીની રજા વગર આવ્યો છે વગેરે હકીકત જણાવી. એમણે સ્વામીજીને પ્રાર્થના કરી "મહારાજ! આપ જ એકનાથને લગે કરવાની આજ્ઞા આપો. આપની આજ્ઞા તે કદી ઊંચાપડે નહિ."

જનાદન સ્વામીને આવો આજ્ઞાપત્ર આપવો શોભે લાગ્યું. તેમણે આજ્ઞાપત્ર લખી આપ્યો. તે દરમ્યાનમાં એકનાથ પોઠણ પાછા ફર્યા હતા અને પિંપળેશ્વરના મંદિરમાં મુકામ કર્યો હતો. પુરાણીબુવા જ્યારે મંદિરે દર્શન કરવા આવ્યા ત્યારે એકનાથને ઓળખ્યા. દાદા ચક્રપાણિને લઈ ફરી મંદિરમાં આવ્યા. દાદા પોતાના પોત્રને ભેટ્યા. પછી પુરાણીબુવાએ જનાદન સ્વામીને પત્ર એકનાથને આપ્યો. ગુરુની 'સંસારમાં રહી ઈશ્વર મેળવવા માટે સાધના કરવાની આજ્ઞા' એકનાથે માથે ચડાવી. એમણે લગે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. વિજયપુરના સંસ્કારી અને સમૃદ્ધ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં ઉછરેલી કન્યા "ગિરિજાબાઈ" સાથે એમનું લગ્ન ઘણી ધામધૂમથી કરવામાં આવ્યું. ગિરિજાબાઈ સંસ્કારી, પવિત્ર, પતિપરાયણ સ્ત્રી હતી.

એકનાથનો સંસાર સુખમય હતો. સફળશી, શીલવતી, કર્તવ્યપરાયણ, ધર્મનિષ્ઠ અને પ્રેમાળ પત્નીથી એમને ખુબજ સંતોષ હતો.

'એમણે પોતાને ઘેર એક સદાગ્રત થઈ ક્યું'. કોઈપણ જાતના ભેદભાવ વગર દરેક ગરીબને તેમણે અનાજનું દાન આપવામાં આવતું. અનેક માણસો રોજ એમના સદાગ્રતમાં જમતા. પોતે વ્યવહાર કુશળ હતા અને પત્ની પણ વ્યવહાર કુશળ હતી. સૌનામાં સુગંધ-મળી હતી. આમ સદાગ્રતનું કાર્ય સરજતાથી ચાલતું હતું અને સાથે સાથે પ્રભુ ભજનનું કાર્ય પણ સાચી રીતે ચાલતું હતું. લોકોએ એકનાથને મહાત્મા અને સંત માન્યા અને એમના દર્શનથી કૃતાઈ બન્યા.

ખરો સંત દેવાનો સિંધુ છે. એ કદી ગુસ્સે ઘટો નથી. એકનાથના બારામાં એક વાત છે. એક અલમસ્ત મુસલમાન હતો. એકનાથ રોજ સવારે ગોદાવરી નદીએ સ્નાન કરવા જતા. નદીએ સ્નાન કરી પાછા ફરતી વખતે એક ધર્મશાળા આગળથી પસાર થવાનું હતું. તેમાં પેંદો મુસલમાન રહે. એકનાથ ઉપર એ રોજ થૂંકે. ચાર-પાંચવાર થૂંકે. એ થૂંકે એટલે એકનાથ નદીએ ફરી સ્નાન કરવા જાય. એક દિવસ એ એકનાથ ઉપર ૧૦૮ વાર થૂંક્યો. એકનાથે ૧૦૮ વાર નદીમાં સ્નાન કર્યું પણ પેંદો મુસલમાન ઉપર ગુસ્સે ઘસા નહિ. કેટલી સહનશીલતા અને કેટલી દયા! અને મુસલમાનને પોતાના કાર્યનો પરતાવો થયો. એકનાથના પગમાં પડ્યો. સમા માંગી, એમના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યો.

એમની ઉદારતા અને સહનશીલતાનો એક બીજો દાખલો પણ છે. એકવાર ભજન સાંભળવાને બધાને ત્રણ ચોર એમના ઘરમાં દુરસા. ભજન કીર્તન થઈ ગયા બાદ બધા ચાલ્યા ગયા હતા. ચોરોએ બધા વાસણો

એકઠા કર્યાં. કઈ રહ્યું હોય તે તે જોઈ લઈએ એમ વિચારી જે ઓરડીમાં સત એકનાથ પ્રભુની પ્રાર્થના કરતા બેઠા હતા ત્યાં આવ્યા ત્યાં જનજગાટ બનતા દીવાનો પ્રકાશ એમની આંખો પર પડતો તેઓ આંખો બંધી ગયા અને ફીફા મારવા લાગ્યા એક ચોરનો પત્ર વાસણે સાથે આવ્યો. એકનાથ જાગૃત થયા એપુ તે પેલા ચોરે ફીફા મારતા હતા તેઓએ પોતે ચોર છે અને એમના દર્દનથી અપ બની ગયા એ હમીકત એકનાથને કહી એકનાથને દયા આવી તેઓની આંખો ધાથ ફેરવ્યો. તેઓ ફરી દેખતા થયા એકનાથે મળા વાસણ વગેરે જે કઈ એમને લઈ જવું હોય તે લઈ જવા માટે કપુ અને પોતાની વીંટી પણ કાઢી આપી ચોરો શરમિદા બની ગયા સંતના પગે પડી માફી માંગી અને ચોરી નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી

એમની સંપૂર્ણતાના એક બીજે પાપ રમુજ દાખલો છે એક ગરીબ બ્રાહ્મણને પોતાના પુત્રને જનોઈ આપવા માટે પેસાની જરૂર હતી તે પેઠણ આવ્યો એકનાથની નિદા કરનાર એક બ્રાહ્મણ પાસે એ પ્રથમ ગયો તેણે કહ્યું 'તું તમને ૨૦૦ રૂપિયા આપુ પણ એ શરતે કે તમારે કોઈ પાપ રીતે એકનાથને ગુસ્સે કરવા બ્રાહ્મણ જરૂરુ હતા એણે આ પાટી એકનાથને ત્યાં આવ્યો તેઓ મદિરમાં સેવા કરતા હતા ત્યાં ગયો અને ત્રીપી એમના બોલામાંજ જોઈવાઈ ગયા એકનાથ ગુસ્સે ન થયા. ભિખુક બ્રાહ્મણનો આટલો અનહદ પ્રમ દેખાડવા બદલ આભાર માન્યો બોજન માટે આગ્રહ કરી ઘેર લઈ ગયા બોજન તૈયાર થયું જમવા બેઠા એકનાથે બાજુમાં બેસાડવા બિરિજખાઈ પીરસાઈ હતી. હી આપવા માટે લોક વચ્ચે જ્યાર પેલા ભિખુક બ્રાહ્મણ એમની પીઠ ઉપર ચઢી ગયો એકનાથે પાનીને કહ્યું, "સ ભાજન" ભૂલેવ પડી ન જાય નહિ તે એમને ઈજ થયો" પાનીએ જવાબ આપ્યો, "રવામીનાથ, ચિતા ન કરો ભાજનને આવી રીતે પીઠ ઉપર બેસાડી ફેરવવાની મને દેવ છે એને નહિ પડવા દઉં." પેલા બ્રાહ્મણ શરમિદો થયો. એકનાથના પગમાં આજોટી પડ્યો અને બિરિજખાઈની માફી માંગી પછી એણે આપુ દુઃકૃત્ય થા માટે કપુ તેની વીગત કહી દયાનીપિ એકનાથે બ્રાહ્મણને જનોઈ માટે જોઈતા પેસા આપી વિદાય કર્યાં.

નરસિંહ મહેતાની જન્મ એકનાથ જાતિબેદ, છૂત અછૂતમાં માનતા ન હતા રાણા નામનો એક હરિજન રાજ એમના ભજન-કીર્તનમાં આવતો. તે સદાચારી અને વિદેશનો એકનિષ્ઠ ભક્ત હતો એની પાની પણ સદગુણી અને વિદેશની ભક્ત હતી પતિપત્નીએ એકનાથને પોતાને ઘેર જમવા બોલાવવાનું નક્કી કર્યું રાણાએ એકનાથને પોતાને ઘેર ભોજન લેવા પધારવા વિનંતી કરી એકનાથે કબુલ કર્યું. રાણાની પત્નીએ રસોઈ તૈયાર કરી એકનાથ હરિજનને ત્યાં જમવા જવાના છે એ વાતે બ્રાહ્મણમાં ખજભળાટ થયો નિદાખેર અને દુષ્ટ બ્રાહ્મણે ટોળે વળી રસ્તામાં ઉભા એકનાથને તે કોઈનો ડર ન હતો એ તે રાણાને ઘેર ગયા એની સાથે જમવા બેઠા નિરાંતે જમ્યા બાદ પોતાને ઘેર પાછા ફર્યા

હરિજન ઉદ્ધારનો બીજો પણ એક દાખલો છે એક હરિજન હતો તે ચોરી કરી પોતાનું પેટ ભરતો એકવાર પકડાઈ ગયો જેલમાં પડ્યો ત્યાં માંદો પડ્યો મરવાની અણીપર આવ્યો ત્યારે જેલના અમલદારએ એને રસ્તામાં ફેંકી દીધો એકનાથનું ભજન સાંભળી એ એકનાથ પાસે આવ્યો ને રડવા લાગ્યો. એકનાથે

ભજન વંભાવી રાવાનું કારણ પૂછ્યું. પેલાએ બધી હસીકત કહી. એકનાથને દયા આવી. એમણે એને જમાડ્યો. પોતાને ત્યાં રાખ્યો. દવાદારૂ કર્યાં. સારી કર્ષો. એકનાથ સમસ તેણે પાણી મૂક્યું કે “હવે હું કંઈ ચોરી કરીશ નહિ.” આ હરિજન સદ્માર્ગે વળ્યો. એ આખી જીંદગી એકનાથને ત્યાંજ રહ્યો.

એકનાથની મહાનતા અને ઉદારતાનો એક બીજે પ્રસંગ છે. એકનાથને ત્યાં શ્રાદ્ધ હતું. સારું ભોજન તૈયાર થતું હતું. તેની વાસ રસ્તે જતા હરિજનને આવી. તેણે કહ્યું, “નસીબવાળાનેજ આવું સુંદર ભોજન મળે.” એકનાથે એને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. એના મિત્રો પણ એની સાથે હતા. એકનાથે કહ્યું, “તમે અહિં થોભો” અને પછી ગિરિજાબાઈને કહ્યું “શ્રાદ્ધની રસોઈ આ હરિજનને જમાડો.” ચુષીવ અને સુણ પત્નીએ કહ્યું, “ખાવાનું તે ઘણું વધારે છે માટે તમારાં સીપુત્રોને પણ બોલાવી લાવો.” પછી પેલા હરિજનના પોતાના સ્ત્રી ભાગ્યેને બોલાવી લાવ્યા અને ગિરિજાબાઈએ બધાને પેટ પૂરતું ખવડાવી સંતોષ્યા. હરિજનના એકનાથ અને ગિરિજાબાઈને આશીર્વાદ આપી વિદાય થયા. પણ આમંત્રિત બ્રાહ્મણોએ હવે એમને ત્યાં જમવા બેસવાની ના પાડી જો કે એમને માટે ફરીથી તદ્દન નવી રસોઈ બનાવવામાં આવી હતી અને આંગણું લીંપીગુંપી પવિત્ર કરવામાં આવ્યું હતું તો પણ. એકનાથ નિરાશ ન થયા, પ્રભુની પ્રાર્થના કરી. પોતાના ત્રણ પુત્રોને ભાનુદાસ, ચક્રપાણિ અને સુવંનારાયણ માટે ભાણું તૈયાર કરાવ્યા. પછી એકનાથ અને ઘરના માણસો જમવા બેઠા. એવામાં એક ચમત્કાર થયો. ત્રણે પિતૃએ પેલા ભાણું આગળ જમવા બેઠા. પિતૃઓને જમાડ્યા. તેઓ સંતુષ્ટ થયા. એકનાથને આશીર્વાદ આપી અદૃશ થયા. કેટલાક બ્રાહ્મણો એકનાથની ફજેતી જોવા માટે એકઠા થયા હતા. તેમણે જયારે આ દૃશ્ય જોયું ત્યારે એમના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. એમને ખાતરી થઈ કે એકનાથ ખરેખર મહાન સંત છે. બીજાઓને તેમણે વાત કરી. બધા બ્રાહ્મણોએ એકનાથની માફી માગી, લોકો એકનાથને પૂજ્ય માનવા લાગ્યા.

લક્તવત્સલ ભગવાન પોતાના લક્તના કેવા કેવા કાર્યો કરે છે તેના અનેક દાખલાઓ છે. એકનાથના જીવનનો એક દાખલો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એક ગરીબ બ્રાહ્મણનું રૂપ લીધું અને એકનાથને ત્યાં આવ્યા. પોતાની ઓળખાણ આપી, ‘લોકો મને કૃષ્ણ અથવા શ્રીખંડ્યો કહે છે. તમે મને તમારા ઘરમાં નોકર તરીકે રાખો. હું નાનું મોટું કામ કરી મારો પેટગુજાર કરીશ. બીજાની મહેનતનું મને ખર્ચનું નથી.” એકનાથે એને પોતાના ઘરમાં રાખી લીધો. એને એ ‘શ્રીખંડ્યો’ કહી બોલાવતા. શ્રીખંડ્યો ઘરના દરેકે દરેક કામ કરતો. લગભગ બાર વર્ષ સુધી પ્રભુએ શ્રીખંડ્યો બની એકનાથને ત્યાં રાકરી કરી. દુરસ્કાના એક ભક્ત બ્રાહ્મણને પ્રભુએ સ્વપ્નામાં આવી કહ્યું: “હું એકનાથને ત્યાં ‘શ્રીખંડ્યો’ બની રહ્યો છું. તું ત્યાં આવ. તને મારું દર્શન ત્યાં થશે.”

સ્વપ્નની આવી વાત સાચી માની પેલા ભક્ત એકનાથને ત્યાં આવ્યો. રસ્તામાં કાવડમાં પાણી ભરીને આવતા ‘શ્રીખંડ્યો’ નો જ ભેટો થયો. તેને પૂછ્યું કે એકનાથનું ઘર કયાં છે મારે એને ત્યાં રહેતા શ્રીખંડ્યાને મળવું છે. શ્રીખંડ્યાએ એકનાથનું ઘર બતાવ્યું. પછી પોતે અંતર્ધાન થઈ ગયા. પેલા બ્રાહ્મણ

એકનાથને જાણી આવ્યો. એકનાથને કહ્યું, “તમારે જાણી શી દ્વારિકાપિથ ભજવાન શ્રીકૃષ્ણ ‘શ્રીખંડ’થી બની ચાકરી કરે છે તેા તમે મને તમારો શ્રીખંડથી બતાવો.” એકનાથને આશ્ચર્ય થયું. શ્રીખંડવાને હાક મારી, ચોપ કરી. કોઈ જાણ ન હતું! પેલા બ્રાહ્મણે સ્વપ્નની બાંધે વાત કહી: એકનાથ અને ગિરજાનાથ તે સાંભળી ગદ્ગદ કરે પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. એમની આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. પ્રભુ પાસે નોકરનું કામ કરાવવા બદલ પસ્તાવો કરવા લાગ્યા.

એકનાથના સમક્ષમાં મુસલમાનોનું જેર ઘણું હતું. બજારબંદીથી લોકોને ઈસ્લામ ધર્મમાં વટલાવવામાં આવતા. હિંદુ ધર્મના પપ્પ અનેક દૃષ્ટિઓ પડવા લાગ્યા હતા. હિંદુ ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવાનો એકનાથે નિશ્ચય કર્યો. એમણે સાદી, સરળ અને સચોટ ભાષામાં ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. ભજન-કીર્તનથી લોકોને ઉપદેશ આપ્યો. આભડછેટની બદીને દૂર કરી હિંદુ સમાજમાં એકતા સ્થાપી.

“એકનાથી ભાગવત” એમનો ખુબજ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે. એમની બીજી રચનાઓમાં “ઝકિમણી સ્વર્ગવર” જેમાં શ્રીકૃષ્ણ ભજવાનના તુલિમણીદેવી સાથેના લગ્ન પ્રસંગનું આલેખન વર્ણન છે તે, તેમજ ‘ચિરંજીવ પદ’ અને “ભાવાર્થરામાયણ” જેમાં રામકથા અને અધ્યાત્મ તત્ત્વ સમજાવવામાં આવ્યું છે તેનો સમાવેશ થાય છે.

શાકે ૧૫૨૧ (સંવત ૧૬૫૬)ના ચૈત્રવદી ૬ ને રોજ એકનાથે ગોહાવરી નદીના તીરે પોતાના શિષ્યો અને ભક્ત જોડેને સંબોધીને કહ્યું કે “મારા જણ પછી તમે મારું ભાગવતધર્મના પ્રચારનું કાર્ય ચાલુ રાખજો. લોકોની ટીકા કે નિંદાથી ડરતા નહિ. ધર્મેશા પ્રભુચરણમાં રહેજો.” આમ કહીને પોતે મહા સમાધી લીધી.

—: સંત તુકારામ :—

મૃચકી ભાષામાં 'અભંગો' ના મહાન રચયિતા, મહાન પ્રભુભક્ત, સંપૂર્ણ સિદ્ધપુત્ર, પ્રેમ, મમતા અને કુટુંબની ભૂતિ જેવામાં 'સત્યમ્, શિવમ્, સુન્દરમ્' ની ભાવનાઓ એકત્રીય બની અલગથી રહી અને તેણે ઈશ્વરનો ધ્યાનાત્મક કર્તો એવા તુકારામનો જન્મ પૂના નિશ્વર્ણમાં આવેલા દેવ નામના જામમાં આભરણદાર શાસ્ત્રક કુટુંબમાં કર્યો. પેષ્ટેઈ સુખી કુટુંબ હતું. પોતાનું ઘર, જેની, હોર વગેરે હતાં.

તુકારામ વચ્ચે બારેક વર્ષના થતા ત્યારે એમના પિતાનું અવસાન થયું. એના મોટાભાઈ વૈરાગી

હતા. સંસારમાં એમને આસક્તિ ન હતી. નુકારામની પત્ની માદગીના મિછાના પર રહેતી. એટલે એમણે બીજી પત્ની કરી હતી. એમને એક પુત્ર હતો. એમનું સંસારી જીવન સુખી હતું—સંતોષકારક હતું.

પરંતુ નુકારામના ભાગ્યમાં આ સંસારનું સુખ લાંબો સમય લખાવેલું ન હતું. એમની ઉંમર ૨૧ કે ૨૨ વર્ષની થઈ ત્યારે દુઃખ પડ્યો. અનાજ નહિ મળ્યું. કંઈ પણ આવક નહિ થઈ અને દેવાળું કાંકડું પડ્યું. લોકમાં આબરૂ ગઈ. ઘરભાર, માલમિકત બધું દેવામાં જઈ રહ્યું. એમની આખ સામે પુત્ર અને પત્ની ‘અનાજ-અનાજ’ કરતી કાળનો કોળિયો થઈ ગયા. માતા પણ મૃત્યુ પામી. પુરાન વધે જીવનમાં નિરાશા, દુઃખ અને તિરસ્કાર એમના ઉપર નૃતી પડ્યા. કોઈએ એમને મદદનો હાથ લંબાવ્યો નહિ. થું ખાતું, કષાં જતું અને કોને આધારે રહેવું વગેરે પ્રશ્નોએ એમના મનને વ્યાકુળ બનાવી દીધું. જીવનમાં નિરાશા અને અધિકાર વ્યાપી ગયા. છતાં એમણે પોતાની ધીરજ અને ધીર છોડ્યાં નહિ. અતિથય વિકટ પરિસ્થિતિમાં હતા પણ અધમ માર્ગે અપનાવ્યો નહિ. પ્રભુ ભક્તિમાં પોતાનું મન વાળ્યું. એમણે ઈશ્વરને કહ્યું. “હે પ્રભો ! હું તારે ઘરેલું છું.” એણે અભંગમાં ગાયું :—

“સંસારે માલોં જતિદુલેં હુ છી”

તુકા મ્હણે યાંવા સંગ નહ્દે મહા । શોધીત વિટ્ટલા જાવ જાવા ॥

“સંસારની દુઃખોથી હું અત્યંત સંતપ્ત થયો છું. નુકારામ કહે છે કે એમનો સંગ સારો નથી; ધકે હરિની શોધમાં પડું.”

નુકારામના પારમાર્થિક જીવનનો આરંભ થયો. દરેક એકાદશીએ કીર્તન કરવા માંડ્યું. પ્રભુમાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખ્યો. પોતાની સર્વ ચિંતાઓ પ્રભુપર છોડી દીધી. ધીમે ધીમે કવિત્વની સ્ફુરણ થઈ. તેમણે સંતોના ચરણોની સેવા કરી. ભક્તિ અને પ્રેમ એમની અમૃતવાણીમાંથી ગ્રહણ કર્યા. ઈશ્વર અનામનો નાથ છે, ઉદ્ધાર છે, દયાળુ છે, ભક્તની રક્ષા કરનાર છે એટલે એનાજ ચરણોમાં ચિત્ત લગાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રભુને પામવા માટે પ્રભુના નામનો જપ કરવા માંડ્યો અને પછી સાધક દશામાં પ્રવેશ કર્યો. પણ સદ્ગુરુ વિના ઈશ્વર પ્રાપ્તિની અનુકૂળતા મળતી નથી એટલે સદ્ગુરુની શોધ માટે કાશીથી જ બન્યા એમને સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થઈ. એ સદ્ગુરુ તે બીજા કોઈ નહિ પણ કૌટુંબ ચૈતન્ય મહાપ્રભુ. આમ એમને બરા તારણદાર મળ્યા. તે દિવસ હતો માય સુદ ૧૦ થાકે ૧૫૪૧ને ગુરુવાર. સદ્ગુરુએ “રામકૃષ્ણહરિ” નામનો મંત્ર આપ્યો, તેમના કોમળ હાથનો સ્પર્શ કરીને. નુકારામે એના અભંગમાં કહ્યું :—

‘સદ્ગુરુચર્યે કૃપા મજ કેલી’

‘મંત્ર દિલા રામકૃષ્ણહરિ’

સદ્ગુરુએ મારા ઉપર કૃપા કરી, મને ‘રામકૃષ્ણ હરિ’ મંત્ર આપ્યો.

નામ વિના ઈશ્વર પ્રાપ્તિ માટે બીજું કોઈ સાધન નથી. નાનાવિણ આણિક સાધના નાહીં અંતિમ ગતિએ તેજ પહોંચાડશે અને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર એ જ કરાવી આપશે એવા દૃઢ વિશ્વાસથી તુકારામે નામસંકીર્તન આદ્યું. પોતાના મનમાંથી વિષયોને દૂર કર્યા. ઈશ્વર પ્રત્યેનો ભાવ વધવા લાગ્યો. ભાવ ત્યાં દેવ અને ભાવ ન હોય ત્યાં દેવ પણ ન હોય, આવ તેયેં દૈવ શીમદ્ ભાગવતથી માંડી આજ સુધી ભગવાનના નામનો મહિમા અનેક સાધુસંતોએ ગાયો છે. તુકારામે પણ તે ગાયો, અને આત્મસાક્ષાત્કારની ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચ્યા. “વિઠ્ઠલ-વિઠ્ઠલ”ની ઘોષણાથી, નામ સંકીર્તનથી પંઢરપુરને એમણે ગજવ્યું. દરેક વૈષ્ણવને ભક્તિપ્રેમમાં ટૂંબાણી નામસ્મરણ કરતા કર્યા. નામસ્મરણ અમૃત છે, પતિતથાવન છે, કષ્ટાણુકર્ષણો ખળનો છે, સારનો પણ સાર છે, ભાવસાગર તરવાનો તરાપો છે અને ગગન કરતાં મોટો છે એવો લોકોને ઉપદેશ આપ્યો. નામસ્મરણથી આત્મ સુખનું રહસ્ય માલમ પડે છે અને તપ કરવાની કે વનમાં જવાની જરૂરત રહેતી નથી. સંસારના દુઃખોમાંથી મુક્ત થવાય છે, અને કોઈ પણ કામના ભાકી રહેતી નથી એમ સમજવ્યું. તુકારામે નામ ચિંતનની સાથે સાથે કીર્તનનો આનંદ પણ મન ભરીને લૂંટ્યો. એણે ગાયું :-

ભાવે કરિતો કીર્તન । તરે તારિ અણિક જન ॥

મેટે નારાયણ । સંદેહ નાહીં મ્હજે સુકા ॥

ભાવથી કીર્તન કરતાં કીર્તન કરનારો પોતે તરી જઈ સાંભળનારાઓને પણ તારે છે. બંનેને નારાયણની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમાં કોઈ જ શંકા નથી.

તુકારામે ઇરિકથાનું સામર્થ્ય પણ વર્ણવ્યું છે. કથાને એણે દેવ, ભક્ત અને નામનો ત્રિવેણી-સંગમ કહ્યો.

કથા ત્રિવેણી સંગમ । દેવ ભક્ત આણિ નામ ॥

ઇરિકામનો મહિમા સમજાવતા એણે ગાયું :-

સંસારાચ્યા નાવેં પાલ્હનીયાં શૂન્યા । વાઢતા હા પુણ્યધમ કૈલા ॥

હરિભજનેં હૈ ધવલ્લિલેં જગ । સુકવિલા લાગ કલ્લિકાલ્લાચા ॥

કોળાહિ ન લગે સાધનાચા પાંગ । કરણેં કૈલા ત્યાગ દૈહ્યુદ્ધિ ॥

સુકા મ્હજે સુખસમાધિ હરિકથા । નેળેં ભવજ્યથા ગાઈલ સી ॥

તુકારામે સંસાર દુઃખ મટાડવા માટે સત્યંગ શ્રદ્ધા કર્યા અને તેનો પૂરો લાભ ઉઠાવ્યો. એ કહેતા કે સંતોએ તો દુઃખન માંડેલી છે. આવતા જતા માણસોને તેઓ દાન આપે છે. તેઓ ઉદાર છે. તેમનો ખજાનો કદી ખૂટતો નથી. સંતોજ ગતનું કલ્યાણ કરવામાંજ હંમેશા તદ્દયીન હોય છે. પાપીઓને પોતાની

અમૃતવાણીથી પવિત્ર કરે છે. સંતોની પૂજા દયા છે. વિઠ્ઠલજી તેમની સંપત્તિ છે. તેઓ ભક્તિ-પ્રેમ શીખવે છે, નુકારો સંતોષ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને જ્યાં સંતો સમાગમ થઈ શકે ત્યાં કર્યો.

ત્યાંથી ચરણાં મામે દંઢવત । જ્યાંએ ઘનવિત્ત પાંદુરંગ ॥

“વિઠ્ઠલજી જેમની સંપત્તિ છે, તેમના ચરણોને હું વંદન કરીશ.” સંત સમાગમથી સંસારના દુઃખોથી ઉત્પન્ન થયેલું સંકટ નાશ પામ્યું.

નુકારો ભગવાન પાસે માગ્યું ।—

પ્રપંચ ચીસરોં । વિત્ત તુમે પાવીં મુરોં ॥

“હે પાંદુરંગ ! સંસારમાંથી મારી આસક્તિ દૂર થઈને ચિત્ત તારા ચરણોમાં લીન થાય એવું કાંઈ કર.”

નુકારો પોતાનું મન વૈરાગ્યમાં પરોવ્યું હતું. તેઓ કહે છે: “વિષયોના ધ્વાનથી ઉત્પન્ન થયેલી વાસનાને, લાંબા સમયના વૈરાગ્યથી, વિવેકથી અને નામ સ્મરણથી નષ્ટ કરી શકાય છે. કામ, ક્રોધ, અહંકાર, લોભ, મોહ અને મનસર વગેરે રાજસ અને તામસ વાસનાને શાંતિ, કામા, નમ્રતા વગેરે ભાવનાઓથી હણી શકાય છે.”

નુકારો નાના મોટાનો ભેદ જણતા નહિ. એ સમદૃષ્ટા હતા. સર્વપ્રાણીઓમાં ઈશ્વરનાજ દર્શન કરતા. એમણે લોકલાજ અને આજસનો ત્યાગ કર્યો હતો. એમનું આત્મનિરીક્ષણ સૂક્ષ્મ હતું. બીજાની કદી પણ નિંદા કરતા નહિ. પોતાના દોષો માલમ પડે તો સુધારતા.

એમણે પોતાના અષ્ટભાવો પ્રભુને જ અર્પણ કર્યા. અને પ્રેમસુત્રની દોરી વડે પોતે હરિ સાથે બંધાઈ ગયા. મન, વાણી, કાયા બધું ઈશ્વરને સોંપ્યું અને જન્મ મરણના મૂળનોજ નાશ કર્યો. પ્રભુના પ્રતાપથી જ પાપપુણ્ય, ભેદભાવ અને અજ્ઞાનનો લોપ થયો. એમણે ગાયું:

દિલા જીવભાવ । તેઢ્ઢોં સોંહિલા મ્યાં ઠાવ ॥

આત્મા ચર્તે તુમ્હી સત્તા । ચેયેં સફલ બનંતા ॥

તને જીવભાવ સમર્પણ કર્યો ત્યારે જ મારું અહંત્વ નષ્ટ થઈ ગયું. હવે આ દેહ પર સર્વત્ર તારી જ સત્તા પ્રવર્તી રહી છે અને તેજ બધું કરે છે.

નુકારો પાસે દયાની આદ્યા શયે છે. પ્રભુને એ દયાનો સાગર કહે છે. પ્રભુની પૂજા દયા છે. એનું અમૃત પોતાના પર છાંટવા માટે પ્રભુને વિનવે છે. નીચેના અભંગની બે લીટીઓ જુઓ ।—

દયાસિંહુ તુમ્હાં માંડબલ દયા । સિંચાવે જાતાં યા કૃપાપીયૂર્વે ॥
તુકા મ્હણે અહો પંઢરીનિવાસા । વહુ જીવ જાસા લાગલાસે ॥

પ્રભુને એ પ્રાર્થના કરે છે, “હે પંઢરીનાથ ! હવે દર્શન દઈ અભય આપ હું તો તારો દાસ છું. હું તારે થરણે આવી છું. તું જ મારો આધાર છે.”

તુકારામ સાચા સાધક હતા. ભક્તિ કરીને પોતાને શું મેળવવાનું છે એની તેમને સ્પષ્ટ કલ્પના હતી. પોતે આત્મનિરીક્ષક હતા. પ્રભુના દર્શનાથે જે કંઈ પ્રપન્નો કરવા જિંદગી તે કરતાજ હતા. નામસ્મરણ સર્વજન વગેરે કરતાજ હતા. પોતાનો જીવભાવ ઈશ્વરને સમર્પણ કરી હતો, આટઆટલું કરવા છતાં પ્રભુ પ્રત્યક્ષ દર્શન આપતા નથી એટલે એને દુઃખ થાય છે, પ્રભુથી એ રિસાય છે. નિરાશાનું ધોર અંધારું છાઈ છે, એ વિલાપ કરે છે અને કહે છે ;—

મામ્મે લેલી દેવ મોલા । અસો લાલા અસેલ ॥

તુકા મ્હણે મામ્મી માંડિલી નિરાસ । કરિતો જીવા નાશ જુજસાઠી ॥

“ઈશ્વર જેને ખાતર હોય તેને તે મુબારક, મારી નજરે તે મરી ગયો છે; હવે હું આપઘાત કરીને તેનું પ્રાપ્તિત તેને માથે નાખીશ”

પ્રભુનું દર્શન કરવા માટે તુકારામનો જીવ તલસે છે. પ્રભુને એ કહે છે કે “તે” ગોવાળિયાને દર્શન આપ્યા, ઉદ્ધવ અને અકુરને દર્શન આપ્યા તેમ મને તારા દર્શન આપ, અને મારો ઉદ્ધાર કર. તારા દર્શનનું ધન જ સાચું છે તેથી તે મને આપ.”

અને દયાભરી નજરે જોનારો રામ પોતાના ભક્તોની ઉપેક્ષા કરતો નથી એવો અનુભવ તુકારામને પણ થયો. પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થયો. એના દર્શનથી એમના પાપ, તાપ, દેવોનો નાશ થયો અને એમને “સરમાન” થયો. એ કૃતાર્થ થયો, એમના આધ્યાત્મિક જીવનમાં છવાયેલી ધોર નિરાશા અદૃશ્ય થઈ અને સાક્ષાત્કારના સૂચનો એમના હૃદયમાં ઉદય થયા.

સિદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત કર્યા બાદ તુકારામે ગાયું —

લવણ મેલ્લવિતાં જલ્લો । કાય હરલો નિરાલ્લો ॥

તૈસા સમરસ મ્હાલો । જુજમાજી હારપલો ॥

તુકા મ્હણે હોતી । તુમ્મી મામ્મી ઇક જ્યોતિ ॥

“પાણીમાં મીઠું” ઓગળતાં તેનાથી ભિન્ન તે કઈ રીતે રહી શકે? મતલબ કે તે ભિન્ન રહી શકે નહિ. તેવી રીતે તું તારામાં એકરસ બની લીન થઈ ગયો છું. તારી અને મારી મૂળની જ્યોત એકજ છે.”

પરમેશ્વરનું ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ જોઈને તુકારામને અત્યંત આનંદ થયો. એમનું દુઃખ દૂર થયું. મન ઈશ્વરના ચરણોમાં સ્થિર થયું. “અર્હં બ્રહ્માસ્મિ” એ ભાવની પ્રતીતિ થઈ. અને છેવટે “સર્વં સત્ત્વં શ્વં વશા” આ સદ્યજી બ્રહ્મ છે તેની અનુભૂતિ થઈ. એમણે કેવલાદ્વૈતની પદવી સંપાદન કરી.

ઈશ્વર દર્શન થતાં એણે ગાયું :-

રૂપીં જહલેં લોચન । પાયીં સિયરાવલેં મન ॥
 દેહભાવ હારપલા । તુજ પાહતાં વિટ્ટલા ॥
 ફલોં નયે મુલદુલ્હા । તહાન હારપલી મૂક ॥
 તુકા મ્હણે નઠ્ઠે પરતી તુમ્યા વર્શાનેં માગુતી ॥

“હે વિટ્ટલ ! તારાં દર્શન થવાથી તારા રૂપમાં મારી આંખો જડાઈ ગઈ. સુખ દુઃખ કળાતાં નથી. તારા દર્શનના આનંદથી દહેભાવ નાશ થયો છે. ભૂખ-તરસ રહ્યાં નથી. તારાં દર્શન થવા પછી મન તને છોડીને કયેથી સંસાર ભણી કે દેહબુદ્ધિ પ્રતિ વળતું જ નથી.”

એણે કહ્યું, “મારા આનંદનો પ્રવાહ બ્રહ્માનંદ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. ખરો તારું શીમુખ જોયું ને મારા જન્મ-જન્મોત્તરનાં દુઃખો નાશ થયા અને મારું મન તારા ચરણોમાં સ્થિર થયું. વિષયો ભણી દોડનારી ઈન્દ્રિયોની કુટ પ્રવૃત્તિઓ બંધ પડી છે. સર્વ વિષયો વિસારે પડ્યા છે.”

આમ સંત તુકારામ દેવ થયા, બ્રહ્મ થયા અને જીવનમુક્ત બન્યા. સર્વવ્યાપક, અનંત બ્રહ્મ સાથે એકજ પામીને તુકારામ પણ સર્વવ્યાપક અને અનંત થયા.

તુકારામે લોકોને તેમનું દુઃખ ઓછું કરવા માટે, ચિંતાઓનું નિવારણ કરવા માટે ભક્તિનો ઉપદેશ આપ્યો. નામ-સ્મરણ કીર્તનોના મહિમા લોકોને પોતાના અભંગોમાં સમજાવ્યો. પોતાના અનુભવનો રસ જગતને પાચો. ધર્મનું પાલન અને પાપ ડગું ખંડન કરવા લોકોને કટિબદ્ધ કર્યા. તુકારામના અભંગો એટલે આધ્યાત્મિક ભાવગીતો. ઉર્મીપ્રધાન કાવ્યો.

ઈશ્વર પ્રાપ્તિના સાધનો વિષે ઉપદેશ આપતાં તુકારામે એના ઓભંગોના માધ્યમથી લોકોને સમજાવ્યા કે આ દેહ નાશવંત છે, આ જગત પણ નાશવંત છે, બધું અનિત્ય અને અસાર છે. એમાંથી

શાસ્ત્રવત સુખ સાંપડતું નથી. માત્ર એક ઈશ્વરજ નિત્ય છે, અશર છે, અખંડ છે અને એના શરણે જવાથી, એના શરણમાંજ શાસ્ત્રવત સુખ સાંપડે છે. આ નિત્યાનિત્યવિવેક માનવ મનમાં હમેશા જાગૃત રહેવો જોઈએ. આ પ્રથમ સાધન પ્રાપ્ત કરી બીજા પછી બીજું સાધન છે વૈરાગ્ય. મોહ દૂર કરવો. કોઈ પણ માયામાં મનને ફાંસ દેવું નહિ. ભક્તિની આડે આવનાર દરેક વસ્તુનો ત્યાગ કરવો. મા બાપ, છોકરા છોવા, જગીત જોડ, પૈસાટકો અને માનપાન વગેરે. જેનાથી ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય તે પુણ્ય. માટે પુણ્યના કાર્યો કરવા એ રીતે આત્મકલ્યાણ સધાય અને અંતે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય.

ઈદ્રિયો પર વિજય મેળવ્યા પછી કોઈ પણ વિષયવાસના રહેતી નથી અને ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે. સંતોષ સાંપડે છે અને સંતોષમાંજ ખરું સુખ છે. નિંદા, દ્રેષ, અહંકાર, 'મારું તારું' વગેરે દુર્ગુણોને ત્યાગી મનની શુદ્ધિ અને પવિત્રતા કેળવવાથીજ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. અમૂલ્ય મનુષ્ય દેહ મળ્યો છે તો ઈશ્વર પ્રાપ્તિનો નિશ્ચય કરી હરિનું નામ સ્મરણ, ભક્તિ, સત્સંગ કરી ઈશ્વરમય બની જાઓ અને સંસ્થિદાનંદ પદવી પ્રાપ્ત કરી કૃતકૃત્ય અને મન્ય થાઓ આવો ઉપદેશ તુકારામે સર્વ લોકોને આપ્યો. એમણે કહ્યું 'પોતા પુરતે કામ । પરી અવશ્ય તો રામ ॥ પેટ પૂરતા કામ પછી રામને જરૂર ભજવો. આ સુત્ર કદી ભૂલાવું ન જોઈએ.

તુકારામ ભલે આજે આપણી વચ્ચે નથી પણ એના અભગોમાં એ જીવે છે.

ભોગભૂમિ

સ્વર્ગ ભોગભૂમિ છે, ને ધરતી કર્મભૂમિ છે.

સ્વર્ગમાં પુણ્યનો નાશ થાય છે, જ્યારે ધરતી પર સદાચરણ સેવીને પુણ્ય પેદા કરી થકાય છે.

એ રીતે, સ્વર્ગ ભલે સુખ ભોગવવા માટેનું કુડું સાધન હોય, પણ તે પુણ્યનું ભાગું ખવાસ કરી દેનારું તોઈ દુઃખદાયી છે.

સુખ-દુઃખ

સુખ ને દુઃખ સાથે જ રહે છે.

જે સુખ ભોગવે છે તેને દુઃખ પણ ભોગવવું પડે છે.

આજે ભલે દુઃખનો દાવાનળ સળગેલો હોય, કાલે સુખની ચીત્તવર્ણી થવાની જ છે.

—પૂ. રાંગરેજી સદાશાસ્ત્ર

—: શ્રી રમણ મહર્ષિ :—

આજે જગત જેને ભગવાન રમણ મહર્ષિ તરીકે ઓળખે છે તેમનું મૂળનામ 'વેંકટરામન' હતું. તેમનો જન્મ ૩૦મી ડિસેમ્બર, ૧૮૭૨માં રામનાડ જિલ્લામાં તીરુચુડીમાં થયો. એમના પિતાજીનું નામ સુંદરમુ આપ્પર હતું. તેઓ વકીલાત કરતા હતા. 'વેંકટરામન' બીજા નંબરનો પુત્ર હતા. નાની ઉંમરમાં એમને કોઈ કોઈ વાર સમાધિ લાગી જતી. જ્યેનારને લાગે કે એનું મગજ કાર્પાસિલિસ થઈ ગયું છે. એ ખૂંટ જવા બની બેસી રહેતા. ખરેખર તો એ પોતે એવી અવસ્થામાં પોતાના આત્મામાં આંતરદષ્ટિ નાંખતા હતા. પોતાના આત્માને ઓળખવા માટે પ્રયાસ કરતા હતા. કોઈ પણ વ્યક્તિ કે પુસ્તકના માર્ગદર્શન વિના તેઓ આંતરમુખ બનતા. અરુણાચલ-તીરવન્નામલઈના ભગવાન અરુણાચલેશ્વરમાં એમને અપૂર્વ શ્રદ્ધા હતી અને ઊંડી ભક્તિ હતી.

નાનપણમાં એમણે પોતાના પિતા જોયા. પિતાના અવસાન બાદ 'અરુણાચલ'ના દર્શન કરવાની એમની નીમતા વધી. તેને માટે એ ખુબ વ્યાકુળ રહેવા લાગ્યા. એક દિવસ ઈ.સ. ૧૮૯૫માં જ્યારે એમની ઉંમર ૧૬ વર્ષની હતી ત્યારે એમના એક સગા મદુરાઈમાં આવ્યા ત્યારે અરુણાચલ જવાની પોતાની ઉત્કંઠા છે એમ કહ્યું. પણ અરુણાચલ ક્યાં છે તેની જાણ નથી. એટલે પેલા સગાએ કહ્યું કે અરુણાચલ તે જ તીરવન્નામલઈ છે. એમનો નિર્ણય થઈ ગયો. કોઈ પણ હિસાબે તીરવન્નામલઈ જવું અને ભગવાન અરુણાચલેશ્વરના દર્શન કરી કૃતાર્થ થવું.

તા ૨૯મી ઑગસ્ટ, ૧૮૯૬ને દિવસે એમણે પોતાના ભાઈની શાળાની ફીના પૈસામાંથી ત્રણ રૂપિયા લીધા અને તીરવન્નામલઈની તીર્થયાત્રાએ એમણે પ્રયાણ કર્યું. એક ચિઠ્ઠી લખી ઘરમાં મૂકી હતી કે પોતે પરમ પિતાની જોજમાં જઈ રહ્યા છે, એની કોઈએ તપાસ કરવી નહિ અને પૈસાનો વ્યય વ્યય કરવો નહિ. ત્રણ રૂપિયામાં તીરવન્નામલઈ તો જઈ શકાય નહિ. આગળાંના ભાડા માટે એ રકમ ઓછી હતી એટલે પોતાના કાનની બુટ્ટીઓ એમણે રસ્તામાં વેચી નાખી અને તીરવન્નામલઈ પહોંચ્યા. મંદિરમાં ભગવાનના દર્શન કરી આનંદ પામ્યા. જે કંઈ લોભ પૈસા બચ્યા હતા તે પ્રભુને ભેટ પરી દીધા.

મંદિરમાં પ્રાર્થના કરતાં કહ્યું, "હે પ્રભુ, હે પિતા, તમારી આજ્ઞાથીજ હું તમારી સામે ઉપસ્થિત થયો છું."

એમણે સંન્યાસીનો વેષ ધારણ કર્યો હતો. માત્ર એક કોપીન પહેર્યું હતું. આ પુવાનને જોઈ લોકોએ કનુલલ અનુભવ્યું. પોતે મીનપ્રત પાળતા. કંઈ ભોલે નહિ એટલે ઊકરાઓએ એમની મરકરી કરવા માંડી, ઊકરાઓનું તોફાન વધ્યું. આ પીડામાંથી બચવા માટે પાતાળવિંગમ્ નામના અધારા અને ભવાનક

ભોજનમાં આશ્રય લીધો. અહિં એમણે ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરી. એમને શરીરનું બિલકુલ પણ ભાન ન હતું. અનેક જીવજંતુઓએ એમના શરીરને ફોલી ખાધું હતું. તેમાંથી લોહી અને પરંતુ નીકળતાં હતાં. પરંતુ એની કોઈ પીડા એમને ન હતી. એમણે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર અનુભવ્યો હતો. આવી સ્થિતિમાં ભોજનની બધાર આવ્યા અને લોકોએ એમને જોયા ત્યારે એમનું દિલ દ્રવી ગયું. બધા એમની તપશ્ચર્યાથી પ્રભાવિત થયા અને એમને આદરની લાગણીથી જોવા લાગ્યા. કેટલાક ભાવિક ભક્તજનો અને સાધુઓએ એમની સેવા કરવા માંડી. પોતે જ્યાં જતા ત્યાં એમના સેવકો એમની સંભાળ લેતા. પછી એક આશ્રમ સ્થાપ્યો અને એમાં રહેવા લાગ્યા. અસંખ્ય લોકો આ મહાન સંતના દર્શન કરવા માટે ત્યાં આવવા લાગ્યા.

શ્રી રમણ મહર્ષિને યશુ ધંખીઓ ઉપર પણ ખૂબ વહાલ હતું. ગાય, ખિસકોલી, વાંદરા, ચોર વગેરે યશુધરીઓને જોઈ એમનું ધન આનંદિત બનતું ખિસકોલીને મગફળીના દાણા પોતે ખવડાવતા.

એ તદ્દન ઝોછા બોલા હતા. કોઈ પણ પ્રશ્નનો જવાબ ટૂંકમાં જ આપતા. એ તદ્દન નિર્ભોભી, નિખાલસ, નરાભિમાની મહાત્મા હતા. પોતે તદ્દન સાદાઈથી રહેતા. તેઓ બાહ્યડંબરમાં માનતા ન હતા. પોતાના આત્માનું નિરીક્ષણ કરવામાં એમનો વધુ સમય વ્યતીત હતો.

એક વાર એક ભકતે પૂછ્યું. “સ્વામીજી, આપ જુદે જુદે સ્થળે ફરો છો તો ત્યાં ઉપદેશ આપવા માટે સભાઓ કેમ ભરતા નથી ?” “મહર્ષિએ જવાબ આપ્યો, “ભાઈ, સભામંથ પર ચડીને આડંબરી શીલીમાં ઉપદેશ આપવાનું મને પસંદ નથી. ઉપદેશનો અર્થ તો એ છે કે સાદાઈથી જ્ઞાનનો સંસર્ગ સાધવો.”

મહર્ષિમાં સમઘટિ હતી. એકવાર જ્ઞાનચર્યામાં બેઠા હતા. ત્યાં ભારીમાંથી તડકો એમના શરીર પર પડતો હતો. ઓરડામાં પણ સૂર્યકિરણો પડતાં હતાં. સ્વામીજીના શરીર પર તડકો પડે છે એ જોઈને એક ભકતે ભારીનો પડદો નીચો કર્યો. મહર્ષિએ ભાઈને કહ્યું કે “અહિં બેઠેલા સર્વે લોકોમાં અને મારી વચ્ચે કોઈ ભેદ નથી. હું સ્વામીજી છું એમ સમજીને તમે ભારીનો પડદો નાખ્યો એ રીતે તમે મને બધાથી જુદો પાડ્યો. તમે પસપાત કર્યો, હું પણ તમારામાંનાજ એક છું.” એક ભકતને તત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપતાં એમણે કહ્યું “વાસનાનો ત્યાગ મનુષ્યને દેવ બનાવે છે ને વાસનાની ઈચ્છા દેવને મનુષ્ય બનાવે છે. સંયમ એ દેવનું લક્ષણ છે, વાસના મનુષ્યનું ! આસક્તિથી વાસના જન્યુત થાય છે અને તેમાંથી લોભ પેદા થાય છે. એને લીધે મનુષ્યનું પતન થાય છે.”

મહર્ષિ ખૂબ સહિષ્ણુ અને હમાયીષ હતાં. એકવાર એક ઝડીમાંના મધપુડાને અચાનક એમની જાંઘ ઘસડાઈ, પરિણામે મધમાખીઓ એમની જાંઘને ચોટી પડી. અનેક મધમાખીઓના ડંખથી જાંઘ ચૂંચ ગઈ. પછીજ વેદના ઘઈ. એમણે એ દુઃખ સહન કર્યું. એમણે કહ્યું “લમનો ગુણ મધમાખીને કોણ લીધવાડે ? અપરાધનું ફળ મળ્યા વગર રહે નહિ અને તે સહન કરવું જ રહ્યું.”

મહર્ષિ ગમે તેવી ઠંડી હોય તેા પણ ઘરેર ખુલ્લું રાખતા. એક ભકતે કહ્યું, "સ્વામીજી, અમને ગરમ કોટ પહેાંતી છતાં ઠંડી થાને છે તેા તમે પણ ઘરેર પર કંઈ ઓઢતા હો તેા ?" જવાબમાં મહર્ષિ ને કહ્યું, "અમને ટાક થેની વાથ ! અમે પગલાવ્યુતના થય કોટ પહેરેલા છે."

એમના એક ચિત્રકર્તા ભકત ધના કીર્ત્તિક દુબથી કંટાળી આપઘાત કરવા ઈચ્છતા હતા. સ્વામીજી પાસે આવ્યા. ચોતાને ઈરાદો જણાવેા પતરાળી બનાવતાં બનાવતાં મહર્ષિએ કહ્યું કે "આ પતરાળી લોજન માટે ઉપયોગમાં લેવાયા પછીજ ફેંકી દેવાય. જીવનનું કાર્ય સંપૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી એનો અંત લાગી શકાય નહિ." એ શિક્ષકે આપઘાત કરવાનું માર્ગ વાળ્યું કાગુ કે એ સમજી ગયા કે જીવન જીવવા માટે હોય છે અને જીવનના કાર્યો કરવાજ રહ્યા !

માનવતાવાદી મહર્ષિ દયાના સાગર હતા. એકવાર વાંસ ઉપરથી ચોતાને રૂમાલ ખેંચવાથી તેના પર બાંધેલા ચક્રથીના માત્રામાંથી એક ઈંડુ નીચે પડ્યું. તેમાં તડ થઈ. સાચવીને ઈચ્છી લીધું અને ભીના કપડામાં લપેટી પાછું માળામાં મૂક્યું અને એની દેખભાળ કરતા રહ્યા થોડા દિવસ પછી ઈંડામાંથી બચ્ચુ બહાર આવ્યું. મહર્ષિને ખૂબ આતંદ થયો.

એકવાર ધર્મધેષા અને ધર્મડી પાદરીઓ એમની પાસે આવ્યા. 'તમે રોજ ભગવાનના દર્શન કરો છો એમ કહી અજ્ઞાન જનતાને છેતરો છો' એવો આક્ષેપ કર્યો. 'તમે ભગવાનના દર્શન કરતા હો તેા અમને તે બતાવો' મહર્ષિએ એમને બીજા દિવસે આવવા જણાવ્યું અને કહ્યું કે "હું તમને મારા ભગવાનના દર્શન કરાવીશ" બીજા દિવસે પેલા પાદરીઓ આવ્યા. એમને સાથે લઈ દૂરની એક ઝુપડીમાં લઈ ગયા ત્યાં સ્વામીએ રક્તપિત્તના રોગીને તેલ માલીશ કર્યું અને સ્નાન કરાવ્યા બાદ જમાડીને બહાર આવ્યા. પેલાઓ આ દ્રશ્ય જોઈ વિસ્મિત થયા. મહર્ષિએ કહ્યું "મારા ભગવાનને જોયો અને એની પૂજા જોઈ ?" પેલા પાદરીઓ એમના ચરણમાં નમી પડ્યા. મહર્ષિની મહાનતાની અને માનવતાની એમને ખાતરી થઈ

તીરુવન્નામલઈમાં એમણે થોડાં વર્ષો 'મીન', 'લેરાગ' અને "ઝંડી સમાધિ" વગેરેમાં ગાળ્યાં લોકોએ એમનામાં એક મહાન શોળી અને સંતના દર્શન કર્યાં. એમની ખ્યાતિ ધીમે ધીમે દેશ-પરદેશમાં પ્રસરવા લાગી. લોકો એમના દર્શને આવવા લાગ્યા. એમના ભકતો એમને ભગવાનનો અવતાર માનવા લાગ્યા. કોઈ એમને સિદ્ધ મહાત્મા માનવા લાગ્યા મહર્ષિ તરીકે લોકો એમને પૂજવા લાગ્યા.

એમણે તામિલ ભાષામાં આધ્યાત્મિક કાવ્યોની રચના કરી રસમય શૈલી, ઉચ્ચ વિચારો અને ભાવનાઓ એમના કાવ્યોને રાષ્ટ્રીય બનાવે છે. એમના શિષ્યોને એમણે જે શૈલપાઠ આપ્યો તે એમના ગ્રંથ "રમણ ગીતા"માં સચીત કરવામાં આવ્યો છે. એમના અન્ય ગ્રંથો 'રમણ મહર્ષિ સાથે વાર્તાલાપ' 'ભગવાન સાથે પ્રતિદિન' અને "શ્રી રમણાચમર્માથી લખેલા પત્રો" એમના ધર્મોપદેશના સંગ્રહો છે શ્રી રમણ મહર્ષિને

સંસ્કૃત, મલાયલમ અને તેલુગુ ભાષા પર પણ પ્રભુત્વ હતું. “ઉપદેશ ઉડિયાર”ના એમના તામિલ કાવ્યોનું એમણે ઉપરની ભાષાઓમાં ભાષાંતર કર્યું છે.

એમની દિવ્યતાના પ્રભાવ અસંખ્ય નરનારીઓ ઉપર પડ્યો અને એમના ઉપદેશોમાંથી એમણે પ્રેરણામૂલનું પાન કર્યું.

આજે પણ દેશ અને પરદેશમાં વસતા અસંખ્ય સ્ત્રી પુરુષો એમના જ્ઞાનના પ્રકાશને ઝીલી પોતાના જીવનપથને તંત્રિમય બનાવવા પ્રયત્નશીલ રહે છે. અનેકોના જીવન એમને ઉજ્જવળ બનાવ્યા છે.

તારીખ ૧૪મી એપ્રિલ, ૧૯૫૦ને દિવસે એમનું મહાનિર્વાણ થયું. મૃત્યુપર્યંત ભગવાન અઠસ્રાયલેશ્વરના સાન્નિધ્યમાંજ પોતે રહ્યા. જે દેકરી પર પોતે રહેતા હતા તે આજે પણ જયોતિર્લિંગ તરીકે પૂજ્ય છે.

ભોગ અને ભગવાન

પ્રભુએ માનવીને એવી બુદ્ધિ આપી છે કે તે વિવેકપૂર્ણક ભોગ પણ ભોગવી શકે ને ભક્તિમય જીવન ગાળીને ભગવાન પણ મેળવી શકે...માટે દુર્લભ માનવદેહને એજે જવા ન દેશો...વિવેકથી ભોગ ભલે ભોગવજે પરંતુ ભક્તિમય જીવન ગાળી ભગવાન પણ મેળવજો.

○

પ્રભુની આંખ હરખાય

મંદિરમાં પ્રભુ પાસે જાઓ ત્યારે પ્રભુને ભાવનાની આંખથી જોજો ને વિચારજો કે મારો પ્રભુ મને જોઈ રહ્યો છે, માટે મારે એવા બનીને પ્રભુ પાસે આવવું જોઈએ કે મને જોતાં પ્રભુની આંખ હરખાઈ જાય.

—પૂ. રંગવેળ મહારાજ

श्री सहजानंद स्वामी

—: પૂણું પુરૂષોત્તમ શ્રી સહજનંદ સ્વામી :—

વિશ્વના દેશોમાં ભારતવર્ષનું સ્થાન ઘણું જ ઉંચું અને અજોડ છે. આજના અર્વાચીન યુગની ઘણી શોધોમાં મૂળભૂત ફાળો પણ ભારતનો જ છે. ભારતે વિશ્વને ભૌતિક ક્ષેત્રે અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે અવજૂનીય સહાય કરી છે. ભારત યંત્રો મહારથીઓની ભૂમિ છે. આજ દેશમાં રામકૃષ્ણાદીક અવતારોનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. તેટલા માટે જ શાસ્ત્રો કહે છે :

દુર્લભો માનુષો દેહો । તત્રપિ ભારતે ।

ભારતવર્ષમાં સમયે સમયે અધમનો નાથ કરવા અને સાધુ પુરૂષોના ઘરણાં દિવ્ય વિભૂતિઓનું અવતરણ થતું આવ્યું છે. ભારતવર્ષના લોકો ખરેખર બડભાગી છે. કારણ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને અભય વચન આપ્યું છે કે :—

यदा यदा ही धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
परित्राणाय साधुनाम् विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मं संस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे

જ્યારે જ્યારે પણ ધર્મની વ્હાનિ યતી હશે અને અધર્મ તરવો વૃદ્ધિને પામતા હશે, ત્યારે સાધુ પુરૂષની રક્ષા, દુષ્ટ પુરૂષોનો નાશ તથા ધર્મ સ્થાપન અર્થે આ પૃથ્વી ઉપર હું અવતર લઉં છું.

આજથી અસો વર્ષ પૂર્વે એટલે કે અઢારમી સદીના સમયની વાત છે. જે પવિત્ર વાતાવરણ ભારતમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના સમયમાં હતું તે જ તેમના અંતિમ દિવસોમાં તેમણે કલુષિત થતું જોપું. એટલેજ પાંડવોએ હિમાલો જાળવા સ્વર્ગશિવણ કર્યું અને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને યાદવાસુથી કરી, આ પૃથ્વી ઉપરથી ચિર વિદાય થીથી. જ્યારબાદ અધાર્મિક તરવોના મોડાણ થયા. લગ્ન-માર્ગ તથા શક્તિ પામને અનુસરનારાઓએ આધ્યાત્મિક, સામાજિક, તથા રાજકીય બંધનથી મુક્ત થઈ જાણીશાર થઈ કર્યો. મદ્યપાન, વ્યભિચારને અનુસરવા ગામડાની ભોળી પ્રજાને દુષ્ટદેશ આપી ગ્રેવા, શાસ્ત્રોના અવળા અર્થો કરીને ધર્મના બંધન કર્યા. માંસભક્ષણને અર્થે વૈદિક માર્ગનો ત્યાગ કરી હિંસામય યજ્ઞોની શરૂઆત કરી. હિંસામય યજ્ઞો આરંભ્યા. આમ આ અરાજકતા તથા અપવિત્રતા દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિને પામતી ગઈ.

મદ્યપાનના રસિક ગુરુઓએ મદ્યપાનથી જ કલ્યાણ બતાવ્યું :

પીત્વા પીત્વા પુનઃ પીત્વા -
પીત્વા પતન્તિ મૃતલે ।

સ્થાપ્ય ચ પુનઃ પીત્વા
પુનઃ જન્મ ન વિચલે ॥

એટલે, મધ્યાપન એટલી ઘડ સુધી કરવું કે દેહનું બાન બૂલી જવાય અને પુનઃ ઉપર લેણેશ થઈને પડાય, ફરી ઉઠી સભાન અવસ્થામાં આવી ફરી પાન કરવું, આમ વારંવાર કરવાથી જીવને પુનર્જન્મનો અંત આવે છે.

તવા ફાંચીયાઓનો સંપ્રદાય ચાલતો જેમાં ગુરુ એક નાનો ડ્રમાય મંત્રીને આપે તે ડ્રમાય લઈ તેનો શિષ્ય વેટમાનુઓને ગળા દાઝીને લુટી લેતો. આમ એક શિષ્યે લગભગ ૭૦૦ નિર્દોષ છોકરીની હત્યા કરેલી ।

આવી રીતે ધર્મનો દ્વાસ થતો જોઈને, જે દિવ્ય અભિવદાન મુખ્યલોકના માનવીને આપેલ તેને અનુસરીને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રી ચણ્ડાચનંદ સ્વામીએ (સ્વામિનારાયણ ભગવાને) સં. ૧૮૩૭ વીજ સુદ નવમીના મંગળ દિને એટલે કે રામનવમીના શુભ દિવસે અરોધ્યાથી લોકે દૂર છપેલા ગામમાં ધર્મ અને જ્ઞાનમુક્ત એકાંતિક ધર્મના સ્થાપનને અર્થે અવતરણ કર્યું. તેમના પિતાનું નામ ધર્મદેવ અને માતાનું નામ ભકિતમાતા હતું.

બાળકે પોતાની દિવ્ય ઔચવ્ય શક્તિનું દર્શન માતાપિતા, મિત્રો તથા ગ્રામજનોને કરાવ્યું. કળિદત્ત જેવા અસુરોનો દબિષ્ઠાત કંઈને સંહાર કર્યો અને લોકોને ભય મુક્ત કર્યા. શ્રી માકંડમુનિ તેમના ગામમાં પધાર્યા. બાળ ભગવાનની દિવ્ય પ્રતિભાના દર્શન કરી ભવિષ્ય ભાષ્યું કે આ બાળક બૃહસ્પતિના જેવા વિદ્વાન તથા કાર્તિક સ્વામી જેવા તપસ્વી થશે. નામકરણ વિધિમાં પણ જણાવ્યું કે તેમના પ્રસંગમાં આવનાર અસંખ્ય મુમુક્ષુ જીવોની તેઓ મુક્તિ કરશે. માટે 'હરિ' નામથી ઓળખાશે. વાને રવામ છે. તેા 'હૃષ્ણ' તરીકે પણ ઓળખાશે. અથવા 'ધનરવામ' તરીકે ઓળખાશે અને હરિ અને હૃષ્ણ મળી હરિહૃષ્ણ નામથી પણ ઓળખાશે. આમ બાળભગવાનનું બાળપણનું નામ હરિહૃષ્ણ તથા ધનરવામ હતું. સંજોગવદાત થી ધર્મદેવ છપેલાથી અરોધ્યા રહેવા બધા. સાત વર્ષની ઉંમરે પિતાશ્રી ધર્મદેવે બાળભગવાનના ઉપનયન સંસ્કાર કર્યા. પિતાશ્રી પાસે બાળપણમાંજ બધા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો અને બહુશ્રુત બન્યા. એક સમયે બનારસમાં શાસ્ત્રીઓનો ચર્ચા સમારંભ હતો જેમાં શ્રીધર્મદેવને મધ્યસ્થ તરીકે રાખેલ તેમાં બાળપ્રભુ શ્રી ધનનરવામે દ્વંદ્વ અને અદ્વૈત મતનું ખંડન કરતા વિશિષ્ટાદ્વૈત મતનું પ્રતિપાદન કર્યું. નિત્યક્રમમાં નિત્ય સૂર્યોદય પહેલા ઉઠી. તેઓ સપ્ત નદીમાં સ્નાનવિધિ પતાવીને બધા મંદિરોમાં દર્શન કરી, ધનુમાન બદીમાં બેસીને કથામૃતનું પાન કરતા અને આ જગતથી સદાય ઉદાસ રહેતા. ધર્મદેવા ધનમાં તેા એક જ અનુસંધાન રહેતું કે જગતના મુકુલ જીવોને શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રદાન કરી, અધર્મના પાશમાંથી મુક્ત કરીને પોતાના અવિચળ અક્ષરધામના વાસી કરવા; તે માટે

સદાચ યોગ્ય સમયની પ્રતિષ્ઠા કરતા, આમ કરતા તેઓ અગિયાર વર્ષના યુવા અને જે સુવર્ણ સમયની પ્રતિષ્ઠા અને ઝંખના હતી તે આપ્યો. માતાપિતાનો અક્ષરવાસ યથો અને સં. ૧૮૪૮ના અષાઠ સુદ દશમની મંગળ પ્રભાતે પોતાના દિવ્ય ધ્યેયને સાકાર બનાવવા એક જ કોપીનભર અડવાણે પગે અધોધાથી મહાભિનિર્દમ્ભસુ ક્યું. મૂડીમાં સર્વશાસ્ત્રના સારભૂત એક ગુટકો, પાણી પીવા કમંડળું, પાણી ગળવા કપડાનું ગરજું અને હાથમાં પલાશકંડ માત્ર જ હતી.

તપથી કૃષ્ણ બનેલ દેહ અને બ્રહ્મચર્યની દિવ્ય આભાઓ મુખાવિંદ પર જોતા, યોગ અને જ્ઞાનના અનુભવી ધનરામ લોકોને શિવજી જેવા લાગતા અને તેથી વનવિચરસુ કાળમાં નિલકંઠવર્ણી તરીકે તેઓ ઓળખાયા. સાત વર્ષના વનવિચરસુ કાળ દરમિયાન શ્રી નિલકંઠવર્ણીએ ઉત્તરથી પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ એમ ભારતભરમાં મોટા ભાગના તીર્થસ્ત્રોત, મઠો અને યાત્રાધામોની મુલાકાત લીધી. ધર્મ ગુરુઓની શીતભાત વર્તન અને ભોળી જનતાની અજ્ઞાનતાનું તેમણે દર્શન ક્યું. તે સાથે જ માનસિક સંકલ્પ દૃઢ કર્યો કે આ બધાના ઉપાસમાં જ્ઞાન અને ભક્તિયુક્ત એકાંતિક ધર્મની સ્થાપના કરવી. વનવિચરસુ દરમિયાન ઉત્તરમાં શ્વેતગિરિમાં કાળભરવ સાથે અનંત ભૂતોનો નાશ કર્યો; ચીલીઓ તથા નાગનો મોશ કર્યો; હિમાલયમાં પ્રવેશ કરી પુલહાશ્રમમાં ભરતજીએ જે જગ્યાએ ગંડકી નદીને કિનારે તપ કરેલ ત્યાં આકરું તપ છ માસ સુધી ક્યું અને સૂર્યનારાયણનો સાક્ષાત્કાર પામ્યા. આગળ જતાં ગોપાળ યોગી પાસે રહી અષ્ટાંગયોગ એક જ વર્ષમાં સિદ્ધ કર્યો; પિંબક જેવા તાંત્રિક વિદ્વાનના જ્ઞાતાનો પરાભવ કર્યો. આમ ભૂખ, તરસ, ટાઢ, તડકો તથા દુષ્ટ પુરુષોના અપમાન સહન કરતા નિલકંઠ સં. ૧૮૫૬ના શ્રાવણ વદ ૬ને દિને સોસાટ્ટમાં લોજ ગામમાં ઉદ્ભવજીના અવતાર જેવા શ્રી રામાનંદસ્વામીના આશ્રમમાં આવ્યા. અત્રે રામાનંદસ્વામીના અગ્રજશ્રેષ્ઠ શિષ્ય શ્રી મુક્તાનંદસ્વામી સાથે જીવ, ઈશ્વર, માયા, બ્રહ્મ તથા ચરબ્રહ્મ એમ પાંચ અનાદિ તત્ત્વોની સંતોષકારક માહિતી મેળવી. તપસ્વી દિવ્ય આકર્ષક મૂર્તિનું દર્શન કરતા શ્રી મુક્તાનંદ સ્વામીએ આશ્રમમાં શેકાવા વિનવણી કરી અને જણાવ્યું કે આથી વિશેષ સંતોષકારક ઉત્તર ઉદ્ભવના અવતાર સમા અમારા ગુરુ શ્રી રામાનંદ સ્વામી આપણે. આશ્રમનું પવિત્ર વાતાવરણ જોતા તથા શ્રી રામાનંદ સ્વામીના દર્શનની પ્રતિષ્ઠા કરતા નિલકંઠ નવ માસ આશ્રમમાં શેકાયા. તે દરમિયાન સેવાનો આશય સમજાવવા શ્રી નિલકંઠ આશ્રમમાં વારીદુ કરતા, ગામમાં ભોળી લઈ માગવા જતા, બળતણ માટે છાણા લેવા જતા અને સમય મળતાં રામાનંદસ્વામીના શિષ્યોને અષ્ટાંગયોગ તપ વગેરે શીખવતા. નવ માસ દરમિયાન ભાવિક ભક્તોને તથા સંતોને ઘણા દિવ્ય અનુભવો તેમણે કરાવ્યા ત્યાગીઓનો માર્ગ નિર્ભય બનાવવા બહુને ભાઈઓની સભા જુદી કરાવી. મંદિરની દિવાલમાં, બાજુમાં વાણુંદના ઘરમાંથી દેવતાની લેવડદેવડ માટે જે ગોખયો હતો તે પુરાવતાં જણાવ્યું કે દિવાલમાં છિદ્ર નથી પણ ધર્મમાં છિદ્ર છે.

તેમનું પ્રથમ મિલન પીપલાણા ગામમાં રામાનંદ સ્વામી સાથે થયું. સં. ૧૮૫૭ના કાર્તિક સુદ એકાદશી (પ્રત્યેષિની એકાદશી) ના ગુણ દિને લેણવી દીલા શ્રી રામાનંદ સ્વામીના વરદ હસ્તે તેમણે લીધી. રામાનંદસ્વામીએ નિલકંઠવર્ણીના ગુણને અનુરૂપ નામ શ્રી સહજનંદ આપ્યું કારણ કે દરેકને તેમના દર્શન

માત્રથી સહજમાં આનંદ ઉપજતો. એક વર્ષ બાદ શ્રી રામાનંદ સ્વામીએ જોતપુરમાં પ્રતિષ્ઠિની એકાદશીને દિવસેજ પામધુમ પૂર્વક ચલ્લિવાંધ કરીને શ્રી સહજનંદ સ્વામીને ધર્મપૂરા સોંપીને શિલાના વચનો કર્યા. અન્ય અનુયાયીઓને શ્રી સહજનંદ સ્વામીની આજ્ઞામાં રહેવાનું સૂચન કર્યું અને શ્રી સહજનંદ સ્વામીને વરદાન માંગવા જણાવ્યું ત્યારે ભક્તવન્ધવ, કચ્છાસાગર અને દયાસિન્ધુ એવા શ્રી સહજનંદ સ્વામીએ જુડુ રામાનંદ સ્વામી પાસે વરદાન માંગતા જણાવ્યું કે "તમારા કોઈ ભક્તને એક વીંછીનું દુઝાખ થવાનું હોય તો તેને બદલે તે દુઃખ મને રૂંવાડે રૂંવાડે ભલે થાય પણ તમારા ભક્તને દુઃખ ન થાય, અને તમારા ભક્તના નસીબમાં રામપાત્ર ભિલા માંગવાનું લખ્યું હોય તો તે મને આવે, પણ તમારા ભક્તો અન્નવસ્ત્રે દુઃખી ન થાય," આમ ભક્ત જનના સુંબને અર્થે એ દિવ્ય વરદાન શ્રી રામાનંદ સ્વામી પાસેથી માગી લીધા.

એકવીસ વર્ષની ભર પુવાનીમાં શ્રી સહજનંદ સ્વામીએ ધર્મપૂરા સંભાળી, ઐકાંતિક ધર્મના પ્રચારાર્થે એક જ રાતમાં ૫૦૦ મુમુક્ષુઓને પરમધંસોની દિશા ગામ કાલવાણીમાં આપી અને તેઓના માર્ગ નિર્વિદન બને તે માટે નિષ્કામ, નિર્લોભ, નિરવાદ, નિર્માન અને નિસ્નેહ એમ પંચવર્તમાન પાલન કરવાની દૃઢ આજ્ઞા કરી. સંત મંડળને પાંચ-પાંચના મંડળમાં ગામડે ગામડે ફરવા મોકલ્યા. તેમાં ગ્રામ જનતાને, કે જે વિષય, વ્યસન અને વેપેષમાં સપડાયેલ, તેમને સાચુ જ્ઞાન આપી મનુષ્ય જીવની દુર્લભતા સમજાવી, પવિત્ર, ધર્મપરાયણ જીવન જીવવા અગિયાર નિયમ સમજાવ્યા. નિતિનિયમવાળું જીવન જીવવા પ્રેર્યા-અર્થિસા, એક-પન્નીવ્રત, અભિષેક વસ્ત્ર ખાલી નહીં, મદ્યપાન નિષેધ, વિધવા સ્ત્રીનો સ્પર્શ નહીં કરવો, ચોરી ન કરવી, ખોટું કથક કોઈને માથે ન ચડાવવું, કોઈ દેવની નિંદા ન કરવી અને આત્મધ્યાત ન કરવો અને તે વિષે તો જણાવ્યું કે તીર્થને વિષે પણ આત્મધ્યાત ન કરવો.

સૌરાષ્ટ્રની સંતોની ભૂમિમાં, કોળી, મેરાઈ, મોચી જેવી યુદ્ધ વર્ણોની પ્રજામાં પોતાના સંતો દ્વારા શુદ્ધ જ્ઞાન આપી સમાજમાં તેમને બ્રાહ્મણ જેવું પવિત્ર જીવન જીવતા કરાવ્યા. તેના દ્રષ્ટાંત રૂપે લીમચી નજીક લીમચીમાં સગ્રામ નામનો વાઘળી ભક્ત હતો જેણે દુષ્કાળમાં પણ માર્ગમાં ચાંદીનો તોરો જોયો પણ તે ન લેતાં તેના પર ધૂળ વાળી ત્યારે તેની પત્નીએ પુછ્યું "રસ્તામાં તમે શું કરતા હતા?" સગ્રામ કહે "એતો ચાંદીનું ઘરેણું હતું" તે કીજી મધારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે, પછી વસ્તુ કોઈની લેવાય નહીં, તેમાં વિપરીત કાળમાં માતું મન તો ન ડગ્યું પણ કદાચ તાતું ડગે માટે તેમ કહ્યું." ત્યારે તેની પત્ની કહે "તમે તો તેને ચાંદી જોઈ પણ હું તો પારકી વસ્તુને ધૂળ જ દેખું છું". માટે ધૂળ ઉપર ધૂળ શું વાળી?" આવે ઉત્કૃષ્ટ આદર્શ વાઘલી જેવી કોમર્મ પ્રેરનાર સહજનંદ હતા. સૌરાષ્ટ્રની અમુક જ્ઞાતિમાં બાળકી જન્મે ત્યારે તેના ભરીમ મામાપ, કરિયાવરના ખર્ચને ન પહોંચી શકતા એટલે જન્મતાની સાથમાં જ દૂધપીની કરીને તેની હાલ કરતા, તે ફરીવાજ પણ તેમણે મંધ કરાવ્યો.

પ્રથમ સતી થવાનો રીવાજ બંધ કરાવનાર શ્રી રામમોહન રોય બંગાળના હતા, તેવી જ રીતે યોશાફાતે તે રિવાજને સદાય માટે તિલાંશથી અપાવનાર પ્રથમ કોઈ હોય તો તે સ્વામી સહજનંદજી હતા. તેમણે મદ્યપાનથી અસંખ્ય પરિવારો નોધારા થઈ દુઃખી થતા હતા તેમના વ્યસનો છોડાવીને સાચી શિક્ષા આપી સમાજમાં માનભરે જીવન જીવતા કર્યા.

ચોરી અને લૂંટફાટ કરી જીવન જીવનારા કાઠીયાવાડના કાઠીઓ કે જેને અંગ્રેજ સરકાર પણ મહાનુ કરી ન થકી તેને પ્રેમે વધ કરી માળા ફેરવતા કર્યા આ જવલંત સિધ્ધિની જાણ મુંબઈના અંગ્રેજ સરકારના ગવર્નર સર જોન માલ્કમને થતા રાજકોટમાં તેઓએ સ્વામી શ્રી સહજનંદજીને બોલાવી તેમનું ભાવભીનું સ્વાગત કરીને બહુમાન કયું. સ્વામી સહજનંદજીએ તેમને યાદગીરીમાં પોતાની હિન્દીમાં વખાણેલી નિષ્કાવલી 'શિક્ષાપત્રી' ભેટ આપી અને જ્યારે વર માગવા જણાવ્યું ત્યારે સર જોન માલ્કમે શિક્ષાપત્રી પોતાના ઘીરે ચઢાવતા કહ્યું કે મારે કોઈ ન જોઈએ પણ મારા દુશ્મનનું પણ ભણું કરજે."

ગુજરાતમાં વડતાલ ગામનો જોબન પગી રહેતો હતો. તેને માટે ધોળ દિવસે લૂંટ કરી તે આહ્વાન પાત હતી. વડતાલથી છેક પૂના તથા કાચી સુધી તે લૂંટ ચલાવતો. તેનું નામ સાંભળતા જ લોકો ઘરમાં પુરાઈ જતા, બાળકો કજીરો કરતા હોય તો શાંત થઈ જતા; તેની આવી હાક હતી. તેને પણ ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે પ્રેમથી વધ કરીને આદર્શ ગૃહસ્થનું જીવન જીવતો કર્યો. આથી સમસ્ત ગુજરાતમાં વાત ફેલાઈ કે સ્વામી શ્રી સહજનંદજી ગર્ધિશની ગાય કરે છે. એટલે કે માણસના ભૌતિક દેહને જરા પણ હાનિ કર્યા વગર અમીય દષ્ટિએ વધ કરી તેમના અંતઃકર્મનું જ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, વગેરેનો પરાલવ કરીને અંતઃકર્મનું પરિવર્તન કરે છે.

જે જોબનને કોઈની પણ માલિકીની વસ્તુ માલિકની નજર સામે લેતાં હોય ન થતો તેને સ્વામી શ્રી સહજનંદજીનાં પ્રસંગમાં આવ્યા બાદ એક વાર કોઈના ખેતરમાંથી માલિકની રજા વગર દાતણ લેવા મદદ ખૂબ જ પશ્ચાતાપ થયો, અને તે દાતણ તેના માલિકને પાછું આપીને માફી માંગીને શાંતિ અનુભવી. આવા તો આંતરિક પરિવર્તન ઘણાં જ જોવાના થયા હતા. આમ સ્વામી શ્રી સહજનંદજીએ નીચે મુજબના મતને અનુસર્યો :-

હણા ના પાપીને દ્વિગુણ બનશે પાપ જગના !

અથવા

"Hate sin, not sinner" (Jesus Christ)

ગુજરાત ભરમાં સ્વામી સહજનંદજીની આવી ક્રિતિનાં જાન સાંભળતાં તે સમયના કલકત્તાના ખ્રિસ્તી ધર્મના વડા બિશપ રેજીનોલ્ડ હેબરને તેમનાં ગુજરાતના વિચરણ દરમિયાન મળવાની ઘણીજ ઉત્કંઠા જાળી. જેમનો તથા સ્વામી શ્રી સહજનંદજીનો પ્રથમ મેલાપ નડિયાદમાં દેરાઈ વાડામાં થયો, અને ઘોડી ઘણી ધાર્મિક ચર્ચા થયા બાદ તેઓએ પોતાની રોજનીલીમાં નીચે મુજબ લખ્યું :-

“But in moral grandeur, what a difference was there between his troop and mine ! Mine (troop of escorts) neither knew me nor cared for me, though they escorted me faithfully. The guards of Swami-Narayana were his own disciples and enthusiastic admirers, men who had voluntarily repaired to hear his lessons, who now took a pride in doing him honour, and who would cheerfully fight to the last drop of blood rather than suffer a fringe of his garment to be handled roughly.”

શ્રી દોષકીને જ્યારે જોયું કે સ્વામી સહજનંદના પ્રસંગમાં આવનાર દરેકને વિષય, વ્યસન અને વહેમમાંથી મુક્ત કરે છે ત્યારે તે જણાવે છે કે :

“Yet his message had a revolutionary effect on the personal lives and character of thousands of people in a very lawless period : ‘Members of martial and criminal tribes gave up meat and drink; they renounced the use of opium and tobacco, to both of which most of were them very much addicted.’”

આમ શ્રી સહજનંદ સ્વામીએ માત્ર સામાજિક ઉત્થાન ન કરતાં આધ્યાત્મિક ઉત્થાનનું કાર્ય માત્ર ત્રીસ વર્ષના નાનકડાં જાળમાં ક્યું. કારણે જ કનેશાલાલ મુનશીએ કહ્યું તે ખરું છે કે સ્વામી સહજનંદ ગુજરાતમાં આવ્યા ન હોત તો આજનું ગુજરાત સદાચારી ન હોત.

વચનામૃત : સ્વામી સહજનંદજીએ ત્રીસ વર્ષના કાર્યકાળ દરમિયાન જે ઉપદેશ આપેલા તેને ‘વચનામૃત’માં સંગ્રહિત કરવામાં આવ્યો છે.

શિક્ષાપત્રી : શીજી મહારાજે પોતાના આશ્રિત જનો, આચાર્ય, ગૃહસ્થ, સંતો, સધવા અને વિધવા સ્ત્રીઓએ પાળવાના નિષ્ઠા શિક્ષાપત્રી દ્વારા રજુ કર્યા છે. કુલ ૨૧૨ શ્લોકો દ્વારા આ નિષ્ઠાની રજુઆત કરી છે. ગૃહસ્થોએ શિક્ષાપત્રી તથા સંતો, બ્રાહ્મચારીએ શિક્ષાપત્રી ઉપરાંત ધર્મમૃત અને નિષ્કામયુદ્ધમાં આપવામાં આવેલા નિષ્ઠામૃત વચાર્થ પાલન કરવાનું હોય છે.

સંતો : મુવાન એવા શ્રી સહજનંદ સ્વામીની પ્રતિભાથી ખેંચાઈને કેટલાય મદિરો, મઠોના મહંતો, સંતો શ્રી સહજનંદ સ્વામીના આશ્રિત થયા હતા. તેમના ઘણા સંતો તો સહજનંદ સ્વામી કરતાં પણ મોટી ઉંમરના હતા. કેટલાક સંતો સંસ્કૃતના પ્રખર વિદ્વાનો હતા; કેટલાક કવિઓ અને મહાન ગવેશ પણ હતા. શ્રી સહજનંદ સ્વામીએ ૫૦૦ સંતોને તપશ્ચર્યાની આકરી કસોટીમાંથી પસાર કર્યા હતા. તેઓ ૫૦૦ પરમહંસો તરીકે આજ પણ સતસંગમાં જણીતા છે. અનાદિ મૂળ અતર શ્રી ગુણાતીતાનંદ સ્વામી

તેઓના પરમ ભક્ત હતા.

મંદિરો : શ્રી સહજનંદ સ્વામીએ સત્સંગની પુષ્ટિ માટે અમદાવાદ અને વડતાલ એમ જગ્યાએ બે ગાદી સ્થાપી, સમગ્ર સત્સંગ ઉપર દેખરેખ તથા દોરવણી આપવા માટે બંને ગાદીઓ માટે તેમણે આચાર્યની નિમણૂક કરી. ઉપાસનાની સ્થાપના માટે શ્રી સહજનંદ સ્વામીએ આગવી કલાસુઝ દાખવી. અમદાવાદ, વડતાલ, જહડા, ભુજ (કચ્છ) વિગેરે સ્થળોએ સુંદર ભેતમુન કલા મુક્ત ભવ્ય મંદિરો બંધાવ્યા.

અમદાવાસ : સંવત્ ૧૮૮૬ના જેઠ સુદ દશમને મંગળવારે શ્રી સહજનંદસ્વામીએ માત્ર ૪૯ વર્ષની વયે સ્વધામગમન કર્યું.

શ્રી સહજનંદ સ્વામીએ ૩૦ વર્ષના નાનકડા કાચકાળમાં ભગીરથ કાચ પુરું કર્યું. ધર્મ, જ્ઞાન, વેશગચ અને ભક્તિએ મુક્ત એવા ઐકોતિક ધર્મનું પૃથ્વી પર સ્થાપન કર્યું. ૨૦ લાખ સંસ્કૃતીઓને પોતાના આશ્રીન કરી, પોતાના પૂર્ણ પુરુષોત્તમપણાની નિષ્ઠા કરાવી. ભક્તો સહિત ભગવાનની મુજબ ઉપાસના અને પોતે ગુણાતીત સંત દ્વારા આ પૃથ્વી પર સદાય પ્રગટ જ છે. એ રહસ્ય સમજાવું. મંદિરો અને યાત્રો રચ્યાં. કોઈ પણ ધર્મ કે જાતિભેદભાવ રાખ્યા વિના પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રી સહજનંદસ્વામીએ સૌને અપનાવ્યા.

તેમના સામાજિક અને આધ્યાત્મિક સુધારાએ ગુજરાતને ઉજળું કર્યું. ૧

આરવાદ

મંદિરની મૂર્તિમાં જેવી ભાવનાથી પ્રભુનો દર્શન કરીએ છીએ, તેવી રૂપી ભાવનાથી પ્રાર્થકમાં પણ પ્રભુનો દર્શન કરવાની ભાવના કેળવીએ તો હૃદય અનેદી શાંતિ અને આનંદનો આસ્વાદ અનુભવે.

પૂ. ડાંગરેલ મહારાજ

—: સ્વામી વિવેકાનંદ :—

એક યુવાન ઘણા ભક્તો, સાધુઓ અને સંતોને મળીને એક પ્રશ્ન પૂછતો, “મહાશય, તમે ઈશ્વરને જોયા છે?” પણ કોઈ એના મનનું સમાધાન કરી શકતું નહિ. ઈશ્વરને જોયા હોય તો હકારમાં જવાબ આપે ને? કોઈએ ઈશ્વરને જોયા ન હતા, પરંતુ આ જગ્યાસુ યુવાનની જેણે ઈશ્વરને જોયા હોય એવા સંતની ખોજ ચાલુ જ હતી, એક દિવસ એક ભક્તે એને કહ્યું કે “તું” દક્ષિણેશ્વર જા. ત્યાં એક મહાન સંત છે. તે કદાચ તારી જગ્યાસા સંતોથી થકશે.” તે મહાન સંત બીજા કોઈ નહિ પણ સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ હતા. એ યુવાન દક્ષિણેશ્વર પહોંચ્યો. ત્યાં જઈ સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસને વિનમ્ર ભાવે વદન કરી, સીધા પ્રશ્ન પૂછ્યો, “ભગવાનને તમે જોયા છે?”

આ પ્રશ્ન સાંભળી સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ હસ્યા. અને તદ્દન સરળ ભાવે જવાબ આપ્યો, “હા, મેં ઈશ્વરને જોયા છે, મેં તો એમને સ્પષ્ટ રીતે જોયા છે. અને તારે ઈશ્વરને જોયા છે? તો માથા કલા પ્રમાણે તું ચાલ. તને પણ ઈશ્વરનું દર્શન થશે.”

યુવાનના મનનું સમાધાન થયું. એ સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસનો અનન્ય ભક્ત અને શિષ્ય બની રહ્યો. એણે ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર કર્યો અને હિંદુધર્મનો પ્રખર પુરસ્કર્તા અને પુનઃહારક બની.

એ યુવક હતો નરેન્દ્ર દત્ત. અને એજ આપણા સ્વામી વિવેકાનંદ.

એમનો જન્મ ઇ.સ. ૧૮૬૩ની ૧૨મી જાન્યુઆરીને દિવસે કલકત્તામાં થયો. એમના પિતાનું નામ વિશ્વનાથ હતું. તેઓ કલકત્તામાં વકીલાત કરતા હતા. એમની માતાનું નામ ભુવનેશ્વરી દેવી હતું. બંને ખૂબ ઉદાર સ્વભાવના હતા. શ્રી થંકર ભગવાનની કૃપાથી નરેન્દ્રનો જન્મ થયો હતો એટલે ભુવનેશ્વરી દેવી એમને વિશ્વેશ્વર કહેતા. એમને બે ભાઈ બહેનો હતી

નાનપણથીજ એમને રામાયણ, મહાભારત અને કથાઓ સાંભળવામાં રસ પડતો. એ પાંચ વર્ષના થયા ત્યારે નિશાળમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. એ નિશાળનું નામ “મેટ્રોપોલિટન ઇન્સ્ટિટ્યુટ” હતું. બીજા બાળકેની જેમ નરેન્દ્ર પણ તોફાની હતો. પણ એ નિર્ભય પણ તેટલો જ હતો. એમની ઉંમર છ વર્ષની હતી ત્યારે એક બનાવ બન્યો, રસ્તામાં એક નાનો છોકરો પડી ગયો, સામેથી એક ઘોડાગાડી ખૂબ વેગથી આવતી હતી નરન્દ્રે ધડીતો પણ વિચાર વિના ચેલા છોકરાના પગ પકડી તેને ખેંચી લીધો અને ગાડી પસાર થઈ ગઈ. એની નિર્ભયતા જોઈ લોકોને આશ્ચર્ય થયું અને આનંદ પણ થયો એક બીજો દાખલો પણ છે. જાડપર ચડી તોફાન નહિ કરે એટલા માટે બગીચાના એક વૃક્ષ માલિકે કહ્યું કે “જાડમાં બ્રહ્માસત્ રહે છે. જાડપર ચડે તેની ડોક જ મરતી નાંખે છે. જાડપર ચડતું નહિ.” પરંતુ નરેન્દ્ર એમ

કંઈ ઠી જાણ એવો ન હતો. એ તો સમજી જ ગયો હતો કે પોતે ઝાડ ઉપર નહિ ચઢે એવા ઈશદાથીજ બીજાવવા માટે પેલા વૃક્ષે આ વાત કહી હતી. એટલે વૃક્ષના ગણ પછી પાછા ઝાડપર ચઢી રમવાનું થરૂં કર્યું હતું. પોતાના મિત્રને પણ ગભરાવાની જરૂર નથી એમ સમજાવ્યું હતું. નરેન્દ્ર ભણવામાં એક સામાન્ય વિદ્યાર્થી હતો. તે રોજ અખાડામાં કસરત કરતો. જીજ્ઞાસુવૃત્તિને લીધે એ મોટાઓને વિવિધ પ્રશ્નો પૂછતો. એણે ઈસ ૧૮૭૯માં મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી અને પછી “જનરલ એરેન્જમેન્ટી” નામની કોલેજમાં દાખલ થયો. કોલેજમાં સૌ કોઈનો એ માનીતો હતો. કોલેજના દરેક મેળાવડામાં એ મોખરે રહેતો. એને વાંચવાનો ખૂબ શોખ હતો. યાદિત્વ, ઇતિહાસ, ધાર્મિક પુસ્તકોનું વાચન એને ઘણું ગમતું. દર્શન શાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનનો એણે અભ્યાસ કર્યો. ડૉ. વલ્લેન્દ્રનાથ એના સહાધ્યાયી હતા. ઈશ્વરની શોધમાં એનું મન લાગ્યું એટલે બ્રહ્મોત્સવાજમાં જોડાયા અને મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરના ઉપદેશ પ્રમાણે ઈશ્વર સાધનામાં પોતાનું મન પડેલું.

એમની ઈશ્વરની ખોજ હવે થરૂં થઈ. “મહાશય તમે ઈશ્વરને જોયા છે?” આવો પ્રશ્ન જુદા જુદા ધર્મપંથોના ધર્મગુરુઓને એ પૂછતો. એ કહેતા, “જો એક માણસ પણ મને એમ કહે કે મેં ઈશ્વર જોયો છે, તો હું માનું કે ઈશ્વર છે.” મનમાં ઉદ્બલવેલો આવો ઈશ્વર વિષેનો સંશય, ઉપર કહી ગયા તેમ, સ્વામી શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસે દૂર કર્યો અને મનનું સમાધાન લેતા ગુરુએ થીંપેલા માર્ગે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ગુરુએ કહ્યું હતું કે “ઈશ્વરના દર્શન કરવા ભોષ તો અનાથ, અજ્ઞાન, ગરીબી અને જુખમરાથી સંબડતા માનવ સમુદાયની સેવા કરવા માંડ ને દરિદ્રનારાયણનો ભક્ત બન. તારું કામ જેઈને ઈશ્વર ખુદ તને મળવા આવશે.” આ ઉપદેશના ફળસ્વરૂપ રામકૃષ્ણ સેવાશ્રમની સ્થાપના થઈ જે આજે વિરાટ સ્વરૂપે પ્રવર્તે છે.

સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા કે “નરેન્દ્ર તો નારાયણ છે. તેનો દેહ, હૃદય, મન, પ્રાણ બધુંજ યુદ્ધ છે.”

પછી નરેન્દ્રના પિતા વિશ્વનાથનો દેહાંત થયો. ઘરની સમગ્ર જવાબદારી એના શિરે આવી પડી. વિધવા મા અને બે નાના ભાઈઓનું ભરણપોષણ કરવાનું હતું. બી. એ. થઈ ગયા હતા પણ નોકરી મળતી ન હતી. પૈસાની તંગી પડતી હતી. દુઃખથી તંગ આવી ગયા, કોઈની મદદતો સ્વીકારતા જ નહિ.

દુઃખથી કંટાળી ગયેલા પ્રાર્થના કરી, “આપ મારા વતી મા કાઢીને પ્રાર્થના કરો, જેથી મારાં દુઃખ ટળે !” રામકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો, “નું તારી મેલેજ મા કાઢી પાસે જ અને જે માગવું હોય તે માગી લે. મા જરૂર તને તે આપશે.”

નરેન્દ્રનાથે મા કાઢી પાસે સાપ્તર્ષ દંડવત પ્રણામ કરી માગ્યું “મા ! તારાં દર્શન હંમેશા કરવા માટે મને જ્ઞાન અને ભક્તિ આપ !” તરુવાર આજ માંગણી કરી. પૈસાટલા માગવાનું સૂઝવું જ નહિ. ગુરુએ આશ્વાસન આપતા કહ્યું “જ, મા કાઢીની કૃપાથી તને પૂરતા અન્નવસ્ત્ર મળી રહેશે.”

M/s. INDRAVADAN KANAILAL
25, Pollock Street
CALCUTTA-700001.

પછી એણે કાષ્ઠદાનો અભ્યાસ થઈ કર્ષો. કાષ્ઠદાની પરીક્ષાની ફી ભરવા જતા હતા તે નહિ ભરતાં, સીધા પોતાના ગુરુ સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ પાસે ગયા. ગુરુ ચરણમાં બેસી ઈશ્વર સાધના કરવા લાગ્યા. પાર્મિક પુસ્તકોનો ખુબ ચિવટથી અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા. ઈશ્વરના દર્શન કરવાની લગ્ન લાગી હતી. ઈશ્વરદર્શન વિના જીંદગી નફામી લાગતી હતી. પોતાના મિત્રને એણે કહ્યું હતું, “લગ્ન કરી આનંદ કરવો, પૈસા કમાઈ મઝા ઉડાવવો, એવા નાના કામ માટે હું જન્મી નથી. સંન્યાસી થઈ જાવ તો કલ્યાણ માટે હું પ્રાણ પાવડશ.” એણે સંન્યાસ ગ્રંથ કરી અને ગુરુએ એને વિવેકાનંદ નામ આપ્યું. બીજા પણ કેટલાક અંગ્રેજ ભણેલા યુવાનો સંન્યાસી થયા હતા. તેઓ બધા સ્વામી વિવેકાનંદ સાથે વરાહનગર મઠમાં રહેતા હતા. સ્વામીજી નવા સંન્યાસીઓને લોકોની ટીકાથી નહિ હરવા માટે સમજાવતા. તેઓ કહેતા, “કામ અને કાચન પાછળ ભટકનારાઓ બધે તેમ બોલે, તે સાંભળીને સંન્યાસીએ પોતાના કર્તવ્યમાંથી પાછા હઠવું જોઈએ નહિ.”

સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસને ઈ.સ. ૧૮૮૬માં દેહવિલય થયા બાદ બધી જવાબદારી સ્વામી વિવેકાનંદના માથે આવી. લગભગ બે વર્ષમાં તેમણે સર્વે શાસ્ત્રોના અભ્યાસ કરી, મઠને વ્યવસ્થિત કરી. પછી એના કાર્યસંચાલનને ભાર અન્ય ગુરુભાઈઓને સોંપી એમણે હિંદની મુસાફરી કરવાનો નિર્ણય કરી. બિહાર, સંયુક્ત પ્રાંતના કેટલાક જિલ્લાવાલક રથો અને ધર્મસ્થાનો જોઈ, કાશી આવ્યા. શ્રી નૈલગ સ્વામી, સ્વામી ભારતકાનંદ અને પંડિત ભુદેવ મુખોપાધ્યાય જેવા મહાન વિદ્વાનો અને ધર્મપુરંધરોને મળ્યા. એમની સાથે સત્સંગ કરી.

કાશીથી પ્રયાગ, અષોધા, આગ્રા થઈ પંજાબના જુદા જુદા શહેરોમાં ફર્યા બાદ, રજપૂતાનામાં અલ્હર રાજ્યમાં આવ્યા. સ્વામીજી જ્યાં જતા જ્યાં તેમનો ખુબજ આદર સત્કાર થતો. બીજા માગીને જ ખાવાનો એમનો નિયમ હતો. અલ્હરના દિવાન સાહેબ એમની વાણીથી ખુબ પ્રભાવિત થયા હતા. અલ્હર નરેશ પશ્ચિમના રંગથી રંગાયેલા હતા. દિવાનજીએ કુનેડથી સ્વામીજી અને અલ્હર નરેશની મુલાકાત જોડવી. નરેશને સદ્માર્ગે વાગવાના છે એ વિષે દિવાનજીએ સ્વામીજીને ઈશારો કરી હતો. વાતચીત દરમિયાન મહારાજાએ કહ્યું, “સ્વામીજી, હિંદુધર્મના પરધરના દેવદેવીઓને પૂજવાથી શું વળવાનું હતું?”

સ્વામીજીને સમજતો વાર ન લાગી કે ગોરા લોકોના સંગની અસર છે. એમણે અલ્હર નરેશની છબી મંગાવી. છબી આવી. તે જમીન પર મૂકી. પછી દિવાનજીને કહ્યું “આ છબી ઉપર યુકો.” નરેશ બધું જોઈ જ રહ્યા. દિવાનજી સ્તબ્ધ બની ઉભા રહ્યા. મહારાજાની આંખ સામે એમની છબી પર યુકવાની કોની હિંમત થાયે? આમ મહારાજાને સમજાવ્યું કે જેમ તમારી છબી ઉપર કોઈની યુકવાની હિંમત નથી કારણકે તમારે પ્રત્યે આદર છે તેમ હિંદુઓ પથરની દેવદેવીઓ ઉપર આવેજ ભાવ રાખે છે. મહારાજાની આંખ ખુલી. સ્વામીજી અલ્હરથી જયપુર થઈ રજપૂતાનામાં અને ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનોમાં ફરી અમદાવાદ આવ્યા. પછી વઢવાણ થઈ લીબ્રી આવ્યા. લીબ્રીના કાકોર સાહેબ એમના શિષ્ય બન્યા. જ્યાંથી ભાવનગર, શિહોર, જૂનાગઢ, જૂજ, વેરાવળ, લોમનાથ પાટણ થઈ ચોરખંદર આવ્યા. ચોરખંદરમાં પંડિત શ્રીમુક શંકર પાંડુરંગ

મોદદય પાસે એમણે વેદાંતનો અભ્યાસ કર્યો. પંડિતજીએ એમને કહ્યું હતું કે "આ દેશમાં આપની બહુ કિંમત થશે નહિ. આપ મુરોપ કે અમેરિકા જશે, તો ત્યાં આપની ખરેખરી કિંમત અંજાશે." પોરબંદરથી સ્વામીજી દ્વારકા આવ્યા. પછી માંડવી, ભુજ, પાલીતાણા થઈ વડોદરા આવ્યા. ત્યાંથી ખંડવા થઈ મુંબઈ જેતું અને પૂના ગયા. પૂનામાં સ્વામીજી લોકમાન્ય તિલક સાથે ઘોડા દિવસ રહ્યા. પછી મહેસુરના રાજના મહેમાન બન્યા. મહારાજની ભેટ નહિ સ્વીકારતાં, એવી સલાહ આપી કે ગરીબોને મફત ભણાવવા માટે તમારા રાજ્યમાં વ્યવસ્થા કરો. રાજાએ તે મુજબ કયું. મહેસુરથી રામેશ્વર આવ્યા અને દર્શન કરી, કન્યાકુમારી ઉપડી ગયા. આમ કાશ્મીરથી કન્યાકુમારીની એમની ત્રણ વર્ષની મુસાફરીના અંત આવ્યાં. આખા દેશમાં ફરી જે અનુભવ મેળવ્યા તેના ઉપરથી સ્વામીજીએ નિશ્ચય કર્યો કે "મારી માનુષ્યમિતી ઉન્નતિ માટે અને લોકોની જીવિમિતી દુખ દૂર કરવા માટે હું પ્રયત્ન કરીશ."

એમના મનમાં આ વિચાર ચાલતો હતો તે અરસામાં અમેરિકાના શિક્ષણ શહેરમાં સર્વધર્મ પરિષદ મળવાની હતી. હિંદુધર્મને એમાંથી બાકાત રાખવામાં આવ્યો હતો કારણ કે આપણામાં જે માણસ દરિયો ઝોળાંગતો, તેના બહિષ્કાર કરવામાં આવતો. સ્વામીજીને એમના શિષ્યોએ તેમજ અન્ય ધર્મિક લોકોએ શિક્ષણો જવાનો આગ્રહ કર્યો. અને સ્વામીજી મુંબઈ બંદરેથી અમેરિકા જવા માટે ત્યાં ૩૧મી મે, ૧૮૯૩ને દિવસે ઉપડ્યા.

શિક્ષણોમાં સ્વામીજી આવ્યા. જે કંઈ પેશા હતો તે પૂરા થયા. શિક્ષણો છોડી ગામડામાં જવાને વિચાર કર્યો. પછી એક ડોસીયા મળ્યાં. તે સ્વામીજીને પોતાને ઘેર બોસ્ટનમાં લઈ ગયાં, ત્યાં એક વિદ્વાન અધ્યાપક સાથે એમની મુલાકાત થઈ. સ્વામીજીની વાતચીત ઉપરથી એ અધ્યાપકને લાગ્યું કે ધર્મપરિષદમાં સ્વામીજીએ બોલવું જ જોઈએ. અને એ ધર્મસભામાં બોલવા માટે એમણે આગ્રહ કર્યો. પણ પરિષદના વ્યવસ્થાપકોએ સ્વામીજીને બોલવા દેવાની ના પાડી હતી કારણ કે એ પોતે કોઈ પણ ધર્મના પ્રતિનિધિ ન હતા. આ બાબત એમણે અધ્યાપકને જણાવી એટલે મંત્રી ઉપર એમણે ચિઠ્ઠી લખી સ્વામીજીને આપી. તેમણે ચિઠ્ઠીમાં લખ્યું હતું, "અધ્યાનુ" જ્ઞાન ભેગું કરીએ, તો પણ આ માણસનું જ્ઞાન આપણાથી વધી જાય એવું છે. તેમને જરૂર પરિષદમાં બોલવા દેજો."

સ્વામી વિવેકાનંદ ફરી ચિઠ્ઠી લઈ શિક્ષણો આવ્યા. શહેરને કોઈ સ્થાન ન હતું. રાત રેટ્યને પુજારી. સવારે રસ્તામાં બેસી પ્રભુને વાદ કરવા લાગ્યા. એક શીમંત સ્ત્રીએ પોતાને ત્યાં આશ્રય આપ્યો.

પછી ધર્મપરિષદ થઈ થઈ. સ્વામીજી તેમાં ગયા. સૌથી નાના હતા. માત્ર ત્રીસ વર્ષનાજ હતા. મોટા પંડિતો અને વક્તાઓ તે એમ માનતા કે આ પુવાન ગુ બાપણ આપવાનો છે ? સ્વામીજીનો વારો આવ્યો. બોલવા ઉભા થયા. પ્રથમ સંબોધન કયું. "વહાલા અમેરિકન બાઈઓ અને બહેનો!" આનું સંબોધન એમની પહેલાના કોઈ પણ વક્તાએ કયું ન હતું. ક્રોતાઓ ખૂબજ પ્રભાવિત થયા. એમનું બાપણ શાંતિથી સાંભળ્યું અને અંતે સ્વામીજીને તાળીઓના ગડગડાટથી સન્માન્યા. સ્વામીજીના બાપણથી એમને ઘણાજ

આનંદ થયો, ખુબજ રસ પડ્યો. બીજે દિવસે પણ સ્વામીજીએ બાપસ કપડું. આખી દુનિયામાં સ્વામી વિવેકાનંદનું નામ પ્રખ્યાત થઈ ગયું. પોતાના બાપસમાં એમણે હિંદુ ધર્મ જ સાચો છે, શ્રોષ છે એમ યોગેને સમજાવ્યું. તેમનો જમ દૂર કર્યો. દરેક વર્તમાનપત્રમાં એમની પ્રશંસા થવા લાગી. પછી જુદે જુદે સ્થળે ફરી એમણે હિંદુ ધર્મની મહાનતા યોગેને સમજાવ્યો. ઘણાં અમેરિકનો એમના વિચારો બન્યા. બે વર્ષ સુધી અમેરિકામાં ધર્મપ્રચારનું કાર્ય કરીને સ્વામીજી ઈંગ્લંડ આવ્યા. અહિં મીસ માગરિટ નોખલ સાથે પરિચય થયો. સ્વામીજીના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થઈ એમણે હિંદુ ધર્મ અંગીકાર કર્યો. સ્વામીજીના વિષા બન્યા અને એમનું નામ “બ્રિજની નિવેદિતા” રાખવામાં આવ્યું.

અંગ્રેજી વિદ્વાન પ્રોફેસર થેક્સ મુલરને મળવા માટે સ્વામીજી ઓક્સફર્ડ ગયા. મળીને બંનેને ખુબ આનંદ થયો. ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી જુદા જુદા ઘણેઘણાં ફરી હિંદુ ધર્મની મહત્તા યોગેને સમજાવી. એ દરમિયાન એમની તબિયત બગડી. એટલે સ્ટ્રીટમરચેડ ઘવાફેર માટે ગયા. ત્યાંથી ઈટલી, ફ્રાંસ અને જર્મનીમાં ફરી પાછા ઈંગ્લંડ આવ્યા. જર્મનીના પ્રસિધ્ધ વેદાંતના પંડિત પ્રોફેસર પોલ ટુપ્પ સાથે પણ એમની મુલાકાત થઈ હતી. ત્યાં એમની અલૌકિક શક્તિઓ પરચો બતાવ્યો હતો. પ્રોફેસર સાહેબ બહારથી આવ્યા. જ્યેનું તો સ્વામીજી ઘણી ઝડપથી ચોપડીના પાના ઉઘાડતા હતા. પ્રોફેસર સાહેબને સ્વામીજી ચોપડી વાંચે છે કે માત્ર પાના જ ઉઘાડાવે છે એવો સંશય થયો અને એમણે સીધા પ્રશ્ન કર્યો. “તમે ચોપડી વાંચો છો કે પાનાજ ફેરવો છે ?” સ્વામીજીએ કહ્યું. “મેં પુસ્તક બરાબર વાંચ્યું છે. પરીક્ષા કરવી હોય તો જમે તે પાના પરના લખાણ વિશે પૂછો.” પ્રોફેસરે જુદા જુદા પાના પરથી પૂછ્યું. સ્વામીજી કડકડટ બધું બોલી ગયા. અને એમને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યા.

ચાર વર્ષ સુધી સ્વામીજી મુરોપ અને અમેરિકા હિંદુ ધર્મનો પ્રચાર કરી હિંદુ પાછા ફર્યા. સ્ટ્રીટમરચેડ પ્રથમ કોલંબો બંદરે ઉતર્યા. અપૂર્વ સ્વાગત યોગેએ કપડું. ઉપદેશમાં સ્વામીજીએ કહ્યું “તમે કદીયે તમારો ધર્મ છોડ્યો નહિ. હંમેશા ધર્મની રક્ષા કર્યો.” કોલંબોથી રામનંદ આવ્યા. સ્વામીજીએ પ્રથમ યજ્ઞ જ્ઞા મૂક્યું ત્યાં રામનંદના રાજસાહેબે એક સ્મૃતિસ્થંભ ઊભો કરાવ્યો. પછી સ્વામીજી મદ્રાસ આવ્યા. ત્યાં મદ્રાસ ઘાઉંકોટના ન્યાયાધીશ નામદાર સુબ્રહ્મણ્ય આચરના નેતૃત્વ હેઠળ તેમને બનન્ય માન આપવામાં આવ્યું. સ્વામીજીએ એમના ઉપદેશમાં જણાવ્યું કે આપણી આજની કેળવણીમાં ધર્મને સ્થાન આપવું જોઈએ.

મદ્રાસથી સ્વામીજી પોતાની જન્મભૂમિ કલકત્તામાં આવ્યા. અહિં પણ અપૂર્વ માન એમને આપવામાં આવ્યું. સર રાધાકાંતને ઘેર મોટી સ્વાગત સભા થઈ. માનવત્ર રાજ વિજયકૃષ્ણ દેવે વાંચ્યું. જ્વાબમાં સ્વામીજીએ કહ્યું. “જનની અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી પણ મોટી છે.” આ ઉપદેશમાં આશ્ચર્ય સ્વામી વિવેકાનંદનો સ્વદેશપ્રેમ જોઈ શકીએ છીએ. દેશકાવ કરવા માટે તેઓ યુવકોને હંમેશા પ્રેરણાદન આપતા. ૧૯૫૦ને માનવજાતિના કલ્યાણ માટે હંમેશા જગત સંચાલનો બોધ આપતા.

દરિદ્રનારાયણની સેવા માટે “શ્રી રામકૃષ્ણ મીઝન”ની સ્થાપના કરવામાં આવી. કલકત્તાથી થોડે દૂર ગંગાને પશ્ચિમ કિનારે સંન્યાસીઓ માટે સ્વામીજીએ “બેંગુર મઠ”ની સ્થાપના કરી.

મુરશિદાબાદના દુકાળગ્રસ્ત લોકોને બની શકે તેટલી મદદ કરી, નાદુરસ્ત તબિયત હોવા છતાં અલમોડાથી સ્વામીજી મુરશિદાબાદ આવ્યા હતા. કલકત્તામાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યા અને મોટી સંખ્યામાં લોકો મરવા લાગ્યા ત્યારે પણ ખરાબ તબિયત હોવા છતાં ભગિની નિવેદિતા અને અન્ય સંન્યાસીઓ સાથે પ્લેગમાં સપડાયેલા લોકોની સેવાનું ભગીરથ કાર્ય ઉપાડયું. આ કાર્ય માટે પ્રુકળ પૈસા જોઈએ. શિષ્યે કહ્યું, “સ્વામીજી, આપણી પાસે આ કાર્ય કરવા માટે જરૂરી પૈસા નથી.” સ્વામીજીએ કહ્યું, “આપણે બેંગુર મઠની જગ્યા પૈથી નાંખીયું અને તેના જે નાણાં આવે તેમાંથી સેવાનું કાર્ય કરીશું.” લોકોને સ્વામીજીના આ નિશ્ચયની જાણ થઈ. ઉદાર હૃદયના અનેક શ્રીમંતોએ જેટલું પૈસા દાનમાં આપી થકાથ તેટલું આપ્યું. લાખો રૂપિયા એકઠા થયા. તેમાંથી લોકોની સેવાનું કાર્ય ધણી સારી રીતે પાર પડ્યું. “બેંગુર મઠ” વેલવાની વાત જાણ્યુંએ રહી.

દેશના બરીબ અને સામાન્ય લોકો થી રીતે સુખી થઈ શકે તેની ચિંતામાંજ સ્વામી હંમેશા રહેતા. “હિતવાદી” પત્રના તંત્રી પંડિતજી સપારામ ગણેશ દેઉસ્કર સ્વામીની ધાર્મિક વિષયો પર ચર્ચા સાંભળવા આવ્યા હતા તેમની સાથે દેશની પરિસ્થિતિ વિષે જ વાતો કરી. અને સ્વામીજીએ સમજાવ્યું કે “મહાશય, આપણા દેશમાં એક ફૂતરું પણ ભૂખું ન રહેતું જોઈએ.” કેવો વિચિત્ર એમનો દેશપ્રેમ !

ધર્મપ્રચાર માટે એમણે ફરીથી અમેરિકા જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભગિની નિવેદિતા અને સ્વામી નૃસિંહાનંદ સાથે તા. ૨૦મી જૂન, ૧૮૯૯ને દિવસે અમેરિકા જવા માટે રવાના થયા. ન્યૂયૉર્ક પહોંચ્યા. મિસિસિગેટ એમને ઘેર લઈ ગયાં. તબિયત સારી ચાલતી ન હતી, એટલે દૂરના ગામડાના ચોતાના મકાનમાં આરામ માટે લઈ ગયાં. થોડા દિવસ બાદ ન્યૂયૉર્કમાં પાછા આવ્યા. શિકાગો અને કેલિફોર્નિયામાં ફર્યા. બિંદુધર્મનો પ્રચાર કર્યો. “વેદાંત સોસાયટી”ઓની જુદા જુદા સભેરોમાં સ્થાપના થઈ. પેરિસમાં ધર્મગીતામાં ધાન્ય રહેવા માટે એમને આમંત્રણ મળ્યું. સ્વામીજીએ પેરિસ જવાની તૈયારી કરી. સ્ટીમર ઉપર જ કેંચ ભાષા ચીખી લીધી અને પેરિસની સજામાં કેંચ ભાષામાં જ ભાષણ કર્યું. એકઠા થયેલા પંડિતવર્ગેએ સ્વામીજીની અદ્ભુત રીતે ચોતાના સિદ્ધાંતો રજુ કરવાની રીતના ખુબજ વખાણ કર્યા. અનેક વિદ્વાનો એમના મિત્ર બન્યા.

પેરિસથી બલગેરિયા, ગ્રીસ, નૃકેસ્તાન વગેરે સ્થળોએ જઈ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. ન્હાંના લોકોની વિદ્યાસિતા અને સ્વાર્થીપણું જોઈ સ્વામીજીને દુઃખ થયું. એક દિવસ કોઈને કંઈ પણ કહ્યા વિના એકદમ હિંદુસ્તાન આવવા નીકળ્યા. દેશમાં જ્યાં જાય ત્યાં લોકોની ખૂબ ભીડ થતી હતી તેમાંથી બચવા માટે અંગ્રેજી કમના પોષાકમાં કલકત્તા આવ્યા અને સીધા બેંગુર મઠ પહોંચી ગયા, રસોડા પાસે આવીને ઉભા. સ્વામી પ્રેમાનંદે એમને ઓળખ્યા. એમના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. બીજા સંન્યાસીઓ પણ આવી લાગ્યા. રાતે સ્વામીજી સાથે બધા ખીચડી ખાવા બેઠા.

શ્રી રામકૃષ્ણ મથીનના માથાવતી મઠના અધ્યક્ષ મિ. સેવિયરનો દેહાંત થયો હતો. મિસિસ સેવિયરને દિવાસો આપવા માટે સ્વામીજી ત્યાં ગયા. મઠની વ્યવસ્થાની જવાબદારી સ્વામી સ્વરૂપાનંદને સોંપી કલકત્તા પાછા ફર્યા.

૧૯૦૧ના માર્ચ માસમાં ઠાકા ગયા. ત્યાં મોટા જમીનદાર મોહિની મોહન દાસને ત્યાં રથવા. લાગલબંધની ચાત્રા કરી. નાજ મહાદયને ઘેર ગયા એમની વિધવા પત્નીને આસ્વાસન આપ્યું. સ્વામીજીની સેવા કરી એક કપડું આપ્યું. કદી કોઈની પણ ભેટ નહિ સ્વીકારનાર સ્વામીજીએ આ ભેટ સ્વીકારી અને કપડાંને પોતાના માથે બાંધ્યું. પાછા ઠાકા આવ્યા. અહિં એમની તબિયત વધુ બગડી. એટલે એમને સિંહોત્તર લઈ ગયા. ચોડા દિવસ બાદ બેંગુર મઠમાં પાછા ફર્યા.

તબિયત જરા સુધરી એટલે જપાનિસ મિત્રો સાથે બુદ્ધજ્ઞાની ચાત્રા કરવા ગયા. ત્યાંથી કાચી ગયા. અને પછી બેંગુર મઠ પાછા આવ્યા. નવા રાંનાસીએને ભણાવવામાં અને આશ્રમના અન્ય કામોમાં મગ્ન રહેવા લાગ્યા. એમનો કાર્યોત્સાહ જોઈ કોઈને ચંકા પણ ન આવે કે ચોડા દિવસમાં જ સ્વામીજી મહાસમાધિ લેશે.

૮મી જુલાઈ, ૧૯૦૨ના રોજ સાંજે આરતીની વિધિ પૂરી થયા બાદ સ્વામી વિવેકાનંદ એમના ઓરડામાં જમીન પર પથારી પાથરી સૂતા અને પ્રભુ સ્મરણની માળા ફેરવતા ફેરવતા, માત્ર ૩૯ વર્ષની ઉંમરે એમણે મહાસમાધિ લીધી. બીજા દિવસે આ સમાચારથી આખા દેશમાં ચોંકાની લાગણી પ્રસરી ગઈ. અમેરિકા અને યુરોપના દેશોએ પણ પોતાનો ચોક પ્રગટ કર્યો.

સ્વામીજીના ઉપદેશકવનોમાંથી નીચેના ખાસ નોંધપાત્ર છે.

“હિંદુમાત્ર પરસ્પર એક બીજાના બંધુ છે.”

“જેનું જીવન અન્ય જીવોના કલ્યાણ માટે વ્યતીત થાય છે, તેનું જ જીવ્યું સાચું છે, તેજ ચલાવું રૂપે જીવે છે; તે સિવાય બીજા જીવો જીવવા છતાં મરણ પામેલા જેવા છે.”

“કાચ” એજ પૂજા છે—Wark is Worship

પરમહંસ

કપડાંને ભગવા રંગથી રંગે તે નહિ, પણ હૃદયને ભગવું કરી શકે તે પરમહંસ છે.

ધૂવ, પ્રહલાદ, અંબરિષ, પાંડવો, ગોપીજનો આવા સાચા પરમહંસો છે.

—પૂ. ડાંગરેજી મહારાજ

UMA SHANKAR KHEMKA

Fancy Bazar

GAUHATI-1 (Assam)

—: શ્રી અરવિંદ :—

મ. જ્ઞાન દેશ ભક્ત, મહાન કર્મભક્ત, પૂર્ણ ચોગના પુરસ્કર્તા, મહાન પ્રભુભક્ત, મહાન તત્ત્વચિંતક, નીકર ઉપદેશક મહર્ષિ અરવિંદને. જન્મ કલકત્તામાં તા. ૧૫-૮-૧૮૭૨ના રોજ સવારના ૪-૫૦ વાગ્યે થયો હતો. એમના પિતાશ્રી ડૉ. કૃષ્ણધન ઘોષે પાશ્ચાત્ય કેળવણી લીધી હતી. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના રંગથી રંગાયેલા પિતા એમના પુત્રોને પાશ્ચાત્ય કેળવણી આપી દેશમાં હકુમત કરતા અંગ્રેજોની જેમ “સાહેબ” બનાવવા ઈચ્છતા હતા. અરવિંદ એમનો ત્રીજો પુત્ર હતો. અરવિંદની માતાનું નામ સ્વર્ણવતા હતું.

અરવિંદને પાંચવર્ષની ઉમરે દાહ્યાવિંઝયા ખિસ્તી કોલેજમાં દાખલ કરાવ્યો. ત્યાં તેણે બે વર્ષ અભ્યાસ કર્યો. પછી એમના બે મોટાભાઈઓ સાથે વધુ અભ્યાસાર્થે ઈંગ્લંડ મોકલ્યા. થોડા વર્ષ સુધી બચાવર અભ્યાસ ચાલ્યો. પણ એક દિવસ એમનો અંતરાત્મા જાગ્યો. એમણે વિચાર્યું કે આઈ. સી. એસ.ની પરીક્ષામાં પાલ થયા પછી એમનું સમગ્ર જીવન એક સાહેબ જેવું બની જશે અને કોઈ પ્રાંતના અધિકારી તરીકે દેશ બાંધવો પર હકુમત ચલાવી પૂરું થશે. અને એમને તો જીવનમાં ઘણું ઘણું કરવાનું છે. પરીક્ષા નહિ આપવાનો નિર્ણય લેવાયો. આમ તો અરવિંદ અભ્યાસમાં હંમેશા મોખરે જ રહેતા હતા. એમની બુદ્ધિ અને યાદશક્તિ ખૂબજ તીવ્ર હતાં. ઘોડેસવારીની પરીક્ષામાં નાપાસ થાય તો જ એમની મુશ્કેલી બર આવે. પરીક્ષાને દિવસે જાણી જોઈને આજગાડી ચૂકી ગયા. પરીક્ષામાં ગયા જ નહિ. ઘેર પાછા આવ્યા. મોટાભાઈને નીકરતાથી જણાવ્યું કે ઘોડેસવારીની પરીક્ષા આપી નથી. મોટાભાઈ ખૂબજ ગુસ્સે થયા. અરવિંદ આઈ.સી.એસ. નહિ બન્યા પણ ગ્રીક, લેટિન, અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ ભાષા ઉપર તેમણે પ્રત્યુત્તર મેળવ્યું. જર્મન અને ઈટાલીઅન ભાષાનું પણ જ્ઞાન મેળવ્યું. અભ્યાસ છોડ્યો ન હતો.

• અરવિંદ લીસ-એકવીસ-વર્ષના હતા ત્યારે એમની મુલાકાત વડોદરાના સયાજીરાવ ગાયકવાડ સાથે થઈ. ઈ.સ. ૧૮૯૩માં એમણે વડોદરા રાજ્યની નોકરી સ્વીકારી. ભારત તરફ સ્વીકારમાં આવવા નીકળ્યા. કોઈએ એવી ભૂમ ઉઘાડી કે જે સ્વીકારમાં અરવિંદ આવતા હતા તેને અકસ્માત થવાથી અરવિંદ દેવલોક પામ્યા છે. આ સમાચારથી એમના પિતાને ઊંડો આઘાત લાગ્યો અને ‘અરવિંદ’નું નામ ચોકાસતા ચોકાસતા એમનો પ્રાણ છૂટ્યો.

ઈ.સ. ૧૮૯૩થી ૧૯૦૬ એક તેર વર્ષ સુધી તેમણે વડોદરા રાજ્યની નોકરી કરી. પછી ૧૯૦૬માં કલકત્તાની બંગાળ નેશનલ કોલેજમાં તેઓ પ્રિન્સિપાલ તરીકે નિમાયા. ૧૯૦૭ થી ૧૯૧૦ સુધી બંગાળની ‘બંગ્લબંગ’ની ફાનિકારી ચળવળમાં પણ તેમણે આજળ પડ્યો ભાગ લીધો. ૧૯૧૦ના ફેબ્રુઆરી માસમાં તેઓ ફ્રેન્ચ વસાહત હેઠળના ચંદ્રનગરમાં ગયા અને પછી ત્યાંથી એપ્રિલ માસમાં પોરિસેરી આવ્યા અને ત્યાંજ ૧૯૨૬ની ૨૪મી નવેમ્બરે આશ્રમ સ્થાપી સ્થાયી નિવાસ કર્યો.

વડોદરા રાજ્યની નોકરી દરમિયાન એમણે સંસ્કૃત, બંગાળી મરાઠી અને ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો. એમણે ઘણા કાવ્યો લખ્યાં રામાયણ અને મહાભારતનો અનુવાદ કર્યો. કવિ કાલીદાસની રચનાઓનો અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો. પશ્ચિમ અને પૂર્વની સંસ્કૃતિઓનો ખાટ પરિચય તેમણે સાધ્યો.

વડોદરામાં જ યોગ સાધનાના બીજ વવાયાં. એક દિવસ ભાષકવાડ સરકાર સાથે તેઓ બ્રહ્મચર્ય સ્વામીને મળવા ગયા. સામાન્ય રીતે સ્વામી કોઈની સામે જોતા નહિ. પણ અરવિંદની સામે જોઈ કહ્યું, “આવી ગયા? આવો” અરવિંદ સામેથી સ્વામીજીને વંદન કર્યાં. પછી એમને મહાન યોગી વિષ્ણુ ભાસ્કર લેલે સાથે સમાગમ થયો. અરવિંદની દિવ્ય શક્તિને એમણે જાગૃત કરી. ત્રણ દિવસ સુધી એકાંતમાં યોગસાધનાનો એમને અનુભવ કરાવ્યો. યોગ સિદ્ધિનું આ બીજ સમય જતાં મહાન વૃત્તમાં પરિવૃત્ત્યું.

શ્રી અરવિંદ એપ્રિલ ૧૯૦૧માં કલકત્તામાં મુણાવિની બોઝ સાથે લગ્ન કર્યું. એમની આધ્યાત્મિક શક્તિનો અને ચેતનાનો વિકાસ ઘટ્ટ રહ્યો હતો. એમણે પત્નીને પત્રમાં લખ્યું હતું, “જે માણસ સાથે તારું ભાવિ જોડાયું છે તે એક ઘણી વિચિત્ર પ્રકારની વ્યક્તિ છે” એમની ઘેલછાઓને લીધે ઘણાં એમને ગાંઝામાં ગણતા. પત્નિને એક લાંબા પત્રમાં તેઓ પોતાની ત્રણ ‘ઘેલછાઓ’ ની વાત કરે છે. એ કહેતા કે “પેસા અને બીજી કંઈ એમની પાસે છે તે પ્રભુની સંપત્તિ છે. પોતાની જરૂરિયાત કરતાં વધારાનું પ્રભુને અર્પણ કરી દેવું” બીજી ‘ઘેલછા’ એમણે આ પ્રમાણે વર્ણવી છે “મારે તો ભગવાનનો સીધા જ સાક્ષાત્કાર કરવો છે.” ત્રીજી ‘ઘેલછા’ બાબત તેઓ કહેતા “મારો દેશ માંથી માતા છે. મારા દેશવાસીઓનો ઉદ્ધાર મારે કરવો જોઈએ.”

પોતાની મા અને નાની બેનને નિયમસર તેઓ પેસા મોકલી આપતાં મોટા ભાઈઓ વિનયભૂષણ જે કુચબિહારમાં દિવાન હતા અને મનમોહન જે પટણામાં પ્રોફેસર હતા અને જોઓ એમના કરતાં વધુ કમાતા હતા તેમની પેસા મોકલવાની રાશી જોતા નહિ. પોતાની ફરજ એ બજાવતા અને તેમાંથી સંતોષ મેળવતા.

માધવરાવ નામના એક હોશિયાર વિદ્યાર્થીને લશ્કરી તાલીમ લેવા માટે પોતાના ખર્ચે એમણે વિદ્યાયત મોકલ્યો હતો.

માભેમની મુક્તિ માટે સ્વપાયેલા એક ગુપ્ત મંડળના અરવિંદ સભ્ય હતા. બંગલોની ચળવળમાં અંધલાવવા માટે એમણે ૧૯૦૫માં વડોદરા રાજ્યની નોકરી છોડી દીધી હતી.

કલકત્તામાં બિપિનચંદ્ર પાલે થઈ કરેલા “વંદેમાતરમું”ના શ્રી અરવિંદ સહત્રી બન્યા. “વંદેમાતરમું”ના એમનાં લખાણોએ જનતામાં અનેરો ઉત્સાહ પ્રગટાવ્યો હતો. બ્રિટીશ સરકારને બીક લાગી કે “વંદેમાતરમું” એમને માટે ભયરૂપ બની જશે. સરકારે બિપિનચંદ્ર પાલ અને અરવિંદ ઘોષ પર કેસ કર્યો. ન્યાય કરનારાઓ

ખિટ્ટીથી હતા. બિપિનચંદ્રને છ માસની કેદ થઈ. અરવિંદ ઘોષ નિર્દોષ છૂટયા.

પણ ઘોડા સમય બાદ એક ફુર્કટના બની. બ્રહ્મ બાધવ ઉપાધ્યાય જેલનિવાસ દરમિયાન માદા પડયા. તેમને દવાખાનામાં લઈ જવામાં આવ્યા, જ્યાં તેમનું અવસાન થયું. બંગાળી યુવાનો ઉરફેરાયા, મુઝફ્ફરનું ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ ક્રિસ્ટોફરે તે મારી નાંખવાનો નિર્ણય થયો. એમની મોટર પર બોમ ફેંકવામાં આવ્યા તેમાં એની પત્ની અને પુત્રી હતાં. તે બંને માર્યા ગયાં. સરકાર છ'છેડાઈ અરવિંદ ઘોષની ધરપકડ કરવામાં આવી અને તેમને જેલમાં ધકેલી દીધા બંને સરોજિની દેવીએ પોતાનો બાઈ નિર્દોષ છે અને એને છોડી દેવો જોઈએ તે માટે જુલેશ ઉઠાવી. ફરજીઓ ઉપરાંત, મહાન ધારાધારી દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસે તનતોડ મહેનત કરી અરવિંદને નિર્દોષ કરાવી, છોડાવ્યા.

જેલમાં અરવિંદે યોગની અસાધારણ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી. તેઓ તદ્દન સ્થિતપ્રજ્ઞ બની ગયા હતા વસ્તુમાત્રમાં હવે એમને વાસુદેવ ભગવાનના દર્શન થતાં હતાં બહારની દુનિયાથી તેઓ અલિપ્ત થયા હતા. એમણે સર્વ બાબતો ભગવાન પર છોડી હતી. એમની આંતરિક દમિટ હવે એટલી વિશાળ બની હતી કે વિશ્વના દરેક પદાર્થમાં એમને ઈશ્વર, સત્ય અને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો. બાહ્ય નિયમ કે માર્ગદર્શનની એમને આવશ્યકતા રહી ન હતી. તા. ૨૪ નવેંબર, ૧૯૨૬ને દિવસે એમને સાક્ષાત્કાર થયો.

અરવિંદની સ્મરણ શક્તિ અને વાદ્યશક્તિ અસાધારણ હતા. એક દાખલો જોઈએ. એક વખત કેટલાક મિત્રો સાથે તેઓ બેઠા હતા. એક પુસ્તક ઉઘાડી વાંચવા માંડયું. મિત્રોને લાગ્યું કે માત્ર પાના ફેરવી જાય છે એક મિત્રે પૂછ્યું. “અરવિંદ, તું વાંચે છે કે માત્ર પાનાજ ફેરવે છે ?” જવાબ આપ્યો “પુસ્તક વાંચુ છું.” બીજા મિત્રે પૂછ્યું. “શું વાંચુ ? બોલ.” “ક્રમાંથી બોલુ ?” એમણે સવાલ પૂછ્યો પેલા મિત્રે કહ્યું “૭૦ મા પાનાથી બોલ.” બધાના આશ્ચર્ય વચ્ચે ૭૦મા પાનાથી અરવિંદે બોલવાનું શરૂ કર્યું ચોપડીના શબ્દે શબ્દે બોલવા લાગ્યા. બધા મિત્રોને એમની શક્તિનો પરિચય કરાવ્યો.

* અરવિંદ જેલમાંથી છૂટયા પછી “ધર્મ” અને “કમલિંગી” નામના બે સાપ્તાહિકો ચલાવતા હતા. માલોમની આઝાદી માટે યુવાનોને એમાં સંદેશ આપતા લખાણો છપાતા. સરકારને અરવિંદની બીક લાગતી હતી, કોઈ પણ બહાના ઉઠાવે એ એમને પકડી ફરી જેલમાં ધકેલી દેવા ઈચ્છતી હતી કે જ્યાં લોકોને એમના શબ્દો સંભળવાની કે વાંચવાની તક જ ન મળે.

એકવાર “કમલિંગી”ની ઓફિસમાં સમાચાર મળ્યા કે સરકાર એમને પકડવા માટે ઓફિસમાં મથુરોને મોકલે છે. પોતાના અંતરાત્માના અવાજને વચ્ચે થઈ એ ચંદ્રનગર ઉપરથી ગયા જો ફેંચ હકુમત નીચેનું નગર હતું અને પછી ત્યાંથી પોલિસેરી રવાના થઈ ગયા. ૪થી એપ્રિલ ૧૯૧૦ને રોજ અરવિંદે પોલિસેરી પહોંચ્યા.

પોલિસેરીમાં યોગાશ્રમની સ્થાપના કરી. એમના ઘણા અનુયાયીઓ આશ્રમમાં આવી રહ્યા અને

યોગસાધનામાં ભાગ લેવા લાગ્યા. શ્રી અરવિંદના ઉપદેશોને ગ્રહણ કરી પોતાના જીવનને કૃતાઈ કરવા લાગ્યા.

રોડિયેરી આશ્રમમાંથી “આર્ષ” નામનું માસિક ચરૂ કરવામાં આવ્યું. એમાં શ્રી અરવિંદના યોગ-સાધનાના અનુભવો અને તત્ત્વચિંતનના ઉપદેશો છપાવા લાગ્યા. ભાષા સાદી અને સરળ હોવાથી અસંખ્ય લોકો તે વાંચી, તેમાંથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરવા લાગ્યા. પછી તેમનાં પુસ્તકો છપાયાં. એનાં નામ છે: “દિવ્ય જીવન”, “ગીતા-નિબંધા” અને “યોગ સમન્વય.” (અંગ્રેજીમાં “The Life Divine,” “Essays on the Gita” and “Synthesis of Yoga” નામે છે.)

જેઓને જ્ઞાનતપશ્ચર્યા કરવાનો અવકાશ નથી તેઓ માટે એમણે “સાવિત્રી” નામની મહાકાવ્યની રચના કરી. એની કથાવસ્તુ મહાભારતમાંથી લેવામાં આવી છે. એમના યોગદર્શનનો પરિચય એમાંથી મળી શકે છે. શ્રી ઉમાઈકર જોયીએ “એની કાવ્યભાવનાને ટૂંકમાં મંત્ર ભાવના કહી શકાય” એમ કહ્યું છે. આ કાવ્યમાં શ્રી અરવિંદ વિશ્વદર્શનનો પરિચય કરાવે છે. આખા કાવ્યમાં અચિતમાંથી પરાચિતમાં વિકસતી ચેતનાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સદેહે પરમ સાર્વત્રિકતા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ એમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

ગીતા-નિબંધામાં શ્રી અરવિંદ તત્ત્વદર્શનનો અનુભવ કરાવતાં કહે છે કે સારાં કર્મો કરવાથી મુક્તિને માર્ગે માનવ આગળ વધી શકે છે અને ચેતનાને વિસ્તારવાના એક ઉપયોગી સાધન તરીકેની શક્તિ પણ તેમાં નિહાળી શકે છે, અને મનુષ્યની ચેતનાનો દિવ્ય ચેતના સાથે એકાકાર થાય છે. ‘વાયુદેવમ્, ઈદમ્ સર્વમ્’ની ભાવના માનવ મનમાં પેદા થાય છે અને સર્વવસ્તુઓમાં એને દિવ્યતાનાં દર્શન થાય છે. એને માટે જગતના સુખ-દુઃખ રૂપી દ્વંદ્વોથી એ પર વર્ષ જાય છે. આમ આ નિબંધામાં શ્રી અરવિંદ પરમતત્ત્વની પ્રતીતિ કરાવે છે એ માને છે કે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એક બીજાથી ભિન્ન નથી પણ બેઉ એક પરમ તત્ત્વનાં અવિભાજ્ય અંગો છે. એ બંનેના નિર્ચંત્રક શ્રી પુરુષોત્તમ ભગવાન જ છે. જેટલું પરમ તત્ત્વ સત્ય છે તેટલું જ આ જગત પણ સત્ય છે. દિવ્ય સૃષ્ટિ અને જડ સૃષ્ટિ બંને પરમતત્ત્વનાજ આવિષ્કાર છે. મુક્તિ અહમ્ જાણીને જ પામી શકાય એમ એ કહે છે.

“દિવ્ય જીવન”માં એમના તત્ત્વચિંતનનું દર્શન થાય છે, એ કહે છે, પરમ આત્મા સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. માનવીએ સંપૂર્ણ આત્મજ્ઞાન, સંપૂર્ણ વિશ્વજ્ઞાન અને સંપૂર્ણ પરમાત્માજ્ઞાન સંપાદન કરવાનું છે. એ માને છે કે બ્રહ્મની ચેતનામાં વિદ્યા અને અવિદ્યા બંને અનંત અને શાશ્વત છે, એકત્વ અને અનેકત્વ બંને બ્રહ્મમાં સંવાદિતાપૂર્વક શાશ્વત રહે છે.

શ્રી ‘અરવિંદના યોગમાં “માતાજી”ના ચોગે મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. માદામ આલ્ફ્રેડા જે પાછળથી ‘શ્રી માતાજી’ના લાડીલા નામે ઓળખાયાં તેઓ જે ‘ચ સન્નાયી હતાં. બંનેએ સાથે મળીને યોગને વિકસાવ્યો. શ્રી અરવિંદે કામકાજમાંથી નિવૃત્તિ લીધા બાદ આશ્રમનું સંપૂર્ણ સંચાલન ‘માતાજી’જ સંભાળતાં.

THAKKER RUGNATH TRIKAMDAS

P. O. Box No. 22

Grain Market, JAMNAGAR (Gujarat)

Phone : 49, 198 & 1442 Office

991 & 777 Res.

C : 33

સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ લીધા બાદ શ્રી અરવિંદ વર્ષમાં ત્રણ દિવસ જનતાને દર્શન આપતા. એ ત્રણ દિવસો: ૧૫મી ઓગસ્ટ-એમનો જન્મદિન. ૨૪મી નવેમ્બર-એમની યોગ સિદ્ધિનો દિવસ અને ૨૧મી ફેબ્રુઆરી- 'માતાજી'નો જન્મ દિવસ.

શ્રી અરવિંદનો યોગ અંતરની ચેતનાના વિકાસની એક ચોક્કસ પદ્ધતિ છે. એમના આ યોગમાં ભગવાનની દોરવણીથી ચેતાની ચેતનાનો વિકાસ સધાય છે અને ચેતનાના વિકાસના ઉંચામાં ઉંચા ધિઅરે તે પહોંચી શકે છે. આમ આત્માનો સાક્ષાત્કાર અને પ્રકૃતિનું સર્વાંગી રૂપાંતર જ્યારે સિદ્ધ થશે ત્યારેજ અતિમનસ પુરુષ પ્રગટશે. આ ઉદ્ઘાટિની એક મોટી પાથરી છે અને ક્રમશઃ પૂનર્જન્મ વહેજ એ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

જગતને આત્મ ગણન તત્ત્વચિંતન અને પ્રેરણાત્મક દિવ્ય દર્શન કરાવનાર મહર્ષિ અરવિંદ તા. ૫-૧૨-૧૯૫૦ને રોજ મહાપ્રમાણ કયું. કહે છે કે પ્રાણ વિનાના એમના દેહમાંથી એવી તો જ્યોત ઝળહળી કે એમના અંતિમ દર્શન કરનારા અંગૂઠી ગયા. શ્રી અરવિંદનાં માર્ગે ચાલનાર સાધકોને એવી સંપૂર્ણ શબ્દા છે કે શરીરમાંથી નિવૃત્ત થયા થઈ પડે જ્યાં સુધી માનવ જાત માટે અતિમનસનો પ્રવાહ ચીલવાનો માર્ગ નહિ ખૂલે ત્યાં સુધી કામ કરતા રહેવાનું શ્રી અરવિંદે અભિવચન આપ્યું છે.

હસોહસ સદસ્યાવ

ચેતાના હૃદયમાં જ આનંદરૂપ પરમાત્માના ધ્યાનિધ્યનો અનુભવ કરનારા ભક્તો સદા સદ્ભાવથી ભરેલા હોય છે.

કોઈકને ચોડુંક ધન મળી જાય તોય આનંદી ઊઠે છે. જ્યારે ભક્તને તો લક્ષ્મીપતિ પરમાત્મા જ મળી જાય છે પછી શી વાતની કમી હોય ? દુખી પણ યાને માટે હોય એ ?

—પૂ. રાંગરેજી મહારાજ

‘મારું ઘર, ઘર નહિ, પ્રભુનું મંદિર છે’

ભાગવત કહે છે: તમે ઘર હો છોને વનમાં ભલે ન જ્યો, પરંતુ તમારી પ્રત્યેક ચીજ પ્રભુન ચરણોમાં અર્પણ કરી દઈને પ્રસાદીરૂપે જ ગ્રહણ કરો—તો કમ બંધન તમને નહીં નહિ.

તમે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી ન થકો તો કંઈ નહિ પણ તમારા ઘરને ઠાકોરજીનું મંદિર તો જરૂરથી બનાવજો;

તમારું ઘર તમારું ઘર નથી પણ પ્રભુનું મંદિર છે, એના માલિક ભગવાન છે, એવી ભાવના સેવણે તો ઘરમાં મન લેખાયે નહિ ને કથા વ પાપ થયે નહિ.

‘બધું ભગવાનનું છે’

વેદાંત “જગત ખોટું છે” એમ કહીને મોહ છોડાવવા મથે છે જ્યારે વીસુવચાસ્ત્રો “જગત ભગવાનનું છે” એમ કહીને સરજતાથી મોહ છોડાવે છે.

માલિક નહિ, મુનિમ

મનુષ્ય માલિક નથી, પ્રભુનો મુનિમ છે.

મુનિમથી માલિકનો પેશો ગમે તેમ ના વપરાય, વિવેકથી વાપરવો પડે, ને પૂરો હિસાબ રાખવો પડે. તમારા ઘરમાં જે કંઈ છે તે બધું પરમાત્માનું છે ને તમે તેના મુનિમ છો એમ માનીને વિવેકથી

ભોગવશો ને પૂરો હિસાબ રાખવો તો પ્રભુ નારાજ નહિ થાય.

જેના હિસાબમાં ગેટાળો હોય તેને જ ગભરામણ થાય. તમે માલિકની ચીજો સમજાવવા વિવેકથી વાપરી હશે ને હિસાબ બરાબર રાખ્યો હશે તો અંતકાળે પ્રભુને હિસાબ આપવા જતી વેળાએ કશીય ગભરામણ નહિ થાય.

પૂ. ડોંગરેજી મહારાજ

— : શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર : —

નિમિષકાળમાં ઘણા તેજસ્વી તારા રાત્રે ઊગે, પોતાના ઉજ્જ્વળ, ઠંડા પ્રકાશથી સોને ઠંડક-શાંતિ સમર્પે અને પ્રભાતે આપમી જાય—ખરી જાય.

આજે એક આધ્યાત્મિક વિભૂતિરૂપ, તેજસ્વી તારા આજથી એકસો આઠ વર્ષ પહેલાં પ્રગટ્યો; અને માત્ર તેત્રીશ વર્ષની વયે પોતાના જીવન, કવન અને વાણીનો અરુણવિત જગાપ્રવાહ રેલાથી જૈન-જગતને પ્રકાશિત કરી એ આશયી ગયો.

સૌરાષ્ટ્ર (હાલનું ગુજરાત)માં ચોરબી શહેર પાસેના વરાણીયા નામના એક અતિ નાના ગામડામાં સંવત ૧૯૨૪માં કારતક સુદી પૂર્ણિમાના ગુલ દિને એમનો જન્મ થયો. તેમના પિતાનું નામ રવજીભાઈ અને માતાનું નામ દેવકુંવરબેન હતું.

પિતૃ પક્ષ ગૌણવધર્મી પરંતુ માતા દેવકુંવર જૈન ધર્મીના પુત્રી હતી અને જૈન ધર્મ પાળતાં. પિતાએ બાળકનું નામ રાજચંદ્ર પાડ્યું. ચાર-પાંચ વર્ષના આ રાજચંદ્રને પિતા વૈષ્ણવોની ઘરેલીમાં લઈ જતા. ત્યાં બાળક કૃષ્ણ ક્રીડાનના પદો સંભળે અને પાદ સખે. કૃષ્ણ ભગવાનની કથા સાંભળે અને તે પણ પાદ સખે, બીજી બાજુ માતા જૈન મંદિરે લઈ જાય. મહાવીર પ્રભુના દર્શન કરાવે અને ગુરુ-ચાધુ-મુનીરાજ પાસે પ્રવચન સાંભળે અને રાજચંદ્રને સંભળાવે. રાજચંદ્ર એકચિત્તથી બધું બરાબર સાંભળે—જૈનધર્મની અર્થસા-સર્વજ્ઞતાની દયા-બધા આત્માઓ સાથે મેત્રી ભાવ-દુઃખમાં સમભાવ અને સુખમાં પણ સમભાવ-ભાવો ઉપદેશ નાનાથા બાળક રાજચંદ્રના કેમળ-નાજીક અંતઃ કરતુમાં અંકિત થઈ ગયો.

આ નાનકડા ગામમાં અમીચંદ્ર નામના એક ગૃહસ્થને કાળે સાથ કરડ્યો. તેમનો દેહવિલય થયો નાના રાજચંદ્રે આ સંભળ્યું. ગુજરી જ્યુ' એ શું એ એને ખબર ન હતી. પોતાના પિતા તથા દાદાને પૂછ્યું કે આ ગુજરી જ્યુ' એ શું છે કે દાદાએ કહ્યું કે ભટા ! તેમનામાંથી 'જીવ' નીકળી ચાલ્યો ગયો. હવે તે ધાલી-ચાલી શકે નહિ. હવે બધા સજા યળી તેમને બાળી દેશે. રાજચંદ્રની બાથસહજ જિજ્ઞાસા સળવળી ઊઠી. શબને લઈને ડાખુ સ્મશાન ગયા. રાજચંદ્ર આડે રક્તે ચાલીને સ્મશાન પાસેના એક નાના ઝાડ ઉપર ચઢી સળની અગ્નિ સંસ્કાર વિધિ નીરખવા લાગ્યા. ચિતા ભડભડ ભજતી હતી તેમાં અમીચંદ્ર કાકા બળીને ખાખ થઈ ગયા. રાજચંદ્રે પ્રથમવાર આ નજારોનજર જોયું અને તેમનું મન-અંતર ઉદાસ થઈ ગયું. જીવનની આખરે આ દશા ! તેમનું કુમળું અંતર લોચનના વિચારો કરતું થઈ જ્યું.

પૂર્વભવની અનેક સાધના-જન્મ જન્મોત્તરનું જ્ઞાન-એવો પ્રાદુર્ભાવ-આવા લોચનના સામાન્ય નિમિત્તથી સંતપ્તજોષનું જીવન-પરિવર્તન થાય છે. રાજચંદ્રનું પણ તેમજ થયું. રાજચંદ્રને આ ચંચાર ઉપર, જીવન ઉપર ઉદાગીનતા આવી.

પોતે જુનાગઢ કોઈ સગાને ત્યાં ગયા હતા ત્યારે બજારમાંથી એક થબ લઈને કાધુઓ પસાર થતા હતા તે જોઈ રહ્યા. વળી વિચારે ચડ્યા, પુનર્જન્મની પોતાને ખાત્રી થઈ. ઘણા ભવમાં જન્મ લીધા અને મૃત્યુ પામ્યા એમ કરતાં કરતાં કોઈ પુરુષોદરે આ માનવભવ પ્રાપ્ત થયો છે તેમ લાગ્યું! હવે માનવભવ વેડફી ન દેતાં સફળ બનાવવાની તેમને તાલાવેલી લાગી.

તેઓ ભણવા બેઠા, ગુજરાતી સાત ભણ્યા. એક માસમાં જ બધા અંક પુરા. બે વર્ષમાં સાત ચોપડી પણ પુરી. બસ ! ભણતર તો પૂરું થઈ ગયું.

પણ ખરું ભણતર તો પછી થયું. તેમની શાદશકિત એટલી તિવ્ર હતી કે જે કંઈ સંભળે, જે કંઈ વાંચે તે અક્ષરશઃ યાદ રહી જતું. આ બધું સાતમે વરસેજ. દશમે વરસે તો ધર્મ અને નીતિના ગમે તે વિષય ઉપર તેઓ છટાદાર ભાષણો આપતા. એક “પુનપમાળા” નામની ચોપડી લખી જેમાં જનધર્મકથિત જીવનદ્રુમ અને જીવનમાં જરૂરી ગુણોનો વિકાસ કેમ થાય તે દર્શાવ્યું. વળી અગિયારમે વર્ષે લેખો લખવા લાગ્યા, કવિતા પણ લખે. પણ બધીયે પ્રવૃત્તિ વિચારોનું વલણ કેવળ આધ્યાત્મિકતા-આત્માની જાગૃતિ તરફ હતું.

તેરમા વર્ષે રાજ્યદે પિતાની દુકાને બેસવું થરૂં કપ્યું. કામકાજ ઝવેરાતનું હતું. પરંતુ આ જીવ તો જુદો હતો. દુકાને તો બેસે પણ સાથે ધર્મને લાગતું પુસ્તક લેતા જા. તે વાંચાજ કરે, મનન કરે અને રોધ કરે. જેવાતેવા વેપાર કરે પણ કોઈને છેતરે નહિ. જીઠકું બોલે નહિ. પંદર વર્ષની ઉમરે રાજ્યદે વવાણીવાથી મોરબી ગયા. ત્યાં એક શાસ્ત્રિને અવધાન કરતા જોવા, રાજ્યદે એ સમજી લીધું. જાતે અવધાન કપ્યું. પોતાની અનુપમ શાદશકિતના જોરે આઠ ચીજના પ્રથમ અવધાન કર્યા. ઠેકઠેકાણે અવધાનના પ્રયોગો વધારતા ગયા અને શતાવધાની (એકી સાથે એકસો ચીજ વસ્તુઓના નામ નંબર શાદ રાખવા અને કોઈ પુછે એટલે તુરત જણાવવું) થઈ ગયા ! પૂર્વભવની કોઈ અગમ્ય આરાધનાના જોરે ચમત્કારિક સ્પર્શશકિત પણ ધરાવતા. આંખે પાટા બાંધીને સ્પર્શમાત્રથીજ ગમે તે પુસ્તકનું નામ લઈ આપતા. રસોઈ ચાખ્યા વિના માત્ર સ્પર્શથીજ ઓછું કે વધતું નિમક છે તે પણ કહી દેતા !

અતઃકરણની પરમશુદ્ધિ અને મગજની શકિત ધારણા કેન્દ્રિત કરવાની આ તાકાતથી સૌને આંજી નાખતા.

માત્ર અઠાર વર્ષની વયે મુંબઈમાં શતાવધાનના પ્રયોગો મુંબઈ હાઈકોર્ટના મુખ્ય જજ સર ચાલ્સ સારજન્ટ સમક્ષ કર્યા. જજ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. રાજ્યદેને પુરોષ લઈ જવા જજે આગ્રહ કર્યા, રાજ્યદે કહે ‘મારે અન્યત્ર બતાવવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. વળી હું જનધર્મના પ્રચારિત આચાર મુજબ પરદેશ પણ ન જ જાઉં’ એ વાત ત્યાં પુરી થઈ.

ઓગણીસ વર્ષની ઉમરે માતૃપિતાના આગ્રહથી તેમણે લગ્ન કર્યાં પણ આ છાર તે વૈરાગ્ય અને ધર્મના રંગે પૂરે રંગાઈ ગયા હતા. વાચન-મનન-સ્વાધ્યાય-ધ્યાન અને યોગની ભૂમિકામાં તેઓ વિચરી રહ્યા હતા.

દુકાને કામ કરે. એકવાર હીરા-મોતીનું એક પાત્રી સાથે કામ કર્યું. ઓછા ભાવમાં ચોટી રકમનું લેણું કરી દસ્તાવેજ કર્યો. ભાવ અણધાર્યા એકદમ વધી ગયા. વેચનાર પાટી સર્વસ્વ ગુમાવે તો જ બજારમાંથી આવે ખરીદી રાખ્યાંદ ભાઈને આપી શકે. પેલો વેપારી તો ગુન્ગઈ ગયો. રાખ્યાંદને ખબર પડી. વેપારીને દુકાન ઉપર બોલાવ્યો. રાખ્યાંદ કહે, “અરે ભાઈ ! ધર્મબંધુ ! જશ પણ મુંગ્રવ મા. મારે માથ નથી જોઈતો. હું લોહીનો વેપાર નથી કરતો. તમને અર્થાત કરીને મારે થાંતિ નથી જોઈતી. થોડા આ દસ્તાવેજ-લેવડદેવડને કોન્ટ્રેક્ટ-હું ફાડી નાખું છું.” આમ કહી વેપારીનો ભાર ઉતારી નાખ્યો.

તેમનું આધ્યાત્મિક જીવન વિકસનું ચાલ્યું. જૈનધર્મના પૂર્વના આચાર્યોએ-સંતોએ લખેલાં પુસ્તકો વાંચ્યાં કરે-મનન કર્યાં કરે. બીજી વાતચિત ગમે નહિ.

તેઓ ગાંધીજીના સમકાલીન હતા. પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનનો પ્રભાવ ભારતની એકેએક વ્યક્તિ ઉપર પડતો, જે વાતથી કોઈ અજાણ નથી. પરંતુ ગાંધીજી ઉપર કોઈનો પ્રભાવ પડ્યો હોય તો તે રાખ્યાંદમાંથી કીમદ્દ રાજચંદ્ર વચેલ આ વ્યક્તિનો ! ગાંધીજીએ લખ્યું છે કે “મેં ધણાના જીવનમાંથી ઘણું લીધું છે પણ સૌથી વધારે કોઈના જીવનમાંથી મેં ગ્રહણ કર્યું હોય તો તે શ્રીમદ્દ સત્યચંદ્રના જીવનમાંથી છે.”

વીસ વર્ષની ઉમરે તે તેમને આ દુનિયાદારીની બધી પ્રવૃત્તિઓ નિરર્થક લાગી ! સર્વસંગ પરિત્યાગ કરી એકાંતમાં આત્મસાધના કરવાની ઉત્કટ ભાવના જાગી. વીસમા વરસે જૈન ધર્મના ગ્રંથોના દોહનરૂપે તેમણે “ગોક્ષમાળા” નામનું ભાવાર્થપૂર્ણ અતિ શુદ્ધર મોટું પુસ્તક લખ્યું. સંખ્યાબંધ લેખો-ઉપદેશો લખ્યા. કેટલીયે કવિનાઓ લખી. ધીમેધીમે બધી બાબતોમાંથી તેમને રસ ઓસરી ગયો !

એકત્રીસ વર્ષની ઉમરે તેમણે સમજણપૂર્વક આ સંસારના બધા સગા-વહાવાંજોને અને પરિશ્રદ્ધ-વીજ વસ્તુને સર્વાંશે ત્યાગી દીધી ! કેવળ ધર્મધ્યાનમાં જ લાગી ગયા. દેહની પરવા જતી કરી. ખાવાપીવાનું થોડું અને સંયમવાળું કરી નાખ્યું.

તેમને જાણે કે પૂર્વજન્મનું અને જાતિ સ્મરણ જેવું જ્ઞાન હોય તેવું દેખાવા લાગ્યું. કોઈ અજાણો આવતુંક મળવા આવે, વાતચિત આરંભે તે પહેલાંજ તેઓ આવનારનું નામ ઉચ્ચારે અને તેમની વાતચિતનો સાર આપી દે !

પૂર્વજન્મની કોઈ પ્રમળ સાધનાના જોરે સિવાય આ બની શકેજ નહિ. માત્ર ચાલુ ભવની શક્તિ

નહિ પણ આગલા ભવોની જ્ઞાનશક્તિ આ ભવમાં ઉદયમાં ન આવે તો આટલી નાની ઉંમરમાં આવું અદ્ભુત જીવન ન થાય !

અધ્યાત્મની રંગરેલ વહાલી માત્ર તેત્રીશ વર્ષની ઉંમરેજ તેમણે જીવનચીલા સમેટી લીધી. તેમને જીવન-દીપક ઓલવાઈ ગયો.

જોનોમાં એક સ્થાનકવાલી સંપ્રદાય ચાલે છે. તેઓ તેમના ઉપદેશ પાછળ ઘેલા છે. એટલુજ નહિ પણ અન્ય હજારો જોનો શ્રીમદ રાજચંદ્રના જીવન ઉપર મુગ્ધ છે.

વહેલી પ્રભાતે, સ્વાધ્યાય વખતે કે સામાયિકના વ્રતમાં, મોટી રાત્રે, શયન સમયે, સુખમાં કે દુઃખમાં, જોન લોકો તેમના સાદા, સરળ અને અધ્યાત્મમય જીવન પર પડે ગયા જ કરે છે. “અપૂર્વ અવસર એવો કયારે આવશે ?” એ પદ તો નરસિંહ મહેતાના “વીરસુવળન તો તેને કહીએ”-ના જેવું જ લોકપ્રિય છે.

શ્રીમદ રાજચંદ્રને ઓળખવા માટે તો તેમનું અધ્યાત્મ રસથી નીતરનું જીવન અને ઉપદેશ વાંચીએ તો જ સાચો ખ્યાલ આવે !

ઉઘાડી આંખે શ્રદ્ધાચિંતન

જોને ઉઘાડી આંખે જગત જ દેખાનું હોય તેને જીવનું ચિંતન કરવા માટે આંખ બંધ કરવી પડે પણ ગોપી તો ઉઘાડી આંખે પણ જીવનું ચિંતન કરી શકતી હતી ને પરમાત્માને જેમી શકતી હતી.

તેથી જ એણે ઉદયને ક્યું હતું કે માથા પરમાત્મા સજીલ છે કે નિર્જીલ તેની ચિંતા માટે નથી કરવી...હું તો ‘હે કૃષ્ણ !’ કહું એટલે તુરત જ માથે પાંચે આંખોને ઊભા રહે છે...પછી ભલેને એ દારિદ્ર્યમાં હોય કે મધુરમાં.

પૂ. ડૉંગરેશ મહારાજ

LAXMIDAS PURSHOTAMDAS

174, Mahatma Gandhi Road,

CALCUTTA-700007,

Phones : 333981 & 332384

ૐ
નમો ભગવતે વાસુદેવાય:

એકાદશી મહાત્મ્ય

નંદલાલ આવજે હો આજે એકાદશી
દરથન આપજે હો આજે એકાદશી
નંદછના લાલ પ્રભુ પ્રેમે પધારજે
સ્વામ સુંદર સાથમાં શ્રી રાધાને લાવજે
સ્વાગત સ્વીકારજે હો.....આજે

અંતરના અંગણીવે ઉતારા આપયું
મનના મંદિરોમાં તમને પધરાવયું
દેવ દેવી લાવજે હો.....આજે

દિલના દરવાજે પ્રેમ તોરણ બાંધયું
લાવનાના પુષ્પોથી ભાવે વધાવયું
હૈનું ઘરભાવજે હો.....આજે

જરણું લેનારને ઉગારો સસુવારમાં
જેવા અધિકને ઉગારો સસુવારમાં
સેવક બજાવજે હો.....આજે

આવો શ્રી રસુડોડ મળવાનું મન છે
નહિ આવો તો સ્વામ મારા સોગંદ છે
આંખથી કારજે હો.....આજે

નંદલાલ આવજે હો આજે એકાદશી...

—: હિંદુ ધર્મમાં એકાદશી વ્રતનું માહાત્મ્ય :—

હિંદુ ધર્મના પુરાણોમાં એકાદશી વ્રતનો મહિમા વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવ્યો છે. વેણુવે એકાદશીના વ્રતમાં માને છે. આ વ્રતની પાછળ આધ્યાત્મિક હેતુ છે તેમજ આરોગ્યની દૃષ્ટિ પર છે.

એકાદશી વ્રતની વિધિ એવી છે કે તે વ્રત કરનાર દસમને દિવસે અલ્પાહાર કરે છે, અગર માત્ર એક વાર ભોજન કરે છે. પછી એકાદશીને દિવસે સૂરોદય પહેલાં ઊઠે છે અને સ્નાનાદિ ક્રિયાઓથી પરવારે છે. આમ થયેર અને મન પવિત્ર કરે છે. પછી પ્રભુની સેવા-પૂજા, સ્મરણ કરે છે, દેવદર્શન જાય છે. ધાર્મિક કથાઓનું કે એકાદશી વ્રતના માહાત્મ્યની કથાઓનું શ્રવણ કરે છે. મન, વાણી અને કર્મને શુદ્ધ બનાવે છે. આ વ્રત કરનાર સામાન્ય રીતે તે દિવસે ઉપવાસ કરે છે અથવા તો કૃજાહાર કરે છે. પોતાની થકિત પ્રમાણે દાન ધર્મ કરે છે. રાત્રે જાગરણ કરે છે અને ભજન-કીર્તન કરે છે અને ઈશ્વરને રીઝવે છે. બ્યારસને દિવસે પણ સૂરોદય પહેલાં ઊઠી, સ્નાનાદિ કર્મોથી પરવારી, પ્રભુ સ્તવન કરે છે અને પછી પારણામાં સાદું ભોજન કરે છે.

આ વ્રત કરનારતા પાપોનો નાશ થાય છે, તેને મુખ્ય ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે ઘણું પુણ્ય સંપાદન કરે છે અને અંતે મોક્ષપદનો અધિકારી બને છે.

આ વ્રત કરનારે નિંદા, કુસંગ, કૃત્રિમ, કામક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને માન્યરનો ત્યાગ કરી, સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી અને શુદ્ધ ભાવનાથી ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી જોઈએ, જેથી પોતાના જીવનમાં સુખ અને શાંતિ સંપાદન કરી ભવસાગર તરી જવાય. આમ એકાદશી વ્રત કરનારે એની યથાવત્ વિધિ ઉપરાંત શુદ્ધ આચાર વિચારના પાલનને સવિશેષ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

એકાદશીના ઉપવાસ બે જાતના છે. એકમાં બિલકૂલ ખોરાક લેવો નહિ, એટલે કે માત્ર દૂધ અને કૃજાહાર ઉપર રહેવાનું હોય છે. બીજું અગ્રુણ એટલે કે અનાજ-મીઠા સિવાયનું ભોજન રાત્રે લેવામાં આવે છે.

એકાદશીને દિવસે બને ત્યાં સુધી સાદો સાર્વિક અને કંદમૂળનો ખોરાક લઈને આ વ્રત કરવું જોઈએ.

પુરાણોની પરંપરામાં એકાદશીને આરંભ રીત કે કાર્તિકની એકાદશીથી નહિ પણ માગધીપની એકાદશીથી કરવામાં આવેલ છે. અર્ધિ એકાદશીને દ્વમ કાર્તિકી વર્ષ અનુસાર પ્રભાસિની એકાદશીથી શરૂઆત છે.

બીજા એક વાતનો પણ ખુલાસો કરવો ઉચિત છે. કેટલીક એકાદશીના નામ બબ્બે એકાદશી સાથે સંકળાયેલા છે, જેવાકે જ્યા (મહા સુદ ૧૧ અને ફાલ્ગુ વદ ૧૧) અને પુનઢા (પાષ સુદ ૧૧ અને શ્રાવણ સુદ ૧૧). સંપાદકોએ દરેક એકાદશીને મથાળે માધ, વસ જને નામનો નિર્દેશ કર્યો છે.

આ વિભાગમાં દાન, કર્મ અને ભક્તિનો ભોધ આપનાર વર્ણની બધી એકાદશીઓના માહાત્મ્યને સાધારણ જનતા સમજી શકે તેવી સાદી અને સરળ ભાષામાં રજૂ કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

—: પ્રબોધિની-દેવોત્થાની-હરિબોધિની એકાદશી :—

કારતક સુદ ૧૧

કાર્તિક સુદ એકાદશી એટલે અષાઢ મહિનામાં સુઈ ગયેલા ભગવાનને ચાર મહિનાની લાંબી ઈંદ પછી ઉઠાડવાની એકાદશી. આ એકાદશીનું નામ પ્રબોધિની એકાદશી છે, કોઈ તેને દેવ ઉઠી દેવાની અથવા હરિબોધિની અજિવારસ પણ કહે છે.

આજે દરેક માણસ સુસ્ત અવસ્થામાં જણાય છે. માત્ર જગતો ઊંઘાનો દેખાવ કરવામાં તે અતિ કૃષ્ણ થયો છે. શાસ્ત્રકારો પણ વારંવાર આપણને ઠંઠોળી ઠંઠોળીને ઉઠાડે છે. પ્રબોધિની એકાદશી માનવને વિભિન્ન નિદ્રાઓમાંથી જગાડવાનો સંદેશ વર્ણને આવે છે.

રામાયણમાં રામ અને સુગ્રીવની અજેડ મૈત્રીનું વર્ણન છે. પોતાનું કામ પુરું થતાં પ્રમાદને વધ સુગ્રીવ એકાદશીમાં શ્રી રામનું કાર્ય વિસરી ગયો. રામ તેથી દુઃખી થયા. સુગ્રીવને કર્તવ્ય ભાન કરાવવા લક્ષ્મણ આવ્યા, તેઓ ખૂબ ક્રોધાવમાન હતા. તેણે સુગ્રીવની કાર્યની શિવિલતા ખતાવીને તે કૃતદની થયો છે તેમ જણાવ્યું. પ્રમાદી સુગ્રીવને આ પ્રકારની ચેતવણી આપી લક્ષ્મણે જગાડયો તેજ આ પ્રબોધિની એકાદશીને દિવસ.

જેમ રામે સુગ્રીવને જગાડવા લક્ષ્મણે મોકલી આપ્યા તેમ આપણા પ્રમાદને ખ ખેરવા પ્રભુ સંતો, રૂપીમુનિઓ અને મહાપુરુષોને આપણી પાસે આપણને જગાડવા મોકલી આપે છે—આપણે પણ જગીને પ્રભુતા કામે લાગીએ તો એ દિવસ આપણે માટે પ્રબોધિની એકાદશી જેવા પવિત્ર બની રહે.

આ દિવસે ભગવાનને નુવસી જેડે પરણાવવાનો પણ દિવાળ છે. પુરાણોમાં એવી કથા છે—જલધર રાજા પોતાની પત્ની વૃંદાના પાતિવ્રત્યનાં જોરે પ્રજા ઉપર ત્રાસ વર્તવિતો હતો. જ્યાં મુઘી પત્નીનું પાતિવ્રત્યનું ખંડન ન થાય ત્યાં સુધી જલધરનું મૃત્યુ થક્ય નહોતું. વિષ્ણુએ જલધરનું રૂપ લઈને વૃંદાનું પાતિવ્રત્ય ખંડિત કર્યું. વૃંદાને આ ભાખનની જાણ થતાં તેણે વિષ્ણુને પત્થર થવાનો શાપ આપ્યો તેથી તે શાલીગ્રામ થયા. વિષ્ણુએ તેને વનસ્પતિ બની જવા કહ્યું તેથી તે નુવસી થઈ. હજી પણ આપણે શાલીગ્રામ ઉપર નુવસી દહ ચડાવીએ છીએ અને પ્રબોધિની એકાદશીએ નુવસીને ભગવાન સાથે પરણાવીએ છીએ.

ભારતીય સંસ્કૃતિ નુવસીને વિભૂતિ સમજે છે અને નુવસીમાતાનું પૂજન કરે છે. સમાજમાંથી રોગ નિકાર પાપો ઈત્યાદિને નુવસીની માફક દૂર કરવા આપણે કટિબદ્ધ થઈએ તો આપણે પણ પ્રભુ જેડે પરણી શકીએ એટલે કે જીવ અને શિવ એક થાય.

દૂકમાં પ્રબોધિની એકાદશી એટલે જીવનની ઘેર નિદ્રામાંથી જગવાનો શુભ દિવસ. આજસ પ્રમાદ વજેરે ખંખેરે પ્રભુ કાર્ય માટે તૈયાર થવાનો દિવસ. પ્રભુ સાથે એક થવાનો દિવસ. આવા પ્રકારની જગૃત સમજ સાથે આપણે પ્રબોધિની એકાદશીનો દિવસ ઉજવવો જોઈએ.

આ કથા બ્રહ્માંડપુરાણ અને સ્કન્દપુરાણમાં કહેવામાં આવી છે.

જી

—: અભયા-ઉત્પન્ના-(ઉત્પત્તિ) એકાદશી :—

કારતક વદ ૧૨ :

આ એકાદશીનું નામ અભયા એકાદશી છે. એને ઉત્પત્તિ એકાદશી ઉત્પન્ના પણ કહેવામાં આવે છે. સતયુગમાં મોરુ નામનો એક રાક્ષસ હતો. તે અતિ ભગવાન હતો. ઈંદ્ર અને બીજા દેવોને હરાવી સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર એણે નસાધી મૂક્યા હતા. દેવોએ થંકરભગવાનની પ્રાર્થના કરી, મદદ કરવા વિનવ્યા. થંકર ભગવાને દેવોને વિષ્ણુ ભગવાનને યાદ કરી એમના દુઃખનો ઉપાય સૂચવવા માટે વિનંતી કરવાની સલાહ આપી. દેવો પછી વિષ્ણુ ભગવાન પાસે આવ્યા. યુદ્ધ ભાવથી ભગવાનની પ્રાર્થના કરી અને મોરુ સ્વર્ગ પર કબજો કરી બેઠો છે અને દેવોને ખુબજ ત્રાસ આપે છે એ વાત કહી સંભળાવી. એમના દુઃખનું નિવારણ કરવાનો ઉપાય સૂચવવા માટે વિનંતી કરી. વિષ્ણુ ભગવાને દેવોને યાત્રા કર્યા. મોરુ રાક્ષસનો પોતો સંહાર કરશે અને દેવોના દુઃખનો અંત આણશે એમ કહી દેવોને આશ્વસ્ત રહેવા સૂચવ્યું. પછી વિષ્ણુ ભગવાન ચંદાવતી નગરી જોમાં મોરુ રાક્ષસ રહેતો હતો ત્યાં આવ્યા. અન્ન દેવો પણ ત્યાં આવ્યા. યુદ્ધનો થંખદાદ કર્યો. દાનવ સૈન્ય યુદ્ધ માટે ધબ્બી આવ્યું. દેવ સૈન્ય સાથે ભયાનક મુદ્ધ થયું. દાનવોએ દેવોના સૈન્યને પીછે ધક કરવા ફરજ પાડી. દેવોના સૈન્યમાં નાસભાગ થવા લાગી. આ સમયે વિષ્ણુ ભગવાન ઉપસ્થિત થયા. દાનવોના સૈન્યનો ઘાલુ કાઢી નાખ્યો. માત્ર મોરુ રાક્ષસ મથોં નહિ. વિષ્ણુના ચક્રથી એ ભય પામતો ન હતો. મોરુએ વિષ્ણુને હથિયાર ફેંકી દઈ મલ્લ યુદ્ધમાં ઉતરવા માટે લાકડ કરી. વિષ્ણુએ હથિયાર હેઠાં મૂક્યાં. બંને મલ્લયુદ્ધ કરવા લાગ્યા. બંન્નો સમય યુદ્ધ કપુરું પણ મોરુએ મચક આપી નહિ. વિષ્ણુ બંને યાક્યા. મુઠ્ઠીના એક પ્રહારથી મોરુને મૂર્છાવશ કર્યો અને પોતે બદલી વનમાં સિંહવતી ગુફામાં આવી વિશ્રામ કરવા ચૂતા. બાનમાં આવતાં મોરુ રાક્ષસ ગુફામાં આવ્યો, આ સમયે વિષ્ણુ ભગવાને પોતાની માથાના પ્રનામે રૂપરૂપના અંબાર સમી મહામોહિની કન્યા ઉત્પન્ન કરી. એણે સફેદ વસ્ત્રો પાસુ કર્યાં હતાં. પોતાના આઠ હાથમાં જુદા જુદા હથિયારો પાસુ કર્યાં હતાં. મોરુ રાક્ષસ ગુફામાં આવ્યો એટલે એને રોકી પૂછ્યું 'તું કોણ છે ? શા માટે આ ગુફામાં આવ્યો છે ? શી વિષ્ણુ હમજી મૂતેશ છે અને એમનું રક્ષણ હું કરું છું'. મારું નામ અભયા છે; મારા હોવા છતાં તું વિષ્ણુની સમીપ જઈ ચક્રો નહિ. મોરુએ કહ્યું 'મારો માર્ગ છોડી દે. તું માત્ર એક અભયા નથી છે. તને મારી દુઃખી હાથા કરવા ઈચ્છતો નથી.' પણ અભયા મોરુ દેવથી એમ કંઈ કરી જાય એમ ન હતી. એણે મોરુને પડકાર્યો અને કહ્યું 'હું કુદર, કઠોર, પાપી અને અધર્મીઓના સંહાર કરનારી છું અને તારો પણ સંહાર કરીશ મારુ કે તું મહાપાપી છે, કુદર છે અને અભિમાની છે', પછી અભયા દેવીએ વિકરાળ સ્વરૂપ પાસુ કર્યું, મોરુ દેવ દેવીનું ભયાનક રૂપ જોઈ કંઈ ગયો. પોતાના અપર હાથોમાં વિવિધ વસ્ત્રો સાથે દેવીએ મોરુ પર હુમલો કર્યો. મોરુને ઘાયલ કરી પૃથ્વી પર પડકાર્યો. પણ મૂર્છા વળતાં તે પાછો ઊઠ્યો અને ઘડરા લાગ્યો. એણે

પોતાની માયાથી અનેક રૂપો ધારણ કર્યાં અને દેવી સાથે મુખ્ય કપુ'. દેવીએ પણ પોતાના ચોવીસ રૂપો ધારણ કરી મોઢને પટકરો અને અંતે પોતાના ખડ્ગ વડે મોઢનો વધ કર્યો. મોઢના બીજ દેવોનો પણ દેવીએ સંહાર કર્યો, દેવો ખુશ થયા અને દેવીનો જય જયકાર કર્યો, વિષ્ણુ ભગવાન પોતાની નિદ્રામાંથી જાગૃત થયા અને મોઢ દેવને મૃત્યુ પામેલો જોઈને વિષ્ણુ ખુશ થયા અને મોઢનો વધ કરી પોતાની રક્ષા કરવા માટે દેવીને ધન્યવાદ આપ્યો. વિષ્ણુએ કહ્યું 'હું તારા પર ખૂબ પ્રસન્ન થયો છું. તારા જેવી ભયહારિણી બીજી કોઈ નથી. તારી જે ઈચ્છા હોય તે તું મારી પાસે માગી લે,' એટલે અભયાએ વરદાન માગ્યું કે 'હે પ્રભુ, જે કોઈ મારું એકાદશીનું વ્રત કરે તેને કોઈ દુખ, દારિદ્ર્ય રહે નહિ, તેના પાપોનું નિવારણ થાય તેમજ સંસારનું સમુદ્ર' મુખ પામી જાને તેને લેકુંઠમાં તમારા સાન્નિધ્યમાં વાસ મળે એવું વરદાન આપો.' શ્રી વિષ્ણુ ભગવાને કહ્યું, "તથાસ્તુ. જે કોઈ અભયા એકાદશી કરશે તે મને પામશે." ઈંદ્ર તેમજ અન્યદેવોએ પણ અભયા દેવીને પ્રણામ કરી કહ્યું 'અમે પણ જે કોઈ અભયા એકાદશીનું વ્રત કરશે તેને સર્વ પ્રકારે સહાય કરીશું.'

આ કથા મન્ત્રેષુ પુરાણમાં કહેવામાં આવી છે.

પ્રભુને સોંપી દો

તમારે હાથે અજ્ઞતાતાં પણ જે થાય થયાં હોય તે પ્રભુને સોંપી દો. પ્રભુ મહુ ઉદાર છે, એ પાપને પ્રજ્વળી દેશે.

શરત એટલી જ કે હાથે પછી તમારા હાથ, જાંબ કે છબ વડે નવું પાપ થવું જ ન જોઈએ.

—પૂ. ડાંગરેશ મહારાજ

— : મોક્ષદા-મોક્ષદાયિની એકાદશી : —

માગસર સુદ ૧૧ :

આ એકાદશીનું નામ મોક્ષદાયિની એકાદશી છે. આ એકાદશીનું પ્રત કરવાથી અધ્યાત્મિક પામેલા પિતૃઓનો ઉદ્ધાર થાય છે.

આ એકાદશી માનવમાં પુણ્યમાં નીચે મુજબની કથા વર્ણવેલી છે :—

ગોકુલમાં વૈષ્ણવ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને એક રાત્રે સ્વપ્ન આવ્યું. સ્વપ્નથી એણે પોતાના પિતાને, નરકમાં પીડાતા જોયા. રાજા ગભી ગયો. એને પોતાના પિતાની આવી કઠોરી સ્થિતિ જોઈ ખૂબ થોડ થયો. કોઈ પણ ઉપાયે પિતાના દુઃખનો અંત આણવા માટે એણે નિશ્ચય કર્યો. બીજે દિવસે રાજાએ પોતાનો દરબાર ભર્યો અને તેમાં રાજ્યના વિદ્વાન પંડિતોને આમંત્રણ આપી એલાવા. ઘણી સભામાં રાજાએ પોતાના સ્વપ્નની વાત કરી અને પોતાના પિતાનો નરકમાં ભોજવવા પડતા દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાથી ઉદ્ધાર થાય અને મોક્ષ મળે એમ પૂછ્યું. પંડિતોએ રાજાને કહ્યું કે તેઓ પોતે તો એનો ઉપાય બતાવવા માટે અસમર્થ છે; પરંતુ પર્વતમુનિ જે ત્રિકાળજ્ઞાની છે તે આ માનવનો કંઈ ઉપાય બતાવી શકશે. માટે પર્વતમુનિના આશ્રમમાં જવું અને એમને ઉપાય બતાવવા માટે પ્રાર્થના કરવી. પંડિતોની આ સલાહ રાજાએ માન્ય રાખી અને એ પર્વતમુનિના આશ્રમે ગયા. ઋષિ પોતાની કુટિરમાં પ્રભુસ્તવન કરતા હતા. રાજાએ મુનિને શુદ્ધ ભાવથી દંડવત પ્રણામ કર્યો. રાજાને આદેશા જોઈ મુનિએ આશીર્વાદ આપી કૃષ્ણ સમાચાર પૂછ્યા. રાજાએ ઉત્તર આપ્યો કે પોતે કુષ્ઠ છે પણ મનમાં એક દુઃખ ઉત્પન્ન થયું છે. પછી કાલ જોઈ કહ્યું 'તમે તો ત્રિકાળજ્ઞાની છો. એટલે મારું દુઃખ જાણી લીધું હશે.' મુનિએ જ્ઞાન ધનુ અને રાજાના મનનું દુઃખ જણ્યું. મુનિએ રાજાને કહ્યું 'તારા પિતાજી પૂર્વજન્મના પાપને કારણે અને નરકમાં પીડાય છે. એણે પોતાની બીજી પત્નીને સંસારમુખથી વંચિત રાખી હતી તેના પરિણામ રૂપે એને નરકમાં તના ભોજવવી પડી છે. એની પત્નીને એકવાર કામ ઉત્પન્ન થયો અને એણે ઋતુદાન માગ્યું. પરંતુ તારા પિતાએ મનમાં ઉત્પન્ન થયેલ દ્રોષના કારણે ગણકાયું નહિ. પોતાની પત્નીની ઈચ્છાનો અનાદર કર્યો. એ પતિવ્રતા નારીને ખૂબ દુઃખ થયું. આનું પાતક રાજાને લાગ્યું એટલે એ નરકમાં સડે છે.' મુનિના આવા વચનો સાંભળીને રાજાએ પોતાના પિતાનો મોક્ષ કથા ઉપાસ કરવાથી શરૂ તે પૂછ્યું. મુનિએ કહ્યું, 'માગસર સુદ ૧૧, મોક્ષદા એકાદશી છે. તું જો એનું વિધિસર પ્રત કરે તો તારા એ પુણ્યના પ્રતાપે, તારા પિતાજીનો ઉદ્ધાર થાય અને એ મોક્ષગતિને પામે.' રાજાએ મુનિને પ્રણામ કર્યા અને પોતાને ઘેર આવી. મોક્ષદા એકાદશીનું પ્રત પોતે કર્યું અને તેનું પુણ્ય પિતાને અર્પણ કર્યું. આમ કરવાથી એના પિતાનો મોક્ષ થયો. સ્વર્ગમાંથી પિતાએ આશીર્વાદ આપ્યા અને સર્વનું કલ્યાણ થયું. મોક્ષદા એકાદશીનો મહિમા એવા કે તેના પ્રભાવે નરકે પડેલા પિતૃઓ મુક્તિ પામી સ્વર્ગે જાય છે.

આ કથા બ્રહ્માંડ પુરાણમાં તેમજ બ્રહ્મપુરાણમાં કહેવામાં આવી છે.

M/s. FRENCH ENGINEERING WORKS
Mfrs. Collapsible Gate, Grills, Relling,
Shutters
150, Rash Behari Avenue,
C : TTA-700029

M/s. RAMNIKLAL VIRCHAND & CO.
14, Noormal Lohia Lane,
CALCUTTA-700007.
ones 1 33-5248 Gram: Kundlund

સફલા એકાદશી

માગશર વદ ૧૧

આ સફલા નામની એકાદશીના અધિદેવ નારાયણ છે. સર્વોર્ધા જેમ ચેષનાજ' પશીઓમાં જેમ ગરૂડ, શ્વેતોમાં જેમ અશ્વમેધ, નદીઓમાં જેમ ગંગા, મનુષ્યોમાં જેમ બ્રાહ્મણ અને દેવોમાં જેમ વિષ્ણુ ઉત્તમ છે તેમ સઘળા ઘરોમાં આ એકાદશીનું વ્રત ઉત્તમ છે, આ એકાદશી બાબત એક કથા એવી છે કે :—

ચંપાવતી નગરીમાં માહિષ્મત નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે ખૂબ દયાળુ, ઉદાર અને પવિત્ર હતો. એને ચાર પુત્રો હતા. તેમાં સૌથી મોટાનું નામ લુપક હતું. યુવાનીમાં આવતાં તે લંપટ બની ગયો. તે વેશ્યાગમન કરવા લાગ્યો. તે ખૂબ ઉડાઉ બની ગયો અને રાજ્યનું ધન ફના કરવા લાગ્યો. આવા દુર્ગુણી પુત્રનો રાજાએ ત્યાજ કર્યો. કુકર્મી, દુષ્ટ અને પાપી પુત્ર કુટુંબનું સાવાનાય કાઢે. લોકો લુપકથી ત્રાસી તો ગયા જ હતા. કોઈ હવે એની પાસે આવતું નહિ. એના દુર્ગુણી મિત્રો તો ક્યારના એને છોડી ચાલ્યા ગયા હતા. સમાજમાં એ બહિષ્કૃત બન્યો. એણે નગર છોડ્યું અને જંગલમાં રહેવા લાગ્યો. દિવસે નગરમાં આવી ચેરી કરે, લૂંટફાટ કરે અને લોકોને ત્રાસ આપે. પકડાય જાય તો પણ રાજપુત્ર હોવાથી કોઈ એને કંઈ કરે નહિ પણ છોડી દે. રાત્રે જંગલમાં ચાલ્યો જાય અને પીપળાના ઝાડ નીચે પડી રહે. એટલામાં માગશર વદ ૧૦ આવી. રાત્રે અતિથય ઠંડી પડી. લુપકના શરીર પર વસ્ત્ર ન હતું. ઠંડીથી એનું શરીર ધ્રુજતું હતું. એના હાથ પગ ઠંડા થઈ ગયા. એ પીપળાના ઝાડ નીચે ઢાળી પડ્યો. એ નિદ્રાધીન થયો. બીજે દિવસે એટલે માગશર વદ ૧૧ એટલે સફલા એકાદશીને દિવસે બપોરના સમયે જાગ્યો. એના શરીરમાં ઘટિત ન હતી. એ ચાલવાને અસમર્થ હતો. એને સખત ભૂખ લાગી હતી. ગમે તેમ કરી ઉઠ્યો. જંગલમાં જવા માટે ચાલવા લાગ્યો પણ જમીન પર પટકાઈ પડ્યો. ફરી ઉઠ્યો. લથડતા લથડતા વનમાં ગયો. જમીન પર પડેલાં ફૂલો વીણી લઈ પોતાના પીપળાના ઝાડ નીચેના મથકે આગ્યો. ત્યારે સુધસ્તિ થઈ ચૂક્યો હતો. ફૂલો પીપળા નીચે મૂક્યા. એણે કોઈ ફળ ખાધું નહિ. નારાયણનું સ્તવન કરતાં કરતાં પીપળા નીચે ઢાળી પડ્યો. આજે એને ઉપવાસ થયો. રાત્રે અને ઉંઘ ન આવી. આખી રાતનું જાગરણ થયું. આજ અજણતા પણ સફલા એકાદશીનું વ્રત થયું અને એનું પુણ્ય એને સાંપડ્યું. એના પાપોનો નાશ થયો ભગવાન નારાયણ એના પર પ્રસન્ન થયા. એનો દેહ દિવ્ય બન્યો. રાજાએ લુપકને તેડવા માટે અશ્વ સહિત શાણસોને મોકલ્યા. લુપક તેઓ સાથે રાજ્યમાં પાછો ફર્યો. પિતાના ચરણોમાં પડ્યો. હવે એ બદલાઈ ગયો હતો. એ વિષ્ણુ ભક્ત બન્યો હતો. પિતાને આથી આનંદ અને સંતોષ થયો. વૃદ્ધ રાજાએ લુપકને રાજ્યકારભાર સોંપી દીધો અને પોતે તપશ્ચર્યા કરવા માટે ચાલ્યા ગયા. લુપકે નીતિથી રાજ્ય અમલ કર્યો અને પ્રજાને સર્વપ્રકારે સુખી કરી. વૃદ્ધાવસ્થામાં આવતાં અણે પોતાના પુત્રને રાજ સોંપી દીધું અને તપશ્ચર્યા અંગે જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાં પ્રભુનું ધ્યાન ધરી પોતાનો સમય પસાર કરવા લાગ્યો અને અતે મોગપદને પામ્યો.

આ કથા ઉપરથી પીપળાના વૃક્ષમાં કી વિષ્ણુ ભગવાનનો વાસ છે એવી જુની માન્યતા થાયી આવેલી છે અને તેથી એ ઝાડ કાપવામાં પાપ મનાય છે.

પુત્રદાયિની

પાપ સુદ ૧૨

આ એકાદશી પુત્રદાયિની એકાદશી કહેવાય છે એનું વ્રત કરનારને વિદ્યા, લક્ષ્મી અને કીર્તિ મળે છે એટલું જ નહીં પણ સંતાનહીન માણસને પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભદ્રાવતી નામની એક નણેરી હતી ત્યાં સુકેતુમાન નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એને શેલ્યા નામની રાણી હતી બંને ધર્મપરાયણ હતાં, નિર્મળ હતાં પવિત્ર જીવન જીવતાં હતાં પુણ્યવત હતાં, તેઓ દાનોશ્વરી હતા પરંતુ એમને પુત્ર ન હતો એટલે દુઃખી હતાં. પુત્ર વિનાનું જીવન ભ્રષ્ટ્ર માની બંને શોકાનુર રહેતા પુત્ર વિના પિંડદાન કોણ કરશે અને એમનો ઉદ્ધાર કોણ કરશે એવી એમને ચિંતા હતી. ચિંતાને લીધે રાજાનું શરીર કૃશ બનવા લાગ્યું. એમને કાંઈ ગમતું ન હતું જીવન પર એમને હવે મોહ ન રહ્યો. એમણે વનમાં જઈ દેહત્યાગ કરવાનો વિચાર કર્યો પણ આનંદાત્મા જેવું બીજું કોઈ પાપ નથી અને આત્મહત્યા કરનાર અવગતિને જ પામે છે અમ્મ વિચારીને એમણે આત્મહત્યા કરવાનું માંડી લાગ્યું. એમણે આનંદસાધના માટે વનમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો અશ્વ પર આરુઢ થઈ એ વનમાં ગયો. વનની ભય કરતાથી રાજાને ભય તો લાગ્યો પણ પોતાના નિશ્ચયમા અડગ રહી એ આગળને આગળ વધતો ગયો. અતે વિશ્વદેવો ઋષિના આશ્રમ નજીક તે આવી લાગ્યો રાજા ઘોડા ઉપરથી ઉતર્યો બાજુમા સુંદર સરાવર હતું. સરાવરનું ચિતલ જલ પી ને પોતાની તૃષ્ણા સ્તેતીથી ત્યાં કટવાક ઋષિઓ દાન કરતા હતા રાજાએ તેમને નમસ્કાર કર્યા ઋષિઓએ રાજાને આશિષ આપ્યા પછી રાજા વિશ્વદેવો ઋષિ પાસે ગયા અને સાષ્ટાંગ દડવનું પ્રણામ કર્યા ઋષિએ આશિષ આપ્યા રાજાને આશ્રમમા આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું. રાજાએ કહ્યું કે અને સર્વ પ્રકારનું સુખ છે પણ પુત્ર નથી એટલે દુઃખી છે પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે કોઈ ઉપાય બતાવવા માટે પ્રાર્થના કરી. ઋષિએ કહ્યું કે પુત્રદા એકાદશીનું વિધિસર વ્રત કરવાથી તને પુત્ર પ્રાપ્તિ થશે રાજા ઋષિને દડવનું પ્રણામ કરી પોતાને મહેલે પાછો આણ્યો રાણીને સઘળી વાત કહી સંભળાવી પછી તેમણે વિધિપૂર્વક પુત્રદા એકાદશીનું વ્રત કર્યું એના પુણ્યને પ્રતાપે રાણી જલ્દી વતી બની અને યોગ્ય સમયે એને પુત્રનો પ્રસવ થયો રાજા, રાણી અને પ્રજાજનોને અત્યંત આનંદ થયો.

આ એકાદશીનું વ્રત કરનાર સંતાન સુખને પામે છે એટલું જ નહીં પણ આલોકનું સુખ મેળવી અતે સ્વર્ગે જાય છે

આ કથા બ્રહ્મપુરાણમાં તેમજ ભવિષ્યોત્તર પુરાણમાં કહેવામાં આવી છે

—: પટ્ટતિલા એકાદશી :—

પાપ વ્રત ૧૧ :

તથા યદીરે નોપડવા, તથાનો ઘોમ કરવો, તથાનું પાણી પીનું, તથા ખાવા તથા તથાનું દાન દેવું. આ વ્રત તથાનો ઉપવોગ કરી વ્રત કરવાનો આ એકાદશીનું નામ પટ્ટતિલા એકાદશી પડ્યું છે. આ વ્રત વિશે અહીં દંત કથા છે કે —

એક બ્રાહ્મણ કન્યા હતી. એ બ્રાહ્મણારિણી અને ખૂબ ધાર્મિકવૃત્તિની હતી. તે બધા મતો વિધિસર કરતી હતી. પ્રભુ સ્તવનમાં તે પોતાનો સમય લીતાવતી. પણ ભક્તિ કરતાં કરતાં સુખ, સંપત્તિ અને ધરધારની ઈચ્છા સેવતી. એનામાં ઉદારતા ન હતી એ અન્નદાન કરતી જ નહીં એકવાર ત્રી કૃષ્ણ ભગવાન બ્રાહ્મણનું રૂપ લઈ એના ઘરના દરવાજે આવી ઉભા, ભીંગાની માંગણી કરી. પટ્ટતિલા એકાદશીને દિવસ હતો, કન્યા સ્વભાવને કારણે એણે બ્રાહ્મણ ઉપર ભીક્ષા માટે તગ કરે છે એમ કહી ગુસ્સો કર્યો અને ભીક્ષાપાત્રમાં ધરમાંથી માટીનો એક પિંડ મૂક્યો. મુખ પાછો એ બ્રાહ્મણી સ્વર્ગમાં આવી કારણ કે એણે કરેલો અનેક મતોનું પુણ્ય ઘણું જ હતું. પણ પટ્ટતિલા એકાદશીને દિવસે એણે માટીના પિંડનું દાન કર્યું હતું એટલે સ્વર્ગમાં રહેવા માટે તેને સુદર ધર મળ્યું પણ એ ઘરમાં અન્નનો દાણો સરખો ન હતો. આથી એ દુઃખી થઈ.

એને ખૂબ પશ્ચાતાપ થયો. શુદ્ધ ભાવે પ્રભુનું સ્તવન કર્યું એણે કરેલા મતોનું આગુ ફળ કેમ મળ્યું? એવા પ્રશ્નો કરી પોતે કરેલી ભૂલની જામા માંગી. પ્રભુતા ચરણ કમળમાં પોતાનું માથું મૂક્યું. પરમકૃપાળુ પરમાત્માને દયા આવી. પશ્ચાતાપથી પવિત્ર બનેલી બ્રાહ્મણીના પાપનો નાશ થયો. પ્રભુ એના પર પ્રસન્ન થયા. એના મહેલે પાછા ફરવા માટે સૂચવ્યું અને ત્યાં જે સ્ત્રીઓ મળે તેમની પાસેથી પટ્ટતિલા એકાદશીનું મત જાણી લેજે એમ કહ્યું. મહેલે આવી તો દ્વાર બંધ હતાં અને દેવાગનાઓ દ્વારે ચોકી કરતી હતી દેવાગનાઓ પાસેથી પટ્ટતિલા એકાદશીનું મત કવી રીતે કરવું તે તેણે જાણી લીધું અને તે મત વિધિપૂર્વક કર્યું આ એકાદશીનતના પ્રભાવથી મહેલમાં ધનધાન્ય, સૈનારૂપાના, હીરામોતીના ભાગો ભરપૂર થઈ ગયા વચ્ચે અને ઘણાગણે તેમજ વિવિધભવભવોથી સંપૂર્ણ એ મહેલ થઈ ગયો એની બધી આશાઓ પૂરી થઈ અને સ્વર્ગનું સઘળું સુખ એને સંપાદ્યું.

આમ જે માણસ લોભ અને નૃષ્ણને તજી પોતાની યક્તિ મુજબ આ એકાદશીને દિવસે તથા તથા વસ્ર વગેરે નું દાન આપી ઉપવાસ કરે છે તે ત દુરસ્ત રહે છે તેને દારિદ્ર્ય દુઃખ કે દુભાગ્ય આવતું નથી.

આ કથા ભવિષ્યોત્તર પુરાણમાં અને ભવિષ્ય પુરાણમાં કહેવામાં આવી છે.

—: જયા - એકાદશી :—

મહા સુદ ૧૧

આ વ્રતના પુણ્યના પ્રભાવથી ભૂતપાનિમાં ભટકતા આત્માઓનો ઉદ્ધાર થાય છે; અવગતિયાઓને મુક્તિ મળે છે, કેટલાક અને જ્યા સ્માત્ એકાદશી પણ કહે છે.

નાગલોકના અદિપુર નામના નગરમાં ઈંદ્ર રાજનો અમલ ચાલતો હતો. ઘણા દેવો અને ગ્રાધર્વો ઈંદ્ર રાજની તહેનાતમાં રહી રહેતા હતા. ગ્રાધર્વ કન્યાઓ અને અપ્સરાઓ ઈંદ્ર રાજની સભામાં નાચ ગાનથી બધાનું મનોરંજન કરતી. દરબારીઓ રંગ રાગમાં રાચતાં. સર્વત્ર આનંદમય વાતાવરણ હતું. નગરની શોભારૂપ પુષ્પ વાટિકાઓ શીરભ ફેલાવતી હતી; ગ્રાધર્વોમાં માલ્યવાન નામે નવપુત્ર હતા. સંગીતકળામાં પારંગત હતા. ગ્રાધર્વ કન્યાઓમાં પુષ્પવતી નવપુત્રિ હતી. બંને અતિ રૂપવાન હતાં. બંનેની ચંદનવરણી કાયા હતી. પુષ્પવતી મુગનયની પુત્રિ હતી. પોપટની ચાંચ જેવું એનું નાક હતું. હંસ જેવી એની વાંભી ડોક હતી. માલ્યવાન એના રૂપ પર વારી ગયો હતો. એ પુષ્પવતીના પ્રેમમાં પડ્યો હતો માલ્યવાન પણ ખૂબ આકર્ષક પુવાન હતો. પુષ્પવતી એના પર મોહિત થઈ હતી. આમ બંને જણા એકબીજાના પ્રેમમાં પડ્યાં હતાં. શોળે ચણગાર સજ્જ પુષ્પવતી ઈંદ્ર રાજની સભામાં નૃત્ય કરતી હતી અને માલ્યવાન સંગીતનો સાથ આપતો હતો. નાચ ગાનથી મહેફિલ જામી હતી તેવામાં બંનેની આંખો એક બીજાને મળી. સ્થિર નષ્ટે બંને એક બીજાને જોઈ રહ્યાં. બંનેના મનમાં પ્રેમનાં અંકુર ફૂટ્યા. નાચગાનમાં રંગમાં ભંગ પડ્યો. ઈંદ્ર રાજને કંઈ વ્થાગ્યો. ક્રોધાવેશમાં સભાની મર્યાદાનો ભંગ કરવા બદલ ઈંદ્રે બંનેને ‘પિશાચ થઈને પૃથ્વી પર પડો’ એવો શાપ આપ્યો. પછી માલ્યવાન અને પુષ્પવતી મૃત્યુલોકમાં પ્રેતાત્મા બની ધૂમવા લાગ્યાં. પર્વતોની ગુફામાં ધૂમ્મા કરતાં, ટાઢ અને તાપથી બંને પીકાવા લાગ્યાં. બંને ખૂબ દુઃખી થયાં. ચિંતામાં બંનેના દેહ સુકાવા લાગ્યા અને શક્તિહીન બન્યાં. એટલામાં જ્યા એકાદશી એટલે મહા સુદ ૧૧ નો દિવસ આવ્યો. તે દિવસે બંનેને કંઈ પણ આહાર ન મળ્યો. બંનેને ઉપવાસ થયો. એમણે પાણી પણ ન પીધું. ટાઢથી બચવા માટે પીપળાના પૂલ નીચે બંને બેઠા. રાત્રે જાગરણ થયું. આમ બંનેએ અજાણતાં જ્યા એકાદશીનું વ્રત કર્યું. આ વ્રતના પ્રભાવથી એમના શાપનો નાશ થયો અને ઈંદ્રના શાપનું નિવારણ થયું. એમનો પિશાચનો દેહ મટી ગયો. ફરી પાછા બંને દિવ્ય કાયાવાળાં ગ્રાધર્વો બન્યાં. બંને સ્વર્ગમાં પાછાં આવ્યાં. જ્યા એકાદશીના વ્રતના પુણ્યના પ્રતાપે શાપનું નિવારણ થયું એ હકિકત ઈંદ્રને કહી સંભવાવી. ઈંદ્ર ખુશ થયો. માલ્યવાન અને પુષ્પવતી સુખેથી સ્વર્ગમાં રહ્યાં.

આ એકાદશી સર્વ પાપોનો નાશ કરનારી અને મોક્ષ આપનારી છે. એનું વ્રત કરનારને પ્રેતપણું આવતું નથી તેમ પ્રેત કે પિશાચ તેને હરાન કરી શકતા નથી. ભકિતથી શ્રાવણ રાખી આ વ્રત કરનારને સર્વ પ્રકારનું દાનનું, ધનનું તથા તીર્થ દર્શનનું ફળ મળે છે.

આ કથા પદ્મપુરાણ, ભવિષ્યોત્તરપુરાણ અને ભવિષ્ય પુરાણમાં કહેવામાં આવી છે.

—: ઉમા-વિજયા એકાદશી :—

મઘા વદ ૧૧ :

આ એકાદશીનું નામ ઉમા કે વિજયા એકાદશી છે. એનું મત કરનારને ઘણું પુણ્ય મળે છે અને તેના પ્રભાવથી વિજય સાંપડે છે અને અંતે મોક્ષપદનેા અધિકારી બને છે.

રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા એમના જનવાસ દરમિયાન પંચવટીમાં રહેતા હતા. જ્યાંથી કપરથી રાવણ સીતાનું હસ્ત કરી લે'કા થઈ જશે અને સીતાને અયોધ્યા વાટિકામાં રાખી. હનુમાને સીતાની ભાજ કાઢી રામને સમાચાર આપ્યા. લે'કા પર ચઢાઈ કરવાનું નક્કી થયું. સુગ્રીવ સાથે મિત્રાચારી કરી વાનરસેનાની મદદ મેળવી, પણ સમુદ્ર પાર કરવાની મુશ્કેલી ઉભી થઈ. રામચંદ્ર બકદાહ્ય જાપિને આશ્રમે આવ્યા. જાપિ ત્રિકાળજ્ઞાની હતા. રામચંદ્રજીએ બકદાહ્ય જાપિને પ્રભામ કર્યા. જાપિએ આશિષ વચ્ચેના કથર્વા. જાપિ જાણતા હતા કે રામ કહી વિષ્ણુના જ અવતાર છે એટલે કહ્યું 'પ્રભુ ! તમે માનવરૂપ ધારણ કરી મને દર્શન આપ્યા તેથી હું ધન્ય થશે છું.' જાપિએ રામને આગમનનું કારણ પૂછ્યું. રામે કહ્યું 'લે'કાપર ચઢાઈ કરવી છે પણ સમુદ્ર કયા ઉપાય કરવાથી ઓળંગી શકાય તે આપ કૃપા કરી મને બતાવો અને ક્યું મત કરવાથી લે'કા છતી શકાય તે પણ સમજાવો.' બકદાહ્ય જાપિએ કહ્યું 'આપ સર્વશક્તિમાન છો, ધર્મધૂરંધર છો, સર્વ ઉપાય તમારા હાથમાંજ છે છતાં આપ મને પૂછો છો તો એના ઉપાય હું આપને બતાવું છું.' મઘા વદ ૧૧, જેને વિજયા એકાદશી કહેવામાં આવે છે તેનું મત વિધિસર તમે, સુગ્રીવ, અને સમગ્ર વાનરસેના કરશે તો તેના પુણ્યના પ્રભાવથી તમે સાગર ઓળંગી શકશો અને લે'કા પર તમારો વિજય થશે. દાનવોનો નાશ થશે અને તમારી કીર્તિ વધશે.' તે અનુસાર તેઓ સર્વેએ વિજયા એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કર્યા અને રાત્રે જાગરણ ક્યું. 'પ્રભુનું સ્મરણ ક્યું.' એ મતના પુણ્યના પ્રભાવથી સમુદ્ર ઉપર સેતુબંધ બાંધી સમુદ્ર ઓળંગ્યો અને લે'કામાં જઈ રાવણને રામે હરાવ્યો, રામચંદ્રજીનેા વિજય થયો.

તેમ જે કોઈ આ મત કરશે તેના વિજય નિશ્ચિત છે.

આ કથા મત્સ્યપુરાણ અને રુદ્રપુરાણમાં કહેવામાં આવી છે.

—: આમલી-આમલી એકાદશી :—

ફાગણ સુદ ૧૧ :

આ એકાદશીનું નામ આમલી (આમલી) એકાદશી છે.

શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન સુષ્ટિનો પ્રલય કર્યા બાદ શેષનાગની શૈયા પર સૂતા હતા. એ નિદ્રાવશ થયા. એમના મુખમાં થૂંક આવ્યું. વિષ્ણુભગવાને મુખમાંથી એ થૂંક જ્યાં ફેંક્યું ત્યાં એક વૃક્ષ ઉગ્યું. તેનું નામ આમલી પડ્યું. બ્રહ્માએ જ્યારે સુષ્ટિનું ફરી નવનિર્માણ કર્યું ત્યારે આ વિધાન આમલીના વૃક્ષને જોઈને એમને આશ્ચર્ય થયું. પ્રલયકાળે આ આમલીનું વૃક્ષ શ્રી રીતે કાયમ રહ્યું તેની શંકા યઈ. વિષ્ણુ ભગવાન સિવાય બીજું કોઈ આ કરી શકે નહિ એવી કામ્યાથી દેવતાઓ વિષ્ણુ ભગવાનની શુધ્ધ ભાવે ભક્તિ કરવા લાગ્યા. ભગવાન વિષ્ણુ પ્રસન્ન થયા અને આકાશવાણી થઈ કે એ આમલીનું વૃક્ષ વિષ્ણુ ભગવાનના મુખમાંથી થૂંકના બિંદુમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. એ ઈચ્છિત ફળ આપનાર વૃક્ષ છે. એ દેવ વૃક્ષ છે. એના મૂળમાં વિષ્ણુનો વાસ છે, થડમાં બ્રહ્માનો અને છાંચમાં શિવનો વાસ છે. એની ડાળીઓ નદીઓ છે. ફળો દેવ છે. આ વૃક્ષનું દર્શન કરી દેવો અને ઋષિઓ કૃતાર્થ થયા.

રેવા નદીને તીરે ચંદ્રાનગર શહેર હતું. ત્યાં પુષ્પમિત્ર નામે એક બ્રાહ્મણપંડિત રહેતો હતો. તે ચારે વેદોનો જાણકાર હતો. તે સંગીતવિદ્યામાં નિષ્ણાત હતો. છંદશાસ્ત્રનો તે જાણકાર હતો. તે ધનવાન હતો. પ્રભુ સ્તવનમાં એ પોતાનો સમય વ્યતિત કરતો હતો. તે ધર્મનું આચરણ કરતો હતો. તે હંમેશા પુણ્યના કાર્યો કરતો હતો. એની ધર્મીનું નામ રત્નપ્રભા હતું. રત્નપ્રભા અતિ સુખવતી અને ગુણવતી નારી હતી. તે પતિવ્રતા સી હતી. પતિના દરેક કાર્યમાં એ સાથ આપતી. તે શાવનકળામાં પારંગત હતી. બંને જણાએ ફાગણ સુદ ૧૧, આમલી એકાદશીનું જાત ઉજવવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને રેવાના કાંઠે વસંતોત્સવ ઉજવવાનો નિશ્ચય કર્યો. રત્નપ્રભાએ સોળે શણગાર સજ્યા, પુષ્પમિત્રે પણ કિંમતી આભુષણો પહેર્યાં. બંને રેવા તટે આપ્યાં. ઋતુરાજ વસંત પર બહારમાં ખીલી વાતાવરણને મોકલવતી હતી, તેમણે આમલીના વૃક્ષ ઉપર હિંડોળો ખાંધો. ફુલોવડે તે શણગાર્યો. બંને જણાએ ફુલોવડે પોતાના શરીરને સજ્યું. બંને હાંચકે બેઠાં. વસંતની બહારનો ઉત્સાહ બંને જણાએ અનુભવ્યો. રત્નપ્રભાએ સુંદર ગીત ગાયું. પુષ્પમિત્રે વીણા વગાડી એને સાથ આપ્યો. વસંતનું રસપાન કર્યું. રત્નપ્રભાએ વસંતનું નૃત્ય કર્યું. સમગ્ર વાતાવરણ આનંદમય બની ગયું. આમલીના દેવ શ્રી વિષ્ણુ પતિધર્મીના રમ્ય સંગીત-નૃત્યથી ખુશ થયા. બંનેને દર્શન આપ્યાં. બંનેએ ભગવાનને હંડવત પ્રણામ કર્યાં. બંને કૃતાર્થ થયાં. આ પ્રતાપ આમલી એકાદશીના મતનો હતો.

મહાપાપનો નાશ કરનાર, મોક્ષ આપનાર અને મોટા પુણ્યનો લાભ દેનાર આ મતનો મહિમા અનન્ધ છે. આ કથા મત્સ્ય પુરાણ, બ્રહ્માંડ પુરાણ અને ભવિષ્યોત્તર પુરાણમાં કથેવામાં આવી છે.

-: જયા--પાપમોચની--પાપમોચનિકા એકાદશી :-

ક્રાંતિ ૧૬ ૧૧

આ એકાદશીનું નામ જયા, પાપમોચની કે પાપમોચનિકા એકાદશી છે આ એકાદશીનું ઘન કરનારના સર્વે પાપોના નાથ થાય છે અને એ જાણ પ્રાપ્ત કરે છે

ચૈત્રરથ નામનું એક સુંદર વન હતું. આ વનની યોગ્ય અપરપાર હતી ત્યાં અનેક પશુઓ અને પંખીઓ નિવાસ કરતાં હતાં. ગાંધર્વો અને દેવો ત્યાં વિહરતાં આ વનમાં મેધાવી નામે એક ઋષિ રહેતા હતા તે મહાન તપસ્વી હતા તે શિવના મહાન ઉપાસક હતા ઈંદ્રને એમની તપશ્ચર્યાના બળને ભય લાગ્યો અટલે ઈંદ્ર એમના તપને ભંગ થી રીતે થાય તે વિચારવા લાગ્યા આ કાર્ય માટે ઈંદ્રે મદ્યોષા નામની અતિ રૂપવાન યુવાન અપ્સરાને પસંદ કરી. મેધાવી ઋષિના તપમાં ભંગ કરવાની અને આજ્ઞા કરી કામદેવને પણ આ કાર્યમાં મદ્યોષાને મદદ કરવાની આજ્ઞા કરી. પછી બંને જણા મેધાવી ઋષિ જ્યાં તપ કરતા હતા ત્યાં આવ્યાં મદ્યોષાએ અનુપમ નૃત્ય શરૂ કર્યું અને કામદેવે ઋષિને પોતાનું કામભાર માનું ઋષિ તપમાંથી જાગ્યા પોતાની સમક્ષ રૂપ રૂપના અંતર સમી મદ્યોષાને સોળે શત્રુગારમાં સજ્જ થઈ નૃત્ય કરતી જોઈ ઋષિનું મન ચલિત થયું એમને કામવાસના થઈ મદ્યોષા ઋષિની સમીપ આવી ઋષિ વિહવળ બન્યા મદ્યોષાએ ઋષિને આલિંગન કર્યું. બંને એક બીજાના માતૃપાશમાં ઘોલાઈ ગયાં બંનેએ રતિ સુખ ભોગવ્યું. ઋષિ પોતાનું તપ ભૂલી ગયા બંને પ્રેમી યુગલ બની ઘણાં વર્ષો સુધી સાથે રહ્યાં

એક દિવસ મદ્યોષાએ પોતાને ઘેર જવાની ઈચ્છા દર્શાવી સીના મોઢપાશમાં ફૂંલોવા મેધાવીને લાગ્યું કે મદ્યોષા વિનાનો દિવસ એને માટે એક યુગ સમાપ્ત બની જશે. એટલે એણે કહ્યું 'આવતી કાલે સવારે સંધ્યા કર્યા બાદ આજ્ઞા આપીશ' બીજે દિવસે પણ પાઉં આવો જ જવાબ આપ્યો ત્રીજે દિવસે રાત્રે જ્યારે મદ્યોષાએ ઘેર જવાની આજ્ઞા માંગી ત્યારે ઋષિ દ્રોણે ભરાયા 'તે મારા તપમાં ભંગ કરાવશે છે માટે તું' ડાકણ બની પ્રેત રોનિમાં ભ્રમણ કરશે અને પાપાચાર કરનારાઓના ઘરમાં તારો વાસ કરશે' એવો ઋષિએ શાપ આપ્યો

શાપ સંભળી મદ્યોષા ધ્રુજી ઉઠી ઋષિની કામ માંગી એણે ઋષિને કહ્યું 'તમારા જેવા મહા તપસ્વી અને ચક્રિયતાથી મુનિના સધવાસમાં વર્ષો સુધી રહ્યા પછી જો ડાકણનું રૂપ પારણ કરવું પડે તો તમારા જેવા મહાપુરુષના સંગને મહિમા થાલ્યો જાય' મુનિને ઉતાવળમાં કરી ભૂલ સમજાઈ અમલે કહ્યું કે શાપ હવે ફોક ન થાય પણ તું જો મહાવદ ૧૧ને દિવસે વિધિસર વ્રત કરશે તો તેના પુણ્યને પ્રતિરેતું મુક્ત થઈ પાછી સ્વર્ગે જશે, અગર તને કોઈ આ વ્રતનું પુણ્ય અપૂરું કરશે તો તારી મુક્તિ થશે પછી મદ્યોષા ભ્રમનાથના દેશમાં ડાકણ બની આવી અને નદી કિનારે વસના વૃક્ષમાં વાસ કરે

એક દિવસ એક ખેડૂત પત્નીએ ઘાત્રી જવાથી પોતાના માથે 'મૂકેલો' ટોપલો જેમાં પોતાના બાળકને સુવશ્ન'નું હતું તે પેલા વડ નીચે મૂક્યો અને ઘાત્રી ખાવા ભેઠી. પણ એને નિદ્રા આવી ગઈ. પેલી ડાહ્યે કોતુક કયું. વડ નીચે અસંખ્ય ટોપલાઓ પેલા બાળક જેવા જ બાળકો સહિત ઉપસ્થિત કર્યા.

ખેડૂત પત્ની જગી, આ કોતુક જોઈ વિસ્મય પામી, ટોપલો ઉઠકવા માંડ્યો પણ ઉઠક્યો જ નહિ. ત્યાંના રાજા શૂરસેનને આ વિષે જાણ કરવામાં આવી. શૂરસેન જાતે વડ આજળ આવ્યા. એમનાથી પણ ટોપલો ઉપડ્યો નહિ, પડિતો અને જ્યોતિષીઓને બોલાવ્યા. કોઈ આ કોતુકનો ભેદ ઉઠેલી શક્યા નહિ. એટલામાં ત્યાં એક બ્રાહ્મણ આવી ચડ્યો. એ મહાવદ એકાદશીનું મત કરતો હતો. એના પુણ્યના પ્રતાપે એ જાણી શક્યો કે આ કાચ જરૂર કોઈ ડાહ્યનું છે. એનો ઉદ્ધાર થાય તો આ કોતુક મટે. એ રાજા પાસે આવ્યો. પોતે આ કોતુકને ફર કરી શકવાની શક્તિ ધરાવે છે એમ કહ્યું. રાજાએ તેમ કરવા આજ્ઞા કરી એટલે બ્રાહ્મણે એક પાણી ભરેલો કુંભ મંગાવ્યો. પછી પોતાની હથેલીમાં પાણી લઈ સંકલ્પ કર્યો કે જો મેં 'ખરી રીતે મહાવદ ૧૧નું' મત કયું હોય તો તેનું પુણ્ય આ કુંભના જળમાં આવે અને એના પ્રતાપે આ કોતુકનો નાશ થાયો એમ કહી હથેલીમાંનું પાણી કુંભમાં નાંખ્યું. પછી તે પાણી વડની નીચે જઈ ટોપલા દેખાતા હતા ત્યાં છોટયું. પાણી છાટતાં કોતુક ફર થયું. ત્યાં માત્ર ખેડૂત પત્નીનો બાળક સહિતનો એકજ ટોપલો રહ્યો જે તેણે માથે ઉચકી લીધો. બપોતે ખુબજ આનંદ થયો. રાજાએ 'બ્રાહ્મણનું' બહુમાન કયું. પોણ પુરસ્કાર આપ્યો. ડાહ્યને પણ બ્રાહ્મણ પોતાના જવા એકાદશીના મતનું પુણ્ય અર્પણ કયું. એટલે ફરીથી એ અપ્સરાના રૂપમાં આવી. બ્રાહ્મણનો શુભ વચનોથી ઉપકાર માની એ સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ.

શૂરસેન રાજાએ પણ આ એકાદશીનું મત વિધિસર કયું અને અંતે એ મોક્ષ પામ્યો.

આ એકાદશીનું મત કરનારના ચર્ચે પાવોનો નાશ થાય છે અને તે જય પ્રાપ્ત કરે છે.

આ કથા દુર્ગપુરાણ, ભવિષ્યોત્તરપુરાણ અને ભવિષ્યપુરાણમાં કહેવામાં આવી છે.

કાળની બીક

કાળની બીક તો દેવાને પણ લાગે છે. પરંતુ જોઈ જોઈ સારી સાથે પ્રીત બાંધી લે છે તો તેની કાળની બીક ભાગી જાય છે.

પૂ. ડૉંગરેશ મહારાજ

-: પન્નલલિતા-કામદા એકાદશી :-

ચેત્ર સુદ ૧૧ :

આ એકાદશીનું નામ પદ્મલલિતા એકાદશી છે. એને કામદા એકાદશી પણ કહેવામાં આવે છે. આ મત કરનાર રાક્ષસ યોનિમાંથી પણ મુક્તિ પામે છે.

પાતાળમાં મહાતલમાં નાગલોકોનું મોટું અને ભવ્ય નગર હતું. ખૂબજ જાણીતાથી ભયું એ નગર હતું. એ નગરની અપાર શોભા હતી. નગરમાં ઉદ્યાનો, વાટિકાઓ, ખાજ ભગીચાઓ હતા. નાગલોકો પાસે અથાજ એશ્વર્ય હતું. સ્વર્ગ જેવીજ શહેરની શોભા હતી. નાગરિકો એથઆરામ અને ભોગવિવારમાં રમવાપર્યા હતાં. આ નગરનો રાજ પુંડરીક હતો. ઈંદ્ર જેવોજ એનો લેભવ હતો. આ નગરની રમણીઓ અતિ રૂપવતી હતી; ઈંદ્રાણીની જેમ મહાલની હતી. આ નગરમાં તુંબરુ નામનો સંઘીતકવામાં નિપુણ ગાંધર્વ રહેતો હતો, અને લલિતા નામની રૂપ રૂપના અંબાર સમી નૃત્યાંગના રહેતી હતી. બંને નાચ-જાનની કલામાં નિપુણ હતા. બંને વચ્ચે સારો સુમેળ હતો. બંને એકબીજાને ચાહતા હતા. પતિપત્ની બની બંને સાથે રહેતા હતાં અને અનેરા ભોગવિવાસ ભોગવતા હતાં. એકવાર પુંડરીક રાજની સભામાં લલિતાના કુળગુરુ કરોટક નાજ પધાર્યા હતા. સભામાં થંખ, વાસુકિ, ધનંજય, ગુલિક, ધૃતરાષ્ટ્ર, દેવદત્ત વગેરે અન્ય નાગો પણ પધાર્યા હતા. તુંબરુએ વીણાના સુર રેલાવવા માંડ્યા અને લલિતાએ નૃત્ય આરંભ્યું. સંઘીત અને નૃત્યના લયમાં લીન બની બંનેજણ પોતાની કલાની પૂર્ણતાનો સભાજનોને આસ્વાદ કરાવવા લાગ્યાં. પરંતુ બંને કામાતુર બની પ્રેમચેષ્ટા કરવા લાગ્યાં. સભાની મર્યાદાનું બંનેએ ભાનભૂલી ઉલ્લંઘન કર્યું. પુંડરીક રાજ બંનેનો આવો અનીતિ ભરેલ વર્તવ જોઈ દ્રોષે ભરાયા. ક્રોધાવેશમાં નાચગાન બંધ કરાવ્યાં અને શાપ આપ્યો કે 'તમે બંને રાક્ષસો થઈને રણમાં રખડો.' તુંબરુ કુર અને ભયંકર રાક્ષસ બન્યો. પછાડ જેવી વિકરાળ એની કાયા હતી લલિતા કદરૂપી રાક્ષસી બની. બંને રણમાં ભમવા લાગ્યાં. તેઓ અનેક જીવોની હિંસા કરવા લાગ્યાં. લલિતા પોતાના પતિ તુંબરુની પાછળ પાછળ જતી. એનાથી દુઃખ સહન થતું ન હતું. એ આફ્રંદ કરતી. કોણ એમનો ઉદ્ધાર કરશે ? એવો પ્રશ્ન પતિને પૂછતી. ચાલતા ચાલતા વિધ્યાચળ પર્વત આગળ શૃંગી ઋષિના આશ્રમે આવી લાગ્યાં. લલિતા ઋષિને પગે લાગી. ઋષિએ આશ્ચર્ય અનુભવ્યું. 'તું કોણ છે ? અને શા માટે આશ્રમે આવી છે ?' એવા પ્રશ્નો લલિતાને પૂછ્યા. લલિતાએ સઘળી કથા કહી સંભળાવી. ઋષિને નમ્રભાવે એમની મુક્તિનો ઉપાય સૂચવવા પ્રાર્થના કરી. લલિતાની વિનય ભરેલી વાણીથી શૃંગી ઋષિ પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું 'ચેત્ર સુદ ૧૧ જેનું નામ પદ્મલલિતા છે તેનું વિધિપૂર્વક મત કર અને એનું પુણ્ય તું તારા પતિને આપજે એટલે એનો પણ ઉદ્ધાર થશે. તમે બંને સ્વર્ગના ફરી અધિકારી બની શકશો.' પછી લલિતાએ વિધિપૂર્વક આ એકાદશીનું મત કર્યું. તેના પુણ્યના પ્રતાપે બંને પાછા હતાં તેવાં થયાં અનેસ્વર્ગે ગયાં અને ફરી પાછા સઘળાં સુખો ભોગવવા લાગ્યાં.

આ કથા વરાહપુરાણમાં કહેવામાં આવી છે.

❧

B. C. MEHTA

The Jupiter Trading Co. .

15, Elgin Road, Calcutta-700020. Ph. 443385

15, Pollock Street, Calcutta-700001. Ph. 221497

156, Gole Bazar, Kharagpur. Ph. 264

STEELCRAFT AGENCIES

20, Maharshi Debendra Road,

CALCUTTA-700007.

—: વરૂથિની એકાદશી :—

ચૈત્રવદ ૧૧

આ એકાદશીનું નામ વરૂથિની એકાદશી છે. આ એકાદશીનું વિધિસર વ્રત કરવાથી મનવાંચિત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. અને પાપોનો ત્યાગ થાય છે.

શિવને આ એકાદશીના વ્રતના પ્રતાપથી બૃહકપાલ સાંપડ્યું હતું. માંધાતા ઋષિએ આ એકાદશીનું વ્રત કર્યું હતું અને અંતે એમનો લોકુદ્ધમાં વાસ થયો હતો.

આ એકાદશીનું વ્રત કરનારે દસમને દિવસે સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠવું જોઈએ, સ્નાનાદિથી પરવારી પ્રભુ સ્તવનમાં મન પરીવરવું જોઈએ અને એક વાર ભોજન કરવું જોઈએ. તેમજ તે દિવસે દસ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. એ દસ વસ્તુઓ તે માંસ, મદિરા, મસુર, ચણા, કોદરા, બીજાવાર ભોજન, શાક, મધ, બીજાનું અનાજ અને મૈથુન. તે દિવસે ભૂમિ ઉપર સૂવું જોઈએ અને પ્રભુ ભજન કરવું જોઈએ.

એકાદશીને દિવસે સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠવું જોઈએ, સ્નાનાદિથી પરવારી ઈશ્વર સ્તવન કરવું જોઈએ અને ઉપવાસ કરવો જોઈએ. તેમજ તે દિવસે અભિષાર વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. એ અભિષાર વસ્તુઓ તે ગુગાર, નિદ્રા, તંબાકુ, દંતધાવન, મિથ્યાવચન, બીજની ચાટી (પરનિંદા), દ્વેષ, પાપીનો સંગ, મૈથુન, પરઅન્ન અને ભોજન. રાત્રે જાગરણ કરવું જોઈએ અને પ્રભુનું ભજન-કીર્તન કરવું જોઈએ.

બારમને દિવસે સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠી પ્રભુ સ્તવન કરવું જોઈએ. તે દિવસે એક વાર ભોજન કરવું જોઈએ. તેમજ તે દિવસે બાર વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. એ બાર વસ્તુઓ તે માંસ, મદિરા, મસુર, અસત્ય વચન, ઘોટું કર્મ, મૈથુન, તેલ મદન, પાપીનો સંગ, પરઅન્ન, બીજાવાર ભોજન, પ્રવાસ અને વાજ કપાવવા. પ્રભુના નામ સ્મરણ અને ભજન કીર્તનમાં સમય વ્યતીત કરવો.

ભવિષ્યોત્તર પુરાણ અને ભવિષ્ય પુરાણમાં આ એકાદશીના વ્રતનું ખાણત્વ સ્પષ્ટવચનમાં આપ્યું છે.

CHHOTALAL K. MEHTA
B Bhogilal & Co.
21-A, Canning Street
CALCUTTA-700001.

M/s. MAHESH MERCANTILE CORPN.
71A, 204 Biplabi Rash Behari Basu Road,
CALCUTTA-700001.

—: મોહિની એકાદશી :—

ગેશાખ સુદ ૧૧ :

આ એકાદશીનું નામ મોહિની એકાદશી છે.

સરસ્વતી નદીને કિનારે ભદ્રાવતી નામની એક સુંદર નગરી હતી. ત્યાં દ્યુતિમાન નામનો રાજા સજ્જ કરતો હતો. આ ચંદ્રવંશી રાજા સત્યવચની, ધીલવાન, ગુણવાન, પ્રજાપાલક અને શુભમતિવાળો હતો. પ્રજાને સર્વ રીતે સુખી રાખતો હતો.

એ નગરમાં એક વાણિયો રહેતો હતો. તેનું નામ ધનપાલ હતું. તે ઘણાજ ઉદાર અને દાની હતો. તે ધર્મનું આચરણ કરતો હતો. તેણે ધર્મશાળાઓ અને દેવાલયો બંધાવ્યા હતાં. તેણે જ્ઞવાણયો, સરોવરો વગેરે બંધાવ્યા હતાં. તેણે અન્નદોષો પણ ખોલ્યા હતાં. તે પરમાર્થના અનેક કાર્યો કરતો હતો. તે વિશ્વવેદ પરમ ભક્ત હતો. એને પાંચ પુત્રો હતાં—સુમન, દ્યુતિમાન, મેધાવી, સુકૃતિ અને દ્યુષ્કૃતિ. પાંચે પુત્રોમાં દ્યુષ્કૃતિ મહા પાપી હતો. તે જુગાર રમતો, દુષ્ટ લોકોના સંગ કરતો, પરનારીના સંગ કરતો, માંસ અને મદિરાનો આહાર કરતો, તે વેશ્યાને ત્યાં પડી રહેતો, અને પિતાના પૈસાનો દુર્લ્લભ કરતો હતો.

પિતા ધનપાલ તેમજ ચારેભાઈઓ દ્યુષ્કૃતિના આવા પાપી આચરણોથી ખૂબ દુઃખી હતા. વળી એ ચોરી પણ કરવા લાગ્યો. કુટુંબીજનોએ અંતે કંટાળીને એને ધૂત્કારો અને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો. વેશ્યાઓએ પણ હવે એ નિર્ધન બની ગયો હતો એટલે ધકકા મારી હાંકી કાઢ્યો. એ હતાશ થયો. ખાવાપીવાના અને કપડાં પહેરવાના સાંભળ પડવા લાગ્યા. એ ચોરી કરવા લાગ્યો, ચોરી કરતાં ધકકારો પણ પિતાના નામથી લોકો એને છોડી દેતા. પરંતુ વારંવાર ચોરીના ઉપદ્રવથી લોકો કંટાળ્યા. અંતે એ ધકકારો. ત્યારે પુષ્પળ માર મારી એનો દેહનિકાલ કર્યો. એ અધીર વનમાં ગયો. ત્યાં ખાવાનું મળ્યું નહિ એટલે એણે મૃત્યુ લેવા પશુઓનો તથા નિર્દોષ પક્ષીઓનો શિકાર કરી તેનું માંસભક્ષણ કરવા માંડ્યું. આમ અનેક નિર્દોષ પશુપક્ષીઓનો એણે નાશ કર્યો. આવું પાપી જીવન ગાળવું યતન હતું એટલે એને દુઃખ થયું, શોક થયો, ચિંતા થઈ. આવા પાપ કર્યોના માર્ગથી બચવાનો કોઈ ઉપાય હોવો જોઈએ એમ વિચારી એ જંગલમાં ખૂબ દૂર નીકળી ગયો અને અંતે કોડિંગ જાપિના આશ્રમ પાસે આવ્યો. એણે વિશ્રામ લઈ એ ઉઠ્યો નદી તરફ ચાલવા લાગ્યો. ત્યાં એણે જાપિને નદીમાં સ્નાન કરતા જોયા. એ પણ નદીમાં સ્નાન કરવા માટે ઉતર્યો અને મુનિની નજીક આવ્યો એટલામાં મુનિના ઉપવસ્ત્રોના એક છોડો એના શરીરને અડક્યો. આમ મુનિના આવા સંગથી એના પાપોનો નાશ થયો. એની સદ્ગુણજન્ય થઈ. એણે મુનિને નમ્રભાવે પ્રભુમ કર્તા અને કલ્પ ક્રેમે જીવનમાં ધણાં જીવોની સિંસા કરી છ પાપ કર્યાં કર્યાં છે અને હવે તેનું પ્રાપ્તિ કરી મુક્તિ મેળવવી છે તે તો તેના કોઈ ઉપાય બતાવો. મુનિને અનુકંપા ઉપજી દ્યુષ્કૃતિને એમણે મોહિની એકાદશીનું મત વિધિસર કરવા માટે કહ્યું. અને વિધિ સમજાવી. તેણે તે પ્રમાણે ક્યું એટલે એ વ્રતના પ્રતાપથી એના સઘળાં પાપોનો નાશ થયો અને અંતે એ વૈકુંઠમાં ગયો.

આ એકાદશીનું વ્રત કરનારના સર્વ પાપો નાશ પામે છે. વિનાશ કારી મોહિપાશમાંથી એ છૂટે અને અંતે મોક્ષપદ પામે છે.

આ કથા કુંભપુરાણમાં કહેવામાં આવી છે.

—: અપરા એકાદશી :—

ગૈશાખ વદ ૧૭

આ એકાદશીનું નામ 'અપરા એકાદશી' છે. આ એકાદશીનું મત કરનારને ઘણુંજ પુણ્ય મળે છે. પરનિંદા, પરનારી સંગ, ભાળધત્વા, બ્રહ્મહત્યા વગેરેના પાતકોને હરનારું આ મત છે.

કાર્તિક માસમાં પુષ્કર નદીમાં નાહવાનો જેટલો મહિમા છે, ગયામાં પિંડદાન કરી પિતૃઓને ઉપધારવાનો જેટલો મહિમા છે, ગંગાજીમાં સ્નાન કરવાનો જેટલો મહિમા છે, કુંભ પાત્રાનો જેટલો મહિમા છે, બદ્રિનારાયણની પાત્રાનો જેટલો મહિમા છે, સુવૃણધણ વખતે કુરુક્ષેત્રમાં જઈ દાન કરવાનો જેટલો મહિમા છે, ગાયનું દાન કરવાનો જેટલો મહિમા છે, વ્યતિપાતના રોગીને કામેશ્વર મહાદેવના કુંડમાં સ્નાન કરાવવાનો જેટલો મહિમા છે; તેટલોજ મહિમા અપરા એકાદશીનું મત કરવાનો છે. આ મત કરનારના પાપોનો નાશ થાય છે. તે સઘળાં સુખો પામે છે અને અતે વૈકુંઠમાં ઓનો વાસ થાય છે.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મડિ પુરાણમાં આ એકાદશીનું મહાન્ન્ય કહેવાયું છે.

ભગવાનનું તેડું

ભગવાનને જ્યારે જીવ પાસે વિશાખ ભાગવાનું મન થાય છે ત્યારે જીવને પોતાની પાસે બોલાવવા માટે કાળને મોકલે છે. તે વખતે જેણે પ્રભુનો વિશાખ બરાબર રાખ્યો છે તેના હૃદયમાં તો પ્રભુના મિલનનો અનેરો ઉમંગ થાય છે. પણ જેણે ગોટાળા કર્યા હોય છે તેના તો ઘોઘકોચ જ બિંદી જાય છે કે ભગવાનની પાસે જઈને જવાબ થું દઈશું !!

પૂ. ડોંગરેજી મહારાજ

M/s. DWARKAPRASAD BHOSNAGARWALA SONS

Ambur, Bhavan

P-10, New Howrah Bridge Approach Road,

CALCUTTA-700001.

—: નિર્જલા એકાદશી :—

એક સુદ ૧૧

આ એકાદશીનું નામ નિર્જલા એકાદશી છે. આ એકાદશીના તત્ત્વનું ફળ અતિ મહાન છે. બીજા એકાદશીઓનું ફળ માત્ર નિર્જલા એકાદશી કરવાથી મળે છે. આ એકાદશીને પાંડવ એકાદશી પણ કહેવામાં આવે છે. તેમજ ભીમ અન્નિષારસ તરીકે પણ એ ઓળખાય છે.

ભીમ ભૂખનું દુઃખ સહન કરી શકતો નહિ. એને ખાધા વગર જાણે જ નહિ. બીજા પાંડવો મતો કરતા, ઉપવાસ કરતા, પણ ભીમ કદી ઉપવાસ કરી શકતો નહિ. બધા એને ઉપવાસ કરવા ખૂબ સમજવતા પણ એ એનાથી બની શકતું નહિ. એકવાર વ્યાસમુનિ હસ્તિનાપુરમાં પધાર્યા. પાંડવોએ એમનો મોગ આદર સન્કાર કર્યા. પ્રભાત કરી આસને બેસાડ્યા. વ્રતો વિષે વાત નીકળતાં ભીમે ઉપવાસ સિવાયનું બીજું કોઈ વ્રત ઠેક તે તે એ કરવા તૈયાર છે એમ કહ્યું. પોતે દાન, ભક્તિ વગેરે બધું કરવા તૈયાર છે એમ જણાવ્યું. ‘હું એક ટંક પણ ભૂખ્યા રહી શકતો જ નથી તેા ઉપવાસની તેા વાતજ ક્યાં રહી?’ એમ કહી વ્યાસજીને પ્રભાત કરી ભીમ ઉભો રહ્યો. વ્યાસમુનિએ ભીમને સમજાવતાં કહ્યું, ‘મેં વેદો, પુરાણોના અભ્યાસ કર્યો છે અને હું એવા નિર્હાસ પર આવ્યો છું કે મોક્ષ પ્રાપ્તિને માટે એકાદશીનું વ્રત કરવું જરૂરી છે અને તે દિવસે ઉપવાસ કરવો પણ ખાસ આવશ્યક છે.’ ભીમને જાણે આ વાત ઉતરી એટલે એણે વ્યાસજીને વિનંતી કરી કે મને એવું એક વ્રત બતાવો કે જે કરવાથી બીજા બધા મતોનું પુરુષ મળે અને પાપોનો નાશ થાય અને અંતે સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થાય. એટલે વ્યાસજીએ કહ્યું કે એક સુદ ૧૧, જે નિર્જલા એકાદશી કહેવાય છે તેનું વિધિશર વ્રત કરવાથી બીજા બધા મતોનું પુરુષ મળી શકે છે, માટે એ વ્રત કરવું. પછી એ વ્રત કરવાની વિધિ ભીમને સમજાવી. ભીમે નિર્જલા એકાદશીનું વ્રત કર્યું. તે દિવસે એણે ઉપવાસ કર્યા અને પાણી પણ પીધું નહિ, પ્રભુ સ્તવન કર્યું, રાત્રે જાગરણ કર્યું. બીજે દિવસે સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠી, સ્નાનાદિથી પરચારી, પારણાં કર્યાં. આ વ્રતનું પુરુષ એણે સંપાદન કર્યું.

આ રીતે મહાભારતમાં ને પદ્મપુરાણમાં આ એકાદશીનું માધ્યમ્ય કહેવું છે. બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ અને બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં પણ આ કથા કહેવામાં આવી છે.

॥

—: ચોગિની એકાદશી :—

જેઠ વદ ૧૧

આ એકાદશીનું નામ ચોગિની એકાદશી છે. આ એકાદશીનું જત કરવાથી રોગમાંથી મુક્તિ મળે છે.

અલકા નામે નજરી હતી. તેની શોભા અપાર હતી. ષષ્ઠોનો રાજ્ય કુબેર ત્યાં રહેતો હતો. તે શિવનો મહાન ભક્ત હતો. એના વિશાળ બગીચામાં ઉગતાં ફૂલો થઈ એ શિવમંદિરમાં જતો અને પૂજામાં તે શિવને ચડાવતો. રોજ મુકરર કરેલા સમયે એ શિવની પૂજા કરતો. એ બગીચાની દેખભાળ રાખનાર માળીનું નામ હતું હેમમાલી. એની પત્નીનું નામ હતું વિશાળલોચના. તે અતિ રૂપવાન હતી. બંને એક બીજાને ખૂબ ચાહતાં હતાં. પત્નીના શોહવાશમાં બાન ભૂલીને એ ઘણીવાર પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી જતો.

એક દિવસ હેમમાલી પત્ની સાથે બોગ વિલાસ કરતાં શિવની પૂજા માટે કુબેરને ફૂલ આપવા જવાનું ભૂલી ગયો. પૂજાનો સમય વીતી ન જાય એટલા માટે કુબેર શિવ મંદિરે ગયો. ત્યાં પણ હેમમાલી આવ્યો નહિ. કુબેરે તપાસ કરવા એના અનુચરને હેમમાલીને ઘેર દોડાવ્યો. તેને જોઈને હેમમાલી બાનમાં આવ્યો. કુબેરને ફૂલો આપવાનું વિસરાઈ ગયું તે બદલ મનમાં એક થયો. તરત બગીચામાં દોડી ગયો, ફૂલો તોડ્યાં અને તે થઈ કુબેર પાસે શિવમંદિરમાં આવ્યો પણ પૂજાનો સમય વીતી ગયો હતો આથી કુબેર દ્રોષે ભરાયો. કુબેરે શાપ આપ્યો, ‘કામવશ થઈ તું જાન ભુલ્યો અને શિવજીનું અયમાન કરી પાપ કયું’ માટે તારે શરીરે કોઠ નીકળશે અને તારી પત્નીથી વિરોધ થશે.’ હેમમાલીને શરીરે કોઠ થયો અને તે પૃથ્વી પર ભટકવા લાગ્યો. તે ભૂખ અને તરસના દુઃખથી પીડાતો હતો. ફરતા ફરતા એ હિમાલય પર્વત પર માકંડવ મહામુનિના આશરે આવી ચડ્યો. મુનિને એણે દુરથી વિનયપૂર્વક પ્રણામ કર્યા. જાપિએ એને પૂછ્યું ‘તું કોણ છે ? શા માટે અહિં આવ્યો છે ? તું દુર કેમ ઉભો રહ્યો છે ?’

હેમમાલીએ જે કંઈ બન્યું હતું તેની કથા જાપિને કહી સંભળાવી. તે કુબેરના શાપથી એને કોઠ નીકળ્યો છે અને એ રોગમાંથી મુક્ત થવા માટે કોઈ ઉપાય સૂચવવા માટે પ્રાર્થના કરી. જાપિને હેમમાલી પર અનુકંપા ઉપજી. મુનિએ એને જેઠ વદ ૧૧—ચોગિની એકાદશીનું વિધિચર જત કરવાનું કહ્યું. ‘એના પુરુષથી તારા રોગમાંથી તું મુક્ત થશે’ એમ કહી તત્કાલ વિધિ સમજાવી. એણે તે પ્રમાણે એ જત કયું. તેના પુરુષથી એના કોઠ મટ્યો અને ફરી પાછી કંચન જોતી એની કાયા બની ગઈ અને વસંતકાળે એ પાછો સિંધાવ્યો.

બ્રહ્મવેવર્ત પુરાણમાં આ એકાદશીનું મહાત્મ્ય કહેયું છે.

ॐ

—: પક્ષા-વિષ્ણુશયની એકાદશી :—

અપાડ સુદ ૧૧

આ એકાદશીનું નામ પક્ષા એકાદશી છે. એને વિષ્ણુશયની કે દેવશયની એકાદશી પણ કહેવામાં આવે છે. આ એકાદશીનું વ્રત ખૂબજ પાવનકારી છે. પુરાણમાં આ વ્રતની કથા નીચે મુજબ કહેલી છે :—

મંધાતા નામે મનુવંશમાં એક ચક્રવર્તી રાજા થઈ ગયો. તે પ્રજાવન્ધક હતો. તે સત્તવાદી હતો. તે ધર્મેશા નીતિ અને ધર્મનું પાલન કરતો. તે ન્યાયી હતો. તે પ્રજાને પ્રિય હતો. પ્રજાના સુખ માટે તે હંમેશા કાર્યથીય રહેતો. થોડો સર્વપ્રકારે સુખી હતા. પણ પછી એક વર્ષ વરસાદ ન પડ્યો. અન્ન પાક્યું નહિ. થોડોને અન્નની તાણ પડી. થોડો દુઃખી થયો. પછીના થોડા વર્ષોમાં પણ આવીજ પરિસ્થિતિ રહી એટલે દુકાળ પડ્યો. દુકાળને લીધે થોડો ખૂબ દુઃખી થયો. થોડો મંધાતા રાજા પાસે આવ્યો. વિષ્ણુ ભગવાનને રીઝવવા માટે કંઈ કરો એવી વિનંતી કરી જણાવ્યું. 'જનતનો તાત અવરજ દુષા કરશે અને વરસાદ વરસાવશે. સર્વનો આધાર અન્ન છે. અન્ન વિના પ્રાણ ટકી શકે નહિ. જુખના દુઃખ જેવું મીઠું કોઈ દુઃખ નથી.' રાજાએ કહ્યું કે એણે કોઈ પાપ ક્યું નથી છતાં પણ પ્રજા દુઃખથી પીડાય છે માટે એનો ઉપાય કરવોજ જોઈએ. પ્રજાને સંત્વન આપ્યું.

પછી રાજા અગ્નિશ ઋષિના આશ્રમે ગયો. ઋષિ પાસે જઈ વિનયથી સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યો. ઋષિએ આશીર્વાદ આપ્યા અને આશ્રમમાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું. રાજાએ દુકાળની અને પ્રજાના દુઃખની બધી વાત કરી અને તે માટે કોઈ ઉપાય સૂચવવા પ્રાર્થના કરી. ઋષિને અનુકંપા ઉપજી. ઋષિએ અપાડ સુદ ૧૧ પક્ષા એકાદશીનું વિધિ સર વ્રત કરવાનું સૂચવ્યું અને તેનો વિધિ સમજાવ્યો. આ વ્રત કરવાથી વૃષ્ટિ થશે અને અનાજ પાકશે એટલે દુકાળનું દુઃખ દૂર થશે એમ કહ્યું. રાજા ઋષિને પ્રણામ કરી પાછા ફર્યો. પછી રાજા, રાણી અને પ્રજાએ વિધિસર આ એકાદશીનું વ્રત કર્યું. એના પુણ્યના પ્રતાપે સારી વૃષ્ટિ થઈ. સારું અનાજ પાક્યું. દુકાળના દુઃખનું નિવારણ થયું. સર્વે આનંદ ઉપાયો. થોડો પાછા સુખી થયો. આમ આ વ્રત કરનારના સર્વે દુઃખ દૂર થાય છે અને અંતે તેનો વૈકુંઠમાં વાસ થાય છે.

આખા વરસની અગિયારસો ન કરી શકનાર ચાનુમાંસ એટલે ચાર માસની એકાદશીઓ કરવાનું વ્રત અપાડ સુદ ૧૧થી લે છે. ભવિષ્યપુરાણમાં એમ લખેલું છે કે મોક્ષની ઈચ્છા રાખનારે વિષ્ણુ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા આ દિવસથી આ વ્રત શરૂ કરવું અને આજ દિવસથી ચાનુમાંસ વ્રતનો આરંભ કરવો. ભવિષ્યોત્તરપુરાણ અને બ્રહ્માંડ પુરાણમાં પણ આ વ્રત કથા કહેવામાં આવી છે.

❧

M/s. BENGAL TEA COMPANY LTD.

9, Brabourne Road,

CALCUTTA-700001.

:- કામિકા--પવિત્રા એકાદશી :-

અપાઠ વંદ ૧૧

આ એકાદશીનું નામ કામિકા અથવા પવિત્રા એકાદશી છે. આ મત કરવાથી મનના મનોરથો પૂરા થાય છે. દસમને દિવસે સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠી, સ્નાનાદિથી પરવારી એકવાર ભોજન કરવું જોઈએ. અગિયારમને દિવસે સૂર્યોદય થાય તે પહેલાં ઉઠી, સ્નાનાદિથી પરવારી ઉપવાસ કરવો જોઈએ. અને ઠી વિષ્ણુ ભજવાનનું સ્તવન કરવું જોઈએ. રાત્રે જાગરણ કરી પ્રભુનું કીર્તન કરવું જોઈએ. બીજા દિવસે એટલે બારમને દિવસે સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠી, સ્નાનકર્મથી પરવારી પારણા કરવા જોઈએ. શ્રી વિષ્ણુ ભજવાનનું તુલસી વડે એક માળથી પૂજન કરવું જોઈએ. આ રીતે કામિકા એકાદશીનું મત કરનાર સર્વપ્રકારે સુખી થઈ અતિ માતાપદને પામે છે. આ મત કરનારને મરણ વખતે વમના ભવંકર દૂતનાં દર્શન થતાં નથી, તેની અવગતિ થતી નથી અને તેને નીચ યોનિમાં જન્મ લેવો પડતો નથી.

આ મતનું માહાત્મ્ય બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં વર્ણવ્યું છે.

卐

કયા સાંભળ્યા પછી

કયા સાંભળ્યા પછી કરેલાં પાપ માટે હૃદયમાં પરતાવે જાય તે જોઈએ.

કયા સાંભળ્યા પછી સ્વભાવ સુધરવો જોઈએ.

કયા સાંભળ્યા પછી હૃદયમાં પ્રભુપ્રેમ જાગવો જોઈએ.

કયા સાંભળ્યા પછી એવો ભાવ જાગવો જોઈએ કે માયી થાસે જે કંઈ છે તે પ્રભુનું છે ને હું તો પ્રભુનો નમ્ર પ્રતિનિધિ છું.

કયા સાંભળ્યા પછી હૃદયમાં જો આવો નિર્મળ ભાવ ન જાગે તો કયા સાંભળી નકામી છે.

પૂ. ડૉંગરેલ મહારાજ

卐

—: પુત્રદા-પુત્રદાયિની એકાદશી :-

આવણ સુદ ૧૧

આ એકાદશીનું નામ પુત્રદાયિની એકાદશી છે. આ વ્રત કરનારને એના પુણ્યના પ્રતાપે પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય છે.

મહિષ્મતી નામે સુંદર નગરી હતી. ત્યાં મોહજીત નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ સત્યપ્રિય, ન્યાયી અને પ્રજાવન્સલ રાજા હતો. એ ધર્મ અને નીતિનું પાલન કરતો હતો. લોકોના સુખને માટે એ હંમેશા કાષ્ઠીલ રહેતો. રાજ સર્વવાતે સુખી હતો; પરંતુ એને કોઈ પુત્ર ન હતો તેનું એને દુઃખ હતું. પુત્ર વિનાના સુખનો શો ખપ ? એમ માની એ ચિંતાનુર રહેતો હતો. રાજાએ ડાહ્યા પ્રજાજનોને બોલાવી પોતાની ચિંતા જણાવી કહ્યું, 'મેં કદી અધર્મ' આચર્યો નથી, પ્રજાને દુઃખ દીધું નથી, કોઈની ખોટી રીતે સત્તામણી કરી નથી, કોઈ પરસી ઉપર કુદમિટ કરી નથી, હંમેશાં ધર્મનું જ આચરણ કર્યું છે, વિના અપરાધે કોઈને દંડ કર્યો નથી, શ્રદ્ધાથી દેવ અને બ્રાહ્મણને પૂજ્યા છે, તો પછી મને પુત્રનું દુઃખ શા માટે છે ? કયા ઉપાય કરવાથી એ દુઃખ દૂર થાય ?'

પ્રજાજનોના આગેવાનોએ એ પ્રશ્નના ઉત્તર માટે લોમશ ઋષિના આશ્રમે જવાનું નક્કી કર્યું. લોમશ ઋષિ ત્રિકાળજ્ઞાની હતા. આગેવાનોએ આશ્રમમાં આવી ઋષિને નમ્રભાવે પ્રણામ કર્યા. ઋષિએ એમને આશીર્વાદ આપ્યા. પ્રજાજનોએ પોતાના રાજા મોહજીતને પુત્ર નથી તેનું દુઃખ છે તો તે દૂર કરવાનો ઉપાય સૂચવવા પ્રાર્થના કરી. ઋષિને અનુકંપા ઉપજી. રાજાને શા માટે પુત્ર નથી તે અંગે ધ્યાન ધર્યું અને પ્રજાજનોને કહ્યું 'પૂર્વજન્મમાં મોહજીત રાજા એક વસુકિ હતો. વ્યાપાર માટે એ જુદે જુદે સ્થળે ફરતો હતો. એક વાર ઉનાળાના દિવસે અતિથય જરમીને લીધે એને ખૂબ તરસ લાગી. એક કૂવા ઉપર એ પાણી પીવા માટે ગયો, ત્યાં એક બાથ પોતાના વાછરડા સાથે પાણી માટે આવી ઘસુ એણે શાથ અને વાછરડાને હાકી કાઢ્યા અને પાણી પીવા માટે આપ્યું નહિ. એ પોતેજ પાણી પી ગયો. આનું એને પાતક લાગ્યું એટલે તમારો રાજા આ જન્મે વાંઝિયો રહ્યો છે.' પ્રજાજનોએ એનો ઉપાય સૂચવવા પ્રાર્થના કરી. એટલે ઋષિએ કહ્યું 'રાજા, રાણી અને તમે પ્રજાજનો જે શાવણ સુદ ૧૧ જે પુત્રદાયિની એકાદશી મનાય છે તેનું વિધિસર વ્રત કરશો તો તેના પુણ્યના પ્રતાપે રાજાને ત્યાં પુત્ર થશે અને એના દુઃખનું નિવારણ થશે.' અને પછી પ્રજાજનોને આ વ્રતની વિધિ સમજાવી. પ્રજાજનો નગરમાં પાછા આવ્યા રાજાને સર્વવાતથી વાકેફ કર્યા. શાવણ સુદ ૧૧ને દિવસે સર્વેએ પુત્રદા એકાદશીનું વ્રત કર્યું. તે દિવસે બધાએ ઉપવાસ કર્યો, રાત્રે જાગરણ કર્યું. પ્રભુનું ભજન-કીર્તન કર્યું અને ભારસને દિવસે બ્રહ્મજ્યોત્સ્ન કરાવ્યું. આ વ્રતના પુણ્યના પ્રતાપે રાજાને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો. સર્વે સુખી થયાં.

આમ આલોકમાં અને પરલોકમાં સુખની ઈચ્છાવાળા સી પુરૂષે આ વ્રત કરવું. આ વ્રત કરનારે સર્વે પાપોથી મુક્તિ, દર્શનસ્વર્ગે જાય છે અને આલોકમાં સંતાન સુખ ભોગવવા ભાગ્યશાળી થાય છે. આ પ્રમાણે ભવિષ્ય પુરાણ અને ભવિષ્યોત્તર પુરાણમાં આ એકાદશીનું મહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે.

મન

--:અળ એકાદશી:--

માવણ વહ ૧૧

આ એકાદશીનું નામ અળ એકાદશી છે. એનું ઘટ કરનારના સર્વે દુઃખો નષ્ટ થાય છે અને અંતે એ સોભા પામે છે.

હરિશ્ચંદ્ર એક મહાન સત્યવાદી, મહા પ્રતાપી અને ન્યાયપ્રિય રાજા હતા. રાજાની માફક જોની પ્રજા પણ સત્યાચરણ કરતી હતી ને નીતિપરાયણ અને ધર્મનિષ્ઠ હતી. રાજાની પત્નીનું નામ તારામતી હતું. તે સર્વગુણ સંપન્ન, પતિવ્રતા અને સતી નારી હતી. તેઓનું દાંપત્ય જીવન સુખી હતું. તેમને શેહિત નામે એક પુત્ર હતો. વશિષ્ઠમુનિ એના ગુરુ હતા. ઈંદ્રને હરિશ્ચંદ્રના સત્યવાદીપણાને લીધે પોતાનું સિંહાસન ગ્રભાવવાનો ભય લાગતો હતો, ઈંદ્રની સલામતી તારદજીએ હરિશ્ચંદ્રના અતિ વખાણ કર્યા. જ્યે તે વઈ જાય પણ સત્યને એ છોડે નહિ એવો એ રાજા છે એમ કહ્યું. વિશ્વામિત્ર અને વશિષ્ઠમુનિ વચ્ચે આ વિષે વિવાદ થયો. વિશ્વામિત્રે હરિશ્ચંદ્રની કચેરી કરવાનું નક્કી કર્યું.

બ્રાહ્મણના વેશમાં રાજા હરિશ્ચંદ્રના દરબારમાં આવી વિશ્વામિત્રે પુત્રીના લગ્ન અંગે સવાલાખ તોલા સોનાની માંગણી કરી. રાજાએ તે આપવા માટે વચન આપ્યું. જરૂર પડ્યો ત્યારે એ સોનું માગીશ એમ કહી તે ચાલ્યા ગયા. પછી એક અલૌકિક નર્તકી દરબારમાં આવી. એણે પોતાની નૃત્યકળાથી હરિશ્ચંદ્રને રાજા કર્વો અને વરદાનમાં રાજા પાસેથી રાજ્યની માંગણી કરી. રાજાએ રાજ્ય આપવા હા પાડી એટલામાં વિશ્વામિત્ર મુનિ આવ્યા. એટલે પેલી નર્તકીએ રાજ્યમુગ્ધ મુનિને આપ્યો. મુનિ રાજ્યમુગ્ધ મસ્તકે ચઢાવી સિંહાસન પર જોડવાયા. રાજાએ રાજ્યમહેલમાં જઈ તારામતીને બનેલી ઘટનાથી વાકેફ કરી. સતી તારામતીએ કહ્યું, ‘સત્યને ખાતર સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવો, અરે પ્રાણ પણ આપવો પડે તો તે આપવામાં પણ જરાએ સંકોચ અનુભવવો નહિ’.

વિશ્વામિત્ર મુનિએ હરિશ્ચંદ્ર તથા તારામતીને અવોધ્યા છોડી ચાલ્યા જવા માટે સૂચના કરી. પણ જ્યે તે, નર્તકીને પોતે કંઈ વચન નથી આપ્યું એમ કહે, તો રાજ્ય પાછું સોંપવા માટે તૈયારી બતાવી. હરિશ્ચંદ્ર, તારામતી અને શેહિત ત્રણે સત્યના પૂજારી હતાં. ત્રણે સત્યના માંગેથી રૂબાં નહિ. તેમણે બધા આગૂપણે ઉતારી નાખ્યા અને પછેરેલે વસ્ત્રે અવોધ્યાનો ત્યાગ કરવાની તૈયારી કરી ત્યારે વિશ્વામિત્રે હરિશ્ચંદ્ર પાસે આપેલ વચન મુજબ સવાલાખ તોલા સોનાની માંગણી કરી. હરિશ્ચંદ્રે એક માસની મુદત માગી અને કપાઈને સોનું આપવાનું વચન આપ્યું.

હરિશ્ચંદ્ર, તારામતી અને શેહિત—ત્રણે જણે જંગલ તરફ પ્રયાણ કર્યું. ચાલવાથી અને અતિથય પરથીને લીધે તેઓ હેરાન પરેશાન થયાં. તારામતી જમીન પર બેસી ગઈ. પુત્ર શેહિતને ખાવા માટે માંગણી કરી. હરિશ્ચંદ્ર જમીની શોધમાં જવા પણ કંઈ મળ્યું નહિ. પાછા ત્રણે અરણ્યમાં આગળ ચાલ્યાં. શેહિત ભૂખે તરસે પછાઈ પડ્યો. તારામતી પણ પાણી વિના વ્યાકુળ બની. રાજા પાણીની શોધમાં જવો પણ કંઈ મળ્યું

નહિ એટલે નિરાશ હદલે પાછો ફરે. આ દુઃખમાંથી ઉતારવા તે પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગે, પછી તેઓ કાથીમાં જન્માક્રિતારે આવ્યાં, પાણી પીધું. ફોળા વીણી લાવ્યાં અને ભૂખ નૃપા દાંત કર્યાં. હરિશ્ચંદ્રે કાથીમાં કામની ચોધ કરી પણ તે ન મળ્યું. જન્મલમાંથી લાકડા વીણી તેનો ભારો બનાવી તે વેચતો. તેમાંથી જે કંઈ મળ્યું તેમાંથી ભોજન બનાવી, ત્રણે જણા જમતા. રોજ આ પ્રમાણે ચાલ્યું. જે કંઈ બચતું તેનું રાજ સોનું ખરીદતો કારણ કે તે વિશ્વામિત્રને આપવાનું હતું. એક માસની મુદત પૂરી થવાના એક દિવસ પહેલાં વિશ્વામિત્રનો શિષ્ય સોનું લેવા માટે કાથી આવ્યો. છેલ્લે દિવસે હરિશ્ચંદ્રે કાથીનગરના ચોકમાં કુટુંબચલ વેચાવા ઊભા. તારામતીને દારી તરીકે એક માળીને વેચી તેનું પચાસ હજાર તોલા સુવર્ણ આપ્યું. સાથે રોહિતને પણ વેચ્યો તેનું પચાસ હજાર તોલા સુવર્ણ આપ્યું. પોતે એક ચંડાળને ત્યાં વેચાશે તેનું પચાસ હજાર તોલા સુવર્ણ આપ્યું. આમ સવા લાખ તોલા સુવર્ણ મળ્યું તે વિશ્વામિત્રના શિષ્ય નક્ષત્રને અર્પણ કરી દીધું અને પોતાની પાસે જે કંઈ હતું તે બધું દક્ષિણમાં આપી દીધું. રાજ હરિશ્ચંદ્રે આમ પોતાનું વચન પાળ્યું.

માળીને ત્યાં તારામતીને ધરતું બધું જ કામકાજ કરવું પડ્યું. રોહિતને પણ ભગીવાનું કામ કરવું પડ્યું. એક દિવસ વિશ્વામિત્રની માયાથી રોહિતને એક વિષધરે દેશ દીધો. રોહિત પૂર્ણી પર ગયો પડ્યો. તારામતીને જલ્દ વર્તા તે પુત્ર પાસે આવી, તેને છાતી સરસો ચાંપી કલ્પાંત કરવા લાગી. રોહિતને ઉચ્છ્રી તારામતી સ્મશાનમાં આવી. અગ્નિદાહ દેવા માટે લાકડા વીણી લાવી, પિતા તોષાર કરી. એવામાં હરિશ્ચંદ્રે આવી સ્મશાનનો લાગો માંગ્યો. સતીએ પોતાના પતિને ઓળખ્યો. પુત્ર રોહિતનું અવસાન થયું છે એમ કહ્યું અને લાગો આપવા માટે એની પાસે કંઈ જ નથી તેમ જણાવ્યું. તારામતી લાગના નાણાંની ભિક્ષા માગવા કાથી નગરમાં આવી, મહેલ નજીક આવી ત્યાં રાજપુત્ર એના પત્ર આગળ આવ્યો અને મૃત્યુ પામ્યો. પાછળ રાજ આવતો હતો. પોતાના પુત્રના શબને જોયું. તારામતી ડાકણ છે એમ કહી એનો શિરચ્છેદ કરવાની સેવકોને આજ્ઞા આપી. તારામતીનો સ્મશાનમાં શિરચ્છેદ કરવાની ચંડાળે હરિશ્ચંદ્રને આજ્ઞા કરી. હરિશ્ચંદ્રે તલવાર ઉગામી અને જ્યાં પાત્નીનું ડેકું કાપવા જાય છે ત્યાં ભગવાન વિષ્ણુએ જાતે હાજર થઈ એનો હાથ પકડી લીધો. પ્રભુને પોતાની સમક્ષ અન્ન દેવાની સાથે જોઈને હરિશ્ચંદ્રે કૃતાર્થ થયો. વિશ્વામિત્રે પોતાની માથાને પાછી જેથી લીધી, રોહિત આજસ મરડી ભેઠો થયો. રાજપુત્ર પણ ભેઠો થઈ પોતાના પિતાને વળગી પડ્યો. હરિશ્ચંદ્રે એનું રાજપાટ પાછું સોંપી વિશ્વામિત્રે પોતાના તપોભજનું પુણ્ય હરિશ્ચંદ્રને અર્પણ કર્યું. હરિશ્ચંદ્રે પાછા અયોધ્યા આવ્યા અને રાજ કારભાર સંભાળી લીધો. સર્વજ્ઞ આનંદ છવાઈ ગયો. સમયો જય થયો.

એકવાર ગૌતમ ઋષિ આયોધ્યામાં આવી ચક્રવા. રાજ હરિશ્ચંદ્રે એમનો વિનય પૂર્વક સન્કાર કર્યો. પ્રણામ કરી પોતાને વીતેલા દુઃખોની વાત કરી અને આવા દુઃખો કોઈને ન પડે તે માટે કોઈ દ્રવ્ય ભતાવવા પ્રાર્થના કરી. ગૌતમઋષિએ કાવણ વદ ૧૧ જે અજ એકાદશી કહેવાય છે તેનું દ્રવ્ય કરવાનું સૂચવ્યું. અને તેનો વિધિ સમજાવ્યો. આ દ્રવ્ય કરવાથી સંસાર પાથોનો નાશ થાય છે અને દુઃખોનું નિવારણ થાય છે. હરિશ્ચંદ્રે રાજ્યે આ દ્રવ્ય કર્યું અને ફરી એમને કોઈ દુઃખ પડ્યાં નહિ અને અંતે તેઓ મોક્ષ પામ્યાં. બ્રહ્માંડ પુરાણમાં આ એકાદશીનું મહાન્યથ્ય જણેલું છે.

—: પરિવર્તિની અથવા વામન એકાદશી :—

ભાદરવા સુદ ૧૧

આ એકાદશીનું નામ વામન એકાદશી છે. તેને પરિવર્તિની એકાદશી પણ કહેવામાં આવે છે,

ત્રેતાયુગમાં બધા સજ્જ રાજ્ય કરતા હતા. તે વિષ્ણુનો પરમ ભક્ત હતો. તે મહાન દાનેશ્વરી અને એકવચની હતો. તે ધર્મનિષ્ઠ અને કર્મનિષ્ઠ હતો. તે જપ, તપ, વ્રત કરતો અને જ્ઞાન ભોજન કરાવતો. ઈંદ્ર રાજ્યને ભય લાગ્યો કે બહિરાજ એના તપ, દાન અને વસોના પુણ્યથી એનું સિંહાસન લઈ લેશે. ઈંદ્ર રાજ્ય વિષ્ણુ ભગવાન ઘાસે જવા. ધ્રુવને પ્રભુમ કર્ણ. પોતાની ચિંતા વ્યક્ત કરી. ધ્રુવને રક્ત કરવા પ્રાર્થના કરી. વિષ્ણુએ વામન રૂપ ધારણ કરી બહિરાજ પાસે ત્રણ ડગલાં પૂરવી માગી. બહિના ગુરુ ભૂગુએ બહિને કહ્યું કે વામનરૂપે શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન પધાર્યા છે. બહિરાજએ પોતાની જાતને ધન્ય માની. ત્રણ ડગલાં પૂરવી આપવાનો બહિરાજએ સંકલ્પ કર્યો. પછી વિષ્ણુ ભગવાને ત્રિવિક્રમનું રૂપ ધારણ કર્યું. એક પગલાંમાં આખી પૃથ્વી આવરી લીધી, બીજા પગલે સમગ્ર લોક આવરી લીધું. ત્રીજા પગલાં માટેનું કામ આપવા બહિરાજને કહ્યું. બહિરાજએ પોતાનો દેહ અર્પણ કર્યો. વિષ્ણુએ એમનો પગ એના માથા પર મૂક્યો અને રક્ષાતલમાં સંધ્યા. બહિરાજએ વિષ્ણુના પગ પકડી લીધા તે દેહરૂપ જ નહિ. અને એની સાથે પાતાળમાં રહી એનું રક્ત કરવા પ્રાર્થના કરી. અંતે વિષ્ણુએ વચન આપ્યું કે પોતે ચાર માસ સુધી એના દ્વારપાલ બની એનું રક્ત કરશે.

વામન એકાદશીનું વિધિવિધ કરનારને ઈશ્વર પ્રાપ્તિ થાય છે. કોઈ એમાં સંશય નથી.

આ પ્રવાસે સ્કંદ પુરાણમાં આ એકાદશીનું માહાત્મ્ય કહેલું છે.

ભાગીદાર

પુણ્યનાં કામોમાં જે સાથ, સહકાર અને પ્રેરણા આપે છે તે પુણ્યના ભાગી બને છે.

ને પાપના કામમાં જે સાથ, સહકાર ને પ્રેરણા આપે છે તે પાપનો ભાગીદાર બને છે.

પૂ. ડેંગરેલ મહારાજ

—: ઈંદિરા એકાદશી :-

બાદરવા વદ ૧૧

આ એકાદશીનું નામ ઈંદિરા એકાદશી છે. આ વ્રતના પુણ્યના પ્રતાપે અધિજાતિ પામેલા પિતૃઓની મુક્તિ થાય છે.

માહિમતી નામે એક નગરી હતી. ત્યાં ઈંદ્રસેન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે વિષ્ણુનો પરમ ભક્ત હતો. તે જાતવાદી હતો. તે કર્મનિષ્ઠ અને પરમનિષ્ઠ હતો. તે પ્રભુભજનમાં મગ્ન રહેતો હતો. દૃશ્ય દૃશ્ય નારદજી એના દરબારમાં પધાર્યા. ઈંદ્રસેને ઉઠી એમને આવકાર આપ્યો, નમસ્કાર કરી, આસને બેમાડ્યા. એક બીજને હોમકુશળ પૂછ્યા. પછી રાજાએ નારદજીને આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું. નારદજીએ કહ્યું કે તમારા પિતાજીનો એક સંદેશો આવવાના ઈરાદાથી પોતે આવ્યા હતા. તેમણે કહ્યું કે ચમપુરીમાં તમારા પિતાજી સાથે ચારી મુલાકાત થઈ. પોતે ક્યાં પાપને કારણે અધિજાતિ પામી ચમપુરીમાં પડ્યા છે તેની ખબર નથી. એમાંથી ઉગરવાનો અને સ્વર્ગમાં વાસ થાય એનો કોઈ ઉપાય કરવા માટે કહાવ્યું છે. ઈંદ્રસેને હાથ જોડી નારદજીને એનો ઉપાય બતાવવા માટે વિનંતી કરી. નારદજીએ કહ્યું કે બાદરવા વદ ૧૧ જેનું નામ ઈંદિરા એકાદશી છે તેનું વિધિસર વ્રત કરવાથી તેનું જ પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય તે તમારા પિતાને અર્પણ કરવાથી એમની મુક્તિ થશે અને પછી નારદજીએ એ વ્રતનો વિધિ કહી સંબોધાવ્યો. દસમને દિવસે 'સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠવું', સ્નાનાદિથી પરવારી એકવાર ભોજન કરવું. અગિયારમને દિવસે ઉપવાસ કરવો. રાત્રે જાગરણ કરવું. પ્રભુ ભજન કરવું, ભારસને દિવસે સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠી, સ્નાનાદિથી પરવારી પારણાં કરવાં.

ઈંદ્રસેને, રાણીએ અને પ્રજાજનોએ આ વ્રત વિધિસર કર્યું. તેના પુણ્યના પ્રતાપે રાજાના પિતાનો ઉધાર થયો અને સ્વર્ગે ગયા. પ્રજામાં રાજાનો જય જયકાર થયો. અંતે ઈંદ્રસેન પણ સર્વપ્રકારના સુખ ભોગવી લેકુંડે ગયા.

આમ આ ઈંદિરા એકાદશીનું વ્રત કરનારના અધિજાતિ પામેલા પૂર્વજોનો ઉધાર થાય છે. બ્રાહ્મવેતર્ પુરાણમાં આ એકાદશીનું માહાત્મ્ય આવેલેલું છે.

卐

M/s. PARIKH STEEL PRIVATE LTD.

4, Dalhousie Square East,

6th Floor, Room No. 116

CALCUTTA-700001, Phone : 23-9760

—: પાંશાકુશા એકાદશી :—

આસો સુદ ૧૧ :

આ એકાદશીનું નામ પાંશાકુશા એકાદશી છે.

કાથી, કેદાર, પુષ્કર, કુરુક્ષેત્ર, અયોધ્યા, મથુરા, દ્વારિકા વગેરે સ્થળોની વાત્રાથી જે પુણ્ય મળે તેના કરતાં વિશેષ આ એકાદશીનું વ્રત કરવાથી મળે છે. જે કોઈ વિધિસર આ એકાદશીનું વ્રત કરે તેના પુણ્યથી એની દસ પેઢીનો ઉદ્ધાર થઈ જાય અને જન્મ મરણના ફેરામાંથી મુક્ત થઈ જાય. એને એનો લેકુંઠમાં વાસ થાય છે.

આ વ્રતને દિવસે જે કંઈ મળે તેનું બ્રાહ્મણ કે યોગ્ય પાત્રને દાન કરવું જોઈએ, સારા કાર્યો કરવા જોઈએ, પ્રભુનું સ્તવન કરવું જોઈએ, કપટ ત્યજવું જોઈએ, અભિમાન ત્યજવું જોઈએ. આમ કરવાથી આલોકમાં અને પરલોકમાં સર્વ પ્રકારનું સુખ મળે છે.

બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ અને બ્રહ્માંડ પુરાણમાં આ એકાદશીનું માહાત્મ્ય વર્ણવેલું છે.

પ્રજ્ઞામ અને પદાર્થ

પ્રભુ પદાર્થની નહિ, પ્રજ્ઞામથી રીંછે છે.

પદાર્થથી રીંછે તે જીવાત્મા ને પ્રજ્ઞામથી રીંછે તે પરમાત્મા.

પ્રભુને પ્રેમપૂર્વક પ્રજ્ઞામ કરવાથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે ને જીવને ઘણો લાભ થાય છે.

ભેદ ત્યાં ભય

જ્યાં ભેદ છે ત્યાં જ ભય છે.

જ્યાં અભેદભાવ છે ત્યાં ભયનું નિશાન જ નથી.

પૃથ્વીને તો પોતાને દેશ દેશ આવનાર તસક નાગમાં પણ ભયવદ્ભાવ સેળ્યા હતો ને તેથી તેમના હૃદયમાં દિવ્ય અભેદભાવ રિષ્ટ થયો હતો. પછી એને ભય કોનો ઊભો...ને યાને ટોપ ?

કથા સંભળ્યા પછી માનવીનો હૃદયમાં સર્વત્ર એક જ પરમાત્મતત્ત્વ વ્યાપકપણાનો અનુભવ થાય છે ને તેથી હૃદયમાં સર્વ પરત્વેના અભેદભાવ રિષ્ટ થવાને લીધે કોઈનોય કયોય ભય પીડતો નથી.

પૂ. ડૉનલ્ડ અહારાજ

— રમા એકાદશી

આસો વડ ૧૧ :

આ એકાદશીને રમા એકાદશી કહેવામાં આવે છે.

પૂર્વે મુચકંદ નામે એક રાજ હતો. એનો અપાર વેબવ હતો. તે ખૂબ બુદ્ધિશાળી અને તેજસ્વી હતો. ૧૫, વરુણ, કૃષ્ણ જેવા એના મિત્રો હતા. તે વિશ્વનો મહાન ભક્ત હતો. તે સત્યગી હતો. તે ખૂબ શસ્ત્રવી અને કીર્તિવાન હતો. એના વંશમાં એક અતિ બુદ્ધિશીલ અને બુદ્ધિશાળી પુત્રી હતી. તેનું નામ ચંદ્રભાગા હતું. તે ધર્મનિષ્ઠ હતી. તેનું લગ્ન શોભન નામના એક મુલક સાથે થયું હતું. ચંદ્રભાગા પતિમતા નાચી હતી. એકવાર શોભન સાસરામાં આવ્યો હતો ત્યારે રમા એકાદશી આવી. સતી ચંદ્રભાગાએ પતિને આ એકાદશીનું મત કરવા માટે સમજાવ્યો. શોભને ઉપવાસ કરવાની ના પાડી. ભૂખ્યા રહેવું એને માટે અશક્ય હતું. અન્ન વિના એના પ્રાણ ટકશે નહિ એમ કહ્યું. ચંદ્રભાગાએ કહ્યું કે આ વ્રત કરવાની રાજ આજ્ઞા છે અને તેનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે નહિ. ઉલ્લંઘન કરનારને રાજ દેડ કરે. ભૂખ સહન ન થાય તો પોતાને ઘેર પાછા ચાલ્યા જવા માટે શોભનને કહ્યું. પણ ઉમેયું કે જો તમે મન દૃઢ કર્યો તો આ મત કથી શક્યો. તે મોક્ષને માર્ગે ભઈ જશે. શોભને ચંદ્રભાગાની વાત માની રમા એકાદશીનું વિધિપૂર્વક વ્રત કયું. એણે ઉપવાસ કર્યો. નગરજનો સાથે એણે જાગરણ કયું અને પ્રભુભક્તિ કરી પણ સવાર થતાં પહેલાં એના જળામાં પાણીનો શોષ થયો, એને મહાકષ્ટ થયું અને એનો પ્રાણ ચાલ્યો જયો.

પતિના મૃત્યુથી ચંદ્રભાગાને ઘણેજ આઘાત થયો. પોતાના પતિના મૃતદેહ સાથે ચિતામાં બળી મરવાનો એણે નિર્ણય કર્યો. પરંતુ પિતાએ એમ નહિ કરવા સમજાવી. ચંદ્રભાગા પિતાના ધરમાં રહી. હવે શોભને રમા એકાદશીનું વ્રત કયું હતું તેના પુરુષના પ્રભાવે મંદરાચલ પર્વતની પાસે દેવનગરીમાં રાજ કુટુંબમાં એનો જન્મ થયો. દેવનગરી અતિ સમૃદ્ધ અને રમણીય હતી. એમાં મોટા મહાલયો હતા, ભાગ્યગીચાઓ હતા. પ્રજા સર્વ વાતે સુખી હતી. શોભન દેવનગરીનો રાજ બન્યો. એના રાજદરબારની શોભા અનેથી હતી. રત્નજડિત એનું સિંહાસન હતું. ગાંધિવો અને નર્તકીઓ દરબારમાં ગાનવાદન અને નૃત્ય કરતાં. અતિ કિંમતી આભૂષણો પહેરી એ રાજસિંહાસન પર બેસતો. એ ઉદાર અને ન્યાયી હતો. એ પ્રજાવત્સલ હતો. એકવાર મુચકંદ નગરમાંથી સોમશર્મા બ્રાહ્મણ જ મહાવિદ્વાન પંડિત હતો તે શોભનના દરબારમાં આવી લાગ્યો. શોભનના રૂપ અને કાનિ જોઈ એને પોતાના રાજનો જમાઈ હતો, ચંદ્રભાગાનો પતિ હતો, એમ ઓળખી લેતા વાર લાગી નહિ. સોમશર્માએ પોતાનો પરિચય આપ્યો. શોભનમાં પૂર્વ સ્મૃતિ જાગૃત થઈ. પોતાની પાત્રી ચંદ્રભાગાના સમાચાર પૂછ્યા. સોમશર્માએ બધાના કુશળ સમાચાર કહ્યા. સોમશર્માએ શોભનને આ બાદી થી રીતે પ્રાપ્ત થઈ તે પૂછ્યું. શોભને કહ્યું 'એ બધા રમા એકાદશી વ્રતનો પ્રભાવ છે. પણ એ મત સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી નહોતું કયું' એટલે આ રાજ્ય અચળ રહેશે નહિ. જો ચંદ્રભાગા આ એકાદશીનું

વિધિસર વ્રત કરે અને તેનું પુણ્ય મને, આપે તો આ સંભવ અચળ રહે, સોમશર્માએ ઘેર પાછા ફરી ચંદ્રભાગાને આ વાતની જાણ કરી. ચંદ્રભાગાએ સોમશર્મા સાથે પોતાના પતિ પાસે દેવનગરી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ મંદરાચલ પર્વત પાસે આવી લાગ્યાં. ત્યાં વામદેવ ઋષિનો આશ્રમ હતો. વામદેવ ઋષિએ ઘણી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. ચંદ્રભાગા અને સોમશર્માએ ઋષિને નમ્રભાવે નમસ્કાર કર્યા, અને થયેલી એમનું પૂજન કર્યું. ઋષિ એમના પર પ્રસન્ન થયા. હવે ચંદ્રભાગાનો દેહ જો દિવ્ય બને તો જ એ દેવનગરીમાં જઈ શકે અને પોતાના પતિ શોભનને મળી શકે. વામદેવ ઋષિને આનો ઉપાય કરવા માટે બંનેએ પ્રાર્થના કરી. ઋષિને અનુકંપા ઉપજી. એમણે પોતાની મંત્રસિદ્ધિથી પોતાના કથકળનું પાણી મંત્રકું અને ચંદ્રભાગાને તેનો અભિષેક કર્યો. ચંદ્રભાગાની કાયા દિવ્ય બની, જાણે સાક્ષાત જોગમાયા. પછી વામદેવ મુનિ સાથે દેવનગરીમાં આવ્યાં. શોભને ચંદ્રભાગાને જોઈ, ખીજાણી. એ ખુશ થયા. ચંદ્રભાગાએ પછી રમા એકાદશીનું વિધિસર વ્રત કર્યું અને તેનું પુણ્ય પોતાના પતિ શોભનને આપ્યું. પછી પતિપત્ની સાથે સિંહાસને બિરાજ્યાં. બંનેએ અનેક સુખ અનુભવ્યું. સોમશર્માને માનથી વિદાય આવી. વામદેવ મુનિના પ્રેમથી પગ પૂજ્યા અને વિદાય આપી. સર્વે મુખી થયા.

આ પ્રમાણે રમા એકાદશી વિંતામણી અને કામધેનું જેવી છે. જે એનું વ્રત કરે છે તેનાં સર્વ પાપો નષ્ટ થાય છે અને તે દેવગતિને પામે છે. બ્રહ્મવેત પુરાણમાં આ કથાનું માહત્તમ કહેણું છે.

લક્ષ્મી માતા છે

લક્ષ્મી જીવભોગ્ય નિદિ, ઈશ્વરભોગ્ય છે.

લક્ષ્મીનો પતિ પરમાત્મા છે, ને જીવ દીકરો છે. જીવથી લક્ષ્મીનો મોજશોખમાં ઉપયોગ ન કરાય; વિવેકથી પ્રભુ-પ્રીત્યર્થે સદુપયોગ જ કરાય.

તો જ લક્ષ્મી મા રાજ્ય રહે.

હેવામાં એક ભાવ સતત જાગવો જોઈએ કે આ તન મારું નથી તો પછી પત પલ મારું ક્યાંથી હોય ?

ભગવદ્ભય જીવન

આમણે પ્રભુનાં ભાળડો છીએ ને આપણા પિતા સર્વશોધ ભગવાન છે એવા ભાવથી જો ભગવદ્ભય જીવન જીવે છે તે નિઃસંદેહ બની જીવે છે.

પરીમિતની ભાવના પણ આવી ઊંચી કક્ષાએ પહોંચી હતી. તેથી જ એણે શુકદેવજીને કહ્યું હતું કે 'પ્રભુ, હવે હું નિસંદેહ બની છું, મને તસક્તી બીક લાગતી નથી.'

—પુ. રંગદેવ મહારાજ

—: પચિની એકાદશી :—

અધિક માસ-૨૫૬ ૧૧

આખા વરસની ચોવીસે એકાદશીની વ્રતકથાઓ કહેવાય જઈ છે. હવે દર ત્રણ વરસે વધતાની આવતા ને પરમ પવિત્ર મનાતા અધિકમાસની કથા અહીં કહેવામાં આવે છે. અધિક માસને હિંદુઓ ખુબજ પવિત્ર માને છે.

અધિક માસમાં આવતી આ એકાદશીનું નામ પચિની એકાદશી છે. એ વ્રત કરનારને પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય છે અને અંતે એનો વેકુંઠમાં વાસ થાય છે.

માહિમતી નગરીમાં હૈદય નામે રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તે ઉદાર અને ન્યાયી હતો. તે કર્તવ્યનિષ્ઠ અને ધર્મનિષ્ઠ હતો. તે નીતિવાન હતો. એ રાજને અનેક રાણીઓ હતી પણ પુત્ર ન હતો. આથી રાજનું મન દુઃખી અને ચિંતાનુર રહેતું હતું. રાજાએ ઘણાં વ્રતો કર્યા પણ પુત્ર ન થયો. આથી એ હતાશ થયો. એને સંસાર પર લેરાગ્ય ઉપજ્યો. આથી એણે જગલમાં જઈ તપ કરવા નિશ્ચય કર્યો. એની સાથે એની સૌથી માનીતી રાણી પચિનીએ પણ જગલમાં જઈ પતિને સાથ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. બંને જગલમાં ગયાં. હૈદરે દસ હજાર વર્ષ તપ કર્યું પણ પુત્ર સુખ ન સંપાદ્યું. પછી એકવાર ફરતાં ફરતાં અત્રે ઋષિના આશ્રમમાં તેઓ આવી લાગ્યાં. અહિં રાણી પચિનીએ મહાસતી અનસૂયાને નમ્રતાપૂર્વક પ્રણામ કર્યો. અનસૂયાએ આસન આપી બેસાડી અને આજમનનું કારણ પછ્યું. રાણીએ કહ્યું કે મારા પતિ હજારો વર્ષથી તપશ્ચર્યા કરે છે પરંતુ એમની પુત્રની મનોકામના કેમ ફળની નથી ? એને માટે કોઈ ઉપાય બતાવવા માટે રાણીએ મહાસતી અનસૂયાને બે હાથ જોડી, પ્રાર્થના કરી.

મહાસતી અનસૂયા રાણી પચિનીનો વિનય અને વિવેક જોઈ પ્રસન્ન થયાં. એમણે કહ્યું કે અધિક માસની સુદ એકાદશીનું વિધિસર વ્રત કરવાથી પુત્ર પ્રાપ્તિ થશે. પછી બંનેએ ખુબ શ્રદ્ધા અને વિધિપૂર્વક આ એકાદશીનું વ્રત કર્યું અને તેમની ભક્તિથી પ્રભુ પ્રસન્ન થયા. ભગવાને વર માંગવા કહ્યું એટલે હૈદરે એક મહાપરાક્રમી, ભગવાન સિવાય બીજા કોઈથી નહિ મરી શકે એવો પુત્ર એને પ્રાપ્ત થાય એવી માંગણી કરી. પ્રભુ 'તથાસ્તુ' કહી અંતર્ધર્માન થઈ ગયા. પછી હૈદય રાજા અને રાણી પચિની ચોતાના રાજ્યમાં ચાલ્યા ફર્યા. પછી પચિની ગર્ભવતી થઈ અને એને પુત્રનો પ્રસવ થયો. પુત્રનું નામ કીર્તિવીર પાડ્યું. એણે જ રાવણને હરાવી કેદમાં પૂર્ણ હતો. પછી રાવણને પુલ્લંચ ઋષિએ છોડાવ્યો હતો.

આમ અધિક સુદ ૧૧—પચિની એકાદશીનું શ્રદ્ધાપૂર્વક વ્રત કરનારની પુત્ર માટેની મનોકામના પૂરી થાય છે એવું એનું મહાત્મ્ય પુરાણમાં વર્ણવેલું છે.

—: પરમા-એકાદશી :—

અધિક માસ-વદ ૧૧

આ એકાદશીનું નામ પરમા એકાદશી છે. આ એકાદશીનું વિધિસર મત કરનારને સુખ, સંપત્તિ અને કીર્તિ સંપાદે છે અને અતિ મોક્ષ મળે છે.

સુમેધા નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો. તે વિદ્વાન હતો. પણ અતિ ગરીબ હતો. એને ખાવાને પૂરતું અન્ન મળતું ન હતું. એની પત્ની સતીનાચી હતી. તે પતિસેવામાં મશગુલ રહેતી. અતિથિની પણ બને તેટલી એ સેવા કરતી. એ બ્રાહ્મણે પોતાની ગરીબીનું દુઃખ દૂર કરવા માટે પરદેશ જવાની અનુમતિ પોતાની પત્ની પાસે માંગી. પુરુષાર્થ વિના ભાગ્ય ફરવાનું નથી માટે પરદેશ જતું જોઈએ એમ પત્નીને સમજાવી. આ સર્વભળી પત્નીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. એણે પોતાના પતિને કહ્યું, 'જો ભાગ્યમાં સંપત્તિનું સુખ ન હશે તો જમે ન્યાં જશે તો પણ કંઈ વળવાનું નથી. આ જન્મે આપણે કોઈને કંઈ દાનમાં આપ્યું હશે તોજ આવતે જન્મે તેનું ફળ મળશે. માટે તમે પરદેશ જવાનો વિચાર માંડી વાળો અને અહિંજ રહો અને પ્રભુ ભક્તિ કરો. તમારા વિના હું એકલી થી રીતે રહી થકોશ' બ્રાહ્મણને આ વાત ગળે ઉતરી. એણે પરદેશ જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. એક દિવસ એમને ન્યાં કોડિલ્ય ઋષિનું આગમન થયું. બંને પતિ-પત્નીએ ખૂબ ભાવથી અને વિનયપૂર્વક સેવા પૂજા કરી. ઋષિને કષો ઉપાય કરવાથી પોતાની ગરીબીનું દુઃખ દૂર થાય એમ પૂછ્યું. એટલે ઋષિએ કહ્યું, 'તમે જો વિધિપૂર્વક પરમા એકાદશીનું વ્રત કરો તો તમારી નિર્ધનતાનો અંત આવશે અને તમને સુખ સંપાદશે.' બંને ઋષિને પળે લાગ્યાં. પછી બંનેએ પરમા એકાદશીનું વિધિસર મત કર્યું અને તેના પુણ્યના પ્રતાપે ત્યાંના રાજકુમાર એમની કુટિરે આવી ચઢ્યો. રાજકુમારનો પતિપત્નીએ યોગ્ય આદર સત્કાર કર્યો. આ બન્નેની ભાવના-ભક્તિ જોઈ રાજકુમાર ખુશ થયો અને તેણે એમને રહેવા માટે ઘર ભંધાવી આપ્યું અને આજીવિકા માટે વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. આમ એમની નિર્ધનતાનું દુઃખ મટ્યું.

આ પ્રમાણે જે કોઈ આ અધિક માસની બન્ને અગિયારસાં મત સંપૂર્ણ વિધિ સહિત શ્રાદ્ધ રાખીને કરશે તેને દેવને પણ દુર્લભ એવી સફળતિ, સંપત્તિ, કીર્તિ અને મુક્તિ પ્રાપ્ત થશે. એના મનના તમામ મનોરથો સફળ થશે અને એનો જન્મ-મરણના ફેરામાંથી છૂટકારો થશે.

❧

દીકરો નથી ? એમાં 'બોટુ' શું છે ?

પ્રભુએ દીકરો નથી આપ્યાં !

દીકરો ન હોય તો મારું શાને લગાડે છે ?

દીકરો ન હોય એમાં 'બોટુ' પણ શું છે ?

દીકરો બહુ લાલક હોય તો મામાપ એની આસક્તિમાં ફસાઈ જાય છે.

ને, દીકરો નાલાલક હોય તો મામાપની ઉપાધિને પણ પાર રહેતો નથી.

એ કરતાં તો દીકરો ન જ હોય તો કચીલ આસક્તિ પણ ન રહે ને વેદના પણ ન રહે. ને મન

પ્રભુના ચરણોમાં જ ચોટિલું રહે.

ભક્ત આવા સંતોષી ને રૂઝ વિચારવાળા હોય છે તેથી જ પ્રભુ એમના ઉપર દુરાજ રહે છે ને એમને સાદ પડે ત્યાં તરત જ દોડી જાય છે.

॥

“ભલુ” થયું...”

ભક્ત એકનાથના પત્ની અનુકૂળ હતાં તેથી તે પ્રભુ સમીપ ભેસીને કહેતા, “પ્રભુ, તે” ખૂબ દયા કરીને મને ઘરમાં જ સંસ્થા આપો છે. વળી હું પ્રભુ, તે” મને એવી લાલક પત્ની આપી છે કે તે મને સતત પ્રભુના માર્ગમાં જ વાળે છે.”

તુકારામના પત્ની કંકશા અને પ્રતિકૂળ હતાં તેથી તે કહેતા; “હું પ્રભુ, તમે મારા ઉપર કેટલી બધી કૃપા કરી છે કે ઘરમાં મારી આસક્તિ ચોટિ જ નહિ, એવી રૂઝ પત્ની આપી છે. તેથી મને ઘરમાં જવાનું ગમતું જ નથી...ને સતત તમારા સાન્નિધ્યમાં જ રહેવાનું ગમે છે”

ભક્ત નરસીયાના પત્ની અધૂરા સંસારે વિદાય થયાં ને તેમને એકને એક લાલકાઈથી પુત્ર શામળલા પણ વંશવેલો નાભૂદ કરીને ગુજરી ગયાં તોય ભક્તના હૃદયમાં તો સંતોષના ઉદ્ગારો જ હતાં “ભલુ” થયું બાળી જાજ, સુખે ભજ્યું કીર્તિગાવાળ.”

આમ પ્રભુના ભક્તો તો અનુકૂળતામાં કે પ્રતિકૂળતામાં પ્રભુને એક સરખો ઉપકાર જ માને છે. એમને મન તો પત્ની અનુકૂળ હોય તોય પ્રભુને ઉપકાર, પત્ની પ્રતિકૂળ હોય તોય પ્રભુને ઉપકાર ને. સંસાર ઉગ્રી જાય તોય પ્રભુને ઉપકાર.

પૂ. ડાંગરેશ મહારાજ

॥

—: સીતા :—

રામાયણની મુખ્ય નાયિકા સીતા છે. મહર્ષિ વાલ્મીકિએ રામાયણના મુખ્ય પ્રથગો સીતાને કેન્દ્રમાં રાખીને જ લેખ્યો છે: વિવિધ આપત્તિઓની પરંપરામાં ઘેરાયેલી સીતા સહનશ્કિતની સાક્ષાત મૂર્તિ છે. સમતા જેટલી જ સહિષ્ણુતા સીતામાં હતી. એક પવિત્ર અને દિવ્ય પત્ની તરીકે તેણે રામને વનવાસમાં સંપૂર્ણ સહકાર આપ્યો છે. સીતાએ રામમાં સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ કર્યું હતું. સીતા અને રામ ભારતીય જનતાના આદર્શ દંપતિ છે. કર્તવ્યનિષ્ઠ અને ધર્મનિષ્ઠ સીતા પાતસેવાને પોતાનો ધર્મ અને કર્તવ્ય માનતી.

રઘુકૃષ્ણરીતિનું મહત્વ સમજવાથી સીતા સોજન્નમૂર્તિ હતી. પતિપરાયણતાના ગુણને લીધે સીતાએ અગ્નિ પરીક્ષાની રામની આજ્ઞાને માથે ચઢાવી, તેમાંથી અણનમ બહાર આવી પોતાની પવિત્રતા સાબીત કરી. રામે રાણી સીતાનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે પણ નિર્ભયતાથી આવી પડેલ દુઃખનો સીતાએ સામનો કર્યો છે. રામ ઉપર પ્રેમ હતો તેમ લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન ઉપર પણ વહાલ હતું. પ્રેમથી દરેકના હૃદય એ જીવી શકી હતી.

સીતાનો જન્મ દિવ્ય હતો. જનકરાજ વસુભૂમિ નેપાર કરવા માટે જમીનને હળવડે ખેડી નેપાર કરાવતા હતા ત્યારે તેમાંથી એક પુત્રીરત્ન સંપાદ્યું. સ્વર્ણ જમીનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પુત્રીરત્ન સીતા(હળપૂણી)માંથી સાંપડી હતી એટલે જનકરાજએ તેને પોતાની પુત્રી ગણી એનું નામ સીતા રાખ્યું. પોતાની પત્ની સુનયનાને સીતા સોંપી. પુત્રીના મુખ ઉપર દિવ્ય તેજ અને અનુપમ લાવણ્ય નોંઠે બંનેને અપાર હર્ષ થયો.

રાજકુમારીને છાજે તેણે સર્વપ્રકારનું ધિસણ સીતાને આપવાની ચડાખાત થઈ. ધર્મશાસ્ત્ર, ઈતિહાસ, પુરાણ, વેદ, નીતિશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોમાં પારંગત બનેલી રૂપ-ગુણ ના અંબાર સમી સીતામાં વિનય, વિવેક, ક્ષમાપણ, સુલ, સમજણ વગેરે ગુણો વિકાસ પામ્યા. સીતાને જહાવમાં કોઈ 'જનકદુવારી' કહેતું તો કોઈ 'જનકી' કહેતું અને કોઈ 'જનકનંદિની' પણ કહેતું.

કૃષ જેવી કન્યા હવે શોવનને ઈશરે આવીને ઉભી. જનક રાજને સહજ થીતે પુત્રીના લગનની ચિંતા થઈ. સીતાને શોગ્ય પતિ સાંપડે એવી ઈચ્છાથી જનકરાજએ સીતા સ્વર્ણવરની શોજના થડી અને એવી શોષણ કરી કે જે કોઈ સત્રિય વીર શિવજીના ધનુષની પણ જણી શકે તેને પોતાની પુત્રી સીતા વરમાજી અર્પણ કરશે તદા પતિ તરીકે સ્વીકારશે. અસામાન્ય પુત્રીને માટે અસામાન્ય વરની પધંદગી કરવી હતી. શિવજીના ધનુષ પર પ્રત્યેક જણાવવાનું કાર્ક કોઈ વીર અને મહાન યક્તિશાળી પુરુષ જ કરી શકે.

આ સમયે વિશ્વામિત્ર મુનિએ એક મોટા વજની શોજના કરી હતી. રાક્ષસો વજમાં ઘૂલી અડચણ કરતા;

તેમનો નાશ થયેલોના રક્ષણ માટે જરૂરી હતો. દશરથ પુત્ર રામની વીરતાની વાત વિશ્વામિત્ર મુનિએ સંભળી હતી. યજ્ઞની રક્ષા રામ સિવાય કોઈની જ નહોતી એવી એમને ખાતરી હતી એટલે જ એ દશરથરાજના દરબારમાં પધાર્યા. દશરથરાજએ મુનિનું અધિવાદન કર્યું અને આસને બેસાડ્યા. પછી આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું. મુનિએ પોતાના યજ્ઞનું રક્ષણના ત્રાસથી રક્ષણ કરવા માટે દશરથરાજને રામ અને લક્ષ્મણને એમની સાથે મોકલવા માગણી કરી. દશરથરાજએ રામ અને લક્ષ્મણને મુનિને સોંપ્યા. રામ-લક્ષ્મણે રક્ષણનો સંહાર કર્યો. પણ સંગ્રામમાં પડે થયે. તે સમયે સીતા સ્વર્ગવરની વાત મુનિના જાણમાં આવી. રામ અને સીતા દિવ્ય વ્યક્તિઓ છે એમ મુનિ જાણતા હતા. વિશ્વામિત્ર મુનિ રામ-લક્ષ્મણને લઈ જનકપુરીમાં આવ્યા. રાજાએ આદર સત્કાર કરી ઉતારે આપ્યો.

બીજા દિવસે પ્રાતઃકાળે રામ પૂજાર્થે કુલ ચૂંટવા માટે ઉદ્યાનમાં આવ્યા ત્યારે સીતા પણ કુલ ચૂંટવા આવેલાં. એક બીજાનાં નયનો મળ્યાં. સીતા રામને મનથી વરી ચૂકી અને રામે સીતાને પોતાની પત્ની તરીકે મનથી સ્વીકારી.

સ્વર્ગવરમાં અનેક રાજાઓ અને ક્ષત્રિયો આવ્યા હતા. વિશ્વામિત્ર પણ રામ-લક્ષ્મણ સાથે સ્વર્ગવરના મંડપમાં પધાર્યા. શિવધનુષ્ય પ્રત્યેક મંડપની વચમાં મૂકવામાં આવ્યું હતું. લંકાપિપતિ રાવણ પણ સ્વર્ગવર મંડપમાં હાજર હતો. ક્ષત્રિય રાજાઓએ ધનુષ્યને ઉચકવા માટે પ્રયાસ કર્યા પણ નિષ્ફળ ગયા. રાવણે પણ ધનુષ્ય ઉચકવા પોતાની સર્વશક્તિ અજમાવી પણ નિષ્ફળ ગયો. એટલે વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી રામચંદ્ર ઉઠ્યા અને ધનુષ્ય પાસે આવ્યા. તેમને આસાનીથી ધનુષ્ય ઉચક્યું, પણ ચઢાવવા માટે ધનુષ્યને વાંકું વાળ્યું ત્યાં ધનુષ્યના બે ટુકડા થઈ ગયા. સર્વેએ રામચંદ્રની વાહ, વાહ પોકારી. માત્ર રાવણ સમસમી ગયો. સીતાએ રામચંદ્રને વરમાળા આરોપી. જનકરાજાએ દૂતોને અરોધના મોકલ્યા. દશરથરાજને ક્રુદ્ધ બીજાને તેમજ યજ્ઞરંગી સેના સાથે જન લઈ જનકપુરી પધારવા માટે બામત્રણ પાઠવ્યું. જન આવી અને ખૂબ ધામધૂમથી સીતાનું લગ્ન રામચંદ્ર સાથે, ઉર્મિલાનું લગ્ન લક્ષ્મણ સાથે, ભાઈની પુત્રી માંડવીનું લગ્ન ભરત સાથે તથા બીજા પુત્રી શ્રુતકીર્તિનું લગ્ન, યજ્ઞુદન સાથે ગોઠવ્યું. આમ ચારે ભાઈઓનાં લગ્ન એક સાથે થયાં. બધા ભાઈઓનું દાંપત્ય જીવન અતિ સુખમય અને આનંદમય હતું.

પછી દશરથ રાજાએ રામચંદ્રના રાજ્યાભિષેકની જાહેરાત કરી. મંદરાની ભલેરણીથી કંકણોએ વિદ્યન ઉભું કર્યું. દશરથ રાજાએ કજીરેલાં બે વરદાનો માગ્યાં, ભરતને અરોધનાનો ગાદી અને રામને સીદ વધનો વનવાસ. મતાઓના આશિર્વાદ અને પિતાની આજ્ઞા લઈ રામ સીતા લક્ષ્મણ વનમાં ગયાં. શ્રવણ કુમારના પિતાના શાપ અનુસાર દશરથરાજનું પુત્રવિધેયથી અલગ્ન થયું. ભરતે ગાદી લેવાની ના પાડી. રામની પાદુકા મૂકી રાજ્ય કારભાર સંભાળ્યો.

વનવાસ દરમિયાન સીતાલક્ષ્મણે પ્રસંગ બન્યો. રાવણ સીતા પર મોહાંધ હતો. મારિયને સુવર્ણમુક બની સીતાને લોભાવવા માટે પર્ણકુટિ નજીક મોકલ્યો. સુવર્ણમુક જોઈ સીતા એના ચામડાની કાંચળી બનાવી પહેરવા ઈતેજાર બની. રામને એ મૂળને હણવા માટે આજ્ઞા કરી. પત્નીની મનેકામના સંતાપવા માટે

રામ મુગ પાછળ દોડવા. માથાની મુઠ દૂર નીકળી ગયો. મૂઠે ચીસ પાડી લશ્મણને વાઘરે ધાવા માટે બોલાવ્યો. સીતાજીને પ્રાર્થના પડ્યો. રામ જરૂર કોઈ મુશ્કેલીમાં કૃષ્ણા હોવા જોઈએ. સીતાએ લશ્મણને પોતાના ભાઈની મદદે જવા માટે આદેશ આપ્યો. લશ્મણે સીતાજીને ચાત પાડતાં કંઠ્યું કે રામને વાંકો વાળ કરવા કોઈ સમર્થ નથી. વળી રામે સીતાને એકલા નહિ મુકવાની આપેલી સૂચના વિશે વાત કરી. સીતાને આથી લશ્મણ ઉપર ક્રોધ ઉપજ્યો. ક્રોધાવેશમાં ન કહેવાના થઈને કહ્યો. અને લશ્મણે કુટિરની બહાર રેખા દોરી તેની બહાર નહિ નીકળવા માટે સીતાને ભગમણ કરી રામની પાછળ દોડવા.

રાવણને હવે લાગ મળી ગયો. સાધુ વેશે કુટિર આગળ આવી ભીસા માળી. સીતા ભીસાને વાળ લઈને આવી. લશ્મણ રેખાની બહાર આવી ભીસા આપે તો જ પોતે તેનો સ્વીકાર કરે એમ રાવણે સીતાને કંઠ્યું. ભારણે આવેલા ભિક્ષુકને ખાલી હાથે પાછો ન કઢાય એવી ભાવનાથી સીતા લશ્મણરેખા ઓળંગી ભીસા આપવા માટે બહાર આવ્યાં. રાવણે પોતાનું અસ્થવ રૂપ ધારણ કર્યું. સીતાને બળે ઉચકી રથમાં લઈ ગયો. રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું અને આગ્રા માર્ગે પ્રવાણ કર્યું.

સીતાએ રામને યોગ્ય કર્યો, પ્રકૃતિને યોગ્ય, પોતાનાં આત્મમણે નિશાનીઓ તરીકે જમીન પર ફેંક્યાં. ધાર્ગમાં જતાંને મદદ કરવા માટે હાકલ કરી. જતાં રાવણ સાથે લડ્યો. રાવણે તેને ભગંકર રીતે ધાવણ કર્યો અને પૂર્ણ થઈ ગયો.

રામ-લશ્મણ જંગલમાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે ધણે કુટિરમાં સીતાને દીકાં નહિ. કંઈ અમંગલ થઈ ગયું છે એવી એમને પ્રતીતિ થઈ. અને સીતાની યોધમાં નીકળવા. માર્ગમાં જતાં સાથે મેળાપ થયો જતાં રાવણ સીતાનું હરણ કરી લઈ લઈ ગયો છે એવા સમાચાર રામને આપ્યા. આજળ ચાલતાં વાનરોએ સીતાના દાગીના બતાવ્યા, તેમાં હનુમાનજી રામના અનન્ન ભક્ત હતા. એણે રામ-લશ્મણને પોતાની કાંધ પર લઈ સુગ્રીવ પાસે લાવ્યા; સુગ્રીવ સાથે મીત્ર કરાવી. રામે અન્યાયી વાલીને વધ કરી સુગ્રીવને શાદીએ બેસાડ્યો.

સુગ્રીવે રામ-લશ્મણને પોતાને ત્યાં રાખ્યા અને સીતાની યોધ માટે મધ્યમ વાનરવીરો જામવાન, અંગદ અને હનુમાનને મોકલ્યા. હનુમાનજી દરિયો ઓળંગી લંકામાં ગયા. અંતેક વાટિકામાં દાખલ થયા. સીતામાતાને ઓળખ્યા. સૂક્ષ્મરૂપ ધારણ કરી અંતેકગુપ્ત ઉપર બેસી રહ્યા, સીતા ઉદાસ થઈ બેઠી હતી. રાવણ ત્યાં આવ્યો. અનેક પ્રવેશોમાંથી સીતાને, રામને ભૂલી જઈ, એનો સ્વીકાર કરવા સમજાવવા લાગ્યો. સીતાના મન ઉપર એની કંઈ અસર ન થઈ. રાવણ ક્રોધે ભસ્યો ત્યારે સહી મંદોદરી રાવણને સમજાવી લઈ ગઈ.

સીતા અગ્નિમાં બળી ભગ્નગીભૂત થવાના વિચાર કરતી હતી ત્યારે હનુમાનજીએ રામની સન્નિધિમાં બેઠી સીતાના પગ આગળ ફેંકી. સીતાજી ચોંક્યાં. પોતાના પતિના હાથની લીંટીને પીછાણી, હનુમાનજી વૃક્ષ પરથી કૂદ્યા અને સીતાના પગમાં પડ્યા. પોતાનો પરિચય આપી, રામચંદ્ર વિશે વાત કરી. રામ લંકામાં

આપણે અને એમને ઊંડાથી સાથે લઈ જશે એવો સંદેશ કહ્યો. હનુમાનજીએ સીતા પાસે રામને આપવા માટે કોઈ નિશાની માગી. સીતાએ નિશાનીમાં પોતાનો ચૂંકામણ ઉતારી હનુમાનજીને આપ્યો.

હનુમાનજી અચોક્ક વાટિકામાં ધૂમવા લાગ્યા અને તેને ઉજ્જડ કરી. ઘણા રાત્રસેના નાથ કર્યો. ત્યાર બાદ રાવણના દરબારમાં આવ્યા. રાવણે સેવકોને હનુમાનજીનું પુછ્યું સળગાવી દેવા આજ્ઞા કરી. સળગતા પુછડી વતી હનુમાને લંકાનું દબન ક્યું. હનુમાનજી પછી રામચંદ્ર પાસે આવ્યા. લંકામાં જે કંઈ બન્યું તેનો અહેવાલ કરી સંભળાવ્યો. રામે લંકા પર હુમલો કરવાની નેચારી કરી. વાનર સેનાએ સમુદ્ર ઉપર ચેતુ નેચાર કર્યો, રામ સેના સહિત લંકા પરોડ્યા. રાવણ સાથે દાણસ પુલ્લ ઘડ્યું. અંતે રાવણ રામના ભાણે વડે વીધાયો અને મૃત્યુને ઘરણું થયો. સીતાને મુક્ત કરી. લંકાની ગાદી ઉપર વિભીષણને બેસાડ્યો.

પ્રજાજનોને સીતા માટે થંકા જેવું ન રહે તે માટે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી પોતાના સ્ત્રીત્વની પરીક્ષા આપવા માટે રામે સીતાને સૂચના કરી. સીતાજીએ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો. આમાંથી કોમકુશળ બહાર આવ્યા. રામે સીતાજીને અપનાવ્યાં. અને સૌ અર્ષોધ્વામાં પાછા આવ્યાં.

સીતા ગર્ભવતી હતી એટલામાં લોક અફવા થવા લાગી કે સીતા રાવણને ત્યાં રહી આવી એટલે એને શીલવની માનવી થંકારપદ છે. રાજા રામને આ અફવા વિષે જાણ થઈ. પોતાની રાણી માટે પ્રજામાં આવી વાત થાય તે ઠીક નથી એમ માનીને સીતાનો ત્યાગ કરવાનો રામે નિર્ણય કર્યો. સીતાને આ વાતની ખબર ન હતી. રામે લક્ષ્મણને સીતાને જંગલમાં વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમ નજીક ઊંડી આવવાની આજ્ઞા કરી. રાજાજાનું ઉલ્લેખન ન થાય. લક્ષ્મણ લાચાર બન્યો. સીતાજીને રથમાં બેસાડી વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમ તરફ લંકાથી મુક્યો. આશ્રમ નજીક સીતાજીને ઉતાવાળ અને રાજા રામે રાણી સીતાનો ત્યાગ કરી દેશવટો આપવાની વાત નત મસ્તકે અને રડતાં હૃદયે કરી સંભળાવી. લક્ષ્મણ અર્ષોધ્વા પાછો ફર્યો.

સીતાના દુઃખ અને સંતાપનો પાર ન હતો. સીતા નીડર અને સદનયીવ હતી. ઋષિએ સીતાજીને ઝોળખ્યા અને એક પર્ણકુટિ નેચાર કરાવી આશ્રમમાં રાખ્યાં. સીતા નિર્મિત બની, તપ, ધ્યાન અને આશ્રમવાસીઓની સેવામાં સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યાં. સમય વહેતો ગયો. અને સીતાજીએ બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો. તેમનાં નામ લવ-કુશ પાડવામાં આવ્યાં. આશ્રમમાં લવ-કુશ મોટા થવા લાગ્યા. વાલ્મીકિએ તેમને બધી વિદ્યાનું શિક્ષણ આપ્યું. રાજ્યવરને છાજે તેવું શિક્ષણ બંને ભાઈએ આશ્રમમાં પામ્યાં.

આ સમયે રાજા રામ અર્ષોધ્વામાં અધ્યમેય વજ્ર કરતા હતા. વજ્રમાં ધનની સીતાને સ્થાને સીતાની સુવર્ણમૂર્તિને સ્થાન આપ્યું. વજ્રનો ઘોડો ફરતો ફરતો વાલ્મીકિના આશ્રમ પાસે આવ્યો. લવ અને કુશની દષ્ટિએ પડતાં બંને ભાઈઓએ ઘોડાને બાંધ્યો. રામના સૈન્યના નાયકો જે પાછા આવતા હતા તેમણે લવ-કુશને ઘોડો ઊંડી દેવા કહ્યું. પણ એ બંને માન્યા નહિ. સૈન્ય નાયકે પુલ્લની ઘોષણા કરી. લવ-કુશે એજવેલી વિદ્યાના પ્રતાપે સૈન્યને હરાવ્યું. સીતાને આ વાતની જાણ થઈ. રામના ધર્મકાંક્ષમાં વિઘ્ન આવે અને

જાત અધુરો રહે એ પતિમતા સમાપ્તિ સતીને અર્પું નહિ. લવ-કુશને યજ્ઞના યોગને છોડી દેવાની આજ્ઞા કરે. માતાની આજ્ઞા થતાં જ લવ-કુશે યોગે છોડી દીધો.

વાલ્મીકિએ સમાવણી કર્યા લવ-કુશને મુખરૂપ કરાવી અર્ષોધ્યા યોગદા. વજ્રમંડપમાં આવી લવ-કુશે મધુર સ્વરે સમાવણી કર્યા ગર્ભ સંભળાવી. રામચંદ્ર તરત જ અર્પું યમજ્ઞ ગણા. બંને બાળકો ચેતાના જ પુત્રો છે એવી ખાત્રી થઈ. સમીપ ભાણીવી પરિચય વિશે પૂછપરછ કરી. બાળકોએ કહ્યું કે તેઓ વાલ્મીકિ ઋષિના શિષ્યો છે; સીતાજી એમની માતા છે, રામે બધી વિગત જાણી આત્મસંતોષ અનુભવ્યો.

રામ લવ-કુશ સાથે વાલ્મીકિના આશ્રમમાં આવ્યા. સીતાજી પણ કુંડિની બહાર આવ્યાં. પતિને આવેલા જોઈ સતી વર્ષલેખા થયાં; પતિને થરસું પડ્યાં, લવ-કુશને કહ્યું કે રામચંદ્રજી જ એમના પિતા છે, પુત્રોને પિતાને પ્રસાદ કરવા આદેશ આપ્યો, રામે બંને પુત્રોને હૃદય સરસા ચોખ્યા.

આ જોઈ વાલ્મીકિને અતિ આનંદ થયો અને લોકોને સર્વ પાતકી વિહિત કર્યાં, તથા કહ્યું કે સીતા પવિત્ર અને નિઃકલંક છે. પરંતુ અર્ષોધ્યાની પ્રજ્વળે સીતાની પવિત્રતાની ખાત્રી થવી જોઈએ એવા ડરના માર્યા રામે સીતાને ફરીથી અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થવા કહ્યું. પરંતુ સીતાને બીજાવાર અગ્નિપરીક્ષા આપવાની આવશ્યકતા ન લાગી. અને પૃથ્વીમાતાને પ્રાર્થના કરી : 'મેં જે રામચંદ્ર સિવાય બીજા કોઈ પુરુષનું મનથી પણ ચિંતન કયું ન હોય, મન, વચન અને કર્મથી માત્ર રામચંદ્રની જ મેં પૂજા કરી હોય અને રામચંદ્ર સિવાય બીજા કોઈ પણ પુરુષને મેં ઓળખ્યો ન હોય તે હે ભગવતી પૃથ્વીમાતા ! તમે મને તમારી ગોદમાં સમાવી લો'

પૃથ્વીમાતાએ સીતાની પ્રાર્થના સંભળી. સીતા ઉભી હતી ત્યાં પૃથ્વી ફાટી અને તેમાંથી એક દિવ્ય સિંહાસન પ્રદર્શન આવ્યું. પૃથ્વીમાતા પ્રગટ થયાં. પુત્રી સીતાને લાગ વડે ઠેરવી સિંહાસન પર બેસાડી સીતા સાથે પૃથ્વીમાતા ધરતીમાં સમાઈ ગયાં. તુરંત જ ફાટેલી પૃથ્વી અગાઉ હતી તેવી બની ગઈ.

આમ સીતાનો જન્મ જટલો દિવ્ય હતો—ભવ્ય હતો, જીવનનો અંત પણ એટલો જ દિવ્ય બન્દો—ભવ્ય બન્દો !

—: કૌશલ્યા :—

દશરથ રાજની ત્રણ રાણીઓમાં કૌશલ્યા સૌથી મોટી રાણી હતી. એ ધીરજ અને ગંભીરતાની સૌમ્ય મૂર્તિ હતી. એનામાં સાદગી હતી. એનું મન મોટું અને સ્વભાવ ઉદાર હતો. એ પતિપરાયણ અને વિદુષી હતી. ધર્મ શાસ્ત્રમાં અને રાજનીતિમાં એ નિપુણ હતી. એ ધર્મનિષ્ઠ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ નાટી હતી એ ખૂબ વિચારથીયે હતી. સુમિત્રા અને કુંકેયી ઉપર એને પ્રેમ હતો, મમતા હતી. લક્ષ્મણ, શત્રુઘ્ન અને ભરત ઉપર એને ખૂબજ વાતચિત્ત હતું. પોતાના પુત્ર રામ ઉપર એને અત્યંત મમતા હતી, પ્રેમ હતો. રામના ચારિત્ર્ય ધડતરમાં એનો ફાળો વિશાળ હતો. એનામાં ઈર્ષ્યા કે દ્રોષની લાગણી ન હતી. એનામાં સહૃદયતા, સહિષ્ણુતા, સહભાવના, લમણીયતા અને સદાચાર જેવા સદ્ગુણો ખૂબ ખીલ્યા હતા.

પતિસેવા એજ પ્રભુસેવા છે એમ એ માનતી. એ ખૂબ સંવર્ધી હતી. વ્રત, નિવ્રમ અને ભક્તિ વગેરેમાં બંધેલા લીન રહેતી, સમદર્શિને લીધે એણે દરેકના મન જીતી લીધા હતાં. દરેક એને સન્માનનું. સાદાઈ, સરજતા, સહૃદયતા, સુઝ, સહનથીયતા, મમતા, લમણીયતા, દયા, ધાર્મિકતા, સાન્નિધ્ય અને ઉદારતા વગેરે ગુણોના ખંડાર સમ એ હતી. છતાં સી સહજ લાગણીઓ અને ભાવનાઓથી એ પર ધર્મી એનું ન હતું. એ પણ એક માતા હતી. પોતાના પુત્ર રામ અને પુત્રવધુ સીતા જેના પર એને અત્યંત પ્રેમ હતો, માયા હતી, મમતા હતી તેઓ જ્યારે આપત્તિમાં ઘેરાય, કઠણ દુઃખમાં સપડાય ત્યારે એ ચૂપ બેસી રહે એમ ક્યાંકી બને કે દશરથ રાજ કુંકેયીના કહેવાથી રામને ચોદ વર્ષ માટે વનવાસમાં મોકલી રહ્યા છે અને રામની સાથે સીતાએ અને લક્ષ્મણે વનવાસમાં જવાની નેવાયી કી છે એ વાત જાણી એને અપાર દુઃખ થયું. કોધાવેશમાં પોતાના પતિ દશરથ રાજને પોતાના પુત્રને આવી કઠણ ચિન્તનો આદેશ આપવા માટે ઠપકાના વચન કહ્યાં, જંગલમાં પોતાના પ્રિય રામ, સીતા અને લક્ષ્મણને એમના દુઃખમાં સાથ આપવા માટે એમણે પણ જંગલમાં જવાની હડ પકડી. પરંતુ રામે માતા કૌશલ્યાને સમજાવી, શત્રુઘ્નની ચીત, મર્યાદા સાચવવા માટે સલાહ આપી અને શાંત પાડી.

મન શાંત થતાં પોતાના પતિને ઠપકાના વચનો કહી દુઃખી થ્યાં તે બદલ એને પશ્ચાતાપ થયો. પતિને પગે પડી, માફી માગી. રામ સાથે પોતે વનમાં જવાની હડ છોડી દીધી પતિ પાસેજ રહેવાનો નિર્ણય કર્યો. જ્યાં પતિ ત્યાં સતીની ભાવના દિલમાં દૃઢ થઈ. નાચી સહજ નજાણ પર ફરી કાબુ મેળવ્યો. લક્ષ્મણને પોતાના પિતાના અચોગ્ય આદેશ પ્રત્યે રોષ ચક્રો હતો અને કૌશલ્યા માતાનું દુઃખ એનાથી જોવાનું ન હતું. જુસ્સામાં આવી જ્યારે લક્ષ્મણ એમ બોલ્યો 'પિતા માત્ર કુંકેયી માતાના કહેવા અનુસાર જ ચાલે છે અને સાચાસારનું ભાન ગૂમાવી બેઠા છે અને એક બાળકની જેમ વર્તે છે માટે એમનો હું વધ કંઈ નાંખીશ' ત્યારે

M/s. MAZGAON CONTAINERS & FABRICATORS PVT. LTD.

125, Nagindas Master Road,

Fort, Bombay-400 023

Phone : 256831 - Gram : 'Kantusha'
256884 Bombay

ક્રોધવા માતાએ જ એને આપું ઘોર કૃત્ય નહિ કરવા માટે સમજવું. લક્ષ્મણ શાંત થયો. પોતાની ભૂલ સમજ્યો અને પશ્ચાત્તાપ કરી, માફી-માગી. સુમિત્રી અને કૈકેયીને-એ પોતાની નાની બેનોજ ગણતી અને એને તે પ્રમાણેજ વર્તતી. કૈકેયી મંથરાની ચલામણીથી કોઈ વાર ક્રોધવાનું અપમાન કરતી પરંતુ ક્રોધવા કંઈ ગણકારતી નહિ. કુટુંબમાં માન શું અને અપમાન શું એમ માનતી. સુગ્રીવ, સંસ્કારી અને સરળ અંતઃકરણવાળી ક્રોધવા આદર્શ કુટુંબ વ્યવસ્થાની મથાલરૂપ હતી. એને મન બધા પુત્રો સમાન હતા.

રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા વનવાસ ચાલ્યા ગયા છે એ સમાચાર જાણી ભરત વિહ્વળ બને છે અને એને મુર્છા આવી જાય છે આ સમયે ક્રોધવા એની પાસે દોડી જાય છે. એનું માથું પોતાના ખોળામાં લે છે અને એને જાગૃત કરવાના પ્રયાસો કરે છે. ભરતને એ કહે છે 'હવે તારે જ કુળમર્વાદા સાચવવાની છે અને રાજકારભાર સંભાળવાનો છે. રામ વનમાં ગયા છે તેનો વિલાપ કરવાનું તને પાશવે નહિ'. ક્રોધવાની આજ ભવ્યતા અને મહાનતા છે, એને રાજમાતા બનવાની કોઈ લોચુપતા નથી.

રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાને વનમાં જવાની એમણે શાંતિથી રજા આપી. વિદાયની વેળા ઘણીજ કપરી, કઠણ હતી પણ પોતાના મન અને હૃદય પર કાબુ રાખી વિદાય આપી અને સીતાનું રક્ષણ કરવાની સૂચના આપી. અને વિદાય કરતી વખતે પરમાત્માને એના બાળકોનું રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરી. રામના વનવાસ પછી દશરથ રાજ ક્રોધવાના વાસમાંજ રહ્યા હતા. દશરથ રાજનું મૃત્યુ થતાં સુધી ક્રોધવા પતિની સેવા સુશ્રુષામાં હાજર હતી. એક જુલિહી માટે પતિ સેવાનો મહાન આદર્શ ક્રોધવાએ જીવી બતાવ્યો છે. એક મહાન નારી અને પ્રેમાળ માતા અને આદર્શ પત્ની તરીકે ક્રોધવાનું સ્થાન ઉચ્ચતમ અને અનોરૂ છે.

નહાપણ

મનુષ્ય હાલો તો છે, પણ ટકોર વિના હાથપણ નથી આવતું.

આખું અને કાનનાં દ્વારમાં થઈને નિશ્ચિન પ્રભુને જ હૃદય-મંદિરમાં પધરાવે તે હાલો પુરૂષ છે.

આખ અને કાનનાં દ્વાર પર સાવિકતાના ચોક્કિદાર મૂકજો, નહિ તો તેમાં થઈને પ્રભુ પધારે તે પહેલાં જ વિવિધ પ્રકારના વિકારોનાં પાપ પેસી જશે ને પછી પ્રભુજી નહિ પધારે.

પૂ. ડાંગરેજી મહારાજ

—: સુમિત્રા :—

રામાયણમાં સુમિત્રાનું પાત્ર પણ ઘણું જ આકર્ષક છે. સુમિત્રા લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્નની માતા હતી. એ શાંત પ્રકૃતિની હતી; સ્વભાવે સરળ, સુશીલ અને સંસ્કારી નારી હતી. એ બુદ્ધિશાળી અને ચતુર, ઘણી જ ધીર, ગંભીર તેમજ ઓછાબોલી સી હતી. એ કર્તવ્યનિષ્ઠ અને ધર્મનિષ્ઠ હતી. કૌશલ્યાની જેમ એ પણ પતિપરાયણ હતી. પોતાના બંને પુત્રોને એણે આદર્શ કેળવણી આપી હતી. બંનેમાં સુસંસ્કારો સંસ્થા હતા. એટલેજ તે લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન આદર્શ ભાઈઓ હતા, લક્ષ્મણ રામની સેવામાં રહેતો હતો તે શત્રુઘ્ન ભરતની સેવામાં રહેતો હતો. આ બેઈને સુમિત્રાને ખુબ ધર્મ થતો. જીવનના પ્રતે અને નિયમો એ પાળતી હતી. એ સંયમી સી હતી, એનું મનોભજ અને હિંમત પ્રથમની જ હતી. તીવ્ર બુદ્ધિને પ્રભાવે એ ચરિત નિર્લુપ લઈ શકતી. એ અસામાન્ય સી હતી. વનમાં સીધાવતી વખતે રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા સુમિત્રાને પગે પડ્યા અને આશીર્વાદ માગ્યા ત્યારે એની આંખમાંથી આંસુ પડ્યાં નહિ, કૌશલ્યા માતાની જેમ રહીને નહિ પરંતુ શાંતિથી આશીર્વાદ આપ્યા અને પોતાના વ્યાધસોના પુત્ર લક્ષ્મણને ઉપદેશ આપતાં કહ્યું, 'જંગલમાં રામ અને સીતાને સાથ નીભાવજે. રામને પિતા ગણીને અને સીતાને માતા ગણીને સ્નેહ કરજે, બધા જેમ જંગલમાં જાઓ છે તેમ ભેમકુલજા પાછા ફરજે,' એવા આદિષ આપી એણે રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાને વિદાય આપી. પોતાનો તરતનોજ પરિણે પુત્ર લક્ષ્મણ, લાડ કોડ અને મુખમાં ઉછરેલો પુત્ર, અંગત કારણ વિના જંગલમાં જાય તેનું એના હૃદયમાં દુઃખ તો હતું જ છતાં પોતાની મહાન ઈચ્છા-શક્તિના પ્રભાવથી એના મુખ ઉપર વિપાદની છાયા ફરકવા દીધી નહિ. એનું વ્યક્તિત્વ કેવું અદ્ભુત હતું! રામની જંગલમાં વિદાય વેળા કૌશલ્યાની આંખમાં આંસુ આવે છે. સુમિત્રા આ વખતે કૌશલ્યાને આશ્વાસન આપતાં સમજાવે છે, 'રામ મહાન છે, મર્ષાદાપુરુષોત્તમ છે, દેવોના પણ દેવ છે કારણ કે એ સત્યને વરલા છે. જંગલમાં તો હું પણ બીજી જમે ત્યાં કોઈ એમનો વાંકો વાળ કરી શકવાને સમર્થ નથી. એ તો વનવાસ ભોગવીને હેમખેમ પાછા અવેધા આવવાના છે અને તમને વંદન કરવાના જ છે,' આવા શબ્દોથી કૌશલ્યાના મનનું દુઃખ દૂર ક્યું અને શાંતિવા આપી. એનામાં અજબ આત્મવિશ્વાસ હતો. પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થતાં એને આવડતું હતું. કોઈ પણ જાતની આકાંક્ષા કે ફજની ઈચ્છા રાખ્યા વગર એણે પોતાનું સર્વસ્વ પોતાના પતિને ચરણે ધરી દીધું હતું. આવી આદર્શ નારી પ્રત્યે કોને માન ન ઉપજે ?

M/s. THE INDIA JUTE CO. LTD.

16, Strand Road,

CALCUTTA-700001.

Phone : 221661 & 224405

Gram : 'Clatvic'

—: અહલ્યા :—

૨૧ માવણના સ્ત્રી માત્રોમાં સંન્ધાસ્ત્રીની, તપસ્વીની તરીકે જગલમાં વસનારી, પતિપરાયણ સ્ત્રીઓમાં મહાસતી અહલ્યાનું પાત્ર ખૂબ આકર્ષક, રમતકારિક અને અત્યંત છે. આજે પણ એનું નામ હિંદુઓના ઘરેઘરમાં જાણીતું છે. કારણ કે એ સ્ત્રી શક્તિ અને એનાં સદ્ગુણોનું અમર પ્રતિક છે. સાદાઈ, નિખાલસતા, મમતા, કલ્યાણવૃત્તિ, સેવાપરાયણતા, પતિપરાયણતા, નિરાભિમાનીપણું, શાલ્યસતા અને દયા જેવા સદ્ગુણો પરાવનાર અહલ્યાને પોતાની જાત ઉપર સંપૂર્ણ કાબૂ હતો. એનો આત્મવિશ્વાસ અચળ હતો. કોઈપણ સ્ત્રી આવા સદ્ગુણો કેળવી પોતાની જાત ઉપર કાબૂ સંપાદન કરી શકે છે એનું દર્શાવત મહાસતી અહલ્યા પુરું પાડે છે.

અહલ્યા જન્મથીજ રૂપરૂપનો અંબાર હતી. એનું મોઢક સ્વરૂપ જોઈ દેવો પ્રભાવિત થતા. બ્રહ્માજીએ એનું નામ અહલ્યા રાખ્યું હતું કારણ કે એનામાં કંઈ પણ ઉણપ કે લાંછન ન હતું. એનું મન નિર્મળ હતું. આથી એ સર્વની પ્રિયપાત્ર હતી. ચંદ્રની કથાની માફક એનું રૂપ અને દેહ ખિલવા લાગ્યાં. એ ધોવનના ઉંચે આવી ઉભી રહી. ઈંદ્રને એના રૂપ અને દેહનું આકર્ષણ થયું. કામદેવે એના મનને આવરી લીધું. પણ ઈંદ્ર કંઈપણ દુષ્ટ પગલું ભરે તે ધરેલા બ્રહ્માજીએ અહલ્યાને ગૌતમ ઋષિના આશ્રમમાં મોકલી અને એનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી ગૌતમ ઋષિને સોંપી. આશ્રમમાં અહલ્યાએ ગૌતમ ઋષિના રક્ષણ અને દેખભાળ હેઠળ યોગ્ય શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું. ધ્યાન, તપ અને આશ્રમવાસીઓની સેવામાં નિમગ્ન રહી, સિદ્ધિ અને સુકીર્તિ મેળવી. ત્યારપછી ગૌતમ ઋષિએ અહલ્યાને પિતા બ્રહ્માજીને પાછી સોંપી.

ગૌતમઋષિની આવી સુંદર કામગીરીથી બ્રહ્માજી એમના ધર પ્રસન્ન થયા. એમણે અહલ્યાનો હાથ ગૌતમઋષિને સોંપવાનો નિર્ધાર કર્યો અને અહલ્યા સાથે લગ્ન કરવાનો પ્રસ્તાવ ગૌતમ ઋષિ સમક્ષ મૂક્યો. ગૌતમ ઋષિના સાન્નિધ્યમાં રહેલી અહલ્યા સર્વગુણ સંપન્ન અને પવિત્ર છે એની ઋષિને જણ હતી એટલે લગ્નનો પ્રસ્તાવ તેમણે મંજૂર કર્યો અને પછી બ્રહ્માજીએ એમનું લગ્ન કર્યું. સર્વત્ર આનંદ છવાયો. અહલ્યા પોતાના પતિ સાથે એમના આશ્રમમાં આવી અને ગુહ્યહીનો કાર્યભાર ઉપાધી લીધો. પતિવ્રતા, ધર્મ, પરાયણ, નિર્મળ, નિખાલસ, નિર્લોભી, નિરાભિમાની, નિર્વિકારી તથા કલ્યાણ અને દયાના સાગર સમી અહલ્યાના ગુણજનના આનંદની સીમા ન હતી. પતિના, સુખે સુખી અને પતિના દુઃખે દુઃખી અહલ્યા પતિ સેવા અને ઈશ્વર સ્તવનમાં પોતાનો સમય ગાળતી હતી.

ઈંદ્રરાજ્યને અહલ્યાના દેહ અને રૂપનું આકર્ષણ હતું અને એનામાં એ આકર્ષક બન્યો હતો. એનાં પનમાં વિકાર ઉપન્ન થયો હતો. એને તેા અહલ્યાને પોતાની રાહીપદે સ્થાપવી હતી. મોહાંધિ બેઢેલા ઈંદ્ર સારાસારનું ભાન ગૂંમાવી બેઠો. અહલ્યા ગૌતમ ઋષિની પાની બની ચૂકી છે એ વાત એ વિસરી ગયો.

અહલ્યાને પોતાની કરવા માટે ગમે તે દુઃખ, કષ્ટ કરવા માટે, પ્રેરણા. એટલે એક દિવસ જ્યારે આશ્રમમાં ગૌતમજી હાજર ન હતા ત્યારે ઈંદ્રરાજએ પોતાની માયાની શક્તિથી ગૌતમ જીવનું રૂપ ધારણ કર્યું અને નિઃશ્વેત, નિર્દોષ અહલ્યાના પતિ તરીકે આશ્રમમાં એની સાથે રાત ગૂંજાવી અને એના રૂપ અને દેહનું રક્ષણ કર્યું અને પોતાના કામાગ્નિને શાંત કર્યો, પછી ઈંદ્રરાજ ગૌતમ જીવનું પાછા ફરે અને ભાગ્યે કુટ્ટી જાય તે પહેલાં આશ્રમમાંથી પલાયન થઈ ગયા. થોડા સમય બાદ ગૌતમમુનિ આશ્રમે પધાર્યા, સતીને હાંક મારી અહલ્યાએ મુનિને જોયા, સાથે આશ્ચર્ય પણ અનુભવ્યું. થોડાનો ભાવ ઉતરેલા ઘાગતાં જીવંત અહલ્યાએ કંઈ અજુગતું થયું છે કે એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો. સતીએ જ કંઈ બન્યું હતું તેની વાત કરી. ગૌતમ જીવંત પોતાની યોગવિદ્યાથી આવું કુતૂહલ કરનાર ઈંદ્ર રાજ પોતે હતા તે જણ્યું. એમને અતિથય દ્રોહ વ્યાખ્યા. દ્રોહવેશમાં ઈંદ્રરાજને શાપ આપ્યો અને પોતાની પાનીને પણ ‘પથ્થર થઈને પડ’ એવો શાપ આપ્યો. સતીએ પતિના દ્રોહને શાંત કરવા માટે પોતાની નિમજ્જતા અને નિર્દોષતા વિશે દલીલો કરી. ગૌતમ જીવંત દ્રોહ અંતે શાંત થયો. પોતે ઉતાવળ કરી બેઠા છે એવી પ્રતીતિ થઈ પણ હવે બીજો ઉપાય ન હતો. શાપ પાછો તો ખેંચી શકાય નહિ. છતાં ગૌતમ જીવંત અહલ્યાને કહ્યું કે જ્યારે શી રામ એમના વનવાસ દરમિયાન અહિં આશ્રમે પધારશે ત્યારે તેમના પગની રજકણ તને અડકશે અને તું તારું અસહ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરશે. અહલ્યાના મનને શાંતિ થઈ અને પતિના શાપ અનુસાર અહલ્યા પથ્થર થઈને આશ્રમમાં પડી.

લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષ બાદ રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ એમના વનવાસ દરમિયાન ગૌતમ જીવંત આશ્રમ આગળથી પસાર થતાં હતાં ત્યારે રામના પગના અંગુઠાને પેલા પથ્થરની ટેલ વાગી. અહલ્યાના શાપનું નિવારણ થયું. એ પોતાના અસહ્ય સ્વરૂપમાં બેઠી થઈ. મહાસતી અહલ્યાના તપોભજના પ્રભાવથી પ્રેરિત થઈ રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાએ એમને નમસ્કાર કર્યા. પરંતુ પોતાના પતિ ગૌતમ જીવંતના શબ્દો વાદ કરીને અહલ્યા રામના પગમાં પડ્યાં કારણ કે રામ તો સાક્ષાત વિષ્ણુ ભગવાનના જ અવતાર છે એનું એને જ્ઞાન હતું. પોતાનો ઉદ્ધાર કરવા બદલ રામનો આત્મકરણપૂર્વક આભાર માન્યો. રામે એમને આશીર્વાદ આપ્યા. દેવોએ આ મહાસતી ઉપર આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. ગૌતમ જીવંત અહલ્યાનો પોતાની પાની તરીકે પુનઃ સ્વીકાર કર્યો. ફરી પાછું અતિ શાંતિથી, સુખથી અને પ્રસન્નતાથી એમણે દાંપત્ય જીવન શરૂ કર્યું. એમને એક મહાન તેજસ્વી પુત્ર થયો. તેનું નામ યતાનંદ. એ મહાન યોગી તરીકે ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયા.

—: અનસૂયા :—

મહાસતી અનસૂયા પોતાના પતિ અત્રિ ઋષિ સાથે જંગલમાં, આશ્રમમાં રહેતાં હતાં, પોતાના પુત્ર પતિની સેવામાં તેણે પોતાનું સર્વસ્વ યોગી ધીનું હતું. પતિનેજ તે પરમેશ્વર માનતાં હતાં. તપ અને સ્વાધ્યાય એમના જીવનમાં તાણાવાણા બની ગયા હતા. એમનો સંસ્કાર વારસો પણ અનેકો જ હતો. એમનાં પિતા માર્કિં કદંમ મુનિ મહાન જ્ઞાની અને પ્રખર તત્ત્વજ્ઞતા, એમની માતા દેવહુતિ વિદુષી હતી. મહાન તત્ત્વજ્ઞો કપિલમુનિ એમના ભાઈ હતા. વેદો અને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ એમને ગળધૂવીમાંજ સાંપડેલો અને અભ્યાસ કરતાં કરતાં ધરગુહરથીનું કામકાજ પણ પોતે શીખેલાં. આમ સર્વગુણસંપન્ન બન્યા પછી અત્રિમુનિ સાથે લગ્ન કર્યું. પતિ સેવામાં એતપ્રેમી બન્યા. પતિવ્રતા ધર્મનું ખૂબ ચીવટથી પાલન કરતાં. જ્યાં પતિ ત્યાં સતી એવી એમની અચળ શ્રદ્ધા હતી. તપ, ધ્યાન, યોગાભ્યાસમાં પતિ હંમેશા તલ્લીન રહેતા.

એકવાર અત્રિમુનિ પોતાના યોગાભ્યાસમાં સમાધિમાં પડી ગયા. આ સમયે દુઃકાળ પડ્યો. અનસૂયા જંગલમાં જતાં, કંદમૂળ વગેરે જે કંઈ મળે તે લાવતાં અને પતિને ખવડાવતાં અને પતિને દુઃકાળની ખબર પડવા દેતાં નહિ. અનન્ય ભાવથી પતિસેવામાં રચાપરચા રહેતાં. પણ દુઃકાળની કારમી ભીંસ વધતી જતી હતી. પાણી માટે વલખાં મારવાનો વખત આવ્યો. પાણીની શોધ માટે અનસૂયા ચાલતાં ચાલતાં ઘણું દૂર નીકળી ગયાં, અતિથય લોક લાગ્યો. એટલે એક ઝાડની છાયામાં બૂમિ પર બેઠાં અને વિલાપ કરવા લાગ્યાં. પતિને સમાધિમાંથી જાગૃત થાય ત્યારે ક્યાંય પાણી આવશે એની ચિંતા કરવા લાગ્યાં. ગંગામેવાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં અને પોતાની વાહરે ધાવા માટે આવાહન કર્યું. અને ચમત્કાર થયો. મહાસતીની વહારે ગંગાજી તપસ્વિનીના રૂપમાં પ્રગટ થયાં અને મહાસતીને પાણી માટે ચિંતા ન કરતાં પોતે જે સ્થાને ઉભા હતાં ત્યાં થોડું ખોદવા માટે સૂચન કર્યું. અનસૂયાએ તે પ્રમાણે કર્યું. થોડું ખોદતાંજ ત્યાં પાણીનો ઝરો ફૂટ્યો. મહાસતીએ પાણીનો ઘડો ભર્યો. બૂમ ખુશ થયાં. તપસ્વિનીનો ખૂબજ આભાર માન્યો. પછી પાણીનો ઘડો લઈ આશ્રમ તરફ ચાલ્યાં. ગંગાજી પણ એમની સાથે સાથે આશ્રમ સુધી આવ્યાં. અત્રિ ઋષિ સમાધિમાંથી જાગૃત થયા. અનસૂયાએ પોતાના પતિને પાણી ધાવું. પાણીની મિઠાશથી અત્રિ ઋષિ અતિ પ્રસન્ન થયા. પતિને પૂછ્યું કે આવું અમૃત કેવું જળ ક્યાંથી લાવ્યાં ? ત્યારે મહાસતીએ જે કંઈ બન્યું હતું તેની કથા લઈ સંભળાવી. અત્રિ ઋષિ પામી ગયા કે જરૂર ગંગા મેંય સાક્ષાત પધાર્યાં છે. એટલે એ ઝરણું જોવા માટે ઉઠ્યા. પતિધર્મના આશ્રમમાંથી બહાર આવ્યાં તો જોયું કે ઝરણાને સ્થાને આશ્રમની પાસેથી સપકારે નદી વહેતી હતી. એજ અત્રિગંગા, નદીમાં સ્નાન કરી ઋષિએ સાક્ષાત્કાર અનુભવ્યો.

એકવાર દેવર્ષિ નારદ વિષ્ણુલોકમાં પધાર્યા. એમણે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશને મહાસતી અનસૂયાના અનન્ય પ્રભાવની વાત કરી અને દેવલોકમાં પણ આવી પ્રભાવશાળી સ્ત્રી મળે નહિ એમ સમજાવ્યું. ત્રણ દેવોએ અનસૂયાની પતિભક્તિ અને સતીત્વની પરીલા લેવાને નિહાળ્યું કર્યો. અને સામુદ્રિક

M/s. PARSHOTTAMDAS & SONS

34, Netaji, Subhas Road,

CALCUTTA-700001.

Phone: 225673 Gram: 'Oddsize'

ધાણ કરી તેઓ અત્રિ ઋષિને આશ્રમે પધાર્યા, સ્થિ ધરમાં હાજર ન હતા પણ અનસૂયા હાજર હતાં. દરવાજે આવી ભીસાની માંગણી કરી. સંતી બહાર આવ્યાં. આંગણમાં ત્રણ સાધુ પુરુષોને જોવા, સતીએ એમનો યોગ્ય સન્કાર કર્યો. આસનો બીછાવ્યાં અને બેસાડ્યાં. પછી પોતે સાધુઓને જમાડવા માટે રસોઈ તૈયાર કરવા લાગ્યાં. રસોઈ તૈયાર થઈ ગઈ એટલે જમવાના આસનો પાથાર્યાં અને ત્રણે સાધુપુરુષોને તે ઉપર બેસવા માટે વિનંતી કરી, તેઓ આસન ઉપર બિરાજ્યા, પણ સતીને કંઈયું કે અમારે તો એવું જત છે કે તમે નગનાવસ્થામાં અમને ભોજન પીરસો તોજ અમે જમીએ.

દેવી આ સંભળી સ્તબ્ધ થઈ ગયાં, પરંતુ પોતાના સતીત્વના પ્રભાવે દેવોની રમત એમના ધ્યાનમાં આવી ગઈ. અતિથિઓને પાછા તે કઠાય નહિ, ભોજન કરવાની ના કહેવાય નહિ. પોતાના સતીત્વની ખૂબજ આકરી પરીલા, કસોટી કરવા માટેજ ત્રણે દેવો પધાર્યા છે તે એ સમજી ગયાં. પોતાના પતિના ચરણકમળનું ધ્યાન ધણું. પોતાના હાથની હથેલીમાં પાણી લીધું અને પતિ અને પ્રભુનું સ્મરણ કરી ત્રણે સાધુપુરુષો ઉપર છાંટ્યું અને ચમત્કાર થયો. ત્રણે સાધુપુરુષો ધાવણ બાળકો બની ગયાં. ત્રણે રડવા લાગ્યાં. મહાસતીએ એમને વારા ફરતી પોતાના સ્તનનું પાન કરાવ્યું. ઘાંત પાડ્યા અને ત્રણ પારણાં બાંધી એમાં ત્રણે બાળકોને સુવડાવ્યા. જ્યારે અત્રિમુનિ આશ્રમમાં પાછા ફર્યા, ત્યારે ઘરમાં ત્રણ પારણાં અને તેમાં સૂતેલા ત્રણ બાળકો જોઈ એમના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. દેવીને પુછ્યું કે આ બધું શું છે કે ત્યારે દેવીએ સ્વયં બીના કહી સંભળાવી. અત્રિ મુનિ દેવોને પોતાને ત્યાં પારણામાં રમતાં જોઈ ખુબ આનંદિત થયા. આ દેવો બીજાં કોઈ નહિ પણ સાક્ષાત બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ જ છે એમ ધારી ગયા. પોતાની પત્નીના સતીત્વના પ્રભાવથી એમને આ દેવોના દશન કરવાનો અનન્ય લાભ મળ્યો તે જાણી પોતે કૃતાર્થ થઈ ગયા અને ધન્યતા અનુભવવા લાગ્યા. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની ગેરહાજરીથી ચિંતામગ્ન થયેલી એમની પત્નીઓને દેવર્ષિ નારદે મહાસતી અનસૂયાના ઘરમાં એ ત્રણે દેવો પારણામાં જૂલે છે એના સમાચાર આપ્યા. એટલે બ્રહ્માણી, લક્ષ્મી અને ઉમા પોતપોતાના પતિને લેવા માટે અનસૂયાના આશ્રમમાં આવ્યાં. મહાસતી અનસૂયાને વંદન કર્યા અને પોતાના પતિદેવોને પાછા સોંપવા માટે વિનવ્યાં. અનસૂયાએ ત્રણે દેવીઓના મનની સ્થિતિ પારખી અને પોતાની હથેલીમાં જળની અંજલી ભરી તે જળ ત્રણે બાળકો પર છાંટ્યું. સતીત્વના પ્રભાવથી ત્રણે બાળકો ફરી પાછા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશના મૂળ રૂપમાં બદલાઈ ગયા, સતીએ અને અત્રિ ઋષિએ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. ત્રણે દેવોએ એમને શુભાશિષ્યો આપી અને પોતાની પત્ની સહિત પાછા દેવલોકમાં સિધાવ્યા. પતિવ્રતાધર્મના પ્રખર પ્રભાવની સર્વેને પ્રતિતી થઈ.

કી રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા જ્યારે વનવાસ સેવતાં હતાં ત્યારે ફરતાં ફરતાં તેઓ અત્રિ મુનિના આશ્રમમાં આવી ચડ્યાં. આશ્રમમાં મહાસતી અનસૂયાએ એમનો યોગ્ય સન્કાર કર્યો. જ્યાં મુખી તેઓ આશ્રમમાં રોકાયાં ત્યાં સુધી સતીએ એમની સેવા કરી. મહાસતી અનસૂયાએ સીતાજીને પતિવ્રતાધર્મનો ઉત્તમ ઉપદેશ આપ્યો. પત્નીને માટે પતિ એજ એનો સર્વસ્વ, ઈશ્વર, પરમેશ્વર અને પ્રાણ છે એમ સમજવું. આર્ચસન્નાયીના મધાન આદર્શનો બોધપાઠ સીતાજીને આપ્યો, અને અભયનું વરદાન આપ્યું. મધાનસતી અનસૂયાના ત્રણ મહા સમય પુત્રો ગુરુ દત્તાત્રય, દુર્વાસામુનિ અને ચંદ્ર હતા.

૬૬

—: શબરી :—

રામાયણનું બીજું સુંદર સ્ત્રી પાત્ર રામભક્ત શબરીનું છે. શબરી એક મધાન સંન્યાસીની હતી. એ જંગલમાં કુટિર બાંધીને રહેતી હતી. હંમેશા રામનામનું રટણ કરતી, રામને પોતાના ઈષ્ટદેવ માનતી, જે કોઈ સાધુમત કે સંન્યાસી એની કુટિરે પધારે તેની એ વધાણકિત સેવા કરતી, એના મનમાં કંઈ ભેદભાવ ન હતો. એનું હૃદય કોમળ હતું. એની નિખાવસતા અનન્ય હતી, એના દિલની એક જ તમન્ના હતી કે રામ એની કુટિરે પધારે અને એ એની સેવા કરી શકે. રામ એના ઉદ્ધાર કરશે એવો એને અચળ વિશ્વાસ હતો. આતંજ ઋષિ તેમજ અન્ય ઋષિઓએ એને ખાત્રી આપી હતી કે રામ એની કુટિરે અવશ્ય પધારશે અને એનો ભોગ થશે. શબરીએ પોતાની જાત પર ચંપૂર્ણ કાબૂ કેળવ્યો હતો. એનું મનોભળ ખૂબજ તીવ્ર હતું. એ પોતાની ઈંદ્રિયો ઉપર ચંપૂર્ણ કાબૂ ધરાવતી હતી. જંગલમાં કઠિન જીવનનો પરિશ્રમ કરતાં એ પાકતી ન હતી. ગુરુજનોની સેવા, સાદાઈ અને પ્રભુભક્તિમાં એકતાન બની રામના આગમનની તે યહ જોતી હતી.

શબરી દરરોજ રામના સ્વાગત માટે તૈયારી કરતી. જંગલમાંથી પુષ્પો અને બોર વીણી લાવતી, કુટિર સ્વચ્છ કરી, આસન બિછાવતી અને રામની ઉત્કંઠ હૃદયે રાહ જોતી. આખરે શબરી પુણ્યવસ્થાએ પહોંચી ત્યારે શ્રી રામ, લક્ષ્મણ એમનાં વનવાસ દરમિયાન શબરીની કુટિરે પધાર્યા. શબરીના જીવનનો આ અંતિ સુંદર અનેરો દિવસ હતો. એને અત્યંત આનંદ થયો. શબરી પોતાના પરમ પ્રિય ઈષ્ટદેવ રામને જોતાં જલજળી બની ગઈ. એણે રામને સાષ્ટાંગ-દંડવત પ્રણામ કર્યાં. પાદ પ્રસાદનું કનુ અને જંગલમાંથી વીણી લાવેલા પુષ્પો એમના ચરણમાં અર્પણ કર્યાં. રામમય બનેલી શબરી ભાનગૃથી બની ગઈ. જંગલમાંથી પ્રસાદ માટે વીણેલા બોર શબરી પોતે પ્રથમ ચાખતી હતી અને જે સાફ લાગે તે બોર રામને આરોગવા માટે આપતી હતી. ભક્તવન્ધવ ભગવાન શ્રી રામે શબરીના એકા બોર ખૂબ પ્રેમથી અને આનંદથી આરોગતા હતા. રામે શબરીની જીવન તમન્ના પૂરી કરી, ભક્ત અને ભગવાનના પ્રેમનો યશ્વિધા જ કંઈ ચોર હોય છે.

શ્રી રામે શબરીને નવધા ભક્તિનું માધાન્ય સમજાવ્યું હતું. શબરી તો મન, વાણી અને કર્મથી રામની નવધા ભક્તિ કરતી જ હતી. એનું મન શુદ્ધ હતું. એનું હૃદય રામમય હતું. રામે જ્યારે શબરીને પુછ્યું કે 'તને જાનકીજીની કંઈ ખબર હોય તો તે કહે', ત્યારે શબરીએ જવાબ આપ્યો કે 'હું પ્રભુ! સર્વ કંઈ જાણવા છતાં આપ મને પૂછો તો કહું છું કે તમે પાંચ સરોવર પર જાઓ ત્યાં સુગ્રીવ સાથે મિત્રતા થશે એટલે એ તમને બધી વિગત કહેશે.' શબરી એક હલકા કૂચમાં જન્મેલી અનાથ નારી હતી છતાં એના સંસ્કારો ખૂબજ ઉચ્ચ હતા. એણે સદગુણો કેળવ્યા હતા. સદાચાર અને સદ્વર્તનથી એણે પોતાનું જીવન ઉજાવવળ બનાવ્યું હતું. જેના મન અને હૃદયમાં રામની અનન્ય ભક્તિ સિવાય બીજું કંઈ જ ન હતું એવી શબરી એ તે મોલપદને પામી.

—: મદોદરી :—

મદોદરી વાસ્તવિકીએ ખુબીથી મદોદરીનું પાત્ર ધર્યું છે, રાવણ અસહિષ્ણુ છે તે મદોદરી સહિષ્ણુતાની ભૂતિ છે, રાવણ વિષયવાસનાને આધીન છે તે મદોદરી મનોનિગ્રહ ધરાવે છે. રાવણ કપટ કરતાં અચકાતો નથી પણ મદોદરી નિષ્કપટી છે. આમ એક બીજાથી વિરોધી ગુણો ધરાવતાં હોવા છતાં મદોદરી પતિવ્રતા નાથી હતી, એ ચોક્કસ સદ્ગુણોની ખાણ સમી હતી. સદ્વિચાર અને શુદ્ધ આચારથી એનું ચારિત્ર્ય જળવળનું હતું. પતિને સન્માર્ગે વાળવા માટે એ હંમેશા પ્રયત્નશીલ રહેતી, એ નીકર હતી. એની બુદ્ધિ તીવ્ર હતી. એ ચતુર સ્ત્રી હતી. એની દષ્ટિ વિશાળ હતી. દુરદેશી હતી રાવણે કપટથી સીતાનું ઘર ક્યું અને લંકામાં લાવી અઘોર વાટિકામાં રાખી એ અપકૃત્યને એ પિકકારતી હતી. રાવણના આ દુષ્કૃત્યના પરિણામે લંકાનો, રાવણનો અને એના લેખવનો સર્વવિનાશ એ જાણતી હતી, સીતાને માનસહિત છૂટી કરી રામને સહીસલામત પાછી સોંપી દેવા માટે એ રાવણને ખૂબ સમજાવતી, રામ સાથે દુરમનાવટ કરવાથી કંઈ લાભ થશે નહિ અને ઉશ્કેલે વિનાશ થશે એમ કહી એણે રાવણને સન્માર્ગે વાળવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ 'વિનાશ કાળે વિપરિત બુદ્ધિ' એ નિયમાનુસાર રાવણે મદોદરીની એકે લાત સ્વીકારી નહિ.

રાવણ પોતાની છદ્મમાં અસુનમ રહ્યો, સીતાને પોતાની બનાવવાની મુશ્કેલીમાં એ મક્કમ રહ્યો. એને પોતાની અપાર શક્તિનો ગર્વ હતો. ભગવાન શંકરનો ઉશ્કારક રાવણ એમ માનતો હતો કે ભગવાન શંકરના વરદાન અનુસાર એને કોઈ મારી શકે નહિ, એના મુન્યુના ભેદની કોઈને માહિતી નથી એમ એ માનતો હતો. પરંતુ વિભીષણને એ રહસ્ય માલમ હતું. રામને એ રહસ્ય એણે જ જણાવી દીધું હતું, પોતાના હુપ્પદમાં રાચતા રાવણે રામ સાથે મુલ્ક ક્યું. અંતે રામે એને નાળીમાં પોતાનું ખાણ મારી એનું મુન્યુ નીચળવ્યું રાવણના રણમેદાનમાં પવેલા મુન્યુના સમાચાર મદોદરીએ જ્યારે જાણવા ત્યારે એના પર જાણે લીજળી નૂટી પડી. ગમે તેવા સંજોગોમાં જેણે કદી વિવાહ કર્યો ન હતો એવી મદોદરી પતિના મુન્યુથી બેબાકળી બની ગઈ અને વિવાહ કરવા લાગી. એ વિવાહ એક મહામતીનો વિવાહ હતો. એ વિવાહે કંઈ જ હાલના સોનિકો અને અન્ય લોકો તેમજ રામ અને લક્ષ્મણના હૃદયને પણ ખીજલાવી નાખ્યા.

મદોદરીમાં સીતા પ્રત્યે સ્ત્રી સહજ ઈર્ષ્યા ન હતી. સીતાનું પતિ વિયોગનું દુખ એ સમજતી હતી. કર્મની ગતિ ન્યાયી હોય છે એ પોતે જાણતી હતી, કર્તવ્યનિષ્ઠ, ધર્મનિષ્ઠ, દીર્ઘદષ્ટિવાળી મદોદરી પોતાના પતિના દુષ્કૃત્યથી આવનાર મહાવિનાશકારી પરિણામમાં ધ્રુજી ઉઠી હતી.

રાણી મદોદરી પણ રૂપરૂપનો અંબાર હતી એનું લાલસુ અને રૂં હતું અને એટલે જ મહાપરાક્રમી

રાક્ષસોના રાજ રાવણે એની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. મંદોદરીના પિતા માયાએ પોતે કરેલા ક્રોધ અને તપશ્ચર્યાના પ્રભાવે સંપાદન કર્યું પોતાનું અલૌકિક બાણ એણે રાવણને લગ્નની ભેટમાં આપ્યું હતું. રાવણ એક મહાન ચક્રિતથાળી યોદ્ધા અને મહા ઔશ્વધવાન રાજા છે અને પોતાની અતિ સ્વરૂપવાન અને સર્વગુણસંપન્ન કુશળ પુત્રી મંદોદરી માટે તે સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છે એમ માનીને એણે રાવણ સાથે એને પરણાવી. બન્નેનું દાંપત્ય જીવન સુખી જ હતું. રાજા માયાએ લગ્નની ભેટમાં અર્પણ કરેલા અલૌકિક બાણ વડે જ રાવણ સાથેના યુદ્ધમાં લશ્મણ ધાવલ થયો હતો અને મૂર્છા પામી હતો; જેને સજીવન કરવા માટે યનુમાનજી ગયા હતા અને સમજ ન પડતાં આખા પહાડ જ ઉખેડીને ઉંચકીને લાવ્યા હતા.

સીતા સ્વર્ગવરમાં થયેલી પોતાની ધારને કારણે રાવણ મુંઝવાઈ ઊઠ્યો હતો અને સીતાના અતિ રૂપલાવણ ઉપર મોહાઈ બન્યો હતો. બદલે લેવાની બુદ્ધિએ અને મોહ એનાં મનને ઘેરી લીધું હતું અને બુદ્ધિથાળી, મહાન રાજનીતિજ્ઞ અને વેદાંતી હોવા છતાં, અને મંદોદરીની ધણી ના છતાં રાવણે સીતાનું અપહરણ કરવાનું દુઃકૃત્ય કર્યું.

દાનવાના રાજાની પુત્રી, રાક્ષસોના રાજાની પત્ની અને ઈંદ્ર જેવાને મહાત કરનાર પુત્રની માતા હોવાથી મંદોદરી સ્ત્રી સહજ ખુમારી અનુભવતી હતી, પરંતુ એ જીદી, અવિચારી ન હતી, પોતાના પતિના કષ્ટ અને ખરાબ કૃત્યોને એ પિકકારતી હતી. પોતાની એક પણ વાત રાવણે સાંભળી નહિ અને વિનાશ નોતર્યો તેનું દુઃખ મંદોદરીને રાવણના મૃત્યુ સમયે વધુ સતાવતું હતું. પોતે સીતાથી કોઈ પણ રીતે રૂપ અને ગુણમાં ઉતરતી ન હતી. એટલે વિવાપ કરતાં એણે કહ્યું હતું, 'સીતા મારાથી ચક્રિયાતી નથી'; રાવણને એ ઠપકો આપતી હોય તેમ પતિના મૃતદેહ આગળ બેસીને કહ્યું : 'શીવવતી, દુર્ગવતી અને પતિવ્રતા' સતીઓ ગમે તેટલા રૂપવાન, તેજસ્વી અને બળવાન પરપુરુષને કદો પણ તાબે થતી નથી એનું ખરેખર, સાચાત ઉદાહરણ સીતા છે.' આમ સીતા પ્રત્યે મંદોદરીને માન હતું, આદર હતો, સહાનુભૂતિ હતી. એણે કહ્યું : 'રાવણે પોતે જ ગર્વ, ક્રોધ અને કામથી પ્રેરાઈને કરેલા દુઃકૃત્યોના પરિણામે સર્વસ્વનો નાશ નોતર્યો, કામની આગમાં એ પોતે તો બળીને ભસ્મ થઈ ગયા એટલું જ નહિ પણ સમગ્ર સીતાની વંકાને પણ ભસ્મીભૂત કરી નખાવી.

-: તારા :-

રામાચલુમાં સતી મ'દોદરીની બરાબરી કરી શકે એવું પાત્ર વાલીની પત્ની તારાનું છે. એ પણ મ'દોદરી જેવી કત'બનિષ્ઠ, પમ'નિષ્ઠ, સદાચારી નારી હતી. વાલી મહાસમર્થ' વૌધી હતો. રાવસુ જેવોજ પુ'પટી અને ગર્વિષ્ઠ હતો. પોતાની અપાર શક્તિને કારણે એ નિહુર બની જતો હતો. વિષવવાસનામાં આસક્ત હતો એટલે સારાસારનું જાન ગૂમાવી દેતો હતો. વાલીને ભાઈ સુગ્રીવ હતો. સુગ્રીવની પત્ની હતી રૂમા. રૂમાના શીવન્નેના ઘનગનાટ, એના રૂપની મોહકતા અને દેહનું લાવણ્ય અતિ આકર્ષક હતો. વાલી રૂમા પર મોહાધિ બન્યો. રૂમાને પોતાની પત્ની બનાવવાના કોડ એનામાં જગ્યા. મોહપાશમાં ફસાયેલા અને કામાંધ બનેલા વાલી રૂમા પોતાના ભાઈની જ પત્ની છે એ ભૂલી ગયો. સુગ્રીવની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ એણે રૂમાને પકડી મંગાવી અને પોતાની કૈદમાં રાખી. તારાને સુગ્રીવ પ્રત્યે અને રૂમા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હતી. તારાને પોતાના પતિ વાલીના આવા ખરાબ કૃત્ય પર પિત્તકાર હતો. ખોટા કર્મના ફળ ખરાબ આવે છે, દુરાચાર પાપ છે અને પાપનું ફળ બુકું હોય છે એવો ભોલ પોતાના પતિને આપ્યો. એણે વાલીને કહ્યું કે રૂમાને માન સહિત સુગ્રીવને પાછી સોંપી દો અને ભાઈનું મન મનાવી પોતાના પક્ષમાં લઈ લેા નહિ તો સર્વનાથ લઈ જશે. પણ વાલીમાં અસીમ ગર્વ હતો. એણે તારાની કોઈપણ વાત ગણકારી નહિ.

એકવાર વાલીના રાજ્ય કિષ્કિંધામાં એક અતિ બળવાન દૈત્ય આવી ચડ્યો. ગર્વથી બૂમ બરાડા પાડવા લાગ્યો. એણે વાલીને પડકાર્યો. વાલી એની સાથે વડવા માટે ઉપડ્યો. સુગ્રીવને પણ પોતાની સાથે લીધા. વાલીને આવતો જોઈ પેલા રાક્ષસ એક ઊંડી ગુફામાં સંતાઈ ગયો. વાલી એ ગુફામાં ગયો. સુગ્રીવને પોતે ગુફામાંથી બહાર ન આવે ત્યાં સુધી ગુફાના મુખ આગળ ઉભા રહેવા માટે આજ્ઞા કરી. પેલા દૈત્યને હોષિયારી ધણે સમય વ્યતિત થઈ ગયો. પછી તે મળ્યો. વાલી અને દૈત્ય વચ્ચે ભીષ્મ દંટપુથ થયું. વાલી પેલા દૈત્યને મારતો હતો ત્યારે તે મોટેથી ચીસો પાડતો હતો. અંતે વાલીએ દૈત્યને માર્યો. તેના મુખમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું. લોહી ગુફાના દ્વારસુધી આપ્યું. આ જોઈ સુગ્રીવને થયું કે વાલીજ મૃત્યુ પામ્યો છે. આથી ગુફાના દ્વાર પર પથ્થર મૂકી સુગ્રીવ કિષ્કિંધા પાછો ફર્યો અને વાલીના મૃત્યુના સમાચાર તેણે સર્વેને આપ્યા.

તારા પતિના મૃત્યુના સમાચારથી ગભરાઈ ગઈ. એણે સુગ્રીવને આશ્રય માગ્યો. સુગ્રીવ પોતાની ભાભી પ્રત્યે આદરની દૃષ્ટિથી જોતો હતો. એના સદ્ગુણોથી એ લાકડું હતો એટલે રૂમાની સાથે એને પણ રહેવા માટે જા પાડી. સુગ્રીવ, રૂમા અને તારાના દિવસો સુખેથી પસાર થતા હતા એટલામાં વાલી પોતાના શબ્દમાં પાછો ફર્યો. તારા સુગ્રીવ સાથે રહે છે તેની જાણ થતાં વાલી સુગ્રીવ પર ખૂબ રોષે ભરાયો. સુગ્રીવે પોતાના ભાઈ વાલીને ખૂબ સમજાવ્યો કે એ પોતે નિર્દોષ છે અને એણે કોઈ દુઃકૃત્ય કયું નથી. એણે તારાને ક'ઈ દુઃખ પડવા દીધું નથી. પણ વાલી એના મનનું સમજાવપણું ગુમાવી બેઠો હતો. એણે ક'ઈપણ સાંભળ્યું નહિ. એણે સુગ્રીવને રાજ્યમાંથી ઊંડી કાઢ્યો અને રૂમાને ફરીથી પોતાને કબજે કરી.

હતાય વચેચે સુગ્રીવે રામ પાસે ગયો અને મદદ માગી. સુગ્રીવ અને વાલી વચ્ચે મુદ્દ થયું. રામ સુગ્રીવના પક્ષમાં હતા. અને રામના આજુબી વાલી વીંધાવે અને મરણ પામ્યા.

પતિના મૃત્યુથી તારા સીં સહજ વિલાપ કરવા લાગી. એણે રામને કહ્યું કે જે આજુ-વડે એમણે એના પતિ વાલીના પ્રાણ હરાં તેજ આજુ વડે એના પોતાના પ્રાણ પણ હરવા કે જેથી મૃત્યુમાં પણ એ પોતાના પતિને સાથ કરી શકે, રામ વાલીની ઉદારતાથી અને મહાનતાથી પ્રભાવિત થવા ન હતા અને તારાના આવા શબ્દોથી વધુ પ્રભાવિત થવા. એમની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. છતાં વિધાતાના લેખ પ્રમાણે બધું બનતું જ રહે છે અને એને કોઈ ટાળી શકતું નથી. કરેલાં કર્મના ફળ તો ભોગવવાં જ પડે એ નિશ્ચયિતો સિદ્ધાંત છે એમ કહી તારાને આશ્વાસન આપ્યું. રામના આશ્વાસનથી, તારાએ પોતાના મન ઉપર કાબુ મેળવ્યો અને સુગ્રીવ સાથે રાજ્યમાં પાછી ફરી. સુગ્રીવે રાજ્યધૂરા સંભાળી પણ રાજ્યના વેળવ અને ભોગોમાં એ તલ્લીન બનતો ગયો. રાજ્ય કારભાર તરફ ચેતરકાર રહેવા લાગ્યો. પ્રજાને ત્રાસ થવા લાગ્યો. તારાના સૂચનો પર પણ હવે એ ખાસ ધ્યાન આપતો નહિ. મનરથી થતો ગયો. રામને સુગ્રીવ મોજશોખમાં રચ્યો પચ્યો રહે છે એટલે સીતાની શોધમાં વિષ્ણુ દાસ છે, એ વાતની જાણ થઈ એટલે લક્ષ્મણને સુગ્રીવ પાસે અને ચેતાવવા માટે અને ઠપકો આપવા માટે મોકલ્યો, લક્ષ્મણ સુગ્રીવ પર ખૂબ ગુસ્સે થયો અને પોતાનો આચાર સુધારવા માટે સખ્ત શબ્દોમાં ઠપકો આપ્યો.

તારા ખૂબ બુદ્ધિશાળી, ચતુર અને કુનેહજાન નાથી હતી. લક્ષ્મણને સમજાવતાં એણે કહ્યું: 'સુગ્રીવ લૂચ્યો, નીચ, હેંદવેલીન, કપટી કે નિહુર નથી. મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તપાસો તો સુગ્રીવે લાંબા સમય સુધી અનેક ચાતનાઓ ભોગથી છે અને હવે જ્યારે રામની મદદથી એને ભોગ સંપાદ્યો તો સ્વાભાવિક છે કે એ રંજસાગમાં ડુબે.' લક્ષ્મણને પણ મીઠો ઠપકો આપતાં કહ્યું કે ખરાં કારણો જણવા વચર કોધ કરેલાં અને સામા માણસને ગમે તેવા શબ્દો કહી નાંખવા એ તમારા જેવા જ્ઞાની અને સમજી માણસને છાજે નહિ, અને ઉમેર્યું, 'રાવણ મહાસમથ' હોવા સાથે અતિ કપટી ચોક્કો છે. એની સામેના મુદ્દમાં રામને સુગ્રીવની મદદની આવશ્યકતા છે. સુગ્રીવ, કેટલી જહેમત ઉઠાવી બધી બાબતોથી મહાન વાનરસેના ઉભી કરવાના પ્રયાસો કરી રહ્યો છે, અને આજે જ એ વાનરસેના એકઠી થવાની છે' એ હકીકત સમજાવી અને એમના હૃદયથી સુગ્રીવ, એની પત્ની અને કુટુંબીજનોની ચીંતિ ઉઠી ગઈ છે અને બધા વિલાપ કરે છે એમ જણાવ્યું. લક્ષ્મણને પોતે કરેલી ભૂલનો પસ્તાવો થયો. એણે સુગ્રીવની માફી માગી. આવી બુદ્ધિશાળી, ચતુર, વિચક્ષણ નારી તારા માટે કોને માન ન ઉપજે ?

૧૬૧ :— : ત્રિજ્ઞતા :— ૧૬૧ :—

૧૬૧ :— : ત્રિજ્ઞતા :— ૧૬૧ :—

૧૬૧ :— : ત્રિજ્ઞતા :— ૧૬૧ :—

૧૬૧ :— : ત્રિજ્ઞતા :— ૧૬૧ :—

--: सुदोयनासुं-दिव्य-सतीत्व :-

સુલેચના શેખનાગની પુત્રી અને રાવસુપ્ત ઈન્દ્રજીતની પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. તામજાએ સીતાજીને પાછા લઈ આવવા માટે, લોકો પ્રવેશ કર્યા ત્યારે, વાનરો અને રાસસેનું ભયંકર મુઘ્ધ, વ્યુઠ્ઠ, ઈન્દ્રજીત અને લક્ષ્મણ વચ્ચે મુઘ્ધ થયું તેમાં ઈન્દ્રજીત મરાયો. લક્ષ્મણ, ઈન્દ્રજીત હતો, જે ઈન્દ્રજીત છે તે ઈન્દ્ર કરતાં પણ મોટો છે. ઈન્દ્રજીતનો સાથ ઊઠીને સુલેચનાના આંગણમાં આવ્યો. તે છાપે, 'લખી આપ્યું'. 'લક્ષ્મણે કપટથી મને માર્યો છે.'

સુબોધના વિચાર કરવા લાગ્યા અને સત્તા થવા તૈયાર થયા, તેમણે રાવણ પાસે ઈન્દ્રજિતનું મસ્તક માગ્યું ત્યારે રાવણે કહ્યું “એટા, તારા પતિનું મસ્તક તો વાનરો લઈ ગયા છે.” રામજી પાસે જ, તે તને મસ્તક જરૂર આપશે,” સુબોધનાએ કહ્યું “મને શત્રુ પાસે મોકલ્યો છે ? તમે જાણો છો હું અતિ સુંદર છું એટલે ત્યાં મને મોકલવો નહીં” રાવણે કહ્યું “રામમાં મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. આ જગતમાં રામજી જોવા ઠીક મહાન નથી. હું રામજી સાથે વેર રાખું છું પણ તે મારી સાથે વેર રાખતા નથી. તે તને તારા પતિનું મસ્તક જરૂર આપશે.”

સુલોચના રામ પાસે ગયા અને પતિનું મનક માગ્યું. તેમણે કહ્યું “મારા પતિનો હાથ મારા અંગુલમાં આવ્યો હતો, તેણે પત્રમાં લખી દીધું છે તેથી મને ખબર પડી છે કે મારા પતિનો દેહાંત થયો છે. હવે હું સતી તવા માગુ છું” સુલોચનાને પૂછવામાં આવ્યું “જડ હાથ પત્ર કેવી રીતે લખી શકે ? નું તારા પતિની પ્રાર્થના કર અને તેની આંખો હસશે તો અમને વિશ્વાસ થશે કે જડ હાથ પત્ર લખ્યો છે.”

સુવોચના બહુજન પિનવણી કરે છે પણ આંખો હસતી નથી. સુવોચના કહે છે 'નાથ, તમે નારાજ થયા છો ?' આ સાંભળી મસ્તક ડોલવા લાગ્યું અને ફિમતે ક્યું. 'જમજમળે શેષનાગને જ અવતાર હતો એ કથનનો ઉલ્લેખ કરતા મસ્તકે કહ્યું: 'તારા પિતાએ મને માર્યા છે. આજનું પુણ્ય તે સસરા જમાઈનું પુણ્ય ન હતું' પણ જે પતિવ્રતા નારીઓનું પુણ્ય હતું. ઉર્મિલા અને 'સુવોચનાનું; તે સુવોચનાની છાત્ર થઈ.'

સુધાચનાએ લઈમણજીને કહ્યું "જીત તમારી નથી પણ તમારા પત્ની ઉર્મિલાની છે. ઉર્મિલાનું પાતિત્વ મારા કરતાં મહે છે. મારા પતિ શવસુના પક્ષમાં હતા તેથી તે કુખળ બન્યા. મારા પતિ કુલાવ રાજનારને મદદ કરતા હતા. અને હું તેમને વાદી ન થઈ, તેથી મારી ઘર થઈ અને ઉર્મિલાની જીત થઈ. મારા પતિદેવ પરજીનું તરણ કરનાર શવસુને મદદ કરતા હતા તેથી તેમની ઘર થઈ છે."

રામજીએ સુલોચનાને તેના પતિનું મરતક પાછું આપ્યું. સતી સુલોચનાના વિવાપથી રામજી પીગથી બચા. તેમણે હિન્દુજાતને સજ્જન કરવા કલ્પ પૂરું સુલોચનાએ ના પાડી “મારા પતિ મુખ્ય કરતાં કરતાં લીરવતિને પામ્યા છે તેને જીવતા કરો તેા તેઓ અને ઠપકો આપશે” સુલોચના સતી થઈ. રામજીએ સુલોચનાના ખમ ખમ વખાણ કર્યા.

—: સ્વચંપ્રભા :—

૨૧ માસમાં ખાસ જાણીતું નહિ છતાં પણ ખ્યાન પેલે એવું' સી પાત્ર સ્વચંપ્રભાનું છે. એ

સંવાસીની હતી અને રોજવિદ્યામાં પારંગત હતી, જન્મવની એક ગુફામાં એ વાસ કરતી હતી, રામના સીધા સંસર્ગમાં એ આવી ન હતી, પરંતુ રામબક્ત ધનુમાનજી અને એમની વાનરસેનાને, મદદરૂપ થવાની તક એને સંપાદી હતી. એમની સેવા કરવામાં એણે ધન્યતા અનુભવી હતી. ધનુમાનજી અને વાનરસેના રામની મદદે આવ્યા હતાં, લોકમાં પયોગવાનું હતું, સમુદ્રપર સેતુ બંધ બાંધવાનો હતો. જન્મવની લાંબી મુશ્કાળી હતી, ધનુમાનજી અને વાનરસેના બૃહ લાકી ગયાં હતાં, ભૂખ અને તરસથી પીડાતા હતાં એટલે ખોરાક અને પાણીની સોધમાં તેઓ સ્વંપ્રભા ને વિશાજ ગુફામાં રહેતી હતી તેમાં દાખલ થયા.

આ ગુફામાં વૃહ સંવાસીની સ્વચંપ્રભા સાથે એમનો ભેટો થયો. ગુફાની રમણીયતા, અને અલૌકિક વાતાવરણથી ધનુમાનજી ઘણા પ્રભાવિત થયા. એમણે સ્વચંપ્રભાને પૂછ્યું કે આવી આકર્ષક ગુફાની રચના કોણે કરી? સ્વચંપ્રભાએ જવાબમાં કહ્યું કે આ ગુફાની રચના માયા નામના માધવે બ્રહ્માજીના આજીવંદથી કરી છે. માયા ઈન્દ્રની અપ્રસાદેમા પર મોહિત થઈ ગયો હતો. હેમા સાથેની એની પ્રેમવેષ્ટા જોઈ ઈન્દ્ર દ્રોષે જરાવા અને પોતાના વજ્રથી માયાનો નાશ કર્યો. હેમાને મૃત્યુલોકમાં જવાની આજ્ઞા કરી. હેમાએ બ્રહ્માજીની સ્તુતિ કરી, દયા માટે વાચના કરી. બ્રહ્માજીને હેમા પર અનુકંપા ઉપજી. બ્રહ્માજીએ આ ગુફા હેમાને અર્પણ કરી અને એમાંની દરેક અલૌકિક શીજોને ઉપલોગ કરવાનો અધિકાર આપ્યો. હેમા નૃત્ય અને સંગીત કલામાં અતિ પ્રવિણ હતી અને તે અર્થે બહાર જઈ હતી. સ્વચંપ્રભા હેમાની ભેનમણી હતી, એની આ પ્રિય સખીને ગુફાનું રક્ષણ કરવાનું કહીને હેમા બહાર જઈ હતી એટલે ગુફામાં માત્ર સ્વચંપ્રભા હતી. એણે સંપૂર્ણ લોગસિધ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી અને કુદરતના તત્ત્વો પર એ કાબૂ ધરાવતી હતી, એની મહાન શક્તિનો ઉપયોગ એ માનવ કલ્યાણાર્થે જ કરતી હતી.

એની ગુફામાં આશરે આવેલા ધનુમાન અને એમની વાનરસેનાને જે કંઈ ખાવું પીવું હોય તેની છૂટ આપી. એટલે તેઓએ પોતાને ભાવતી વસ્તુઓ મરાઈને આરેખી, ખાઈ પીને સંતુષ્ટ થયા પછી એમણે સેતુબંધ બાંધવાન કાર્ય માટે ગુફામાંથી બહાર જવાની ઈચ્છા સ્વચંપ્રભાને દર્શાવી. એમના સ્વાગત બદલ સ્વચંપ્રભાનો આભાર માન્યો. પણ એક મોટી મુશ્કેલ હતી. ગુફામાં દાખલ થઈથી કોઈ પણ વ્યક્તિ જીવતી બહાર જઈ શકે નહિ. આ ભાખત સ્વચંપ્રભાએ ધનુમાનજીને સમજાવી. આ આપત્તિમાંથી ઉતારવા માટે એમણે સ્વચંપ્રભાને વિનંતિ કરી. દયાની દેવી સમ સ્વચંપ્રભાને, રામને સમુદ્ર એજાંજવા માટે સેતુબંધ બાંધવાના કાર્યમાં હીલ થાય તે લોચન નહીં, એની પ્રતીતિ થઈ અને ધનુમાનજી અને એમની વાનરસેનાને આ કાર્ય કરવા માટે સમુદ્ર કિનારે તાત્કાલિક પહોંચાડવા જોઈએ એમ તેને લાગ્યું. એણે નિર્ણય કરી લીધો. મહાન મમતાળુ અને કલ્યાણકારી સ્વચંપ્રભાએ એમને આંખો બંધ કરવાનું કહ્યું. આદ્ય અનુસાર ધનુમાનજી અને એમની વાનરસેનાએ પોતાની આંખો બંધ કરી એટલે સ્વચંપ્રભાએ પોતાની રોગશક્તિના પ્રભાવે બધાને એક સ્વપ્નામાં સમુદ્ર કિનારે મૂકી દીધા.

અતિ શક્તિશાળી હેવા છતાં સ્વચંપ્રભામાં નિરાભિમાન, સાદાઈ, મમતા, કલ્યાણની ભાવના; વગેરે ગુણો હતાં. એવા સદગુણો આજની નાચી કેંગલે તે માનવ કલ્યાણના કાર્યમાં મહત્વનો ફાળો આપી શકે.

M/s. INDIA UNITED CHEMICALS DISTRIBUTORS LTD.

Agents & Distributors to State Trading Corpn.

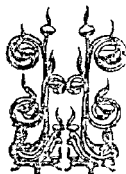
for Imported Chemicals

25, Swallow Lane,

1 CALCUTTA-700001.

શ્રી ગોવિંદાય નમઃ

ઉત્સવ-દર્શન

તહેવારો-ઉત્સવોની મૂક વાણી આપણને જીવનમાં ઉપયોગી એવા સંદેશાઓ આપે છે. સમ્યક્ દિશા બતાવે તે સંદેશ. આ રીતે તહેવારો-ઉત્સવો એક ઉત્કૃષ્ટ માર્ગદર્શક ભોમિયાની ગરજ સારે છે.

ઐક્યના સાધક, પ્રેમના પોષક, પ્રમનનતાના પ્રેરક, ધર્મના સંરક્ષક અને ભાવના સંવર્ધક એવા તહેવારો-ઉત્સવો આપણું જીવન દર્શન બની રહ્યાં !

૯૦
શ્રી ગોવિંદાચ નમ

ઉત્સવ-દર્શન

તહેવારો-ઉત્સવોની મૂક વાણી આપણને જીવનમાં ઉપયોગી એવા સંદેશો આપે છે. સમ્યક્ દેશા ખતાવે તે સંદેશ. આ રીતે તહેવારો-ઉત્સવો એક ઉત્કૃષ્ટ માર્ગદર્શક લોભિયાની ગરજ સારે છે.

ઐક્યના સાધક, પ્રેમના પોષક, પ્રમત્તતાના પ્રેરક, ધર્મના સંરક્ષક અને વ્યાપના સંવર્ધક એવા તહેવારો-ઉત્સવો આપણું જીવન દર્શન બની રહે !

—: ભાઈ-બીજ :—

નવા વર્ષના જુના રાત્રીએ ભૂધી જઈ સમગ્ર વિશ્વ પર પ્રેમ કરવાને સંકલ્પ કર્યા પછી એની ઘડખાતે ભાઈ-બહેનના નિર્વાજ પ્રેમથી ઘણે તે વર્ષોથી જ વસુધા. કાર્તિક માસના શુકલ પક્ષની દ્વિતીયા વમદ્વિતીયા કહેવાય છે. તે જ આપણી ભાઈ-બીજ. તે દિવસે યમુનાજીએ પોતાને ઘેર વમની પૂજા કરી વમને પ્રદક્ષિણા જમાડેલ છે. પ્રસન્ન થયેલા વમરાજીએ બહેનને વરદાન માગવા કહ્યું. યમુનાજીએ માગ્યું, 'હે ભાઈ, તમારે દર વર્ષે આ દિવસે મારે ઘેર જમવા આવવું' તેમજ આ દિવસે જે ભાઈ પોતાની બહેનના હાથથી ભોજન કરે તેને તમારે સુખ આપવું.'

યમદ્વિતીયાં યઃ પ્રાપ્ય મરિનીગૃહ્મોજનમ્ ।

ન કુર્યાદ્ધર્પજં પુણ્યં નરયતીતિ રવેઃ શ્રુતમ્ ॥

યા તુ મોજયંતે નારી ભ્રાતરં યુગ્મકે તિથૌ ।

અર્ચયેન્નાપિ તાંબુલૈર્ન સા વૈધવ્યમાપ્નુયાત્ ॥

ભ્રાતુરાયક્ષયો નૂનં ન મવેત્તત્ર કાર્દ્દિત્ ॥

'જે માણસ વમદ્વિતીયાને દિવસે બહેનને ઘેર ભોજન કરતો નથી, તેનું આખા વર્ષમાં કરેલું સર્વજનું પુણ્ય નાશ પામે છે. જે સ્ત્રી વમદ્વિતીયાને દિવસે ભાઈને જમાડે, તાંબુલ વગેરેથી પ્રસન્ન કરે છે તે વિધવા થતી નથી અને તેના ભાઈના આયુષ્યને તથા ઘર કોઈ વખત થતો નથી.'

ભાઈનું આપુણ વધે તે માટે બહેને વિધિપૂર્વક વમરાજની પૂજા કરવી અને કહેવું :

‘માર્કંડેયો લલિત્વ્યાસો હનુમાન્થ વિમીષણઃ ।

કૃપોદ્ગોળિઃ પરશુરામઃ પતેહઘટો ચિરંજીવિનઃ ॥’

‘માર્કંડેયો મદ્રામાગ સપ્તફલપાતંજીવન ।

ચીરંજીવી ચથાત્વં દિ સયા મે ભ્રાતરં કુહ ॥’

‘માર્કંડેય, ભલિ, વેદવ્યાસ હનુમાન, વિભીષણ, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા અને પરશુરામ એ આઠ

‘એક વખતે કાર્તિક માસના શુક્ર પક્ષના પડવાને દિવસે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગાયો લઈ ગોવાળિયાઓની સાથે વનમાં ગયા.’

ત્યાં વનમાં ગોવાળિયાઓને આનંદોત્સાહથી નાચતા જોઈને તેમણે પૂછ્યું : ‘આ કોનો ઉત્સવ કરો છો ? અને તેમાં કયા દેવનું પૂજન કરો છો ? ગોવાળિયાઓએ કહ્યું કે, ‘અનાવૃષ્ટિ અને દુઃખાળથી ભરવા અમે વર્ષોવર્ષ વૃત્તાંતરે ઉંદ્રનો મહોત્સવ કરીએ છીએ.’ કૃષ્ણને સમાજમાં શાશ્વતી રહેથી આવી સત્તાધીશીની પૂજા ગમી નહિ. તેમણે લોકોને ઉંદ્રપૂજા છોડીને ગોવર્ધનપૂજા કરવાનો આદેશ આપ્યો.

અયં ગોવર્ધન : સાક્ષાદ્વૃષ્ટિ સૌમિશ્વરકારક :

મયુરાસ્યૈર્ગજસ્યૈશ્વ પૂજિતઃ પ્રયત્નતઃ ॥

દિત્વૈત્પૂજનં લોકે કૃયેદ્રઃ પૂજ્યતે કયમ્ ॥

ઉત્સવઃ ક્રિયતામસ્ય પ્રત્યક્ષોઽયંમુનક્તિ ચ ॥

કરિષ્યતિ કૃપિ સમ્યગુપસર્ગાન્હનિવ્યતિ ॥

‘આ સાક્ષાત્ ગોવર્ધન પર્વત કે જે વૃષ્ટિ અને સુખિય-સારૂં વર્ષ કરનાર છે, માટે મધુરા અને મયુરા રહીશોએ તે મહેનત લઈને પણ એની પૂજા કરવી જોઈએ. આ ગોવર્ધનની પૂજા છોડીને ફોંકતે ઉંદ્રની પૂજા શા માટે કરો છો ? આ ગોવર્ધન પર્વત પ્રત્યક્ષ ભોજન કરે છે, માટે એનો ઉત્સવ કરો. આ પર્વત તમારી-એનીવાડીમાં સારી ભરકત મૂકે અને ઉપદ્રવોનો નાશ કરે.’

તે દિવસથી ગોવાળિયાઓએ ઉંદ્રપૂજા છોડીને કૃષ્ણના આદેશ પ્રમાણે ગોવર્ધન પૂજા શરૂ કરી. નવું વર્ષ એટલે નવા સંકલ્પ કરવાનો દિવસ-નવા નિર્ણયો લેવાનો. દિવસ-ધ્યેયને માટે પુનઃ કટિબદ્ધ થઈને આગળ વધવાનો દિવસ !

‘નવા વરસના નવા નિશ્ચયો નવા નિર્ણયો લેવાયે ;

નવું ધ્યેય લઈ આગળ વધશે, નવું વર્ષ’ તે કહેવાયે !

જૂના શગદેયો ભૂલી જઈને નવા વર્ષથી માણસે નવો વ્યવહાર શરૂ કરવો જોઈએ. ‘જગ્યા ત્યાંથી સવાર’ અને ‘ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણવું’ આ નવા વર્ષનાં સુત્રો હોવાં જોઈએ. નવાં વર્ષે કરેલા શુભસંકલ્પો એ માત્ર સંકલ્પો જ ન રહેતાં જીવનમાં સાકારિત બને તે ગમે તેવી ભગદેવી બાજી સુધરી જાય અને સામાન્ય માનવ મહાનતાના ઉગ્ગણ ધિખરોને આંખી શકે. આપણા સંકલ્પોમાં પ્રાણ પૂરવાની જવાબદારી આપણી છે. દિલની સાચી લગનથી જીવનને યોગ્ય દિશામાં ગતિ આપવાનો આપણો પ્રયત્ન જ નવું વર્ષ ચલત્તી બનાવી શકે.

‘નવાં પ્રાણ પૂરાય જીવનમાં, નવો વેગ જીવન પામે ;
નવા ઉમંગો ઊઠે જીવનમાં, નવું વર્ષ’ તે કહેવાયે !
નવું વર્ષ કંઈ નથી સમયમાં, નવું જન્મ મુજ મનમાં છે ;
નવપુવાન લઈ રહું સદા હું, નવું વર્ષ’ તે કહેવાયે !
નવો દીસે આવેશ જીવનમાં, નવું જગત આ લાગે છે ;
ખરે ભકત તે નવા વરસમાં, નવું જીવન એ માગે છે !’

(૧)

—: નવું વર્ષ :—

કોરતક સુદ એકમના દિવસે વિદ્વમનું નવું વર્ષ શરૂ થાય છે. તેથી એ દિવસ આખા વર્ષનું પ્રભાત વસુધા, 'જેની સવાર સારી તેનો આખો દિવસ સારો.' તે રીતે 'જેનો વર્ષનો પ્રથમ દિવસ માંગલિક તેનું આખું વર્ષ માંગલિક !'

આ દિવસને અધિપ્રતિપદા પણ કહેવામાં આવે છે; ત્રિપદા ભૂમિ, માગીને વામને અધિને પાતાલમાં મોકલી આપ્યો, એવી કથા એના પાછળ રહેલી છે. અધિ એ વિરોચનનો પુત્ર. પ્રહલાદનો પુત્ર વિરોચન નાસ્તિક નીકળ્યો. તેની અશ્વર તેના દીકરા અધિ પર પડ્યો. અધિએ સારામાં શારૂં રાજ્ય ક્યું; પણ તેણે લોકોમાં રહેલી ઉશ્ચરનાશ અને વેદનિષ્ઠા પ્રિયિષ્ઠ કરી નાખી. વિભિન્ન વર્ણના લોકોને તેમનાં કાર્યોની યોગ્ય નિષ્ઠામાંથી ચલિત કર્યાં. અધિએ ત્રિવલ્લેખેને ખતમ કર્યાં. સમાજમાંથી ભગવદતિષ્ઠા અને પ્રભુપ્રેમ થાલ્યાં ગયાં, પેસે જ પ્રમુખ બન્યાં.

તે સમયે એક સ્ત્રીએ ભગવાન પાસે તેજસ્વી સંતાનની માગણી કરી. અદિતિની નિષ્ઠા અને કામળી નયનમાંથી લીધે ભગવાને અદિતિના પેટે જન્મ લીધો અને એ જ વામન !

વામને લોકજાગૃતિ નિર્માણ કરી. સાંસ્કૃતિક વિચારો લઈને તે ઘર ઘરમાં પુરોહિતો; વિષ્ણુ બન્યા; વ્યાપક થયો એટલે કે વામનનો વિચાર થયો, અધિને તેની સાથે સુલેષ કરવી પડી. વામને ત્રણ ઘરોમાં મૂકી. (૧) યિજ્ઞસ્વન બ્રાહ્મણોના ઘાષમાં સોંપવું. (૨) રાજ્યકારભાર ઇશ્વરવાદી શત્રુપાતા ઘાષમાં સોંપવો. (૩) પૃથ્વી રાજ્યકાર ઇશ્વરને માનનારે સાત્ત્વિક વૈશ્યોના ઘાષમાં સોંપવો. આ જ ત્રિપદા ભૂમિ. આ માગણીથી અધિ ખલાસ થયો. તેણે પોતાના અસ્તિત્વ વિશે શંકા પ્રગટ કરતાં ભગવાને તેને પુષ્કળ ધનસંપત્તિ આપીને દક્ષિણમાં-સુતકમાં મોકલી આપ્યો અને પોતે એના દ્વાર-રક્ત લઈને રહ્યા. અર્ધાંત અધિને રાજકેદી નવીંડે નજર-કેદમાં રાખ્યો.

લોગ અને સ્વાર્થને છોડીને ઠીજી કોઈ વિચાર જ માણસ ન કરતો હોય તો તેનું નવું વર્ષ શરૂ થયું એમ કેમ કહી શકાય ?

જીવનમાં જો કંઈ 'નવીનતા ન હોય તો નવું અને મૂર્ખ વર્ષ એ નિરર્થક સંબોધ છે. પોતાની સંચયકતાને માટે માનવે પાંદેલા કાળના એ શુષ્ક વિભાજો છે.

વળી આ દિવસે ભગવાન શ્રી વિષ્ણુની પ્રીતિ માટે જો વર્ષને તૈયાર અનન્યકૃત કરવાનું વિધાન છે.

‘एकदा भगवान् कृष्णो गतो गोपालकैः सह ।

गृहीत्वा गाः प्रतिपदि कार्तिकस्य सिते वने ॥

(૧) —: નવું વર્ષ :—

કેલેન્ડર સુદ એકમના દિવસે વિદ્વમનું નવું વર્ષ શરૂ થાય છે. તેથી એ દિવસ આખા વર્ષનું પ્રભાત ગણાય. 'જેની સવાર સારી તેનો આખો દિવસ સારો' તે રીતે 'જેનો વર્ષનો પ્રથમ દિવસ માંગલિક તેનું આખું વર્ષ માંગલિક'!

આ દિવસને ભવિષ્યપ્રતિપદા પણ કહેવામાં આવે છે; ત્રિપદા ભૂમિ માળીને વામને ભવિને પાતાળમાં મોકલી આપ્યો. એવી કથા એના પાછળ રહેલી છે. ભવિ એ વિરોચનનો પુત્ર. પ્રહલાદનો પુત્ર વિરોચન નાસ્તિક નીકળ્યો. તેની અસર તેના દીકરા ભવિ પર પડી. ભવિએ સારામાં સારું રાજ્ય કમું; પણ તેણે લોકોમાં રહેલી ઈશ્વરનિષ્ઠા અને વેદનિષ્ઠા શિથિલ કરી નાંખી. વિભિન્ન વર્ણના લોકોને તેમનાં કર્મોની યોગ્ય નિષ્ઠામાંથી સ્થિત કર્યાં, ભવિએ ત્રિવલ્લેખિ ખતમ કર્યાં. સમાજમાંથી ભગવદનિષ્ઠા અને પ્રભુપ્રેમ ચાલ્યા ગયાં. પૈસા જ પ્રમુખ બન્યાં.

તે સમયે એક સીંધે ભગવાન પાસે તેજસ્વી સંતાનની માગણી કરી. અદિતિની નિષ્ઠા અને કષ્ટપત્ની તપશ્ચર્યાને લીધે ભગવાને અદિતિના પેટે જન્મ લીધો અને એ જ વામન !

વામને લોકજગતિ નિર્માણ કરી. સાંસ્કૃતિક વિચારો લઈને તે ઘર ઘરમાં ધુસ્પો; વિપ્લવ બન્યો; વ્યાપક ઘણે એટલે કે વામનનો વિચાર ઘણો. ભવિને તેની સાથે સુલેષ કરવી પડી. વામને ત્રણ ઘરનો મૂકી. (૧) યિતુસુતંત્ર બ્રાહ્મણોના હાથમાં સોંપ્યું. ૨) રાજવંશરચાર ઈશ્વરવાદી સન્નિષ્ઠોના હાથમાં સોંપવો. (૩) ધંધો રોજગાર ઈશ્વરને માનનાર સાધ્વિક વૈશ્યોના હાથમાં સોંપવો. આ જ ત્રિપદા ભૂમિ. આ માગણીથી ભવિ ખચાસ ઘણો. તેણે પોતાના અસ્તિત્વ વિશે થંકા પ્રગટ કરતાં ભગવાને તેને પુષ્કળ ધનસંપત્તિ આપીને દક્ષિણમાં-સુતચમાં મોકલી આપ્યો અને પોને એના દુર-રક્ષક લઈને રહ્યા. અર્થાત ભવિને રાજકેદી તરીકે નજર-કેદમાં રાખ્યો.

ભોગ અને સ્વાર્થને છોડીને બીજે કોઈ વિચાર જ માણસ ન કરતો હોય તો તેનું નવું વર્ષ શરૂ થવું એમ કેમ કહી શકાય ?

જીવનમાં જો કંઈ નવીનતા ન હોય તો નવું અને જૂનું વર્ષ એ નિરર્થક શબ્દો છે. પોતાની સજવડતાને માટે માનવે પાડેલા કળના એ શુષ્ક ચિલાઓ છે.

પણ આ દિવસે ભગવાન શ્રી વિષ્ણુની પ્રીતિ માટે ગોવર્ધનોત્થપ તેમજ અન્નકૂટ કરવાનું વિધાન છે.

'एकदा भगवान् कृष्णो गतो गोपालकैः सह ।

गृहीत्वा गाः प्रतिपदि कार्तिकस्य सिते वने ॥

‘એક વખતે કાનિંક માસના યુક્ત પક્ષના પડવાને દિવસે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગાયો. થઈ ગોવાળિયાઓની સાથે વનમાં ગયા.’

ત્યાં વનમાં ગોવાળિયાઓને આનંદોત્સાહથી નાચતા જોઈને તેમણે પૂછ્યું : ‘આ કોનો ઉત્સવ કરો છો ? અને તેમાં કયા દેવનું પૂજન કરો છો ? ગોવાળિયાઓએ કહ્યું કે, ‘અનાવૃષ્ટિ અને દુષ્કાળથી બચવા અમે વર્ષોવર્ષ ગૃતહંતા ઈંદ્રનો મહોત્સવ કરીએ છીએ.’ કૃષ્ણને સમાજમાં શાશ્વતી રહેલી આવી સત્તાધીશોની પૂજા જમી નહિ, તેમણે લોકોને ઈંદ્રપૂજા છોડીને ગોવર્ધનપૂજા કરવાનો આદેશ આપ્યો.

अयं गोवर्धनः साक्षाद्वृष्टिः सौमित्र्यकारकः ।

मधुरास्यैर्गजस्यैश्च पूजितव्यः प्रयत्नतः ॥

हितवैत्पूजनं लोके घृष्येद्रः पूज्यते कथम् ।

उत्सवः क्रियतामस्य प्रत्यक्षोऽयमुक्तवित्तव ।

करिष्यति कृपि सम्यगुपसर्गान्हनिष्यति ॥

‘આ સાક્ષાત્ ગોવર્ધન પર્વત કે જે વૃષ્ટિ અને સુમિત્ર-સાગર વર્ષ કરનાર છે, માટે મધુરા અને ગજના રહીયોએ તેા મહેનત લઈને પણ એની પૂજા કરવી જોઈએ. આ ગોવર્ધનની પૂજા છોડીને ફેકટ ઈંદ્રની પૂજા થા માટે કરો છો ? આ ગોવર્ધન પર્વત પ્રત્યક્ષ ભોજન કરે છે, માટે એને ઉત્સવ કરો. આ પર્વત તમારી-ખેતીવાડીમાં સાચી ભરત મૂકશે અને ઉપદ્રવોનો નાશ કરશે.

તે દિવસથી ગોવાળિયાઓએ ઈંદ્રપૂજા છોડીને કૃષ્ણના આદેશ પ્રમાણે ગોવર્ધન પૂજા શરૂ કરી. નવું વર્ષ એટલે નવા સંકલ્પ કરવાનો દિવસ-નવા નિર્ણયો લેવાનો દિવસ-એવને માણે પુનઃ કટિબદ્ધ થઈને આગળ વધવાનો દિવસ !

‘નવા વરસના નવા નિયમો નવા નિર્ણયો લેવાયો;

નવું ધ્વેષ થઈ આગળ ધપ્યો, નવું વર્ષ’ તેા કહેવાયો !

જુના રાગદોષો ભૂલી જઈને નવા વર્ષથી માણસે નવો વ્યવહાર શરૂ કરવો જોઈએ. ‘જગ્યા ત્યાંથી સવાર’ અને ‘ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણવું’ આ નવા વર્ષમાં શૂન્ય હોવાં જોઈએ. નવા વર્ષ કરેલા સુભલકલ્પો એ માત્ર સંકલ્પો જ ન રહેતાં જીવનમાં સાકારિત બને તેા ગમે તેવી ભગડેલી બાજી સુધરી જાય અને સામાન્ય માનવ મહાનતાના ઉત્કૃષ્ટ શિખરોને આબી થકે. આપણા સંકલ્પોમાં પ્રાણ પૂરવાની જવાબદારી આપણી છે. દિલની સાચી લગનથી જીવનને યોગ્ય દિશામાં ગતિ આપવાનો આપણો પ્રયત્ન જ નવું વર્ષ ચક્રવી બનાવી શકે.

‘નવા પ્રાણ પુરાય જીવનમાં, નવો વેગ જીવન પામે;

નવા ઉમંગો ઊઠે જીવનમાં, નવું વર્ષ’ તેા કહેવાયો !

નવું વર્ષ કંઈ નથી સમયમાં, નવું જુનું મૂલ મનમાં છે;

નવપુવાન થઈ રહ્યું સદા હું, નવું વર્ષ’ તેા કહેવાયો !

નવો ઈસે આવેશ જીવનમાં, નવું જગત આ લાય છે;

ખસે ભકત તેા નવા વરસમાં, નવું જીવન એ માને છે !’

❦

—: ભાઈ-બીજ :—

નૂવા વર્ષના જૂના રાગદ્વેષ ભૂંચી જઈ સમગ્ર વિશ્વ પર પ્રેમ કરવાનો સંકલ્પ કર્યા પછી એની શરૂઆત ભાઈ-બહેનના નિર્વાજ પ્રેમથી થાય તે વર્ણવેલ જ બહાર. કાર્તિક માસના શુકલ પક્ષની દ્વિતીયા ચમદ્વિતીયા કહેવાય છે. તે જ આપણી ભાઈ-બીજ. તે દિવસે ચમુનાજીએ પોતાને ઘેર ચમની પૂજા કરી ચમને પ્રણમ જમાડેલ છે. પ્રસન્ન થયેલા ચમરાજાએ બહેનને વરદાન માગવા કહ્યું. ચમુનાજીએ માગ્યું, 'હે ભાઈ, તમારે દર વર્ષે આ દિવસે મારે ઘેર જમવા આવવું તેમજ આ દિવસે જે ભાઈ પોતાની બહેનના હાથથી ભોજન કરે તેને તમારે સુખ આપવું.'

ચમદ્વિતીયા યઃ પ્રાપ્ય ભગિનીગૃહ્મોજનમ્ ।
ન કુર્યાદ્દર્પજં પુણ્યં નશ્યતીતિ રવે શ્રુતમ્ ॥

યા તુ મોજયંતે નારી ધ્રાતરં યુગ્મકે વિથૌ ।
અર્ચયેચ્ચાપિ તાંતુલૈર્ન સા વૈધવ્યમાપ્નુયાત્ ॥

પ્રાતુરાય-ક્ષયો નૂનં ન મવેત્તત્ર કાર્દ્ધચિત્ ।

'જે માણસ ચમદ્વિતીયાને દિવસે બહેનને ઘેર ભોજન કરતો નથી, તેનું આખા વર્ષમાં કરેલું સઘળું પુણ્ય નાશ પામે છે. જે આ ચમદ્વિતીયાને દિવસે ભાઈને જમાડી, તામુલ વગેરેથી પ્રસન્ન કરે છે તે વિધવા થતી નથી અને તેના ભાઈના આયુષ્યનો તથા યજ્ઞ કોઈ વખત થતો નથી.'

ભાઈનું આયુષ્ય વધે તે માટે બહેને વિધિપૂર્વક ચમરાજાની પૂજા કરવી અને કહેવું :

‘માર્કંડેયો વલ્કિલ્વાસો હનુમાશ્ચ વિમીષણ ।
કૃષ્ણોદ્રોણિ પરશુરામ ઇતેઢષ્ટૌ ચિરજીવિન ॥’
‘માર્કંડેયો મહામાગ સપ્તકલ્પાંતજીવન ।
ચીરંજીવી યથાત્વં હિ તથા મે ધ્રાતરં કુઠ ॥’

‘માર્કંડેય, બલિ, વેદવ્યાસ હનુમાન, વિભીષણ, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા અને પરશુરામ એ આઠ

ચિરંજીવી છે. હે મહાદેવ ! હે મહાભાગ ! હે સાત કાષ્ઠ પર્વત ઊપનાર ! જ્યેમ આપ ચિરંજીવી છે, તેમજ મારા ભાઈને ચિરંજીવી કરો.' (૬)

બહેન ભાઈનું પૂજન બીજનો દિવસે કરે એ કેટલું સુચક છે ! બીજનો ચંદ્ર કર્તુત્વનું પ્રતીક છે. પોતાનો ભાઈ બીજના ચંદ્ર જેવો કમરોળી બને એવી બહેનની અભિલાષાનો આ ઉત્સવ દ્યોતક છે. બીજનો ચંદ્ર વિકાસશીલ છે. રામાયણમાં એક પ્રસંગ છે, જેમાં રાવણ પોતાને રામ અને પોતામાં રહેલા નફાવત પૂછે છે. સીતા કહે છે કે, 'તું પૂનમનો ચંદ્ર છે જ્યારે રામ બીજના ચંદ્ર છે; અર્થાત તારા આવની કાલથી સ્થના દશાશ ચક્ર ધરાવના છે જ્યારે રામની ઊપનકષા ઉત્તરોત્તર વિકસતી જવાની છે.'

ચંદ્ર સુદ પક્ષમાં કમાવે છે અને વદ પક્ષમાં પોતાની કલાઓ વહેંચતો જાય છે. અમાસના દિવસે તે ખાલી થઈ જાય છે અને સુદ બીજથી વળી કમાવવાની શરૂઆત કરે છે. જે કમાવી શકે છે તે જ આપી શકે છે. ચંદ્રમાં ઓદાય અને કર્તુત્વનો યોગ્ય સંત્વર જોવા મળે છે. વિસ્તરિત વક્ષ કરીને સ્થગ્ન વિસ્થગ્નો વૈભવ જેણે મેળવ્યો છે એટલું જ નહિ પરંતુ મેળવેલું બધું જ સર્વદક્ષિણા દાનથી આપી દઈ જે ખાલી થયો છે એવો રમ્ય મહાકવિ કાવિદાસને વર્ણવીત લાગે છે. તેને માટે તે લખે છે:

‘દેવો વડે જેની કલાઓ પીવાઈ જઈ છે એવા ચંદ્રનો કલાસય તેની પુનિ કરતાં જ્યેમ વધુ પ્રથંસનીય છે તેમ સર્વ દક્ષિણાદાન થયેલી તમને પ્રાપ્ત થયેલું અકિંચનત્વ (દરિદ્રતા) તમને વધારે મોભાવે છે’.

ભારતીય સંસ્કૃતિ ઓદાયની અને કર્તુત્વની પૂજક છે. તે આવા કર્તુત્વથીને જ ચન્મય છે. કદાચ તેથી જ ભજવાન શિવજીએ બીજના ચંદ્રને યાદ લીધો હશે.

બીજના ચંદ્રના દર્શન કરીને સોડો કૃતાઈતા અનુભવે છે. તેનું દર્શન પવિત્ર મંગલકારી, પાવનકારી છે. કદાચ વદ પક્ષમાં જોવા ન મળે તોયે તેથી પણ બીજના ચંદ્રનું દર્શન મધુર તેજશ આલસાદક લાગતું હશે.

પરણીને સાચરે જવા પછી ભાઈ બહેનનું મિલન રોજ થકય નથી. બીજના ચંદ્રની માફક ભાઈ, બહેનને ક્યારેક ક્યારેક મળતો હોય છે. ભાઈના મિલનમાં અને બીજના ચંદ્રદર્શનમાં રહેલી દુર્લભતા આશ્ચર્ય લઈને આપણા શાસ્ત્રકારોએ ભાઈ અને બીજને બેટી નાખ્યા અને ભાઈબીજનો અનોખો ઉત્સવ સજ્જો. કેટલીકવાર સ્થાનાંતરના કારણે ભાઈબીજના દિવસે પણ જો ભાઈ, બહેનને મળી શકે તેમ ન હોય તો ભાવભરી બહેન આગળના ચંદ્રને પોતાનો ભાઈ ગણી તે દિવસે તેની પૂજા કરે છે. ભાઈ પણ તે જ સમયે ચંદ્રને જોતો બેસે છે, અને આ રીતે ચંદ્રના માધ્યમથી ભાઈ અને બહેન પરીણ મિલનનો સંતોષ અનુભવે છે. વૈજ્ઞાનિકો ચંદ્ર પર પહોંચ્યા તેનાથી હજારો વર્ષ પહેલાં ભારતીય નાસીએ ચંદ્ર ઘામેનો પોતાનો સંજ્ઞ સ્થાપિત કરી લીધો છે. ભારતીય સ્ત્રીને ચંદ્ર ધરતો લાગે છે, પાણીનો લાગે છે, પોતાનો લાગે છે, ભાઈ લાગે

છે અને તેથી તેના માળકો પણ ચંદ્રને 'ચાંદામામા' કહીને પ્રેમથી બોલાવે છે.

માત્ર હિંદુ ધર્મ જ બીજાના ચંદ્રની પૂજા કરે છે. એવું નથી; ઇસ્લામ ધર્મ પણ બીજાના ચંદ્ર ઉપાસક છે. બીજાનો ચાંદ તેના ધર્મ-ધર્મનું પ્રતીક છે. ને બીજાના ચંદ્રના દર્શન કરીને તેઓ પારણા કરે છે. વેપારીઓ પણ બીજાના ચંદ્રના દર્શન પરથી બજારની તેજ મંદીનું અનુમાન કરે છે.

બીજાના ચંદ્ર બાળકોને આનંદ આપે છે, યુવાનોને કમવોજની પ્રેરણા આપે છે, વૃદ્ધોને નવજીવન સંદેશ સુણાવે છે; વેપારીઓને માર્ગ-દર્શન આપે છે. શ્રીમંતોને ઔદાર્યનો મહિમા સમજાવે છે, તેમજ તમામ જાતના ભાવજીવનને પુષ્ટ કરે છે.

બીજાના ચંદ્ર એટલે ત્યાગનો મહિમા; બીજાના ચંદ્ર એટલે કૃત્ય અને પુરુષાર્થ માટેની મૂર્તિમંત પ્રેરણા; બીજાના ચંદ્ર એટલે જીવનની ચોખ્ખા, જીવનનું સૌંદર્ય, જીવનનું કાવ્ય !

ભાઈ-બીજાના દિવસે પોતાનો ભાઈ ઉપરોક્ત બધા ગુણોથી અલંકૃત બને એવી મંગલ કામના રાખે. પ્રત્યેક બહેન જો પોતાના ભાઈનું ભાવપૂર્ણ કરે અને ભાઈ પણ પોતાના બહેને રાખેલી અપેક્ષા પતિપુત્રરૂપે સાકારિત કરવા કટિબદ્ધ બને તો ભાઈ-બીજાને ઉચ્ચ શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારનો સર્જક બની રહે !

—: મકર સંક્રાંતિ:—

‘મારે કરવું’ છે જીવનમાં સાચું સંક્રમણ.
કરું જીવન-અધારે મની વીર આક્રમણ!

સંક્રાંતિનો ઉત્સવ નિઃસર્જનો ઉત્સવ છે. પોષ મહિનામાં સૂર્ય મકર રાશિમાં પ્રવેશે છે, તેથી આ ઉત્સવને મકરસંક્રાંતિ કહેવામાં આવે છે. સૂર્ય એની પૃથ્વી આસપાસની પરિભ્રમણની દિશા બદલે છે, એ સંલેખ ઉત્તર તરફ ખસતો જાય છે. તેથી તેને ઉત્તરાયણ પણ કહેવામાં આવે છે. સૂર્યના સંક્રમણની સાથે સાથે જીવનનું સંક્રમણ પણ સંકળાયેલું છે. એ દૃષ્ટિએ આ ઉત્સવનું સાંસ્કૃતિક રીતે પણ અનોખું મહત્ત્વ છે.

‘તમસો મા જ્યોતિર્ગમય’—અધિકારમાં પ્રકાશ તરફ પ્રયાણ કરવાની વૈદિક ઋષિઓની પ્રાર્થના આ દિવસના સંકલ્પિત પ્રવર્તનોની પરંપરાથી સાકારિત થવી સંભવિત છે. કર્મયોગી સૂર્ય પોતાના ભૌતિક પ્રમાદને ખોળીને અધિકાર ઉપર આક્રમણ કરવાનો આ દિવસે દૃઢ સંકલ્પ કરે છે. આ દિવસથી અંધારું ધીરે ધીરે ઘટતું જાય છે. દેવો પણ આ દિવસે ઊંઘમાંથી જાગે છે. સારાં કામો કરવા માટેના શુભ દિવસોની યજ્ઞાત થાય છે. ધાર્મિક હિંદુઓ મકરસંક્રાંતિ પછી જ પોતાનું મૃત્યુ આવે એમ ઝંખે છે. કૃતાન્ત વમરાજને ઉત્તરાયણ સુધી રોકી રાખનાર પિતામહ ભીષ્મ આ માટેનું જનચંત ઉદાહરણ પડે પાડે છે. ગીતા પણ સંક્રાંતિ ભાષામાં આ વાત સમજાવે છે:

અગ્નિ, જ્યોતિ અને પ્રકાશથી મુક્ત ગતિ એટલે શુદ્ધ ગતિ તથા ખુમાડો તેમજ અધિકારથી મુક્ત ગતિ એટલે કૃષ્ણ ગતિ. આ દૃષ્ટિએ ગેતા ઉત્તરાયણમાં મૃત્યુની આકાંક્ષા એટલે તેજસ્વી અને પ્રકાશમય મરણની ઝંખના. ખુમાડા જેવું કાળું અને અધિકાર જેવું બિણામણું જીવન માણસને નિકૃષ્ટ મૃત્યુ ભણી જાય જાય છે. ‘મુહૂર્ત જ્વલિતં શ્રેયઃ ન ચ ધૂમાયિતં ચિરમ્!’

મકરસંક્રાંતિ એટલે પ્રકાશનો અધિકાર ઉપર વિજય. માનવીનું જીવન પણ અધિકાર અને પ્રકાશથી ઘેરાયેલું છે. તેના જીવનનું વજ્ર કાળા અને ધોળા તંતુઓથી વણાયેલું છે. આજના દિવસે માનવે પણ સંક્રમણ કરવાનો શુભ સંકલ્પ કરવાનો છે. માનવતા જીવનમાં રહેલા અજ્ઞાન, વ્યવેશ, અધિકાર, જડતા, કૃષ્ણસ્ફાર વગેરે અધિકારનાં દ્યોતક છે. માણસે અજ્ઞાનને જ્ઞાનથી, વલેમને વિજ્ઞાનથી, અધિકારને સમકૃષ્ણાથી, જડતાને ચેતનાથી અને કૃષ્ણસ્ફારને સંસ્કાર સર્જનથી દૂર ઠકાવવાના છે. એ જ એના જીવનની સાચી સંક્રાંતિ શ્લેષાયે.

સંક્રાંતિ એટલે સંગક્રાંતિ. માણસે આ દિવસે સંગમુક્ત થવાનો સંકલ્પ કરવો જોઈએ. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્તર ઇત્યાદિ વિકારોની અસરમાંથી શક્ય તેટલા મુક્ત રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ગીતામાં કહ્યું છે!

‘અથ જ પ્રકારના સંગ છોડવા જોઈએ પણ તે જ શક્ય ન હોય તો સારા માણસે જોડે સંગ રાખવો જોઈએ, કારણ સત્સંગ એ જીવનનું ખરું ઔષધ છે’ કુરાંતથી માણસ પતનની ગતિમાં ગબડી પડે

છે. અનંત ગુણોથી અલંકૃત એવા કર્ણ, ધૃતરાષ્ટ્ર, યુદ્ધિષ્ઠિર, દુર્યોધન અને દુઃશાસન એ ચોક્કસ ચોક્કસ સંઘો અધીનિતિને પામ્યા તેનું હુબહુ ચિત્રણ મહાભારતમાં વ્યાસે આપણી સામે કમું છે. જીવનમાં આપણે ઉત્તરોત્તર મહાન માણસોનો સંગ કરતા જનું જોઈએ એવા સંક્રાંતિનો સંદેશ છે.

‘સંક્રાંતિનો કાળ’ ખરેખર ક્રાંતિ કેરો કાળ છે,

ભકિતની યકિત ધરણું આ વિશ્વ ધણું જ વિશાળ છે

વન્દે જનનગુરુમ્ (૨)

સંઘમાં ભેગા થયેલા લોકોના સંઘો-સ્નેહપૂર્ણ અને મધુર રહેલા જોઈએ. આ વાતની સ્મૃતિ તરીકે સંક્રાંતિના દિવસે તથાજોળના લાડુ એકબીજાને આપવાની પ્રથા શરૂ થઈ હશે એમ લાગે છે. તથા સ્નિગ્ધતા છે. રૂઢ થયેલા આપણા સંઘોમાં સ્નિગ્ધતા તથા લાચી શક્ય છે. અને જોળની મીઠાશ મનની કડવાશ દૂર કરશે. તથા એ સ્નિગ્ધતાનું દ્યોતક છે; જોળ અંતરની મીઠાશનું સુચક છે. સ્નેહ અને મીઠાશનું પ્રતીક એટલે તથા અને જોળ.

તથા લાડુમાં પૈશા મૂકીને આપવાની પ્રથા ગુપ્ત દાનનો મહિમા સમજાવે છે. સાંસ્કૃતિક કાર્ય કરનાર તેજસ્વી બ્રાહ્મણની જીવનવ્યવસ્થા સમાજે ગુપ્ત રીતે ચલાવવી જોઈએ. તથા લાડુમાં રહેલું ઘી પુષ્ટિપ્રદ છે. સાંસ્કૃતિક કાર્યનો દ્વાર-ચીર પુષ્ટ મનબુદ્ધિનો હોવા જોઈએ. આ ઉત્સવમાં તથા લાડુને મહત્ત્વ મળ્યું તેનું નૈસર્ગિક કારણ પણ છે. કુદરત ઋતુ પ્રમાણે ફળ અને વનસ્પતિ આપે છે. ઋતુમાં જે પ્રકારના શેગો થવાની સંભાવના ધોષ છે તે ઋતુમાં તે મુજબ ઔષધિ, વનસ્પતિ ફળો વગેરે કુદરત નિર્માણ કરે છે. શિયાળાની સખત ઠંડીમાં થયેલા અગેરજા જગાઈ ગયું હોય, લોહીનું જમણું મદ થવાની સંભાવના રહે, રક્તવાહિનીઓ ઠંડીની અસર નીચે આવે અને થયેલા રક્ત ઘાવ નષ્ટરે તેને સ્નિગ્ધતાની જરૂર રહે છે અને તથા આ સ્નિગ્ધતાનો ગુણ છે.

આ દિવસે પતંગ ચલાવવાની શરૂઆત થઈ તેની પાછળ પણ વિશિષ્ટ અર્થ રહેલો છે. સામાન્ય રીતે જોતાં પતંગ ચલાવવા માટે ખુલ્લા મેદાનમાં, કોઈ મકાનની છત પર કે અગાથીમાં જનું થઈ અને ઠંડીના દિવસોમાં આ રીતે હલજ સૂર્યનાન સાંધે રહે. તારિયક દિગ્દિગે જોતાં આપણા જીવનનો પતંગ પણ આ વિશ્વની પાછળ રહેલી અદ્ભુત શક્તિ કોઈ અજ્ઞાત અગાથીમાં ઊભી રહીને ચલાવે છે. સંક્રાંતિના દિવસે જેમ આકાશમાં લાલ, પીળા, શીલા-વગેરે રંગના પતંગો ઊડતા દેખાય છે તેમ આ વિશ્વના વિશાળ આકાશમાં સત્તાધીશો, શીમંતો, વિદ્વાનો વગેરે અનેક પ્રકારના પતંગો ઊડતા હોય છે. પતંગની હરતી અને મરતી ન્યાં સુધી જ રહે છે કે જ્યાં સુધી એના દોર સૂત્રધારના હાથમાં હોય છે. સૂત્રધારના હાથમાંથી છૂટેલા માનવ-પતંગ પણ યોગ્ય જ દિવસોમાં રંગ ઊતરી બેસે, ફિક્કો અને અસ્વસ્થ જેવા મળે છે. તેથી જ સંક્રાંતિના દિવસે પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરવાની કે :

“જીવન-પતંગ પ્રભુ એલે ચઢે ના,

અર્થો છે દોર તારા હાથમાં,

આશાની દોર થશે વ્યોમમાં ‘I’”

સંજોગમાં આ પર્વ નિમિત્તે સુધીનો પ્રકાશ, તથાજોળની મીઠાશ અને પતંગનો તેના સૂત્રધાર ઉપરનો વિશ્વાસ આપણા જીવનમાં સાકારિત થાય તો જ આપણા જીવનનું યોગ્ય સંક્રમણ શક્ય.

--: વસંત પંથમી :-

મહા સુદ પાંચમને દિવસે વસંત પ્રવૃત્ત થાય છે. વસંતનો ઉત્સવ એ નિસર્ગનો ઉત્સવ છે, સતત સુંદર વાજતી પ્રકૃતિ વસંત ઋતુમાં સોળે કળાએ ખીલી ઉઠે છે, ચોવન એ જો આપણા જીવનની વસંત હોય તો વસંત એ સૃષ્ટિનું ચોવન છે. મહર્ષિ વાલ્મીકિએ રામાયણમાં વસંતનું અતિ સુંદર અને મનોહારી ચિત્રણ કર્યું છે, ભગવાન કૃષ્ણે પણ ગીતામાં “ઋતુનાં કુસુમાકરઃ ।” કહીને ઋતુરાજ વસંતને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બિરદાવ્યો છે, કવિવર જયદેવે તો વસંતનું વર્ણન કરતાં શકતા જ નથી.

સતત આકર્ષક વાજતો નિસર્ગ વસંત ઋતુમાં વધુ લોભામણો બને છે, પોતાના અનોખા સૌંદર્યથી તે માણસને પોતા તરફ ખેંચી લે છે, માત્ર માણસે તે તરફ દષ્ટિપાત કરવાની દુરસદ મેળવવી જોઈએ.

માનવે પોતાની અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને સ્વસ્થ બનાવવા માટે પ્રકૃતિનું સાનિધ્ય સેવવું જોઈએ. નિસર્ગમાં એક એવો અઘળ જાદુ છે કે જે, માનવને એની બધી વેદનાનું તટુકાવ પુરતું વિસ્મરણ કરાવી દે છે, જે એ નિસર્ગનું સાનિધ્ય સતત ચાલુ રહે તો એનો માનવજીવન ઉપર ખૂબ જ શ્રેષ્ઠ પ્રભાવ પડે છે અને તેની અસરો ચિરગામી બને છે.

નિસર્ગમાં સરવતા છે, સહજતા છે અને નિષ્પાપતા છે, નિસર્ગ જોવો હોય છે તેવો જ દેખાય છે અને તેમાં જ એનું ચોરસ છે. દર્ભનો અંશયો એકઠો નિસર્ગને ગમતો નથી. તેથી તે પ્રભુની વધારે પાસે છે. આ કારણથી નિસર્ગના સાનિધ્યમાં ગયા થઈ આપણે પ્રભુની વધારે પાસે ગયા હોઈએ એવો અનુભવ થાય છે.

નિસર્ગ સુખ દુઃખના દ્વંદ્વોથી પર છે. વસંત હો કે વર્ષા-જુદા જુદા રૂપે પ્રભુનો હાથ સૃષ્ટિ પર ફરતો રહે છે અને સમગ્ર નિસર્ગ પ્રભુસ્પર્શ પામીને ખીલી ઉઠે છે.

‘હાથ ફેરો કિરતાર તણે ત્યાં સૃષ્ટિ ગઈ બદલાઈ,
જલ, સ્વલ, નળ જ્યાં જ્યાં નીરખું તો ચોવન લે અંગણી’

જીવનમાં પણ જો પ્રભુનો સ્પર્શ થાય, પ્રભુનો હાથ ફરે તો આખું જીવન જ બદલાઈ જાય જીવનમાં વસંત ખીલી ઉઠે; જીવનમાં દુઃખ દિન અને દારિદ્ર્ય ભણવામાં ફર થઈ જાય.

‘દુઃખ, દિન, દારિદ્ર્ય જીવનમાં પથમાં જાણે નાસી;
આશા કેરી અમર વેલ સમ ઈશ કલા જ્યાં છાઈ’

પ્રભુસ્પર્શી જીવનમાં હમેશાં એક જ ઋતુ હોય છે અને તે એટલે વસંત ! તેના જીવનમાં એક જ નવરસના કામઝો હોય છે અને તે એટલે યોવન !

નિસર્ગના સાનિધ્યથી માનવીનાં તનમાં સ્ફૂર્તિ, મનમાં ઉત્સાહ, બુદ્ધિમાં પ્રસન્નતા અને હૃદયમાં ચેતના પ્રગટે છે ! સમગ્ર સૃષ્ટિ એને સુમધુર લાગે છે.

પરંતુ નિસર્ગની સુંદરતા અને માનવની રસિકતામાં જો પ્રભુનો સૂર ન ભળે તો એ સુંદરતા અને રસિકતા વિવાસનો સુંવાળો પંથ સજી માનવને વિનાશની જતીમાં પણ પકેલી દે; રથામની વેણ જીવન રસંતને ભાવપુષ્પોથી નવપલ્લવિત કરે છે.

‘ગીતા મુરલી કેરા મૂર ગુંજે કાનમાં;

રથામની લગન મુને લાગી,

જીવનમાં વેણ વસંતની લાગી !’

વસંતનો ઉત્સવ એ અમર આશાવાદનું પ્રતીક છે. વસંતનો સાચો પૂજારી જીવનમાં કદી નિરાશ બનતો નથી. પાનખરમાં જોયે વૃક્ષનાં પર્ણો ખરી જાય તેમ તે પોતાના જીવનમાંથી નિરાશાને ખંખેરી નાખે છે.

નિર્બળ નિરાશાના પાંદડા ખરી જાય;

આશા અમર વેલ લાધી,

જીવનમાં વેણ વસંતની લાગી !’

નિરાશાથી ઘેરાયેલા જીવનમાં વસંત આશાનો સંદેશો આપે છે. વગર વર્ષાએ સૃષ્ટિને પુનઃ નવપલ્લવિત કરવાનો પ્રભુનો ચમત્કાર વસંતમાં સાકારિત થયેલો જોવા મળે છે. વસંત-સુજનની આ ઇંચ શક્તિનો વિરવાસ જેના લોહીમાં વસાઈ ગયો છે તેવા વસંતવીરનું જીવનગાન હમેશાં આશાથી પરિપ્લાવિત હોય છે. ભક્તિ અને શક્તિના સુંદર સંયોગને કારણે તેની જીવનદષ્ટિ પણ વિશિષ્ટ પ્રકારની હોય છે.

વસંત એટલે આશા અને સિદ્ધિનો સુંદર સંયોગ; કલ્પના અને વાસ્તવનો સુભગ સમન્વય સાથે મહાપુરુષના જીવનમાં આશાને સિદ્ધિમાં પલટનારી સાધનાનું ખૂબ જ મહત્ત્વ હોય છે. તે કેવળ કલ્પનામાં રાષ્ટ્રો રહે એવા સ્વપ્નશીલ હોતો નથી; તેમજ શેઠશેઠજીના વાસ્તવિક જીવનથી જરા પણ ઊંચું ન જુએ તેટલો જડ હોતો નથી. કલ્પનાની પાંખ અને વાસ્તવની આંખથી પુકત એવું એનું માનસપટ્ટી મુકત થીતે વિશ્વના વિશાળ ચળનમાં પુમનું હોય છે.

જીવન અને વસંતને જેણે એકઠું કરી માન્યતા આપી છે તેણે માનવને આપણી સંસ્કૃતિને સેત કલ્પિત વધાવે છે. જીવનમાં વસંત પ્રગટાવે તે સંત !

યોવન અને રોમ, આશા અને સિદ્ધિ, કલ્પના અને વાસ્તવ, જીવન અને કવન, ભક્તિ અને શક્તિ, સર્જન અને વિશ્લેષન આ સર્વેનો સમન્વય સાધતો તેમજ જીવનમાં સૌંદર્ય, સંગીત અને રસને પ્રગટાવતો વસંત આપણા જીવનમાં સાકારિત બને તો જ આપણે વસંતના લીલવને જાણી, માણી અને પચાળી એમ કહી શકાય.

THE CEMENT PROCESSING INDUSTRY

2, Panchanan Mukherjee Road,

CALCUTTA-700002.

Phone : 559313

—: મહાશિવરાત્રી :—

મળા વદ ચૌદસને દિવસે આવતું મહાશિવરાત્રિનું મત માનવને શિવ બનવાની પ્રેરણા આપે છે; સકલ સૃષ્ટિને તે શિવત્વનો સંદેશ સુભાષે છે, યુગ ચિંતન અને સતત જગતિપૂર્વક આ મતનું પાલન કરવામાં આવે તો એક જ રાતમાં માનવ શિવત્વને પામી શકે, એ નિઃસંશય વાત છે. શિવરાત્રિના દિવસે એક પારધિના ઘરેલા હૃદય પરિવર્તનની પૌરાણીક કથા તો આપણને વિદિત જ છે. ઘરણીઓના વચન પર વિશ્વાસ રાખી તે તેમના બાળકોને મજવા જવાની રજા આપે છે. ઘરણીઓની સાથે જોડેા છિકાચી આખી રાત બીલીના વૃક્ષ પર બેસી રહે છે, આખા દિવસને ઉપવાસ, રાતભરનું જાગરણ અને બીલીપત્રો તોડી તોડીને નીચે નાખતા જવાથી વૃક્ષ નીચે રહેલા શિવલિંગનું અનાયાસે ઘરેલું પૂજન-આ ભધી વાતો તેનામાં એક વિશિષ્ટ મનોભૂમિકા સર્જે છે. તેમાંય સવાર પડતી જ ઘરણીઓને સહકુટુંબ પાછા આવેલાં જોઈને તેનું હૃદય ધીજળી જાય છે. ઘરણીઓનું વચન પાલન અને વાતસલ્ય તેના હૃદયને દ્રવિત કરે છે. બે પગનો માનવ ચાર પગના પ્રાણીઓને તેમની મધાનતા માટે ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કરે છે, આ નમ્રતા અને સાચી સૂઝ પારધિનું હૃદય પરિવર્તન કરે છે અને તેનામાં ઘણું શિવત્વ પ્રગટ કરે છે.

શિવ ઘઈને શિવની ઉપાસના કરવી જોઈએ. શિવ બનવાની પ્રેરણા શિવ-દર્શનમાંથી જ સાંપડે છે. શિવ એ જ્ઞાનના દેવ છે, તેમના મસ્તકમાંથી સતત જ્ઞાન ગંગા વહેતી રહેલી છે, જ્ઞાનસાગર શિવજીની ઉપાસના કરવા ઈચ્છનાર માનવ પણ જ્ઞાનપિપાસુ હોવો જોઈએ. જંગમ જિવજીની જટામાંથી નીકળે છે તે રીતે જ્ઞાની માણસની વિશુદ્ધ બુદ્ધિએ જીવનના જટિલ કોણાંધોમાં આરપાર જવાની હિંમત રાખવી જોઈએ. સાચા જ્ઞાનની સાથે કોઈ જ સમસ્યા રહેતી નથી. સાચા જ્ઞાનીને જમે તેવા જટિલ પ્રશ્નોનો જવાબ સહજ સાધ્ય હોય છે.

બજવાન શિવજી હિમાચ્છાદિત ધવલનિરિશુંગ પર બેઠા છે. જ્ઞાનની બેઠક વિશુદ્ધ હોવી જોઈએ, એનું એમાં સૂચન રહેલું છે. ચારિત્ર્યની વિશુદ્ધ બેઠક વગરનું જ્ઞાન શોભતું નથી, સંસ્કૃતમાં એક સુભાષિત છે:

દુર્જનઃ પરિહૃતેભ્યો વિધયાઞ્ઞકૃતોઽપિ સત્ ।

મણિના મૂપિતો સર્પઃ કિમસૌ ન મયંકરઃ ॥

‘વિદ્યાથી અલંકૃત હોય તો પણ દુર્જન માણસનો નાશ કરવો જોઈએ. મણિથી શોભતો રહેલો નાગ શું ભયંકર નથી હોતો ? ચારિત્ર્યહીન માણસના મોઢામાં રહેલી સાચી વાત પણ ‘શિતાનના મુખે યાચ’ જેવી બની રહે છે. જ્ઞાની માણસ વિચારનો વિદ્વાન તેમજ આચારનો સગજન હોવો જોઈએ, જ્ઞાન ચારિત્ર્ય

ઘડતરને માટે છે, નહિ કે વાણિવાજને માટે !

વળી કૈલાસના ઉનુજ ચિખર' પર મેઢેલા" શિવજી આપણને સમજાવે છે કે શિવ એટલે કલ્યાણને પામવા માટે જીવનની ચોક્કસ ઊંચાઈએ પહોંચવું જોઈએ. કલ્યાણનો માગ' કપરો અને કઠિણો હોય છે, કઠીન સાધના શિવાય શિવત્વ સંપાદનું નથી.

શિવજી એ ત્રિલોકન છે. ત્રીજી આંખથી એણે કામદહન કર્યું હતું. ગીતાકાર પણ નિષ્કામ કર્મ' યોગનો મહિમા ગાય છે. કર્મનું બીજ છે કામના. તે બળી બસ પછી કર્મો માણસને કનડતાં નથી. સાચો જ્ઞાની પોતાના જ્ઞાનાગ્રીવી કામનાને બાળી મૂકે છે.

‘જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વં કર્માણિ ભસ્મસાત્ કુક્ષતેર્જુન !’

પુનર્પદંત કવિએ પોતાના શિવમહિમન સ્તોત્રમાં લખ્યું છે કે ભગવાન વિષ્ણુ શિવજીની પૂજા કરતા હતા, સહસ્ર કમળ ચણવતા હતા. એક કમળ બોણું પડતાં વિષ્ણુએ પોતાનું નેત્ર કમળ ચણાવી દીધું. આ પણ એક રૂપક છે. શિવજી જ્ઞાનના દેવ છે જ્યારે વિષ્ણુ પ્રેમના દેવ છે, શિવજીને વિષ્ણુની આંખ મળવી જોઈએ; અર્થાત જ્ઞાનીએ પ્રેમની નજરથી સૃષ્ટિ તરફ જોવું જોઈએ. પ્રેમ વગરનું જ્ઞાન જીવનને અને જગતને નિશનંદી બનાવશે. જ્ઞાન અને પ્રેમનો સમન્વય જ વસ્તુતઃ જણે છે અને છતાં પણ તેના સોંદર્યને માણે છે.

ભગવાન શિવજી દિગંબર છે. અર્થાત્ તેમણે દિશાઓનાં વણ પારણ કર્યાં છે. સમગ્ર સૃષ્ટિને આપવીને પણ જે શેષ રહે એવા એ પરમાત્મ તત્ત્વને કોણ આગૂત કરી શકે? એમને આચ્છાદિત કરવા માટે બધા જ વસ્ત્રો અપૂરતાં છે. તેથી જ શીતે સમગ્ર વિશ્વને આચ્છાદિત કરનાર તત્ત્વને આચ્છાદનની જરૂર નથી. વિશ્વનો વૈભવ પણ પાસે પડ્યો છે, એટલું જ નહીં. સમગ્ર વિશ્વ એ પોતાનું સર્જન છે છતાં તેમાંના ઉપભોગો માણવાની સ્વલ્પમાત્ર ઈચ્છા પણ તેમને થતી નથી.

જ્ઞાની મુરખે વિભૂતિનો વૈભવ સમજવાની હિંમત રાખવી જોઈએ. એ સૂચવવા ભગવાન શિવજી પોતાના ચરીર પર ભસ્મનું લેપન કરે છે. એ ભસ્મ પણ સામાન્ય માનવીની નથી. મહાપુરુષોના મૃત્યુ પછી એમની ભસ્મને ભગવાન શિવજી માથે ચઢાવે છે. તેમજ આવા પ્રભુનિષ્ઠ લોકોની ખોપરીઓના ઘાર બનાવી પ્રભુ પોતાના બળામાં ધારણ કરે છે. અને તેથી જ તેઓ કપાથી કહેવાય છે. જેમના ચસ્તકમાં સતત શિવજીના જ વિચારો ચાલે છે તેવા લોકોની ખોપરીઓના ઘાર ભગવાન ધારણ કરે છે. શિવજીનું સ્મરણમાં રહેવું એ સામાન્ય માનવીની મૃત્યુની ભીતિને દૂર કરનાર બને છે.

ભગવાન શિવજીના હાથમાં રહેલું ત્રિશૂળ સજ્જનોને આસ્પરશ અને દુર્જનોને ભયગ્રસ્ત બનાવે છે. સજ્જનોની રક્ષાને માટે શિવ સદા જાગૃત છે તેમજ દુર્જનોની હિંસાને માટે તેઓ સદા કટિબદ્ધ છે. શિવજી ભોળા નથી પરંતુ ભોળાનાય છે. તેથી દુર્જનોની ગુચ્છાઈને તેઓ તરત જાણી જાય છે. જગતમાં રહેવા

BANWARI LAL GOENKA

4-A, Ray Street,

CALCUTTA-700020.

Phone : 47-0435

પોતાના ભોણા ભક્તોનું તેઓ દુષ્ટોથી રક્ષણ કરે છે. ઈશ્વરનું 'અસ્તિત્વ' નું સ્વીકારનારું સત્ત્વરે પણ, ભગવાનને માન્ય નથી, એ દેખાડવા શિવજીએ, દત્તપ્રજાપતિના વક્ત્રોને વિધ્વંસ કર્યો.

સંહારના દેવ શિવજીના હાથમાં ત્રિશૂળ યોગે છે પરંતુ તેમના હાથમાં રહેલું ડમરુ આશ્ચર્ય નિર્માણ કરે છે. ડમરુ એ સંઘીતનું પ્રતીક છે. સંસ્કૃતમાં સંહારનો અર્થ શણગાર કે સળવટ એવો પણ વાપ છે. સર્જન અને વિસર્જન બંનેના સહયોગથી સૃષ્ટિની સળવટ સુદર લાગે છે. વળી ડમરુ એ જ્ઞાનનું ઉદ્ઘાટન છે. મહર્ષિ પાણિનિને તેમના વ્યાકરણના બીજમંત્રે ડમરુના અવાજમાંથી સાંપડવા હતા, એવી દંતકથા છે. ભગવાન શિવજીએ તેના જ્ઞાન પાસે ડમરુ વગાડીને આ જ્ઞાન તેમને આપ્યું હતું. સૃષ્ટિના આવા કંટલાએ રક્ષણે ભગવાન સૃષ્ટિચોષડોતા જ્ઞાનપાસે ડમરુ વગાડીને તેમને કહેતા હશે. જગતમાં મોટા ભાગની યોધ ઈશ્વરપાથી જ માનવને સાંપડી છે, પરંતુ આજના માનવ પાસે ઈશ્વરપાથી એ-સાથી વાત કમૂલ કરવા જેટલી પાણિનિની પ્રમાણિકતા નથી.

ભગવાન શિવજી સપોને પોતાના ઘર પર રમાડે છે. સર્વો વિષયોના પ્રતીક છે. જેથી દાંત પાડી નાખેલો સાપ જેમ ધાનિકારક નથી તેમ નિર્વિષ વિષયો પણ નુકસાન કરતાં નથી. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મસ્તર એ વિકારો જવાના નથી. તેમની જેડે આસાનીથી રમી શકાય છે. વળી સાપ જેવા જેવી માણસો પાસેથી પણ સારું કામ કરાવી લેવાની જ્ઞાની પુરુષોની હુણતનાનું પણ અહીં દર્શન વાપ છે.

ભગવાન શિવજી નીલકંઠ કહેવાય છે. શિવનું-કલ્યાણનું કામ કરવા ઈચ્છતા માનવે સતત જે પીવાની, કડવા ધૂંટણ પચાવવાની હિંમત રાખવી જોઈએ. સમુદ્રમંથનમાંથી રત્ન સાંપડ્યાં તે બધાએ પીધાં, અમૃત બધાએ પીધું; પરંતુ જે નીલકંઠ જ બધા ભાગ્યા, તે વખતે સૃષ્ટિના કલ્યાણ માટે એ જે ભગવાન શિવજીએ પી નાખ્યું. અમૃત પીએ તે દેવ પરંતુ વિષપાન કરે તે મહાદેવ! એ રીતે ભગવાન શિવજી તે દિવસથી દેવોમાં દેવ એવા મહાદેવ ગણાયા.

શિવજી એ જ્ઞાનના દેવ છે. જ્ઞાનીને બીજનો દોષ તરત દેખાય વિદ્વાન તે જ કે જે બીજના દોષોને ઓળખી શકે. પરંતુ, સાથે સાથે વિષરૂપ એવા તે દોષોને ગળામાં રાખવાની હિંમત હોય તો જ તે જ્ઞાની, મહાપુરુષ ગણી શકાય. બીજના દોષો આપણી અંદર ઉતરવા ન જોઈએ તેમજ બહાર જાહેર પણ દવા ન જોઈએ; તેથી તેનું ધોગ્ય સ્થાન છે ગળામાં, નીલકંઠ ભગવાન આ વાતનું પણ સૂચન કરે છે.

ભગવાન શિવજીએ બીજના બંકિમ ચંદ્રને મસ્તક પર ધારણ કર્યો છે. બીજના ગુણોને એ રીતે સાથે ચણાવવાની હિંમત જ્ઞાનીને મહાનતા અપે છે. 'પરગુણ પરમાણુનું પરંતીકૃત્યનિષ' નિર્ણહદિ વિકસનતા સન્નિત સંત કિષ્કિન્દા' વળી બીજનો ચંદ્ર એ કર્મચોગીનું પ્રતીક છે. ભગવાન સાચા કર્મચોગીને જ મસ્તક પર ધારણ કરે છે, એ વાતનું એ દ્યોતક છે.

શિવચંદિરમાં પ્રવેશ કરતી વખતે પહેલાં નંદિ અને કાચબાને નમસ્કાર કરવાના હોય છે. નંદિ

શિવને વહન કરે છે તે રીતે આપણે પણ સાચા જ્ઞાનના વાહક બનીએ તો નંદીની માફક આપણી પણ વિશ્વમાં પૂજા થાય.

કૂર્મ એટલે કાચબો. એ ઈન્દ્રિય નિગ્રહ અને 'સંયમનું' પ્રતીક છે. શિવ પાસે જનું હોય તો જીવન સંયમી હોનું જોઈએ. ઈન્દ્રિયોના ગુલામ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી કે શિવને પામી શકતો નથી. ભગવાન ત્રીકૂણે ગીતામાં સ્થિતપ્રજ્ઞને કાચબાની ઉપમા આપી છે :

યદા સંહરતે પાયં કૂર્મોઽજ્ઞાનીય સર્વશઃ ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

ઈન્દ્રિયારામ નહીં પરંતુ આત્મારામ જ શિવ સુધી પહોંચી શકે, એ વાત કાચબો આપણને સમજાવે છે. કાચબો એ ધીમી પણ સતત સાધનાનું પ્રતીક છે. કાચબાની પીઠ ઢાલ જેવી મજબુત હોય છે. બહારના પ્રહારો તેના પર અસર કરતા નથી. માનવે પણ શિવ બનવાની સાધના કરતી વખતે ઘતા રહેલા આંતરબાહ્ય પ્રહારોથી બચવા ભક્તિની મજબુત ઢાલ ધારણ કરવી જોઈએ.

ભગવાન શિવજી પર રહેલી જલધારી અને તેમાંથી ટપકનું ટીપું ટીપું પાણી એ સાતત્ય સૂચવે છે. ભગવાન પરનો આપણો અભિપ્રેક સતત ચાલુ રહેવો જોઈએ 'સતુ દીર્ઘકાલ નેરન્તર' સત્કારણસેવિતો દ્રઢ મૂર્ખિઃ'

શિવ-નિર્માલ્યને ઓળંગવાથી માનવ શક્તિહીન બને છે. પુષ્પદંત નામનો ગંધર્વ કૂલોની યોધી કરવા જતી વખતે અજ્ઞાતા શિવનિર્માલ્યને ઓળંગી બચે છે તેથી તેની અદૃષ્ટ ઘવાની શક્તિ નાશ પામે છે. શક્તિહીન બનેલો તે ભગવાનના મહિમાનું ગાન કરે છે અને તે જ આપણું શિવમહિમન સ્તોત્ર. તેનાથી તેની શક્તિ પાછી આવે છે, આપણે પણ શિવનિર્માલ્યને ઓળંગાય નહીં એ દૃષ્ટિએ શિવમંદિરમાં સંપૂર્ણ પ્રદક્ષિણા કરતા નથી. આ વાતની પાછળ રહેલું રહસ્ય પણ સમજવા જેવું છે. જે કાર્યો કે જીવનો પ્રભુ પર ચડી જવાં હોય તે શિવનિર્માલ્ય ગણાય. તેમ જીવનનાં લોહાં માટે કે તેનાં મધાન કાપ માટે જમે તેમ બોલવું એ શિવનિર્માલ્યનું ઉલ્લંઘન ગણાય અને આવું પાપ કરનારો માણસ જમે તેવા શક્તિશાળી હોય તો પણ ચોડા જ વખતમાં શક્તિહીન બને. તેથી પ્રભુ પર ચઢેલું વિતન, પ્રભુને માટે ચાલતું રહેલું કાર્ય કે પ્રભુને અર્પિત થયેલા જીવનોનું આપણે સતત સન્માન કરવું જોઈએ.

જેમના મસ્તકમાંથી જ્ઞાનગંજા વહે છે, ચારિત્ર્યના ઉત્તુંગ અને ધવલ ઘિબર પર જે બેઠા છે, સાદાઈ એ જ જેનો શલુગાર છે, વિભૂતિને જે લેમવ સમજે છે, સજ્જનોનું સંરક્ષણ અને દુર્જનોનો સંહાર એ જેનું જીવન-મત છે. કામ નહીં પણ પ્રેમ એ જેનો આરાધ્યદેવ છે, કમલોગી એવા ભાવેન્દુને જેમણે મસ્તક પર ધારણ કર્યો છે, જગતની રસા કાજે જેમણે હસતે મુખે વિષ્ણુન ક્યું છે, તેમજ કલ્યાણ અને જ્ઞાનના જે મુર્તિમંત આશર સ્વરૂપ છે, એવા ભગવાન શિવજીને અનંત નમસ્કાર !

M/s. BOWREAH COTTON MILLS CO. LTD.

21, Strand Road,

CALCUTTA-700001.

--: હોળી :-

‘હોળી આવી, આવી હોળી, આવો જન સો દોડી;
 રાજદ્રોષ મિટાવી દઈને નાખો જીવન જોડી ।
 ઉગામાં આનંદ જગવતી આવી આજે હોળી;
 પ્રભુમર્જની નિષ્ઠા રાખી, માથા સાચી ટેળી ।’

હાગણુ સુદ પુનેમને દિવસે ચોવિકોત્સવ મનાવવામાં આવે છે, તે દિવસે લોકો લોડા મુકત થને વિધરે છે. સભ્યનાના ભારેખમ બંધનોને આઘાં રાખી માનવ લોડો ઘણેવાં ઘણે પ્રવલ્ન કરે છે. અતિ બંધનોથી અકબાલેલો માનવ અતિ સ્વેર બનવાનો પ્રયત્ન કરે તો બીજા પ્રકારની આફતને નોતરે છે અને એ તો ઉલ્લાસી ચૂસમાં પડ્યા જેવું થાય. કડક ચિંત અને ચિદિષ સ્વચારની વચ્ચેની લક્ષ્યસરેખા જે લોડો થકે તેજ હોળીના ઉત્સવને મનભર માણી શકે.

હોળીનો ઉત્સવ એટલે વર્ષાતને વધાવતો ઉત્સવ । પરંતુ વર્ષાતના વૈભવમાં પણ સંવર્ધનું સૂત્ર ભૂલાવું જોઈએ નહીં. ભગવાન શિવજીએ કરેલું કામ-દહન પણ એક સુંદર વાત સમજાવી જાય છે, વર્ષાતને નિમિત્ત બનાવીને જે કામ શિવાલય ઉપર લુપ્ત થઈ ગયા પ્રજન કરે તો તે પોતાનો વિનાશ જ સર્જે છે. મર્જાદામાં રહે તો કામ એ ભગવાનની વિભૂતિ છે, અને મર્જાદા થૂંકે તો તે આત્મઘાતક બને.

હોળીના રંગને લઈને આવતો હાગણિયો આપણને નવજીવનનો સંદેશ આપે છે.

‘આવો રે આવો હાગણિયો રે આવો,
 હોળીનો રંગ લાવો રે હો ।
 તન-મનને રંગે છે ઉમંગે, અંતરને ભીંજવતો;
 ભાવાની ભરતીને સોના, હાદિયામાં રેલવતો ।
 છેડુ ગામના ભેળા મળ્યા સૌ, જમરો જંગ મથાણો;
 ગોકુળમાં પિયકારી લઈને, નાચે જસોદા જયો । *
 જીલ્લો જૂનાં પલ્લે બેસી, નવલે રંગ રંગાણો;
 સજ્જલનનો આપે સંદેશો. નવતર ચેતન લાણો ।’

હોળીના ઉત્સવની પાછળ રહેલી કથા પણ ખૂબ જ પ્રસિધ્ધ છે. હિરણ્યકશ્યપુ નામે એક રાસલ હતો. તેને સર્વત્ર હિરણ્ય એટલે કે સોનું દેખાય । ભોગ જ એના જીવનનો પ્રધાન ભાવ હતો, રાસલ

એટલે ખાઓ, પીઓ અને મજા કરો એવી મનોવૃત્તિનો માનવ; ભોગ સિવાય જે હાથે નહીં અને સ્વાર્થ સિવાય ડગલું ભરે નહીં. તેના રાજ્યમાં પણ તેણે સૌને રોટલો અને ઓટલો મળે એટલું જ જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો, લોકોના ભાવજીવન તરફ તેણે સદંતર દુર્લ્ભ સંવૃત્તિ. પોતાની જાતને જ ઈશ્વર સમજનાર તે બીજા ભગવાનનો ક્યાંથી સ્વીકાર કરે ?

કાલમાં કમળ ભેમ તેને ત્યાં પ્રહ્લાદ જેવો ભક્તપુત્ર જન્મ્યો. પ્રહ્લાદ જ્યારે ગર્ભમાં હતો ત્યારે તેની માતા નારદના આશ્રમમાં રહી હતી; જ્યાંના રંડકાસેતી અસર પ્રહ્લાદ પર પડી હતી. ભારતીય રંડકૃતિની એજ વિચિત્રતા છે કે:

“પ્રહ્લાદ સમા ભક્તો અહીંયા રાક્ષસો પેટે પાક્યા છે;

કાંટા વચ્ચે રહીને પણ પુષ્પો પ્રભુચરણને પામ્યા છે !”

પ્રહ્લાદનું અંતઃકરણ ભગવદ્ ભક્તિથી ભરેલું હતું. તેના પિતાએ તેને બદલવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ નિષ્ફાળાન બાળકને બદલવામાં તે સમર્થ બન્યો નહીં. ત્યાર બાદ તેણે તેને મારવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. પ્રહ્લાદનો ઈશ્વરવાદ જો સર્વત્ર ફેલાઈ જાય તો ભોગવાદ ઘર ઊભા રહેલાં તેના સામાજિકના યાયા હથમથી જાય. આમુધી વૃત્તિનો ભાપ, દીકરાની ઈશ્વર તરફી વાતો ક્રેમ સાંખી લે ? પ્રહ્લાદને મારવાના અનેક પ્રયત્નોઆનો એક એટલે એને જીવતો જ અગ્નિમાં બાળી મૂકવો. પ્રહ્લાદ અગ્નિમાંથી ઊઠીને બાળી ન જાય માટે તેને તેની ફાઈના બાળામાં ભેસાડવો. ધિરદુષ્કરપુત્રી બહેન હોલિકાને વરદાન હતું કે જો તે સદ્ગુણના માનવને કનડો નહીં તો અગ્નિ તેને બાળશે નહીં. પોતાના ભાઈના આગ્રહને વશ થઈને હોલિકાએ પ્રહ્લાદને બાળામાં લઈને અગ્નિમાં ભેસવાનું કળ્પ્યું. પરિણામ જો આવવું જોઈએ તે જ આવ્યું. હોલિકા બળીને બરુ થઈ ગઈ; જ્યારે સદગુણિનો ઈશ્વરનિષ્ઠ પ્રહ્લાદ રસતો રમતો અધાર આવ્યો. પ્રહ્લાદ નાનો હતો, જગતમાં પણ સદ્ગુણિના લોકો અલ્પ સંખ્યામાં હોય છે. પરંતુ જો તેઓ સનિષ્ઠ હોય, પ્રભુનિષ્ઠ હોય, તેમજ તપસ્વી અને કિષાલીય હોય તો વ્યાપક એવી અસદ્ગુણિ પણ એને ગ્રસી શકતી નથી. આવો અનુપમ રહેલો હોળીનો ઉત્સવ આપણને આપે છે.

હોલિકા પૂજન એ અસદ્ગુણિના નાશ માટે તેમજ સદગુણિના રક્ષણ માટે લોકોના હૃદયમાં રહેલી મુળ ભાવનાનું પ્રતીક છે; અને તેથી જ લોકો હર્ષપૂર્વક હોલિકાનું સ્વાગત કરે છે.

હોલિકાદહનમાં ખુબ ઘણેલા લોકોએ ઉત્સવ મનાવ્યો. આનંદના વાતાવરણથી રંગીન બનેલા લોકો એક બીજા પર રંગ ગુલાબ વગેરે ઉડાડવા લાગ્યા. કોઈકે વળી મૂજ ઉડાડવાનું શરૂ કર્યું અને તેમાંથી ખુબી સર્જાઈ છે. આસમાની રંગો અને ધરતીની મૂળનું આ ઉત્સવમાં મિલન સર્જાયું. નાના મોટાના ભેદ ભૂલો, મહેલ અને ગ્રંથપીઠા લોકો એકત્ર થઈ ઉડાડાયેલી નાવરા લાગ્યા. આમાં પ્રહ્લાદ જેવા મહાપુરુષનું

કનુવ્ય દેખાય છે. વિદ્યદાસ (class) અને સામાન્ય જનતા (Mass) ને સાથે કામે લગાડવા એ કંઈ નાની સૂની વાત નથી.

પ્રહ્લાદે નાનાં, મોટાં સૌને પ્રાણવાન બનાવ્યા છે. હિરણ્યકશ્યપુને મારવા લાંબલાંમાંથી નરસિંહ પ્રગટ્યો તે આજ, થાંભલા જેવા જડ, ચેતનાશૂન્ય અને નિર્વિક્ષ્ય બની ગયેલા લોકોમાં પ્રહ્લાદે પ્રાણ પૂર્ણ; નરમાં સિંહ પ્રગટાવ્યો. નરમાંનો પ્રેમ અને સિંહમાં રહેલો અવિવેક કે સાધરા એકત્ર મળ્યા અને હિરણ્યકશ્યપુ હસ્યો. લોક હૃદયમાં રહેલા પ્રહ્લાદ માટેના પ્રેમે લોકોને અવિવેકી બનાવ્યા; અને તેમનામાં નિર્માણ વધેલી સાધસવૃત્તિએ તેમને હિરણ્યકશ્યપુને મારવા પ્રેર્યા. હિરણ્યકશ્યપુને નર કે પથુ, ઘરમાં કે બહાર, રાત્રે કે દિવસે કોઈ માણે ન થકે એવું જે વરદાન હતું તે તેની અતિથય કડક જાતરક્ષણની વ્યવસ્થાનું ઘોતક છે.

હોળીમાં કેવળ નકામી થીજે કે કચરો જ નહીં પણ આપણા જીવનમાં રહીને આપણને પજવતા રહેલા ખોટા વિચારો તેમજ મનના મેલ કે કચરાને બાળવા જોઈએ.

હોળીના તહેવારમાં લોહી અશ્વીલતા બળી તેનું કારણ તે સર્વજનીન ઉત્સવ છે. સમાજના બધા જ સ્તરના લોકોના સંસ્કારોનું સંમિશ્રિત રૂપ ત્યાં જોવા મળે છે.

ઢૂંકમાં, હોળીનો ઉત્સવ એ હાગણના રંગોથી આપણા જીવનને રંગીન બનાવતો, વસ્તોત્સવમાં પણ સંજમની દીક્ષા આપતો, સંધનિષ્ઠાનો મહિમા સમજાવતો તેમજ માનવ મનમાં અને યાનવ સમાજમાં રહેલી અસદ્વૃત્તિને બાળવાનો સંદેહ આપનારો ઉત્સવ છે.

'પાપ જલાવો હોલિકામાં, બરો પુણ્યની ઝાળી,
પ્રભુપાદ જીવન ધર્યો તો હોળી એ જ દીવાળી !'

—: રામનવમી :—

શ્રી રામ જય રામ જય રામ બોલ,
મનની આંખોને તું ખોલ !
સત્તનિષ્ઠ પ્રભુ રામ ખરા,
સત્ય ઉપર ઉભી છે ધરા;
સત્ય વચન મુખથી તું બોલ
મનની આંખોને તું ખોલ !

રામ અને કૃષ્ણ એ તો ભારતીય સંસ્કૃતિના આધાર સ્તંભો અને ભારતીય જનતાના મુનિષ્ઠાકંદ્રો છે. આ રામ-કૃષ્ણના રંગે ભારત જોટણું રંગાયું છે એટલું બીજા કોઈના રંગે રંગાયું નથી. પ્રત્યેક ભારતીયના હૃદય પર તેઓનું પ્રેમચાસન ધજા પણ ચાલી રહ્યું છે. દેર દેરથી આવતો 'શ્રી રામ જય રામ જય જય રામ' અને 'ગોપલકૃષ્ણ રાધેકૃષ્ણ'ની ધૂનોનો ઉદ્દ્યોધ એની યાત્રી પૃથી રહ્યો છે.

રામ આપણા જીવનમાં ઔતપ્રોત ઘઈને ભળી ગયો છે. ભારતના બામહંઓમાં બે વ્યક્તિઓ સામ-સામે મળે તો યરુપર હાથ જોડીને 'રામ રામ' કહે છે. 'રામ રામે તેને કોણ ચાખે' એ શબ્દોમાં ભગવાનની રક્ષણશક્તિમાં રહેલો માનવનો વિશ્વાસ પ્રતિબિંબિત થાય છે. 'રામ રામે તેમ રહીએ' એ શબ્દોમાં સાચા ભક્તની સમર્પણ વૃત્તિની ઝલક દેખાય છે. કોઈ પણ સુવ્યવસ્થિત અને સંપન્ન રાજ્ય વ્યવસ્થા માટે 'રામ-રાજ્ય' શબ્દ થયાં સમો બની ગયો છે. અજ્ઞાન ભાવિ તરફ અસહાય બનીને જોતો રહેલો માનવ બોલી ઊઠે છે, 'ન જાણ્યું જનકીનાથે સવારે શું થવાનું છે ?' માથે ભેજો ન શખતો સહજ ભાવે કુદરતનો ખેલો ખૂંદવા નીકળી પડનાર માણસને માટે 'રમતારામ' શબ્દપ્રયોગ પણ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. નિસ્તેજ તેમજ નિરાશ બનીને માથે હાથ દઈ બેઠેલા માનવમાં 'રામ નથી' એ વાક્ય પ્રયોગ રામને તેજ, આશા અને જીવનનો થયાં બનાવી મૂકે છે. માનવ જ્યારે જીવનની બાજુ હારી બેસે ત્યારે તેના 'રામ રમી ગયા' એવું કહેવાય છે. આવી રીતે રામ આપણા સમગ્ર જીવન વ્યવહારમાં ગૂંથાઈ ગયો છે. એટલું જ નહીં પરંતુ મૃત્યુ પછી પણ થોડો સ્મરણ ચાત્રામાં માનવને 'રામ બોલો ભાઈ રામ' બોલતા બોલતા જ ઘઈ જાય છે.

મર્ષાદા પુરુષોત્તમ શ્રીરામનો જન્મ ચેત્ર સુદ નવમીને દિવસે બયોરના બાર વાગે થયો. બળમળતા બયોરમાં, જીવ અને જીવત જ્યારે આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી તખ્ત ઘઈ જાય ત્યારે એમને શાંતિ અને સુખ આપવા, પ્રેમ, યાવિગ્ધ અને પ્રસન્નતાના પુંજ એવા પ્રભુ રામ જન્મ લે છે.

રામનો જન્મોત્સવ ભારતમાં દેર દેર ધામધૂમથી ઊજવાય છે. કારણ કે તેમના જન્મથી અને જીવનથી

આખાણે રાષ્ટ્રને મનનીય માર્ગદર્શન મળ્યું છે. કૌટુંબિક, સામાજિક, નૈતિક, તેમજ રાજકીય 'મર્ષાદા'માં રહીને પણ 'પુરુષ' 'ઉત્તમ' થી રીતે ઘડે અને મર્ષાદા-પુરુષોત્તમ રામનું જીવન આપણને સમજાવે છે. 'આન્માન' માનુષ્ય મન્યે રામ' દશરથાન્મજમ્ એમ કહેતા અને પોતાને માનવ સમજતા રામ દેવકોટિમાં થી રીતે પછોની ગયા એ રામાયણ દર્શાવે છે. રામમાં દેવત્વ રામે નિર્માણ ક્યું છે. માનવ ઉચ્ચ ધ્યેય અને આદર્શ રાખી ઉન્નતિ સાધી શકે તે રામે પોતાના જીવન દ્વારા બતાવ્યું છે. અને તેથી જ વ્યક્તિ દેવત્વ પામી શકે એની પ્રતીતિ મહર્ષિ વાલ્મીકિએ આપણને કરાવી છે. વિકારોમાં, વિચારોમાં તથા વ્યવહારિક સર્વે કાર્યોમાં તેમણે માનવીની મર્ષાદા ઠોડી નથી, તેથી તે 'મર્ષાદા-પુરુષોત્તમ' કહેવાય છે.

માનવજાત રાજ બનવાનું ધ્યેય અને આદર્શ રાખે એટલા માટે મહર્ષિએ રામનું ચિરિત્ર ચિત્રણ ક્યું છે, સદ્ગુણોની દૈશ અને તેમનો સમુચ્ચય એટલે રામ ! 'આ ગુણો'નું મારામાં લાવીશ એટલે હું રામ બનીશ'—આવી મહત્વકાંક્ષા દરેક માનવના મનમાં નિર્માણ કરવા માટે ઋષિએ લેખિની લાગમાં પકડી હતી.

રામના જીવનમાં પ્રતીત થતી દેવી તેજસ્વીતા અને સંસ્કૃતિક અસ્થિતા રામને મળેલા દિવ્ય શિક્ષણને આભારી છે. વિશ્વામિત્ર રામને લઈ ગયા હતા યજ્ઞના રક્ષણ માટે, પણ જ્યાં તેઓ રામને જુદી જ પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપતા. રામની સાથે વાતો અને ચર્ચાઓ કરતાં કરતાં તેમણે રામને જીવનનું શિક્ષણ આપ્યું. રામને ખબર પણ ન પડી કે હું ક'ઈક ભણી રહ્યો છું. વિશ્વામિત્રને પણ કદી એમ ન લાગ્યું કે હું ભણાવી રહ્યો છું. આમ વિશ્વામિત્ર રોજ રામની જીવનદીર્ઘીમાં સંસ્કૃતિક પ્રેમનું ધી પૂરતા રહ્યા. એક અંતઃકરણ બીજા અંતઃકરણ પાસે બોલે તેમ વિશ્વામિત્ર દિવ્ય ખોલીને રામ પાસે બોલતા.

રામ આપણા સોની સામે એક કૌટુંબિક આદર્શ મૂકી ગયા છે રામને બીજા ત્રણ ભાઈઓ હતા છતાં તેઓની વચ્ચે ઝગડો થયો એવું આપણે કદાપિ સાંભળ્યું નથી, કારણ કે ન્યાયમાં આગળ અને ભોજમાં પાછળ એ તેઓનો જીવનમંત્ર હતો. સ્વાર્થ ન્યાયની પરાકાષ્ઠા એટલે રામ. જ્યાં હ'મેશાં બીજાનો વિચાર કરવામાં આવે છે, ન્યાયની નેપાથી રાખવામાં આવે છે ત્યાંથી કહેવા કંઠાસ સે'કંઠે ચોજન દૂર રહે છે.

રામની માનુ-પિતૃ ભક્તિ તો ખરેખર અનુકરણીય છે. વનમાં જવાની પિતાની આજ્ઞાનું રામ જરા પણ ડુઝા કે આનાકાની વગર પાલન કરે છે. રાજ્યભિષેકની પાત સાંભળતી વખતે કે વનમાં જવાનો આદેશ સ્વીકારતી વખતે રામના ચહેરા પરના ભાવો એક સરખા જ હતા. ક્યાં વસુધેશનું રાજ્ય અને ક્યાં વનવાસ ! વાલ્મીકિ કહે છે, 'શૃન્વા ન વિભ્યે રામઃ' વનવાસની આજ્ઞા સાંભળીને રામ જરા પણ વ્યથિત થયા નથી.

પિતાશીનો શબ્દ તરત જ કમ્બલ. આમ પ્રસન્નતા એટલે જ રામ. પ્રભાતનો પાંચથી સાતનો સમય, રામની શાદમાં રામ-પ્રહર તરીકે આવી જ રાખ્યો છે. મોટા ભાગના લોકો તે સમયે પ્રસન્ન હોય છે. વળી જે કંઠેથી માતાને લીધે આ પ્રસંગ ઉપરિચિત થયો તે જ માતાને, જરા પણ દ્વેષ, મરસર ન રાખતાં, રામ નમસ્કાર કરવા ગય છે અને પ્રથમ જોઈએ જ પ્રેમ રાખી બોલે છે—એ રામના ચરિત્રની ભવતાનું દર્શન કરાવે છે.

PRAVINA SAREE EMPORIUM

Saree Specialists

12, Portuguese Church Street,

CALCUTTA-700001

Phone : 330939 & Res. 471263

‘યથા રાજ તથા પ્રજા’ એ વચનાનુસાર પ્રજાને આદર્ય બનાવવા પોતાનું જીવન કેવું મતથીય અને તપસ્વી હોવું જોઈએ, એ માટેની એમની અગતિ એમને રામરાજ્ય પ્રણેતા પુરુષોત્તમ રામ પૂરવાર કરે છે. તેમણે ‘યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ય યઃ’ એ ગીતા કથન જીવનમાં ચરિતાર્થ ક્યું હતું. તેઓને પ્રજા પર પ્રેમ હતો એટલું જ નહીં પ્રજાને પણ તેઓના પર એટલો જ પ્રેમ હતો.

લોકોત્તર યજુ પણ રામ જ. મારીચ રામની ઉદાત્તા અને ભવ્યતાનું વર્ણન કરતાં કહે છે. “મિત્ર જોઈએ તો રામ જેવો અને યજુ જોઈએ તો પણ રામ જેવો જ” રાવણના મૃત્યુ પછી વિભીષણ રાવણનો અગ્નિસંસ્કાર કરવાની ના પાડે છે. ત્યારે રામ તેને કહે છે, “મરણની સાથે વેર પૂરું થાય છે. તેથી ભાઈને શોભે તેવો અગ્નિસંસ્કાર કર. તું નહીં કરે તો હું એ કરીશ. એ જેવો તારો ભાઈ તેવો જ મારો પણ ભાઈ છે.”

લોકોત્તર વલ્લભ એટલે રામ. સાધ્વી સ્ત્રીની અપેક્ષા રામ જેવા પતિની હોય છે. રામનો અલોકિક અને અનહદ પ્રેમ સ્ત્રીતા પર હતો. એ પ્રેમગીતથી રામાયણ ભર્યું છે. રામે સ્ત્રીતાનો ત્યાગ કર્યો એ પ્રસંગ પરથી કેટલાક લોકો રામના સ્ત્રીતા માટેના પ્રેમ વિષે શંકા ઊભી કરે છે, પરંતુ તે અસ્થાને છે. રામ રાજ હતા. રાજ તરીકે પ્રજાનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવો એ એમનું પ્રથમ કર્તવ્ય હતું. આ દષ્ટિએ રાજ તરીકે રામે રાણી સ્ત્રીતાનો ત્યાગ કર્યો અને નહીં કે પતિએ પત્નીનો. દાષણ્ય ધર્મ અને રાજ્ય ધર્મ વચ્ચે ઊભા થયેલા સઘર્ષનો રામે યોગ્ય ઉકેલ સાધ્યો છે. રામે પત્નીનો ત્યાગ કર્યો હોત તો રામ પણ પ્રસંગે બીજા સ્ત્રીને પરણત પરંતુ રામે તેમ ન કરતાં સ્પષ્ટ ભાષામાં કહ્યું છે કે ‘રામના હૃદય-સિંહાસન પર એક સ્ત્રીને જ સ્થાન છે, અને તે સ્ત્રી એટલે સ્ત્રીતા.’ અતે સ્ત્રીતાની સુવર્ણ-પ્રતિમા બનાવીને પણ કર્યો છે.

સ્ત્રીતા પણ જન્મ જન્મોત્તર સુધી રામને જ પતિ તરીકે જ બે છે. આ રીતે જિતા રામનો સ્ત્રીતા-ત્યાગ એ આત્મબલિદાનની ઉચ્ચતમ ભાવનાનું પ્રતીક છે.

રામને પોતાની જન્મભૂમિ ખૂબ વધાવી હતી. વાલીને માર્ગ પછી કિષ્કિંધાનું રાજ્ય તેઓ સુગ્રીવને આપે છે અને રાવણને માર્ગ પછી લંકાનું રાજ્ય વિભીષણને આપી દે છે. આ ભૂમિઓ સુંદર હતી પણ રામને લોક કે મોહ ન થયો.

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।

अपि स्वर्गमयी लंका न मे रोचते लक्ष्मण ॥

“લંકા સોનાની હોવા છતાં તે મને ગમતી નથી. તે લક્ષ્મણ । જન્મની અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી પણ મહાન છે” એમ રામ કહે છે.

‘દુર્લભ ભારતે જન્મ ।’ જે ભૂમિમાં જન્મ દુર્લભ છે એ ભૂમિમાં જન્મ મળ્યા પછી એ ભૂમિની મહત્તા એમને કોણ સમજાવશે? રામના ઉપાયકોનું આ કામ છે. રામનવમીને દિવસે આ કાર્ય માટે કટિબદ્ધ બનીએ. માનવ માત્રને પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપતા સાગર જેવા ગંભીર, આકાશ જેવા વિશાળ અને હિમાલય જેવા ઉદાત્ત શ્રીરામના જીવનનો વિચાર કરી તેમના ગુણોને જીવનમાં લાવવા, તેમના વિચારો અને સંસ્કૃતિ સમાજમાં ટકાવી રાખવા કૃતનિશ્ચયી બનીએ તો જ રામનવમી સાચા અર્થમાં ઊજવી શકવાય

❧

ગંગા-દશહરા

જ્યેષ્ઠસ્ય શુક્લદશમી સંવત્સરમુખી સ્મૃતા ।
 તસ્યાં સ્નાનં પ્રકુર્વાત દાનં ચૈવ વિશેષતઃ ॥
 યાં કાંચિત્સરિતં પ્રાપ્ય દદ્યાદપ્યં તિલોદકમ્ ।
 મુચ્યતે દશમી પાપૈઃ સુમહાવાતકોપમૌ ॥

‘૨૬’ દ પુરાણમાં લખ્યું છે કે, જ્યેષ્ઠ સુદ દશમી સંવત્સરમુખી કહેવાય છે. તે દિવસે ભાવથી સ્નાન અને દાન કરવું. હર કોઈ નદીએ જઈ તલનો અને જળનો અર્ધ આપવો, તેથી મહાપાપ ભેગા દશ પાપો દૂર થાય છે.’

આ પાપો છે, ‘દીધા વિના પોતાની મેળે લઈ લેવું’ એટલે ચોરી કરવી, વિધિ વગરની ધિંસા અને પરસ્ત્રી ગમન—એ કાચાથી ઘનારાં ત્રણ પાપો કહેવા છે; કરડું બોલવું, અસત્ય બોલવું, શાંદી ખાવી અને સંભળ્ય વગરનો ભક્ષાદ કરવો એ ચાર વાણીનાં પાપો છે અને મનથી બીજના દુષ્કની આશા રાખવી, અનિષ્ટ વિચારવું અને ખોટો આગ્રહ સમજવો એ ત્રણ મનનાં પાપો કહેવાય છે.’

‘હે જંગે ! ઉપર કહેલા દશ પાપોનો નાશ કરે. દશ પાપોને હરે છે તેથી જ જંગા દશહરા કહેવાય છે.’

ગંગા-દશહરાનું ઉત્સવ તરીકે વિશેષરૂપે ઉત્તર ભારતમાં ખૂબ જ મહત્ત્વ છે; પરંતુ ગંગાસ્નાનનું મહાત્મ્ય તો સર્વદેશીય છે.

માનવે શેજ મન, બુદ્ધિ અને શરીર એમ ત્રિવિધ સ્નાન કરવાં જોઈએ. મનનું સ્નાન ભકિતથી થાય, બુદ્ધિનું સ્નાન સ્વાધ્યાયથી થાય અને શરીરનું સ્નાન પાણીથી થાય. ગંગાસ્નાન એ સમજણ અને ભાવપૂર્વક કરવામાં આવે તો એમાં આ ત્રણ સ્નાનોનો સમાવેશ વઈ જાય.

જ્ઞાનરાસા સિવજીની જટામાંથી પડતો રહેલો એ જીવંત જ્ઞાનપ્રવાહ છે, અવિરત કમ સોગ કરનાર ભગીરથના પ્રયત્નોથી અવતરિત ઘનાર એ ભાગીરથી માનવમાત્રને કમ સોગનો ચિરંતન સંદેશ આપે છે. દોડતી, ઊછળતી, પોતાના ઉગ્ગળવલ કમ સોગથી અનંત જામોને ફળદ્રુપ કરતી, પ્રસન્નવારિથી મુક્ત એવી એ ગંગા અંતે સાગરમાં ભળી જઈને ભગવાન વિષ્ણુના પગ પમાણે છે. સમર્પણ ભકિતનો આનાથી કોઈ સંદેશ બીજ ક્યાં સોઈ શકે ? માનવ પણ જ્ઞાન મેળવીને અવિરત કમ સોગ કરતાં કરતાં અંતે પોતાનું જીવન ભગવાનને ચરણે સમર્પિત કરે તો તે પણ જંગા ભેગા પાવન બની શકે.

જંગાસ્નાનની પાછળ રહેલા ભાવનું મહત્વ છે. ભાવશૂન્ય સ્નાન કેવળ શરીરને સ્વચ્છ કરે જ્યારે ભાવપ્રકત સ્નાન શરીર બેઠે મનબંધિને પણ વિશુદ્ધ બનાવી જીવનને પાવન કરે.

‘હેવે તીર્થે દ્વિજે મંત્રે દૈવજો મેપજે મુરો.’

યાદશી ભાવના યસ્વ સિદ્ધિર્મયતિ તાદશી ॥

‘દેવ, તીર્થ, દ્વિજ, મંત્ર, જ્યોતિષી, વેદ, અને ગુરુ-એમના વિષે જેવી જેની શ્રદ્ધા હોય તેવું તેને કૃપા મળે.’ “જંગાસ્નાનથી મારામાં પાવિત્ર્ય પ્રગટથે જ” એવી શ્રદ્ધા સાથે સ્નાન કરવામાં આવે તો એ સ્નાન માણસના મનમાં જંગાના ઉત્તેજવળ ઈતિહાસનું સ્મરણ પ્રેરે અને તે સ્મરણ માનવના મનમાં આવ જગૃતિ, તેમજ જ્ઞાનનો પ્રકાશ સર્જે.

જંગાનું જળ જ્ઞાનવારિ કહેવાય. મરતી વખતે પણ જો એનું એકાદ બિંદુ મોંમાં પડે તો પણ માનવની સદ્ગતિ થાય, શ્રીમદ્ આદ્યશંકરાચાર્ય ભાવભીના થઈને મા-જંગાનું સ્તવન ગાય છે:

રોગં શોકં સાપં વાપં હર મે મયતિ કુમતિકલાપમ્ ।

ત્રિભુવનસારે ઘસુધાદ્યારે સ્વમસિ ગતિર્મય સ્વલુસંસારે ॥

‘હે ભગવતિ ! નું મારા રોગ, શોક, તાપ, વાપ અને કુમતિને હરી લે. નું ત્રિભુવનનો સાર છે, ઘસુધાનો હાર છે. હે દેવિ ! આ સંસારમાં નું જ એક મારી વતિ છે.’

‘જેણે તારા પ્રવાહમાં સ્નાન કર્યું તે પાછો માનુષ્યમાં પ્રવેશ નથી કરતો. હે જ્ઞાત્રી, નું ભક્તોને નરકમાંથી બચાવે છે અને તેના પાપોનો નાશ કરે છે. તારો મહિમા મહાન છે.’

જંગાને કિનારે સેંકડો ઋષિઓએ તપશ્ચર્યા કરી છે. હજારો ઋષિઓએ જંગાકાંઠે પોતાના આશ્રમો બાંધી જ્ઞાનની ઉપાસના કરી છે. જંગાના આ ભવ્ય ઈતિહાસની જોને ખબર છે, તે જંગાના દર્શનથી શેમાંય અનુભવશે, તેમાં સ્નાન કરી પોતાને કૃતાત્મ સમજશે, તેમજ ન્યાયી કોઈ અનેરી પ્રેરણા લઈ પાછો ફરશે. જંગાનો કિનારો એક કાળે સાચા અર્થમાં તપોભૂમિ હતો. તેના તટ ઉપર બ્રહ્મર્ષિઓએ તપ કર્યા છે, તેમજ અનેક રાજર્ષિઓએ પોતાના રાજ્ય ન્યાયજીવર કર્યા છે. પંડિતરાજ જગન્નાથ કહે છે:

અપિ પ્રાક્યં રાજ્યં તૃણમિદં પરિત્યજ્ય સહસ્રા ।

વિલોલદ્વાનીર્નૈ તવ જનની તીર્થં યિતવતામ્ ॥

સમગ્ર વિશ્વના પ્રેરક એવા રામાયણ જેવા પાવન ગ્રંથ સર્જનાર મહર્ષિ વાલ્મીકિ ભાવપુર્ણ અંતઃકરણથી જંગામેથાને પોતાને પાવન કરવાની પ્રાર્થના કરે છે.

M/s. JOONKTOLLEE TEA & INDUSTRIES LTD.

A-2, Gillander House, 8, Netaji Subhas Road,

CALCUTTA-700001

Phone : 220005 Gram : 'Shreeganga' Telex : Bestca 0212778

**‘માર્ગ યારી મનોહરિ મુરારિષરણચ્યુતમ્
ત્રિપુરારિશિશ્ચારિ પાપહરિ પુનાતુ મામ્ ॥**

‘જે મુરારિના ચરણથી ઉત્પન્ન થઈ છે, જે ત્રિપુરારિ સંકરના શિર પર બિરાજમાન છે તેવાં પાપો ધરનારાં જંગાભજ અને પાવન કરો’.

જંગા એ જ્ઞાનભૂમિ ધરી જંગાના જળપ્રવાહની સાથે સાથે તેના જ્ઞાનવારિ આખા ભારત વર્ષમાં ઠલવાતાં અને જંગામેશાની જોદમાં તેનું સ્તનપાન કરીને પુષ્ટ થયેલું, તેના પોતાના સંતાન જેનું કાચી, એ તો વિદ્યાનું તીર્થધામ હતું.

સંસ્કૃત વાક્યમુજ્જ્વળાં જંગાની અતિ સુંદર વ્યાખ્યા છે: ‘જન્મતે પ્રાપ્નતે ભગવદ્ પદં અનથા સા જંગા ।’ જંગા એ ભગવદ્ પદ પમાડનારી છે અને તેથી જ તેા રોજ સવારે સ્નાન કરી વખતે જંગાસ્મરણ કરવાનો આપણા ઋષિઓનો આદેશ છે.

નમામિ ગંગે ! તવ પાદપંકજં મુરારિચરિત્રિત્વિત્વિરૂપમ ॥

મુક્તિં ચ મુક્તિં ચ દદાસિ નિત્યં માયાનુસારેણ સદા નરાણામ્ ॥

‘હું જંગાજી ! દેવો અને દેવોથી પૂજાતા અલૌકિક રૂપવાળા તમારાં ચરણકમળને મું વંદન કરું છું. તમેા મનુષ્યને ધર્મેશાં તેમની ભાવના પ્રમાણે સંચારના ભોગ અને મોક્ષ આપો છો’.

જંગા એટલે જંગા જ છે. તેનું વર્ણન કરવું શક્ય નથી. વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ પણ જંગાનું સંપૂર્ણ નીર ભગવત્ નથી, જંગામેશા એટલે પાવિત્ર્યનો પ્રેમજ-પ્રવાહ ! પ્રભુના ચરણમાંથી નીકળેલું પાવિત્ર્ય, જ્ઞાનસાક્ષા શિવજ્ઞના મસ્તક પર ઊતર્યું અને ત્યાંથી સેવાની દીપ્તા ગ્રહણ કરી પ્રવાહરૂપે પૃથ્વી પર વહેવા લાગ્યું. જ્ઞાનનો પરિપાક એટલે સેવા અને સેવાનું મૂર્તિમંત પ્રતીક એટલે માતા ! જંગાના આ ઊછળતા પ્રેમ-પ્રવાહને જોઈને ભાવિક હૃદય ચોકાયી ઊઠે છે—‘જંગામેશા કી જય’

મતનિષ્ઠ, ચારિત્ર્યસંપન્ન, તેજોમુર્તિ, તત્ત્વજ્ઞ, ભીષ્મને જન્મ આપીને જંગા કૃતાઈ થઈ છે. ભારતીય જનોના દિલમાં તેણે માતાનું સ્થાન મેળવ્યું છે. જંગા તરફ ભોગની દ્રષ્ટિથી જોતા અસુરોને ભોગ મળે છે, જ્યારે ભકિતની દ્રષ્ટિથી જોતા દેવોને મોક્ષ મળે છે.

અતે આ જંગાના ચરણે આટલી જ પ્રાર્થના કરવાનું મન થાય છે,

“દેજે પ્રજાતે દશનં મુજને નિરંતરા તું.
આવ્યો છું જંગામેશા આજે શરણમાં તારી !
હું છું ભલે ને પાપી, તું છે ઉદારનારી;
કરજે ઉદાર મારો, પાપો જલાવનારી !
તું છે પવિત્ર જનની, જીવનઅમી તું દેજે,
આત્મિક વિકાસ થાયે અભિષેક એવા કરજે !”

(૯)

—: ગુરુ પૂણિમા :—

મુખાલ્લુદ્ય પૂનમ એટલે વ્યાસપૂજનો દિવસ. વ્યાસપૂજના પવિત્ર દિવસે સંસ્કૃતિના ઘડબેઠાઓનું પૂજન થાય છે. સંસ્કૃતિના ઘડતરનું કામ છૂટી છવાઈ રીતે અનેક ઋષિઓએ કયું હતું. પણ વેદવ્યાસે બધા વિચારોનું સંકલન કરી આપણને સંસ્કૃતિના જ્ઞાનકોષરૂપ ‘મહાભારત’ ગ્રંથ આપ્યો. “ભારતઃ પાંચમો વેદ” તેમના આ ગ્રંથને પાંચમા વેદની ઉપમા મળી. મહાભારત દ્વારા તેમણે સંસ્કૃતિના વિચારો કષ્ટાંતે સંક્ષિપ્ત સરળ ભાષામાં સમાજ પાસે મૂક્યા. “મુનિનામચલમૂ વ્યાસઃ !” એમ કહીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેમને બિરદાવ્યા છે. વેદવ્યાસના જીવન અને કવનને અમર બનાવવા તેમના અનુયાયી ચિંતકોએ, સંસ્કૃતિના વિચારોના પ્રચાર કરનાર સૌને “વ્યાસ” તરીકે સંબોધવાનું નક્કી કર્યું. સંસ્કૃતિના વિચારો જે પીઠ પરથી વહેતા થયા છે તે પીઠ આજે પણ “વ્યાસપીઠ” કહેવાય છે. આ વ્યાસપીઠ પર આરૂઢ થઈને જે નિઃસ્વાર્થ ભાવે, કાં તો ભક્તિ સમજીને, સ્વકર્તૃવ્યરૂપે સંસ્કૃતિના પ્રચારનું જીવનવ્રત લે તેની પૂજા આ દિવસે કરી કૃતકૃત્ય થવાનું છે.

“વ્યાસજીને જ આપણે હિંદુ ધર્મના પિતા માની શકીએ. ‘વ્યક્તિનો મોક્ષ’ અને ‘સમાજનો ઉદ્ધાર’ એ બંને આદર્શો પ્રત્યે અલેહ બુદ્ધિથી જોનાર, અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ બંનેનો સમન્વય સાધનાર, અધ્યાત્મ પરાયણ એવા ‘વ્યાસજીથી થયેલી જય તેવો બીજો કોઈ સમાજ યાત્રી નથી. તેમનું વેદિક તેમજ લોકિક જ્ઞાન એટલું અમર્યાદિ હતું કે, સર્વજ્ઞ લોકોએ ‘કૃતજ્ઞાપૂર્વક’ કહ્યું છે કે, “વ્યાસોવિજીતઃ જગત્ સર્વમૂ” અને વ્યાસચિરા મહાભારતે ‘સાર’ વિશ્વવસ્તુ’ કહ્યું છે.

મહર્ષિ વ્યાસ એ જીવનના સાચા ભાષ્યકાર છે, મારણ કે તેમણે જીવનને તેના સમગ્ર સ્વરૂપમાં જાણ્યું છે. જીવન એ ન કેવળ પ્રકાશ છે કે ન કેવળ અંધકાર ! જીવન તો છે તેજછાયાની સંતાડકડી, ભરતી-ઓટની રમત અને સુખદુઃખનો સમન્વય. મહર્ષિ વ્યાસનું કહેવું છે કે આપણું જીવન તો કાળા અને ધોળા તંતુઓથી વણેલું વસ્ત્ર છે. સદ્ગુણ અને દુર્ગુણ જીવનમાં સાથે જ જોવા મળે છે.

વ્યાસપીઠ પર ભેસનાર માણસે કેટલીક મર્યાદા પાળવી જોઈએ. સૌથી પહેલી વાત તો એ કે વ્યાસપીઠ પરથી વ્યાસને અમાન્ય એવા એક પણ વિચાર ઉચ્ચાઈ શકાય નહીં, અને તેથી વ્યાસપીઠ પર ભેસનારે વ્યાસ સાહિત્યનો ઉડે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વ્યાસપીઠ પરથી કોઈની ખોટી નિંદા કે ખુશામત કરી શકાય નહીં. વ્યાસપીઠ પર ભેસનારો માણસ સરસ્વતીનો સાચો ઉપારક હોવો જોઈએ, તેની વાણી વાડમય વિશાસ તરીકે નહીં પરંતુ ઈશભક્તિ રૂપે વહેવી જોઈએ. તેની વાણી સરળ, સ્પષ્ટ, ઉડી અને સમાજની ઉન્નતિની સાધક હોવી જોઈએ.

વ્યાસ એ સમાજનો સાચો ગુરુ હતો. તે પરથી પરંપરાગત વ્યાસપૂજા એ, ગુરુપૂજા કહેવાઈ અને વ્યાસપૂર્ણિમા એ ગુરુપૂર્ણિમા તરીકે ઊજવાવા લાગી. નિર્જીવ વસ્તુને ઉપર ફેંકવા જેમ સજીવની ભરૂં પડે છે તેમ જગભર જીવનલીન અને પશુનુલ્લેખ બનેલા માનવને દેવત્વ તરફ મોકલવા જીવંત વ્યક્તિની આવશ્યકતા રહે છે. આ વ્યક્તિ એટલે જ ગુરુ. માનવને દેવ બનવા માટે પોતાની પશુનુલ્લેખ વૃત્તિઓ પર સંશય મૂકવો પડે છે. આ સંશયની પ્રેરણા તેને ગુરુના જીવન પરથી મળી રહે છે. ગુરુ એટલે જે વધુ નથી તે અને જે વધુને ગુરુ બનાવે તે. જે જીવનને મનના વશમાં જવા દે છે તે વધુ અને જે મનનો સ્વામી છે તે ગુરુ. ગુરુ સ્થિતપ્રજ્ઞ હોવો જોઈએ, જીવનના વપસણા પ્રવાહો વચ્ચે પણ જે સ્થિર ઊભો રહી શકે તે ગુરુ. કનક, કાંતા કે કીર્તિના વંદોજિયા પવન તેને ઉડાવી શકતા નથી અને તેથી જ તે અસ્થિર અને અવ્યવસ્થિત મનના માનવોને માટે માર્ગદર્શક બની રહે છે.

ગુરુપૂજન એટલે ધ્યેયપૂજન, ગુરુનું જીવન ધ્યેયમૂર્તિ જેવું હોય છે, ધ્યેયનું સાક્ષર સ્વરૂપ હોય છે. માનવના જીવનમાં ધ્યેય આવતાં જ સંશય આવે છે, સંશયથી શક્તિ સંગ્રહિત થતી જાય છે અને એ શક્તિથી જ માનવ ધ્યેયની સમીપ જાય છે અને અંતે તેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

અજ્ઞાનના અંધકારને નિવારવા જ્ઞાનની જ્યેષ્ઠ પ્રજાપતિનાર ગુરુ અને જીવન વિકાસની તમન્ના રાખનાર શિષ્યનો સંબંધ અલૌકિક હોય છે.

ગુરુની પાસે એવી 'તદ્વિદિ પ્રસિપાતેન પરિપ્રતેન સેવ્યા.' એ ગીતા વચનાનુસાર શિષ્ય નમ્રતા, નિઃશ્વાસ, અને સેવાથી ગુરુ પાસે રહેવું જ્ઞાનામૃત પીએ છે.

ગુરુના ઉપકાશથી જેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું છે એવા કોઈ કૃતજ્ઞ માનવે ગાયું હશે કે :

ગુરુર્મહા ગુરુર્વિષ્ણુઃ ગુરુર્દેવો મહેશ્વરઃ ।

ગુરુઃ સાક્ષાત્પરં બ્રહ્મ તસ્મે શ્રીગુરુવે નમઃ ॥

બ્રહ્માની જેમ સદ્ગુણોના સર્જક, વિષ્ણુની જેમ સદ્ગુણોના પાત્ર અને મહાદેવની જેમ દુગુણો અને દુર્ગુણોના સંહારક, તેમજ જીવ અને શિવનું મિશ્રન કરાવનાર ગુરુ એ સાક્ષાત પરબ્રહ્મ સમાન છે, આ ગુરુનું પૂજન એ ભારતીય સુરકૃતિનું સુમધુર તેમજ ભાવભીનું કાવ્ય છે.

ગુરુના અનેક પ્રકાર છે, જેવા કે માર્ગદર્શક ગુરુ, પૂજક ગુરુ, કોષ વિસર્જક ગુરુ, ચંદન ગુરુ, વિચાર ગુરુ, અનુગ્રહ ગુરુ, સ્પર્શ ગુરુ, વાતસલ્ય ગુરુ, કૃપા ગુરુ, ચંદ્રગુરુ, દર્પણ ગુરુ, કાંચ ગુરુ, વગેરે. આ પ્રજ્ઞેક ગુરુની આગવી વિશિષ્ટતા છે.

માર્ગદર્શક ગુરુ શિષ્યના જીવનમાં ચોગ્ય માર્ગદર્શન આપે છે. ગુરુ-શિષ્યના જીવ એક બીજામાં સંપૂર્ણપણે મળી ગયા હોય તો જ સાચું માર્ગદર્શન શક્ય બને.

પૂજક ગુરુની પાસે અનેખી ભૂમિકા છે. સામાન્ય રીતે શિષ્ય પૂછે પછી જ ગુરુ જવાબ આપે છે.

THE BHOR INDUSTRIES LTD.

Sales Division

392, Veer Savarkar Marg,

BOMBAY-25

Phone : 45-6221/5

પૂછવા વગર કોઈને કાંઈ કહેવું નહીં એવી સ્મૃતિની આજ્ઞા છે. ‘નાપૂઠા કસ્યચિન્ ગ્રવાન્’ પરંતુ અહીં તો શિષ્ય સાથેના ધનિષ્ઠ, આત્મીય સંબંધને કારણે પુચ્છક ગુરુ પોતે જ શિષ્યને પ્રશ્નો પૂછી પૂછીને શોધ જવાબોના સંકેત કે સૂચનો દ્વારા તેને જીવનના સાચા રાહ તરફ વાળે છે.

દોષ વિસર્જક ગુરુ પાસે શિષ્ય આત્મીય ભાવથી વિના સંકોચે પોતાના દોષ કહે છે. તેને ખાત્રી હોય છે કે ગુરુને દોષો કહીને પણ હું તેમની નજરમાંથી ઊતરી જઈશ નહીં; તેમજ તે મારા દોષોનો ખોટો ગેરવાબ પણ ઉઠાવશે નહીં. પંકમાંથી પંકજ નિર્માણ કરવાની હિંમત આ ગુરુમાં હોય છે.

જેમના સમાગમ માત્રથી શિષ્યના જીવનમાં સુગંધ નિર્માણ થાય તે ચંદન ગુરુ. જેમ ચંદન પોતાની જાત ઘસીને અન્યને સુગંધ આપે છે તેમ આવા ગુરુ પ્રભુકાવર્ણિ પોતાની જાત ઘસીને જગતમાં સોરભ પ્રસરાવે છે. આવા ગુરુ વાણીથી નહીં પણ પોતાના વર્તનથી ઉપદેશ આપતા હોય છે.

વિચાર ગુરુ મળવા ખૂબ જ દુષ્કર છે. શિષ્યના અધિકારમય જીવનમાં તે પ્રકાશદીપ પ્રગટાવે છે. આવા ગુરુને સ્વબુદ્ધિ તેમજ શિષ્યબુદ્ધિ પર પૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે. અને તેથી જ તેઓ દુરાગ્રહી ન બનતાં શિષ્યને સમજાવીને, તેની બુદ્ધિમાં પોતાનો વિચાર ઉતારીને તેને સન્માર્ગે લઈ જાય છે. આ માટે અપેક્ષિત ધૈર્ય તેની પાસે અખૂટ પ્રમાણમાં હોય છે. અન્યુનનો મોહ નાશ કરવા તેમજ તેમની બુદ્ધિમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરવાના નિમિત્તો ગીતાના અઠાર અધ્યાય કહેવામાં ભગવાન કૃષ્ણ કંટાળ્યા નથી. આવા ગુરુના સાંનિધ્યમાં શિષ્યની બુદ્ધિનિષ્ઠા ખીલે છે.

અનુગ્રહ ગુરુ અતિશય કૃપાળુ હોય છે. અપંગ બાળકને મા જેમ પોતાની કેડ ઉપર બેસાડી પર્વત પર ચડે તેમ આવા અપંગ બાળક જેવા બુદ્ધિના મંદ એવા શિષ્ય ઉપર અનુગ્રહ કરીને આ ગુરુ તેમને આગળ વધારે છે. ગુરુ વગર જ્ઞાન નહીં એનો અર્થ એ કે ગુરુ આપણને વિકાસ અને અધિકાર જેઈને જ્ઞાન આપે છે. શોધતા વગરની વિદ્યા પચતી નથી પણ ફૂટી નકતે છે. અધિકાર જેઈને ઉપદેશ કરે, પાત્ર જેઈને પીરસે એ સામાન્ય ગુરુઓ માટે કહેવાયું હશે, પણ જેમણે જગત ઉપર માનુષ્યેશ કર્યા છે એવા આ ગુરુઓ તો શોધતા અને ધાત્રતા નિર્માણ કરવામાં ગૌરવ અનુભવે છે.

સ્પર્શ ગુરુ તો પારસપણિની માફક સ્પર્શ માત્રથી જ શિષ્યના જીવનમાં મહાન પરિવર્તન કરે છે. ગુરુ સ્પર્શ થતાં જ ગુરુની બધી શક્તિ શિષ્યમાં સંક્રમિત થાય એ પ્રયોજને શક્તિપાત્રને પ્રયોગ કહેવામાં આવે છે.

વાન્સલ્ય ગુરુના સહવાસથી તેની બધી શક્તિનો સંચાર થાય તો પણ શિષ્યને આવા ગુરુની હુંફ અને ઉષ્મા મળે છે, જે જીવન વિકાસમાં અતિ ઉપયોગી છે. ‘Man does not live by bread alone’ માણસ માત્ર રોટલી પર જીવે નથી. જીવવા માટે તેને ભાવની ભીનાય તેમજ પ્રેમની હુંફ જોઈએ

છે, જે શિખને ગુરુ પાસેથી મળી રહે છે.

ક્રૂર્મ ગુરુની અમીંદષ્ટિ શિખના વિકાસમાં કારણભૂત બને છે. કાચબી જેમ મીઠી નજરથી પોતાના અચ્ચાનું સંવર્ધન કરે છે તેમ ક્રૂર્મ ગુરુની મધુર દષ્ટિ શિખમાં પ્રેમ, શક્તિ અને તેજસ્વીતા વધારે છે.

ચંદ્ર જેમ દૂર રહીને પણ ચંદ્રકાંતમણિને પીગળાવી શકે છે તેમ ચંદ્ર ગુરુ પોતાના પ્રભાવથી દૂર રહેલા શિખના જીવનમાં પણ પરિવર્તન સર્જી શકે છે.

દર્પણ ગુરુ શિખને આત્મનિરીક્ષણ કરતો કથી મૂકે છે. દર્પણમાં જેવું એટલે પોતાની જાતને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરવાનો. દર્પણમાં પડતું આપણું પ્રતિબિંબ તે આપણો ખરો મિત્ર છે. પ્રશ્નશિખા શિખરે પહોંચ્યા પછી માનવે આત્મપરિક્ષક બનીને દર્પણની સામે ઊભા રહેવું જોઈએ. 'Know thyself' 'નું તારી જાતને ઓળખ.'

દ્રોણ ગુરુ સ્મરણ માત્રથી શિખનું કલ્યાણ સાધી શકે છે. દ્રોણ પત્નીની માદા છછ મહીના સુધી દૂર રહીને પણ પોતાના ઈંકાનું પોષણ કરે છે. એ સ્વાભાવિક ક્રમ ગણાય. પરંતુ ગુરુ પોતે શિખના સ્મરણમાં ખોવાઈ જાય એ શિખ પણ કેટલી અનન્ધ ગુરુનિષ્ઠ હોવો જોઈએ ! ભગવાન જાતનું ચિંતન કરે તેના જેવું માધુર્ય એમાં છે.

ભારતમાં ગુરુ પરંપરા હતી. 'હું કોઈનો છું' એ મધુર ભાષ તેમાં હતો. આ ભાવનાથી કૃતજ્ઞતા હતી. જનકના ગુરુ યાજ્ઞવલ્ક્ય હતા અને શુકાચાર્યના ગુરુ જનક હતા. સાંદીપનીના શિખ કહેવડાવવામાં ક્રૂર્મ અને સુદામા બંને ગૌરવ અનુભવતા હતા. વિદ્યામિત્રની સેવા કરવામાં રામ અને લક્ષ્મણ કદી ન ભાકતા. ધામ્યાત્મ દેશેમાં પણ 'હું અમુકનો શિખ છું' એમ કહેવામાં ગૌરવ લેવાનું. 'હું' સોફ્ટીસને શિખ છું' એમ કહેવામાં પ્લેટો જીવનની કૃતકૃત્વતા સમજતો અને 'પ્લેટો મારા ગુરુ છે' એમ કહેવામાં એરિસ્ટોટલને જીવન ધન્ય લાગતું.

ભારતીય સંસ્કૃતિએ ગુરુઓમાં કળશરૂપે સદ્ગુરુને હંમેશાં પૂજ્યા છે. ગુરુ વિશ્વની અનંતતાનું તેમજ સૃષ્ટિના જ્ઞાનનું દર્શન કરાવે છે. પરંતુ સદ્ગુરુ જીવનની કલા શીખવી માનવને ઈશ્વરભિમુખ બનાવે છે. અધ્યાત્મવિદ્યાના દર્શન કરાવનાર સદ્ગુરુ છે. જીવનને સુંદર, નિર્દોષ, પવિત્ર બનાવી આપણો હાથ પકડી પ્રભુચરણમાં આપણને લઈ જનાર આ સદ્ગુરુ છે.

ब्रह्मानन्दं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिं

द्विदातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् ।

एकं नित्यं विमलमचलं सर्वघीसाक्षिभूतं

भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥

M/s. KAMALIA & KEDIA
Engineers, Builders & Contractors

RANCHI

Phone : 20-270
22-429

Adra
33 & 36

Kharagpur
321

આવા ગુરુને કંઈ આપવાનું હોતું નથી અને તેને આપીએ તેટલું થોડું જ છે, ગુરુની વિશિષ્ટતા જ એ છે કે તેને ગમે તે આપો, તે ઘણું સમજી લે છે. આપણા શાસ્ત્રકારો તો કહે છે કે તારી પાસે બીજું કંઈ ન હોય તો વાધો નહીં, એકાદ-દૂધ લઈને તેની પાસે જ. કૃતજ્ઞતાના પ્રતીક તરીકે તેમને થરણે થથર શકિત દર્શાવ્યા આપવાનો દિવસ એટલે ગુરુપૂર્ણિમા, ગુરુના થરણે આપણે જ કંઈ પણ લઈએ તે જો ગુરુ દ્વારા સ્વીકાર્ય અને તો તેમાં આપણું જ આત્મકલ્યાણ સમાયેલું છે.

‘ગુરવઃ વહ્નઃ સન્તિ શિષ્યવિત્તાપહારકાઃ ।

ક્વચિતુ દ્રશ્ય તે તત્ર શિષ્યવિત્તાપહારકઃ ॥

“વિત્તનું” હરણ કરવાવાળા ગુરુ ઘણા મળે છે પણ જીવન બદલાવી નાખતા, હંદય પલટાવી નાખતા આંખમાં તેજ અને બુદ્ધિમાં ખુમારી નિર્માણ કરતા, વિત્તનું” હરણ કરવાવાળા ગુરુ દુર્લભ છે” ભાગ્યવચ્ચાત એવા ગુરુ મળે તો તેને ઓળખવા એ તેથીય વધુ મુશ્કેલ છે.

ગુરુ ગોવિન્દ દોઝ લહે કાકે લાગું પાય ।

લઝિહારી ગુરુલેલકી ગોવિન્દ દિયો ચતાય ॥

કમીરના આ દોઝમાં ગુરુની શોધતા સ્પષ્ટ થીતે દિષ્ટિગોચર થાય છે, ગોવિન્દને બતાવનાર ગુરુ એ ગોવિન્દ કરતાં શોધ છે કારણ કે એના વગર આપણે ગોવિન્દનો મહિમા શી થીતે જાણી શકીએ ?

જ્ઞાનના સૂર્ય, પ્રેમના મહાસાગર અને શાંતિના સિમાલય એવા ગુરુનું આ દિવસે પૂજન કરવાનું લેાય છે. ગુરુપૂજન એટલે સર્વનું પૂજન. ગુરુપૂજન એટલે જ્ઞાનનું પૂજન. ગુરુપૂજન એટલે અનુભવનું પૂજન. પરંતુ આ કાળમાં આવા સદ્ગુરુ ન મળે તો ? “કૃષ્ણ” લઈને જઈએ “જગદ્ગુરુમ્” જગવાન કૃષ્ણને ગુરુ બનાવીને તેમણે દાખલેવા જીવન-રાહ પર ચાલવું એ જ શોધકર છે.

સાચી ગુરુપૂજા કરતાં કરતાં ગુરુજીવનનું ગૌરવ આપણા જીવનમાં પ્રગટી એજ આજના દિવસે સદ્ગુરુ અને જગદ્ગુરુના ચરણોમાં પ્રાર્થના ।

—: નાગપંચમી :—

ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલે વેદોની સંસ્કૃતિ, આર્યોની સંસ્કૃતિ. ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલે ભારતની-મહાભારતની સંસ્કૃતિ. એટલે જ શ્રીકૃષ્ણની સંસ્કૃતિ. શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં કહ્યું છે: 'ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેષામુત્થાન તિષ્ઠતિ'—ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેલો છે. તેથી જ ભારતીય સંસ્કૃતિ આપણને માનવ તેમજ માનવેતર સૃષ્ટિ તરફ પ્રેમ અને આદરથી જોવાનું સૂચવતી રહી છે. આ રીતે જોતાં 'સર્વે ભૂતહિતે રતઃ' ની કલ્પના માનવતાની કલ્પના કરતાં ઘણી વિકસિત અને વ્યાપક લાગે છે. માનવ જે માત્ર પોતાનો જ વિચાર કરે તે તેનામાં અને પશુમાં ફેર શું? માનવ એ સાચો માનવ ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે એ બીજા માનવોનો અને પ્રાણીઓનો વિચાર કરે. તેની તરફ સ્નેહાળ નજરથી જુએ. તેની સાથે આત્મીયતા બાંધવાનો પ્રયત્ન કરે...

આપણી સંસ્કૃતિએ પશુ-પક્ષી, વૃક્ષ-વનસ્પતિ સોની સાથે આત્મીય સંબંધ જોડવાનો ધર્મ કર્યો છે. આપણે ત્યાં ગાયની પૂજા થાય છે, વટ-સાવિત્રી જેવા ધર્મમાં વડલાની પૂજા કરાય છે. પરંતુ નાગપંચમ જેવા દિવસે નાગનું પૂજન જ્યારે આપણે કરીએ છીએ ત્યારે તે આપણી સંસ્કૃતિના વૈશિષ્ટ્યની પરાકાષ્ઠા આવી જાય છે.

નાગને દેવ તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આર્યોના હૃદયની વિશાળતાના આપણને દર્શન થાય છે 'કૃત્યવતો વિશ્વમાર્ગમ' એ ગર્જના સાથે આગળ વધતા આર્યોને વિભિન્ન વિભિન્ન ઉપાસના કરતા રહેલા અનેક પુજ્યોના સંપર્કમાં આવવું પડ્યું. વેદોના પ્રભાવે વિચારે તેમના સુધી પહોંચાડવા માટે આર્યોને અધાગ પરિશ્રમ કરવો પડ્યો. વિભિન્ન સમુદાયના ઉપાસના વિધિમાં રહેલા તફાવતને ઠારણે જિભિા થતો ડંખ જે કાઢી નાખવામાં આવે તે માનવ માત્ર વેદોના તેજસ્વી અને ભવ્ય વિચારો સ્વીકારશે એવી આર્યોની અનંત શક્તિ હતી. આ વાતને શક્ય બનાવવા આર્યોએ જુદા જુદા પુજ્યોમાં શાલતી જુદા જુદા દેવની પૂજા સ્વીકારી ગઈ. અને એ રીતે અનંત પુજ્યો તેમણે આત્મસાનુ કરી પોતામાં ભેળવી નાખ્યા. આ વિભિન્ન પૂજાઓના સ્વીકારમાંથી આપણને નાગપૂજા સાંપડી શરે એમ લાગે છે.

આપણા દેશ ખેતીપ્રધાન દેશ હતો અને છે. આ સાપ આપણા ખેતરોનું રક્ષણ કરે છે, તેથી તેને ક્ષેત્રપાલ પણ કહે છે. જીવજંતુઓ ઉદરો ઈશ્વારી જે પાકને નુકસાન કરનારા તરવો છે તેમનો નાશ કરી તે આપણા પાકને ધરિયાળો રાખે છે. આ શું? તેનો નાનો-સૂનો ઉપહાર છે?

સાપ આપણને કેટલાક મુક સંદેશો આપે છે. સાપના સુણે જોવા માટે આપણી પાસે

ગુણગ્રાહી અને શુભગ્રાહી દષ્ટિ હોવી જોઈએ. ભગવાન દત્તાત્રેયની આવી શુભ દષ્ટિ હતી તેથી જ તેમને દરેક વસ્તુ પાસેથી કંઈકને કંઈક પાઠ મળ્યા.

સાપ એમ જ કોઈને કરડતો નથી. તેને હેરાન કરનાર કે છ'છેડનારને જ તે ડંખ મારે છે. એ જો આપણને નુકસાન કર્યા વિના સરળતાથી જતા હોય, કે નિરુપદ્રવી રીતે જીવતા હોય તો એને મારવાનો આપણને અધિકાર નથી. જ્યારે આપણે તેના પ્રાણ લેવા પ્રયત્ન કરીએ ત્યારે પોતાના પ્રાણ બચાવવા, પોતાનું જીવન ટકાવવા જો તે આપણને ડંખ દે તો તેને દુષ્ટ શી રીતે કહેવાય ?

સાપને સુગંધ ખૂબ ગમે છે. ચંપાના છાંડને વીંટળાઈને તે રહે છે, કાં તો ચંદનના વૃક્ષ પર તે નિવાસ કરે છે. કેવડાના વનમાં પણ તે ફરતો હોય છે. તેને મુગધ પ્રિય છે. તેથી ભારતીય સંસ્કૃતિને તે પ્રિય છે. જે માણસના જીવનમાંથી સદગુણોની સુગંધ આવતી હોય છે, સુવિચારોની સુવાસ આવતી હોય છે, તે માણસ આપણને પ્રિય હોવો જોઈએ.

આપણે આગળ જ્યું કે સર્પ કારણ વગર કોઈને કરડતો નથી. વર્ષો સુધી મહેનત કરીને પ્રાપ્ત કરેલી શક્તિ એટલે કે જેર તે ગમે તેને કરડીને વ્યર્થ મગાડતો નથી. આપણે પણ જીવનમાં કંઈ તપ કરીએ તેનાથી આપણમાં શક્તિ પેદા થાય છે. આ શક્તિનો કોઈના પર ગુસ્સો કરવામાં, નિર્ભયને હેરાન કરવામાં કે અધકોતને દુઃખ દેવામાં ન ખર્ચતાં તે શક્તિથી આપણે વિકાસ કરી બીજા અસમર્થોને સમર્થ બનાવવામાં, નિર્ભયોને સબળ બનાવવામાં ખરચવી એ ઈચ્છનીય છે.

કેટલાક દેવી સાપના માથા પર મણિ હોય છે. મણિ અમૂલ્ય હોય છે. આપણે પણ જીવનમાં અમૂલ્ય વાતોને માથે ચઢાવવી જોઈએ. સમાજના મુકુટમણિ સમા મહાપ્રજ્ઞોનું સ્થાન આપણા મસ્તક પર હોવું જોઈએ. તેમના વિચારો મુજબ આપણા જીવનનું ઘડતર કરવાનો અહર્નિશ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સર્વ વિદ્યાઓમાં મણિરૂપ જ અધ્યાત્મવિદ્યા છે તેને માટે આપણા જીવનમાં અનોખું આકર્ષણ હોવું જોઈએ. આત્મવિકાસ ન સાધી આપે તે જ્ઞાન કેમ કહેવાય ?

સાપ દરમાં રહે છે અને મોટે ભાગે એકાંત સેવે છે. તેથી મુમુક્ષુઓએ જનસમૂહ ટાળવો જોઈએ એ અંગે સાપનો દાખલો આપવામાં આવે છે. વળી સાપ જેમ કાંચળી ઉતાવળી નાખે છે તેમ યોગ્ય સમયે માણસને સંસારની પ્રવૃત્તિનો કે ખોટી મમતાનો જોજ ઉતારતાં આવડવું જોઈએ. વાનપ્રસ્થ અવસ્થા માણસ માટે કાંચળી ઉતારવાનો યોગ્ય સમય છે. વળી સાપ અનિશ્ચય સંતોષી પણ છે. કેટલાક સાપ તો કેવળ વામુસેવન પર જ છવે છે.

દેવ-દાનવોએ કરેલ સમુદ્રમંથનમાં સાધનરૂપ બનીને વાસુકી નામે દુર્જનોને માટે પણ પ્રભુ કાચમાં

નિમિત્ત બનવાનો માર્ગ ખુલ્યો કદી મૂક્યો છે. દુર્જન માણસ પણ એ સાચા માર્ગે વળે તો તે સાર્વજનિક કાર્યમાં પોતાનો બહુ મોટો ફાળો આપી શકે છે. વળી પોતાની દુર્જનતા સતત સાલતી હોવાથી આ માણસને પોતે કરેલાં સાર્વજનિક કાર્યો માટે જાણે પમંડ પણ નિર્માણ થતો નથી.

‘विपभार सहस्रेण न गर्वं या ति बासुकिः ।
वृश्चिको विंदु मात्रेण प्रोर्ध्वं बहति फंटकम् ॥’

દુર્જન પણ એ ભગવદ્ કાર્યમાં જોડાય તો પ્રભુ પણ તેનો સ્વીકાર કરે છે. એ વાતનું સમર્થન વિષ્ણુએ સાપને પોતાના ગળામાં રાખીને અને વિષ્ણુએ શેષ-શયન કરીને કહ્યું છે.

સમગ્ર શુષ્ટિના હિત માટે વરસતા વરસાદને કારણે, નિર્વાસિત બનેલાં સાપ જ્યારે આપણા ઘરમાં અતિથિ બનીને આવે ત્યારે તેને આશરો આપી કૃતજ્ઞ બુધ્ધિથી તેનું પૂજન કરવું એ જ આપણું કર્તવ્ય થઈ પડે છે. આ રીતે નાગ પંથકીનો ઉત્સવ આવસ્ય મહિનામાં જ જોડવવામાં આપણા જમિનોએ ખૂબ જ ઓચિત્ત દાખલ્યું છે.

M/s. GOENKA MICA COMPANY

19, R. N. Mukherjee Road,

CALCUTTA-700001.

(Mica Mine Owners & Exporters)

Giridih

H. O. Calcutta

P^h 1 7137

—: શીતળા-સાતમ :—

શ્રીવણ માસની સુદ અને વદ બન્ને સાતમને શીતળા-સાતમ કહેવામાં આવે છે. તેના આગળના દિવસને રાંધણુ છક કહે છે, રાંધણુ છકના દિવસે બધું રાંધી બીધા પછી બહેનો સગડી ઈત્યાદિ રસોઈના સાધનોની પૂજા કરે છે, અને બીજા દિવસે એટલે કે શીતળા-સાતમને દિવસે ઠંડું જમે છે.

આ ઉપરાંત સાધન પૂજાનો મહિમા સમજાવે છે. જે સાધનો દ્વારા આપણે આપણું કાર્ય સાધીએ છીએ તે સાધનો જડ હોવા છતાં પણ આપણા ઉપયોગમાં આવ્યા છે તેથી આપણી તેના માટે કૃતજ્ઞતા રહેવી જોઈએ. તાત્વિક દ્રષ્ટિએ જોતાં જગતમાં કશું જડ છે જ નહીં. અને એ રીતે આપણા કામમાં સહાયક બનનાર નિમિત્તરૂપ સાધનોમાં સહેલા સુખાત શૈતન્યની આપણે પૂજા કરવી જોઈએ.

શીતળા-સાતમને દિવસે સ્ત્રીઓ સગડીની પૂજા કરે છે. યુવો એ તો ઘરનો દેવતા છે. કૃતજ્ઞતાના પાયા પર ઊભેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ આ ગૃહદેવતાના ઉપકારને કેમ ભૂલી શકે કે પોતે તપીને જે શેષ આહાર પકવી આવે છે તે યુવાનું પૂજન કરીને સ્ત્રીઓ પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરે છે. એટલું જ નહીં પણ સતત સંતપ્ત રહેવા એ યુવામાં તે દિવસે આવોનો નાનો શેષ પણ મૂકવામાં આવે છે. એની પાછળ આશ્રુપૂતની શીતલતા સતત તેને મળતી રહે તેમજ આંખનાં ફૂલ જેવી મીઠાશ તે રસોઈમાં ભરતો રહે એવી બાવના છુપાવેલી છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ કાર્ય સાધતી વખતે કે કાર્ય સિદ્ધ થવા પછી સાધનોની ઉપેક્ષામાં માનતી નથી. એટલું જ નહીં પણ જે સાધનો કાર્ય-સાધક બન્યાં કે બની શકે તેને માટે તે હંમેશાં ગૌરવ રાખવાનું સૂચવે છે. સ્ત્રી સગડી કે ઘંટીની પૂજા કરે છે, ખેડૂત પોતાના હળની પૂજા કરે છે, વેપારી ત્રાજવાને પવિત્ર માને છે, તેમજ પંડિત પોતાના પુસ્તકનું પૂજન કરે છે. પ્રત્યેક સેવાના સાધનને પવિત્ર માની જે ભારતીય સંસ્કૃતિએ તેનું પૂજન કર્યું છે તે ભારતીય સંસ્કૃતિ 'પ્રત્યેક સેવા કર્મને પવિત્ર માન' એવો ઉદ્દેશ્ય કરે એ વશાર્ જ છે. 'સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરાઃ'.

કથમ હો કે તલવાર, હળ કે ત્રાજનું, સગડી કે ઝાડુ, પ્રત્યેક વસ્તુને પવિત્ર માનવામાં જ તેનું પૂજન પૂરું થતું નથી. દરેક વસ્તુની પવિત્રતા ટકાવી રાખવામાં, તે વસ્તુને ઉત્કૃષ્ટ રાખવામાં તેની પૂજાની ખૂણાહિતિ થાય છે. જેમ મળેલું કાર્ય ઉત્કૃષ્ટ રીતે કરવું એ કાર્યનું પૂજન છે તેમ મળેલી વસ્તુ ઉત્કૃષ્ટ રીતે રાખવી એ વસ્તુનું પૂજન છે. આપણા વસ્તોને આપણે સ્વચ્છ અને પવિત્ર રાખીએ

એ આપણા વસ્ત્રોની પૂજા છે. આપણા પુસ્તકોને પૂજું થડાવી નવાં જોવાં રાખીએ એ પુસ્તકોનું પૂજન છે.

હાતને સાફ અને સફેદ રાખવા, શરીરને સ્નાનાદીથી સ્વચ્છ રાખવું, વાળ ઓળેલા રાખવા વગેરે તેમની પૂજા જ છે. વાર-તહેવારે પોતાના વાહનને ઘાર પહેરાવનાર માણસ પણ તેની પૂજા જ કરે છે, તે જ રીતે સૌથી કામ સારામાં સારી રીતે કરવું એ કામની પૂજા છે. ઉત્કૃષ્ટ અભ્યાસ કરવો, માતા-પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું, ગુરુની સેવા કરવી ઈત્યાદિ સૌ આપણી કર્મપૂજા છે.

સાધનપૂજા અને કર્મપૂજાનું મહત્વ સાચા અર્થમાં જ સમજી લે છે તેના પર શીતળા-માતા પ્રસન્ન થાય છે, તે જ જીવનમાં શીતળતા અનુભવી થકે છે. શીતળા-માતા સેવાની દેવી છે. સેવા કરનાર જેટલી અંતરની શાંતિ મેળવી થકે છે એટલી બીજું કોઈ નથી મેળવી શકતું. સુખડું અને સાવરણી જેવા શુદ્ધ સેવાનાં સાધનોને તેમની ઉપયોગિતા જોઈ તેમણે પોતાની પાસે રાખ્યા છે. તેમની પૂજા કરવાથી બાળકોને રોગો થતા નથી. સુખડાથી સાફ કરેલું શુદ્ધ અનાજ ખાવામાં આવે અને રહેવાના સ્થાનો સાવરણીથી સાફ કરી સ્વચ્છ અને સુષ્ક રાખવામાં આવે તો રોગોનું પ્રમાણ ઘટી જાય એવો આ ઉત્પત્તિનો સંદેશ છે.

-: શ્રાવણી-પૂર્ણિમા :-

શ્રી નિનિષ્ઠ શ્રાવણીને ચત્તોપવિત બદલવાનો ઉત્સવ, ભક્તિપ્રધાન ભાઈ-બહેનોનો રક્ષા-બંધનનો ઉત્સવ અને કમંડીર વેપારીઓનો સમુદ્રપૂજનનો ઉત્સવ-આ ત્રણે ઉત્સવોનો ત્રિવેણી સંજમ એટલે જ શ્રાવણી-પૂર્ણિમા.

ઉપનયન સંસ્કાર : ચત્તોપવિત ધારણ કરવાના સંસ્કારને પોઠણ સંસ્કારમાં ઉપનયન સંસ્કાર એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ઉપ એટલે પાસે અને નયન એટલે લઈ જવું. જે સંસ્કારથી શિષ્યને ગુરુની પાસે લઈ જવામાં આવે તે સંસ્કાર એટલે ઉપનયન સંસ્કાર. ચત્તોપવિત ધારણ કરનારે વેદનિષ્ઠા અપનાવી હોય કે અને વેદનિષ્ઠા અપનાવેલા શિષ્યને જ ગુરુ જ્ઞાન આપે છે; તેને જ ગુરુ દીક્ષા આપે છે. દીક્ષા એટલે જે દિક્ષા બતાવે તે. દષ્ટિ આપે તે, ચત્તોપવિત ધારણ કર્યા પછી ગુરુ પાસે જનારને કર્તવ્યની દિક્ષા અને જીવનની દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ અર્થમાં ઉપનયનનો અર્થ બીજી આંખ-નવી દષ્ટિ-એવો પણ કરી શકાય.

ઉપનયન સંસ્કાર એ દિવ્ય સંસ્કાર છે. તેના દ્વારા માનવને નવો જન્મ મળે છે. તે એનો સંસ્કાર-જન્મ છે. 'જન્મનો જયતે શુદ્ધો સંસ્કરેઃ દ્વિજ ઉચતે।' ઉપનયન સંસ્કાર એટલે તેજસ્વી જીવનની દીક્ષા. જનોઈ આપતી વખતે બટુકને લંગોટી પહેરાવે છે. લંગોટી બાંધવી એટલે વિષયવાસના ઉપર કાબુ રાખવો. લંગોટી એટલે જીવનમાં ભોજનને પ્રાધાન્ય ન આપતાં જ્ઞાનને આપેલું પ્રાધાન્ય. સુખને ગળે ન લગાડતાં સાદાઈને આલિંગન આપવું. સાદાઈ હોય તો જ વિદ્યા સંપાદન થઈ શકે.

જનોઈ લેતી વખતે કમરે મેખલા બાંધવી પડે છે. મેખલા બંધન એટલે વ્રતબંધન, મેખલા બંધન એટલે જિંદગીમાં આવનારી અજવડો સામે કમર કસીને સંઘર્ષ કરવાની તત્પરતા. મેખલા બંધન જીવનના દેવાસુર સંગ્રામમાં આસુરી વૃત્તિ વિજયી ન બની જાય તે માટેની ચતત જગૃતિ.

બટુકના હાથમાં દંડ આત્મશાસનનું પ્રતીક છે. આત્મશાસન એ જ શ્રોષ્ટ શાસન છે. બાહ્યશાસન જમે તેટલું સમર્થ હોય તો મલ્લ માનવને બદલવામાં અસફળ નીવડે છે. પોતાની હાથે લલેલા અપરાધનો દંડ કાં તો સજા પોતે જ માગી લેવી એ આત્મશાસનનું સ્વરૂપ છે. પોતાની જાતથી છુપાવીને માણસ કોઈ જ ગુનો કે પાપ કરી શકતો નથી. વળી દંડ, સંરક્ષણાર્થે પણ ઉપયોગી છે. દંડ નિમ સરળ અને સીધો છે તેમ દંડ ધારણ કરનાર બટુકે સરળ, સીધા અને ટટ્ટાર રહેવાનું છે. ગમે ત્યાં જમે તેની પાસે નમવાનું નથી. નમીશ તો ફક્ત માતાપિતાને, ગુરુને, સંતોને અને ભગવાનને. માણસ બધે જ ઠેકાણે નમે એટલો દીન કે

લાવાર ન હોવા જોઈએ, તેમજ કોઈને પણ ન નમે એટલે ઉન્નત ન હોવા જોઈએ. નમવાનું શોધ સ્થાન હોય ત્યાં દંડવત્ પ્રણામ કરવાની માતૃસની તૈયારી હોવી જોઈએ.

જનોઈ લેતી વખતે મટુકે મૃગાજિન બાંધવાનું હોય છે. તે કૃતજ્ઞતાનું પ્રતીક છે. માનવને માંસાહાર પરથી વનસ્પત્યાહાર પર લાવવા માટે જીવિઓએ વર્ષોના વર્ષો સુધી અવાક પરિશ્રમ કર્યો છે. હરણોઓની દોડથી પાકને નુકસાન થવા લાગ્યું. અનાજ નષ્ટ થાય તો માનવ કૃષિ માંસ ખાવા લાગે. એ રીતે મૃગશ એ 'રાજ્યમ' બનેલો. માનવના વિકાસ માટે હરણોઓનું અવિદાન લેવાય છે એ વાતને ધ્યાનમાં રાખી કૃતજ્ઞ બુદ્ધિથી જીવિઓએ મૃગચર્મને પવિત્ર માન્યું. દેવસ્થાન કે પૂજામાં ચામડું ચાલે નહીં પણ મૃગચર્મને ત્યાં બાંધ આવતો નથી.

જનોઈ એ વૈદિક જીવન-ધારણાનું પ્રતીક છે. જનોઈના નવ તાંતણા હોય છે. અને પ્રત્યેક તાંતણા ઉપર જુદા જુદા નવ દેવતાઓની સ્થાપના કરી હોય છે : પહેલા તંતુ ઉપર ઝંકાર, બીજા ઉપર અગ્નિ, ત્રીજા ઉપર નાગ, ચોથા તંતુ ઉપર સોમ, પછી અનુક્રમે પિતૃઓ, પ્રજાપતિ, વાયુ, વમ અને નવમાં તંતુ ઉપર વિશ્વ દેવતાઓ—આ રીતે આ દેવેનું આયુવાન કરી તેમની સ્થાપના કરી હોય છે. જનોઈ હંમેશાં આ દેવતાઓની યાદ આપે છે. ઘરેર ઉપર દેવતા બેઠા છે તે મારા જીવનને અંકુશમાં રાખે છે. જનોઈ દ્વિજના ઘરેર પર કાષ્ઠમને માટે પારણ કરાવેલી હોય છે. તેના પ્રત્યેક કર્મની તે સાચી છે, તેના કર્તવ્ય અને સંકલ્પોની સ્મારક છે અને પ્રભુના સતત સાંનિધ્યનું પ્રતીક છે.

જનોઈ માનવીને નમ્રતાનો પાઠ શીખવે છે. 'ભગવાન તારી સાથે રહીને તારું જીવન ચલાવે છે—નું તો નિમિત્ત માત્ર છે.' એમ કહીને જનોઈ માનવને નમ્ર બનાવે છે. આ ત્રિસૂત્રી-જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મનું—પ્રતીક છે.

જનોઈના નવ તંતુઓને ત્રણ ત્રણમાં જુદી ત્રિસૂત્રી બનાવવામાં આવે છે અને એ સૂત્રો પર અનુક્રમે જગ્ગેદ, જગ્ગેદ અને સામવેદની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. ત્યાર પછી આ ત્રણેની યાદ મારવામાં આવે છે. તેને બ્રહ્મગાંઠ કહે છે. ત્યાં અર્ચવેદની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. આ ત્રિસૂત્રિ-જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ—નું પ્રતીક છે.

જનોઈ એટલે તેજસ્વી બુદ્ધિની દીક્ષા. જનોઈ એટલે બુદ્ધિને પ્રણામો પરિવર્તન કાવનાનું રસાયણ હોં મૂમું : સ્વઃ હોં વસ્ત્વિતુર્વેરણ્યં મર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ । ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ॥

'પ્રેરણા આપનાર, ઉત્પન્ન કરનાર, પરમાત્મા દેવનું વરણશોભ શુદ્ધ તેજ અમે પારણ કરીએ છીએ, કે જે અમારી બુદ્ધિ કર્મ વગેરેને હંમેશાં સન્માર્ગ તરફ પ્રેરણા કરતું રહે.' બુદ્ધિને તેજસ્વી કરનારા જાગૃતી મંત્રની દીક્ષા જનોઈની સાથે જ આપવામાં આવે છે.

જનોઈ એટલે સંધ્યાની દીક્ષા. પિતૃઓનું તેમજ જીવિઓનું તપસ્ક કરવાનું. આપણને આ

વિશ્વામાં લાવનાર તેમજ સંસ્કાર આપનાર પિતરેનું ભાવપૂર્વક સ્મરણ કરવું.

ટૂંકમાં, જનોઈ લેવી એટલે જીવનનું પરમ લક્ષ્ય નક્કી કરવું. જનોઈ લેવી એટલે જીવનમાં નિર્વત્તલુ માન્ય કરવું. જનોઈ એટલે તેજની ઉપાસના, સ્વકર્તવ્યનું ભાન તેમજ હરિની હાજરીની અનુભૂતિ !

રક્ષા-બંધન : રક્ષા બંધન એટલે પ્રેમ-બંધન. આજના દિવસે બહેન ભાઈના હાથે રાખડી બાંધે છે અને સાથે સાથે હૃદયને પ્રેમથી બાંધે છે. ભાઈ-બહેનનું મિલન એટલે પરાક્રમ અને પ્રેમ તથા સાહસ અને સંઘમનો સહયોગ. ભારતની સંસ્કૃતિએ સ્ત્રીનું પૂજન કયું—“યત્ર નાથસ્તુ પુત્ર્યન્તે રમન્તે તત્ત દેવતાઃ । —જ્યાં સ્ત્રી પૂજ્ય છે, તેનું માન સથવાય છે ત્યાં દેવો રમે છે; ત્યાં દેવોનો વાસ હોય છે.” એવું ભગવાન મનુનું વચન છે. સ્ત્રી-સમાજ તરફ ભોજની દષ્ટિથી ન જોતા પવિત્ર દષ્ટિથી, માનની ભાવનાથી જોવાનો આદેશ આપનારી ભારતીય સંસ્કૃતિ છે.

રક્ષા-બંધનનો ઉત્સવ એટલે દષ્ટિ પરિવર્તનનો તહેવાર ! બહેનની રાખડી હાથ પર બધાં જ ભાઈની દષ્ટિ બદલાઈ જાય છે. રાખડી બાંધનાર બહેન તરફ એ વિકૃત દષ્ટિથી જોતા નથી એટલું જ નહીં પણ એની રક્ષાની જવાબદારી તે પોતે લે છે, જેથી બહેન સમાજમાં નિર્ભય બની ફરે શકે.

વિશ્વમાં સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધો અનાદિ છે અને અંત સુધી રહેશે. પતિ-પત્ની, મા-દીકરા, ભાઈ-બહેન વગેરે બધા સંબંધોમાં માત્ર ભાઈ-બહેનનો સંબંધ જ નિરપેક્ષ છે. બાકી બધા સંબંધો સાપેક્ષ છે.

ભાઈને રાખડી બાંધતાં પહેલાં બહેન તેના પર તિલક કરે છે. આ કેવળ ભાઈના મસ્તકની પૂજા નથી પણ ભાઈના વિચારો અને બુદ્ધિ પરના વિશ્વાસનું દર્શન છે. બહેન જ્યારે ભાઈના કપાળે તિલક કરે છે ત્યારે સામાન્ય લાગતી એ ક્રિયામાં દષ્ટિ પરિવર્તનની મહાન પ્રક્રિયા સમાયેલી હોય છે. સામાન્ય દષ્ટિથી જગતને જોતી રહેલી એ આંખો ઉપરાંત ભોગને ભૂધીને ભાવ દષ્ટિથી જગતને જોવા માટે બંધે કે ત્રીજી એક પવિત્ર આંખ આંખીને બહેને પોતાના ભાઈને ત્રિલોચન બનાવ્યો હોય એવો શકેત એ ક્રિયામાં દેખાય છે. ભગવાન શંકરે ત્રીજું નેત્ર ઉઘાડી કામને ભસ્મ કરી નાખ્યો હતો. બહેન પણ ભાઈનું ત્રીજું નેત્ર, બુદ્ધિનું લોચન બોલી તેને વિકાર વાસના ઈન્ધાદિને ભસ્મ કરવાનું સુચવતી હોય છે.

રક્ષા-બંધનને દિવસે પ્રત્યેક બહેન હર્ષિણી બને છે. ભાઈના હાથે રાખડી બાંધવી એ બહેનને પોતાના જીવનનો અમૂલ્ય લઘવો લાગે છે. રક્ષાના પ્રત્યેક તંતુમાં બહેનના હૃદયનો નિર્વાજ પ્રેમ ભરેલો હોય છે. રક્ષાનું બંધન જીવનમાં ઉપયોગી એવા અનેક બંધનોની રક્ષા કરે છે. લોખંડની મજબૂત બેડીને તોડવા સમર્થ એવા ભાઈ, બહેને બાંધેલી એ નાનકડી રક્ષાના બંધનને તોડી શકતો નથી; તેમજ તેની મર્યાદાને ઉલ્લંઘી શકતો નથી. રક્ષા એ કેવળ સૂતરનો દોરો નથી, એ તો છે શીલ અને સ્નેહનું રણ સ્વરૂપ તેમજ જીવનમાં સંઘમની મહત્તા સમજાવતું પવિત્ર બંધન !

“વાગ અને શ્રદ્ધાના છેદા, ભક્તિ બાંધ બંધાઈ;
નિરપેક્ષ બાંધવ બહેનીની, સાચી પ્રેમ સગાઈ !”

ભાઈના હાથે રસા બાંધીને બહેન તેની પાસેથી કેવળ પોતાનું રક્ત છોડે છે એટલું જ નહીં પરંતુ સમસ્ત સ્ત્રી જાતને પોતાના ભાઈનું રક્ત મળે એવી ઇચ્છા રાખે છે.

વેદોમાં દેવાસુર સંગ્રામમાં દેવોના વિજય નિમિત્તે ઈદ્રાણીએ હિમત ધારી ગર્વેલા ઈન્દ્રના હાથમાં રસા બાંધી હતી તેવા ઉલ્લેખ છે. અભિમન્યુની રસા ઈચ્છતી કુંતી માતાએ તેને રાખતી બાંધી હતી. રસા-બંધન એ તો બંધન-રક્ષાનું સ્મારક છે, બંધન-રક્ષા એટલે ધ્યેય-રક્ષા.

રસા-બંધનના પ્રશ્નને ભાઈ બહેનને કહે છે, ‘તાથી રસા કાળે જરૂર પડે તો સર્વસ્વ આપવાની મારી નેશારી છે.’ અને તે સર્વસ્વ આપવાની નેશારીના પ્રતીકરૂપે બહેનને ભાઈ રૂપિયો આપે છે.

દૂકમાં, રસા-બંધન એટલે સ્ત્રી તરફ જોવાની દષ્ટિ બદલાવતી. રસા-બંધન એટલે ભાઈએ લીધેલી બહેનના રક્તની જગ્યામાંથી; રસા-બંધન એટલે ભાઈ-બહેનના વિશુદ્ધ પ્રેમનું અસ્ખલિત વળેતું જરણ ! ભાઈ અને બહેન પરસ્પર પ્રેરક, પોષક અને પુરક છે એ સંદેશો આપનાર આ ઉત્સવ ભારતીય સંસ્કૃતિની અમૂલ્ય દેણ છે.

સાગર-પુજન : આ ઉત્સવ સાહસિક વેપારીઓ માટે મહત્વનો ઉત્સવ ગણાય છે. સમુદ્ર પર સત્તા ચલાવનાર વરુણદેવ પૂજનથી પ્રસન્ન થઈ માલ લાવતાં અને લઈ જતાં વહાણોને નુકશાન ન પહોંચાડે એવા ભાવ આ સમુદ્ર પુજન પાછળ છોઈ શકે. લોકાણુ છાતિના લોકો તો દરિયાલાકને પોતાના દેવ માને છે. અને આખું વર્ષ તેનું પૂજન કરે છે.

આ ઉત્સવ દ્વારા પ્રાચીનસિંદના વેપાર-ઉદ્યોગની સ્મૃતિ તાજ થાય છે. આ દિવસે ઈજપ્ત, ગ્રીસ, લંકા, બ્રહ્મદેવ, ચીન, જાવા, ઈત્યાદિ દેશોમાં જઈ પોતાના દેશની સંપત્તિ વધારનારા વેપારી પૂર્વજો, તેમજ કલા-ક્રોધલ્ષ, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, ઈશ્વાદિનો પ્રચાર વિદેશમાં કરનાર સંસ્કૃતિવીરોની પુણ્યથી અને પ્રેરણાથી સ્મૃતિ, સાગરમાં નાળિયેર ચઢાવતાં તાજ કરવાની ટોચ છે. ભારતવર્ષની આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિ એ તો સૌની મનિષાથી મિલકત છે. આ સંસ્કૃતિએ ભૌતિક વિજયોની લાલસા ઓછી રાખી છે. ધાર્મિક-દિગ્વિજયો, હૃદયપરિવર્તનો અને પ્રેમશાસન, ધર્મનો પ્રચાર અને સંસ્કૃતિનો પ્રચાર ઉક મુનિ-અગસ્ત્યના કાળથી ચાલી આવી છે. ભવવાન મનુએ કહ્યું છે કે—

‘एतद्र वैश प्रसूतस्य सकाशादमञ्जनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षयेत् दृष्टिव्या सर्व मानवाः॥’

અર્થાત-આ દેશમાં જન્મેલા સંસ્કૃતિવીરો પાસેથી વિશ્વના સમસ્ત માનવોએ પોત પોતાના ચરિત્રો શીખવા જેઈએ. સંસ્કૃતિની મથાણ હાથમાં લઈને વિશ્વમાં ધૂમી વળનાર ધર્મ-વીરો અને શોકયાત્રીઓનું સ્મરણ કરવાનો દિવસ શ્રાવણી-પૂર્ણિમા છે.

‘સાગર’ સર્વ તીર્થાનિ...’ ચરિતા કરતાં સંગમ અને સંગમ કરતાં સાગર વધુ પવિત્ર છે એમ શ્રદ્ધિઓએ કહ્યું છે. ચીતાકારે રિશ્તપ્રજને સાગરની સાથે સરખાવ્યો છે.

સાગર ભરતી તેમજ ઓટમાં એક સરખો જ પ્રસન્ન હોય છે. પ્રસન્ન મનુષ્ય જ બીજને પ્રસન્નતા આપી શકે છે. A smiling face makes others smiling. માનસિક વ્યથા અનુભવતો સંતપ્ત માનવ સાગર કિનારે ફરવા જાય તો તેને તત્કાળપુરતી થીતિના અનુભવ થાય છે.

વળી સમુદ્ર મૂળો દાની છે. સાગર પોતે વરસાદ આપે છે પરંતુ તે આપવાનો થય વાદળના નામે ચઢાવે છે. સાગરનો આ ગુપ્તદાનનો મહિમા સાગર-પૂજન કરનાર સૌને સમજાય તો કેટલું સારું !.

ખરે છતાં પણ મીઠો સમુદ્ર ચંદ્રને જેઈને ગાડો બને છે. સમુદ્ર-પૂજન કરનાર વેપારીએ પણ વિચારવું રહ્યું કે જેને જેઈને ગાડોધેલો વપાય એવા કોઈ સંતને પોતાના જીવનમાં સ્થાન છે કે ? ચંદ્રને જેઈને જેમ સાગર ઊછળે છે તેમ કોઈ મહાપુરુષના મુખ ચંદ્રને જેઈને આપણા હૃદય-સાગરમાં પણ ભરતી આવવી જોઈએ.

જગત સાગરના મહિમાને જાણે કે ન જાણે પરંતુ ભગવાન શેઠેશ્વર સ્વમુખે તેના ગુણગાન ગાય છે.

‘વાદળ દ્વારા નિત્ય વહાવે, જે વર્ષા મુશળધાર;
કામ કરે ફળ ના ચહે, એના બાતા ગુણ ભગવાન !’

સાગર નદીઓને શોધવા નીકળતો નથી; નદીઓ સ્વયં આવીને સાગરને મળે છે; તે રીતે રિશ્તપ્રજ કામનાઓની પાછળ દોડતો નથી; કામનાઓ સ્વયં એને શોધતી આવે છે.

આ રીતે વેદનિષ્ઠા અને વેદસભુની પ્રતિજ્ઞાને વાદ આપતો, દષેષનું સ્મરણ કરાવતો, ભાવજીવનને પુષ્ટ બનાવતો, સંપત્તિ ઈશ્વરાપર્ણ કરવાનું સૂચવતો શ્રાવણી-પૂર્ણિમાનો આ ઉત્સવ ભારતીય જનતા માટે ગૌરવ લેવા જેવો છે. વેદનિષ્ઠાથી સુખિતનું સંસ્કાર સ્વાસ્થ્ય ટકાવતો, રક્ષા-બંધનથી સમાજનું ભાવજીવન પુષ્ટ કરતો, તેમજ સાગરપુજનથી વેધકિતક જીવનની મહાનતાના ધિખરેનું દર્શન કરાવતો ત્રિવેણી સંગમ સમા આ ઉત્સવ આપણને પાવન કરે એ જ અરવંદના !

❧

મુનવજતિને એના કપરા પંથમાં ભાતભાતના લોકોનો સંગાથ થાય છે. અગિયોને વેડે ગણાય એવા બધું જ થોડા લોકો ચિરંતન કાળ સુધી સમાજને માર્ગદર્શન કર્યા કરે છે. સ્વયં, કાળ કે પરિસ્થિતિ કોઈ પણ એમને નકામા બનાવી શકતા નથી. કાંચનની જેમ તપી તપીને એ અધિક ઊંજળા બને છે. ચંદનની જેમ ઘસાઈ ઘસાઈને તે વધુ ગુણવંતુ આપે છે. શ્રીકૃષ્ણ આવા અમર-અમર ભોમિશમાંના એક છે. કાળની દીવાલોમાં એમણે પોતાના જીવનનું જે ચિત્ર દોખ્યું છે એને ઘવા, પાણી, ટાક કે તડકો લંખું કરી શકે તેમ નથી.

કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીના ચંદ્રની પેઠે એક પગ ઉપર ભાર મૂકી, એક પગ વાંકો રાખી, થયીરને કમનીષ વળાંક આપી, મુરલીધરે જે દિવસે સંસારમાં પ્રથમ પ્રાણ કૂંઝ્યો તે દિવસ ઇતિહાસના પાને અમર થઈ ગયો. વાદળોનો ગડગડાટ સતો હોય, લીજળીના કણકા ભોલતા હોય, મુગળધાર વરસાદ નૃતી પડયો હોય તે વખતે શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થાય છે. જ્યારે જીવનમાં અંધારું લાગતું હોય, નિરાશાનું જામણીન વાતાવરણ ફેલાઈ ગયું હોય, આપસિનો વરસાદ નૃતી પડયો હોય, કુખ દીન્યના કાળા વાદળ ધમકી દેતાં ગડગડાટ કરતાં હોય ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જન્મ લે છે.

ભારતમાં અનંત અવતારો થયા છે. નરરત્નોની પરંપરા ભારતમાં છે. ભારતદેશના રત્નોમાં ચોખતો કૃષ્ણ એ કોરતુભમણિ ! વયસ્વી, મુન્સદી, વિજયી ચોહા, ધર્મસામ્રાજ્યના ઉત્પાદક, માનવ વિકાસની પરંપરાનું નૈતિક મૂલ્ય સમજાવનાર ઉદ્ગાતા, ધર્મના મહાન પ્રવચનકાર, ભકતવત્સલ તેમજ જ્ઞાનીઓની અને જિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસા પૂરી કરનાર જગદ્ગુરુ કૃષ્ણને અનંત પ્રણામ.

બધી જ દષ્ટિએ કૃષ્ણ પુણ્યવતી છે. એના જીવનમાં કોઈ ઠેકાણે થાંધે મારવાની જગ્યા નથી. એક પણ સ્થાન એવું નથી કે જ્યાં ખામી જણાય. આધ્યાત્મિક, સામાજિક, નૈતિક કે બીજા કોઈ પણ દષ્ટિથી જોશે તો કૃષ્ણ જેવો સમાજ ઉધ્ધારક બીજો કોઈ પાક્યો નથી. કૃષ્ણના તોલે ઊતરે એવો રાજનીતિજ્ઞ જગતમાં કોઈ ઠેકાણે જોવા મળતો નથી. અધ્યાત્મ તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું જ. કૃષ્ણ એટલે નરરત્નોનો કોરતુભમણિ.

જે કાળે ધર્મ સિધ્ધાંતો જીવનમાં નહીં પણ માત્ર પુસ્તકોમાં જ રહેતા તે કાળે કૃષ્ણ જન્મ્યા હતા. સત્તા કે સંપત્તિ વગર પણ સેંકડો લોકોનું સંગઠન કરી શકાય છે, એ એમણે ગોકુળમાં કરી દેખાડ્યું. 'કર્ષતિ આકર્ષતિ ઈતિ કૃષ્ણ'—જે ખેંચે છે. આકર્ષે છે, તે કૃષ્ણ. કૃષ્ણે ગોવાલિયાઓને ભેગા કરી તેમનો પ્રેમ જીતી લીધો. કૃષ્ણના કહેવાથી ગોકુળના લોકોએ ઉદ્ધવજીની વરોળીની પરંપરા તોડી નાખી અને ગોવર્ધનપૂજા અપનાવી. આ ઘટનાથી કંઈ, ભરાચંપ ઈત્યાદિ લોકોની માન્યતાને મોટી ધક્કો લાગ્યો. કૃષ્ણે

સામાન્ય માણસને સમજાવ્યું કે જગતમાં ભલે દોષધી ન હોય, પણ તેજસ્વિતાથી અને નિષ્ઠાથી એકત્ર થઈને ન્યાસ મૂક્યો તો જગત બદલાઈ જશે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું જીવન એટલું તો સુંદર અને સુગંધીત કર્યું હતું કે જો કોઈ તેમના તરફ જોતું તેને તે પોતાના લાગતા. આજે પણ કૃષ્ણ આપણને એટલો જ આકર્ષક લાગે છે. જન્માષ્ટમી પ્રત્યેક વર્ષે આજે છે પણ લોકોને કેટલો આનંદ આપે છે ! કૃષ્ણનું જીવન જ તેવું છે. જન્માષ્ટમી એટલે પ્રભુપ્રેમીઓના આનંદની પરાકાષ્ટા !

કૃષ્ણે અધાર્મિકોને જીતી લીધા હતા. સામાન્ય લોકોમાં તેમણે આત્મપ્રત્યય ઊભો કર્યો. ગોવાળિયાઓમાં ભળી જઈ જેહાદ જગાવ્યું. તેમણે અધાસુર અને બકાસુરને માર્યા. કાલીવનાજને નાશ્યો. અષ્ટ એટલે પાપ અને બક એટલે દંભ. ગોકુળની અંદર પાપી વિચારો અને દંભી વૃત્તિના લોકોનો તેમણે નાશ કર્યો. કાલીવ એ નાજ જાતિનો રાજ હતો. પોતાના ઝેરી અને વિકારી વિચારોના પ્રચારથી તે યમુનાના આસપાસના પ્રદેશને રંજી રહ્યો હતો. એ કાલીવ નાજનો પણ શ્રીકૃષ્ણે નાશ કર્યો. ઈંદ્રનું પૂજન એટલે વૈભવનું પૂજન. લોકો પૈસાવાળાનું પૂજન કરતા હતા તે બંધ કરાવી ભગવાને 'જો' એટલે ઉપનિષદો (સર્વોપનિષદો ગાવો)નું વર્ધન કરનારા, તેનો વિચાર અને પ્રચાર કરનારાઓનું પૂજન શરૂ કરાવ્યું.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નાના હતા ત્યારે ઘેરે ઘેરથી માખણની ચોરી કરતા હતા. અને તે માખણ તેઓ સૌ બ્રાહ્મણોપાળની સાથે ખાતા. આથી સૌ ગોવાળિયાઓ હાટપુટ થતા. માખણ એટલે નવનીત, અર્ક, સાર. પ્રત્યેક ઘરમાં જે સારરૂપ હોય, જે કંઈ અધનાવવા જેવા સદ્ગુણો હોય તે શ્રીકૃષ્ણ ગોપબાળો પાસે પ્રદર્શિત કરતા. આવા ઘરઘરના અને વ્યક્તિવ્યક્તિના સદ્ગુણોનું માખણ તેઓ સૌ ગોપબાળોને ખવડાવતા. આનાથી તેઓનું જીવન પુષ્ટ થતું. બીજાના સદ્ગુણો દેખાતા. તેના તરફ જોવાની દૃષ્ટિ બદલાઈ જતી. તેથી અંદર અંદર ક્લેશ, ક્લેશ, ઘણું બધું થતું જ નહીં. સૌ પ્રેમથી અને શાંતિથી રહેતા.

ગોકુળને તેમણે સ્વાવલંબી, આરોગ્યસંપન્ન, ઉદ્યમથીય અને પ્રેમાળ બનાવ્યું. શત્રુનાર તરીકે માથા પર ચોરપાંછ અને ગળામાં ચણીની માળા ધારણ કરી. ભરવાણોની વેણને પોતાના ચોખની વસ્તુ બનાવી. દેશના પશુપત્ન પર તેમણે પ્રેમ કર્યો. જેમીદડા જેવી રમત અને મલ્લ-કૂસ્તી જેવા કષ્ટરતના દાવો અને પ્રયોગોને પ્રચલિત કર્યા. આસુરી વૃત્તિથી જળશતા રહેલા લોકોને દિવ્ય અને દેવી દૃષ્ટિ આપી, તેમનામાં તેજસ્વિતા અને અસ્મિતા નિર્માણ કરી, તેઓને તેમણે નિર્ભય બનાવ્યા ગોપીઓમાં ભળી જઈ તેમણે સૌ શક્તિને જાગૃત કરી. સૌ જો બદલે તો આખો સમાજ બદલે, તે વાત એમણે ગોકુળમાં પ્રવેશ-સિદ્ધ કરી બતાવી. ગોપીઓ જોડેની તેમની લીલામાં વિકાર જોનારની દૃષ્ટિ જ વિકૃત છે અને ભ્રમનું સમી જગ્યા છે. સાંસ્કૃતિક નિષ્ઠા માટે પ્રયત્ન કરનાર સી-પુરુષ, સામાન્ય-અસામાન્ય સર્વે જનો પર કૃષ્ણે પ્રેમનો વર્ણવ કર્યો છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એટલે દેવી સંસ્કૃતિના નિરપૂઢી, નિરલંકારી અને નમ્ર ઉપાસક. સંસ્કૃતિ માટે

એમનું આપું જીવન હતું, તેથી જ તે દુર્વૈધન, કંઈ, કાલચવન, નરકાસુર, દિયુપાલ અને જરાકંઈ જેવા જરાવાડી, આસુરી સંસ્કૃતિના પ્રચારકો તરીકે નુકસાન કરી રહ્યા હતા જ્યારે ધર્મ નીતિનું સુદર્શન ચક્ર ઘાલ થઈ તેઓ તે મરિપુત્રોનો નાશ કરે છે. સંસ્કૃતિ પ્રેમી પાંડવોના તેઓ સદાને માટે માર્ગદર્શક રહ્યા છે. અણનના રથની જેમ તેના જીવનરથને પણ પ્રભુ જ સંભાળતા હતા.

શ્રીકૃષ્ણની મુર્તિ સામે જોતાં કદીક એમ પણ થઈ આવે છે કે પેલી મુરલી કેટલી નસીબદાર છે ! તેને પ્રભુએ પોતાના હોઠ પર ધારણ કરી છે અને તેનામાંથી પ્રભુ મધુર સંગીત વધાવી રહ્યા છે. પેલું મોરપીંછ કેટલું ભાગ્યશાળી છે ! તેને પ્રભુએ મસ્તક પર ધારણ કર્યું છે અને સંસ્કૃતિની માળાના ભાગ્યની તે વાત જ થી કરવી કે જેને પ્રભુએ જળામાં રાખી છે, છાતી સરસી ચાંપી છે ! પેલી પાસે ઉભેલી ગાય કેટલી નસીબદાર છે ! પ્રભુ તેના પર પ્રેમથી ઘાલ ફેરવે છે, પણ તેઓ સૌ મૂંઝા મૂંઝા આપણને કંઈક કહી રહ્યાં છે.

પેલી મોરલી કહે છે, "હું, તે પોલી બની છું, પોકળ બની છું; જ્યારે જ મને જગવાને પોતાની બનાવી છે. હું પણ તારા જીવનમાં પોકળ બન. વાસના વિકરોથી જો તું કસોડક બરેલો હશે તો તારામાંથી સંગીત શી રીતે નીકળશે ? વળી પ્રભુ મને વગડે એટલા માટે હું વિંધાઈ પણ ગઈ છું તું પણ પ્રભુનું સંગીત તારામાંથી વહે તે માટે વિંધાઈ જવા અર્થાત તપશ્ચર્યા કે સાધના કરવા તપર બન, જે માનવો નિરલસકારી, નમ્ર, પ્રભુકાર્ય માટે કષ્ટ સહન કરવા તૈયાર અને સમર્પિત વૃત્તિના બને છે, તેવા સાધનરૂપ બની ગયેલા મોકોના જીવનમાંથી પ્રભુ મધુર સંગીતના સૂર ઉઠે છે.

પેલું મોરપીંછ કહે છે, 'તારું જીવન સાવ કોઠ' હશે તે નહીં ચાલે. ભક્તિના રંગે તારું જીવન રંગાઈ જવા દે, ભક્તિના રંગે રંગાયેલાને પ્રભુ માથા પર ધારણ કરે છે.' વળી મોર એ સરસ્વતીનું વાહન છે. સદ્વિધાના વાહકને પણ પ્રભુ મસ્તક પર ધારણ કરે છે.

પેલી વાલ સંસ્કૃતિની માળા કહે છે કે, 'વાલ રંજ પ્રભુને પ્રિય છે કારણ કે તે ક્રાંતિનો રંજ છે. આસુરી સંસ્કૃતિનો નાશ કરી સમાજમાં દૈવી ક્ષતિ આણનારા સંધને પ્રભુ પ્રેમથી આશિર્વાદ આપે છે, એ ન ભૂલીશ.'

પ્રભુ પાસે ઊભેલી ગાય આપણને સમજાવે છે, 'ભાઈ, મારા પર પ્રભુ વસાવસોય ઘાલ ફેરવે છે કારણ કે હું માધી પ્રત્યેક વસ્તુ બીજાના ઉપયોગ માટે આપી દઉં છું. માત્ર દૂધ પીને માનવો પુષ્ટ થાય છે, માત્ર છાણ ખાતર તરીકે અને બળતણ તરીકે તેઓને કામ લાગે છે, મારો પુત્ર બળદ હશે કિંવા ગાંઠે જોડાઈને તેઓની સેવા કરે છે, મારા મૃત પછી પણ માત્ર ચામડું જોડા બનાવવામાં, મારા ઘિંવડાં બટન ઉંચાઈ બનાવવામાં તેઓને ઉપયોગી થાય છે; જેઓ બીજાને માટે ધસાઈ જાય છે, બીજાના વિકાસમાં પોતાનું સર્વેશ આપવા તૈયાર અને તપર રહે છે, તેની પ્રભુ પોતે સંભાળ રાખે છે.'

આ સૌની મૂક વાણી આપણને કર્તવ્યનું ભાન કરાવે છે, જીવનની દિશા સુઝાડે છે.

ભગવાન ખાલી ભાવનાના ભૂખ્યા છે. ભાવનાથી મૂંઝેલા રુકિમણીના નુલસીદળથી તેઓ તોલાયા છે, દુર્ધૃષ્ટિના છાપ્પન ભોગોનો ત્યાગ કરી તેઓ વિદુરજની ભાવભીની ભાજી જમ્યા છે. રાજસૂય યજ્ઞમાં તેઓએ એઠવાડ ઉપાડ્યો છે અને અશ્વિનના રથના સારથી થઈ તેઓએ તેના ઘોડાને નવરાવ્યા છે.

જગતનો ઈતિહાસ હમેશાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાં ડોલતો રહ્યો છે. આ બંનેનો સમન્વય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કર્યો છે. ગીતામાં નુલનાત્મક વિચાર રજુ કરી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનું માધ્યમ તેમણે આપ્યું છે. તેમણે જીવનનો કર્મયોગ સમજાવ્યો છે તેથી તે જગદગુરુ થયા છે.

ભક્તિ અને જ્ઞાન જેણે જીવનમાં ઉતાર્યા છે એવા નિષ્કામ કર્મયોગીની સમજણ શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં આપી છે. ગીતાના શ્લોકો સ્વયં ભગવાન વડે ગવાયા છે. એનું ગાન સૂતેલાને બેઠો કરે છે, એના વિચારો મરેલામાં ચેતન્ય પૂરે છે. કૃષ્ણની મોરલીનું સંગીત એટલે ગીતા.

કૃષ્ણ ગોકુળમાં જન્મે છે. ગોકુળ એટલે આ શરીર. 'ગો' એટલે ઈંદ્રિયો અને કુલ એટલે સમુદાય. આ ઈંદ્રિયોના સમુદાય જ્યાં છે તે ગોકુલ. એ ગોકુલમાં કૃષ્ણજન્મ કરો. સ્વેચ્છાથી ઈંદ્રિયો દોડે છે. તેથી જીવનમાં અસ્વસ્થતા છે. અશાંતિ છે, બડબડ છે. આ ગોકુલમાં મુરલી વાગતી નથી. ને જે ભેમુકું જીવન ચાલતું રહ્યું છે, તે એક સુધી ચાલવું જોઈએ.

સમુદ્રમંથનની જેમ માનવીનું હૃદયમંથન સતત ચાલતું રહ્યું છે. એ મંથનમાં યું થું વાતો આવે છે? એકાદ વખત અપ્સરા નથાવે છે તો એક વાર એમાંથી દાડૂ નીકળે છે, તો એકાદ વખત લક્ષ્મી આવે છે, ઊભી રહે છે અને મોઢા પમાડે છે. આ ગોકુલ (દેહ) માં સમુદ્રમંથન સતત ચાલ્યા જ કરતું હોય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનનો દ્રષ્ટા, અધ્યાત્મનો મહાન ઉદ્ગાતા, ઉપનિષદના તત્ત્વોનો સમન્વયાર્ત્મક ચિંતક અને સૃષ્ટિના વિકાસના ઉન્નત ઉપયોગ માટે એ બધા વિચારોની છણાવટ કરી માનવવંશના જળામાં ગીતાડૂંથી સુંદર ધાર પહેરાવનાર તત્ત્વજ્ઞાનનો મહાન માણી એટલે કૃષ્ણ. કૃષ્ણ એટલે કલ્યાણ, કૃષ્ણ એટલે આર્તદ, કૃષ્ણ એટલે જીવનની સુગંધ, કૃષ્ણ એટલે નૃત્ય ! જેના જીવનમાં આ કૃષ્ણ આવ્યો હોય તે નાચતો ધાર, ગાતો હોય, હસતો હોય.

આત્મવિસ્મૃતિ વગર આત્મમિલનનો આર્તદ નહીં, એ સમજાવવા જ રાજ દરમ્યાન કૃષ્ણ જોવાઈ ગયો અને જોપીઓ ભાન ભૂલી ગઈ. વાંચના સામાન્ય કટકમાં સંગીત નિર્માણ કરનાર કૃષ્ણ, વાંચણીમાં નહીં, વગાડનારમાં માપૂર્ણ છે, એ વાતની આપણને પ્રતીતિ કરાવે છે. સર્જન અને વિચરણનો અજબ સમન્વય તેનામાં દેખાય છે. પોતાની સગી માને વિષેજના દુઃખથી રાગવાર કૃષ્ણમાં હજારો સ્ત્રીઓનો માનુષ્યેમ

M/s. CHANDARANA BROTHERS

Estd. 1935

The largest Department Store in Karnataka State

Welcome you to Mangalore.

સ્થિત થયો. ગોકુળમાં ગોકુળના બનીને રહ્યા પણ ગોકુળ છોડ્યા પછી ધાણું વળીને ત્યાં જોડું પણ નથી. જેના પ્રેમમાં આસક્તિ નહીં, જેના દ્વેષમાં ડાંખ નહીં, એવા મહાન કર્મચોળીનો આદર્શ એટલે કૃષ્ણ.

જેને ગીરવનું ભાન છે છતાં જે નમ્ર છે; જેને દુર્ગુણોના યાજ્ઞાચો અમતો નથી છતાં જે કેવળ સદ્ગુણોનો જ મધિમા ગાતો નથી; ધ્યાનું શું છે એ સમજે છે છતાં કાળા રિષે જે ઉદાસીત નથી, એ માનવ જ દુનિયાનું નીતિધારણુ ધરી શકે; એવું ધારણુ કે જે તમામને ઘેરા બેંચા લે. આ દૃષ્ટિએ જેતા કૃષ્ણ એ સાચા અર્થમાં જગદ્ગુરુ બનવા યોગ્ય છે. કૃષ્ણે ગીતા જોડું અદ્ભુત તત્ત્વજ્ઞાન આપ્યું છે.

પ્રત્યેક માનવના જીવનમાં કીકૃષ્ણની ગીતા, સાંસ્કૃતિક માતાનું પદ ધામવી જોઈએ. તેનું ધામણુ પી પ્રત્યેક માણસ પુષ્ટ થવો જોઈએ. મગજમાં કૃષ્ણનો વિચાર, હૃદયમાં કૃષ્ણ પર પ્રેમ, મુખે કૃષ્ણનું નામ અને હાથથી કૃષ્ણનું કામ-આવેશ સુલભ સમન્વય દરેકના જીવનમાં થવો જોઈએ. માનવ પાછે પૈસા, અધિકાર, વિદ્યા કે લેભવ કંઈ નહીં ઘોષ તો ચાલશે; ફક્ત કૃષ્ણ પર પ્રેમ, અતઃકરણનો પ્રેમ હોવો જોઈએ.

અતિ ઉત્કટ જીવન જીવી દેખાડનાર અને અતિ સામાન્ય મુન્યુને સહજ રીતે સ્વીકારનાર કૃષ્ણ એ ભારતનો આદર્શ યુગપુરુષ છે. પ્રત્યેક ભારતીયે જીવન પ્રેરણામૂર્તિ કૃષ્ણને પોતાના હૃદય મંદિરમાં અને પોતાના માનસચક્ષુ સમક્ષ સતત રાખવો જોઈએ.

શ્રાદ્ધ માસના કૃષ્ણપક્ષનું પંચવાડિયું શ્રાદ્ધ પક્ષ અથવા મહાલય પક્ષ કહેવાય છે. આ દિવસો એટલે પૂર્વજો અને જીવિમુનિઓના સ્મરણ-તર્પણના દિવસો. શ્રાદ્ધ એટલે ‘શ્રાદ્ધયા યત્ ક્રિયતે તત્’ ।’ શ્રાદ્ધાથી જે અંજલિ આપવામાં આવે છે તેને શ્રાદ્ધ કહેવામાં આવે છે. જે પિતરો અને પૂર્વજોએ આપણા કલ્યાણ માટે ચામડી ઘસી નાખી, લોહીનું પાણી કપું, એ સોનું શ્રાદ્ધાથી સ્મરણ કરી તેઓ જે યોનિમાં હોય તે યોનિમાં તેઓને દુખ ન પડે, સુખ અને શાંતિ મળે તે માટે પિંડદાન અને તર્પણ કરવાનું.

તર્પણ કરવાનું એટલે નૃપત કરવાના. જે વિચારો માટે, જે ધર્મ અને સંસ્કૃતિ માટે તેઓએ પોતાનું જીવન ખર્ચી નાખ્યું હોય, તે વિચારો, ધર્મ અને સંસ્કૃતિ ટકાવી રાખવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ; તેઓની આખર પ્રતિષ્ઠા વધે એવું વર્તન અને જીવન રાખીએ તો તે જરૂર નૃપત થાય. રોજ દેવો, પિતૃઓ અને જીવિઓની નૃપિત રહે એવું જીવન જીવવું જોઈએ અને વર્ષમાં એક દિવસ જે પિતૃને, જીવિને આપણે માન્યા હોય તેમના શ્રાદ્ધ નિધિતે આપણા જીવનનું આત્મપરીક્ષણ કરવું જોઈએ અને કેટલા આગળ ગયા તથા કયા ભુલ્યા તેનો વિચાર તટસ્થ રહીને કરવો જોઈએ.

શ્રાદ્ધના દિવસો એટલે કૃતઘતાપૂર્વક પિતૃઓનું સ્મારણ કરવાના દિવસો. કૃતઘતા જેવું બીજું એકેય પાપ નથી.

ब्रह्मज्ञे च सुरापे च चोरे भग्नवते तथा ।

निष्कृतिर्विहिता लोके कृत्वप्ते नास्ति निष्कृतिः ॥

“બ્રહ્મજ્ઞયા, સુરાપાન, ચોરી તેમજ ભગ્નજ આ બધાં પાપોનું પ્રાપ્તિ છે પણ કૃતઘતાનું કોઈ પ્રાપ્તિ નથી.” આવા મોટા પાતકમાંથી આપણે બચીએ એટલા માટે આપણા પૂર્વજોએ, જીવિઓએ શ્રાદ્ધાના દિવસો નક્કી કર્યા.

શ્રાદ્ધ પરંપરા જળવે છે, સાંસ્કૃતિક વારસો જીવંત રાખે છે. નિસર્ગ જેને સચીરથી લઈ જાય છે તેને શ્રાદ્ધામય સ્મરણ અથર બનાવે છે. કળે જેમનો નાશ કર્યો છે પણ કર્મો અને વિચારોએ જેમને ચિરંજીવ બનાવ્યા છે એવા ધર્મવીરો અને કર્મવીરોનું કૃતજ્ઞભાવે પૂજન કરી આ દિવસોમાં કૃતકૃત્ય થવાનું.

માનવજીવન વિવિધ જંજીરમુકિત માટે છે. આપણા પર દેવોનું જંજીર છે. અને જીવિઓનું જંજીર છે. આપણે સાંસ્કૃતિક બગીચા મહેકતો અને મધમધતો બનારવા માટે તથા પછીની પેઢીઓ યાત, કલ્યાણકારી અને પવિત્ર જીવન જાળી શકે તે માટે તેઓએ પોતાના સુખ-યગવડનું અવિદાન આપ્યું છે. આ નિઃસ્વાર્થ

કર્મચોળીઓના ઝણુમાંથી મુક્ત થવા આપણે શું શું કરવું જોઈએ તેના આ પંદર દિવસમાં વિચાર કરવાનો.

દેવનું સતત ધ્યાન, પૂજન તેમજ સ્મરણ કરનારો દેવના ઝણુમાંથી મુક્ત થતા જાય છે, “દેવો ભુવા દેવ યજ્ઞેન” દેવ થઈને દેવની પૂજા કરવી જોઈએ. દેવ ‘સત્યમુ શિવમુ સુંદરમુ’ છે. તેથી આ ઝણુમાંથી મુક્ત થવાની ઈચ્છા રાખનારે સતત દેવના થવા તેમજ દેવ જેવા પ્રભાવંત થવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

શ્રાધ્ધના દિવસો એટલે ઋષિતપ્સુના દિવસો. ભારતીય સંસ્કૃતિની મહાનતા, ભવ્યતા, દિવ્યતા, એ ઋષિઓને આજ્ઞાતી છે. ભારતની આજે પણ વિશ્વમાં કિંમત ઘાય છે તેનું કારણ આપણા ઋષિઓ છે. ભાવિ પેઢી આનંદમય જીવન જીવે તે માટે નિરપેક્ષ ભાવે લોલીનું પાણી કરી તેમણે દિવ્ય વિચારસરણી આપી. પોતે બળીને લોકોના જીવન પ્રકાશીત કર્યા. તેથી સમાજ તેમનો ઝણી છે. ઋષિઓનું ઝણુ અદા કરવા ઋષિના વિચારોનો પ્રચાર કરવો જોઈએ.

જેમણે આપણને જન્મ આપ્યો, જેમની કૃપાથી આપણે નાનાના મોટા થયા, આપણા કલ્યાણ માટે જેમણે પોતાના સ્વાર્થનો ત્યાગ કર્યો તે પિતરોનું આપણા પર ઝણુ છે. કોઈ પણ માનવ નિઃસ્વાર્થ ભાવે આપણું કંઈક કામ કરે, આપણા પર કંઈક ઉપકાર કરે તો આપણે તેના ઝણી થવા કહેવાઈએ. આપણા પિતરોએ આપણા પર અસંખ્ય ઉપકારો કર્યા છે. તેમને તૃપ્તિ થાય તેનું કંઈક કરવું એ જ પિતૃઝણુમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય છે. કોઈ કારણ વધ પિતા પોતાના જીવનનું નિશ્ચિત ધ્યેય સિધ્ધ ન કરી શકે તો તે સિધ્ધ કરવાની જવાબદારી પુત્રની છે. પુત્ર આ અભિલાષા પૂર્ણ કરે તો પિતા સંતુષ્ટ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પિતાએ આપેલા ધ્યેયને આજળ વધારે તે સંતાન. આવે પુત્ર જ પિતાનું સાચું તર્પણ કરી શકે. પિતૃતર્પણ એટલે પિતૃઓને યાદ કરી તેમણે આપેલા ધ્યેય તરફ પુત્ર કેટલો આજળ વધ્યો તેનું સરવેપું કાઢવું. મારે પણ મારા પિતૃઓની માફક જવાનું છે એનું સ્મરણ કરીને સંસ્કૃતીનું ભાણ બાંધવા તત્પર થવું જોઈએ.

ત્રિવિધ ઝણુમાંથી મુક્ત થવાનો આ દિવસોમાં વિચાર કરવાનો, એટલું જ નહીં પણ આપણામાં આ સમજણ આવતા જ તે બીજને પણ આપવાની. શ્રાધ્ધાથી ઘાય તે શ્રાધ્ધ.

SHRI MAHILA GRIHA UDYOG LIJAT PAPAD
(Recognised by Khadi & Village Industries Commission)

H. O. Shanker Bari Lane,
Jagannath Shanker Sheth Road,
BOMBAY-400 002.

નવરાત્રિના દિવસો એટલે શકિતની ઉપાસના કરવાના દિવસો. જગતમાં કોઈ પણ નૈતિક મૂલ્યો કેવળ સારા છે તેથી ટકતાં નથી; પરંતુ તેમનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટે તેમની પાછળ સમર્થ લોકોની તપશ્ચર્ચાનું પીઠબળ હોવું જરૂરી છે. જગતમાં તપશ્ચર્ચાને યથા મલે છે—એ વાત સત્યના ઉપાસકોએ ભૂલવી ન જોઈએ. તપશ્ચર્ચાના બળથી જગતમાં ઘણી વાર અસત્ મૂલ્યો પણ વિજયી થયાં છે, એ વાત આપણને ઉપરોક્ત સત્યની ઝાંખી કરાવે છે. નબળા લોકોનાં સત્ય, સંસ્કાર કે સંસ્કૃતિને કોઈ જ પુછ્યું નથી.

આસો મહિનામાં આવતા આ નવરાત્રિ ઉત્સવ માટે એક પૌરાણિક કથા પ્રસિધ્ધ છે. મહિષાસુર નામનો એક રાક્ષસ અતિ પ્રભાવી થયો હતો. તેણે પોતાના સામર્થ્યના જોરે બધા જ દેવો તેમજ મનુષ્યોને 'ત્રાહિ મામુ' પોકારતા કથી મૂક્યા હતા. દેવી વિશ્વાશેની પ્રભા ઝાંખી થઈ હતી અને દેવી લોકો ભયગ્રસ્ત બન્યા હતા. હિંમત હારી ગયેલા દેવોએ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની આરાધના કરી. દેવોની પ્રાર્થનાથી પ્રસન્ન થયેલા આદ્ય દેવો મહિષાસુર પર ક્રોધે ભરાયા. તેમના પુરુષ પ્રકોપમાર્ગથી એક દેવી શકિત નિર્માણ થઈ. બધા દેવોએ જયજયકાર કરી તેને વધાવી, તેનું પૂજન કર્યું, તેને પોતાના દિવ્ય આયુધોથી મંડિત કરી. આ દેવી શકિતએ નવ દિવસના અવિરત યુદ્ધ પછી મહિષાસુરને હણ્યો, આયુરી વૃત્તિને ડામી દઈને સંપત્તિની પુનઃ સ્થાપના કરી, દેવોને અભય આપ્યું. આ દેવી શકિત તે જ આપણી જગદંબા. આ દિવસોમાં મા પાસે સામર્થ્ય માગવાનું તેમજ આયુરી વૃત્તિ પર વિજય મેળવવાનો. આજે પણ મહિષાસુર પ્રત્યેકના હૃદયમાં પોતાનું સ્થાન જમાવી બેઠો છે અને અંદર રહેલી દેવી વૃત્તિને ગૂંજળાવી રહ્યો છે. મહિષાસુરની માથાને ઓળખવા તેમજ તેની આયુરી નાગચૂડાંથી મુક્ત થવા જરૂર છે દેવી શકિતની આરાધનાની ! નવેનવ દિવસ અખંડ દીપ પ્રગટાવી મા જગદંબાની પૂજા કરી તેની પાસેથી શકિત મેળવવાના દહાડા તે જ નવરાત્રિના દહાડા !

અસુર એટલે “અસુપ્ત રમતે ઈતિ અસુરા:”—પ્રાણીમાં રમમાણુ થનારો, ભોગોમાં જ રમમાણુ થનારો. તેમજ મદિય એટલે પાકો; અને એ રીતે જોતાં પાકાની વૃત્તિ રાખનારો અસુર તે મહિષાસુર. આ મહિષાસુરને નાપણ મા પાસે સામર્થ્ય માગવાના દિવસો એટલે નવરાત્રિના દિવસો !

આપણા વેદોએ પણ શકિતની ઉપાસનાને બુદ્ધ જ મહત્વ આપ્યું છે. મહાભારતનું પાનેપાનું બલોપાસના તેમજ શૌર્યપૂજાથી ભરેલું છે. વ્યાસ, ધૌમ્ય અને કૃષ્ણનાં બધાં જ આખ્યાનો તેજ, ઓજ, શૌર્ય, પીડુષ અને પરાક્રમથી અંકિત થયેલા દેખાય છે. મહર્ષિ વ્યાસે પાંડવોને શકિત ઉપાસનાનું સમજાવ્યું છે. તેમજ પાંડવોને શિખામણ આપી છે કે તમારે જે ધર્મનાં મૂલ્યો ટકાવવાં હોય તો હાથ જોડી બેસી રહે નહીં ચાલે, શકિતની ઉપાસના કરવી પડશે. અન્યુનને દિવ્ય અસ્ત્ર મળવવા તેમજ જ સ્વર્ગમાં જવાનું સુચન કર્યું હતું.

ખનાદિ કાળથી સદ્વિચારો ઉપર, દેવી વિચારો ઉપર આસુરી વૃત્તિ હુમલો કરતી આવી છે અને દેવી વિચાર અગવડમાં આવતા જ દેવોએ ભગવાન પાસે શક્તિ માગી, સામર્થ્ય માગ્યું અને આસુરી વૃત્તિનો પરાભવ કર્યો. ફક્ત સદ્વિચાર હોવા એ પૂરતું નથી, તેનું રક્ષણ થવું પણ જરૂરી છે અને તે માટે શક્તિની ઉપાસના જરૂરી છે.

આપણે પણ આજસને ખંભેથી, કૃત્તિક પ્રમાણે આવેલો કથી, પુનઃશક્તિની ઉપાસના શરૂ કરવી જોઈએ. 'સ'થી શક્તિઃ કલો મુજો' એ વાત ધ્યાનમાં રાખી નવરાત્રિના દિવસોમાં દેવી વિચારના લોકોનું સંગઠન સાધવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ સંગઠનમાં પ્રમુખસ્થાને જગદંબા રહેશે અને એની ભક્તિથી જ આપણામાં શક્તિ પ્રગટેશે એ સૂચવવા જ નવરાત્રિના દિવસો દરમિયાન ગરબા કે રાસરૂપે માની આસપાસ ધૂમવાનું હોય છે. માની આસપાસ ફરતા ફરતા મા પાસેથી માગવું જોઈએ કે, 'મા, તું અમને સદ્બુદ્ધિ આપ. અમને સંઘબળ આપ. અમારા સંઘબળ આડે અમારો અલંકાર આવે છે, અમારી પાઞ્જવૃત્તિ આવે છે, અમારો દ્રેષ આવે છે, તેને તું ખાઈ જ.'

આ દિવસોમાં એકત્રિત થઈ માનું સ્તવન ગાયું, તેની પ્રાર્થના કરી માગીયું :

‘યા દેવી સર્વમૂતેષુ બુદ્ધિરૂપેણ સંસ્થિતા ।

નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમો નમઃ ॥’

‘મા, અમારી બુદ્ધિ કૃતિ થઈ છે, અમે સદ્-અસદનો વિવેક જૂઝા છીએ. અમને બુદ્ધિ શક્તિ આપ’.

યા દેવી સર્વમૂતેષુ શ્રદ્ધારૂપેણ સંસ્થિતા ।

નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમો નમઃ ॥

‘મા, અમે શ્રદ્ધાલીન થયા છીએ. શ્રદ્ધાનું પાલન બુદ્ધિની ચાપલૂચીમાં ખલાસ ક્યું છે. અમને કોઈમાં પણ શ્રદ્ધા નથી. અમારી જાતમાં પણ શ્રદ્ધા નથી. શ્રદ્ધા સરૂપિણી મા, અમને શ્રદ્ધાનું પાલન આપ’.

યા દેવી સર્વમૂતેષુ શક્તિરૂપેણ સંસ્થિતા ।

નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમો નમઃ ॥

‘મા, અમે શક્તિલીન થયા છીએ. અમર્ષાદિત ભોગો ભોગવીને અમે જલિતવીશ’ થયા છીએ. મા, તું શક્તિ આપ, બળ આપ. તું શક્તિ આપશે તો જ આસુરી વૃત્તિનો પરાભવ કરી શકાશે’.

મા જગદંબાની આપણી આ ઉપાસના નવરાત્રિમાં શરૂ થાય, પરંતુ માત્ર નવરાત્રિવસ પૂરતી સીમિત ન રહે એ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. જગદંબાની આસપાસ ફરતા ફરતા સાચાભાવથી પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે,

‘શરણે ભમે સદાશ મારાં તવ કામમાં,

તારા એ રૂપમાં રમે સદાશ આંખડી ।

પુષ્પ બની મારગમાં તારા દેરાઈ રડું,

કંટકથી રક્ષવા બનું હું તારી ચાખડી ।

સંકેપમાં કહેવું હોય તો નવરાત્રિના દિવસો એટલે શક્તિની ઉપાસનાના દિવસો. ‘મા’ની પૂજના દિવસો, સંઘશક્તિનું મહત્વ અને ભક્તિની મહત્તા સમજવતા દિવસો । આ દિવસોમાં વહેતો રહેલો, સાધનાનો મૂર પકડી થઈએ અને જીવનને સમર્પણના સંગીતથી ભરી દઈએ.

—: વિજયા-દશમી :—

‘યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાથો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીવિજયો ભૂતિર્નૃવા નીતિર્મતિમેમ ॥’

‘જ્યાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ છે, તેમ જ જ્યાં ધનુર્ધર પાથ છે ત્યાં જ વિજય છે, લક્ષ્મી છે, કલ્યાણ છે તેમજ શાશ્વત નીતિ છે એવો મારો મત છે.’ એમ મહર્ષિ વ્યાસ ગીતાના અંતિમ શ્લોકમાં કહે છે.

યોગેશ્વર કૃષ્ણ એટલે ઈશ્વકૃપા અને ધનુર્ધર પાથ એટલે માનવ પ્રયત્ન—આ બંનેનો જ્યાં સુયોગ સંધાય ત્યાં શું અસંભવિત રહે? ચડતો માનવ—પ્રયત્ન અને અવતરતી ઈશ્વકૃપાનું મિલન જ્યાં સર્જાય ત્યાં વિજયનો જ ઘંટનાદ સંભળાય એ નિર્વિવાદ ઘટના છે. દશેરાનો ઉત્સવ એટલે ભક્તિ અને શક્તિનો સમન્વય સમજાવતો ઉત્સવ. નવરાત્રિના નવ દિવસ જગદંબાની ઉપાસના કરી શક્તિ પ્રાપ્ત કરેલા મનુષ્ય વિજય પ્રાપ્તિ માટે ધન્યની ઊંઠે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આ રીતે જોતાં દશેરાનો ઉત્સવ એટલે વિજય પ્રસ્તાવનો ઉત્સવ.

ભારતીય સંસ્કૃતિ વીરતાની પૂજક છે, શીર્ષની ઉપાસક છે. ભક્તિ તેમજ સમાજના શોહીમાં વીરતા પ્રગટે તે માટે તેણે દશેરાનો ઉત્સવ રાખ્યો. જો યુદ્ધ અનિવાર્ય હોય તો યજુના હુમલાની રાહ જોવા વજર તેના ઉપર ચઢાઈ કરી તેનો ઘરાબવ કરવો એ કુશળ રાજનીતિ છે.

પ્રભુ રામચંદ્રના સમયથી જ આ દિવસ વિજય પ્રસ્તાવનું પ્રતીક બન્યો છે. ભગવાન રામચંદ્ર રાવણને મહાત કરવા આ જ દિવસે પ્રસ્તાવ કયું હતું. છત્રપતિ શિવાજીએ પણ ઔરંગઝેબને જીત કરવા આ જ દિવસે પ્રસ્તાવ કરી હિન્દુ ધર્મનું રક્ષણ કયું હતું. આપણા ઇતિહાસમાં આવા અનેક દાખલા છે કે જ્યારે હિન્દુ રાજાઓ આ દિવસે વિજય પ્રસ્તાવ કરતા હતા.

રघુરાજને પણ સીમેશ્વરધન કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. રघુરાજને ત્યાં વરનંજુને શિવ કૌત્સ આગ્રમ માટે ગુરુદક્ષિણાના રૂપમાં ચોદ કરોડ સોનામઘોર લેવા આવ્યો. સર્વ દક્ષિણાદાન આપી ઘરદના મેધની જેમ રघુરાજ ખાલી થઈ ગયા હતા. રघુરાજને લાગ્યું કે ‘વેદવિધામતસ્નાતક ગુરુદક્ષિણા માટે આવે અને ખાલી હાથે મારે આજીવંતો પાછા ફરે તો તો મારી સાત પેઢી લાગે. એ અપયશ હું નહીં લઉં.’

રघુએ કુબેર, જે ધનિયા ધન સંગ્રહીને જ બેઠો છે, તેને સીમેશ્વરધનનું ‘અદ્વીમેટમ’ આપ્યું. બળરાઈને કુબેરે થમી વૃક્ષ ઉપર સોનામઘોરોનો વરસાદ વરસાવ્યો. થમી વૃક્ષે વૈભવ આપ્યો તેથી તેનું ‘પુષ્પ’ થવા લાગ્યું. પાંડવોએ પોતાના દિવ્ય અસ્ત્રો થમી વૃક્ષ ઉપર સંતાડી રાખ્યા હતાં તેથી પણ તેનું ‘મહાત્મ’ થયું.

રથુએ શમી વૃક્ષ ઉપર વર્ષાકે પડેલી સોનામણેરો કોરસને આપી. 'ચોદ કરોડથી વધુ ન લઈ' તેવો તેણે આગ્રહ રાખ્યો અને 'નાશ નિમિત્તે આવી છે તેવી વધારાની માત્રી નિજેરીમાં રખાય નહીં' એવો આગ્રહ રથુએ રેખ્યો. વૈભવ ન લેવા માટેનો આગ્રહ કદાચ બારતમાં જ માત્ર જોવા મળ્યો. વધેલી સોનામણેરો લોકોમાં વૃંદાવી.

ધુવણ મહેરના પ્રતીક તરીકે આજે પણ શમીપુત્રન પછી શમીનાં પાન આપણે પરસ્પર એક બીજને આપીએ છીએ. જે વૈભવ મળ્યો છે તે હું એકલો ભોગવીશ નહીં, આપણે સાથે ભોગવીશું; આપણે વહેંચીને ખાઈશું. કેવો ઉદાત્ત ભાવ !

બાલ યજુઓની માફક આપણા આંતર યજુઓ પણ ઘણા છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ મદ અને મત્સર એ માનવ માત્રના પદ્ધિયુ છે. જાગના વિજય પ્રસ્થાનના શુભ દિવસે તેમની સાથે એળખી લઈ, તેઓ આપણા પર ટુમલો કરે તે પહેલાં આપણે તેમના પર ટુમલો કરી તેમને આપણી સીમમાં આજળ વધતાં અટકાવીએ.

તે જ રીતે આજસ એ પણ આપણા એક મહાન યજુ છે. દર સંકલ્પથી આપણે એ કાચમના યજુ ઉપર કાબુ મેળવીએ.

'પોરુષને પ્રેરે જીવનમાં
આજસને ખંખેરે પલમાં;
રહેતો ના ભવલેશ પ્રમાદ,
છે જ અમારો ઈશ્વરવાદ !'

આજે નૈતિક મૂલ્યો ભરખાં મુકારાં છે. ભવ અને મહાન સંસ્કૃતિ મૃત્યુશય્યા પર ઢલેલા શ્વાસ લઈ રહી છે, ત્યારે હું ચૂપચાપ કેમ બેસી શકું ? વધતી જતી આધુની શક્તિને વધાઈકિત ખાજવા પ્રવૃત્ત કરીશ. જોગેશ્વર માટે જોડે છે. 'મારામાં રહેતું સર્વ સામર્થ્ય' યજુને ઝામવામાં ખચી નાખીશ; અને પાછો ફરીશ તો જ્યમાળા પહેરીને જ આવીશ. આ દર સંકલ્પ સાથે રહે ચઢવાનો દિવસ એટલો દશેરાનો દિવસ !

'જોગેશ્વર સઘવારે દોડે,
પ્રભુકર્મથી મુખ નવ મોડે;
વિજય તણે યો સંતાનાદ,
છે જ અમારો ઈશ્વરવાદ !''

ટૂંકમાં દશેરાનો દિવસ એટલો સમાજમાં રહેલી દીન, દીન, લાચાર તેમજ ભોજની વૃત્તિને સંહારવા કટિબદ્ધ થવાનો દિવસ ! ધન અને વૈભવને વહેંચીને ભોજવવાનો દિવસ ! બાલ યજુની સાથે સાથે અંદર બેઠેલા પદ્ધિયુ ઉપર વિજય મેળવવા કૃતનિશ્ચયી બનવાનો દિવસ ! દશેરા એટલો વીરતાનો વૈભવ, શીર્ષનો શુભાર અને પરાક્રમની પૂજા ! દશેરા એટલો ભકિત અને શક્તિનું પવિત્ર મિલન !

—: શરદ-પૂર્ણિમા :—

અશ્વિતે શુક્લપક્ષે તુ ભવેદ્યા ચૈવ પૂર્ણિમા ।
 તદ્રાત્રો પૂજનં કુર્યાન્ચિહ્નો જામૃતિપૂર્વકમ્ ॥
 નિશીથે વરદા લક્ષ્મીઃ કો જાગર્તીતિ ભાષિણી ।
 જગતિ ભ્રમતે તસ્યાં લોકચૈષ્ટાવલોકિની ।
 તસ્મૈ વિત્તં પ્રયચ્છામિ યો જાગર્તિ મહીતલે ॥

‘આસો સુદ પૂર્ણિમાએ રાતે લક્ષ્મીનું પૂજન કરવું અને જાગરણ કરવું’. તે દિવસે મધરાત વખતે વર આપનારી લક્ષ્મી, “કાણે જાગે છે ?” એમ બોલતાં બોલતાં અને “જે જાગતો હશે તેને ધન આપીશ” એવો વિચાર કરી, મનુષ્યની ચેષ્ટા જોતાં પૃથ્વીમાં ફરે છે.’

લક્ષ્મી એટલે શ્રી, શોભા । લક્ષ્મી અનેક પ્રકારની છે, વિત્ત લક્ષ્મી, ગુણ લક્ષ્મી, સ્ત્રીદય લક્ષ્મી, બાવ લક્ષ્મી વગેરે. બધા જ પ્રકારની લક્ષ્મી જગત માણસને મળે છે. આજસુ, પ્રભાટી કે ઊંઘતો માણસ પ્રત્યક્ષ સામે આવેલી લક્ષ્મીને પણ વધાવી શકતો નથી. તેથી જ તો સંતવાણીએ બાધું છે કે :

‘ઉઠ જાજ મુક્ષાફર ભાર ભઈ
 અખ દિન ક્યા જે સોવત હં;
 જે સોવત હં સો જોવત હં
 જે જાગત હં સો પાવત હં !’

ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, ઉત્તિષ્ઠત, જાગ્રત પ્રાપ્ય વસન્તિ વૌઘત’ ‘Arise, awake and stop not till the goal is reached’ આ વાક્યમાં પહેલાં ‘ઊઠવાનું’ અને પછી ‘જાગવાનું’ કહ્યું છે. એનો અર્થ ઊઠવા પછી પણ માણસે જાગવાની જરૂર છે. ઘણા ઊઠેલા માણસો પણ જાગેલા હોતા નથી. ‘ઊઠનું’ એ યાત્રિક છે જ્યારે જાગવામાં યાત્રિક તેમજ બોલિક જાગૃતિ અપેક્ષિત છે.

જન જાગે તો જ સવાર, નહીં તો ઘોર અંધારી રાત;
 કહું છું અજબ અનોખી વાત !
 કુકરો બોલે રાત સિધાવે, વાત ન સાચી ભાત,
 સોડ તાણી મૂતેલા નરનું ક્યાંથી શાવ પ્રભાત ?
 કહું છું અજબ અનોખી વાત !

શરદ-પૂર્ણિમા એટલે જાગૃતિનો ઉત્સવ, વીજવનો ઉત્સવ, આનંદનો ઉત્સવ, ઉત્સાહનો ઉત્સવ । તે

દિવસે ચંદ્ર પોતાની સોલે ડાળે ખીલે છે, જ્યોતિષશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તે દિવસે ચંદ્ર પૃથ્વીની વધારેમાં વધારે નજીક યોગ છે, આખા વરસમાં તે દિવસનો ચંદ્ર સૌથી મોટો લાગે છે. ચોમસાના ચાર મહિના વાદળોથી આકાશને કાંઈ સ્પષ્ટ ચંદ્રદર્શન ન થઈ શકવાથી પણ યરદ-પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર વધુ આકર્ષક લાગે છે.

ચંદ્ર પાસે ગુંદરતા અને શીતળતાનો સમન્વય જોવા મળે છે કેવળ બાહ્ય સૌંદર્ય કેટલીકવાર મોહક, માદક કે દાહક પણ બને છે. પરંતુ એમાં જ્યારે આંતરસૌંદર્ય જળે ત્યારે તે શીતળ અને શાંતિદાયક બને છે. સંતો પાસે ચંદ્રની શીતળતા ચાંદની જેવું સૌંદર્ય હોય છે, આપણા અંતિ પાસેના અવતારો રામ અને કૃષ્ણ પાસે પણ ચંદ્ર જેવું શાંત અને પ્રસન્ન સૌંદર્ય હતું. તેથી જ લોકો તેને પ્રેમથી રામચંદ્ર અને કૃષ્ણચંદ્ર કહેવા લાગ્યા.

ગીતામાં ભગવાને 'નક્ષત્રાણામદ્યં યદી' એમ કહીને ચંદ્રને પોતાની વિભૂતિ ગણાવી છે. સૂર્યના તેજ સામે જેવું અદ્યુ છે પણ ચંદ્ર સામે તો ક્ષણે સુધી મીઠ માંડીને બેસી શકાય છે. ચંદ્ર એ મનનો દેવ છે. ચંદ્રનું મનનો માણસ પૂર્ણિમાની રાત્રે ચાંદનીમાં વિહરવા નીકળી પડે તો તેને માનસિક શાંતિનો કંઈક અંશે અનુભવ થાય. મનોવિદ્યાર્થી મસ્ત રહેનારા કવિઓ તો પોતાનાં ઘણાં કાવ્યોની પ્રેરણા ચંદ્ર યાત્રેથી મેળવતા હોય છે; એટલું જ નહીં કેટલીકવાર તો ચંદ્રને જ કાવ્યનો વિષય બનાવતા હોય છે. ચંદ્રના અસ્તિત્વના કારણે કવિઓને 'ગુંદરતાનું' પ્રતીક યોધવાનો પરિશ્રમ કરવો પડતો નથી. સ્ત્રી કે પુરુષનું વર્ણન કરતી વખતે ચંદ્રમુખી કે ચંદ્રવદન કહેતાં જ સૌંદર્ય પ્રગટ કરવાનું તેમનું કામ સમાપ્ત થઈ જાય છે. સાગર તો ચંદ્રને જોઈને બોલે જ બને છે. પ્રેમીઓના હૃદય સાગરમાં પણ ચંદ્રદર્શનથી ભરતી આવે છે. સાગર અને યદીનું સંનિધિ મેળવવા જ કદાચ યુવાન પ્રેમીઓ ચાંદની રાતે નીકળવા કરવા જતા હશે.

ચંદ્રનો પ્રકાશ કેવળ શાંત અને શિતળ છે એટલું જ નહીં પરંતુ તે ઉપચોગી અને ઉપકારક પણ છે. ખેતરમાં પડી રહેલા અન્નને તેમજ અનેક પ્રકારની ઔષધિના ગુલ્મને પુષ્ટ કરવામાં ચંદ્ર ખૂબ જ મદદરેજી બાળ લગ્ન છે. ભગવાન ગીતામાં કહે છે કે, 'સ્વાત્મિક સોમ બનીને હું સર્વ ઔષધિઓને પુષ્ટ કરું છું.' 'પુષ્પાંશિ ઔષધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ।'

તે દિવસે નવા તોવાર વધેલાં અનાજના પીંવા ફૂપ સાથે ખાવા: ચંદ્ર, ચાંદની, ફૂપ, પીંવા સાકર બધું જ સફેદ છે તેથી યરદપૂર્ણિમા એ ધવલરંગી ઉત્સવ ગણાય છે. તે દિવસે નાચવાનું, ફૂલવાનું, યાજ્ઞનું, રાજ-ચરણ સેવાનાં પણ આ બધા આનંદમાં ઉજવણી કરવાની. વિરુદ્ધ મને અને ત્રિપલ અંતઃકરણથી જ ઉત્થવના ઉલ્લાસને કે જીવનના આનંદને માણી શકે તે પૂર્ણિમાને પામી શકે, એવો સંદેશ આપણને સૌને આપતો યરદનો કોષ ચંદ્ર રાતજર ગગનમાં ધ્રુમતો રહે છે. આપણે એ સંદેશ ઝીંઝીએ તો કેવું સાડું !

—: દીપોત્સવી :—

દીપોત્સવી એટલે આનંદનો ઉત્સવ, પ્રસન્નતાનો ઉત્સવ, પ્રકાશનો ઉત્સવ । દીપોત્સવી એ કેવળ એક ઉત્સવ નથી પરંતુ ઉત્સવોનું સ્નેહ સંગેશન છે. ધનતેરસ, કાળીચૌદસ, દીવાળી; બેસનું વર્ષ અને ભાઈ-ભીજ આ પાંચ ઉત્સવો પાંચ વિભિન્ન સંસ્કૃતિક વિચારધારાઓ લઈને આ ઉત્સવમાં સમ્મિલિત થયા છે. જાગૃત સમજપૂર્વક જો આ ઉત્સવ ઊજવવામાં આવે તો માનવને સમગ્ર જીવનનું સુરુષ્ટ દર્શન એમાંથી સાંપડી શકે.

‘દીપકના અજવાળે દિલને પાવન કરતી આવી દિવાળી ।
અંતરમાં અજવાળાં કરતી જ્યોત જગવતી આવી દિવાળી;
અંધારાં ઉલેચી ઉરનાં આનંદ આનંદ કરતી દિવાળી ।
બાળ વૃદ્ધ સૌને ખેંચવતી હસ્તી રમતી આવી દિવાળી;
નીરસ થયેલા માનવના હૃદયને રસ ભરતી આવી દિવાળી ।

ધનતેરસ : ધનતેરસ એટલે લક્ષ્મીપૂજનનો દિવસ. ભારતીય સંસ્કૃતિએ લક્ષ્મીને તુલ્ય કે જ્યાજ્યા માનવાની ભૂલ કરી નથી. લક્ષ્મીને ‘મા’ ગણી તેને પૂજ્ય માની છે. વૈદિક ઋષિએ તો લક્ષ્મીને ઉદેશીને શીશુકૃત ગાયું છે :

ઈ મહાલક્ષ્મી ચ વિષ્ણુ વિષ્ણુ પત્ની ચ ધી મહિ ।

તન્નો લક્ષ્મી : પ્રચોદયાત્ ॥

‘મહાલક્ષ્મીને હું’ જણું છું (જે) વિષ્ણુપત્નીનું ધ્યાન ધરું છું’ તે લક્ષ્મી અમારા મન, બુદ્ધિને પ્રેરણા પામે’

લક્ષ્મી સંચલ નથી પણ લક્ષ્મીવાન માનવની મનોવૃત્તિ સંચલ બને છે. વિત એ એક શક્તિ છે. તેનાથી માનવ દેવ પણ બની શકે અને દાનવ પણ બની શકે. લક્ષ્મીને ભોજપ્રાપ્તિનું સાધન ગણનાર માનવ પતનની ઊંડી ગર્તામાં જખડી પડે. જ્યારે લક્ષ્મીનું માનવનું પૂજન કરી તેને પ્રભુની પ્રસાદી ગણનાર માણસ પોતે પવિત્ર અને તેમજ સુધિને પાવન કરે. વિકૃત માર્ગે વપરાય તે અલક્ષ્મી, સ્વાર્થમાં વપરાય તે વિત, પ્રસારે વપરાય તે લક્ષ્મી અને પ્રભુકાષર્ષિ વપરાય તે મહાલક્ષ્મી. મહાલક્ષ્મી ઘણી પર બેસીને બાજને ગાજતે આવે છે. ઘણી એ ઔદાર્યનું પ્રતીક છે. સંસ્કૃતિક કાર્યમાં ઉદાર ધાલે લક્ષ્મી વેરનારને ત્યાં લક્ષ્મી પેટીઓની પેટીઓ સુધી રહે છે. રમુવંદ આનું જવલંત ઉદાહરણ છે. લક્ષ્મી એ એક મહાન શક્તિ યોવાણી તે સારા માણસોના હાથમાં જ રહેલી જોઈએ કે જોથી તેના સુચોવ ઉપરોચ થાય.

M/s. DAY LIGHT CERAMICS GUJARAT PVT. LTD.

Aji Industrial Area, New Power House Road,

P. O. Box No. 286

RAJKOT-360003

Ph. : 7454 & 7151 Resi. : 26566

Gram : "Pottery" Telex Pottery RJ-016-286

કાળી-ચોદસ : આ દિવસે મહાકાલીનું પૂજન કહ્યું છે. પરપીડન માટે વપરાય તે અશક્તિ, સ્વાર્થ માટે વપરાય તે શક્તિ, રસભાવે વપરાય તે કાલી અને પ્રભુકાર્ષવે વપરાય તે મહાકાલી. પોતાના સ્વાર્થ માટે શક્તિ વાપરનાર દુરોપન. બીજાના ચરણે શક્તિ પરનાર કર્ણ તેમજ પ્રભુકાર્ષમાં શક્તિનું ધ્વન કરનાર અર્જુન-મહાભારતમાં આ ત્રણ પાત્રોનું ઉદ્ઘાટ ચિત્રણ કરીને મહર્ષિ વેદવ્યાસે આપણને સ્પષ્ટ જીવનદર્શન આપ્યું છે.

કાળી ચોદસ એ નરક ચતુર્દશી પણ કહેવાય છે. ચતુર્દશીને દિવસે જગવાન શીકૃષ્ણે નરકાસુરનો નાશ કર્યો અને તેના ત્રાસમાંથી મુક્ત થયેલા લોકોએ ઉત્સવ મનાવ્યો. અમાસની અંધારી રાતને, દીવાઓ પ્રજાટથી તેમણે પ્રકાશીત કરી નાખી અસુરના નાશથી આનંદિત થયેલા લોકો નવાં વસ્ત્રો પહેરી ફરવા નીકળી પડ્યા.

દિવાળી : દિવાળી એટલે વીર્યોના ચોપડા-પૂજનનો દિવસ. સમગ્ર વર્ષનું સરવૈયું કાઢવાનો દિવસ. આ દિવસે માનવે જીવનનું પણ સરવૈયું કાઢવું જોઈએ રાજ-દ્રુપ, વેર-ઝેર, ઈર્ષા-મનસર કે જીવનમાંથી કટુતા દૂર કરી નવા વર્ષના દિવસે પુરાતમાં પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ રહે તેનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

દિવાળી એટલે દીપોત્સવ બહાર તો દીવા પ્રજટાવવાના જ પરંતુ ખરે દીવા તો દિવમાં પ્રજટવે જોઈએ. દિવમાં જે અંધારું ઘેર તો બહાર પ્રજટાવેલા હજારો દીવડાઓ નિરર્થક બની રહે છે.

‘દિવમાં જે દીવા પ્રજટે તો રોજ દિવાળી બાત,
શુભ બુદ્ધિ વર્નિત જીવનમાં ઘોળી છે દિનરાત
કહ્યું છું અજબ અનોખી વાત !’

દીવા એ જ્ઞાનનું પ્રતીક છે.—દિવમાં દીવા કરતાં એટલે ચોક્કસ પ્રકારની સમજણપૂર્વક દિવાળીનો ઉત્સવ ઊજવવો. ધનતેરસના દિવસે વિવેકને અનર્થ ન માનતાં જીવનસાધક કરવાની શક્તિ માની મહાલક્ષ્મીની પૂજા કરવાની કાળી ચોદસને દિવસે જીવનમાં નરક સર્જનારા આજ્ઞા, પ્રમાદ, અસ્વચ્છતા, અનિષ્ટતા વગેરે નરકાયુધો મારાવાના. દિવાળીના દિવસે ‘તમસો મા જ્યોતિર્મમશા’ મંત્રની સાધના કરતાં કરતાં જીવનપથ પ્રકાશિત કરવાનો; જીવનના ચોપડાનું સરવૈયું કાઢી વખતે જમા પાસે ઈશ્વરૂપા રહે તે માટે પ્રભુકાર્ષના પ્રમથથી જીવનને બચી દેવાનું.

ભક્ષતા વર્ષના દિવસે જીવન વેરઝેર બૂલી શત્રુનું પણ શુભચિંતન કરવાનું. નવું વર્ષ એટલે શુભ-સંસ્કૃતિનો દિવસ. આવી સુંદર સમજણ નિર્દેશતા જ્ઞાનદીપક જે દિવમાં પ્રજટે તો આપણું જીવન સદેવ દીપોત્સવથી મયોત્સવ સમું બની રહે.

गीता-श्रुतेषां युध्ये।

यत्र योगेश्वर कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धर ।
तत्र श्रीविजयो भविष्यन्ता नीतिर्मतिर्मम ॥ २८/७८

BIH
BU
51104
LIBRARY

શ્રી હરિ:

“સ્વાધ્યાયાન્મા પ્રમદઃ”

—: ગીતા જ્ઞાન તથો ભંડાર :—

ગીતા જ્ઞાન સુણી મન રમતું, ભૂલી જગ જનનજ;
ગીતા જ્ઞાન તથો ભંડાર.....(૨)

ગીતા જ્ઞાન ખરેખર સાચું, સાંતવિતા મન નવ રહે કાચું
પ્રભુ ચરણે મન અર્પણ કરતાં, થાશે બેઠો પાર;
ગીતા જ્ઞાન તથો ભંડાર.....

આત્માને ઝોળખશે જો તું, શોક તણ દેશે જોડો તું;
દેહ તથા વસ્ત્રો બદલે ત્યાં, રાહું શું બેકાર ?
ગીતા જ્ઞાન તથો ભંડાર.....

કર્મ મહી પ્રેરે એ સહુને ફળનેા મોહ જૂઠાની દહને,
રાત-દિવસ કરતાં શીખવે એ સેવા સૌ નિષ્કામ;
ગીતા જ્ઞાન તથો ભંડાર.....

ભક્તિની શક્તિ સમજાવે, શિવ જોડે સહવાસ કરાવે,
જ્ઞાન ભક્તિને કર્મ રૂપી એ તીરથરાજ પ્રયાગ;
ગીતા જ્ઞાન તથો ભંડાર.....

શાસ્ત્ર સકલનો સાર ગ્રહીને પાથ્રું પ્રતિ સંદેશ દોરોજો;
હૃદિયામાં ધરજો સૌ માનવ, કૃષ્ણ તથો હિંચાર
ગીતા જ્ઞાન તથો ભંડાર.

卐

—: ગીતા-ચૂટેલા પુણ્યો :—

માહાત્મ્ય અને સંદેશ

વિશ્વના ધાર્મિક ગ્રંથોમાં ગીતાનું સ્થાન અગ્રગણ્ય છે. એની પ્રતા ૪૮૬ એર છે. જ્યારે એ વાંચો ત્યારે કંઈ નહીં જ્ઞાન એમાંથી સાંપડે છે. એ અત્યંત પવિત્ર ગ્રંથ છે માનવનું ઉત્થાન કરવાની એની શક્તિ અગ્રગણ્ય છે. એ જીવનપ્રદાન કરે છે આ ભવસાગરમાં. એ દીવાદાંડી સમાન છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એના પરમ ભક્ત અને મિત્ર અર્જુનને મદાત્મારતના કૌરવો અને પાંડવોના યુદ્ધ દરમિયાન રણભૂમિની મધ્યમાં એના વિગાદ દૂર કરવા માટે અને જનકલ્યાણાર્થે ગીતાનો બોધ આપ્યો. વૈદિક ધર્મનો અને ઉપનિષદોનો નિયોગ અને એનું સમગ્ર તત્ત્વજ્ઞાન ગીતાના ઉપદેશમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને સમાવ્યા છે. એનું ૨૬૨૫ સમગ્ર. જીવનમાં આચરવામાં આવે તો જન્મ-મરણનો દેગ દળી જાય છે અને મુક્તિ સાંપડે છે. ગીતા એક મહાન જીવન-શાસ્ત્ર છે. ગીતામાં માત્ર તત્ત્વજ્ઞાન જ સમગ્રવ્યાપક આવેલું છે એનું નથી. એમાં ભક્તિ પણ સમર્પકવામાં આવી છે. તદુપરાંત એ કર્મયોગ સમગ્રવ્યાપક છે. કર્મથીયે માટે એમાં માર્ગદર્શન છે ગીતા વિશ્વવ્યાપક છે કારણ કે એ સર્વ સામાન્ય માણસો માટે છે. એમાં શ્રીકૃષ્ણે માનવને માર્ગદર્શન તેમજ આશીસન આપ્યાં છે. એ લોકોત્તર ગ્રંથ છે એમાં કોઈ સંશય નથી. એના સિદ્ધાંતો શાશ્વત છે. એટલે જ એ શાસ્ત્ર છે. એમાં રાજનિષ્ઠા, બ્રહ્મવિદ્યા, અને અધ્યાત્મવિદ્યા સમગ્રવ્યાપક આવેલાં છે. જીવ, જગત અને જગદીયનો સળધ એમાં સમગ્રવ્યાપક આવેલો છે. ધર્મ સત્ય છે શાશ્વત છે પણ આ વિદ્ય અને એના માનવીઓ ક્ષણિક જ છે. એ શૂન્ય જ્ઞાન છે. માધીયજ્ઞ કહ્યું છે : “ગીતા એક મહાન ધર્મકાવ્ય છે. એના મહારાષ્ટ્રોના અર્થ હોય મુજે બદલાશે પણ એનો મૂળ મંત્ર નહિ બદલાય.” ગીતાની લીટીએ. લીટીમાં મંત્ર છે. આ ગીતાનું મહત્ત્વ છે

ગીતાનું જ્ઞાન સર્વવ્યાપક, વૈશ્વિક અને પાવક છે. એનો સંદેશ જ્ઞાન, પ્રેમ કર્મ અને ભક્તિનો છે. માનવે પોતાની ફરજ બરાબર બજાવવાની છે. નિયમિતરૂપે ભક્તિ અને ધ્યાનથી પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. આ સંદેશ ગીતા આપે છે.

ગીતાના સતત અભ્યાસીને પાપો કદી રપસોં કરતા નથી. જ્યાં ગીતાનું વાંચન થાય છે ત્યાં સર્વ દેવો, ઋષિઓ વગેરે અને સર્વ તીર્થોના વાસ થાય છે. એનો અભ્યાસી જ્ઞાનની સિદ્ધિ મેળવે છે અને પરમ પદ પામે છે.

ગીતા યોગશાસ્ત્ર સંમગ્રવ્યાપક અસામાન્ય ગ્રંથ છે ભગવાનની વાણી એમાં છે એટલે એ મંત્રરૂપ છે. મંત્રના છ અંગો છે—ક્રમ, હંદ, દેવતા, બીજ, શક્તિ અને શીલક (ખીલી). ઋષિ એટલે કે દક્ષ. ભગવાન વેદવ્યાસ છે; હંદ અનુક્રમ છે; દેવતા શ્રીકૃષ્ણ છે; બીજ—જે શોક નહિ કરવા વોગ છે તેનો તું શોક કરે છે—છે, શક્તિ—“સર્વ” ધર્મોનો પારિત્યાગ કરીને એક મારે જ રાજી આવ”—છે, અને શીલક—“તું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ, તું શોક ન કર”—છે.

આ વિકાસમાં દરેક અધ્યાયમાંથી એકેક શ્લોક લઈ તેનું સ્વરૂપ સમગ્રવ્યાપક અને નત્ર પ્રવાસ કર્યો છે.

અધ્યાય પહેલો

—: અર્જુન વિષાદ યોગ :—

જ્ઞાન મોક્ષ અથવા સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવાનો આરભ વિષાદ સ્થિતિમાં થાય છે. વિષાદ થવા વિના આનંદનું મહત્વ ધ્યાનમાં આવતું નથી. વિષાદ એટલે ખિન્નતા ખેદ પોતાની શક્તિની ન્યુનતા થવી, ઉત્સાહનો સત્રાય થવો. કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં મહાભારતના યુદ્ધ સમયે અર્જુન જેવા મહાવીરને ચિન્તા થઈ અને મોદ થયો. આવા બંધનમાંથી મુક્ત કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના સંમુખેથી ગીતાની રચના થઈ. ગીતા મનુષ્યમાત્રનો ખેન દૂર કરી એના છનનને આત્માનંદ આપે છે. આત્માનંદ પ્રાપ્ત કરવા આપણે ગીતાનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. પહેલા અધ્યાયમાં અર્જુનને સંબોધીને શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

બીષ્મદ્રોણપ્રમુખા સર્વેષાં ચ મહિક્ષીતામ્

ઉચ્ચાર્ય પાર્થ પશ્યૈતાન્સમવેતાન્કુરુનિતિ રપ

અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણને કુરુક્ષેત્રના રણમેદાનની મધ્યમાં ઠાંગેલા અને પાડેલાના સૈન્યની વચ્ચે, પોતાના ગથને ઉભો રાખ્યા માટે કશું કે જેથી યુદ્ધ કરવા આવેના ધીરોને એ જોઈશે અને એને જ્ઞાની સાથે ભડાવતું છે તે જાણીને ત્યારે ભગવાને ગય છે સૈન્યોની વચ્ચે બીષ્મ દ્રોણ આદિ સર્વ રાજાઓની સામે બેઠો રાખ્યો અને અર્જુનને કહ્યું “હે અર્જુન ! આ એકમ થયેના ઠાંગેલાને જો”

અર્જુનને જેવું કહ્યું કે એ સૈન્યો વચ્ચે ગથને ઉભો રાખો કે તરતજ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તેમ કહ્યું. આ પ્રયોગમાં સેવક કેવો હોવો જોઈએ તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાના આચરણથી પૂર્વ પાડ્યું છે. સેવક હમેશા જગત, સતક અને વિવેકી હોવો જોઈએ એ વાત ભગવાને બોધ પૂર્વક અહીં કહી છે.

પોતાના વડીલો, સ્વજનો, ભાઈ ભાડુઓ અને સ્નેહીઓને યુદ્ધમાં ઉપસ્થિત થયેના જોઈને અર્જુનના મનમાં વિષાદ થયો, એને થયું આ મધ્યાની સામે લડી તેમનો વધ કરી, પોતાને શું મેળવવાનું છે ? એથી કયું કલ્યાણ સમાવાનું છે ? માટે નથી લડતું એમ કહી હથીયાગ નીચે મુક્યા ! આમ મોહ અને કરુણતાથી અર્જુન જેવો મહાવીર પણ દુર્બળ બન્યો. એણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને કહ્યું

એતાન્ન હન્તુમિચ્છામિ નતોડપિ મધુમદ્ન, ।

અપિ ત્રૈયોકયગ્નસ્થ હેતો કિંતુ મહીકૃતે, ॥ ૨૫

“હે મધુમદ્ન ! આ એકમ થયેના લોકો મારો નર કરે તો પણ હું એને મારવા ઇચ્છા રાખતો નથી. એમને મારવાથી મને ત્રણે લોકોના રાજ્યની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો પણ હું એમને હણીશ નહિ. પૃથ્વીના રાજ્ય માટે તો હું એમને શાનોજ માર ?”

નિરાદે અર્જુનના મનને પેઠી લીધું હતું જ્યારે માનવ મન વિષાદથી ઘેરાયેનું બને છે ત્યારે એ આનંદ ઉત્સાહ અને આગાહનો ઉપદેશ મળ્યું કરવાને લાયક બને છે. અર્જુનના મનની ભૂમિકા આવો ઉપદેશ ગ્રહણ કરવા તૈયાર થઈ કે એમ જાણી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને એને ગીતાનો પ્રેમ ઉપદેશ આપ્યો અને એના મનમાં આત્મોન્નતિના બીજ વાંચા. આપણે ગીતાના સંપાદાયથી આત્મોન્નતિ અવશ્ય સાધી શકીએ

—: સાંખ્ય યોગ :—

પ્રેક્ષા અધ્યાયમાં આપણે જોયું કે, અર્જુનને યુદ્ધભૂમીમાં સ્વજનોને જોઈ વિષાદ થયો. હું હારીશ નહિ એમ ઓણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું. જગવાને વિષાદ દૂર કરી એના મનમાં આનંદ ઉત્પન્ન કરવા માટે ઉપદેશ આપ્યો.

અશોઆનન્દગોચરતવ' પ્રતાવાદાંશ ભાપસે ।

મનાસન મનાસૃંશ નાનુશોયન્તિ પંડિતાઃ ૧૧

જેમનો શોક કરવો યોગ્ય નથી તેમનો શોક તું કરે છે અને જ્ઞાનની મોટી મોટી વાતો બોલે છે ? પરંતુ જ્ઞાની લોકો મરેલાઓનો અને જીવતાઓનો શોક નથી કરતા.

ગીતા જ્ઞાનનો આરંભ અહીંથી શરૂ થાય છે. ગેરરી ગયેલા અર્જુનને ઉભો કરવા માટે ગીતાનું જ્ઞાન એને શ્રીકૃષ્ણ આપે જ જગવાન કહે છે, આ યુદ્ધ તારા 'રાત્નચક્ર' માટે નથી. દુર્યોધનની ગાદી લઇ લેવા માટે પણ નથી એ તો સમાજનાથી અધર્મતત્વને નાશ દે કરી તેને ઠેકાણે ધર્મ તત્વની સ્થાપના કરવા માટે છે. ધર્મની પ્રતિષ્ઠા માટે યુદ્ધ અનિવાર્ય છે અને અર્જુનને સર્વ વિવાદ છોડી પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાનું જ છે. ધર્મતત્વના પ્રતિનિધિઓ પાડવોનો વિજય આપે તો જ ધર્મનું પાલન થાય. અને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને ઉદ્ધવાની આજ્ઞા કરે છે.

જગવાને અર્જુનને સમગ્રવેક આઠ તત્વજ્ઞાનને સાંખ્ય નામ આવવામાં આવ્યું છે. સાંખ્ય ઉપરથી સાંખ્ય શબ્દ ઉદ્ભવ્યો છે. 'સાંખ્ય' શબ્દનો અર્થ (સમ્યક જ્ઞાન, વિચાર કરવો, તત્વનિશ્ચયતા માટે વાદવિવાદ કરવો એવો થાય છે) બીજો અર્થ છે આત્મવિષયક નિશ્ચીન જ્ઞાન કેમ સિદ્ધાંતના વિચારમાં દોષો અને શુભોના પ્રમાણનો વિચાર કરવો એનું નામ સાંખ્ય છે. જગતના સર્વે જડચેતન પદાર્થોની સંખ્યા બતાવીને એનું પથાવત્ જ્ઞાન જે શાસ્ત્રમાં આપરામાં આવ્યું છે તે સાંખ્ય શાસ્ત્ર છે. અર્જુનને 'પારકુ' અને પોતાનું એ સળધનો મોઢ દૂર કરવા સાંખ્ય શાસ્ત્રનું તત્વજ્ઞાન શ્રીકૃષ્ણ એને સમજાવે છે. પંડિતો 'ગતાસન' એટલે મૃત અને 'અગતાસન' એટલે જીવિત એવાથી કેમનો શોક નથી કરતા. જેને આત્માના વિષયનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. તે પંડિત છે એમ શક્યાર્થ પણ કહે છે. શરીર નાશવંત છે. એનો નાશ નિશ્ચિત છે. તો પછી એનો શોક શા માટે કરવો જોઈએ ? આત્મા અવિનાશી છે. એનો જન્મ થતો નથી એટલે એનું 'રત્ન' પણ ચતુ' નથી

પ્રાપ્ત અવસ્થામાં યોગ્ય કર્મ કરતા કરતાં જ આપણે જન્મતિને માર્ગે ચઢી શકીએ છીએ. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : 'ધર્મયુદ્ધ કરતું એ તારું કાર્મિક તરીકેનું કર્મ છે. તું તારું કર્મ કર એના ફળનો વિચાર ન કર. સિદ્ધી અને અસિદ્ધીના વિષયમાં સમભાવ ધારણ કરી કર્મ કર.'

卐

અધ્યાય ત્રીજો

—: કર્મ યોગ :—

બીજા અધ્યાયમાં આપણે જોયું કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને 'તું તારું કર્મ કર કપાને વિચાર ન કર' એવો ઉપદેશ આપે છે. કોઈ પણ કર્મ આપણે દલ રહિત થઈને નિઃકાનવાવે કરવું જોઈએ. તે માટે ઇન્દ્રીય સયમ કેળવવો જોઈએ.

આપણે કર્મો તો કરવાના જ છે. આપણે અકર્મ રહી શકતા નથી. ગીતાના આદેશ અનુસાર આપણે કર્મ-રત્નામી બનીને કર્મ કરવાના છે, કર્મ દાસ બનીને નહિ. યોગેશ્વર ભગવાન અર્જુનને કહે છે :
મયિ સર્વશ્ચ કર્મોશ્ચ સન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા, ।

નિરાશીનિર્મમો બુદ્ધિઃ કુપ્પરતઃ વિગતઃ ॥ ૩૦ ॥

'મારામાં અધ્યાત્મચિત્તથી સર્વે કર્મોનું અર્પણ કરીને, આરા ગદિત મમતા ગદિત અને સતાપ રહિત થઈ શુદ્ધ કર્મ' આ સ્તોત્રમાં ચાર વાતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. (૧) મનમાં વિવેક બુદ્ધિ રાખવી. (૨) વિવેક બુદ્ધિથી બધું કર્મ મને અર્પણ કરવું. (૩) આરા ગદિત મમતા રહિત અને શોક-ગોહ સતાપ રહિત રહેવું અને (૪) સ્વાર્મનું પાનન કરવું.

આપણે જો પોતાના આત્મામાં ચિત્તને રિય કરી કર્મ કરીએ તો આપણું હિત થાય છે, પરંતુ બોગોમાં ચિત્ત લપાટી કરી કરીએ તો આપણું અહિત થાય છે. સર્વે કર્મો પન્મેશ્વર માટે આપણે કરવાના છે, જેમ કરવાથી આપણા વાનદારમાં પરિવર્ત આવે છે અને અતે આપણે પગ પદના અધિકારી બનીએ છીએ.

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે 'હું અર્જુન તું નામ્હી સમજ કે મારો ભક્ત કહી નાશ નહિ પામે તું ફળની આશા છોડીને તમા મમતા રહિત બનીને કર્મ કર. કારણ કે એમ કરવાથી તને સતાપ થશે નહિ.' જ્યારે મનમાં સતાપ ન હોય ત્યારે માણસ શાંત ગંભીર અને પ્રમન ન્દે છે. આવો શાંત મનુષ્ય શુદ્ધ કરે તો એને કોઈ દોષ લાગતો નથી.

જતા પણ અર્જુનને હજી એક શકા ઉઠે છે એ કહે છે 'જો કર્મ માર્ગ ગૌણ છે અને જ્ઞાન માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે તો હું દોષ મુક્ત કર્મનું આચરણ કેમ કરું ? મને કોઈ એક માર્ગનો ઉપદેશ કરો.' જવાબમાં યોગેશ્વર કહે છે 'આ લોકમાં કેટલાક જ્ઞાનનિષ્ઠ હોય છે અને કેટલાક કર્મનિષ્ઠ હોય છે. એકનું કર્મ બીજાથી થતું નથી. અર્જુન કર્મનિષ્ઠ હતો અને એ માર્ગે જ એને બ્રાહ્મ રિયતિ પ્રાપ્ત કરવી રહી જઈ નહિ. જરૂરી કોઈ મનુષ્ય તત્ત્વજ્ઞાની નથી બની શકતો. જ્ઞાની અને બ્રહ્મનિષ્ઠ સિદ્ધ પુરુષ આત્મામાં મગ્ન રહે છે. કર્મના ત્યાગથી કોઈ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. મનની છદ્મીએ સવમમાં ગાળી કર્મ કરનારની મોખ્ખા વિશેષ છે. પરમાર્થે કરેલું કર્મ જોજ પાત છે. અશક્તિ રહીત બનીને આપણે કર્મ કરવું જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને સમજાવે છે કે તું તો એક નિમિત્ત માત્ર છે. સર્વ કર્તા હતાં તો હું જ છું. દલ રહિત અને અભિમાન રહિત કર્મથી અનરય વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વે કર્મો ઉદ્ધરને સમર્પણ કરવાના છે. આમ કરનાર મુક્ત બને છે. પ્રકૃતિ-સ્વભાવને અનુરૂપ પ્રાપ્ત કર્તવ્ય કરવામાં જ ખરું શ્રેય સમાયેલું છે. આવા કર્મો જનતાની રક્ષા કરે છે, અને ઉન્નતિ સાધવામાં મદદરૂપ બને છે. આવા કર્મો કરનાર આપણે આત્મરત આત્મ તૃપ્ત અને આત્મ સતૃષ્ટ બનીએ છીએ.

અધ્યાય ચોથો

—: જ્ઞાન કર્મ સંન્યાસ યોગ :—

આગળના અધ્યાયમાં ભગવાને અર્જુનને દબ રહિત અને અદકાર ગહિત કર્મ કરવાથી અવશ્ય વિજય પ્રાપ્ત થાય છે એમ સમજાવ્યું. જ્ઞાન કર્મ અને સ-ન્યાસનો યોગ સમજાવે છે એમાં ક્રમોનો પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આપણે જો આપણા કર્મો ભગવાનને માટે કરીએ તો આપણે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ એ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનોમાં જોગોમાં અનામકિત, આત્મસંયમ, મન સમ, વાસનાઓનો ત્યાગ, સર્વે કર્મોનું પરોપકારને સમર્પણ, ઇશ્વર ભક્તિ અમૃદંટિ અને સમજાવ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આપણે આવા યુગો કેળવવા જરૂરી છે.

શ્રી યોગેશ્વર અર્જુનને કહે છે કે “હું આજન્મા અવિનાશી અને જૂનોના ઇશ્વર હોવા છતાં જન્મના કલ્પાણુઓ પોતાની શક્તિ વડે જન્મ લઉં છું અને જ્યાં ધર્મની ગ્વાનિ અને અધર્મની પ્રભાવના થાય છે ત્યાં ધર્મની પુનઃ સ્થાપના માટે હું મને પોતાને ઉત્પન્ન કરું છું” અને વધુમાં કહે છે

પરિત્રાણાય સાધુના વિનાશાય ચ દુષ્ટતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સત્ત્વામિ યુગે યુગે ॥૮૮॥

“સાધુઓની રક્ષા કરવા માટે, દુષ્ટોનો નાશ કરવા માટે અને ધર્મની સ્થાપના કરવા માટે હું યુગે યુગે જન્મ લઉં છું” જહ્ન શ્લોકમાં ભગવાન અવતાર, કેવી રીતે તો છે તે બતાવ્યું છે સાત્ત્વા શ્લોકમાં અવતાર ક્યારે લે છે તે સમજાવ્યું છે અને આ આજન્મા શ્લોકમાં કયા કાર્ય માટે ભગવાન અવતાર લે છે તે કહેવામાં આ વુ છે આ શ્લોકમાં ભગવાને આગ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (૧) સાધુ અને સંતોના રક્ષણુલે (૨) પાપીઓના નિનાશ માટે (૩) ધર્મની સ્થાપના માટે ૪) ઉપરના ત્રણ કાર્યો માટે) દરેક યુગમાં સમયે સમયે અવતાર ધારણ કરે.

શ્રીકૃષ્ણ પરોપકારનાં પૂર્ણ અવતાર છે એ પુરુષોત્તમ છે એમનામાં જ આખું વિશ્વ સમાયેલું છે આખા જગતની ઉત્પત્તિ, રિચતિ અને લય કરનાર પશુ એજ છે એનો જન્મ અને કર્મ દિવ્ય છે આપણે જો એમના દિવ્ય જન્મ તથા કર્મના રહસ્યને જાણી શકીએ તો દેહ છોડ્યા પછી ફરીથી જન્મ લેવો પડતો નથી આપણે મોક્ષાતિને પામીએ છીએ. અર્જુનને ભગવાન કહે છે “મારામાં મન અને શુદ્ધિ લગાડવાથી તું અવશ્ય મને પામીશ” આ ઉપદેશ આપણે જીવનમાં દતારવાને છે આપણે જો એક નિષ્ઠ ભક્તિ યોગ દ્વારા ઇશ્વરની સેવા કરીએ તો, કર્મના બંધનને તોડીને બ્રહ્મરૂપ બની શકીએ છીએ બ્રહ્મરૂપ બનવાના સાધનોમાં ઇશ્વરની એક નિષ્ઠ ભક્તિ, ગુણાતીત થવાનો પ્રયત્ન, કાંમ, ક્રોધ લોભ, અલકાર, મદ, બળનું ધમક છોડવું શોક તથા કામના તો ત્યાગ કરવો, સર્વ સમભાવ ધારણ કરવો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે સર્વ જૂનોમાં બ્રહ્મની પ્રત્યક્ષતા ઉપસ્થિતિનું જ્ઞાન થવાથી અને સર્વ જૂનોમાં એક આત્મા છે, અને એજ આત્મામાં સર્વ જૂન છે એવું પ્રત્યક્ષતાત જ્ઞાન થવાથી મનુષ્યને મોઢ દુર થાય છે એ નર નારાયણરૂપ થઈ જાય છે અ પદમ પદની પ્રાપ્તિ છે “નરમાંથી નારાયણ બનો” એમ ગીતા આપણને શીખવે છે

SHRI MAHILA GRIHA UDYOG LIJJAT PAPAD
BOMBAY (S). POONA, AMARAVATI, VARANAGAR, VALOD,
RAMANIA, RAJKOT, HYDERABAD JABALPUR, CALCUTTA.

—: કર્મ સંન્યાસ યોગ :—

ચોથા અધ્યાયમા નરભાથી નારાયણુ બની પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવતો માર્ગ બતાવ્યા પછી શ્રી યોગેશ્વર અર્જુનને હવે સંન્યાસ યોગ અને કર્મયોગની એકતા, અભિનતા તેમજ અકર્માવસ્થા વિશે ઉપદેશ આપે છે. આ રીતે આત્મા એકયો, અબોક્ષતા અને નિષ્કલ્પ છે તે સમજાવે છે. અર્જુન પોતાની શકા બ્યક્ત કરતા કહે છે, કર્મયોગ અને કર્મ સંન્યાસ એ મેં માર્ગભાગી કયો માર્ગ મારામાટે વધુ કઠ્યાણુ-કારી છે, તે મને સમજાવે કે જોયો મારા મામા કોષ્ઠ બમ ન રહે.

શ્રી યોગેશ્વર જવાબમા કહે છે "તારા માટે કર્મયોગ વિશેષ હિતકર છે" આનુ કારણ એ છે કે સંન્યાસ સ્વભાવમા માટે સંન્યાસમાર્ગ શ્રેયઃકર છે, અને કર્મ સ્વભાવમા માટે કર્મયોગ શ્રેયઃકર છે. અર્જુન કર્મ સ્વભાવમા છે માટે એને માટે કર્મયોગ વધુ હિતકર છે. કર્મયોગીને સંન્યાસદેશની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, આ વાત પણ ભગવાન અર્જુનને સમજાવે છે. નિલ મન્યારીના નણુ નક્ષત્રો છે ધ્રુવ ન કરવી, દોષ ન કરવો અને દ્વંત્રભાવ ધારણુ ન કરવો, સંન્યાસમાર્ગ અને કર્મમાર્ગ સિન્ન નથી એકજ છે. બનેગા કર્મો કરવા આનંદક છે. શ્રીકૃષ્ણે જી ૩

હૃદય તૈર્જિત મર્ગો યેના સામ્યે સ્થિત મન ।

નિદાનહિ સમ બ્રહ્મ તરમાદ્બ્રહ્મણિ તેસ્થિતા ॥૧૮॥

'જેમનું મન સામ્યાવસ્થામા સ્થિર ગ્ણુ દોષ છે, તેમણે આ લોકમા જનતાજ જન્મને છડ્યો છે. કારણ કે સર્વ સ્થલે બ્રહ્મ સમ અને નિર્દોષપણે રહેલું છે, એટલે તે આ બ્રહ્મના સ્થિર થયેના છે." આ શ્લોકમા ચાર વાત છે (૧) જે લોકો સર્વેમા પરમાત્માનું દર્શન કરે છે અને તેથી બધાની સાથે તેમની બ્યવહાર સમ-અવસ્થાનો એટલે કે નિર્દોષ, અનિષ્ટ અનાસકત રહે છે. (૨) તે લોકોએ સસાગને છડી લીધો છે, તેમ સમજતું જોઇએ. (૩) કારણ કે બ્રહ્મ અર્થાત પરમાત્મા સમ છે એટલે નિર્વિમગ દોષ રહિત છે. (૪) આવો પુરૂષ બ્રહ્મમા અથવા પરમાત્મામા 'સ્થિત' છે, આ સસારમા બ્યવરહાતમા રચ્યા પચ્યા રહેનારા સામાન્ય માનવીઓને જ્યારે જોઇએ છીએ ત્યારે આપણી નજરે ઉચ્ચ, નીચ આદિ બેદભાવ આવે છે. શાસ્ત્રનું 'સમદર્શન' સમજમા નથી આવતું. સુવર્ણની દેવ પ્રતિમામા તથા સુવર્ણના પાટનામા સુવર્ણની દ્રષ્ટિએ જોનાર પુરૂષ સમાનતાજ જુએ છે, એ સુવર્ણના જુદા જુદા રૂપ છે એમ એ સમજે છે, પણ આકારની દ્રષ્ટિએ જોનારો તેમા સિન્નતા જુએ છે, એને માટે સુવર્ણની મૂર્તિ અને સુવર્ણનો પાટલો સિન્ન વસ્તુઓ છે. બ્રહ્મ દ્રષ્ટિથી જોનારો પુરૂષ સર્વ પદાર્થોને બ્રહ્મતરીકે જુએ છે, અને બ્યવહારીક દ્રષ્ટિએ જોનારો પુરૂષ સર્વ સ્થલે સિન્નતા અનુભવે છે. સમ દ્રષ્ટિ રાખવી જાણીત જ સાધ્ય છે. જે મનુષ્ય સર્વને પોતાના સમાન જુએ છે અને સુખના વિષયમા તથા દુઃખના વિષયમા સમાન લાવ રાખે છે એ પરમ શ્રેષ્ઠ યોગી છે. એને બ્રાહ્મણ ચક્રાણ, ગાય હાથી, કુતરા વગેરેમા સિન્નતા લાગતી નથી. એને તો સમગ્ર ત્રિશ્વ બ્રહ્મરૂપ જ લાગે છે. સમદ્રષ્ટિ થતાજ માનવના સર્વ બંધન તૂટી જાય છે અને તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. એ પોતાના દેહમા આત્માના સમત્વને જુએ છે, અને પરમાત્માના ત્રિશ્વમા પ્રતીતતા સમત્વને જાણે છે. અને ત્રિશ્વરૂપ દર્શન કહે છે. આપણે આપણા કાર્યો કુશળતાપૂર્વક કરવા જોઇએ. દુઃખવાના વિષયમા આપણે સમ જુદિ ધારણુ કરવી જોઇએ અને કાચ કીધાદિ વેગો સહન કરવા જોઇએ. આપણે આત્મા, જુદિ મન, વાણી ઇદ્રિયા, શરીર આદિ ઉપર સર્વજ્ઞ સમ ધરાવવો જોઇએ અને પોતાની વગમ ઉન્નતિ સિદ્ધિ કરવી જોઇએ. આપણે માટે ગીતાનું આ મેલુ અદ્ભૂત માર્ગ દર્શન છે.

આપાસ ઝડો

: આત્મ સંયમ યોગ :

પાયમા અધ્યાયમાં કર્મ યોગી બની પોતાના કાર્યો ફળની આશા ગણ્યા વગર કુશળતા પૂર્વક કરવા માટે અર્જુનને શ્રી યોગેશ્વરે સમજાવ્યું હતું બધા કર્મો આત્મસંયમથી કરના જોઈએ યોગી અને ભક્ત બની કરના જોઈએ કે જેથી પરમ પદને પામી શકાય એ વાત સમજાવે છે

જીવનના ઝઝાસોતો વચ્ચે ધર્મ લક્ષ્ય ઉપર દૃષ્ટિને એકાગ્ર રાખી અટોલ જીવે જવાની કળા એટલે જ ગીતાનો યોગ દેહદમ્ભ યોગ નથી, તેમજ અભિભોગ પણ યોગ નથી યોગ તો યુક્તાંગ, યુક્તવિહાર, યુક્તનિદ્રા અને યુક્ત અન્નગોધમા છે આપણે માટે જે માગી ખુદના છે એક ઇદ્રાર પરાયણ બનવાનો અને બીજાને લક્ષ્યપરાયણ બનાવનો ઇદ્રીયપરાયણ બલકિન અનિદ્રા રાગે છે જેનો ત્યાગ કરવાનો બોધ ગીતા આપે છે લક્ષ્યપરાયણ - ચકિન યોગને પોતાનું લક્ષ્ય બનાવી પોતાનું કર્મ કરતો રહે છે એ યોગરથ બને છે એટલે જેમ શાન વાલુમા દીવો રિથર તેને પ્રમશે છે તેમ એનો પ્રમશ સૂરિથર બને છે ગીતા આપણને લક્ષ્યપરાયણ બનવાનું કહે છે

યોગના આઠ અંગ છે યમ, નિયમ, આસન પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ યમમા પાય વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે અહિંમા સત્ય, અસ્તેય યજ્ઞચર્ચ અને અસત્ય નિયમો પણ પાય છે પવિત્રતા, સતોષ તપ, અધ્યયન અને ઇશ્વર ભક્તિ આસન રિથરનાને લીધે સુખનો અનુભવ થાય છે આસ તથા ઉચ્ચનાસની ગતિનો નિરોધ કરવો તેનું નામ પ્રાણાયામ છે વિશ્વોમાર્થો ઇદ્રીએને હટાડીને પોતાના આત્મસ્વરૂપ પ્રતિ તેમને અતરચુખ કરવી તેનું નામ પ્રત્યાહાર ધારણા એટલે કોઈ વિશિષ્ટ રચાન પર ચિત્તને રિથર કરતું ધારણાના અભ્યાસની ગતિ એટલે ધ્યાન એમા અનુભવની એક તાનતા થાય છે ચિત્તમા પોતાના ધ્યાન કાર્યને ન બુલ્લુ અને ધ્યાનના વિષયી જ એકાગ્રતા રાખવી એનું નામ સમાધિ ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એક રચાન પર કેન્દ્રિત રહે તેનું નામ સચમ છે

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને મહે છે કે પ્રયત્ન વડે સાધના કરનારો યોગી પિપાસ ચક્રને અનેક જ-ઓથી સિદ્ધિ મેળવી પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થા યોગી બનવાની સનાહ આપતા ભગવાન કહે છે

તપરિન્ન્યોડધિકો યોગી જ્ઞાનીન્ન્યોડધિ મનોડધિક ।

કર્મિન્ન્યથાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગીભવાર્જુન ॥ ૪૬ ॥

‘યોગી તપરની લોકોથી અધિક છે જ્ઞાનીઓથી પણ અધિક મનાય છે યોગી કર્મ કરનારાઓથી પણ અધિક છે, એટલા માટે છે અર્જુન તું યોગીથા આ મનોમા ચાર વાતનો નિર્દેશ છે (૧) તપરની એટલે કે ભાનના પ્રધાન સાધકથી યોગી શ્રેષ્ઠ છે (૨) જ્ઞાનીથી (એટલે કે સુદ્ધિ પ્રધાન સાધક) થી પણ યોગી શ્રેષ્ઠ છે (૩) કર્મગત (એટલે કે કર્મ પ્રધાન સાધક) થી યોગી શ્રેષ્ઠ છે (૪) માટે છે અર્જુન તું યોગી બન

પણ ભક્તિ વિના યોગ બર્થ છે યોગની સાથે ભક્તિ જોઈએ

M/s HINDUSTAN-PILKINGTON GLASS WORKS LTD

4 CHITTARANJAN AVENUE,

CALCUTTA-700072

—: જ્ઞાન વિજ્ઞાન યોગ :—

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને એર્જુનને કહ્યું : “તું તારું મન મારામાં સ્થિર કર, મારી ભક્તિ કર, મારો આશ્રય લે અને યોગી થા, અને મને સંપૂર્ણપણે ત્વણી લે એ જ્ઞાન સંપાદન કર્યા પછી બીજું કશું જાણવા યોગ્ય રહેતું નથી.” યોગી-ભક્ત બની પરમપદની પ્રાપ્તિ કરવાનું માર્ગદર્શન ભગવાને આપ્યું. હવે આ અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઇશ્વરનાં સંપૂર્ણ સ્વરૂપ અને વિજ્ઞાન સહીત સમગ્ર જ્ઞાનનો ગોધ આપે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એર્જુનને કહે છે :

મત્ત પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ ધનંજય ।

મયિ સર્વમિદં પ્રેતં સૂત્રે મણિગણા ધ્રુવ ।।૧।।

“ધનંજય ! મારા કરતાં અધિક શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈ નથી. જેમ સુત્ર (દોરા)માં મણકાઓ પરોવાયેલા હોય છે તેમ આ સર્વ જગત મારામાં પરોવાયેલું છે.”

ઇશ્વરની પ્રકૃતિ કે શરીરનાં બે ભાગ છે. એક ચૌણુ અને બીજો મુખ્ય. ગૌણ વિભાગમાં પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એમ આઠ તત્વોનો સમાવેશ થાય છે, અને મુખ્ય વિભાગમાં કેવળ એક જીવતત્વ છે. આ જીવ તત્વથી જ સંપૂર્ણ જગતને ધારણ કરવામાં આવ્યું છે. આ બંને પ્રકૃતિમાંથી સંપૂર્ણ જગતના પદાર્થ માત્ર તથા પ્રાણી માત્ર ઉત્પન્ન થયા છે; અને ઇશ્વર જ સંપૂર્ણ જગતનાં ઉત્પતિ, પાલન તથા લયનું કારણ છે. એટલે જ ઇશ્વર સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે અને તેનાથી અધિક શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈ પણ નથી. માળાની બનાવટમાં મણિ (મણકા) પરોવાયેલા હોય છે તમ આ ઇશ્વરશ્રી સૂત્રાત્મામાં આ સર્વ અર્ધાદિ જગતનાં ગ્રહ નક્ષત્ર આદિ મણિ પરોવાયેલાં છે.

પ્રાણી માત્ર પરમેશ્વરનાં શરીરનાં સૂક્ષ્મ અંશ છે. આપણા શરીરમાં સૂક્ષ્મ દીટાણું હોય છે, તે આપણા શરીરનાં અંશ હોવા છતાં સ્વતંત્રતાપૂર્વક જન્મે છે, જીવતા રહે છે અને મરે છે. તેમના જીવવાથી કે મરવાથી આપણા અખંડજીવનમાં કંઈ ન્યુનતા કે અધિકતા થતી નથી. તેજ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓના શરીર પરમેશ્વરનાં વિગટ દેહમાં દીટાણું સમાન છે તેમનાં જીવવાથી કે મરવાથી એમાં કંઈ ન્યુનતા આવતી નથી તેમજ અધિકતા પણ આવતી નથી ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાથી અખંડ જ્ઞાનદની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પગ્મ પદ છે.

મુખ દુઃખાદિ દંડ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ મનુષ્યની ઇચ્છા અને દોષ છે. જે લોકો આ દંડોના મોહમાં ફસાયેલા હોય છે તેમને જમ ઉત્પન્ન થાય છે, પગંતુ જે લોકો દંડોનાં મોહથી દૂર રહે છે અને યોતાના સદાચારમાં સ્થિર રહેવાના કારણે જેઓ નિષ્પાપી બની ગયા છે, તેઓ જ નિર્માત થઈને એક નિહાથી ઇશ્વરની ભક્તિ કરે છે અને ઉન્નત થાય છે. એટલે જ શ્રી કૃષ્ણ કહે છે “જેઓ મારો આશ્રય લઈને મરણથી મુક્ત થવાનો યત્ન કરે છે. તેઓ જીલ્લો. સંપૂર્ણ અધ્યાત્મને અને બધા ક્રમેની ભણે છે. અને જેઓ અધિભૂત, અધિદેવ અને અધિપત સહિત મને મળે છે, તેઓ-ચિત્તનો યોગ કરનારાઓ મૃત્યુ સમયે પણ મારે જ સ્મરણ કરે છે.”

આપણે આપણા ઉદાર ઇચ્છાઓ છોડી. ગીતા આદેશ કરે છે કે તમે તમારો ઉદાર ઇચ્છા છોડો તે ઇશ્વરની એક નિહાથી અનન્ય ભક્તિ કરો.

અધ્યાય આઠનો

—: અક્ષર બ્રહ્મ યોગ :—

આગળના અધ્યાયમાં યોગેશ્વરે અર્જુનને એક નિષાધી અનન્યભાવે ભક્તિ કરી પરમ આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો અને પગ્મ પદ મેળવવાનો ઉપદેશ આપ્યા પછી હવે આ અધ્યાયમાં અક્ષર બ્રહ્મ યોગનું ગાન આપે છે. અક્ષર એટલે અવિનાશી બ્રહ્મ એટલે મહાત્મ શક્તિવાળું તત્ત્વ એટલે એક તત્ત્વ કે જે સર્વથી વિશાળ, સર્વથી ઐશ્વર્ય, સર્વથી સમર્થ અને સર્વથી પર છે તે બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મનાં બે રૂપ છે એક મૂર્ત છે અને બીજું અમૂર્ત છે. રિશ્વનું જે રૂપ છે તે જ રૂપ આત્માનું છે, તે પરમાત્માનું કે પર બ્રહ્મનું જ છે જેમ આપણા શરીરમાં રહેલો આત્મા શરીરનું રૂપ ધારણ કરે છે, તેમ આ નિશ્વમાં રહેલો પરમાત્મા વિશ્વરૂપ ધારણ કરે છે. સ્વભાવને નિગ્મભાવને અધ્યાત્મ કહે છે. પ્રાણીઓના પોતપોતાના ભાવનો ઉદ્ભવ અને ઉન્નતિ કરનારા વ્યવહારનું નામ કર્મ છે જે નાશાત્મ વસ્તુભાવ છે તેને અધિભૂત કહે છે. જડમાં ચેતનમાન છે, તે ચેતન પુરૂષને અવિદ્યેય મટે છે અને પ્રત્યેક દેહમાં જે “હુ હુ” કહેનારો હૃદયભાવ છે, તેને અધિષ્ઠાત કહે છે.

હૃદય સર્વશ છે સર્વેનો નિયંત્રા અને શાસનશક્તી છે. એ સુક્ષ્મથી પણ અતિ સુદૃઢ છે સર્વેનો એજ આધાર છે, એજ દિવ્ય, પરમ ઐશ્વર્ય પુરૂષ છે. એ જ અક્ષર છે અને એ જ પરબ્રહ્મ છે. મુલ્યુકાને જે ભક્તિભાવથી એનું સ્મરણ કરે છે તે એને પામે છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે

અનન્યચેતા સતત યો મા સ્મરતિ નિત્યશઃ ।

તસ્યાહ સુનલ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥૧૪॥

હે અર્જુન ! જે કોઈ અનન્ય ચિત્તથી માફ સતત સ્મરણ કરે છે, એ નિત્યયુક્ત યોગીને હુ સુનભતાથી પ્રાપ્ત છું.

હે પાર્થ ! બીજા કોઈ પણ રથને ચિત્તને નહિ રાખીને નિરતર દીર્ઘકાળ સુધી અર્થાત્ ન્યા સુધી જીવે ત્યા સુધી આદરપૂર્વક જે માફ સ્મરણ કરે છે તે યોગીઓને આવશ્યક એવા આહાર, વિહાર, યમ, નિષમ વગેરેમાં સાવધાન રહેને યોગાનુષ્ઠાન કરનાર પુરૂષને હુ સુનભ છું. આ મનુષ્યની પરમ સિદ્ધિ છે, અને પગ્મ સિદ્ધિને પામેના મહાત્મા પુરૂષો હૃદયરને પામે છે, અને હુ ખનાં સ્થાનરૂપ એવા નાશવત જન્મને પુન પ્રાપ્ત થતા નથી.

હૃદયરનું સ્મરણ કરવાથી હૃદયર પ્રાપ્ત થાય છે એ તદ્દન નિર્વિવાદ છે. આત્માનું સંપૂર્ણ સમર્પણ કરવાથી પોતાનું એવું બીજું કંઈજ રહેતું નથી કે જેનું મનુષ્ય સ્મરણ કરે. ન્યારે આવી અનન્ય અવસ્થા થાય છે ત્યારે જ સાધક હૃદયરનું સતત સ્મરણ કરી શકે છે, આવો યોગી કદાપિ મોહને વશ થતો નથી. આ અનન્ય કાળમાં આપણે જીવન એક બિંદુ જેવું ગણી શકાય. આપણે માટે એક જ માર્ગ છે અને તે એ કે વિશ્વરૂપમાં આપણે સંપૂર્ણ સમર્પણ કરવું. આમ કરવાથી આપણે હૃદયરૂપ બની શકીએ છીએ, અને કૃતાચ્ચંદ્ર શકીએ છીએ. ગીતાનું આ ગાન, આ ઉપદેશ જીવનમાં ઉતારો. સદાચાર આચરીએ તો આપણે જીવન અનન્ય કાળની સરખામણીમાં બને. કૃષ્ણગુરુ ગણ્યું હોય હતા પ્રુબજ ઉન્નત બની શકે છે.

KESHAVLAL J KHANDERIA

24, SARAT BOSE ROAD,

CALCUTTA-700020

M/S NATIONAL ART PRE

157A, DHARAMTALLA STREET

CALCUTTA-700013

અધ્યાય નવમો

—: રાજવિદ્યા રાજગુહ્ય યોગ :—

આમાં અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું 'મારો ભક્ત કદી નષ્ટ થતો નથી અનન્ય-ભાવથી ઇશ્વરની ભક્તિ કરનાર ધર્માત્મા પત્ની નિરંતર શાંતિને પામે છે.' હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ અધ્યાયમાં અર્જુનને ગુહ્યયોગનું જ્ઞાન આપે છે. ગુહ્યયોગને યુષ્મયોગ મુખ્યવિદ્યા, રાજયોગ, રાજવિદ્યા પણ કહે છે. બધી વિદ્યાઓમાં, જ્ઞાનોમાં અને યોગમાં આ શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેને રાજવિદ્યા તથા રાજગુહ્ય કહેવામાં આવે છે. આ ગુહ્ય શાસ્ત્રને જાણનારો મનુષ્ય હુદ્દિમાન બને છે, અને કૃતકૃત્ય પણ થાય છે જે મનુષ્ય આ શાસ્ત્ર વિધિને છોડીને સ્વેચ્છાપૂર્વક કામ ભોગમાં રચ્ચો પચ્ચો રહે તેને સુખ, સિદ્ધિ કે પરમ ગતિ પ્રાપ્ત થતાં નથી. કાર્ય-અધ્યાર્પના નિર્જુથ માટે શાસ્ત્રજ પ્રમાણુ છે. આપણે શાસ્ત્રનો આદેશ શો છે તે જાણવું જોઈએ અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવું જોઈએ. રાજ્યશાસનની ગુપ્ત વિદ્યા પવિત્રતા કરનારી, ઉત્તમ ફળદાયી, પ્રત્યક્ષ હિતકારી, ધર્મ ભાવને વધારનારી, સુખથી આચરણ કરવા યોગ્ય અને ઓછા વ્યયથી સિદ્ધ થનારી છે. અધ્યક્ષની પ્રેરણાથી જ ચરાચર જગતમાં પરિવર્તન થાય છે. રાજ, અધ્યક્ષ કે સમાપતિ આવી પ્રેરણા કરનારો જોઈએ. જેમ પરમેશ્વર પોતાના ભક્તનો યોગક્ષેમ ચલાવે છે તેમ રાજ પોતાના સેવકો તેમજ પ્રજા વગેરેનો યોગ ક્ષેમ ચલાવે છે. જે જેની ઉપાસના કરે છે તે તેવો બને છે. પ્રાણીમાત્ર સાથે સમભાવથી વ્યવહાર કરનાર અને ઇશ્વર ભક્તિમાં રામનાર સાધુ છે.

એટલે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે :

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા સમ્યગ્જ્ઞાન્તિં નિગચ્છતિ, ।

કીન્તેય પ્રતિજ્ઞની હિ ન મે ભક્તઃ પ્રણુસ્મતિ ॥૩૧॥

'હે કુંતી પુત્ર ! સદાચારી બનેલો ભક્ત સીધ જ ધર્માત્મા બને છે અને નિરંતર શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. મારો ભક્ત કદી નાશને પ્રાપ્ત થતો નથી. તે તુ નિશ્ચય માન.' આ શ્લોકમાં ત્રણ વાત કહેવામાં આવી છે (૧) દુરાચરણ છોડી સદાચારી બનેલો મારો ભક્ત બહુ જ જલદી ધર્માત્મા બને છે. (૨) તે અખંડ શાંતિ મેળવે છે. (૩) મારા ભક્તનો કદી નાશ થતો નથી તે નિશ્ચિત છે.

ઇશ્વર સર્વને સમભાવથી જ જુએ છે. એનો વ્યવહાર નિષ્પક્ષપણે જ ચાલે છે. આપણે આવો નિષ્પક્ષપાતી વ્યવહાર આચરણમાં કરવો જોઈએ. પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવાથી મને તેવો પાપી, દુરાચારી, ઉચ્ચ જ્ઞાતિવાળો કે હીનજાતિવાળો, સ્ત્રી કે પુરુષ, બાળક કે જીવ ઉન્નતજ થાય છે. ઇશ્વર ભક્તિમાં સર્વ દોષ દુર કરવાની શક્તિ છે.

એટલેજ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે 'મારામાં મનને પરોવ, મારો ભક્ત બન મારા નિમિત્તે યજ્ઞન કર, મને નમસ્કાર કર, આ પ્રમાણે મારામાં પરાયણ થઈ આત્માનો મારી સાથે યોગ કરવાથી તું મને પ્રાપ્ત કરીશ.

❧

અધ્યાય દશમો

—: વિભૂતિ યોગ :-

નવમી અધ્યાયમા નિષ્કાપાતપણે વ્યવહાર કરી ઇશ્વર ભક્તિમા બીન બની, ઉન્નતિ અને પરમ પદ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ બતાવ્યા પછી થી કૃપણ ભગવાન અશુભને “વિભૂતિયોગ”નું જ્ઞાન આપે છે. વિભૂતિ એટલે અંશરૂપ, શોભા તથા પ્રભાવ. વિભૂતિયોગ એટલે અંશરૂપ, શોભા તથા પ્રભાવ પ્રકટ કરવાનું કૌશલ્યમય ઇશ્વરીય સામર્થ્ય. આ સામર્થ્ય, કયા દેખાય છે તેનો આ અધ્યાયમા ભગવાન થીકૃપણે અશુભને ઉપદેશ આપ્યો છે.

ઇશ્વર પ્રાપ્તિ માટે દિવ્યદષ્ટિ બેઠએ જ્યાં સુધી દિવ્યદષ્ટિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી શુ કરવાનું? વિભૂતિયોગ એનો જવાબ આપે છે કે દિવ્યદષ્ટિ પ્રાપ્ત થતા સુધી, અને વિશ્વનારૂપમા ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થતા સુધી, જગતમા પરમેશ્વરની વિભૂતિ જોવી અને તેનું જ્ઞાન કરડ.

જ્યાં વિશેષ ઔશ્વર્ય પ્રકટ થાય છે, જ્યાં વિશેષ અધિક શોભા દેખાય છે અને જ્યાં વિશેષ પ્રભાવ અનુભવાય છે, તે ઇશ્વરની વિભૂતિ છે એ વિભૂતિની પૂજા કરવાથી પરમેશ્વરી પૂજા થાય છે.

અશુભનું શીકૃપણને એમની નિભૂતિઓનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવા વિનવે છે, એટલે શ્રીકૃપણ અશુભને કહે છે

અહમતામ્ના ગુડકિશ સર્વભૂતાસયરિથત, ।

અહમદિશ્વ મધ્ય ચ ભૂતાનામન્ત એવ ચ ॥૨૦॥

“હે ગુડકિશ ! હું સર્વ વ્યાપક છું, સર્વ ભૂતોને એક થવાનું સ્થાન છું અને અચલ છું તેમજ હું જ સર્વ ભૂતોનું જન્મ કારણ છું રિથતિકારણ છું અને લઘરથાત છું.”

‘હું વાસુદેવ, સર્વના આત્મારૂપ છું અર્થાત સર્વ વ્યાપક છું એમ જાણને એકત્ર થવાના સ્થાનશૂન સરોવર જળાશય કહેવાય છે તેમ હું સર્વ ભૂતોને એકત્ર થવાના સ્થાનશૂન-સર્વ ભૂતાશય કહેવાઉં છું અર્થાત હું સર્વને એક થવાનું સ્થાન છું વળી હું જ સર્વ ભૂતોનું આદિ જન્મકારણ છું મધ્ય રિથતિકારણ છું અને અતલથ સ્થાન છું’ અર્થાત સર્વ ક્ષણાંશ મારામાં જ રહેતું છે હું સર્વ ભૂતોના અત કરણમા રહેતો છું અને તે સ્થળે જ નિત્યધ્યાન કરવા યોગ્ય છું હું જ આ સર્વ જગતમા એક અસથી વ્યાપ્ત થઇને રહેતો છું.’

ભગવાન કહે છે મારામાથી જ સર્વ લાવે પ્રકટ થાય છે શુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસમોહ, ક્ષમા, સત્ય, દમ, શમ, સુખ દુઃખ, ઉત્પતિ, વિનાશ, બધ, નિર્જયતા, અદિસા, સમતા, સતોષ તપ, માન વશ, અપવશ, દડ, નીતિ, મોન તેજ, જય, વ્યવસાય, સત્વ વાદવિવાદ, અધ્યાત્મવિદ્યા પૌરશ, શૂન તથા કામ અને ભુદા ભુદા સર્વ સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ ભાવ મારામાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એવું જાણીને તે સર્વ મને સ્વાધીન કરવા બેઠએ, કારણ કે તેઓ બધા મારે વશ છે પરંતુ હું તેમને વશ નથી.

દરેક વસ્તુમા ઇશ્વરનો ભાગ છે જ્યાં એ વિજયરૂપે છે ત્યાં તેની વિભૂતિ છે જગતના પદાર્થો અનત છે એટલે ઇશ્વરની વિભૂતિઓ પણ અનત છે જે વિશેષ ઉચ્ચ તત્વજ્ઞાની વિદ્વાન છે જે વિશેષ વીરતાના કર્મ કરે છે તે ઇશ્વરની વિભૂતિઓ છે અશુભ પણ ઇશ્વરની વિભૂતિ મનાય.

આપણે દિવ્યદષ્ટિ ઠેગની ઇશ્વર પ્રાપ્તિ કરી શકીએ છીએ, તેનું માર્ગદર્શન ગીતા આપણને આપે છે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવા હોય તો ગીતાનો આશ્રય લો.

અધ્યાય અગિયારમો

-: વિશ્વરૂપ દર્શન યોગ :-

દશમા અધ્યાયમા પરમેશ્વરની વિભૂતિઓનું જ્ઞાન અને ઉપદેશ આપ્યા બાદ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને પોતાના વિશ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે, એ અત્યંત દુર્લભ છે અને દેવો પણ એ રૂપના દર્શન માટે નિત્ય આકાંક્ષા સેવે છે. વેદના અભ્યાસીઓ, તપશ્ચર્યા કરનારાઓ, દાનદાતાઓ અને યજ્ઞાગાદિ કરનારાઓને પણ એ વિશ્વરૂપનું દર્શન દુર્લભ છે. ભગવાન કહે છે કે ‘અનન્ય અખડ ભક્તિ વડે મારા એ પ્રકારના સ્વરૂપને જાણી શકાય છે, બેદ્ર શકાય છે અને તત્ત્વ વડે તેમા પ્રવેશી શકાય છે. સમગ્ર વિશ્વ પરમેશ્વરનું જ રૂપ છે. રામ પરમેશ્વરની વિભૂતિ છે, અન્ય ધર્મો પરમેશ્વરની મૂર્તિ છે. અર્જુન ભગવાનની વિભૂતિ છે, પાંડવો પરમેશ્વરની મૂર્તિ છે, એમા કોઈ જિન્ના નથી. બધા રૂપોમા એક જ આત્મા રહેલો છે.

વિશ્વરૂપ એ જ જ્ઞાન નૈદિક ધર્મનું મુખ્ય જ્ઞાન છે. નૈદિક ધર્મમાંથી વિશ્વરૂપની આ કલ્પના કઠી નાખનામા આવે તો પતી એ ધર્મના આધારમા કંઈ પણ શેષ રહેતું નથી. આ જ્ઞાનના આધારે જ નૈદિક ધર્મ ફેલાયો છે.

‘સંપૂર્ણ વિશ્વરૂપ મળીને એક જ રૂપ થાય છે.’ એ જ વિશ્વરૂપની કલ્પના છે. આ વિશ્વમા અનંત રૂપ છે, તે વિવિધ પ્રકારના છે. તે બધા મળીને પરમેશ્વરનું જ એક અખડ, અનંત અગુટ વિશ્વરૂપ અને એ વિશ્વના સર્વરૂપો પરમાત્માના રૂપો છે.

વિશ્વરૂપ દર્શન યોગ સમપ્રત્યક્ષ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે

મત્કર્મકૃત-મત્પરમો મહાભક્ત સગર્ભજિતઃ, ।

નિર્દેર સર્વભૂતેષુ ય સમાગતિ પાપાય પાપમા ।

“હોપાણ ! જે પુરુષ મારા માટે જ કર્મ કરનારો છે, મને જ પરમ પ્રાપ્ય માનનારો છે. મારું ભજન કરનારો છે, જે ભોગોનો સગ્ર ડોડે છે અને સર્વ ભૂતો પ્રતિ ભાન ગતિ છે તે પુરુષ મને પામે છે.”

આવી પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાના ભજનને પાત્ર ઉપાયો બતાવ્યા છે. મત્કર્મકૃત પહેલો ઉપાય છે, એ જ કર્મ યોગ છે, એનો અર્થ છે—પરમેશ્વરના કર્મ કરવા, પરમેશ્વરના કર્મોમા સંબંધોનું પરિચાણ, દુર્જનોનો વિનાશ અને ધર્મની સ્થાપનાનો સમાવેશ થાય છે. તેમ જ ઉપરના આ ત્રણ પરમેશ્વરના કાર્યોમા મદદરૂપ થાય તે બધા પરમેશ્વરના કાર્યો છે. આ કાર્યો ઉત્તમમા ઉત્તમ રીતે કરવા એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. મત્પરમ બીજો ઉપાય છે, જે પરમેશ્વરનું શ્રેષ્ઠતા માને છે અને પોતાનું સમગ્ર જીવન પરમેશ્વરને સમર્પિત કરે છે તે ભક્ત સેવાને ધન્ય માને છે. ત્રીજો ઉપાય છે મહાભક્ત જે પરમેશ્વરની સેવા અનન્ય ભાવે કરે છે, તે ભક્ત કૃતકૃત થાય છે. ચોથો ઉપાય છે સગર્ભજિત ભોગોના સગ્ર નહિ કરનારા, ભોગકામના રાખ્યા વગર જે નિષ્કામ કર્મયોગી કર્મ કરે છે તેને ધન્ય છે. પાંચમો ઉપાય સર્વ ભૂતેષુ નિર્દેર છે જે કોઈની સાથે પણ વેર નથી રાખતો તે ભક્ત કૃતકૃત થાય છે. આવો સાધક પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરે છે. પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરવા સમગ્રેલે પૂર્ણ થતું.

ગીતાનું આ જ્ઞાન આપણે જીવનના ઉતારીએ અને તે અનુસાર આચરણ કરીએ તો આપણું જ્ઞાન ધન્ય બને એમા કોઈ સંશય નથી, માટે ગીતા વાંચો, વિચારો મનન કરો અને જીવનમા ઉતારો.

અધ્યાય બારમો

-: ભક્તિ યોગ :-

અમારમા અધ્યાયમા પરમેશ્વરના વિશ્વરૂપનું દર્શન કર્યા પછી એ સ્વરૂપની કદાચ રીતે સેવા કરવી એ પ્રશ્ન ઉઠે છે અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે “કેણે એક સચ્ચિદાનંદના પાસકા કે નિયંત્રિતાના પાસકા” ? કેવો સચ્ચિદાનંદના પાસકા પ્રભુને એ છે એ ભગવાન પોતે અર્જુનને કહે છે “એકો નિત્ય આરામ મન બેઠી, આરામ પરાયણ થઈ, પરમ શ્રદ્ધાથી મને ઉપાસે છે, તેમને હું એક યોગી ગણુ છું” મનનું અને શબ્દનું સંપૂર્ણ સમર્પણ કરનાર ભક્ત પ્રભુને ગમે છે આનો અર્થ એ નથી કે નિયંત્રિતાના પાસકા પ્રભુને ગમતો નથી પ્રભુનો પ્રેમ તો બંને પ્રકારના ભક્તો પર સર્વોત્તમ હોય છે સચ્ચિદાનંદના ભક્તોનો માર્ગ સહેલો છે નિયંત્રિતાના ભક્તોનો માર્ગ અઘરો છે નિયંત્રિતાના ભક્તોને એક પછી બીજા ભગવાન મનાવી લેતા નથી ધરમા સ્ત્રીને માટે પુરુષ અને પુરુષને માટે સ્ત્રી, માતાને માટે પુત્ર અને પુત્રને માટે માતા પિતા સાચો શિક્ષક, જનહિત ક્ષતી લોકો, રાષ્ટ્રહિતકારી કાર્યમાં પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરનાર, ઇશ્વરના સચ્ચિદાનંદ રૂપે છે વિશ્વરૂપ પરમાત્માનું સચ્ચિદાનંદ રૂપ છે એ સચ્ચિદાનંદ રૂપી સેવા નિશ્ચય સેવા છે પરમાત્માની સચ્ચિદાનંદ રૂપની ભક્તિને આપણે સચ્ચિદાનંદ ભક્તિ કહીએ છીએ પરમેશ્વરની નિયંત્રિતા ઉપાસના કરનાર ભક્તને ઇશ્વર પ્રાપ્તિ માટે ખૂબ જ કષ્ટ વેડું પડે છે ભગવાને તો કહ્યું છે “એ સાધકો સર્વે સમ શુદ્ધિ રાખે છે અને હૃદય મનનું હિત કરવામાં તત્પર રહે છે, તે સાધકોને પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય છે

ઇશ્વરમા તત્પરતા, ઇશ્વર સાથે અનન્યતા અને ઇશ્વરને સર્વે કાર્યોનું સમર્પણ એ મનુષ્યના ઉદ્ધારનો માર્ગ છે એટલે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને કહ્યું

મયેવ મન આધરત્વ મયિ શુદ્ધિ નિવેશય, ।

નિવસિષ્યસિ મયેવ અતઃ કૃપ્વં ન સયમ ॥૮૧॥

“મારામાં જ મન લગાડ, મારામાં શુદ્ધિને સ્થિર કર, એમ કરવાથી તું મારામાં જ નિવાસ કરીશ, એ બાબતમાં કદાચ સંદેહ નથી”

માનસમાજની સંપૂર્ણ ઉન્નતિનો માર્ગ આત્મસમર્પણ દ્વારા ‘અનન્ય યોગ’ કરવાનો છે બધા યોગોમાં ‘અનન્ય યોગ’ એક છે આ યોગ એકદમ સાધ્ય ન થઈ શકતો હોય તો ધીરે ધીરે અભ્યાસ કરનારની સાધ્ય થઈ શકે છે આપણે નિયમપૂર્વક એનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ આપણા સર્વે કર્મો પરમેશ્વરને સમર્પણ કરવા જોઈએ આપણે આપણું કર્મ કરવાનું છે પણ કર્મ ફળનો ભાગ કરાવો છે આમ કરવાથી આપણામાં સયમ આવે છે અને આપણે શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ

નિયમ નિરબદ્ધ કાર અને અનિર્દેશ, સમ વિનિર્ગતા, ધીરવિસયમ, સમપ્રિદ્ય અથવા સમશુદ્ધિ વગેરે માનવ મનમાં સ્થિર થાય તો માનવ ઉન્નતિ કરી શકે છે અને અનન્ય યોગ ભાવથી પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે

આપણે નિયમ પૂર્વક એનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અપણા સર્વે કર્મો પરમેશ્વરને સમર્પણ કરવા જોઈએ આપણે આપણું કર્મ કરવાનું છે પણ કર્મ ફળનો ભાગ કરવાનો છે આમ કરવાથી આપણામાં સયમ આવે છે અને આપણે શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ

અધ્યાય તેરમો

—: ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ-વિભાગ યોગ :—

જાગ્રમા અધ્નાચમા શ્રદ્ધાથી ભગવાને અભ્યુર્નને ભક્તિયોગનું જ્ઞાન આપ્યું. સાચી ભક્તિ અને સાચા ભક્તની મહત્તા સમજાવી હવે ક્ષેત્ર તેમ જ ક્ષેત્રજ્ઞ યોગનું જ્ઞાન આ અધ્યાયમા આપે છે. અહિં ક્ષેત્રાક્ષરનું, દેહ અને આ માનું, જડ અને ચેતનનું, અનાત્મા અને આત્માનું પૃથક્કરણ કરી ઉચ્ચતમ તત્વતાનું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અભ્યુર્નને સમજાવે છે.

ભગવાને કહ્યું કે આ શરીર ક્ષેત્ર છે અને જે એ ક્ષેત્રને જાણે છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ છે. આ ક્ષેત્રમા જેવા બીજા વાવવામા આવે છે, તેવાજ રૂઢ સાધકને મળે છે એ નક્કીજ છે. સાધકના પુરુષાર્થ ઉપરજ એની સિદ્ધિ અવધનિ છે. શરીરરૂપી ક્ષેત્રમાથી બધા વિકારો કાઢી નાખી આપણે ઉત્તમ બનનાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેમ એલીમા ઉદભવેના બગાડોને ખેડત દૂર કરે છે, તેમ આપણે બધા વિકારો દૂર કરવા હઠ્ઠ મેશ જાણત રહેવું જોઈએ. એટલા માટે ભગવાને અભ્યુર્નને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો અને કહ્યું કે ‘મધુ વાસુદેવ છે’ વિશ્વનું બધું રૂપ ઇશ્વરનું જ છે. તેથી હું તેનાથી અભિન્ન છું.

જ્ઞાની પુરુષ અહિં ચક્ર વૃત્તિવાળો, અમાતી, દભરહિત સરળ સ્વભાવનો, સહનશીલ અને ક્ષમાશીલ, સહચરુતી સેના કરનાર પવિત્ર મનનો, સ્થિર ચિત્તવાળો સવર્ણ, ભોગોનો ત્યાગ કરનાર નિરભિમાની, બ્રહ્મ-ચાધિદુષ્કર્મ-દોષોન પરેનેથી જોવાનાળો, અનાસકત, સમદષ્ટિ, સમચિત્ત, અનન્ય યોગી, વિશ્વરૂપ પરમાત્માની ભક્તિ કરવાનાળો, આત્મ પરીક્ષણ કરવાવાળો, અધ્યાત્મજ્ઞાનમા નિત્ય રૂચિ રાખવાવાળો, તત્વોનું યથાયોગ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર જીત માત્રનું હિત સાધનાર હોય છે.

એટલે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અભ્યુર્નને કહે છે

અહિં તથા જૂતાનામચર ચરમેવ ચ, ।

સદ્ધર્મત્વાતદવિગ્રેષ્ઠ દૂરથ ચાન્તિકે ચ તત્ ॥૧૫॥

‘તે પરબ્રહ્મ સર્વ જુતોની બહાર છે, તેમ અદર પશ્ય છે તે અમર છે તેમ ચર પશ્ય છે તે સદ્ધર્મ હોવાથી અવિગ્રેષ્ઠ (જાણીને અશક) છે અને તે દૂર રહેન છે તેમ પામે પશ્ય રહેત છે.’ આ શ્લોકમા એમ પ્રતિપાદન કરવામા આ યુ છે કે બ્રહ્મ અજ્ઞાની માટે બહુ જ દૂર છે પણ જ્ઞાની માટે અત્યંત પામે છે.

સોળ વિકારોમા તથા આઠ પ્રકૃતિઓમા જેવ બ્રહ્મનો સંગઠ જ રહેલો છે અને ચરાચર જીવોનો તેમા જેવ-બ્રહ્મ ભાવ જ છે. જેવ બ્રહ્મ સદ્ધર્મ છે અને દુર્ભ છે એટલે તે દુષ્કર્મી જાણી શકાય તેવો છે. દાખલા તરીકે જ્વસુદના પુષ્પની સાથે સપઘડાગા રક્ષાત્રીક મચિની યોગાશ તદ્દન સમીપમા હોવા છતા જેમ તે પુષ્પની રતાશને લીધે ઠંડાઈ જાય છે તેમ અસંગ એવા જીવ (પરમાત્મા) નિત્ય અપરાધી છે છતા ઉપાધિયુક્ત હોવાને લીધે સ્પષ્ટતાથી ગ્રહણ કરી શકતા નથી અને તેથી જ મૂઠ પુરો તે પરમાત્માને ઉપાધીના ધર્મોથી ગ્રહણ કરે છે, પશ્ય વિદ્વાન તો જ્ઞાન વડે ઉપાધીનો લય કરી નાખીને સુષ્ટી તે જાણી શકે છે. આમ જ્ઞાની પુરુષો માટે જેવ-બ્રહ્મ મચીપ જ છે એ તો બિબ્બના પ્રદેશમા જ પ્રતિબીબ્બને જુએ છે. આત્મરૂપ જ્ઞાન ચતુ વડે વિકાસ સમગ્ર બ્રહ્મને જુએ છે, જાણે છે અને અતે મોક્ષ પામે છે.

દિવ્યચતુની પ્રાપ્તિ માટે ગીતાનું અધ્યયન અનિવાર્ય છે.

M/s EASTERN PAPER MILLS LTD.

Paper Mill Machinery Manufacturers

2 DAKSHINDARI ROAD

CALCUTTA 700048

અધ્યાય ચૌદમો

—: ત્રિગુણ વિભાગ યોગ :—

તેરમાં અધ્યાયમાં લગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સમગ્રાચ્યું કે જ્યોત્સના ગાન દ્રષ્ટિયા ક્ષત્ર અને ક્ષત્રગાન બેદને તથા આકાશ આદિ સર્વ જૂતોનાં ઉપાદાન કારણુજૂત એવી ત્રિગુણત્મક અવિદ્યાના સમૂળના નાશને બળે છે તેઓ મોક્ષને પામે છે. હવે લગવાન અર્જુનને જૂત પ્રકૃતિ એટલે શું ? તેને કોના આશય છે ? કોના આશયથી તે જુતોને ઉત્પન્ન કરે છે ? કેવી રીતે તે સર્વને બંધનકર્તા થઈ પડે છે ? તથા કેવી રીતે તેમાંથી મોક્ષ થાય છે ? આ બાબતોનો ઉપદેશ આપે છે. સત્વ, રજઃ અને તમ એમ ત્રિગુણોનું વર્ણન, તેમને દૂર કરવાના ઉપાય અને ગુણાતીત અવસ્થાનું વર્ણન લગવાને આ અધ્યાયમાં કયું છે, અને તેનું જ્ઞાન પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે તેમજ નરને નારાયણ બનાવનારું છે. એમ સમજાવ્યું છે.

રજઃ એટલે સામર્થ્ય, પરમાત્માની આદિ શક્તિ જ રજઃ શક્તિ છે પરમાત્માનાં બીજને 'એ રજઃ પોતામાં ધારણ કરે છે. આ એના શુભ સંયોગથી પૂત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, આ બીજરૂપે પરમાત્મા શક્તિ આપણમાં છે.

આદિ શક્તિમાં ત્રણ ગુણ છે. સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ. આ ત્રણે ગુણો દેહ ધારીને બંધનમાં નાખે છે. એમના પાશમાંથી છૂટવું એ જ પુરુષાર્થ છે અને એનું નામ જ મુક્તિ છે.

આ ત્રણે ગુણો ઉપર સંપૂર્ણ વિન્યય મેળવી ચુક્ત બનેલો પુરુષ ત્રિગુણાતીત બને છે. એટલે અર્જુનને ઉપદેશ આપતાં શ્રીકૃષ્ણ લગવાન કહે છે :

માં અ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।

સ ગુણાન્ સમતીતૃતાન્બ્રહ્મભૂષાય કલ્પતે ॥૨૬॥

“જે પુરુષ અવ્યભિચારી-એકનિષ્ઠ-ભક્તિયોગથી માર્ સેવન કરે છે તે પુરુષ આ ત્રણેય ગુણોને ઉત્તમ પ્રકારે છતી બ્રહ્મરૂપ થવાને માટે યોગ્ય થાય છે.”

જે અનન્ય ભક્તિ વડે પરમેશ્વરની સેવા કરે છે તે આ ગુણોનો નાશ કરી શકે છે, આત્મગ વધીને બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે સ્થિર, શાંત, સમદ્રષ્ટિવાળો બને છે. આવી સિદ્ધ સ્થિતિમાં સત્ત્વથી ચનારો પ્રકાશ અને જ્ઞાન, રજોગુણથી ચનારાં લોભ અને કર્મ તથા તમો ગુણથી ચનારો પ્રમાદ અને મોહને તે જુએ છે. એમાંથી ડાહ તેની પાસે આવે તો તેનો દોષ કરતો નથી તેમ તેની સાથે પ્યાર પણ કરતો નથી. દરેક સ્થિતિમાં એ તટસ્થભાવ તેમજ અનન્યભાવ અનુભવે છે. તદ્દન સ્વસ્થ રહે છે. પવિત્રની જમ ગમે તેના વેગો સામે એ સ્થિર જ રહે છે.

અનન્ય ભાવથી ઈશ્વર ભક્તિ કરનાર પણ ઈશ્વરભાવવાળો થાય છે. અનુકૂળ કે વિપરીત પરિસ્થિતિમાં એની મનોવૃત્તિ સ્થિર જ રહે છે. આવો ગુણાતીત પુરુષ પ્રભુ પ્રાપ્તિ કરે છે.

આના ગુણાતીત બનવા માટે ંના અપણુને પ્રેરણાના પિયુષ પાવ છે.

— પુરુષોત્તમ યોગ :—

સૌંદર્યમાં અધ્યાયમાં ત્રિશુભ વિભાગ યોગનો ઉપદેશ આપ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને પુરુષોત્તમ યોગનો બોધ આપે છે. પ્રભુ કહે છે “તારે ધ્યેય પુરુષોત્તમ થવાનું રાખ” આ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા માટે માર્ગમાં જે ત્રિશુભો આવે, છે એને દૂર કરવા માટે જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિથી ઉપાસના કરવા માટે ભગવાન અર્જુનને ઉપદેશ આપે છે. તેજસ્વિતા, જ્ઞાનમયતા અને વ્યાપકતા વિશે તેમજ જીવ અને શિવની એકતા વિશે ભગવાન અર્જુનને સમજાવ્યું આપે છે. આમ આ અધ્યાય શાસ્ત્રરૂપ છે.

ઉત્તમોત્તમ પુરુષ તે પુરુષોત્તમ કહેવાય તેમજ ક્ષર અને અક્ષર બન્ને એ પુરુષોત્તમમાં એક રસ થયેલા છે પુરુષોત્તમમાં પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ આકાશ, મન બુદ્ધિ, અહંકાર અને જીવ તત્ત્વનું મિશ્રન છે. પુરુષોત્તમનાં વિશ્વ શરીરમાં સંસારનાં સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીર સમાયેલાં છે એમાં કોઈ સિન્નતા નથી. આપણું શરીર વિશ્વ શરીરનું અંશ છે; ઇશ્વર જ સર્વ વ્યાપક છે. ઇશ્વરજ્ઞ આ સંસારનો પરમ આધાર છે. આપણો આત્મા એ વિરાટ વિશ્વાત્માનોજ અંશ છે. જન્મમૃત્યુ કે મૃત્યુથી આ વિશ્વાત્માની રચિતિમાં કંઈ ફેર પડતો નથી. જેમ પરમાત્મા અનાદિ, અનંત અને અવિનાશી છે, તેમ વિશ્વરૂપ-સંસારવૃક્ષ જેને અશ્વત્થ વૃક્ષ કહે છે અને જેનાં મૂળ ઉપર છે શાખાઓ નીચેની તરફ છે તે અનાદિ, અનંત અને અવિનાશી છે. ભૈરાવ્યરૂપી શક્તિથી આ વિશ્વિન અશ્વત્થ વૃક્ષને છેલ્લાનું છે. સંયમથી બંધનોને તોડવાના છે. આમ કરનાર પરમ પદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એટલે જ તે ભગવાને કહ્યું છે કે મન જ મનુષ્યોનાં બંધન અને મોક્ષનું કારણ છે. મનોહરિત્તે કાશ્યમાં રાખવાથી સ્થિરતા આવે છે. જે અસિમાનરહિત, મોહરહિત, અનાસકત, આત્મનિષ્ઠ ભોગવાસનારહિત દ્રવ્ય, ભાવથી દૂર અને જ્ઞાની છે તેને અવિનાશી પદ પ્રાપ્ત થાય છે.

એટલે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે :

યત-નો યોગિનશ્ચૈનં પરમત્તાત્મન્યવસ્થિતમ્, ।

યત તોડપ્યકૃતાત્મનો નૈનં પરમત્પમેતસઃ ૧૧ ॥

“પ્રપત્ન કરનાર યોગીઓ પોતાનામાં (સુદ્ધિમાં) રહેલા આત્માને જુએ છે, પરંતુ જે વિચારહીન અને શાસ્ત્ર સંસ્કાર રહિત હોય છે, તે પ્રપત્ન કરે, તો પણ આત્માને જોઈ શકતા નથી.

જીવ એ ઇશ્વરનો અંશ છે. દરેક શરીરમાં એ વિદ્યમાન છે. સર્વ ઇન્દ્રીઓને જેથી પોતાની પામે રાખે છે. શરીર દ્વારા કરતી વખતે જીવ ઇન્દ્રીઓને પોતાની સાથે લાવે છે અને શરીર છોડતી વખતે પોતાની સાથે લઈ જાય છે.

જીવ અંશ છે, માટે એને અશક્તિ એટલે પરમાત્માને આત્મ સમર્પણ કરવું જોઈએ. અંશની ઇતિ કર્યાંથી, તત્પરનાથી અને અનન્યભાવે અશક્તિ મેળા કરવાથી યર્થ જાય છે. તે સિવાય બીજા કોઈ ઉપાય નથી. અંશજીવ છે અને વિશ્વાત્મા પુરુષોત્તમ છે. વિશ્વાત્માનો અંશ જીવ-પુરુષ છે એ જીવનો પુરુષોત્તમ સાથે અંબક અને અનન્ય યોગ છે. એનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને એ યોગનો અનુભવ કરવો, એ મનુષ્યની પૂર્ણતા માટે ખાસ જરૂરી બાબત છે.

ગીતામાતાના આ આરા અવૌષ્ઠી બોધને ગ્રહણ કરવા માટે આપણે બાળકરૂપ બની, જીવસાથી એના બોળામાં-એમી-એના-જાનને સમજી, પચાવી, આચરણમાં ઉતારી જીવને ધન્ય કરવાનું છે.

—: દેવાસુર સંપદ્ધિભાગ યોગ :—

પંદરમા અધ્યાયમાં પુરુષોત્તમ યોગનું જ્ઞાન આપ્યા બાદ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને ઉપદેશ છે કે પુરુષોત્તમ બનવા માટે દૈવી સંપત્તિ જીવનમાં સાધવી અને સમાગ્રમાં તેનો પ્રચાર કરવો એ પહેલું ખમીયું છે. આમુર્તિ સંપત્તિ સામે યુદ્ધ કરી તેનો વિનાશ કરવા માટે સામ્રોનો અભ્યાસ, સ્વાધ્યાય જરૂરી છે તે આ અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને સમજાવે છે.

દૈવી સંપત્તિવાળા પુરુષને કોઇ બંધન હોતું નથી. આસુરી સંપત્તિવાળાને અનેક બંધનો હોય છે. દૈવી સંપત્તિવાળો મોક્ષનો અધિકારી છે. આસુરી સંપત્તિવાળાનું અધઃપતન થાય છે. દૈવી સંપત્તિવાળામાં અનેક સદ્ગુણો હોય છે જેવા કે નિર્મયતા, પવિત્રતા, જ્ઞાનમાં રશ્મિ, ચેત્સાબ્યાસમાં તત્ત્વરતા, દાન આપવાની ઇચ્છા, હૃદય દબન કરવાની દક્ષતા, આત્મસમર્પણરૂપી યત્ન કરવાની અભિલાષા, આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની તમન્ના, સદ્વિશ્વતા, આનંદી સ્વભાવ, અહિંસા સત્ય-પાલન, ક્રોધ ન કરવો, કર્મફળનો ત્યાગ, સંનિરસભાવ, નિંદા ન કરવી, ભૂત દયા, નિર્જીવીપણું, મનની કોમળતા, કુકર્મ કરવામાં લગ્ન, રિયરતા, તેજરિયતા, ક્ષમા, ધૈર્ય, શુદ્ધતા, કોઈનો દ્રોહ નહિ કરવો અને ધમકા ન કરવો વગેરે.

આસુરી વૃત્તિવાળાઓમાં અનેક દુષ્ટિઓ હોય છે, જેવા કે કર્તૃત્વાકત્વનો વિચાર ન હોવો, અપ્રમિત વ્યવહાર, સદાચાર તેમજ સત્યપાલનનો અભાવ, નાસ્તિકતા, પોતાના ઉપભોગ માટે આ જગત છે એવી માન્યતા, પોતાના ભોગ વધારવા માટે કૂર કર્મો કરવા, જગતનો સંહાર કરીને પણ પોતાના ભોગ વધારવા, દંભ માન અને મદ્યુકત ઘટ્ટને ભોગ વધારવાના કામમાં તટ્પરી રહેવું, મોહથી અશુદ્ધ ને શુદ્ધ માનવું, અશુદ્ધ મતોનું પાલન કરવું, ચિંતા વગરનારા કર્મો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, કામ ભોગ વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો, નિર્મયતા, ધર્મહીનપણું વગેરે અનેક દુરાચાર, અનાચાર અને અત્યાચાર કરવા; આ બધા નરકના દારો છે.

એટલે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે :

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તત્સમાદેહતત્ત્વં ત્યજેત્ ॥૨૧॥

“કામ, ક્રોધ તથા લોભ એ ત્રણ નરકનાં દાર છે, તેમાં પ્રવેશ કરવાથી આત્માનું અધઃપતન થાય છે, માટે એ ત્રણેયનો ત્યાગ કરવો.”

પોતાના ક્રિયનું આચરણ કરનાર પરમ ઉચ્ચ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને જેઓ શાસ્ત્રોનો આદેશ છોડીને સ્વચ્છંદી વર્તન કરે છે તેમને સિદ્ધિ, સુખ તથા ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થતાં નથી. કર્તૃત્વ અને કર્તૃત્વનો નિર્ણય શાસ્ત્રવચનો વડે થઈ શકે છે, તેથી શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરવા જોઈએ.

ભગવાને અહિં સંયમપૂર્વક વર્તવાની વાત કરી છે, કાલે તેમ બેકામ વર્તવું ન જોઈએ એમ કહ્યું છે. આસુરી સંપત્તિનો ત્યાગ કરીને, દૈવી સંપત્તિને જીવનમાં ઉતારીને પોતાના ક્રિયનું કાયમ આપણે કરીએ તો આપણો ઉદાર નિશ્ચિત છે.

M/s. T. G. DUTTA & Sons

PAPER MERCHANTS

F-23/24, RADHA BAZAR, STREET,

CALCUTTA-700001

Gram. "CARTRIDGE"

Ph. : Office : 22-1445

Resd. : 47-9238

અધ્યાય સત્તરમો

—: શ્રદ્ધાત્રયવિભાગ યોગ :-

સોળમાં અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ઉપદેશ આપતા કહ્યું કે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે કર્મ કરવાથી માણસની ઉન્નતિ થાય છે. હવે અહિં આપણી નિત્યક્રિયાઓ કઇ રીતે કરવી તે બાબત સમજાવતાં સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાથી તે કરવી જોઇએ એમ કહે છે. સાત્ત્વિક શ્રદ્ધા નિર્માણ કરવા માટે સાત્ત્વિક આહાર, યત્ન, તપ અને દાન કરવા જોઇએ અને એના પ્રભાવથી જે શક્તિઓ આવે, જે સામર્થ્ય આવે તે પ્રભુને અર્પણ કરવા જોઇએ એમ કહે છે, અને આતે આ અધ્યાયમાં એ તત્સત્ નો ગૂઢ અર્થ બતાવે છે. અર્જુન ભગવાનને પ્રેમ પુછે છે કે કેટલાક લોકો સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી પોતાનું કર્મ કરે છે તેા તેમની નિષ્ઠા કવી સમજવી જોઇએ ? જવાબમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે, મનુષ્યની શ્રદ્ધાનાં ત્રણ પ્રકાર છે. સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ. મનની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિનું નામ શ્રદ્ધા. જેની જેમી શ્રદ્ધા તેવો જ તે થાય છે. જે સાત્ત્વિક પ્રવૃત્તિનાં હોય છે તે દેવોની ઉપાસના કરે છે, રાજસ પ્રવૃત્તિવાળા યજ્ઞ-રાક્ષસોની પુજા કરે છે, તેમાં ગુણી પ્રવૃત્તિવાળાઓ ભૂત-પ્રેત-પિશાચોની ભક્તિ કરે છે. પોતાની પ્રવૃત્તિથી વિરદ્ કોઇ કંઇ કરી શકતું નથી.

જેની જેમી પ્રવૃત્તિ હોય છે તેને તેવું જ અન્ન પસંદ હોય છે. યત્ન, દાન અને તપ પણ પ્રવૃત્તિને જ અનુસરતા હોય છે. સાત્ત્વિક લોકો આયુષ્ય, શરીર યજ્ઞ, શરીરનું સત્ત્વ, આરોગ્ય, સુખ અને પ્રસન્નતા વધારે એવા સાત્ત્વિક, સ્તિમ્મ અન્નનું સેવન કરે છે રાજસ લોકો કદુ, તીખા ખાટા, ઉષ્ણ, દાહકારક અન્ન પસંદ કરે છે અને તામસ લોકો વાસી, એંદાં, અપવિત્ર, નીરસ, દુર્ગંધયુક્ત અન્નનું સેવન કરે છે.

શાસ્ત્ર વિધિ પ્રમાણે કરવામાં આવેલો યત્ન સાત્ત્વિક કહેવાય, દંભથી કરવામાં આવેલો યત્ન રાજસ અને શ્રદ્ધા વગર શાસ્ત્રવિધિ વિરદ્ કરવામાં આવેલો યત્ન તામસ યત્ન કહેવાય. તપમાં પણ ત્રણ પ્રકાર છે, શારિરીક તપ, વાચિક તપ અને માનસિક તપ. કૃષ્ણ ભોગોની આસક્તિવિના સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી આ ત્રણ પ્રકારના તપને સાત્ત્વિક તપ કહેવાય. માન, પ્રતિષ્ઠા માટે દંભથી કરવામાં આવતા તપને રાજસ તપ કહેવાય, અને દુરાપ્રકૃતિ પોતે કષ્ટ સહન કરી અને બીજાને કષ્ટ આપવા કરવામાં આવેલા તપને તામસ તપ કહેવામાં આવે છે. સાત્ત્વિક તપથી સુખ મળે, રાજસ તપથી સુખનો આભાસ થાય છે જે શાશ્વત નથી, અને તામસ તપથી બધાને દુઃખ જ થાય છે. દાનના પણ ત્રણ પ્રકાર છે. સાત્ત્વિકદાન, રાજસ દાન અને તામસદાન. યોગ્ય પાત્રને કંઇ પણ લાલસા વિના આપવામાં આવેલું દાન સાત્ત્વિક દાન. કૃણ્ણભગની ઇચ્છાથી આપવામાં આવેલું દાન રાજસદાન અને અયોગ્ય પાત્રને આપેલું તામસદાન કહેવાય છે. આપણે જીવનમાં સાત્ત્વિકતા લાવવાથી આપણા ઉદાર થાય છે.

જો તત્સત્ શબ્દો વડે જાણનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે, તપ, યત્ન, કર્મ કે વેદોચ્ચાર કરતી વખતે એમ કહેવામાં આવે છે. નિષ્કામ લાવથી કર્મ કગતી વખતે તત્ કહેવામાં આવે છે. ઉત્તમ કર્મનાં અર્થમાં, શુભ કર્મ કરતી વખતે, યત્ન, તપ, અને દાનમાં એકાગ્ર થવાને સત્ કહેવામાં આવે છે. આ એક સત્ય વસ્તુ છે જેમાં કોઈ પણ કાળમાં ફેરફાર થતો નથી એજ પરમેશ્વરનો, જાણનો નિર્દેશ છે.

એટલે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે :

અશ્રદ્ધા હૃત દત્તં તપસ્તમઃ કૃતં ચ વત્ ૧

અસદિત્યુત્પતે પાર્થ ન ચ તત્ત્રૈત્સનો ઇહ. ૧૨૮૮

હે પાર્થ ! અશ્રદ્ધાથી જે યત્ન કરવામાં આવે, દાન દેવામાં આવે, તપ કરવામાં આવે તેના નિર્દેશ, અસત્ શબ્દથી કરવામાં આવે છે તે મરી ગયા પછી કે આ લોકમાં પણ સફળતા આપનાર હોતું નથી, હિતકારક હોતું નથી.

—: મોક્ષ સંન્યાસ યોગ :—

સતતગો અધ્યાયનાં અંતમાં લખવાને ક્યું 'અદ્વાયિનાતું કરેલું બધું વ્યર્થ છે.' અર્જુનને સંન્યાસ અને ત્યાગનું રહસ્ય સમજાવતાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે પોતાના ભોગવિલાસ વધારવા માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ સંન્યાસ અને સંપૂર્ણ કર્મોના ફળનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ ત્યાગ છે. યજ્ઞ, દાન અને તપશ્ચી કર્મ દરેક મનુષ્યે કરવા જોઈએ. જે કરવાથી મનુષ્ય પવિત્ર બને છે.

જે કર્મ નિષ્કામભાવથી રાગ-દ્વેષ રહિત થઈ કરવામાં આવે છે તે સાત્વિક કર્મ છે. જે ભોગ વૃદ્ધિ માટે અહંકારથી કરવામાં આવે છે તે રાજસ કર્મ છે. પરિણામનાં વિચાર વગર અસાધ્ય અથવા મોહથી જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે તામસ કર્મ છે. તે જ પ્રમાણે કર્તાઓના પશુ ત્રણ વિભાગ છે. ધર્મક અને ભોગાસકિતરહિત, ઉત્સાહયુક્ત, દંદોની બાળતમાં સમભાવ રાખનાર કર્તા સાત્વિક છે. જે ભોગી કર્મ ફળની ઇચ્છાવાળો, લોભી, હિંસારી, અશુદ્ધ, હર્ષ-શોક કરનાર છે તે રાજસકર્તા છે અને પ્રમાદી, આગસુ, સુસ્ત કર્તા તામસ કર્તા છે. ધૃતિ એટલે મારણ કરવાની શક્તિના પશુ ત્રણ પ્રકારો છે. સમયુદ્ધિથી ઇન્દ્રિય શક્તિને ધારણ કરવાનું નામ સાત્વિક ધૃતિ છે. ફળ ભોગની ઇચ્છાથી ધર્મીય કામો ધારણ કરવાનું નામ રાજસધૃતિ છે અને નિદ્રા, ભય, શોકાદિને છોડે નહિ તેનું નામ તામસ ધૃતિ છે. સ્વર્ગમાં કે પૃથ્વીમાં એવી એક પણ વસ્તુ નથી જેમાં આ ત્રણમાંથી ગમે તે એક ભાવ ન હેય.

આર વર્ણોના કર્મો પશુ સત્ય, રજ, તમશ્વ પ્રકૃતિ અનુસાર સ્વભાવિક જ છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતપોતાનું કર્મ તત્પરતાથી કરી, પોતાનું જીવન ઇશ્વરાર્પણ કરે છે તે મોક્ષપદ મેળવે છે. જે આસકિત રહિત, સંયમી અને નિર્મોલ છે તેજ સંન્યાસ દ્વારા નિષ્કર્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. લખવાને ક્યું છે કે જે મારો આશ્રય લઇને સદા સર્વ કર્મો કરતો રહે છે તે મારી કૃપાથી શાશ્વત અને અવ્યય પદને મેળવે છે. આજે અંતિમ સિદ્ધિ છે.

લખવાને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે :

સર્વધર્મોન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણું મમ, ।

અહં ત્વાંસર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુભઃ, ॥૧૬॥

“સર્વધર્મોનો ત્યાગ કરી તું મારા એકલાને જ શરણે આવ. હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ;

શોક કર નહિ.”

લખવાને અર્જુનને કહે છે, મારામાં મન લગાડ, મારો ભક્ત બન મને નમસ્કાર કર, એવું કરવાથી તું મને પ્રાપ્ત કરીશ, એ મારી સત્ય પ્રતિજ્ઞા છે. તું મને અત્યંત પ્રિય છે તેથી આ શુભસાન તને કહું છું. આ જ્ઞાનનો પ્રચાર કરનાર મારામાં દેહ ભક્તિ રાખશે તો અવશ્ય તે મને પ્રાપ્ત કરશે. અદ્વાયન, દેશ નૃત્તિ કરનાર જે મનુષ્ય આ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જરૂરે જે કુપ્રજ સહિત પુણ્ય કર્મો કરનાર મનુષ્યોનાને પ્રાપ્ત કરશે. નિતિમાં જ્ઞાનને એકાગ્ર ચિત્તને ધ્યય કરવાથી તમામ પ્રકારનો મોહ દૂર થાય છે.

અર્જુન હવે મોહરહિત, સદેહ રહિત બને છે અને લખવાને કહે છે કે હવે હું આપના વચન પ્રમાણે કરીશ. યુદ્ધ કરવું એ મારો સ્વધર્મ છે અને મારે એ કરવું જોઈએ હું કરીશ.

અતે લખવાને અર્જુનને કહે છે કે “જ્યાં યોગેશ્વર લખવાને કૃષ્ણ સહાયક છે, અને જે પક્ષમાં લડનાર ધનુર્ધર અર્જુન છે, ત્યાં જ યજ્ઞ, શી અને વિજય ચોક્કસ છે.”

ગીતાનાં અષ્ટાધ્યયનો પાંચમા માટે આપણે ગીતા વાંચી જોઈએ, વિચારવી જોઈએ અને એના બોધને જીવનમાં ઉતારી તે પ્રમાણે આચરણ કરવું જોઈએ.

બોધ કથાઓ તથા કેટલાક ચિંતનીય લેખો

ઉપદેશને આવરી લેતી બોધ કથાઓ દ્વારા
ધાર્મિક ગૃહ સહસ્રોને રમુજ પજુ સચોટ શૈલીમાં આહ્વા
રજી કરવામાં આવ્યા છે.

ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપતા પ્રસંગો હૃદયસ્પર્શી
હોઈ વાંચકના આધ્યાત્મિક વિકાસમાં સહાયભૂત બનશે
તેવી અપેક્ષા છે.

સાથે સાથે પુષ્ટિમાર્ગ તથા ભાગવત પુરાણના
ઉલ્લાસાત્મક લેખો સૌને માર્ગદર્શક બને એજ અવશ્યર્થના.

—: સહનશીલતા :—

મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંત તુકારામ મહારાજના પત્ની કંઈક આકરા સ્વભાવના હતાં. સંત તો પોતાની પ્રભુ-ભક્તિમાં મશગુલ રહેતા અને ઘર-ધંધામાં ખાસ ધ્યાન આપતા નહીં. તેમના પત્નીને આ પસંદ નહિ એટલે ઘણીવાર પતિને કટુ વચ્ચે સંભળાવે. પરંતુ સંત તુકારામ તેની વાતને મહત્વ ન આપતા.

એક દિવસ સંત તુકારામ બાજશમાંથી શેરડીના કેટલાક સાંઠા લઈને ઘેર આવી રહ્યા હતા. રસ્તામાં તેને એક પછી એક કેટલાક ગરીબ માણસો મળ્યા. સંત તુકારામ ને કયા આવવાથી એક પછી એક ગરીબ માણસને શેરડીનો સાંઠો આપતા ગયા. ઘેર પહોંચતા સુધીમા તો તેમના હાથમાં શેરડીનો એકજ સાંઠો રહ્યો. રસ્તાના આ શેરડી દાનની તેમના પત્નીને ખબર પડી. તેણે તુકારામ પાસે આવ્યાં એટલે સંતે પોતાના હાથમા રહેલો છેલ્લો સાંઠો પોતાની પત્નીને આપ્યો. પત્નીને પિત્તો ઉછળ્યો અને ક્રોધના આવેશમા એ સાંઠો પતિદેવના પડખામાજ ઝીંક્યો. સાંઠાના બે કટકા થઈ ગયા. તુકારામજીને કેટલું વાગ્યું હશે તેની કલ્પના સહેજે થઈ શકે પરંતુ એ પવિત્ર હૃદયના સંતે હસીને કહ્યું 'શાળાશ, સહધર્મચારિણીનો ખરો ધર્મ' તે સારી રીતે બતાવ્યો. 'મે' તને એક સાંઠો ખાવા માટે આપ્યો પરંતુ તું એકલી તે કેમ ખાઈ શકે ? પતિને આપવા સાંઠું તે તેના બે કટકા કર્યા' આ સાંભળી તેની પત્ની શરમીલી બની ગઈ અને અભિવેદી વર્તન બદલ સંત તુકારામની માફી માગી ખરેખર, સતોના સ્વભાવ આવેજ સહનશીલ હોય છે. દરેક મનુષ્યે જીવન વ્યવહારમાં સાચી સહનશીલતા કેળવવી જોઈએ.

—: સુખ—દુઃખ :—

એક ભાઈ કોઈ કયાળુ સંતના દર્શન કરવા ગયા તેણે વિનયપૂર્વક સંતને નમસ્કાર કર્યા સંતે સહજ ભાવે પૂછ્યું : 'કેમ ભાઈ, સુખી છોને ?' આટલું પૂછતાની સાથે જ પેલા ભાઈ બોલી ઉઠ્યો 'શું કહું ? શુક્રદેવ બહુ દુઃખી છું સંયુક્ત કુટુંબ છે. પાંચ ભાઈઓ છીએ ત્રણ બહેનો છે વૃદ્ધ મા બાપ પણ છે અને બે દિકરા અને છ દિકરીઓ છે ગોંધવારીનો કંઈ પાર નથી. આવક મર્યાદિત છે બહેનોનાં લગ્નની ચિંતા રહે છે બાળકોનું ભણતર મોઢું છે આપ જ અને કોઈ શાંતિનો માર્ગ બતાવો.'

વેલા ક્યાણુ સંતે કટ્ટણાસભર સ્વરે કહ્યું, 'ભાઈ, ખરેખર તારી કથની તો દુઃખ-બારેલી છે. પરંતુ તમે એ વાત ન ભૂલો કે દુઃખ પછી સુખ મળે છે. સુખ અને દુઃખ એ ગાઠના પૈડાંના ચક્ર સમાન છે. પૈડું ફરે અને ચક્રની ઘટમાળ એક પછી એક આવતી જાય, તેમ આ સંસાર રૂપી પૈડાંમાં સુખ અને દુઃખ રૂપી ચક્રો એક પછી એક આવ્યા કરે છે. ઠમળ કાઢવામાં વેલા યાય છે. સુખરૂપી ઠમળ દુઃખરૂપી કાઢવામાં ઉત્પન્ન યાય છે. જીવનમાં સુખની સાથે દુઃખ પણ હોયું જરૂરી છે. જો સંસારમાં દુઃખ ન હોય તો પછી સુખની કશી કિંમત નથી. માટે હે ભાઈ, તમે ધીરજ રાખી આ દુઃખનો સમય પસાર કરો. એક દિવસ જરૂર સુખનો સુરજ ઉગશે,' સંતના પુનિત વચનો સાંભળી વેલા ભાઈને અપૂર્વ શાંતિ થઈ અને સંતને વંદન કરી વિદાય લીધી.

-: જેવી જેની વૃત્તિ :-

એક શહેરમાં બે વેપારીઓ રહેતા હતા. જાને પ્રતિષ્ઠિત અને સમ્માણ હતા તેઓ વેપાર ધંધો કરતા, પૈસાં ટકે સુખી હતા અને આનંદમાં દિવસો પસાર કરતા. આ જાને વેપારીઓમાં ઘણી રીતે સામ્ય હતું. જ્યારે કેટલીક જાણતોમાં તેઓના વિચારોમાં ક્ષિન્નતા પણ હતી.

એકવાર શહેરની ધર્મશાળામાં એક સંત પધાર્યા. પહેલો વેપારી એમના દર્શનને ગયો. યથાશક્તિ ભેટ અર્પણ કરી તેણે પૂછ્યું, 'મહારાજ, મોક્ષને માટે શું ધર છોડવું જ પડે ?' સંતે જવાબ દીધો, તારે ના, જનક રાજાએ રાજ મહલમાં રહીને મોક્ષ મેળવ્યો હતો તે તને ખબર નથી. મોક્ષ માટે ધર છોડીને તારે કયાંય જવાની જરૂર નથી. સંત ના જવાબ થી સંતોષ પામી એ વેપારી ઘર તરફ ચાલી નીકળ્યો.

થોડીવાર બીજો વેપારી સંત પાસે આવ્યો. તેણે પૂછ્યું, 'મહારાજ, મોક્ષ માટે ધર છોડીને અરણ્યમાં જવાની જરૂર ખરી કે ?' સંતે જોવા, 'હાસ્તે, એમ ઘરમાં બેઠે બેઠે સહજમાં મોક્ષ મળી જતો હોય તો શુક્રદેવ વગેરે ધર છોડત જ નહિ'

એકાઠ કલાક પછી જાને વેપારી મળ્યા અને મોક્ષ સંબંધમાં સંતે આપેલી સલાહ અંગે તેઓની વચ્ચે ઝગડો પડ્યો.

બાને ફરીથી સંત પાસે આવ્યા અને એકને એક અને બીજાને બીજી સલાહ આપવાનું કારણ પૂછ્યું.

સંતે ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું કે, જેની જેની વૃત્તિ તેવો તેને માટે માર્ગ અને જેવો જેનો પ્રશ્ન તેવો તેને ઉત્તર આપવામાં આવેલ છે. ઘર છોડવાની જરૂર છે એ પણ ખરું છે....અને ઘર છોડવાની જરૂર નથી એ પણ ખરું છે. ચિત્તેન્દ્રિય જ્યાં વસે છે ત્યાં જ તેનો આશ્રમ અને અરણ્ય છે.

-: સાચો સાધુ :-

માહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં દરિયા કિનારા ઉપર એક નાનું સુંદર ગામ હતું. ત્યાં એક ધનવાન માણસની તળાવડીમાંથી એક માછીમાર માછલી ચોરી જવા નિયમિત આવતો. એક દિવસે તળાવડીના માલિકને ખબર પડી ગઈ. તેણે પોતાના સેવકોને માછલીને બહાર નિકળવાના રસ્તા ઉપર કડક પહેરો બેસાડી લીધો. બાદ મશાલ સળગાવીને ચોરને શોધવા વડીમાં ફર્યા. માછીમારને પણ આ વાતની ખબર પડી ગઈ હતી તેથી તેણે આખા શરીરે રાખોડી લગાવીને સાધુનો વેશ લીધો, અને એક જાડ નીચે શાંતિથી બેસી ગયો. માલિક અને તેના સેવકોએ ચોરને ખૂબ શોધ્યો પણ કોઈનો પત્તો લાગ્યો નહિ. માત્ર શરીરે ભસ્મ લગાવી જાડ નીચે ધ્યાનસ્થ બેઠેલા એક સાધુને જોયો.

બીજે દિવસે સવારે ગામમાં વાત પ્રસરી કે પ્રેમચંદલાઈની વાડીમાં કોઈ મહાત્મા (સાધુ) પધાર્યા છે. લોકો તો દશન કરવાને આવવા લાગ્યા. કોઈ ફૂલ લાવે, કોઈ ફળ લાવે. કોઈ એવા મીઠાઈ લાવે અને મહારાજને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરે. સાધુ પાસે પૈસાનો એક નાનો સરખો ઢગલો થઈ ગયો.

આ જોઈને માછીમાર વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ કેવું અવ્યયન જેવું છે ? હું ખરેખરો (સાચો) સાધુ તો છું જ નહિ, માત્ર મેં વેશ સાધુનો લીધો છે. તો પણ લોકો મારી આટલી સેવા કરે છે. જો હું ખરેખરો સાધુ માઉં તો જરૂર મને હંશર પ્રાપ્તિ થાય.

આમ તેના હૃદયમાં સાચી ભાવના ઉદય પાળી, અને તેણે સાચા સાધુ બનવાનો નિશ્ચય કર્યો.

-: ખંડિત મૂર્તિ :-

ઠલકતાની ઉત્તરે ચારેક માઇલ દૂરના સ્થળે દક્ષિણેશ્વરની વિશાળ જગ્યા આવેલી છે તેમા રાણી રામમળીએ અઢગક ધન ખર્ચા વાવ્ય મંદિર બાધા યુ છે આ મંદિરનો વહિવટ રાણીના જમાઈ મથુરનાથુ કરતા અને પુજારીની કામગીરી ગઢાધાર અને બીજાઓ સંભાળતા

અગાઉ ત્યાં એવો વિવાજ હતો કે માત્ર દર્શનના સમયે જ રાધાગોવિંદની મૂર્તિઓ મંદિરમા રાખવામા આવતી, પણ દર્શનનો સમય વીતી ગયા પછી મૂર્તિઓને ત્યાથી ઉપાડી બીજા જોરડામા મૂકી દેવામા આવતી

એકવાર એક પુજારી શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિને બીજા જોરડામા મૂકવા જતો હતો ત્યારે દરસણ થી પર એનો પગ લપમી જતા મૂર્તિનો પગ ભાળી ગયો આ બનાવથી મંદિરમા ભારે હોહા મચી ગઇ અને જોરડારીથી કાગ કરવા માટે પુજારીને રૂણસદ અપાઈ

ખંડિત મૂર્તિ સળધમા પડિતોએ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે “આ મૂર્તિને ગંગાજીમા પધરાવી દેવી અને તેને બદલે નવી મૂર્તિની સ્થાપના કરવી”

પડિતોનો અભિપ્રાય સાબળી વહિવટકર્તાઓને હુ ખ થયું તેઓ શ્રીકૃષ્ણની ખંડિત મૂર્તિને ગંગાજીમા પધરાવવા માગતા ન હતા આખરે તેઓએ ખંડિત મૂર્તિ સળધમા ગઢાધરનો અભિપ્રાય જાણવા પેરવી કરી

પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતા ગઢાધર જોડવા, ‘રાણી રામમળીના જમાઇનો પગ ભાળે તો તેને બદલે તે બીજો નવો જમાઈ કરે ? શું તેનો પગ સધાય એવા પગલા તે ન લે ? મારા મત પ્રમાણે તો ખંડિત મૂર્તિનો પગ સાધી દેવો અને તેની જ પૂજા કરવાતું ચાલુ રાખવું”

આ ગઢાધર પુજારી પાછળથી પુજારી મટી શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના નામથી સૌના પૂજ્ય બન્યા

-: ધુપ-છાંવ :-

પ્રભાતનો સોનેરી સમય હતો ઉદિત થતા સૂરજના સોનવ કિરણોની આજ્ઞા સર્વત્ર સમકી રહી હતી

M/s ORBIT AGENCY
Printing Contractor & Inter or Decorator
46/17 S N Banerjee Road
Calcutta 700014
Phone 24 0603

M/s PREMIER CHEMICAL COMPANY
190 Manicktolla Main Road
Calcutta 700054
Phone 35 1630

નગરનાં ભવ્ય મહાલય “શીશ મહેલ”ના મનોરમ ઉદ્યાનમાં વૃદ્ધ માળી ગિહારી, છાંટેને પાણી પાઇ રહ્યો હતો. એનાં સુખ પર ગૌરવ હતું, સંતોષ હતો.

મહાલયનાં માલિક લાખોપતિ શેઠ ગિહારીલાલની આ ઠંડુણ, કંગાળ હાલત નિરખી મહાલયની ઉંચી ઉંચી અટારિઓ પર સૂર્યનાં પ્રકાશમાં ચમકતી ભૂતકાલિન ભવ્યતા વ્યંગમાં હસી પડી.

“અરે તારી આ હાલત ! એક સમય હતો, તારા આ મહાલયમાં સુખ-વૈભવની છાંયો ઉઠતી, મેવા-મીઠાઈ ખવાતાં, સંગીતની મધુર રાગિણીઓ વાગતી, નૃત્યનાં નૂપુર રણકતાં, શરાબની પ્યાલીઓ પીવાતી, પણ તેં સદામાં બધું ગુમાવ્યું. અને કાળના વિરાટ પ્રવાહમાં તારૂં કુટુંબ પણ તણાઈ ગયું. આજે આ કપરા દિવસો જોવા કેવળ તું રહ્યો છે.”

ભવ્યતાના આ વ્યંગનો ઉન્નત મસ્તકે, ગૌરવપૂર્વક પ્રત્યુત્તર આપતા ગિહારીએ કહ્યું,
“માનવીનું જીવન એટલે “ધૂપ-છાવ.” તેજ તિમિરની સંતાકુકડી, આજે પ્રકાશ, કાલે અંધકાર.

“જીવન એટલે સુખ-દુઃખની સીડી. કોઈ ચઢે, કોઈ ઉતરે. જે ગુમાવ્યું એનો રંજ શા માટે ? માનવીએ જીવન જીવતાં શીખવું જોઈએ, સંતોષ અને ગૌરવ હોય તો મૂપડી પણ મહેલ બની શકે. આજે ગરીબીમાં પણ હું ખૂબ સુખી છું.”

ભવ્યતાનું મસ્તક શરમથી ઝૂકી ગયું.

-: સંજ્ઞાનંતા :-

ગ્રીસ દેશના જાણીતા દ્રિલસૂક સોફેટીસ. લોકો વચ્ચે જઈને તેઓને સારી સારી વાતો કહેતા હતા. તેમની બોધદાયક વાતો કેટલાક લોકોને તેમજ તેમના વિરોધીઓને બહુ ગમતી નહિ.

તેઓ સોફેટીસનું ઘણીવાર અપમાન કરતાં. એકવાર સોફેટીસ બજાર વચ્ચે લોહી સાથે વાદનિવાદ કરતાં હતાં. આથી તેમનો એક વિરોધી ચિડાઈ ગયો. અને તેણે બધાની વચ્ચે સોફેટીસને જોરથી ધપ્પડ મારી પણ સોફેટીસ તો પહેલાના નેટલીજ સ્વસ્થાથી પોતાની પાત સમજાવી રહ્યા હતા.

વાત પુરી થયા પછી તે પોતાને ઘેર ગયા. હવે આ જનાવની ખગર તેમના એક મિત્રનો પડી એટલે તે સોફ્ટીસને ત્યાં આવ્યો, અતે કહેવા લાગ્યો, “સોફ્ટીસ ! તમે વધારે પડતાં સહનશીલ બની નાઓ છો. આવા લોકોને તો તેજ ધડીએ સીધા ઠેર કરી દેવા જોઈએ જેથી બીજાનાર આપણું નામ લેવા બૂલી જાય”

આ સાંભળી સોફ્ટીસ હસતા હસતા બોલ્યા, “જોશ, ધારે કે કોઈ ગધેડાએ લાત મારી હોય તો હું સામેથી એના જેવું વર્તન કરું એમ તમે ઇચ્છો ખરા ?”

-: જ્ઞાન :-

એક સંત પ્રાતઃ કાળમાં ઉઠીને ગંગાજીમાં સ્નાન કરવા જતા.

પ્રાતઃ કર્મથી પરવારી તેઓ સદૃશ્ય થોડું અધ્યયન કરતા, બપોરે ઔષધિ તરીકે થોડો પ્રસાદ લીધા પછી તેઓ આરામ કરતા.

નગતા પહોરે જાપ-હરિસ્મરણ કરતાં અથવા કે ઇજ્ઞાપ્તિઓ આવ્યા હોય તો તેઓને સદ્બોધ તેમજ આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શન આપતા. આમ તેઓ પ્રભુ પરાયણ રહી આનંદમાં દિવસો પસાર કરતા.

એક સવારે તેઓ પંચદશીના અધ્યયનમાં બેઠા હતા, ત્યારે એક જન મુએ કહ્યું, “મહારાજ, આપના જેવા પૂજ્ય કેટલીએ પહોંચેલા જ્ઞાનીને અથ એવનની કડકુટમા શા માટે પડતું જોઈએ ?”

નજીકમાં પહેલો અળકાટ મારતો પિત્તળનો એક કળસ્યો જતાની સંતે પૂછ્યું, “આ પાત્રને રોજ સારી રીતે સાફ કરવામાં ન આવે તો અને તે જેમ છે તેમ દિવસો સુધી પડતું રહે તો શું પરિણામ આવે ?”

જ્ઞાપ્તિએ જવાબ આપ્યો, “મહારાજ એ રનોટાઇને જાંબુ પડી જાય અને વખત જતાં તેની ઉપર એવો ઘાટ લાગે કે ઘડીકમાં સાફ પણ ન થઈ શકે.”

સંતે કહ્યું, “જ્ઞાનનું પણ આમ જ છે. સ્વાધ્યાય છોડી દઈએ તો જ્ઞાન પણ રનોટાઇને જાંબુ પડી જાય.”

-: સ્વાશ્રયી :-

એક મનુષ્ય ઘોડા ઉપર બેસીને પરગામ જતો હતો. માર્ગમાં ઘોડાને ફટકારવા જતાં તેના હાથમાથી ચાથુક સરકીને જમીન ઉપર પડી ગયો. તરતજ તે મનુષ્યે લગામ ખેંચીને ઘોડાને થંભાવ્યો અને નીચે ઉતરી ચાથુક લઈ લીધો.

આ જોઈ ત્યાંથી પસાર થતા એક વટેમાર્ગીએ તે મનુષ્યને કહ્યું. “ભાઈ, તારે ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતરવાની જરૂર નહીં. અને કહ્યું હોત તો તમારો ચાથુક હું તમને આપી દેત.”

ઘોડેસ્વારે જવાબ લીધો, ‘ભાઈ, આ કાસમાં તમારી મદદ લેવાનો મને શો હક્ક છે ? તમારી મદદ લઈં તેો મારા ઉપર તમારો ઉપકાર ચડે ઇશ્વરની એવી આજ્ઞા છે કે કોઈ આપણા ઉપર જરા જેટલો ઉપકાર કરે તેો આપણે તેનો ગદલો અવશ્ય વાળી દેવો જોઈએ. આપણે વટેમાર્ગી છીએ, આજે મળ્યા, અને પાછા જીવનમાં ન પણ મળીએ એ સંભવિત છે એવા સંજોગોમાં તમારા ઉપકારનો જોજ કાયમ માટે મારા પર રહી જાય. બીજાઓની નાની મોટી જાણતોમા મદદ લેનાર મનુષ્ય તું આત્મ જાળ ઘટતું જાય છે.

જળી નાની મોટી જાણતોમા બીજાની મદદ લેવાની ટેવ પડતાં આપણે દિન પ્રતિ દિન પરાધીન બનતાં જઈએ છીએ.

એક સંસ્કૃત વિદ્વાને કહ્યું છે કે પરાધીન મનુષ્યને સ્વપ્નામાં પણ સુખ મળતું નથી તેથી સ્વાશ્રયી બનવાનું. એટલે કે મારા તમામ કાર્યો હું નીતેજ કરવાનું પ્રસન્ન કરું છું.

-: દાન :-

એકવાર એક લક્ષાધિપતિ શેઠ રાત્રે સૂતા હતા ત્યારે સ્વપ્નામાં લક્ષ્મી દેવી એ તેને કહ્યું, ‘શેઠ ઘણા સમય સુધી હું તારે ઘર રહી, હવે હું જરાબર આજથી સાતમે દિવસે તારા ઘરમાથી વિદાય લઈશ’ આટલું કહેતાં દેવી અંતર્ધ્યાન ધણ ગયાં. સવાર પડતાં શેઠને સ્વપ્નની યાદ આવી. શેઠે વિચાર્યું, ‘આમે સાતમે દિવસે લક્ષ્મી આલી જવાની છે તેો પછી

હું જાતે જ સત્કાર્યોમાં લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કેમ ન કરું ? પણ શેઠશ્રીએ પૌતાનો આ વિચાર અમલમાં મૂક્યો. તેમણે પૌતાની તિબેરીના દ્વાર ખૂલ્લા કરી નાખ્યા ને છૂટે હાથે દાન દેવા લાગ્યા. ગરીબોને અન્ન-વસ્ત્રદાન હઈ તેમની આશિષ મેળવી. સામાજિક સંસ્થાઓ, હોસ્પિટલ, અનાયાશ્રમ, પાંજરાપોળ, ધર્મસ્થાનો આદિ ઘણા સ્થળોએ તેમણે ઉદાર સખાવતો કરી. આવી રીતે સાત દિવસમાં તો શેઠજીએ તિબેરીનું તળિયું સાફ કરી નાખ્યું. ધરાબર સાતમા દિવસ બાદ રાત્રે શેઠજીને સ્વપ્નમાં લક્ષ્મીદેવીના દર્શન થયા. શેઠજીએ કહ્યું, “કેમ માતાજી વિદાય લેવા પધાર્યા ?” લક્ષ્મીજી હસીને બોલ્યા, “નારે શેઠ, આ તો ઉદ્ધું તેં મને જાંધી લીધી. મારા સદ્વ્યયથી તેં મહાન પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું” જેથી મારે અહીં ટકવું જ પડ્યો.” આમ કહી દેવી અદૃશ્ય થઈ ગયાં. શેઠજીની તિબેરી પાછી તર થઈ ગઈ. દાન દેવાથી પુણ્ય જાંધાય છે જેને લીધે લક્ષ્મી વધે છે માટે દરેક મનુષ્યે સુખી થવા યથાશક્તિ દાન દેવું જોઈએ.

-: શ્રેષ્ઠ દાન :-

શેઠ શ્યામ સુંદર નગરના લાળોપતિ શ્રીમંત હતા તેઓ મહાન દાનવીર તરીકે જાણીતા હતા.

મંદિરોમાં આરતી પૂજામાં તેઓ હજારોનું દાન કરતાં હોસ્પિટલો, અનાયાશ્રમોમાં દાતાઓની યાદીમાં તેમનું નામ મોખરે રહેતું. અખબારોમાં તેમની દાનવીરતાના ગુણ ગવાતા.

રામનવમીનો પવિત્ર દિવસ હતો. રામમ દિશમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ છવાઈ ગયો હતો. રૂપીઆ એક હજારનું દાન કરી શેઠ આજે શ્રીરામની આરતી ઉતારવાના હતા. પવિત્ર દિવ્ય અવસર હતો.

હવે ઉલ્લાસ વચ્ચે શેઠે શ્રીરામની આરતી ઉતારી ભક્તજનોમાં શક્તિ દાન વીરતાના ગુણગાન ગવાણું.

અપૂર્વ માનવલીક વચ્ચે એક લિખારી છોકરો શેઠ પાસે આવી કરગરવા લાગ્યો. “શેઠજી પ્રસાદ !” આજા શુભ પ્રસંગે લિખારી છોકરાને શ્રી રામની મૂર્તિ સુધી જોઈ શેઠ ક્રોધિત થઈ કહ્યું, “સાલા ચોર, અહિં સુધી કેવી રીતે આવ્યો ? એ બહાને તારે અહિં ચોરી કરવી છે ? આવ્યો જા ! પ્રસાદ નહિ મળે !” શેઠનો ક્રોધ જોઈ બધાએ છોકરાને ધમકાવી કાઢી મૂક્યો.

કોઈ ભક્તજનના હાથમાંથી પડી ગયેલા પ્રસાદની મીઠાઈનો ટુકડો મળતાં ભિખારી
કરે આનંદિત થઈ દોડી ગયો.

દર દર વૃક્ષ નીચે બેસી છોકરાએ મીઠાઈનો ટુકડો ખાવા કાઢ્યો, આ વખતે
એક કૂતરો યાચના બરી નજરે તેને નિરખી રહ્યો. હસી પડતા છોકરાએ મીઠાઈનો ટુકડો
કૂતરાને આપતા કહ્યું, “હિ મોતીયા, રામજીનો પ્રસાદ.” છોકરો આનંદિત થઈ કૂતરાને
હાથે પ્રસાદ આપી નિરખી રહ્યો.

ધન્યની નોંધપોથીમાં આ દાન શ્રેષ્ઠ દાન તરીકે નોંધાયું,

-: જન સેવા :-

એકનાથ મહારાજ પાસે એક માણસ આવ્યો અને બોલ્યો, “મહારાજ આપનું
જીવન શાંત અને મધુર છે, પરંતુ મારું જીવન અશાંત કેમ છે?”

મહારાજે કહ્યું, “ભાઈ તું આ બધી વાતો મૂકી દે અને તારું મૃત્યુ આજથી
આઠમે દિવસે થવાનું છે તેનો સિયાર કર.”

આ સાંભળીને પેલો માણસ ગભરાઈને ઘરે આવ્યો. અને પોતાના સર્વ કુટુંબી-
જનોની ક્ષમા માગવા લાગ્યો. ત્યાર પછી પોતાના દિવસો ધર્મ માર્ગે પસાર કરવા લાગ્યો.

આઠ દિવસ પછી એકનાથ તેમના ઘરે આવ્યા. ત્યારે તેમને પૂછ્યું, “મારા
મૃત્યુને કેટલી વાર છે?” એકનાથજીએ કહ્યું, “તે તો ઇશ્વર જાણે, પરંતુ આ અઠવાડિયું
કેલું તે તો કહો.” તો તે માણસે કહ્યું, “મારી સામે મૃત્યુ નાચી રહ્યું, તેથી આ
દિવસોમાં કોઈ ખરાબ કામ નથી કર્યું.”

એકનાથ મહારાજે કહ્યું, “ભાઈ જેવી રીતે આઠ દિવસ દરમિયાન તારી નજર
આગળ મોત ઘુમતું રહ્યું, અને તે ખરાબ કામ કર્યું નહીં, તેવી રીતે મહાપુરોની સમક્ષ
દરેક સજ્જ મૃત્યુ ઉભેલું જ જણાય છે, તેથી તે હંમેશા શાંત જ રહે છે.”

તાત્પર્ય એટલું જ કે એક દિવસ મૃત્યુ થવાનું જ છે, એટલે આજ માણસને
રહે તો તે હંમેશા સારા જ કામો કરતો રહેશે.

અન્ય પુરાણો અને ભાગવત મહાપુરાણની સર્વોપરિતા—

(એક ચિંતન)

લેખક : ડૉ. હરિપ્રસાદ ગો. શાસ્ત્રી, એમ. એ. પીએચ. ડી.

પૌરાણિક ધર્મ કેવળ પરિસ્થિતિની જરૂર પૂરી પાડી ગયેલો ત્યાગ અને સંઘર્ષ સાથેનો ધર્મ, વૈદિક ધર્મ છે. યજ્ઞમાર્ગનો પરિહાર, ભક્તિનો આદર અને અન્ય વૈદિક દેવોને સ્થાને પંચ દેવોપાસનાને મહત્વ આપ્યું છે. વેદની ભાષા દુર્ગ્ધ અને દ્વિજેતરોને અધિકાર ન હોવાથી માનવજીવનને ઉચ્ચગામી બનાવવા પુરાણો છે. એ સિદ્ધિ સરળ માધ્યમ કયાશૈલી દ્વારા સદૃશ અને સુલભ બની અને એમાં ભારત અને અન્ય દેશો પણ આપ્લાનિત બન્યા.

ભારતીય વાદમયમાં પુરાણોનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે. એમાં દેશ, રાષ્ટ્ર, સંસ્કૃતિ અને અનેક કલ્પોનો ઇતિહાસ ભર્યો છે. ઉપલબ્ધ પુરાણોએ દ્રાપર યુગમાં સ્વયંભુ આદિ વ્યાસે વેદવેદાંગ સંકલન પૂર્વક જન્મતને મરેલું શાસ્ત્રોનો સુલભ માર્ગનું દોહન છે. આ સુલભ સ્વરૂપ વર્તમાન પ્રાપ્ત થયાનું બીજ હતું. શાસ્ત્ર સંકલન સાથે તત્કાલ પ્રવર્તિત અને પ્રાકૃતન સમાધિ દર્શન, ઐતિહાસિક, પૌરાણિક સામગ્રીનું દોહન અંયાકારે મૂકવામાં આવ્યું છે.

પૌરાણિક સિદ્ધાંત એમ બતાવે છે કે પ્રત્યેક (કલ્પના) દ્રાપરના અંતે અને કલિના પ્રારંભે વ્યાસ અવતાર રૂપે પ્રકટ થઈને કાળધર્મથી વિશુદ્ધ બનેલાં શાસ્ત્રોને કંમળદ્વ બનાવે છે. પુરાણો સમય જતાં દુર્ગ્ધ બનતાં પ્રજ્ઞાજી વ્યાસરૂપે આવી અને ચાર લાખ સ્લોકાયુક્ત પુરાણોની રચના કરે. આમ ૧૮ પુરાણોના રૂપમાં આ ભૂલોકમાં પ્રકાશિત થાય છે. (પદ્મસૂત્રિ ખંડ સ્લોક ૧-અ ૫૧ અને ૫૨). આમ આ ગણના ધ્યાનમાં લેતાં વીતેલા દ્રાપર સંખ્યા પ્રમાણે પહેલા ૨૮ વ્યાસ થયા છે અને છેલ્લા કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ પ્રવર્તમાન પુરાણોના રચયિતા છે. આગળના ૨૬માં વ્યાસ શ્રી અંધત્યામાં વ્યાસ હશે એમ પણ ઉલ્લેખ મળે છે. વ્યાસનું વર્ણન પ્રત્યેક પુરાણમાં મળે છે. સંક્ષેપમાં વ્યાસનો પરિચય આ પ્રમાણે છે; “વ્યાસ કોઈ એક વ્યક્તિ નથી પણ પ્રત્યેક દ્રાપરમાં નવા વ્યાસ થયા કરે છે, વ્યાસ નામ નથી પણ પદવી છે. જેટલા વ્યાસ થયા તે વેદ અને પુરાણ તત્વના વેત્તા થયા છે.”

એક શંકા ઉદ્ભવે કે પુરાણ નામ હોવા છતાં વેદશાસ્ત્રો પછી રચના થાય તો એ 'પુરાણ' કેમ કહેવાય ? એ સંગતિ માટે નિરૂક્ત ઉત્તર આપે છે. પુરા ભવં (નવ) પુરાણમ્ ૩-૧૬ નિરૂક્ત. ભલે એ પુરાણ છે છતાં નૂતન છે. અમરકોપ પુરાણ પંચ લક્ષણ ૧-૬-૫ અને તે પંચ લક્ષણ-સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વેશ મન્વંતર, વંશાનુચરિત એમ પ્રહ્લવૈવર્ત અનુસાર બતાવ્યો છે.

ટુંકમાં પુરાણ આદિકાળની કૃતિ છે અને એના સર્વપ્રથમ પ્રકાશક પ્રહ્લાદ છે. એમના દ્વારા મુનિઓએ સાંભળ્યાં અને દરેક કલ્પમાં જેવતા, મુનિ અને ઋષિઓ દ્વારા પૃથક્ પૃથક્ સંહિતાનું નિર્માણ થયું. વ્યાસે આ સંહિતાઓનું યથાવત સંકલન કર્યું, સંપાદન કાપ્યું કર્યું અને આવશ્યકતા અનુસાર તેને વિશિષ્ટ પ્રસંગની પૂર્તિ સાથે પુરાણ રચના કરી. એમાં કયાંક કથા ભેદ કે ભાષા ભેદ લાગે તો કલ્પ ભેદથી આ સર્વથા બુદ્ધિગ્રાહ્ય સમાધેય છે. એક જ ચરિત્રમાં પણ ભિન્ન કથા એ પણ કલ્પ અને મન્વંતર ભેદથી સમાધાન થઈ શકે છે. પુરાણ સંહિતા શ્રી વેદવ્યાસે ૧૮ વિભાગમાં સંગ્રહી અને સૂત વિ. શિષ્યોને આપી. એ શિષ્યો દ્વારા પણ એમાં કેટલાંક સંસ્કાર થયા છે.

નીચેના વર્તમાન પ્રતિષ્ઠિત પ્રચલિત પુરાણો મળે છે :

મ દ્વયં લક્ષ્યં ચૈવ મત્રયં વ ચતુષ્તયમ્ ।

અ ના પ લિંગ કુરુ-કર્મન પુરાણાનિ પૃથક્ પૃથક્ ।

મ કારાદિષે મત્સ્ય, માર્કંડેય, ભ કારાદિષે ભવિષ્ય ભાગવત ।

ળ ૩—પ્રહ્લ, પ્રહ્લવૈવર્ત, પ્રહ્લાદ, વકાર ૪—વાયુ, વિષ્ણુ, વામન, વરાહ.

ઉપરાંત અગ્નિ, નારદ, પદ્મ, લિંગ, ગરુડ, કૂર્મ, સુંદ આમ આઠાર પુરાણો છે.

વર્તમાન પચાસક પિક્કોનોએ પુરાણોનું પાસ્તવિષ્ણુ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ ન બહુતાં કરણ, લક્ષણ, સમન્વય, વિવેચન દૃષ્ટિથી આ પ્રમાણે ભેદ પાડ્યા છે.

(૧) પૂર્ણ પુરાણ. (૨) સાંભાળ્ય. (૩) અપૂર્ણ. (૪) અધિક પાઠ્યુક્ત. (૫) પુરાણાન્તર પાઠ્યુક્ત. (૬) ચિંત્ય પાઠ્યુક્ત.

ઉપરના ભેદ વિચારણા પણ પ્રસ્તુત ભાગવત પુરાણ પૂર્ણ પુરાણ કોટિમાં આવે છે.

મહાપુરાણ અને પૂર્ણપુરાણના લક્ષણો ભાગવત પોતે જ આવે છે અને એ લક્ષણાનુસાર એની ચરિતાથતા પણ ઉપલબ્ધ છે. અત્ર સર્વો વિસર્ગથી ભા ૨-૧૦-૧ પંચ લક્ષણયુક્ત પુરાણને ઉપપુરાણની કોટિમાં મૂક્યું છે, મહાપુરાણ માટે તો દશ લક્ષણ લક્ષિત હોવું આવશ્યક છે દશગિર્લક્ષણ'યુક્ત' ભા ૧૨-૭-૬ અને ૧૦ આ લક્ષણાનુસાર સંગતિ આ પ્રમાણે યદ્ય શકે છે પ્રથમ અને દ્વિતીય સ્કંધ અધિકાર અને જ્ઞાન અને તૃતીયથી દાદશ સુધી સર્ગ, વિસર્ગ નિગેરે દશવિધ લક્ષણનું નિરૂપણ થાય છે

અન્ય પુરાણોને શ્રીમદ્ ભાગવત માટે આદર-પદ્મપુરાણમાં શ્રીમદ્ ભાગવતને પુરાણતિલક એમ કહ્યું છે અને શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રત્યેક અધ્યાયોને શ્રીમદ્ ભાગવતે મહા-પુરાણે—એમ ઉદ્દેશ કરવામાં આવે છે

શ્રીમદ્ ભાગવત શાસ્ત્ર છે અને સહિતા પણ છે (કૃત સચોદિત કૃષ્ણ (૧, ૪ ૩-ભાગવત), ૬૬ ભાગવતે નામ પુરાણ બ્રહ્મ સમતમ્ મા ૧-૩-૪૦) આ વચનો સ્પષ્ટ રીતે સહિતાનું સમર્થન કરે છે

વિદ્વાનો ભાગવતને પરમહ સ સહિતા જ માને છે અને સર્વદર્શનો શાસ્ત્રો, વેદોનું તાત્પર્ય, શ્રીમદ્ ભાગવતમાં મળે છે માનવ આનંદની શોધમાં છે, ઇશ્વર મેળવવો છે અને ધર્મમાં સેવે છે આ સ્થિતિમાં જ્ઞાન, કર્મ, યોગ, ભક્તિ વિવિધ શાસ્ત્રો દ્વારા તકેશિલને પણ ઇશ્વર નિષ્ઠ જનાવવાનું ભાગવત સામર્થ્ય ધરાવે છે હવે થોડા શાસ્ત્રોનું ભાગવતમાંથી સંક્ષેપમાં અવગાહન કરીએ

વેદ :- ભાગવતમાં પ્રવચન મંગલાચરણ શ્લોકમાં જન્માચાર્ય યત - એ વાક્યમાં યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ એ શ્રુતિનો ધ્વનિ છે અને સત્ય પર ધીમહિ એ સત્ય જ્ઞાન મનન્ત બ્રહ્મ દર્શાવે છે સંક્ષેપમાં પ્રથમ મંગલાચરણ સ પૂર્ણ ગાયત્રી મંત્રના અર્થ સાથે સંગત છે શ્રોતવ્ય કીર્તિતવ્યશ્ચ એ આત્માવા અરે શ્રોતવ્ય એ શ્રુતિનો પુનરુચ્ચાર છે

દર્શન - સત્શ્ચર અનીશ્ચર દૈત અદૈત અનેક દર્શનોની વિસંગતતાઓ, કેવળ ભગવત્ત્રેમ એજ પ્રધાન છે એ રીતે વર્ણવીને સ્તુતિ દ્વારા વ્યાખ્યાનોમાં અને ઉપદેશોમાં વ્યાસજીએ ગ્રુથ્યા છે

પુરાણ :- અન્ય પુરાણ તરફ દંષ્ટિ પાત કરતા કરતા પણ ત્યાં વાળિત વિષયો પછી ભલે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ઐતિહાસિક, ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર હોય આ ઇધાજ ભાગવતે

સંગ્રહીત કર્યા છે અને અન્ય પુરાણોના આ વિષય માટેના અધ્યયનમાં ભાગવત અધ્ય-
યનથી સમાધાન મળે એવું સુલભ થયું છે. પુરાણો પુરુષાર્થની આટલે જ લક્ષ રાખે છે.
ભાગવત પણ એમાં અપવાદ નથી. કેવળ માર્ગ કિંચિત્ ભિન્ન હોય છે.

ધર્મ :- ધર્મનું કૃણ ભગવતપ્રાપ્તિ ; એને અર્થ કામ સુધી સીમિત ન કરવે એનાં
પ્રમાણો અનેક મળે છે. સર્વનો સાર એજ કે શ્રીમદ્ ભાગવતનો ભગવત્સેવા તરફ ઝોક છે.

અર્થ :- અર્થ પણ ભગવાનને જ સમજી મેળવવા. કામ હરિકેશન અને હરિસેવા
એ કામ. પુરુષાર્થ, ભૌતિક, ઔદિક અને સ્વર્ગીય વાસનાઓ છોડીને ભગવાનને મળવું
અને એની સેવા એ કામ. મોક્ષ પણ ઇશ્વરનુસક્તિ-પરાસેવા એજ મુક્તિ. મુક્તિ અને
ભક્તિ આ બે શબ્દો એક બીજાના શબ્દાર્થ જેવા બની બંધ છે.

હવે શ્રીમદ્ ભાગવતની સ્કંધશઃ સત્યં પરં ધીમહિ આ મંગલાચરણની પ્રતિજ્ઞા
તરફ પરમ સત્યની પ્રાપ્તિ કરીને તે જોઈએ.

પ્રથમ અને દ્વિતીય સ્કંધ એ બે અધિકાર અને જ્ઞાન એમ બે ઉપોદ્ધાત્ સ્કંધ છે.
તૃતીય સ્કંધ સર્ગ છે, સર્ગ એટલે સર્જન છે, આ સ્કંધ ૩૩ અધ્યાય યુક્ત છે. ચતુર્થ-
વિસર્ગ એટલે ઇશ્વરકૃત સૃષ્ટિમાં વર્ણઆશ્રમ ધર્મની બ્રહ્માણ દ્વારા કરેલી વ્યવસ્થા.
અધ્યાય ૩૧ છે. પંચમ સ્કંધ-સ્થિતિ-સૃષ્ટિમાં પ્રાણીઓને આધાર આપ્યો. કાર્યક્ષેત્ર મળ્યું
એટલે કોઈપણ પ્રદેશમાં રહીને બલે ભૂતળ કે પાતાલ હોય પણ જીવ પરમાત્મ સ્વરૂપ
પામી શકે છે. આ સ્કંધના અધ્યાય ૨૫ છે. આઠ સ્કંધ-પુણિ પુણિ એટલે પોષણ
(પોષણ તદનુચ્છઃ) ભગવાનની કૃપાનું સ્વરૂપ છે. કર્તાવશીલને પ્રભુ પોષે છે, અભિભલ
જેવો પણ તરે છે. ભગવન્નામ શ્રવણ, કીર્તન સ્મરણ, કરતાં ચિત્ત શુદ્ધ થાય એ ભગવાનનો
અનુચ્છ (અધ્યાય ૧૬) સસમ-જિતિ. જિતિ એટલે વાસના. વ્યક્તિ કૃપા મેળવીને શુદ્ધ હોય
તો કુપાત્ર બને છે ધન, યૌવન જ્ઞાન પણ કુસંગે, કુછંદે, કુપાત્ર બનાવે છે. પણ સુસંગે
અને ભગવતકૃપાએ સુપાત્ર બનાવે છે. અધ્યાય ૧૫ છે.

અષ્ટમ સ્કંધ-મન્વતર. સદ્ધર્મ-વાસનાઓમાંથી મુક્તિ દેનાર સંતોના ધર્મ કહ્યા
અને ધર્મ પણ ચાર રીતે સમજાવ્યો છે. આપત્તિમાં, વિપત્તિમાં, સંપત્તિમાં અને
પ્રપત્તિમાં. આ ધર્મનું સંચાલન મનુષ્યો, રાક્ષસો, ઋષિઓ કરે માટે મન્વંતર ચરિત્રો,
આ સ્કંધમાં મૂક્યા છે. [અધ્યાય ૨૪ છે]. નવમ સ્કંધમાં ઇશની કથા. ધર્મથી હૃદય

શુદ્ધ જનતાં ચંતોના જીવન ચરિત્રો સાંભળવા પાત્રતા યાય અને એ ભગવાનનો ભક્ત બને છે. સંત ચરિત્રોનાં પાનમાં શ્રી રાગ અને અન્ય કથાઓ આવી [અધ્યાય ૨૪]. દરાગ—નિરોધ—દુઃખ અને જીવન બંનેની વિશુદ્ધિ યતાં ભગવત્પ્રેમનો અધિકાર મળે છે. ભગવદાદ્ય કરાવનારાં અન્ય સાધનો જેવા કે યોગ, જ્ઞાન, કર્મ, ધ્યાન વિ. છે. પણ આ બધાની સમજ અને શક્તિ માટે, પશુ જનસમૂહ માટે ભગવાનનાં ચરિત્રો અને લીલાઓ દ્વારા પોતાને ભગવાનના દુઃખમાં દેહ બનાવે એ નિરોધ લીલા છે. અધ્યાય સંખ્યા ૯૦ છે. એકાદશ—મુક્તિ—ભગવત્સેવામાં નિરોધ પામેલા જીવની મુક્તિ સ્વતઃસિદ્ધ યાય છે. પ્રપંચોમાંથી ઉપરામ બની પરમતત્ત્વનાં રસવૃત્તિ સ્થિર કરી દેવી તેનું નામ મુક્તિ. જીવને સમ્યક્જ્ઞાનને પૂર્ણ લાભ થયો એટલે તે મુક્ત બન્યો. અધ્યાય સંખ્યા ૩૧ છે. દ્વાદશ આશ્રય શ્રીમદ્ ભાગવત અને ભગવાન બંને એક જ છે. પૂર્ણાનંદ ભગવાનનો માધુર્યરસ અને એનું અવલંબન હેનાર ભગવદ્ગુપમાં નિમગ્ન બને આ એની આશ્રય સિદ્ધિ છે. [અધ્યાય ૧૩]. આમ પરમસત્ય તરફ દોરતું આ વાઠમય મહાપુરાણના લક્ષણોની લક્ષણ સામગ્રી પ્રમાણે તાત્વિક રીતે વિચારતાં પણ ભાગવત, મહાપુરાણની ચોખ્ખતામાં સંગોપાંગ પાર ઉતરે છે.

ભાગવત માત્ર એક મહાપુરાણના લક્ષણાન્વિત ગ્રંથ ન રહેતાં ભક્તિવૃત્તિ દ્વારા મુક્તિ તરફ માર્ગ ચીંધનારું દિવ્ય સાધન હોવાથી સમૃદ્ધિપૂર્ણ વાઠમય છે, અને એમાં અન્ય શાસ્ત્રો અને આગમોનો પણ યોજનાપૂર્વકનો સંગ્રહ અને સમન્વય કર્યો છે, અને સ્વસિદ્ધિની પુષ્ટિમાં તેમને શુભી લીધો છે.

સાંખ્ય :—કાપિલ સાંખ્ય એ નિરીશ્વર સાંખ્ય દર્શનમાંથી સ્થિર સાંખ્ય શાસ્ત્ર, સાંખ્યયોગનો સંગ્રહ છે.

અન્ય શાસ્ત્રો :—જેવાં કે ધર્મશાસ્ત્ર તે તે પણ પ્રથમ, એકાદશ સપ્તમ સ્કંધોમાં ઘુળ વિસ્તાર અને સંક્ષેપ પ્રસંગોચિત સંગ્રહો છે. વરાહ, અવતાર, કૂર્મ અને મત્સ્ય આ અવતારોની સમજ માટે મીમાંસા સહાયક બને છે (૩, ૧૪, ૨૪). મુક્તિમુક્ત રીતે જ્યોતિષતો ઉપયોગ થયો સુચક છે, પરીક્ષિતનું દેહિત કર્મ, કૃષ્ણજન્મ પ્રસંગે ગ્રહો, કલિયુગનો પ્રારંભનો સમયનો નિર્દેશ આ જ્યોતિષશાસ્ત્રના ઉદાહરણો છે. સુગમજ્ઞાના, ભૂગોળ, ખગોળ ભવાટવી-વર્ણન આ ગણિત અને દેહિત બંને પ્રશ્નોનાં સૂચક છે. આશ્રમોના વર્ણનો, ભગવદ્ ધામના વર્ણનોમાં, જલવાયુ, વિવિધ વનસ્પતિ, પુષ્પફળ એ સર્વ વિજ્ઞાનની સિદ્ધિ સૂચક પામું છે. માંધાતાનો જન્મ અને હરિશ્ચંદ્રના જલોદ્ધરનો

તિશ્વામિત્ર દ્વારા વનસ્પતિથી ઉપચાર આ આયુર્વેદની સિદ્ધિના પ્રસંગો છે. વિવિધ યુદ્ધ સામગ્રી અસ્ત્ર, શસ્ત્ર, ઠંદમનું કામગીરિ વિમાન, ભગવાન કૃષ્ણનું ચક્ર આ ભૌતિક વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓ છે.

અનેક સ્થળોએ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણની વ્યવહાર નીતિની ઉંડી સમજ-રાજસૂય પ્રસંગ દશમ સ્કંધ અધ્યાય ૭૯ - આ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. સત્રાજિતના સમાધાન માટે સ્વયંતઃ રાજસભામાં બહોર કરવો એ નિઃકલંક ચરિત રાજશાસકનું રાજનીતિનું ઉદાહરણ છે. સાહિત્યપદો પણ રૂપથી વધુ છંદો ભાગવતમાં પ્રયોજ્યા છે. પ્રસંગને અનુકૂળ છંદ કૌશલ્ય એ વ્યાસજીએ ભાગવતમાં પૂર્ણપણે બતાવ્યું છે. સમૂહ સ્તુતિઓના પ્રસંગોએ છંદ વૈવિધ્ય એ ભિન્ન ભિન્ન માનવ મસ્તિષ્કની અવસ્થા દોતક છે. એમાં સુખ્યતઃ અનુક્રુપ, ઇન્દ્રવજ્ર ઉપેન્દ્રવજ્ર, વંશસ્થ વસંતતિલકા છે.

આમ સર્વ શાસ્ત્રો અને વેદાંગોનો ખૂબ સુલભ સમન્વય શ્રીમદ્ ભાગવતમાં નજરે પડે છે.

સર્વ સંપ્રદાયો અને આચાર્યો, વિદ્વાનો અને જનસમૂહનો ભગવચ્ચરણ પ્રેમ તરફનો આદર એને વધારીને પુષ્ટ કરીને જીવન સાક્ષ્ય બનાવતું ભાગવત એ પુરાણ તિલક છે. પ્રભુને પ્રાપ્ત કરાવનારૂં અપૂર્વ વાહન્ય છે—અરે, પ્રભુનું સ્વરૂપ છે. એનાં અવ-ગાહનથી પાવન થાનીને પ્રભુપ્રેમના ભાગી બનીએ.

-: શ્લોક અને પુણ્ય શ્લોક :-

લેખક : શ્રી કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રી

નામમંદીતં નં યસ્ય સર્વપાપપ્રણાશનમ્ ।

પ્રણામો દુઃખશમનસ્ય નમામિ હરિં પરમ્ ॥

શ્લોક અને પુણ્યશ્લોક અતુલ્ય શ્લોકની શ્રેણી તરફ લક્ષ્ય છે. લક્ષ્યનિધિ યતું, લક્ષ્યનિદુ ન ચકતું એ જીવનની લક્ષ્મી. શ્લોકના મંદીતને, શ્રવણ અને પુણ્યશ્લોકના દર્શનને, સ્પર્શને લક્ષ્યનિધિ યવાચ.

શ્લોક એ દર્શનશાસ્ત્રનું અક્ષર સ્વરૂપ અને પુણ્યશ્લોક દર્શનશાસ્ત્રનું અનુભવ સ્વરૂપ મૂર્ત-સ્વરૂપ. બન્નેના ચરણના એકાદ રજકણની ઉપાસનામાં કે પ્રાપ્તિમાં, રજોમય માનવ જીવન તેજોમય, શોકમય જીવન અભય અને આનંદમય બની જાય.

બન્ને સ્વરૂપ માનવને દૃષ્ટિ આપે અતિસંચિત પુણ્યયોગે કવચિત્ પુણ્યશ્લોક સાંપડે ત્યારે સતત સ્વાધ્યાય, પાઠમાં શ્લોકોના રટણથી વિચારશીલ શ્રદ્ધાશીલ બનેલી ગતિને, વિવેકશીલ, નિશ્ચલ ને કર્તવ્યશીલ બનાવે.

ઉભય ભગવાનનાં જ પ્રતિર્જિબ. જિંબની બધીજ ખૂબીઓ પ્રતિર્જિબમાં ખૂબ ખૂબ વ્યક્ત હોવાય. શકતને તે અવ્યક્ત બ્રહ્મ કે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર એ જ પ્રતિર્જિબોમાં થાય.

કાવ્ય અને કાર્યનામનાં એ દર્પણોમાં એ એકજ સ્વરૂપ ભગવાનના પ્રતિર્જિબ પડ્યાં. એકનું નામ શ્લોક અને બીજાનું નામ પુણ્યશ્લોક. અપારદર્શી એ જ દર્પણોમાં પ્રભુની પ્રભુતાના, મૃદુતાના, સરલતાના, રસાલતાનાં, દયાહ્રુતાનાં, વિશાલતાનાં સર્વજ્ઞતાનાં, સુખરૂપતાનાં ભાન થયાં

સત્-ચિત્ અને આનન્દની મધુર અને મંગલ ઝાંખી કરાવી, જીવનને શાંતિ આપી માર્ગદર્શન આપ્યું.

ક્ષણે ક્ષણે રસનામાં વસીને શ્લોકે, અને હૃદયમાં વસીને પુણ્યશ્લોકે મનુષ્યને પ્રેરણા આપી, ઉત્સાહ આપી “સ્વરૂપસ્ય” બનાવ્યો. “સ્વરૂપસ્યો યદા જીવઃ કૃતાયઃ સઃ

નિગદ્યો.” જીવ સ્વરૂપસ્થ બને ત્યારે કૃતાઈ કહેવાય. કોઈનું કોઈપણ ન હોય ત્યારે પુણ્યશ્લોક અને શ્લોક એનું ધન, સાધન બની જાય.

એ શ્લોક એટલે શ્રીમદ્ ભાગવત, અને પુણ્યશ્લોક એટલે ત્યાસ, શુક, નારદ વગેરે પુરૂષો. ચતુર્થ શ્લોકમાં બ્રહ્મણે યાત્રા આદરી માનવ માત્રની જીવનયાત્રા રસાલ બનાવી એવા શ્રીમદ્ ભાગવતની સમાસિનાં ફલશ્રુતિને સમજાવતો આ છેલ્લો શ્લોક.

—: શ્રીમદ્ભાગવત અને માનવ ધર્મ :—

લેખક : આચાર્ય બાઈશંકર પુરોહિત

શ્રીમદ્ ભાગવત મહાપુરાણોમાં અતિપ્રસિદ્ધ અને સર્વવિદિત છે. ભક્ત, જ્ઞાની કે કર્મયોગી સૌનો એ લોભિયો છે. ભક્તોનું તે એ કલ્પવૃક્ષ છે. ભાગવત તત્ત્વદર્શી ગ્રંથ છે. સંકુચિત સાંપ્રદાયિકતા એમાં કયાંય નેવા જડતી નથી. મુખ્યત્વે ભગવાન વિષ્ણુ અને એના અવતારોનો પ્રશંસક ગ્રંથ હોવા છતાં શ્રદ્ધાવાન ઉદારચરિત ભક્તે સ્વીકારેલી કોઈપણ દિવ્યતત્ત્વની ઉપાસનાનો એ સમાન આદર અને સ્વીકાર કરે છે. બધાંએ ટેવી સ્વરૂપો સત્યનાં પ્રકટરૂપો છે. ભાગવતની આ તત્ત્વલક્ષી દૃષ્ટિ એના મંગલશ્લોકમાં સ્પષ્ટ થાય છે. પરમાત્માને એ “સત્યં પરં ધીમહિ” વાક્યથી સત્યસ્વરૂપે ધ્યાન કરવાનું ઉપદેશ છે. પરમાત્માના અવતારનું પ્રયોજન પણ મુખ્યત્વે સત્યરક્ષા અને સત્યપ્રતિષ્ઠા છે. ગીતા ધર્મગ્તાનિને પરહરી ધર્મપ્રતિષ્ઠાને ધૈર્યરાવતારનું પ્રયોજન કહે છે ત્યારે ‘ધર્મ’ શબ્દ મુખ્યત્વે સત્યનો જ સૂચક છે. ‘સત્યે સર્વ’ પ્રતિષ્ઠિતમ્’ એમ રામાયણે નિરૂપ્યું છે. સમગ્ર ભાગવતના અવલોકનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સત્ય પ્રકટ કરતું, સત્યની આરાધનાને જ જીવનનું સાધ્ય બનાવતું અને તે માટે જ વિવિધ ક્રિયાકલાપો વિસ્તારતું જીવન પરમાત્માનું જ પ્રગટરૂપ છે. રામકૃષ્ણ કે અન્ય જગદ્ગુરારક ઉદારચરિત્રો સત્ય અર્થાત ધર્મની રક્ષા અને પ્રતિષ્ઠા માટે જીવનભર ઝઝૂમ્યાં માટે જ એમને આપણે પરમાત્માના અવતાર માનીએ છીએ અને પૂજીએ છીએ.

સત્ય પ્રતિષ્ઠિત સદાચાર જ ધર્મ છે. ધર્મના ચાર પાયા : તપ, જ્ઞાન, યજ્ઞ અને દાન. સત્યપ્રતિષ્ઠિત બનીને જ ધર્મ શબ્દને પાત્ર બને છે તેમજ પરમાત્મ પ્રાસિનાં સાધન થઈ શકે છે.

પ્રાચીન શાસ્ત્રો શબ્દશી કહે છે તે કરતાં વધુ સૂચવે છે. પરમાત્માની ઉપાસના કે ભક્તિ યમ નિયમોના પાલન વિના પ્રાણવતી જાની શકતી નથી. આ બાળતમાં ગીતા અને ભાગવત અસંદિગ્ધ તેમજ સ્પષ્ટ છે. ભાગવતધર્મ સદાચારમૂલક ધર્મ છે. સત્ય, અહિંસા, સંયમ, અપરિવ્રજ અને અસ્તેય, આ પાંચ યમો તથા શૌચ સંતોષ તપ અને ઇશ્વરાધન, આ ચાર નિયમોની ઉપેક્ષા કરનાર સાચો ભાગવત યર્ધ શકે નહિ. યમ નિયમો હૃદયની શુદ્ધિ માટે અપરિહાર્ય છે. શુદ્ધ હૃદયમાં જ પરમાત્માનું સર્વાન્તર્યામી રૂપ—વિષ્ણુસ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. જીવન રાગદ્વેષના કૂડાકચરાથી ભરપૂર હોય, સ્વાર્થ અને સંકુચિતતા છૂટતાં ન હોય તો જ તપ કે ભજનકીર્તન બાદ આડંબર માત્ર જાની રહે છે. અન્તર્યામી એથી રીઝતો નથી. હૃદય નિર્મળ થયાં વિના પરમાત્મા માટે સાચો પ્રેમ સાચી તાલાવેલી જાગે નહિ અને પ્રેમશૂન્ય મલિન હૃદયમાં પ્રભુનો પ્રકાશ પ્રગટે નહિ, એ વાત ભાગવતે અનેક દ્રષ્ટાન્તોથી સ્પષ્ટ કરી છે.

ધર્મ અને સદાચારની જેમ ભક્તિ અને સર્વમાં ઇશ્વરભાવનો સંબંધ અતૂટ છે. આ તત્ત્વદ્વિને જીવનમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યા વગર નવધા ભક્તિની ચર્ચા નિરર્થક જાની જાય છે.

સત્યની જેમ પ્રેમ પણ પરમાત્માનું જ રૂપ છે. જેમ જેમ પરમાત્મભાવ નિર્મળ અને હૃદ થાય તેમ તેમ પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે પ્રેમ સહજ રીતે વહેવા માંડે. પ્રેમ એ આનંદનું જ બીજું નામ છે. દુન્યવી પદાર્થો કે સુખનાં સાધનરૂપ મનાતાં સ્વજનો પ્રત્યેનો પ્રેમ વાસ્તવિક પ્રેમ નથી પણ મોહ છે. અહૈતુક સ્વયંભૂ અને પ્રાણીમાત્રને આવરી લેતો પ્રેમ જ યથાર્થ પ્રેમ છે. આવો નિર્મળ પ્રેમ પરમાત્માના આનંદરૂપના અનુસંધાનમાંથી જ પ્રગટે છે, અને તેનાં હાલતા ચાલતાં રૂપો અર્થાત પ્રાણીમાત્ર તરફ સ્વભાવથી જ વહેવા માંડે છે. આવા પ્રેમની પરિપક્વતામાં પ્રભુની શક્તિ તેમજ જ્યોતિ ભક્તના જીવનને ભરી દે છે.

બ્રહ્માની સંકલ્પસિદ્ધિનું મૂળ શામાં છે એ જિજ્ઞાસાથી પ્રરાધ નારદે બ્રહ્માને પૂછ્યું ત્યારે બ્રહ્માએ આપેલો ઉત્તર આજ વાતનું સમર્થન કરે છે :—

“વ્રતસ, માઈ વચન કહિ-મિથ્યા થતું નથી, માઈ મન કયાંય નિરર્થક ભટકતું નથી, મારી ઇન્દ્રિયો કુમાગે જતી નથી; કારણ કે મેં ઉત્કલ્પકાપૂર્વક હૃદયથી હરિને ધારણ કર્યા છે.”

“It is the quality of service
that makes the difference,”

BANK OF INDIA

ઃ ઇશ્વર માટેની અનન્ય ભક્તિ, અનન્ય પ્રીતિ, સત્ય અને સંયમથી જીવનને બરી ન દે, જીવનને સર્વાંગ સુંદર ન કરે, તો એમાં કયાંક કાંઈ ખામી હોવી જોઈએ.

પરાભક્તિથી સંપન્ન સંતોનાં ચરિત્રો આજ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. પુરાણપ્રસિદ્ધ અંબરીષ અને રતિદેવ જેવાં ભક્તો કે મધ્યકાલીન કળીર, તુકારામ અને ચીરાં વગેરે ભક્તકવિઓ પ્રાણીમાત્ર વિષે પ્રેમ અને કૃષ્ણનાં મૂર્ત રૂપો હતાં. પ્રાણીમાત્રને પ્રભુનાં ચલ રૂપો સમજી સમભાવ અને સગવેદના ધરવી એ ભક્તનું સુખ્ય લક્ષણ છે. ગીતાના બારમા અધ્યાયમાં “અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનામ્” શ્રી આરંભી અંત સુધીના આઠ શ્લોકો આવા ભક્તના સાચા લૌકિક સ્વરૂપનું હૃદયગમ નિરૂપણ કરે છે. શ્રીમદ્ ભાગવત પણ ભક્તને લોકકલ્યાણમાં નિરંતર પ્રવૃત્ત પરમાત્મનિષ્ઠ વ્યાકત તરીકે નિરૂપે છે :—

એતાવાનવ્યયો ધર્મઃ પુણ્યશ્લોકૈરુદાહતઃ ।

યો ભૂતશોકહર્ષાભ્યામ્ આત્મા શોચતિ હૃબ્યતિ ॥ અ. ૬-૧૦-૬

પ્રાણીઓના શોક તેમજ હર્ષથી ચોતે પણ શોક અને હર્ષનો અનુભવ કરવો એનેજ પુણ્યપુરુષો અવ્યય ધર્મ તરીકે ઓળખાવે છે.

જ્ઞાની પણ જ્ઞાનની ખુમારીમાં દુનિયાનાં દુઃખો પ્રત્યે આંખ મીચામણાં કરે તો એ જ્ઞાની નહિ પણ ડોળઘાણુ દંભી બની રહે એમ કઠોર વચનો કહેતાં ભાગવત અચકાતું નથી :—

બ્રહ્મણઃ સમદૃષ્ટ શાન્તોઃ દીનાનાં સયુષેક્ષકઃ ।

સવતે બ્રહ્મ તસ્યાપિ ભિન્નભાષણાત્ પયોઃ યથા ॥ અ. ૪-૧૪-૪૧

બ્રહ્મજ્ઞાની સમદૃષ્ટિ અને શાન્ત હોય પણ જો તે ગરીબોની ઉપેક્ષા કરે તો કૂટેલા વાસણ— માંથી પાણીની જેમ એનું બ્રહ્મજ્ઞાન વહી જાય છે અર્થાત તેનું જ્ઞાન ટકતું નથી.

માનવના સંતાપને પરહરવો એ જ્ઞાની તેમજ ભક્તને માટે પ્રભુકાર્યજ છે. આ વાત મર્મસ્પર્શી શબ્દોમાં કહી છે :—

તપ્યન્તે લોકતાપેન સાધવઃ પ્રાયશો જનાઃ ।

પરમારાધનં તદ્ધિ પુરુષસ્યાખિલાત્મનઃ ॥ ૮-૭ ૪૪

મોટે ભાગે સાધુજનો દોઢોના સંતાપે સંતપ્ત થાય છે. સર્વમાં આત્મરૂપે વસતા પરમાત્માનું જોજ પરમ આરાધન છે.

પ્રાણીમેવામાં અને સમદર્શનમાં અનુપમ મુખ મળે છે, એટલે જ બાહ્યજીવનમાં અનેક આપત્તિઓ આવે તોયે સાધુજનો, પરમાત્માના લાડિલાઓ, મસ્તરામ થઈને હરિના શુભ ગાયા કરે છે :—

યદા ના કુરુતે ભાવં સર્વભૂતેશ્વરમંગલમ્ ।

સમદૃષ્ટેસ્તથા પુંસઃ સર્વાઃ સુખમયાઃ રિશઃ ॥

જે માણસ પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે જરાયે અમંગલ ભાવ રાખતો નથી તે સમદૃષ્ટિ પુરુષ માટે બધી દિશાઓ સુખમય બને છે.

પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાનું અનન્ય સાધન પ્રાણીસેવા અથવા માનવધર્મ છે એ વાત શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં ગીતામાં ચોટદાર રીતે જણાવે છે.

જે પરમાત્મામાથી સમગ્ર ચરાચર વિશ્વ પ્રકટે છે અને જે અણુઅણુમા વ્યાપ્ત છે તે પરમાત્માને પોતાના શુભકર્મોથી પૂજનાર માનવ જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

મહાભારત કહે છે :—

ન માનુષાત પશૈ ધર્મઃ ।

માનવતાથી મોટો કેાઈ ધર્મ નથી.

આ બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભારતીય શાસ્ત્રો અને હિંદુ ધર્મે માનવતાને, તેમજ માનવને ઉત્તમ બનાવનાર શુદ્ધિને, ભક્તિ જ્ઞાન કે કર્મયોગ એ સૌમાં પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. ધર્મ પણ સાધુતાનું જ બીજું નામ છે.

卐

卐   卐

-: પુષ્ટિમાર્ગ-પરિચય :-

લેખક : નવનીતપ્રિય જેઠાલાલ શાસ્ત્રી, વલ્લભ વેદાન્તાચાર્ય, કાન્તીચર્ચ.

માનવ માત્ર મથે છે—મનગમતું મેળવવા, અણુગમતું અટકાવવા; પણ સૌને મનગમતું મળતું નથી, અણુગમતું અટકતું નથી; પરિણામે અનેકવિધ અકળામણુ અને અથડામણુ અનુભવાય છે. આમાં કલ્યાણની કામના તો કોને સંભવે ? કોઈક સદ્ગુણીને ધર્મમાં યથાર્થ અભિરુચિ થાય છે, તે મથે છે—મોક્ષ માટે. લોકો તો મોટે ભાગે, મૂઝવણમાંથી માર્ગ મળે, તેને જ મોક્ષતુલ્ય માનીને મોહમગ્ન રહે છે. તેનાં તો ધર્મ વગેરે કલ્યાણ-કાર્યો પણ, કામનાઓ પૂરી કરવાનાં સાધન જ બની રહે છે. કીર્તિ અને કમાણીમાં કલ્યાણ તો કચડાતું દેખાય છે. કલ્યાણ કામના તો કોઈકને થાય છે, સામાન્ય મોક્ષકામના થાય તે મધ્યમ. કૃષ્ણકામના થાય તે ઉત્તમ.

કલ્યાણ પણ કોઈને કપોલકલિપત રીતે ન મળે. જગવાને ઉદ્ભવજીને તેનો ઉપાર સ્પષ્ટ કહ્યો છે,—“યોગાશ્રયો મયા પ્રોક્તા નૃણાં શ્રેયો વિવિધતસ્યા ॥” માનવમાત્રનું કલ્યાણ કરવાની કામનાથી કૃષ્ણે ત્રણ યોગ કહ્યા છે. ૧. જ્ઞાનયોગ—તેમાં અધિકાર વૈરાગ્યવાળાનો. ૨. કર્મયોગ—તેમાં અધિકાર કામનાવાળાનો, આસક્તનો. ૩. ભક્તિયોગ—તેમાં અધિકાર છે—થોડા વૈરાગ્ય અને થોડી આસક્તિવાળાનો. વૈરાગ્ય કે કયામા શ્રદ્ધા ન થાય, ત્યાં સુધી આસક્તિવાળાએ કર્મ કરવાનાં. કૃષ્ણજ્ઞાન કે કૃષ્ણભક્તિ મળે તો કૃતાર્થ થવાય. શરીરને સુખશોધ કે સુખલોગમાં વેડફી ન હેવું; મોક્ષ કે મોક્ષદાતા મુકુન્દને મેળવવા મથે નહિ, તે માનવ નહિ. મિલકત મેળવવામાં, મોજ-શોખ માણવામાં મગ્ન રહે, તે અજ્ઞ. તેનું જીવન વન જેવું અને મરણ આત્મઘાત જેવું. શરીર સાચવવું તો સૌને ગયે. સુખ ભોગવવા શરીર સાચવે—સંસારી સુખ ભગવાનને દેવા—સેવા માટે—શરીર સાચવે—સાધુપુરુષ, ભક્ત. ભક્તને તો સર્વ સુખ સુલભ છે તેનાં તો શરીરનાં સાધારણ કાર્ય મલત્યાગ કે ભોજન પણ, શરીર સેવાનું સાધન હોવાથી, પરંપરારૂપે સેવાનાં જ અંગભૂત થઈ જાય. જ્ઞાનીઓ પ્રજ્ઞાભાવના અંતે પણ ભક્તિરસ માણવા જાણે છે પ્રજ્ઞાભાવના અંતે કૃષ્ણકૃપાથી પ્રાયઃ ભક્તિ મળે છે. શાસ્ત્રમાં કહેલી ભક્તિ ત્રયાદિરૂપા. શાસ્ત્રેષ્ટક સાધન પરંપરાથી પણ તે મળે. કેવલ કૃષ્ણકૃપાથી મળતી પ્રેમલક્ષણાભક્તિ—સ્વતંત્ર. કૃપા વિના કોઈ સાધનથી તે ન મળે. “કલૌ ભક્ત્યાદિમાર્ગો હિ દુઃસાધ્યા ઇતિ મે મતિઃ । અને “ભક્તિઃ શુદ્ધા સ્વતંત્રા ચ દુર્લભેતિ ન સોન્યતે ॥”—કહીને, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી

તો કમ-જ્ઞાન અને મર્યાદાબદ્ધિતમાર્ગ; તથા સ્વતંત્ર બદ્ધિતમાર્ગની કલિયુગમાં હુઃસાધ્યતા અને ફલભતા સ્પષ્ટ કહે છે.

ભગવાન કૃષ્ણે ગીતાજીમાં પ્રિય સખા અર્જુનને અને ભાગવતમાં પ્રિય સખા ઉદ્ધવજીને, મર્યાદા અને પુષ્ટિના અધિકાર પ્રમાણે, ભક્તિના સ્થાને અનુકલ્યરૂપે ઉપાય બતાવ્યો છે—સર્વત્યાગપૂર્વક શરણાગતિ. અર્જુન અને ઉદ્ધવ, બંને પ્રભુના પ્રિય, બંને સખા, બંનેને ભગવાને ઉપદેશ આપ્યો છે. શુભ અને ઉત્તમ રહસ્ય તો તેમને કહે ને ! સરલ, સફલ, સ્પષ્ટ, સંભાર્ગ છે—કૃષ્ણની શરણાગતિ. ગીતાજીમાં, સર્વધર્માન્ પરિત્યાગ્ય મામેકં શરણું મજ્જ ॥” —સ્પષ્ટ છે. “એક” —કૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈને શરણે જવાથી કૃતાયં ન થવાય. અનન્ય અને હૃદ રીતે કૃષ્ણનું શરણ જ લેવાય. ભાગવતજીમાં, “તસ્માત્ત્રમુદ્ધવોત્સુક્ય ચોદનાં પ્રસિદ્ધોદનામ્ । પ્રવૃત્તં ચ નિવૃત્તં ચ શ્રોતવ્યં શ્રુતમેવ ચ ॥ મામેકમેવ શરણમાત્માનં સર્વદેહિનામ્ । યાસિ સર્વમાત્મભાવેન મયા સ્યા દ્યકૃતોભયઃ ॥” વિધિ-નિષેધ, પ્રવૃત્તિધર્મો-નિવૃત્તિધર્મો, શ્રોતવ્ય-શ્રુત; આ સર્વ છેાડીને, સર્વપ્રાણીઓના આત્મારૂપ ભગવાન કૃષ્ણને શરણે સર્વાત્મભાવે જઈને, અભય મેળવવાનો આદેશ છે. તેમાં પણ, “મામેકમેવ” સ્પષ્ટ છે. પોતાના બિના અન્ય કોઈને શરણે જવાનું કૃષ્ણ કહેતા નથી. કેવલ કૃષ્ણની જ અનન્ય-હૃદ-શરણાગતિથી કૃતાયં થવાય. અનન્યતા એ અક્ષતથી ઉભી કરેલી કોઈની કલ્પના નથી, માત્ર ભક્તોની મનોભાવના નથી, શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહેલી અનિવાર્યતા છે. “અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં—” “બદ્ધત્યા ત્વનન્યયા—” વગેરે વાક્યોમાં ભગવાન પોતે સ્પષ્ટ કહે છે, અનન્યતાનો આદર છે. અનન્યતામાં અન્યની અવજ્ઞા નથી, કોઈની પણ અપેક્ષા કે ઉપેક્ષા વગર, કાર્યમાત્રમાં કૃષ્ણની જ કામના—તે છે અનન્યતા. ભક્તિમાર્ગમાં તો સુદૃઢ સ્નેહની આ સ્વાભાવિકતા છે, શરણાગત-પરિપાલન તો ભગવાનનું મત છે. મર્યાદામાં શીરામે,—“પ્રપન્નોડકં તવાસ્મીતિ યઃ સકૃદ્ભિયાયતે । અભયં સર્વપૂતેભ્યો દદામ્યેતન્દ્રતં મમઃ ॥” પોતાનું મત કહ્યું. “શરણાગત છું”, “તમારે છું” —એમ જે એક વખત અંતઃકરણની આતુરતા પૂર્વક પ્રાર્થે, તે સર્વપ્રાણીને અભય હઉં છું;—આ મત છે મારું શરણાગત રક્ષણ કરે છે રાગ. આપે છે અભય પુષ્ટિમાં સ્પષ્ટ જાણે છે કૃષ્ણ,—“તસ્માત્ મચ્છરણું ગોષ્ઠં મદાથં મત્પરિગ્રહમ્ । ગોપાયે સ્વાત્મયોગેન સોડયં મે મત આહિતઃ ॥” શરણાગત, અનન્ય અને અંગીકૃત મજની રક્ષા આત્મયોગથી ભગવાન કૃષ્ણ કરે છે. “ગોપાયે”—આત્મનેપદ છે. શરણાગત-પરિપાલનમાં તો ફલભા પ્રભુને પોતાને લાગ્યો છે ! મત છે ને ! કોઈપણ અધિકાર કે સાધન વગર, સરલતાથી સફલતા મળે છે—સુદૃઢ શરણાગતિથી. કૃતાયં કરે છે—કેવલ કૃપા.

કૃપા-તો ભગવાનમાં શુદ્ધીતે રહેલો અસધારણ ધર્મ છે. મૂલ રૂપ ભગવાનનો આ ધર્મ, ભગવાને સર્જેલી આ સૃષ્ટિમાં પણ દેખાય છે. દેવામાં ડુખી જનાર, નાદારી નોંધાવે, તો અમુક ભાગની રકમ લેણદારોને દેવા છતાં, દેવામાંથી છુટયો ગણાય છે ને ! આ કાયદેસરની કૃપા છે. સ્મૃતિ, પાપના પ્રમાણમાં પ્રાયશ્ચિત બતાવે છે; પણ અત્યંત પાપપરાયણને સામાન્ય પ્રાયશ્ચિત્તથી પાવન થવાનો ઉપાય બતાવે જ છે ને ! આ પણ છે કૃપા. ભૂલ કરનારને ભીંસી નાખવાને બદલે, પાપ કરનારને પીંસી નાખવાને બદલે, અપરાધ કરનારને ઉચલાવી નાખવાને બદલે, ઉદારતા પૂર્વક ઉત્તર બનાવી--ઉદાર કરતું, ભગવાનનું આ સામર્થ્ય--તે કૃપા. તેને શાસ્ત્રમાં અનુગ્રહ કે પુણિ પણ કહે છે. "પોપણું તદનુગ્રહઃ"--શુકદેવજીએ ભાગવતમાં તેનું લક્ષણ આપ્યું છે. છઠ્ઠા રક્ષ્મની કથામાં તેનું કાર્ય દેખાય છે. નામ દ્વારા કૃપા લાભ દેખાયો અન્નમિલ પ્રસંગમાં. "નારાયણ"-નામ સાત્રે પાપી પાવન થયો. રૂપ દ્વારા કૃપા લાભ દેખાયો ઇન્દ્ર પ્રસંગમાં. કર્મપરાયણ વિશ્વરૂપ જ્ઞાનનિરત દધીચિજી અને ભક્તિપૂર્ણ વૃત્રના દેહત્યાગમાં નિમિત્ત થયો ઇન્દ્ર; અપરાધી ત્રણેનો, છતાં ઉદ્ધાર થયો અનુગ્રહથી. અન્નમિલનો કાલ, ઇન્દ્રનાં કર્મ અને અંતે અસુર યનારા મરુતો મુર થતાં, તેમનો સ્વભાવ - કાંઈ ન કરી શક્યાં કૃપાબલ સામે. કરાલ કાલ, કલુષિત કર્મ અને સુદૃઢ સ્વભાવનો પણ કોઈ પ્રભાવ કૃપા-પાત્ર પર ન રહે. માનવ-દેવ-દૈત્ય સૌને તેનો લાભ મળે છે. કૃપા તો જીવનું કલ્યાણ કરનારી છે, ભગવાનને ઉપયોગી બનાય છે તો ભક્તિથી. વિવિધ રૂપમાં કૃષ્ણા કૃપા જ સર્વત્ર કાર્ય કરે છે. કૃપા વિના કાંઈ કાર્ય સંભવી શકે નહિ. "કાલાક્રિની વર્તકોડનુગ્રહાપરનામા વીર્યવિશેષરૂપો ભગવદ્ધર્મઃ પુણિઃ ।" કાલ-કર્મ-સ્વભાવ વગેરેને દૂર કરનાર, અનુગ્રહ નામનો, વિશેષ પ્રકારના સામર્થ્ય રૂપ, ભગવદ્ધર્મ પુણિ છે. આ કૃપા પુણિમાં પણ બે ભેદ,--૧ મર્યાદા. ૨ પુણિ. વિશ્વરૂપમાં મર્યાદા કૃપા દેખાય છે, મર્યાદાપુણિ વૃત્રાસુરમાં પુણિ-કૃપા દેખાય છે. પુણિ પુણિ સામાન્યરીતે, પંચમ રક્ષ્મમાં મર્યાદા સ્થાન રૂપ સ્થિતિલીલા પછી દશમાં આ પુણિલીલા હોવાથી મર્યાદાપુણિ છે. કેવળ પુણિ તો દશમમાં દેખાય છે. સામાન્યરીતે તે લોકો - ચંપત્તિ, સત્તા, સંતતિ, સુખ, શાંતિ મળે તેને જ કૃપા સમજે છે. વૃત્રાસુરે તો, "ત્રૈવર્ણિકાયાસ--" માં કૃપાની સમજ જુદી જ દીધી છે. ધર્મ, અર્થ અને કામ - પુરુષાર્થ સંબંધી પ્રયાસો ભગવાન સફલ ન થવા કે, સરલ તે કાંઈ કાર્ય ન રહે, છતાં વિકલ થયા વિના શરણાગતિમાં મુદ્દ રહેવાય, કૃપાનું અનુમાન તેથી થઈ શકે. વૃત્રે તો પુણિમાંના પુરુષાર્થો પણ કપટ સમજાવી દીધા છે. "અહં હરે તવ--" એ ચાર શ્લોકોમાં.

૧. કૃષ્ણનું હાસ્ત એ પર્મ. ૨. કૃષ્ણ પોતે જ અર્ધ. ૩. કૃષ્ણ દર્શનકામનાં તે કામ, અને ૪. કૃષ્ણના બની જવું તે મોક્ષ.

કૃષ્ણ તો કોઈને પણ પોતાના બનાવીને કૃતાઈ કરી શકે છે. જેને પોતાનો બનાવવા ઇચ્છે, તેનું ભગવાન “વરણ” કરે છે. — “યથેઘૈષ વૃણુતે તેન લભ્યઃ ।” જેનું વરણ કરે, તેને વિશુ મળે. જેમ વર કે કન્યા મનપસંદને વરે, તેમ ભગવાન પોતે ઇચ્છે તેને સ્વતઃ મળે. તેમાં કાંઈ અધિકાર [યોગ્યતા] કે સાધનની જરૂર ન પડે. આવા વિશેષ અનુગ્રહથી ભગવત્સ્વરૂપ જેનું ફલ છે તેવી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય. આ પુષ્ટિ-કૃપાથી થયેલી નિરુપધિ, નિરવધિ ભક્તિ-પુષ્ટિભક્તિ. તેની ઉપાય-પરંપરા-પુષ્ટિમાર્ગ. તેમાં હેયા દેવલ કૃષ્ણકામના જ્યાં દેવદુલ્ભ કૃષ્ણ સ્વયં સુલભ બાને, ત્યાં કલ્યાણ કે કૈવલ્યની કામના પણ ક્યાંથી રહે ? ભગવાન જે તો પણ ભક્તો ન લે. આવી ભક્તિથી કે માર્ગરૂચિથી અનુગ્રહનું અનુમાન થઈ શકે. ભગવાન જેનો પુષ્ટિમાર્ગ અંગીકાર કરવા ઇચ્છે, તેને સાચો સત્સંગ કૃષ્ણકૃપાથી મળે. સત્સંગ થતાં શ્રવણ-સેવન અનુભવથી ચિત્ત-શુદ્ધિ થાય, ભગવદ્ભામાં અભિરૂચિ થાય, અભિવૃદ્ધિ થાય. પુષ્ટિમાર્ગાનુકૂલ રૂચિથી શ્રવણાદિ યતાં ચિત્તમાં ભગવાનનો આવેશ થાય. નિવય-વાસના વગેરે સંપૂર્ણ વિદાય થઈ જાય. પુષ્ટિમાર્ગ એટલે તનને પુષ્ટ કરવાનો માર્ગ નથી. મનને ભાવથી પુષ્ટ કરવાનું છે તેમાં તો ! પ્રમાદ અને પ્રમાદ પુષ્ટિમાર્ગમાં ન હોય, પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રભુ-પ્રાપ્તિના પરિતાપ પ્રતિપલ હોય જીવનનું પ્રત્યેક કાળ પ્રભુની જ પ્રસન્નતાને લક્ષ્યમાં રાખીને થાય, સેવા રૂપ જીવન-વ્યવહાર બની જાય. આમ વારંવાર—શ્રવણ વગેરેથી દૃઢ રૂચિ થાય, ભગવાન ની લીલાનો સાક્ષાત અનુભવ ન હોવા છતાં, આ પરોક્ષરૂચિ પાંચરતી રહે, વધતી રહે. આ તો પ્રાયમિક-કક્ષા છે. આ સુરૂચિસહિતનાં શ્રવણાદિથી ભગવાને દીધેલા બીજાતઃકલાવ અંકુરિત થાય. ભગવાને સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છાથી, પોતાનામાંથી અનેક જીવોને પ્રકટ કર્યા છે. તેમના બે પ્રકાર—૧. આસુરી—આસુર સંપદયુક્ત. સંસારમાં સરનારા, પ્રવાહજીવો. ૨. દૈવી—દૈવી સંપદવાળા, મોક્ષપ્રાપ્ત કરનારા. દૈવીના બે પ્રકાર—૧. મર્યાદા—શાસ્ત્રાનુકૂલરીતે, સ્વકલ્યાણ કે સર્વકલ્યાણ માટે જીવનારા. ૨. પુષ્ટિ—કૃષ્ણાનુકૂલ રીતે, પ્રેમમગ્ન દશામાં પ્રભુને ક્રુપ થાય તેમ, સેવા માટે જીવનારા. આવા જીવોને તો ભગવાને જીવભાવ દેતી વખતે જ, પુષ્ટિમાર્ગથી ફલલાભ દેવા માટે, સૂક્ષ્મરીતે બીજાતઃકલાવ રૂપે ભક્તિનું દાન કરેલું હોય છે, તે લ્યાગ-શ્રવણ-કીર્તન વગેરેથી વૃદ્ધિ પામે છે, અંકુરિત થાય છે. હૃદયમાં તેનાથી પ્રભુનો પ્રકાશ થાય છે, અંતરમાં અનુભવ મળે છે. તેનાથી વિશેષ રૂચિ થાય છે. આ છે—અપરોક્ષ-રૂચિ તેનાથી શ્રવણ-સેવન વગેરે યતાં

બીજાવા-પ્રેમાત્મક બને છે. આ સ્નેહ તો કૃષ્ણ સંબંધ સિવાયનાં સર્વમાંથી જીવના મનનો અતુરાગ દૂર કરી દે છે. “સ્નેહાદ્રાગવિનાશઃ સ્યાત્” શ્રી મહાપ્રભુએ આ સ્નેહનું કાર્ય બતાવ્યું છે.

આ સ્નેહ, સેવા-શ્રવણ વગેરેથી વધતાં આસક્તિરૂપ બને છે. તેનાથી કૃષ્ણ સંબંધ વગરનાં સૌમાં અરુચિ ઉત્પન્ન થાય, કાંઈ જ રુચે નહિ. બાકી સૌ લાગે, આત્મીય કોઈ ન લાગે. આસક્તિ અભિવૃદ્ધિ પામતાં વ્યસન પ્રાપ્ત થાય. દેહાદિ-સર્વધર્મો સ્વાભાવિક રીતે નિવૃત્ત-વિસ્મૃત થઈ જાય. મન સ્વાભાવિકરીતે જ ભગવત્સ્વરૂપ કે લીલામાં નિમગ્ન રહે. માનસી-સેવા આ દશામાં સિદ્ધ થાય. વ્યસન પર્યન્ત આમ સાધનપરંપરા થાય, પછી સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ — ફલ તો ભગવાન સ્વેચ્છાથી સ્વયં આપે. શ્રી ગોપીજનને રાસલીલા રૂપે મળ્યું છે ને ! “આસકત્યા સ્યાદ્ ગૃહાડરુચિઃ” અને “યદા સ્યાદ્વ્યસનં કૃષ્ણે કૃતાર્થઃ સ્યાત્તદ્વૈ લિ” — શ્રી મહાપ્રભુએ બંને કક્ષા કહી છે. વ્યસનદશા પછી ભજનાનન્દ મળે. સર્વત્ર પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણના સ્વાનુભવથી, ઉત્કટ સ્નેહથી, શૃંગારરસ પ્રગાઠ સર્વાત્મભાવ ભગવાનમાં થાય. તેનાથી અંદર અને બહાર નિરંતર પુરુષોત્તમનો અનુભવ મળે. શુદ્ધપુણ્યલક્ષ્મીનો આ ફલલાભ છે, — નિલ્લીલા-પ્રવેશ. શ્રીભાગવતમાં અવતારલીલા અને નિલ્લીલા બંનેનું નિરૂપણ છે, — કૃષ્ણલીલામાં. “સોડસ્તુતે સર્વાન્કમાન્ સહ ધ્રુવણ વિપશ્ચિતા-” શ્રુતિમાં કહેલો સર્વકામાશન લાભ પુણ્ડ્રીલામાં સ્પષ્ટ છે. તેમાં ભગવાન ગૌણ, ભક્ત મુખ્ય. સર્વસમર્થ, સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર, સર્વને વશ કરનાર, ભગવાન પણ ભક્તોના પ્રેમમાં પરતંત્ર બને છે. લીલા, પ્રભુ પોતાની ઇચ્છાનુસાર જ નહિ, ભક્તેચ્છાનુસાર કરે છે. “ભક્તાલિલાયા ચરિતાનુસારી-” શ્રીમહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી સ્પષ્ટ ગાન કરે છે ને ! નિલ્લીલામાં ભગવદેચ્છાનુસાર ગો-પશુ-પક્ષી-વૃક્ષ-નદી-ગોપ-ગોપીજન વગેરે રૂપે સ્વરૂપાનન્દ લાભ મળે છે. આધુનિક પુણ્ડ્રિમાર્ગીય ભક્તોને પણ, આવી વિશિષ્ટ કૃષ્ણકૃપા યતાં નિલ્લીલા પ્રવેશ મળે છે. આવા ભક્તોને તો મોક્ષકામના પણ ક્યાંથી હોય ? મોક્ષમાં તો મળે — ગણિતાનન્દ; લીલામાં તો અનુભવાય પ્રકટ પરમાનન્દ — અગણિતાનન્દ. મોક્ષમાં, — જ્ઞાનમાર્ગમાં ઇન્દ્રિયો અને ક્રિયાશક્તિ વ્યર્થ થાય. લીલા અને ભક્તિમાં તો તેનો વિનિયોગ ભગવાન માટે યતાં કૃતાર્થતા મળે. કૃષ્ણકૃપા થાય તો લૌકિક કે વૈદિક ફલ — સુખની અપેક્ષા પણ ન રહે. સુનીઓને પણ ફલ લ છે આ પુણ્ડ્રિભક્તિ. તેનાં પ્રવર્તક છે — શ્રીગોપીજન. પુણ્ડ્રિમાર્ગમાં તે શુરૂં રૂપ છે.

આ પુણ્ડ્રિમાર્ગ વા ભક્તિના ચાર પ્રકાર. જે ભક્તોને આ ભક્તિ મળી હોય, તેની ઓળખ શ્રીમહાચાર્યજીએ આપી છે, “પુણ્ડ્રયા વિમિથાઃ સર્વજ્ઞાઃ પ્રવાહેણ ક્રિયારતા ।

M/s. P. MAGANLAL & CO.

Exporters of : Tea, shellac, black pepper, jute goods etc.

8, Parsee Church Street, Calcutta-700001.

Gram : ‘Uttamcha’ Phone : 34-2921

મર્પદ્યા ગુણગ્રાસ્તે શુદ્ધાઃ પ્રેમગુણિદુર્લભાઃ ॥” ૧. પુષ્ટિપુષ્ટિ - લગવટકૃપાથી તેમને સેવા કે સીધોપયોગી સર્વ જ્ઞાન હોય લગવાન, સીલા, પરિકર વગેરે સર્વજનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણીને તે લગવાનને બળે છે. ૨. પ્રવાહપુષ્ટિ - અહંતા-મમતા રૂપ સંસાર પ્રવાહમાં પણ ભગવાનને ઉપયોગી ક્રિયાઓમાં રત તે હોય. ૩. મર્યાદાપુષ્ટિ - વિષયભોગ આસક્તિ વગેરે છોડીને, ભગવાનની કથાના શ્રવણ વગેરેમાં પ્રવૃત્ત. ગુણ ગોવિંદના જાણનારા આ બકતો હોય. ૪. શુદ્ધપુષ્ટિ - કેવલ પ્રેમપ્રધાન, સેવાશ્રવણ વગેરે પ્રેમપ્રચરતાથી કરનારા આ બકતો તો અતિદુર્લભ, સર્વોત્કૃષ્ટ છે જીવે તો પુષ્ટિપુષ્ટિ બકિત માટે પ્રયત્ન કરવાનો. લગવટકૃતિમાં ઉપયોગી યથાર્થ જ્ઞાનપ્રાપ્ત કરીને કૃષ્ણસેવા કરવાની. શુદ્ધ પુષ્ટિ બકિત તો માત્ર કૃષ્ણકૃપાથી જ મળે, ભગવાન વશ થાય. “કૃષ્ણાધીના તુ મર્યાદા સ્વાધીના પુષ્ટિરુચ્યતે ॥” બકતા કૃષ્ણને વશ રહે તે તો મર્યાદાબકિત; કૃષ્ણ બકતોને વશ જાને તે પુષ્ટિબકિત. દાગોદરલીલામાં ભગવાનના બંધનની કથા કરતાં પણ, શ્રીશુક જેવા જ્ઞાનીને અપરાધનો ભય છે. “ઇથેય કિલ તં બદ્ધ—”માં “કિલ”થી પ્રસિધ્ધિ કહી છે, તેવી તો ચોતે ભાવના પણ કરતા નથી; અને મા યથોદાજી તો નિર્ભય પણે તે ભગવાનને જાંધવા તત્પર છે ! ભગવાન સ્વર્ગ-ધનમાં કૃપાથી જાંધાય છે પણ ખરા ! “પુષ્ટિ” શબ્દ ક્યારેક કૃપા અને ક્યારેક પુષ્ટિબકિત માટે વપરાય છે. પુષ્ટિબકિત રૂપ છે— પુષ્ટિમાર્ગ. શ્રી હરિરાયજીએ શુદ્ધપુષ્ટિ બકિતના ધર્મોત્તુ નિરૂપણ—“પુષ્ટિમાર્ગ, સ કથ્યતે । એ વીસ કારિકાઓમાં કયું છે.

પુષ્ટિમાર્ગમાં સુખ્ય છે - કૃષ્ણસેવા. “કૃષ્ણસેવા સદા કાર્યા - ૧” તનનો વિનિયોગ કૃષ્ણમુખસંપાદનમાં કરાવતાં, તેમા સાતુકૂલરીતે ધનનો વિનિયોગ સેવોપયોગી પદાર્થોના સંપાદનમાં થાય તન-ધનના વિનિયોગથી અહંતા-મમતા દૂર થાય. સંસાર દુઃખ અને આસક્તિનું મૂલ જાય, પછી દુઃખ ક્યાંથી રહે. યથાર્થરીતે તન-ધનથી સેવા કરનારનું સંસાર દુઃખ દૂર થાય, ભગવાનનું જ્ઞાન થાય. તનુબ-વિત્તજ સેવા જુદી પાડીને સેવા ન થાય જાને સંકળાએલી જ છે. ‘તત્સિદ્ધયૌ તનુવિત્તજ ॥’ માત્ર દ્રવ્ય દહને દૂર રહેવાથી તો અભિમાન આવે સેવામાં તો આ દુઃખનું દૂર થવું કે જ્ઞાન થવું તે તો ગાણુ ફલ છે. સુખ્ય છે - માનસીસેવા. તન-ધન-મન ત્રણેનો વિનિયોગ સંગતરીતે કૃષ્ણ સેવામાં થવો જોઈએ.

આ સેવાનો અધિકાર મળે છે - ‘બ્રહ્મસંબંધ’ નામની સામ્પ્રદાયિક દીક્ષાથી તેના બે વિભાગ છે - ૧. નામનિવેદન કે શરણુદીક્ષા. ૨. આત્મનિવેદન કે બ્રહ્મસંબંધ

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ કેટલાકને માત્ર નામનિવેદન કરાવ્યું છે, કેટલાકને બ્રહ્મસંબંધ. જીવની યોગ્યતા પ્રમાણે દીક્ષા દેવાતી હતી. અત્યારે લોક પશુ છે, સાથે પશુ દેવાય છે. સ્વસુખ ઇચ્છનાર માટે છે - શરણુ. કૃષ્ણસુખ ઇચ્છનાર, સ્નેહસભર ભક્તો માટે છે - સમર્પણ, આત્મનિવેદન. બ્રહ્મસંબંધ-દીક્ષામાં જીવ પોતાના માનેલા સર્વપદાર્થો પરથી માલિકી રૂપ આસક્તિ ઉઠાવી લઈ, સર્વકાંઈ ભગવાનનું જ હોવાથી, ભગવાન કૃષ્ણને સર્વતું સમર્પણ આત્મા સહિત કરે છે, પોતે કૃષ્ણનો હાસ જાને છે. કૃષ્ણનો હાસ જાને, તેને જીવનમાં હિંદાસ થવાનું ન રહે.

આવા ભક્તો માટે, લોકપ્રસિદ્ધ સેવકધર્માનુકૂલ જીવનવ્યવહાર ભગવાન સાથે રાખવાનો. “અસમર્પિતવસ્તુનાં તસ્માદ્જનનામ્યરેત્” પ્રભુની પ્રસાદી ન હોય તેવી - અસમર્પિતવસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાનો. જીવનમાં ઉપયોગી બધી જ વસ્તુઓ યોગ્યરીતે પ્રસાદી જ હોવી જોઈએ તેવી નિર્દોષ વસ્તુઓથી નિર્દોષ રહેવાય, નહિ તો અનેક દોષો અનાયાસે આવે. પ્રસાદી મિશ્રી-ચરણામૃત વગેરે પધરાવીને જનાવી લેવું તે ગૌણ છે, ભગવાનને અંગીકાર કરાવવું મુખ્ય છે.

સેવા અને કથા પુષ્ટિમાર્ગનાં આવશ્યક કર્તવ્ય છે. શ્રીમદ્વાપ્રભુજીએ “યોડશશ્ચો”માં આ સંબંધી સ્પષ્ટતા કરેલી છે. “ભગવદ્વિજ્ઞા”-આ સર્વપરિસ્થિતિમાં પ્રસન્ન અને પ્રભુ પરાયણ રાખતો વિવેક છે. સર્વદુઃખો મરણ પર્થત, સર્વતરફથી સહન કરવાં, સેવાકથારત રહેવું, આ ધૈર્ય છે. ભગવાનમાં અવિશ્વાસ ન કરવો, અન્યની અટપ પશુ અપેક્ષા ન રાખવી, જીવનની સર્વ બાબતોમાં કૃષ્ણ પર જ આધાર રાખવો આ આશ્રય છે. વિવેક-ધૈર્ય-આશ્રય તો સર્વસ્થિતિમાં સૌને ઉપકારક છે. કૃષ્ણસેવામાં લૌકિક લોભ, પ્રભાદ વગેરે દોષો અને લૌકિક ઉદ્દેગ પ્રતિબંધ રૂપ છે, તેનાથી દૂર રહેવું. અષ્ટાક્ષરનો સતત જપ કરવો, શ્રીભગવતસેવનરત રહેવું, વૈષ્ણવ વ્રત-એકાદશી, જ્યાંતી કરવાં. અંધ-શુદ્ધ-વૈષ્ણવ દ્વારા પોતાની પાત્રતા પ્રમાણે કૃષ્ણપરાયણ રહેવું પીસી નાખતી પ્રતિકૂલતામાં પણ પ્રસન્ન રાખે છે—પુષ્ટિમાર્ગ. તેનો સિદ્ધાન્તપક્ષ “બ્રહ્મવાદ” કે “શુદ્ધાદ્વૈત” નામે કહેવાય છે. વેદ-ગીતા-બ્રહ્મસૂત્ર અને ભાગવત તેમાં પ્રમાણ છે. આ સર્વકાંઈ બ્રહ્મ છે. કેખાતું જગત બ્રહ્મ રૂપ સત્ય છે. તેમાં “અહંતા-અમતા” રૂપ સંસાર જીવે અવિદ્યાથી હલ્પેલો મિથ્યા છે. માયા ભગવાનની શક્તિ છે જીવ ભગવાનનો અંશ છે. માયાથી જીવને મોહ યતાં સંસારબંધનમાં ફસાય છે, ભક્તિથી મુક્તિ મળે છે. પુષ્ટિભક્તિથી તો ભગવાન સુલભ જાને છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની જ શરણાગતિથી માયા તરી ચઢાય, અન્ય કોઈ જ ઉપાય તેમાં નથી. અનન્યરીતે કૃષ્ણને બાળે, તેને જીવનમાં કોઈ પ્રશ્ન ન રહે.

કૃતાય' તે સરલતાથી બને. સર્વકાંઈ મેળવવા મથતો માનવ, કૃષ્ણને મેળવવા મથે, તો મૂળવણુ ન રહે, મોક્ષ માગવો ન પડે, મોક્ષદાતા મળે ને ! કૃષ્ણકામના જ હોય પુષ્ટિમાર્ગમાં. કૃતાય' થવાય આ પુષ્ટિમાર્ગથી. વંદન એ પુષ્ટિમહિતને, ભક્તોને, ભગવાનને, આચાર્ય-ચરણોને.

—: વૃત્તિ-અન્વેષણ :—

લેખક : નરેન્દ્ર તાપીચંકર દવે, વેદાન્ત શાસ્ત્રી

વૃત્તિનું દર્શન, અન્વેષણ—એ તો મંગલપ્રગતિનું સોપાન છે. વૃત્તિથી જ માનવ પૂજનીય કે હંડનીય બને છે. વૃત્તિનાં ત્રણ વિકાર મુખ્ય છે. આવેગ (૧), અધીરાઈ (૨) અને અસંતોષ (૩). આવેગનું પરિણામ ઉદ્વેગ છે. અધીરાઈનું ફળ મુર્ખાઈ છે. અસંતોષનો પાક સંકોપયુક્ત બને છે. પરિણામ બ્રાહ્મ પવિત્રતાનું લગભગ અશક્ય છે પરંતુ પરિણામપૂર્વે એટલે વિકારના પ્રારંભમાં જ તેનું નિરીક્ષણ કરી તેનાં શમનનો માર્ગ લેવો તે જરૂર મંગલમય જીવન બનાવે. આવેગનું બીજું નામ ક્રોધ છે. ક્રોધનાં કારણો તપાસવા અને તે કારણોથી દૂર રહેવું તે તપ છે. તપાસે તે તપસ્વી બને.

ક્રોધનાં આઠ કારણો છે. જે ગીતાજી; ભાગવતજી; વિગેરે ગ્રંથોમાં ચરિત્રસરિતામાં શુદ્ધાએલાં છે. તે ચરિત્ર—નાયકનું મનન કરનાર સ્વજીવન ચાંતિયુક્ત કરે છે. તો હવે ક્રોધનાં કારણો ક્રમવાર જણાવું.

- ૧] કામનાની અતૃપ્તિ—તે ક્રોધની જન્મેતા. કામના નિવૃત્તિ-ભક્તિ, સેવા અને સંયમદ્વારા કરવી.
- ૨] માનવનો અહંભાવ ઘવાય ત્યારે ક્રોધ થાય. સત્સંગ અહંનો ચૂરો કરનારૂં રસાયણ છે.
- ૩] ધારણા સમયમાં કાર્ય ન થાય તો ક્રોધ થાય. તેમાંથી રક્ષણ મેળવવા બે કાર્યની વચ્ચે સમય વધુ રાખવો.
- ૪] આપણું ઇદ્ર ખુલ્લું થાય તો ક્રોધ થાય. સાવધાની નિરિહદ્ર બનાવે.
- ૫] વિવેક વગરનું તપ માનવને ક્રોધી બનાવે. સ્વભાવને અનુકુળ તપ કરવું.
- ૬] ક્રોધકને ન સમજતી શક્તિએ ત્યારે ક્રોધ થાય. ધૈર્યથી અન્યને ગળે વાત ઉતારવી.
- ૭] સ્નેહીનો અન્યધામાર્ગ તે પશુ ક્રોધ જગાવે. ઇશ્વરચાના અવલંબને શાંતિ રાખવી.
- ૮] નિર્દોષને થતી ધીકા કે અપાતી ધીકા એક ક્રોધ થાય, તે અવસરે અનાયાર કરનારને વિખૂટો પાડવો.

આવી રીતે લોભ, કામના—તેના કારણો શોધી તે કારણથી દૂર રહેનારના ઉરમાં પ્રભુપ્રેમ ભરપુર થાય છે.

चौबीस अवतार

अनुक्रमणिका

१ भगवान् श्रीविष्णु के चौबीस अवतार ('वत्स्याण' के विष्णु-ग्रन्थ से सामार)	१-५५
२ जीवन में सार वस्तु की खोज-निरभिमानिता परमश्रद्धेय अनन्तश्री-विभूषित स्वामी राममुखदासजी के एक कथामृत उपदेश का सारांश	५६
३ एक विवेक मानस तत्त्वान्वेषी श्रीरागकुमार दासजी रामायणी मणि-पर्वत श्री अयोध्याजी	५७

य एतद् देवदेवस्य विष्णोः कर्माणि जन्म च ।
कीर्तयेच्छ्रद्धया मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

श्रीमद्भागवत ११।३।२७

जो मनुष्य देवदेव भगवान् विष्णु के अलौकिक कर्मों और जन्म का श्रद्धापूर्वक कीर्तन करता है वह सब पाप से छूट जाता है ।

पालन यही सर्वश्रेष्ठ बलयाण का साधन है। इस महापुण्यमय प्राणियों के सर्वात्मभाव नव सम्पन्न सुनिश्चिद्वय का वीर-रत्न कीर्तन भगवान् श्री हरि के चरणों में हमारी तन मन और आत्मा से परिपूर्ण भक्ति लगावें इसी प्रार्थना के द्वारा महर्षियों के चरणान्विन्द में शतशः महत्तमः प्रणाम है।

२—भगवान् वराह

जब वैकुण्ठधाम में सनकादि महर्षियों को छठी ख्यौड़ी से आगे जाने पर सातवें द्वार के पहरेदार जन-विद्रोह ने उन समदर्शी महर्षियों को रोका तो सनकादि ने उन द्वारपालों से उनकी मन्द बुद्धि पर तरस खाकर उन्हें भेदभाव के दोष से नीच राक्षसयोनि में जाने का शाप दिया, जहाँ काम और क्रोध की प्रधानता है। जब भगवान् धीनारायण को इस वार्ता का पता लगा तो अपने द्वारपालों की भूल सुधारने और महर्षिगण से क्षमापन के लिये स्वयं द्वार पर ही आ पहुँचे। श्रीहरि के दर्शन से महर्षिगण क्रम कृत्य हो गये और अपने दिये हुए शाप के लिये सानुरो भगवान् से अनुनय कर यथायोग्य मार्ग अपनाये का आग्रह किया। इसका समाधान करते हुए श्रीविष्णु ने समझाया कि वे इस प्रकार की उद्धत वृत्ति मेरी प्रेरणा से कर आप से शाप प्राप्त कर पाये हैं उनका देव्योनि में जाने से 'उत्तम कोषावेश की बड़ी एकाग्रता से मेरे पास शीघ्र आने का अवसर मिल सकेगा।'।

महर्षि कश्यप जी को दिति से सन्ध्या के घोरतम समय में ऋतुदान की प्रार्थना की। श्रीभगवान् का लीला अलौकिक है। बहुत अधिक समझने के बाद भी दिति ने अपने ही दुःसाह को दोहराया, तब तो कश्यप जी ने उसे कहा कि तुम्हारे मलिन चित्त की वृत्ति के कारण, असमय के रहते, पति के मना करने पर और बड़ आदि देवगण का तिरस्कार का अपराध किया, इससे गर्भगत दोनों बालक अत्यन्त ही क्रूरकर्मा और अधम होंगे। इनके अन्वयाप से पृथ्वी के प्राणी मात्र एवं महारमा गण त्रस्त होंगे। भगवान् नारायण के द्वारा उनका उद्धार होगा। "भगवान् सर्वेश्वर श्रीविष्णु ही मेरे पुत्रों का उद्धार करेंगे यह मेरी हार्दिक कामना है।" इस पर कश्यप जी ने दिति पर अपना हार्द प्रगट किया, "हे सुभगे अपने कर्म पर पश्चात्ताप के कारण तुम्हें विवेक हुआ तो इन बलिष्ठ पुत्रों के एक के चार पुत्रों में एक सन्तान हरिभक्त बनेगी। उस पुत्र की श्रीहरि के दर्शन होंगे।" इस पर दिति मन में उत्सहित हुई और पुत्रों की भीषण भवितव्यता से भयभीत हो उस पतितेज की सो वर्ष तक धारण किये रही।

इस अन्तराल में दिति के गर्भस्थ तेज से सूर्यादि ग्रहों का तेज क्षीण होने लगा और इन्द्रादि दशों दिग्पाल तेजोहीन बन गये। आने वाले अग्निष्टो की आशंका से इस प्रकार के अपशकुनों से देवगण व्याकुल हो ब्रह्माजी के पास स्तुति कर बोले "हे भूयन् ! इस समय तेजोविभूति सूर्य के क्षीण होने से अन्धकार की प्रचलता हो रही है इस से धर्म-कर्म का लोप हो रहा है, सभी प्राणी अमंगल की आशंका से दुःखी और विकल हैं। दिति का गर्भ ही सर्वत्र इस उपद्रव का कारण है।" भगवान् लोकपालदेव ने पूर्व में हुए वैकुण्ठ धाम के घटनाक्रम को बताते हुए दो पापदों के ही दिति गर्भ से देवों के वंश में जन्म होने और उपद्रवों की आशंका का खन बटाया। लोकमंगलकारी श्री भगवान् विष्णु जो चाहते हैं बड़ी होगा, ऐसी स्थिति में आप लोगों के भय एवं आशंका को कोई महत्त्व नहीं देना है।"

भगवती दिति ने १०० वर्ष गर्भ धारण कर दो छुड़वा पुत्रों को जन्म दिया। इनके जन्मते ही भूधराकार शरीर बन गया और उन की प्रबल पराक्रमशीलता आरम्भ से दृष्टिगोचर होने लगी। इन में हिरण्यकशिपु दिति के गर्भ में स्थापित हुआ और अपनी माँ के गर्भ से पृथ्वी पर पहले हिरण्यमास आया। इस दैत्य के बल की अपरिमितता इसी से जा सकती है कि अपने प्रतिद्वन्द्वी को दूँदने के लिये वह ब्रह्मा की छटि रचना की आधारभूत भूमि की ही जल के भीतर से गया। आधार की कमी से पृथ्वी जलमय बन गयी।

जल क्रीड़ा करने समुद्र में गया और युद्ध की भिक्षा माँगी। वरुण ने उसकी प्रशंसा कर प्रतिपक्षी के रूप में श्रीहरि का नाम बताया और उसी के साथ भिड़न्त कर अपनी बलवती भुजाओं की खुजलाहट मिटाने की बात कही।

इधर श्री ब्रह्माजी ने अपने सत्य सङ्कल्प से अकस्मात् ही सृष्टि संचालनार्थ वामाक्ष से नारी और दक्षिणाक्ष से नर का आविर्भाव कर स्त्री को शतरूपा और पुरुष को मनु की संज्ञा दी। ये दोनों भगवान् ब्रह्माजी की स्तुति कर अपने लिये कर्तव्य कर्म का उपदेश करने का आग्रह करने लगे। भगवान् लोकपितामह ने उन्हें दम्पतीभाव से धर्ममय जीवन बिताने और सन्तानोत्पादन द्वारा पृथ्वी का पालन करने को कहा। भीमनु ने अपने रहने योग्य स्थान की माँग की “जिससे यद्वती हुई सृष्टि का निवास हो। पृथ्वी तो जलमग्न हो गई है।”

“भगवान् श्रीहरि ही अब तो इस भूमि के उद्धार का कार्य कर सकते हैं” ऐसे सङ्कल्प करते ही श्रीब्रह्मा के नामाछिद्र से अंगूठे के बराबर एक श्वेत बराह-अर्भक निकला। श्रीब्रह्मा के देखते देखते वह शूकर हस्तिमान आकार धारी हो गया। श्री मनु से विचार विमर्श करने पर श्री ब्रह्माजी इस निष्कर्ष पर पहुँचे कि यह स्वयं वक्ष्याण-मय प्रभु वेद-यज्ञमय बराहशरीरधारी नारायण ही है। धुरधुराते गर्जन करते यह बराह मदोन्मत्त हाथी की सी लीला में प्रवृत्त हो गये। सभी देव और सुनिगण भगवान् बराह की स्तुति करने लगे। इस यज्ञ बराह अवतार ने पूँछ उठाकर प्रवन वेग से छलांग मारी और समुद्र में कूदपड़े। जल को चीरते वे रसातल में पहुँचे। वहाँ सम्पूर्ण प्राणियों की आश्रय-भूटा पृथ्वी को देखा। पृथ्वी ने भगवान् की स्तुति की। प्रसन्न भगवान् ने अपनी दाढ़ों में पृथ्वी को उठा लिया और उसे रसातल के बाहर निकाल लाये।

इस पर वरुण से संकेत पाये हिरण्याक्ष ने रसातल से अपने दाढ़ों की नोक पर पृथ्वी को उठाये समुद्र के अन्तराल से ऊपर की ओर आते हुए यज्ञ बराह को देव लिया। नाना प्रकार के भर्त्सनापूर्ण वाक्यों से भी अप्रभावित यज्ञ बराह ने पृथ्वी को समुचित स्थान पर रखने की कामना से धैर्य रखा। जब भगवान् यज्ञ बराह ने पृथ्वी को ऊपर लाकर पृथ्वी को उपयुक्त स्थान पर स्थापित कर उसमें अपनी आधारशक्ति का संचार कर दिया तो देवगण पुनर्वृष्टि करने लगे और ब्रह्मा जी ने इन अपूर्व अवतार का स्तवन किया।

इस के अनन्तर हिरण्याक्ष और भगवान् यज्ञ बराह का दुसुल संग्राम चला। इस युद्ध को देखने सुनियों समेत श्रीब्रह्मा आये उन्होंने इस भयंकर दैत्य को शीघ्र वध करने की प्रार्थना की।

भगवान् श्रीयज्ञ बराह ने युद्ध करते करते ही हिरण्याक्ष के कनपटी पर एक तमाचा मारा। उस दैत्य बड़ी धरारायी हो गया उनके प्राण प्रयाण पर देवगण भी अपने २ भाग्य कीसने लगे।

देवगण ने भगवान् यज्ञ बराह को साधुवाद दे उनकी प्रार्थना की।

३—देवर्षि भगवान् नारद

भगवान् श्रीहरि के मन के अवतार देवर्षि नारद हैं। कृपासागर मंगल मूर्ति श्रीविष्णु जो कुछ इच्छा करते हैं सर्वज्ञ सर्वदर्शी बीणापाणि नारद उसी प्रकार की चेष्टा करते हैं। नारद के रूप में ऋषियों की छद्म में उन्होंने तृतीय अवतार धारण किया, सात्वततन्त्र (पाञ्चरात्रागम में नारद पञ्चरात्र) का उपदेश किया। उसमें कर्मों (भक्ति) के द्वारा निष्कर्मताभाव किस प्रकार प्राप्त होता है इस का वर्णन है।

प्राज्ञतेज से सम्पन्न वीतराग तपस्विश्रेष्ठ देवर्षि गौरवर्ण और शिखायुक्त वीणावादनपरायण विशिष्ट मूर्ति सम्पन्न शोभायमान होते हैं। सदैव भगवद्गुणानुवाद में रत वेद और उपनिषदादि के ज्ञाता, देवगणों द्वारा पूजित, पूर्व कल्पों के पूर्व ज्ञान सम्पन्न, महाबुद्धिमान्, अनन्त सुगन्ध रत्नों की खान भारतीय संस्कृत में भगवान् के मधुर मनोहारि मंगलप्रद नामों का गुणानुवाद गाकर लोक-लोकान्तरों में विचारण करते रहते हैं। ये भक्तिपरायण साधु धृष्टों का

श्रीविष्णु भगवान् के २४ अवतार

१—श्रीसनकादि-चतुष्टय

श्री हरि की अद्भुत अलौकिकता का निवृत्तिपरायण ऊर्ध्वरेता “पूर्वेषामपि पूर्वजाः” श्री सनक सनन्दन, सनातन और मनकुमार रूप में अवतार धारण कर उन्होंने सबसे उत्कृष्ट वैराग्यमय जीवन, ध्यानलीन और वेदोदित ब्रह्म चिन्तन में ही अपना जीवन बिताया। भगवान् ब्रह्मा के सर्व प्रथम मानस पुत्र सिद्ध सुक्त और अपने वाल्मीक्य स्वरूप में स्वभावगन आत्मरूप में वे इतने सन्मय रहते हैं कि उन्हें भगवती महामाया रचमात्र भी नहीं सताती।

श्री विष्णु भगवान् के दर्शन करने वे एक बार वैकुण्ठ पहुँचे। वैकुण्ठ की मात ब्योदियो में से छुट्टी ब्योदी पारकर के आगे जाने को तेगार होते ही उन्हें जय और विजय त्रैलोक्यपति के पौरियों ने आगे बढ़ने से रोका। इस पर इन विरक्त पंचवर्णीय कुमारों ने क्रुद्ध हो उन दोनों द्वारपालों को दैत्यकुल का जन्म ग्रहण करने का शाप दिया।

इस कोलाहल से श्री विष्णु घुरन्त ही घटनास्थल पर आ गये उन कुमारों ने भगवान् श्री हरि के अपूर्व स्वरूप का अपलक नेत्रों से सुगंध होकर दर्शन किया और गदगद हो भगवान् की भावमयी स्तुति की। भगवान् श्री विष्णु ने जय एव विजय के द्वारा इन महर्षियों के अपमान के लिये क्षमा मागी और इन कुमारों ने अपने अनधिकार के अन्तर्गत शाप देने का अपराध स्वीकार कर उसका दण्ड मागा। भगवान् श्री विष्णु ने अपनी प्रेरणा ही इस शाप में कारण है यह कह कर सनकादिक महर्षियों को राजी किया। इस पर महर्षियों ने कहा भक्त बनकर वे सात जन्मों तक और वैरी बनकर तीन जन्मों में भगवान् को प्राप्त कर सन्ते हैं। इस सुविधा का लाभ तीन जन्मों तक दैत्य बन कर ही शीघ्र वैकुण्ठ जाने की उन्होंने स्वीकार किया। इनके ही तीन जन्म क्रमशः हिरण्याक्ष-हिरण्यकशिपु, रावण-कूम्भकर्ण और शिशुपाल-दन्तवक्र हुए।

श्री विष्णु के अरावतार पृथुराजा को उन्होंने दर्शन दिया। इस प्रथम शासक को सनकादि ने प्रश्न करने पर कि मनुष्य का कल्याण सुगमता से किस रीति से हो सकता है उन्होंने संक्षेप में बताया :—

धन और विषयों का चिन्तन सभी पुरुषार्थों का नाश करने वाला है क्योंकि इनकी चिन्ता मनुष्यों को “ताम्रपुत्र स्तोत्रे भूष्टः” लोक और परलोक के सुधार करने वाले मार्ग से भ्रष्ट बना देती है अतः विषयों को परमार्थ में शासक समझ इन्हें छोड़ने में ही वरदान है। इस अपार ससारतागर में मन इन्द्रियों आदि महाग्रह भरे हैं उनसे भगवान् श्री हरि के आश्रय से ही पिण्ड छूट सकता है दूसरे जो योग, तप आदि दुष्कर साधन हैं उनसे पार लगना कर्णधार के बिना नौकावाला काम है। अतः हे राजन भगवान् के भजनीय चरण कमल को नौका बना अनायास ही इस भवसागर को पार कर लो।

ये महर्षि “हरिः शरणम्” इस महामन्त्र का सतत जाप करते हैं इसी के महिमा से काल इन्हें कुछ भी नहीं प्रभावित करता। ये योगियों में श्रेष्ठ, मौख्यतत्त्ववेत्ता, धर्मशास्त्रप्रवर्तक और मोक्षपरायण शान मार्ग के आद्य प्रवर्तक हैं; श्रीनारदजी को श्रीमद्भगवत का उपदेश आप का ही दिया हुआ है। एक पूर्व कल्प का आत्मशान भूलने के कारण क्षुधियों का श्री सनकादि ने तत्त्वज्ञान का उपदेश किया था।

विदा के समान नेत्र कोई नहीं है, सत्य के समान कोई तप नहीं। राग के समान कोई दुःख नहीं और त्याग के धरापर कोई भी सुख नहीं। पाप कर्मों से वचना, मदा द्रव्य सत्त्व करना, श्रेष्ठपुरुषों जैसा व्यवहार और सदाचार का

पालन यही सर्वश्रेष्ठ कल्याण का साधन है। इस महापुण्यमय प्राणियों के सर्वात्मभाव नव सम्पन्न सुनिश्चिद्वय का अद्वि-
रल कीर्तन भगवान् श्री हरि के चरणों में हमारी तन मन और आत्मा से परिपूर्ण भक्ति लगावें इसी प्रार्थना के साथ
महर्षियों के चरणाविन्द में शतशः सहस्रशः प्रणाम है।

२—भगवान् वराह

जब वैकुण्ठधाम में सनकादि महर्षियों को छठी ख्यौदी से आगे जाने पर सातवें द्वार के पहरेदार जय-विजय
ने उन समदर्शी महर्षियों को रोका तो सनकादि ने उन द्वारपालों से उनकी मन्द बुद्धि पर तरम खाकर उन्हें भेदबुद्धि
भाव के दोष से नीच राक्षसयोनि में जाने का शाप दिया, जहाँ काम और क्रोध की प्रधानता है। जब भगवान्
श्रीनारायण को इस वार्ता का पता लगा तो अपने द्वारपालों की भूल सुधारने और महर्षिगण से क्षमापन क लिये वह
स्वयं द्वार पर ही आ पहुँचे। श्रीहरि के दर्शन से महर्षिगण कृत कृत्य हो गये और अपने दिग्गज शाप के लिये सानुरोप
भगवान् से अनुनय कर यथायोग्य मार्ग अपनाने का आग्रह किया। इसका समाधान करते हुए श्रीविष्णु ने समझाया कि
वे इस प्रकार की उद्धत वृत्ति मेरी प्रेरणा से कर आप से शाप प्राप्त कर पाये हैं उनका दैत्य योनि में जाने से 'त-'
कोषावेश की बड़ी एकाग्रता से मेरे पास शीघ्र आने का अवसर मिल सकेगा।'

महिष कश्यप जी को दिति से सन्ध्या के घोरतम समय में ऋषुदान की प्रार्थना की। श्रीभगवान् व
लीला अलौकिक है। बहुत अधिक समझाने के बाद भी दिति ने अपने ही दुराग्रह को दोहराया, तब तो कश्यप जी
उसे कहा कि तुम्हारे मलिन चित्त की वृत्ति के कारण, असमय के रहते, पति के मना करने पर और रुद्र आदि देवग
का तिरस्कार का अपराध किया, इससे गर्भगत दोनों बालक अत्यन्त ही क्रूरकर्मा और अधम होंगे। इनके अन्याय।
पृथ्वी के प्राणी मात्र एवं महात्मा गण व्रत होंगे। भगवान् नारायण के द्वारा उनका उद्धार होगा। "भगवान् सर्वेश्वर
श्रीविष्णु ही मेरे पुत्रों का उद्धार करेंगे यह मेरी हार्दिक कामना है।" इस पर कश्यप जी ने दिति पर अपना हाथ
प्रगट किया, "हे सुभगे अपने कर्म पर पश्चात्ताप के कारण तुम्हें विवेक हुआ तो इन बलिष्ठ पुत्रों के एक के चार पुत्रों से
एक सन्तान हरिभक्त बनेगी। उस पौत्र को श्रीहरि के दर्शन होंगे।" इस पर दिति मन में वलित हुई और पुत्रों की
भीषण भवितव्यता से भयभीत हो उस पतितेज को सौ वर्ष तक धारण किये रही।

इस अन्तराल में दिति के गर्भस्थ तेज से सूर्यादि ग्रहों का तेज क्षीण होने लगा और इन्द्रादि दशों दिक्पाल
तेजोहीन बन गये। आने वाले अनिष्ट की आशंका से इस प्रकार के अपराधजनों से देवगण व्याकुल हो ब्रह्माजी के पास
हस्तित कर बोले "हे भूतन्। इस समय तेजोविभूति सूर्य के क्षीण होने से अन्धकार की प्रबलता हो रही है इस से धर्म-
कर्म का लोप हो रहा है, सभी भावी अर्भगल की आशंका से डू खी और विवृत हैं। दिति का गर्भ ही सर्वत्र इस उपद्रव
का कारण है।" भगवान् लोकपितामह ने पूर्व में हुए वैकुण्ठ धाम के घटनाक्रम को बता उन दो पार्षदों के ही दिति
गर्भ से दैत्यों के वंश में जन्म होने और उपद्रवों की आशंका का सूत्र बताया। लोकमगलकारी श्री भगवान् विष्णु जो
चाहते हैं वही होगा, ऐसी स्थिति में आप लोगों के भय एवं आशंका को कोई महत्व नहीं देना है।"

भगवती दिति ने १०० वर्ष गर्भ धारण कर दो छुड़वा पुत्रों को जन्म दिया। इनके जन्मते ही भूधराकार
शरीर बन गया और उन की प्रबल पचाक्रमशीलता आरम्भ से दृष्टिगोचर होने लगी। इन में हिरण्यकशिपु दिति के
गर्भ में स्थावित हुआ और अपनी माँ के गर्भ से पृथ्वी पर पहले हिरण्याक्ष आया। इस दैत्य के बल की अपरिमितता
इसी से जा सकती है कि अपने प्रतिद्वन्द्वी को दूँदने के लिये वह ब्रह्मा की सृष्टि रचना की आधारभूत भूमि को ही
जल के भीतर से गया। आधार की कमी से पृथ्वी जलाप्लुत हो गयी, हिरण्याक्ष इस पर दर्शोन्मत्त हो वरुण के यहाँ

जल क्रीड़ा करने समुद्र में गया और युद्ध की भिक्षा माँगी। वरुण ने उसकी प्रशंसा कर प्रतिपक्षी के रूप में श्रीहरि का नाम ब्रह्मा और सती के साथ भिन्न कर अपनी बलवती भुजाओं की खुजलाहट मिटाने की बात कही। "

इस श्री ब्रह्माजी ने अपने सत्य सङ्कल्प से अकस्मात् ही सृष्टि संचालनार्थ वामाङ्ग से नारी और दक्षिणाङ्ग से नर का आविर्भाव कर स्त्री को शतरूपा और पुरुष को मनु की संज्ञा दी। ये दोनों भगवान् ब्रह्माजी की स्तुति कर अपने लिये कर्तव्य कर्म का उपदेश करने का व्यायह करने लगे। भगवान् लोकपितामह ने उन्हें दम्पतीभाव से धर्ममय जीवन बिताने और सन्तानोत्पादन द्वारा पृथ्वी का पालन करने को कहा। श्रीमनु ने अपने रहने योग्य स्थान की माँग की "जिससे बढ़ती हुई सृष्टि का निवास हो। पृथ्वी तो जलमग्न हो गई है।"

"भगवान् श्रीहरि ही अब तो हम भूमि के उद्धार का कार्य कर सकते हैं" ऐसे सङ्कल्प करते ही श्रीब्रह्मा के नासाक्षिद्र से अंगूठे के बराबर एक श्वेत वराह-अर्भक निकला। श्रीब्रह्मा के देखते देखते वह शूकर हस्तिसमान आकार धारी हो गया। श्री मनु से विचार विमर्श करने पर श्री ब्रह्माजी इस निष्कर्ष पर पहुँचे कि यह स्वयं कल्याणमय मधु वेद-यज्ञमय धराहरीरधारी नारायण ही है। धुरधुराते गर्जन करते यह वराह मदनोन्मत्त हाथी की सी लीला में प्रवृत्त हो गये। सभी देव और सुनिगण भगवान् वराह की स्तुति करने लगे। इस यज्ञ वराह अवतार ने पूँछ उठाकर प्रवन् वेग से छलांग मारी और समुद्र में कूदपड़े। जल को चीरते वे रसातल में पहुँचे। वहाँ सम्पूर्ण प्राणियों की आश्रय-भूता पृथ्वी को देखा। पृथ्वी ने भगवान् की स्तुति की। प्रसन्न भगवान् ने अपनी दाढ़ी में पृथ्वी को उठा लिया और सते रसातल के बाहर निकाल लाये।

इस पर वरुण से संकेत पाये हिरण्यक्ष ने रसातल से अपने दाढ़ों की नोक पर पृथ्वी को उठाये समुद्र के अन्तराल से ऊपर की ओर आते हुए यज्ञ वराह को देख लिया। नाना प्रकार के भर्त्सनापूर्ण वाक्यों से भी अप्रभावित यह वराह ने पृथ्वी को समुचित स्थान पर रखने की कामना से धैर्य रखवा। जब भगवान् यज्ञ वराह ने पृथ्वी को ऊपर लाकर पृथ्वी को उपयुक्त स्थान पर स्थापित कर उसमें अपनी आधारशक्ति का संचार कर दिया तो देवगण पूजार्थ करने लगे और ब्रह्मा जी ने इस अपूर्व अवतार का स्तवन किया।

इस के अनन्तर हिरण्यक्ष और भगवान् यज्ञ वराह का झुलझुल संघाम चला। इस युद्ध को देखने सुनियोंने समेत श्रीब्रह्मा आये उन्होंने इस भयंकर दैत्य को शीघ्र वध करने की प्रार्थना की।

भगवान् श्रीयज्ञ वराह ने युद्ध करते करते ही हिरण्यक्ष के कनपटी पर एक तमाचा मारा। वस दैत्य वहीं धराशायी हो गया उसके प्राण प्रयाण पर देवगण भी अपने २ भाग्य कीसने लगे।

देवगण ने भगवान् यज्ञ वराह को साधुवाद दे उनकी प्रार्थना की।

३—देवर्षि भगवान् नारद

भगवान् श्रीहरि के मन के अवतार देवर्षि नारद हैं। कृष्णानगर मंगल मूर्ति श्रीविष्णु जो कुछ इच्छा करते हैं सर्वज्ञ सर्वदर्शी श्रीणापाणि नारद उसी प्रकार की चेष्टा करते हैं। नारद के रूप में ऋषियों की सृष्टि में उन्होंने स्वीय अवतार धारण किया, सात्वतवन्त्र (पाञ्चरात्रागम में नारद षड्वरात्र) का उपदेश किया। समस्त कर्मों (भक्ति) के द्वारा निष्कर्षतामात्र किस प्रकार प्राप्त होता है इस का वर्णन है।

ब्राह्मतेज से सम्पन्न कीवराग तपस्विश्रेष्ठ देवर्षि गौरवर्ष और शिष्यायुक्त बोधवादनपरायण विशिष्ट मूर्ति सम्पन्न शोभायमान होते हैं। सदैव भगवद्गुणानुवाद में रत वेद और उपनिषदादि के ज्ञाता, देवगणों द्वारा पूजित पूर्व कलयों के पूर्ण ज्ञान सम्पन्न, महाबुद्धिमान्, अनन्त गुण रत्नों की खान भारतीय संस्कृत में भगवान् के गहुर मनोहारि भगवत्प्रद नामों का गुणानुवाद गाकर लोक-लोकान्तरीयों में विचारण करते रहते हैं। वे भक्तिपरायण साधु पुत्रों का

मार्गदर्शन करने को मतत चेष्टारत रहते हैं। उनके गुणानुवाद गाते हुए "सुखे मग्नर्षी तीर्थों के उद्गम स्थल जिनके चरण कमल हैं ऐसे आराध्य देव और जिनका यश वा गायन सुखे अप्रमत्त प्रिय लगता है वे भीहरि किंगी बनाये हुए व्यक्ति के गमान्तरन्त भरे हृदय मन्दिर में परमाकर दर्शन देते हैं।" ऐसे पढ़ते रहते हैं।

प्रगायतः स्वर्गीयानि तीर्थपादः प्रियधवाः

आहृत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि ॥

श्रीमद्भागवत १-६-३४

ध्यामयी नारदजी की देहयष्टि सम्पूर्ण योग वेदान्त, ज्योतिष, तन्त्र, आयुर्वेद और संगीतादि सर्व विद्या निधान है भक्ति के तो प्रधान आचार्य हैं। सम्पूर्ण प्राणियों को भक्ति मार्ग पर चलाने को वे यत्नपरिवर हैं। जितना अधिक मार्ग दर्शन भूमण्डल के प्राणियों का देवर्षि नारद ने किया उनकी इच्छा नहीं आती जा सकती।

विश्वब्रह्माण्ड के मात ऊर्ध्व लोक और अतल, वितल, सुनल, तलावल रगावल पातालादि मात अपोलोको में उनकी अग्राह्य गति है। उनका सहज स्वभाव भगवद्भक्ति व नाम, लीला, रूप व धाम के गुणानुवाद से विनोद प्रिय है और जहाँ जहाँ मद, भान, दम्भ, विद्वेष तथा अहंकारादि पदरिपुओं द्वारा आसुरी शक्ति की वृद्धि देखते हैं तत्क्षण प्रबल साम दामादि उपायों से उन्हें निःस्पृह करने को उद्यत हो जाते हैं।

देव, दानव तथा मानव सभी को "नारं ज्ञानं ददातीति नारदः" इस निश्चिति से ज्ञान प्रदान करने व अकुण्ठ शक्ति देवर्षि की महिमा है। उन्हें इतना अधिक इन लोगों की मनोवृत्ति का ज्ञान है कि उन्हें येन केन उपाये सुधारने का अन्यर्थ प्रयत्न करते रहते हैं। सम्पूर्ण ब्रह्माण्डों में अग्राह्य भगवद्भक्ति के प्रचारक देवर्षि वस्तुतः धन हैं। इन के गुणों और व्यक्तित्व कृतित्व को शब्दों के द्वारा प्रगट कर पाना लेखनी द्वारा अशक्य है। विविधता यो समये भक्तिरस का पुट श्री देवर्षि वा अपना ही अद्भुत साधना सोपान है।

महाराज नारदजी ने ब्रह्माजी के मानसपुत्र होकर उनसे ही हरिभक्ति की दीक्षा और वीणा प्राप्त कर विश्व कल्याण के मार्ग में अपनी प्रशस्त देन दी है। उनका स्वयं व्यासदेव जी को कहा हुआ पूर्व जन्म का वृत्तान्त इस बात का गवाही है कि जीवन में भक्ति द्वारा प्रभु सर्वसमर्थता प्रदान करते हैं।

वह श्री व्यास जी को कहते हैं "मैं पूर्व जन्म में दासी पुत्र था। वह माता सोभागवत सत्पुरुष विद्वान् महारमाओं की सेवा में ही अपने दिन गुजारती थी। उसे जीवन भर सुयोग्य महापुरुषों का ही सत्संग मिलता रहा उस महिमयाश्रिनी माता की कृपा से सुखे भगवान् भीहरि के प्रति अनुराग उत्पन्न हुआ। कालवश माताजी का देहान्त हो गया। मातृविहीन बालक के रूप में मैं अत्यन्त दुःखी हुआ। परन्तु भीहरि की कृपा का अचूक आधार सुखे बराबर रहा। मैं एकान्त में ध्यान लगाने लगा। सुखे भीहरि के मनोमय दर्शन हुए। उनके दर्शन होने पर अग्रिम जन्म में सुक्ति प्राप्ति और भगवद्दर्शन का लाभ का चक्रेत मिला।" द्वितीय जन्म में ऋषि-सर्ग में यही भगवान् देवर्षि भीहरि के द्वितीय अवतार रूप में श्री ब्रह्माजी के मानसपुत्र हुए।

इस प्रकार दक्ष प्रजापति के पुत्र हर्षयश्व और शबलाश्व को विरक्ति के भाव की दीक्षा दी। दक्ष के शपथ से वह वृहत्यागी और परित्राजक बने। श्री प्रभु चरित्र में देवर्षि ने उस राजकुमार को 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' ब्राह्म-शास्त्र मंत्र का माता-सुनीति के प्रेरणानुसार दीक्षित कर सफल मनोरथ बनाया। श्री ब्रह्माद को माता कयापू को हिण्यकशिपु के तपस्या काल में गर्भस्थित बालक को भगवद्गुणानुवाद का अधिकाधिक पाठ पढ़ाकर उसे भक्तप्रवर की श्रेणी में लाने का श्रेय देवर्षि को है।

इसी प्रकार चित्रकेतु राजा को अपने पुत्र के परलोक दासी होने पर आत्मा की अजरता, अमरता और पाव, भौतिक शरीर भी नश्वरता का उपदेश देकर शोकरहित उस राजर्षि को ज्ञान प्रदान किया।

श्री सनत्कुमार जी द्वारा ब्रह्मविद्या, सनकजी द्वारा गोपाल विद्या और श्री ब्रह्मा जी से षोडशाक्षरं विष्णु मन्त्र प्राप्त किया।

प्राचीन वहीं राजा को पुरंजन की कथा कह कर अध्यात्म ज्ञान का उपदेश इनका अर्पण है। पश्चिम समुद्र तट पर तपस्या करने और भगवत्प्राप्ति करने हेतु प्रचेताओं को श्रीनारदजी ने ही उपदेश दिया, कितना कहा जायगा गावर्ण मनु को पंचरात्र आगमों का उपदेश किया तथा शुकदेव जी को ब्रह्मज्ञान दिया। देवगण को सृष्टि के आविर्भाव-संहार विद्या की शिक्षा दी। श्री वसुदेव जी को भागवत धर्म की दीक्षा का श्रीदेवर्षि नारद को श्रेय है। मार्कण्डेय महर्षि को धर्मशास्त्र और अध्यात्म विद्या सिखाई। पुण्डरीक को नारायण भगवान का माहात्म्य उपदिष्ट किया पाण्डवों को राजनीति का उपदेश करने वाले आप ही हैं। श्रीव्यास महर्षि को भागवत के आविर्भाव की प्रेरणा दी और श्री वाल्मीकी जी को आदिकाव्य रामायण का प्रथम पुरस्कार के प्रेरणा स्रोत आप ही रहे।

इतनी महान् विभूति का सर्व प्रकार से उत्कर्ष का एक ही मूल कारण उनके शब्दों में देखिये।

देवदत्तामिमां षीणां स्वर-ब्रह्मविभूतिवाम्।

मूर्च्छयित्वा हरिकथां गायमानश्चराम्यहम् ॥ श्रीमद्भाग० १।६।१३

देवगण द्वारा प्रदत्त स्वर ब्रह्म के योग से विभूषित इस षीणा को धारण कर बजाते हुए और हरियशोगान गाते हुए मैं त्रैलोक्य में भ्रमण करता हूँ। भक्ति के आचार्य श्री देवर्षि को हमारा सादर, अर्पण पूर्वक कीर्तिशः प्रणाम।

४—भगवान् नरनारायण

भगवान् नरनारायण ने सृष्टि के आदि काल में धर्म की सहस्रगिणी मूर्ति से दो रूपों में अवतरित होकर सीधे वदरिकाश्रम में तपस्या करने को गमन किया वहाँ गन्धमादन पर्वत उनका तपस्या स्थल रहा। श्रीनर और श्रीनारायण ने १००० हजार वर्ष तक कठोर तप किया इससे इन्द्र का आसन डोला। शक्ति हो उसने गंधमादन पर आकर इन दोनों ऋषियों को तपस्या में रत देखा। उन्हें वरदान देने का उपक्रम कर लुमाने की खेपटा की परन्तु हिमालय के समान अचंचल धर्म सम्पन्न दोनों ही उसके जाल में न फँसे। फिर उन्हें डिगाने की माया का प्रयोग किया। भयङ्कर अंधध मत्तवकारी बृष्टि और अग्नि वर्षा आरम्भ की। पर वे अपने तप के निश्चय से नहीं हटे। अब तो इन्द्र ने तिलोचमा आदि अस्त्रराशियों के साथ काम को भिजवाया परन्तु उसे भी उन्होंने परास्त किया; चलते उन्हें आतिथ्य के लिये आमन्त्रित किया।

इस पर काम ने भगवान् नरनारायण की स्तुति की। श्रीनरनारायण ने तब उन्हें नाना वस्त्रालङ्कारों से भूषित सहस्राधिक स्त्रियाँ दिखलाई जो प्रभु सेवा कर रही थीं इस से इन्द्र के अतुल्यरगण लजित हुए। भगवान् श्री-नरनारायण ने चर्वशी अप्सरा को स्वर्ग में इन्द्र के वहाँ अलङ्करण रूप में भेंट में प्रदान किया। ये दोनों तपः पूत जोषन से गन्धमादन पर अपना समय बिताते हुए तपस्या की महिमा बताते हैं। भगवान् नरनारायण के साथ वैष्णवपति प्रह्लाद ने युद्ध का आह्वान किया। घटना यह हुई कि महर्षि ज्यवन की सेवा के तट पर एक विपश्चर ने अंकुश लिखा वह उन्हें ने युद्ध का आह्वान किया। भक्त राज प्रह्लाद के साथ उस ऋषि राज से साक्षात्कार होने पर भुवण्डल के तीर्थों की बात पाताल लोक ले गया। भक्त राज प्रह्लाद के साथ उस ऋषि राज से साक्षात्कार होने पर भुवण्डल के तीर्थों की बात चली तो प्रह्लाद ने नेमिपारण्य जाने का निश्चय किया। नहीं पर जाकर बानप्रस्थि ने अपने परिकर समेत स्नान किया और थोड़ी दूर पर एक विशाल वट वृक्ष के ऊपर तोड़े बाणों का सरकत देखा। इस विरोधाभास का कारण जानने को प्रह्लाद ने नरनारायण ऋषिर्वा को सलकारा। प्रथम नर से युद्ध हुआ भयानक संघाम में नारायण भगवान् ने भाग लिया। यह महायुद्ध एक हजार वर्ष तक चला। प्रह्लाद इस पर अपने आश्रम में आये। श्रीविष्णु से इन अपरीक्षेय

महर्षियों के विषय में पूछा। श्री विष्णु ने अपने अंशावतार यवाने पर प्रह्लाद को विश्राम हुआ और विष्णु की आकाश से यह पाताल स्थित अपनी राजधानी में लौट आया। दशयज्ञ के समय भगवान् रुद्र या भाग न देने के कारण जो विप्र उपस्थित हुआ सग में रुद्र ने दधीचि के कहने से यज्ञ विध्वंस के लिये अपना प्रज्वलित त्रिशूल फेंका। यह त्रिशूल दशयज्ञ का दाह करते हुए प्रमन वेग से चला और बदरीवन में भगवान् नारायण के वक्षस्थल में लगा इसके कारण नारायण की जटा मूँज के रंग की हो गयी उनका नाम "सुन्न पेरा" हुआ। रुद्र और नारायण का युद्ध छिड़ा। नर ने भी सहयोग दिया इन के बीच में कमलयात्रि वृष्टा ने उपस्थित हो उन्हें शान्त किया जिनसे रुद्र और नारायण में समझौता हो गया। यह विभूति तपस्चरण का ज्वलन्त आदर्श है। क्रोध रहित हो तपोरत रहना उनका जीवननव है। परन्तु लोकशिक्षण के उद्देश्य से युद्ध तक उन्हें करना पड़ता है।

दण्डोद्भवराजा के साथ ऐसा ही हुआ। अपने बाहुगल से गर्वोन्मत्त हो उसने भूमण्डल के राजा वनवीर लोगों को हरा कर भगवान् नरनारायण से अपना मन्त्रव्य सुनाया। नरनारायण के साथ उस दण्डोद्भव या युद्ध हुआ। नाना प्रकार के अस्त्रों का प्रयोग हुआ अन्त में दण्डोद्भव को मैत्री गन्धि करनी पड़ी।

नरनारायण भगवान् श्वेत कल्प की विभूति के रूप में निलय सन्निहित है उनके आदर्श से सारी सृष्टि कृत-कृत्य है कारण तपस्या जीवन का अभिन्न अङ्ग है।

५—सांख्य्याचार्य भगवान् कपिलजी

पादम कल्प के स्वायम्भुवमन्वन्तर का आख्यान है। भगवान् लोक पितामह ब्रह्माजी ने अपने शरीरार्ध भागों से आविर्भूत मनु और शतरूपा की सृष्टि की वृद्धि करने के लिये विवाह की प्रेरणा की। इसमें उन्होंने अपने मानस पुत्र महर्षिकर्दमजी को प्रजा सन्तान के योग का आदेश दिया। तदनुसार विन्दुसरोवर पर जाकर महात्मा कर्दम तपस्या में लीन हो गये। अपने आराध्य में इतने अधिक ध्याननिष्ठ होकर उन्होंने १० हजार वर्षों तक तपस्या की, श्रीहरि ने प्रत्यक्ष महर्षि को दर्शन दिया और उनकी इच्छा पूर्ति का वरदान दिया। श्रीहरि बोले, "हे महर्षे! हमारी मनोकामना पूर्ण होगी। सप्त द्रौपदी पृथ्वी के एकच्छत्र सम्राट् स्वायम्भुव मनु अपनी कन्या देवहूति को लेकर अपनी महिषी शतरूपा के साथ उसका विवाह हमारे साथ करेंगे। इससे हमें ६ कन्याओं की प्राप्ति होगी। इन पुत्रियों को मरीचि आदि ऋषियों के साथ पाणिपयण करा श्रीलोक पितामह ब्रह्म की अभीष्ट सृष्टि वृद्धि करने में सहायता दोगे।" आगे भगवान् बोले, "हे महामुने! मैं अपने अंश कला रूप से हमारे वीर्य से देवहूति के गर्भ से अवतार लूँगा और सांख्य शास्त्र का निर्माण करूँगा।" भगवान् गङ्गावाहन से स्वधाम पधार गये। महर्षि कर्दम श्रीविष्णु ने आदेशानुसार मनु के आने की याट जोहने लगे।

जब आदिराज मनु अपनी पुत्री को लेकर शतरूपा के साथ विन्दुसर तीर्थ पर पहुँचे तो महर्षि कर्दम अग्निहोत्र सम्पन्न कर चुके थे। मनु ने ऋषि कर्दमजी को प्रणाम किया और ऋषि के पूछने पर आश्रम में आने का हेतु बताया। पुत्री देवहूति का परिचय देते हुए मनु बोले, "हे मुने! देवर्षि नारद से आप के रूप, आयु, विद्या, शील और तप, तेज आदि को जानकर यह आपको पति रूप में पाने की निश्चय कर चुकी है; मैं इसके आदर और भद्रता से आपके समर्पित करने आया हूँ।"

पुत्र श्रीहरि का आदेश तो था ही महर्षि कर्दम ने अपनी स्वीकृति देते हुए कहा, "जब तक इनके सन्तान न होगी तभी तक मैं रहस्य रहूँगा, बाद में परमपिता श्रीहरि की प्रसन्न करने तपस्या के लिये वन में चला जाऊँगा।"

कर्दमजी का जीवन तपोमय था। विवाह के बाद भी उनका तपस्याव्रम अथाहगतगति से चला। धर्म्य है देवहूति। वह भी पतिसेवा से अपने की गौरवशालिनी अनुभव करने लगी। तपस्वामय जीवन ही हम कर्दम दम्पती का

एकमात्र लक्ष्य और आदर्श बनाएकमात्र लक्ष्य और आदर्श बना। कर्दमजी के साथ ही देवहूतिजी ने भी अपने को तपस्विनी बना लिया। पति की सुख-सुविधा ही उनकी जीवनव्रत हो गया। समिया, कुश, पुष्प, फल मूल और जल इनका पूरा सम्भरण रखती हुई वह मन, प्राण और शरीर से पति सेवापरायण रहने लगी। उसकी तपस्या से प्रसन्न हो कर्दमजी ने उसे सेवा का प्रतिफल देना चाहा।

महर्षि ने अपनी योगशक्ति से सम्पूर्ण सामग्रियों से सज्जित दिव्य विमान प्रगट किया। इस कामग विमान के भीतर ही सप्तवन, सरोवर, वापी, शयनस्थान, विश्राम भूमि और भोजनालय, कौतुकागार आदि निर्मित थे। इसके साथ ही प्रत्येक कक्ष में दास-दासियाँ कार्यरत थी। अपने शरीर पर दासियों द्वारा सेवित अंगराग लगा और दिव्य औपधियों से स्नान कर भगवती देवहूति दुर्लभ वस्त्र परिधान धारण कर आभूषणादि से सुसज्ज होकर अपने पतिदेव कर्दमजी के साथ विमान पर सवार हो गयी।

उस विमान से समस्त भूमण्डलका भ्रमण कर ऋषि कर्दम ने परमसती देवहूति के साथ विहार किया। विश्व परिभ्रमण में वैश्वभक्त, नन्दन, सुरस्तन, पुष्प भक्तक और चैत्ररथादि देवोपवनों का और अन्यान्य लोको का भी समावेश हुआ। लौटकर महर्षि अपने आश्रम में रहस्य परिचयी ने लग गये। प्रागाधिक पतिप्रिया देवहूति ने नौ कन्या रत्न को उत्सन्न किया।

वे अत्यन्त सुन्दर बालार्थ सर्वांग से लाल कमल की सुगन्ध से युक्त थी। इन्हें सर्वथा चतुरा ग्रहकार्यदेखा बनाने में माता देवहूति ने प्रयत्न किया।

आगे नया घटना चक्र सामने आया। देवहूति के शुभ विवाह के समय ही कर्दमजी ने महासम्राट् स्वायम्भुव मनु के सामने सन्तान का योग होने पर तपस्या के लिये वन में जाने का निश्चय हुना दिया था। तदनुसार अपने निश्चय पर अडिग रह कर्दमजी ने तपस्यार्थ वन जाने का संकल्प करना चाहा।

भगवती देवहूति अपने मन में इस बात से अवीर होकर भी पुनः हास्य से बोली, “हे स्वामिन, आप का कथन यद्यार्थ है, फिर भी आप की शरण में ही मेरा जीवन कृतार्थ होगा। इन नौ पुत्रियों को सदग्रहस्थ का जीवन बनाने के लिये सत्पात्र योग्य वरों के साहचर्य में पाणिपण्डन संस्कार करना आवश्यक है। साथ ही वन जाने के अनन्तर मेरे जीवन मृत्यु का दुःख दूर करनेवाला कोई पुत्र अवश्य ही होना चाहिये।”

अपने पतिदेव से अन्त में देवहूति ने वही कहा, “भगवान् की अवटित-घटना-पटौयसी माया ने मुझे इतना अधिक ठग लिया कि आप जैसे सर्व समर्थ, विरक्त एवं सुक्तिदाता पति की सेवा में रहकर भी, मैंने इस संसार वन्दन से छुटने की कामना नहीं की।”

अब वो सत्युक्त के रूप में साक्षात् श्रीहरि के अवतार लेने की बात (श्री भगवान् का वरदान) का कर्दम जी को स्मरण हो गया। वह बोला, “हे शुभगे! हमें चिन्ता करने का कोई अवसर नहीं; मेरा साहचर्य कभी व्यर्थ नहीं जानेवाला है। तम संयम, नियम और तप करती हुई खूब भद्धा से भगवान् का भजन करो। भगवान् श्रीविष्णु इन्हारे गर्भ से अवतार ले कर सारे जगत् का, मेरा और मेरा पूर्ण कल्याणसाधन करेंगे।”

महा भाग्यवती देवहूति भगवदाराधना में तन मन से श्रुत गयी। उसे अपना ही बोधन रहा। भगवान् के वंशावतार कथिलजी के अवतार का महत्त लक्षण उपस्थित होने को आया। सम्पूर्ण दिशाओं में प्रकाशमय वातावरण और सुषुप्तशीतल मन्द पवन का मञ्जार आरम्भ हुआ। भगवती देवहूति के यहाँ देवाधिदेव भगवान् श्रीहरि ने अवतार लिया। भगवान् लोकपितामह ब्रह्मा ने अपने नवो मानव पुत्री, मरीचि, अत्रि, अत्रार्य, पुलस्त्य, पुत्रह, प्रह्ल, भृगु, वसिष्ठ और अपर्वा को लेकर कमला कर्दम ऋषि की पुत्रियों कला, अनन्दा, भद्धा, हविष्, गति, क्रिया यशति, अस्तवती और शान्ति को वैदिक पद्धति से ब्याह दी।

अब यदम महर्षि ने कपिल जी के पास आकर अपना आत्मनिवेदन कहा और जीवन की कृपायुता स्वयं भी हरि की पुत्र रूप में प्राप्त कर ली । महर्षि ने अपने का में जाने को और तपस्यात रहकर शेष जीवन भगवन्मय पिताने का अपना दृढ़निश्चय सुनाया । कपिलजी ने श्री महर्षि यदम को तपस्या के लिये अनुमति देकर अपनी मा देवहूति की शानोपदेश द्वारा आत्म-ज्ञान प्राप्त करने का निश्चय सुनाया ।

यदमजी कपिल भगवान् की परिक्रमा और प्रणाम कर निस्संग हा तपस्या में लग गये । भगवती देवहूति अपनी सन्तान के रूप में भीहरि के अवतार कपिलजी को पाकर अलापित वैराग्यमयी बनगयी । अपने आश्रम में स्थित भगवान् कपिल य विन्दुसर तीर्थ पर दर्शन कर परमधन्या म्नेहमयी माता ने उन्हें सादर बन्दना कर तत्त्वज्ञान का उपदेश कर स्वयं कृतार्थ होने का अनुरोध किया ।

भगवान् कपिल ने देवहूति को अध्यात्म मार्ग का उपदेश किया । वह बोले “ह जननी ! परम बलयाण का एकमात्र साधन यह अध्यात्म मार्ग है । वहाँ अहता ममता, राग द्वेष, स्व-पर और सुख दुःखादि द्वन्द्व समाप्त हो जाते हैं और समता की स्थिति आ जाती है जहाँ प्राणी वैराग्य और भक्ति पूर्ण हृदय से आत्मा को प्रकृति से परे और भेदभाव शून्य, स्वप्रकाश, शुद्ध और उदासीन देखता है । सद्ग ही दुःख का कारण है । इसलिये बुद्धिमान आत्मिक त्याग कर मुक्त होने को प्रयत्नशील होते हैं । इसी भगवत्प्राप्ति का और अन्वय उपाय उनकी ऐकान्तिक भक्ति है ।”

श्रीकपिल जी ने सांख्ययोग की प्रक्रिया स महदादि तत्त्वों की उत्पत्ति का क्रम समझाया और प्रकृति तथा पुरुष का विचित्र हाने पर मोक्षमार्ग की प्राप्ति बताया । आगे भगवान् कपिल ने देहगेह में आगत पुरुषों की दुर्गति और उसके भीषण परिणाम बता कर कर्म, उपासना और ज्ञान की त्रिवर्णी का सुन्दर उपदेश दिया । उन्होंने माता की प्रकृति अध्यात्म की ओर पूर्ण रूप से जान ली ता उन्हें सरस्वती के पावन तट पर सिद्धाश्रम में छोड़ दिया । स्वयं कपिल जी ईशान काश की ओर परिव्रजन करने चले । इधर भगवती देवहूति परमार्थ साधना में पगी नित्य मुक्त शुद्ध परब्रह्म परमात्मा में एकाकार हो वहीं सिद्धि प्राप्त कर गयीं ।

इस प्रकार सांख्यार्थ भगवान् कपिल ने अपना जीवन पुण्यताया जाहूवी के तट पर आकर भगवती गङ्गाजी के सुन्दर प्रान्त प्रदेश का परिभ्रम किया । अन्त में नागर और गङ्गा के सङ्गम पर अपना निवास करने की कामना की । समुद्रने प्रमन्नतापूर्वक ऋषि का पाव अर्घ्यादि से सबहुमान सत्कृतकर उन के निवास योग्य भूमि का प्रवन्ध कर दिया । सगर के साठ हजार पुत्रों ने अपने पिता के अस्वगेष के थोड़े को द्वन्द्व द्वारा इनके आश्रम में बाँधने खोजते जब ऋषि को भलाबुरा कष्ट ता सब भस्म हो गये । भगवान् कपिल गङ्गा-नागर-सङ्गम पर आज भी मकर संक्रान्ति के शुभ में अवसर लक्षाधिक जनता की भावमयी भद्रा की महण कर उन्हें अजरता अमरता का अनुकरणीय सन्देश देते हैं ।

६—भगवान् दत्तात्रेय

श्री विष्णु के जगत् के प्राणीमात्र के उद्धारार्थ अमरध्वेय अवतार हुए हैं उनका परिगणन श्रीगीताजी के श्लोक में भगवान् ने कहा है —

यद्यद्विभूतिमत्स्व
तत्तदेवाऽवगच्छ त्व मम तेजोऽशस्तमवम् ॥

जीवन का वास्तविक ध्वेय भगवत्प्राप्ति होने पर भी नानाविध प्रकृति के अधिकारी वर्ग को बोध प्राप्ति हेतु “गुरु” के रूप में श्री दत्तात्रेयजी का आविर्भाव अपूर्व है । श्रीमद्भागवत के अनुसार यह भगवान् भीहरि के षष्ठ अवतार है ।

ये महासती अनन्या और महर्षि अत्रि क यहाँ अवतरित हुए । जीवों के अज्ञानान्धकार को मिटाने को ही श्री विष्णु ने “दत्त गुरु” के रूप में भूमण्डलपर अवतार लिया । भागवत के अनुसार महर्षि अत्रिजी की एकान्त

साधन भक्ति से प्रसन्न हो श्री विष्णु भगवान ने उन्हें कहा, “मैंने स्वयं की तुम्हें दान कर दिया है।” इसीसे “दत्तो मयाऽहमिति यद्भगवान् स दत्तः।” (श्री मद्भागवत २/७/४)। अत्रि के पुत्र होने से इन्हें आत्रेय कहा जाता है। दोनों माता का एक संयोग ही “दत्तात्रेय” प्रसिद्ध है। ये अवशूत वेप में सदैव ज्ञान का दान देते रहते हैं।

इनके जन्म के विषय में स्कन्द महापुराण की आख्यायिका विशेष प्रचलित है :—एक बार भगवती महासती अनसूया जी ने महर्षि अत्रि को सृष्ट्य जीवन में अपनी सन्तान का धैर्यपूर्ण पार होने का उद्देश्य बता कर पुत्र कामना की। महर्षि ने अपनी अस्ती पूर्ण की अवस्था में सत्त्व बल की कमी से तपस्या से प्राप्त होने वाले पुत्र रत्न के अनुदान में असमर्थता जाहिर की। इस पर भगवती परम महिमानवी आर्यचारित्रा ने तपस्या कर पुत्र रत्न प्राप्ति के लिये अत्रि जी से आदेश मांगा। “वन्य हा बरवर्णिनि। पति के कर्तव्य का पुत्र प्राप्ति के लिये अनुदान का भारलेने का तद्वर अवश्य ही तुम सफल होओगी।” इस तरह महर्षि ने उन्हें आदेश किया और पुत्र की प्रशंसा की।

पतन्तं रक्षयेद्वेवि महापातकिन यदि।

महाघोरे गता वापि दुष्ट-कर्म-पितामहाः।

तद्वरन्ति सपुत्राश्च धैर्यपागतानपि

पुत्रेण लोकाजयति पौत्रेण परमागतिः।

अथपुत्रस्य पौत्रेण प्रगच्छेद् ब्रह्म शाश्वतम्

स्कन्द महापुराण अवन्ती० अन्तर्गत रेवा खण्ड १०३/१३-१५

भगवती अनसूया ने १०० वर्ष तक कठिन तपस्या की उसका जीवन “प्रातः स्नान सन्ध्यां कुशदेविर्षि-तर्पणम्” अनुक्रमोप परिचर्या में व्यतीत हुआ। इस क्रम से एक ब्राह्मण वेश में साक्षात् श्रीहरि ब्रह्मा लोकपितामह और देवाधिपति श्री शङ्कर बर देने को उपस्थित हुए। “अयोनिज अवतार लेंगे। इस प्रकार आश्वासन पत्कर भगवती अनसूया अपने आश्रम पर आयी। उपयुक्त समय पर श्री ब्रह्मा सोम (चन्द्रदेव) के रूप में श्री हरि दत्तात्रेय के रूप में तथा भगवान् श्रीशङ्कर दुर्वास के रूप में भगवती अनसूया के पुत्र वन अवतरित हुए। एक कथा के अनुसार भगवती उमा, रमा और सावित्री ने देवर्षि नारदजी से महासती अनसूया की महिमा सुनी। उन्हें भगवती अनसूया के प्रति इर्ष्या हुई। तीनों ने अपने पतिमा की अनसूया जी की परीक्षा के हेतु अत्रि के आश्रम में भेजा। ब्रह्मा, विष्णु और श्री शङ्कर ने वहाँ पहुँच परम सती से विवरण हो भिक्षा की याचना की। महासती के पति महर्षि अत्रि आश्रम में विराजे नहीं थे। सो भगवती अनसूया ने अतिथि विग्रह जाने से अपना पुण्य ले जावेंगे और शाप छोड़ जावेंगे इस ढर से उन्हें पतिस्मरण कर बालक बना दिया और मातृमम ममता से विवरण ही उन्हें अन्नपान करवा दिया। अब पति देवों को याद जोहती हुई वे तीनों देवियों ऊन गयी और माता अनसूया के आश्रम में जाकर देखी है तो तीनों स्तब्ध-वापी शिशुओं की मातृवात्सल्य से अनसूया सेवा कर रही है। इस से त्रिदेवमायोओं का दुःख हुआ। इनकी इस मनस्विचिन्ता को भगवती अनसूया ने त्रिदेवों को पूर्व रूप प्रदान कर दूर कर दिया। तभी देवत्रयी ने अनसूया जैसी सर्वो शिरीषाणि के यहाँ अवतार लेने की मान्यता स्वीकार की। इस महान् अवतार कथा में रच पात्र भी विरोध नहीं समझना है कारण कहरमेद से सत्य की महति सम्मिलित होती है। भगवान् दत्तात्रेय के हम जागतिक प्राणियों पर अन्नत्न उपकार हैं। इत घृण में श्री कार्तिकेय देवसेनापति, श्री गणेश और प्रह्लाद को उपदेश देकर हमें इत इत्थ किया। प्रेता में राजा अलक, राजा पुरुषा और राजा आयु भी भगवान् के कृपा के पात्र हुए। बापर में परशु धारी भगवान् परशुराम और माहिष्मती नगराधिप का बोर्य सहकार्जुन ने भगवान् का अनुग्रह प्राप्त किया। इस कलि में भी अल शङ्कराचार्य, गोरक्षनाथ, सिद्धनागार्जन उनकी कृपा से धन्य होगये। भगवान् श्रीदत्तात्रेय का यह जीवन व्रत है कि करुणा पूर्वक

क्रन्दन शील को तत्क्षण जाकर गमहाल्लते हैं। इस प्रकार ब्रह्मपुराण में दत्तात्रेय भगवान के अवतार का प्रयोजन इन शब्दों में कहा है :—

भूयो भूतात्मनां विष्णोः प्रादुर्भावी महात्मनः
दत्तात्रेय इति ग्यातः क्षमया परया युतः ।
तेन नष्टेषु वेदेषु प्रक्रियासु गयेषु च ।
चातुर्वर्ण्ये च सङ्कीर्णे धर्मे शिथिलतागते ।
अतिवर्धति यः यमे मत्वे नष्टेऽनृते स्थिते ।
प्रजासु शीर्यमाणासु धर्मे चाकुलतागते ॥
सयज्ञाः सन्निधाः वेदाः प्रत्यानीता हितेनै ।
चातुर्वर्ण्यश्च सङ्कीर्णं कृतं तेन महात्मना ॥ "

ब्रह्म पुराण २१३/१०६-१०६

जो सर्वभूतान्तरात्मा हैं ऐसे विष्णु के अवतार क्षमा प्रधान दत्तात्रेय हुए। वेद और शास्त्रमर्यादितजीवन तत्प्रक्रिया लुप्त होने लगी चातुर्वर्ण्यका अपने-अपने जीवन में शोधिल्य होने लगा। धर्म गलित होकर अधर्म की वृद्धि होने लगी सत्य की स्थापना नहीं रही और असत्य स्थिर होने पर प्रजा में हानि का समावेश हुआ धर्म व्याकुल हुआ ऐसे समय वेद, कर्म ऋषि और यज्ञ की प्रतिष्ठा हट तथा चातुर्वर्ण्य का सुमधटित स्वरूप लाने की इन महाविभूति ने प्रयत्न किया और सफल हुए।

लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुगुणभगवान्ने
मादुष्यमयं दमनित्वमपीह धीरः
सुषं यतेत न भवेदनुभूत्य याव
न्नि भवेत्साय विषयः खलु सर्वतः स्यात्

श्रीमद्भाग० ११-७-२६

अनेक जन्मों के बाद मिले मनुष्य जन्म बहुत दुर्लभ मिला है धीर पुरुष इस अनित्य शरीर में से शीघ्र से शीघ्र अमृत स्वरूपमोक्ष प्राप्ति का साधन ढूँढ़े।

७—यज्ञ भगवान्

स्वायम्भुव मन्वन्तर में आदि मनु स्वायम्भुव के अंश से शतरूपा में आकृति का जन्म हुआ। उन्हें रुचि प्रजापति की पत्नी होने का गौरव मिला। इनके कोष में ही पृथ्वी पर धर्म प्रचार हेतु भगवान् यादि पुरुष "यज्ञ" रूप से अवतार धारण किये। इन्हीं के द्वारा यज्ञ का प्रवर्तन हुआ इससे देवगण की शक्ति बढ़ी और मारी सृष्टि में सत्वगुण का प्रचलन हुआ।

अपना चार्षव सन्निकट देव परम महाभाग स्वायम्भुव मनु और शतरूपा दोनों वन में तपस्या के लिये चले गये। वहाँ पवित्र सुनन्दा तट पर एक पेर के वन चड़े हो मन्त्रमय उपनिषद् धुति का जप करने लगे।

सुति भाग श्रीमद्भागवत के ८-१-६-१६ में उन स्वयं प्रकाश परमात्मा की शरण ग्रहण का उल्लेख है। भुक्ति पाठ करते मनु अपनी सुष बुध खींचे और सो वर्षों तक निरन्तर इसी प्रकार मग्न रहे उस समय क्षुधा पीडित अश्वरों और दानवगण ने उस ध्यानमग्न दम्पती को खाने की चेष्टा की।

भगवान् आकृतिनन्दन “यश” तत्काल अपने याम नामक पुत्रों को लेकर वहाँ उपस्थित हुए। भयानक सन्नाह में राक्षसगण पराजित हो युद्ध से भाग निकले। भगवान् यश के पौरुष वल प्रभाव से देवगण की प्रसन्नता सीमातीत हो गई और भगवान् यश से देवेन्द्र पद पर आसीन होने की प्रार्थना की। भगवान् यश की दक्षिणा पत्नी से उनके तेजस्वी बारह पुत्र “याम” नाम से प्रसिद्ध हुए। ये ही याम नामक द्वादश देव हैं।

८—भगवान् ऋषभदेव

संसार की विश्वबन्ध विभूतियाँ में भगवान् ऋषभदेवजी का अवतार रजोगुणी लोगों की मोक्षमार्ग की शिक्षा के लिये हुआ।

परमतेजस्वी राजा आग्नीध्र के सुपुत्र नाभि के सन्तान का योग न होने से उन्होंने पुत्र कामना से ऋत्विजों के द्वारा यह भगवान् का पजन कराया भगवान् के चतुर्भुज दर्शन हुए और सभी ने अक्षामक्ति पूर्वक प्रभु का अभिवादन कर उन्हें पाय अर्घ्य आदि से पूजित किया। जय भगवान् विष्णु से ऋत्विजों ने नाभिदम्पति की कामना प्रगट की कि आपके समान हो उनके पुत्र की प्राप्ति हो तो दुर्लभ वर होने पर भी स्वयं अवतार लेने की सहमति प्रदान की। भगवान् अन्वर्धान कर गये।

यथा समय विश्व के रजोगुणी प्रकृति के लोगों का उद्धाररहेड नाभि की सौभाग्यवती पत्नी मरुदेवी के गर्भ से भगवान् प्रगटे। उनके अङ्ग विष्णु के स्रज अकुरा चिह्नों से युक्त थे। पुत्र का शारीरिक गठन यश, वल, तेज ऐश्वर्य पराक्रम आदि गुणों को देखकर पिता नाभि ने “ऋषभ” (अश्व) नाम निकाला।

यौवन में पदार्पण करते ही महाराज नाभि ने अपने राष्ट्र के नागरिकों तथा मन्त्रीगण की सद्भावना देख ऋषभदेव को राज पाट सम्हाला कर अपनी राजमहिषी के साथ तप करने वन में चले गये। वे दोनों गन्धमादन में नरनारायणभ्रम में छन्दी आदि पुरुष का स्मरणध्यान करते हुए अपने लक्ष्य में विलीन हो गये।

इपर ऋषभदेवने प्रजारंजक राजा के रूप में बड़ी तत्परता से राज्य कार्य सम्हाला।

इनके शासन में सभी प्रजा अपने अपने कार्यों में लगी प्रभु को प्रसन्न करने की इच्छा से कर्तव्य परायण बनी कोई किंगी की वस्तु की ओर दृष्टि नहीं उठाता।

जनताकी प्रजाप्रिय राजा में इतनी निष्ठा देख कर स्वर्ग के अधिपति इन्द्र को ईर्ष्या हुई। इसके कारण एक वर्ष तक उसने वर्षा बन्द कर दी। अपने वयो योगरत्न से ऋषभदेव ने सजल बादलों से वृष्टि की ओर पृथ्वीशस्त्रों से परिपूर्ण हो गयी। देवपति इन्द्र का मद उतरा। उन्होंने ऋषभदेव के प्रभाव को जान उनकी स्तुति की और अपनी पुत्री जयन्ती का विवाह महाराज के साथ कर दिया। लोक मर्यादा के लिये ऋषभदेव ने ग्रहसंघर्ष का पालन किया उनके सौ पुत्र हुए जिनमें सबसे ज्येष्ठ महायोगी भरत थे जिनके प्रताप गौरव से अजनाम वर्ष का नाम “भारत” पड़ा। उनके श्वशुरी पुत्र वेदश, कर्म परायण और मातृपितृभक्त ब्राह्मणोचित सदाचार पालन में रत रहते। ६ पुत्र योगी हो गये और १० पुत्रों को ऋषभदेव जी ने राज्य शासन के लिये अपने साम्राज्य के भूमिभाग में नियुक्त किया।

एक बार महाराजा ऋषभदेव ब्रह्मवर्त क्षेत्र में पशारे वहाँ अपने पुत्रों के साथ महर्षिगण का समुदाय उपस्थित था, जनता की कल्याण कामना से हरि भक्ति परायण होने का उपदेश दिया। उनके उपदेशों का सार यही है कि मनुष्य शरीर नश्वर है इसका लक्ष्य विषय भोगों में रातदिन लगे रहना नहीं बल्कि दिव्य तपस्या द्वारा ब्रह्मानन्द प्राप्त करना है। प्रमादवश कुकर्मा से आत्मा को नाना भोग योनियों में जाना पड़ता है। भगवच्चरणों का आश्रय ही मनुष्य को भव-वन्धन से छुड़ा सकता है इसलिये प्रत्येक माता पिता एवं अभिभावक तथा युवजन का यह परम कर्तव्य है कि अपने

गन्तान, आशित और शिष्यगण को भगवद्भक्ति में लगा दे। पुत्री को उन्होंने इस के साथ यह उपदेश दिया कि समूर्ण चराचर प्राणीमात्र को ईश्वर अंश-समस्त जननी प्राण पण से सेवा करे यही परमार्थ है।

अपने ज्येष्ठ पुत्र को राज्याभिषिक्त कर परम प्रतापी श्रुपभदेव तपोमय विरक्त जीवन बिताने एवान्त वन में चले गये। वहाँ पारमहंस्य धर्म की श्रेष्ठता बताने की उन्मत्त वेग धारण कर शानमूर्ति हो विचरण करने लगे।

अपने परिधाजक रूप में श्रुपभदेवजी ने अपना वेश ही निराला बना लिया। उन्हें सम्पूर्ण सिद्धियों प्राप्त होने पर भी वे उन्मत्त वे समान रहते। उनकी अलौकिक अवस्था की चरम परिणति यहाँ तक थी कि अपनी घृति-धूम्रित देह से वे देहाध्यास को भूल कर पशु पक्षियों के समान जब जहाँ जैसी क्षुधानिवारण के लिये पिपासाशान्त्यर्थ मिल जाता उसे ही पा लेते। उनके देहविस्मरण से कहीं पर शंका निवारण करने पर भी उनके मन से दुर्गन्ध का नाम लेना नहीं थी, यह चरमआनन्द मग्नता की स्थिति शानस्मनलोक से परे की है। सर्वसमर्थ भगवान् योगीराज श्रुपभदेव मन की चञ्चलता नष्ट करने को सभी साधकों, भक्तों और परमार्थ गांधी लोगों को उपदेश करते थे।

कामो मन्युमदोलोभः शोब-मोह-भयादयः।

कर्म चन्धश्चयन्मूलः स्वीकारावेनुवद्बुधः।

वहीं ५/६/५

काम, क्रोध, मद, लोभ, मोह और नय आदि शत्रुओं का और कर्म बन्धन का मूल यह मनही तो है इसपर विश्वास करना बुद्धिमान् व्यक्ति का काम नहीं।" इसी सिद्धान्त पर चलते हुए भगवद्वतार ईश्वरीय विभूति भी श्रुपभदेव ने अपनी छद्मवेषी लीला को अतत सारे भारत के भूभाग का परिभ्रमण किया। योगी प्रारब्ध का भोग नियति चक्र की घुरा में सर्वथा सलग्न होकर महती सिद्धि की पाकर भी गर्वजन नहीं होते यही उनकी कनौटी है। इस महा यशस्वी बीरराग तप मूढ महात्मा को जब कुटकाचल पर विचरण कर रहे थे तो देहत्याग की इच्छा हुई। अकस्मात् प्रवल आँधी के झोंकों से बर्षा हुई और उसके कारण वन के बाँसों ने अग्नि लग जाने से उस महावैराग्यवान् ने अपने प्राञ्जभौतिक शरीर की आगमिति और मोह को छोड़ अपने नश्वर शरीर को भस्म कर दिया।

६—आदिराज पृथु

स्वायम्भुवमनु के वंशज अंग प्रजापति का ब्याह मृत्यु पुत्री सुनीथा के साथ हुआ। उन्हीं की मन्तान वन राजा हुआ। उसका स्वभाव अपने नाना के उपर गया। ऐसा छद्म और अधार्मिक प्रजापतिवृत्त वह निष्ठ हुआ कि प्रजा ब्राहि ब्राहि करने लगी। अपने राज्याभिषेक होते ही उसने यज्ञ दान और हवन सब के लिये निषेधाज्ञा प्रचारित कर दी।

अन्त में हुआ वही जो होने को था उसके अत्याचारी कर्मों से सन्त्रासित प्रजा के प्रतिनिधि महर्षिगण उसे साम, दामदि चतुर्विध नीतिवर्षों से समझाने आये परन्तु उसने किसी की एक न सुनी। सब तरह से निराश हो ऋषियों ने मन्त्रवृत्त सूत्राओं से इस अन्याय परायण राजा को मार डाला।

मोहवश माता सुनीथा ने इस घोर अत्याचारी पुत्र के शव को सुरक्षित रखा। अराजकता और दम्पुओं की बढ़ती स्थिति में ऋषियों ने वैन की दक्षिण जंभा का मधन किया उसमें जले लकड़ के टूँड की नाई काना और नाटा छोटे सुख का पुरुष पैदा हुआ। ब्रह्मगण से उसने अपना वर्तव्य पूछा तो वह बोले "निपीद" (बैठा)। वह "निपाद" कहलाया। वैन का सारा भाग इस प्रकार इस निपाद के द्वारा निकल गया। फिर ब्राह्मणों ने पुत्र हीन राजा वैन की धुमाओ का मन्थन किया तो उनसे एक स्त्री-पुरुष का जोड़ा निकला। ऋषियों ने इन विभूति को आदि पुरुष विश्व

की कला का अंश और स्त्री को आदि शक्ति भगवती लक्ष्मी का अवतार बताया। उन्होंने अपने सुयश का विस्तार करने वाले इस दिव्य फुल का 'पृथु' नामकरण किया और परम सुन्दरी शक्ति का "अग्नि" नाम रखा। आगे कहा इनका पतिपत्नी भाव अवलम्ब रहेगा। महाराजा पृथु के आधिर्भाव होते ही सर्वत्र मंगलमय वातावरण छा गया।

पृथु का वाङ्मय व्यक्तित्व अत्यन्त आकर्षक था। ऋषियों को प्रजापालन का आश्वासन देकर विनम्र हो पृथु ने अपने लिये योग्य सेवा का आदेश देने को कहा। महाराज पृथु को ऋषिगण ने वेदविहित धर्मानुसार निर्भय होकर एकचक्षुर शमन करने को कहा। अपनी ओर से पृथु ने वेदोदित कर्म करते हुए इसके दृढ़वर्ती ऋषिमंडपों और वाङ्मयगण को सदा वेन्दनीय मनने का संकल्प लिया। उन सभी गण्यमान्य ऋषियों ने प्रसन्न होकर पृथु राजा को राज्याभिषिक्त का निर्णय लिया। नदी, समुद्र, पर्वत, सर्प, गौ, पक्षी, मृग, स्वर्ग, पृथिवी और अन्य सभी प्राणियों तथा देवगण ने उसे यक्ष्मूय उपहार दिये। अभिषेक के बाद पृथु ने वन्द्यगण और स्वकीय प्रजा के चारों वर्णों तथा मन्त्रीगण, कुल प्रोहित, नगर निवासियों और देश वासियों और व्यवसायी वृन्द का यथायोग्य सत्कार किया।

वेन के अत्याचारों से पृथ्वी की अज्ञोत्पादन शक्ति नष्ट हो गयी। चारों ओर दुर्भिक्ष फैला हुआ था। प्रजाजन ने आकर अपनी दुःख गाथा अतिस्वर में राजा को आकर सुनायी। पृथु ने प्रजा के कष्टों की परम्परा से दुःखी हो उसे छाने के लिये विचार किया। पृथ्वी सारे अन्न और औषधियों के स्वत्व को छिपाये बैठी है। उसे पूरा पाठ सिखाना चाहिये। महाराज पृथु ने अपना आज्ञाव घनुष उठाया और वाण चढ़ाकर कोधकर पृथ्वी के ऊपर सन्धान किया। इस दिव्य शस्त्र का प्रयोग अपने ऊपर करते देख डर के मारे कांपती हुई पृथ्वी गो का रूप धारण कर स्वप्राण रक्षा के लिये भाग खड़ी हुई। जिघ्रस भी वह भूमि-अन्तरीक्ष दिशा और विदिशा की ओर शरण लेती महाराज पृथु को घनुष की डोर सम्हाले और तीक्ष्ण वाण चढ़ाये देखती। सब ओर से निराश होकर प्राणरक्षा की आदुर पृथ्वी ने राजा पृथु को उसे मारने में स्त्री वध के पाप का दोषी होना बताया। पृथु के अवन्ध्य कोण के सामने पृथ्वी झुकी और उसने पापात्माओं द्वारा दुरुपयोग न हो इसलिये बीजशक्ति को अपने में रोकने का रहस्य बताया। काल अधिक घीतने से वह बीज उसके छदर में समा गये। "आये बड़झा बनने पर गो दुरधरूप से फिर मैं प्रदान कर सकूँगा" यह प्रस्ताव रखता। साथ ही पृथ्वी ने ऊबड़ खावड़ भूभाग को समतल करने की बात भी रखी।

तदनुसार पृथ्वी का दोहन हुआ देव ऋषि, गन्धर्व, राक्षस किन्नर सर्प, पक्षी और मनुष्यों द्वारा उन बड़झों का रूप धारण कर गो रूपी पृथ्वी का दोहन किया गया। पृथु ने स्वायम्भुव मनु को बड़झा बना कर पृथ्वी का दोहन कर उससे औषधि बीज अन्न आदि का उत्पादन आरम्भ किया। इस कार्य के लिये महाराज पृथु ने प्रसन्नता के कारण पृथ्वी को अपनी कन्या रूप माना। पृथ्वी के ऊँचे-नीचे भू-भाग को महाराज पृथु ने घनुष की बोटि द्वारा उखाड़ डाला और उसे एक जगह एकत्र करने से पर्वतों की सम्पार्ध, जोड़ाई और ऊँचाई प्राविशेषा बढ़ गयी।

पुराणों का प्रमाण है कि नगर पुर और ग्राम की परियोजना पृथु के पूर्व नहीं थी। और न अन्न, गो-रक्षा, रूपि और व्यापार का नियत क्रम था।

यह सब कुछ पृथु राजा के द्वारा आरम्भ किया गया। महाराज पृथु के शासन काल में प्रजा आधि व्यापि रहित, सर्व प्रकारेण सुखी थी राजा के दंड के भय से कोई किसी को अन्त्याय अत्याचार से पीड़ित नहीं कर पाता था तत्सं सज, शान्ति और समृद्धि का एकचक्षुर राज्य था।

विष्णु के अंश महाराज पृथु ने ब्रह्मावर्त क्षेत्र से अश्वमेध यज्ञों को पूर्ण करने की दीक्षा ली। भीहरि की कृपा से उन्होंने निर्विघ्न ६६ नित्यानवें अश्वमेध पूर्ण कर लिये। सौर्व अश्वमेध यज्ञ में इन्द्र को ईर्ष्या हुई कहीं शतक्रुद्ध होते ही महाराज पृथु इन्द्रागन न छीन लें। संयोग से इन्द्र ने अश्वमेध का घोड़ा चुन लिया। पृथु के पुत्र

विजिताश्च ने महर्षि अत्रि का आदेश मानर इन्द्र से घोड़ा छीन लिया ऐसा कई बार हुआ। अन्त में पृथु ने इन्द्र का बंध करने का विचार कर धनुष पर प्रत्यष्ठा लगा दिव्य तीक्ष्ण याग चढ़ाने की तैयारी की। परन्तु याज्ञिकी ने पृथु वध से अतिरिक्त किसी प्रसार का बंध अनुचित वह कर पृथु को रोका। जब वध में आहुति देकर इन्द्र को भस्म करने को ऋत्विग लोग तैयार हुए तो भगवान् लोकपितामह ब्रह्मा ने उसे बीच बचाव कर वध का कार्यस्थगित रखने का प्रस्ताव रप सो अर्बुवेष यशों का फल उसे अनायाम हरि भक्ति द्वारा प्राप्ति का भर दिया।

यही महाराज पृथु अपने जीवन भर प्रजा पालन तत्पर हो धर्म नियन्त्रित शासन कर कृतकृत्य हो गये। भगवान् हरि की पूर्ण कृपा के लिये वे निष्प्राम भक्ति परायण रहते और अपनी प्रजा को भी सभी महोत्सवों तथा बड़े समारोहों पर भगवद्भजन की प्रतिष्ठा याद दिला कर उस विष्णु भक्ति पालन को वह प्रजा द्वारा अपने ऊपर अनुबध्न करवाते। एक बार सनकादि तिरक्ष उस महातेजस्वी के यहाँ अन्तरिक्ष से छदरे। अपने यहाँ शुभागमन के उपलक्ष्य में पृथु ने उनका स्वागतपूर्वक अभिवादन किया और प्राणी के लिये सुगमतापूर्वक कल्याण मार्ग प्रशस्त होने का प्रश्न किया। उन महर्षिगण ने धन और इन्द्रियों के विषयों का चिन्तन छोड़कर भगवद्भक्ति का सुन्दर उपदेश दिया। अपनी वृद्धावस्था सन्निवृत्त देख महाराज पृथु ने अपने पुत्रों पर पृथ्वी के शासन का भार छोड़ जन में अपनी रानी के साथ प्रस्थान किया। घोर तपस्या करते हुए महाराज पृथु ने अपना मन सनकादि के उपदेश से प्रभुचरणों में लगा कर योग के द्वारा इस नश्यत शरीर का त्याग कर दिया। भगवती अर्चि ने पुण्यात्मा पति के रात को देखा तो वह कदम्ब विलाप करते हुए चिन्ता तैयार कर अपने पति के साथ गती हो गयी। जीवन में महाराज पृथु और सती अर्चि अपने धर्मवध जीवनचर्या से सफल जन्मा हो आदि पुरुष श्रीहरि को सर्वम्ब अर्पण कर धन्य हो गये।

१०—मत्स्य भगवान्

प्रलय पयमि धातुः सुस्रावतेर्मुखेभ्य
भुतिगणमपनीत प्रत्युपादत्त हत्वा ।
दितिजमकथयद् यो ब्रह्म सत्यतनां
समहमखिलहेतुं जिह्मयीन नवोऽस्मि ।
श्रीमद्भागवत प्.२.५६१

प्रलय काल के समय समुद्र में जब चतुर्मुख ब्रह्मा सो गये उनकी सृष्टि रचना शक्ति भी लय को प्राप्त हो चुकी उस समय उनके सुगों से उच्चारित भुतियों को चुरा कर हयग्रीव देव पाताल तल में छिपाने ले गया। भगवान् ने उसे मार कर भुतियों श्रीब्रह्मा को वापिस दे दी और राजा सत्यव्रत तथा मन्त्रियों को ब्रह्म ज्ञान का उपदेश दिया उन सम्पूर्ण जगत् के परम कारण लीला मत्स्य भगवान् को मैं नमस्कार करता हूँ।

सत्य युग के आरम्भ में राजर्षि सत्यव्रत प्रसिद्ध हुए। यह क्षमा शील, श्रेष्ठ गुणों से युक्त और सुवन्द्युत्व में एक भाव से वर्तन करने वाले और पुरुष थे। अपने पुत्र को राज्य भार सौंप कर ये मनयाचन पर्वत पर उत्तम योगाभ्यास में लग तपस्या करने लगे। दश हजार वर्ष बीतने पर श्रीब्रह्माजी ने स्वयं प्रगट होकर “वरम्भूहि” कहकर राजा से वर माँगने को कहा। भगवान् चतुर्मुख को सामने देख सत्यव्रत ने प्रणाम कर यह वरदान माँगा “हे प्रभो! मुझे यही वर दें कि प्रलय काल आने पर मैं चराचर भूत मात्र की रक्षा कर सकूँ। ब्रह्माजी “एवमस्तु” कह कर अन्तर्हित हो गये और देवों ने उस पर पुष्पों की वर्षा की।

एक दिन देगी घटना हुई कि राजर्षि नदी में स्नान करके तर्पण कर रहे थे। इतने में नदी के प्रवाह के साथ अंजलि में एक छोटी मछली आ गयी। अन्यमनस्क राजा ने मछली की जल में डाल दिया। मछली ने आर्तभाव

से राजा की अनुरोध किया कि यड़े जल जम्बुओं का छोटे जलीय प्राणी भक्ष्य होते हैं सो उनको बचाने की सुरक्षित कमण्डलु में आश्रय दे दे। राजा इस पर कमण्डलु जल में उतरे रख अपने आश्रम में ले आया। रात्रि भर वह इतनी दड़ी हो गयी कि कमण्डलु में स्थान ही नहीं रहा। मछली के कहने से राजा ने उसे यड़े यड़े में पानी भर छोड़ दिया। वो ही घडी में वह उसमें भी न सगाने लायक हो गयी। यड़े स्थान की जन मछली ने माँग की तो राजर्षि ने उसे एक स्वच्छ सरोवर में ढाल दिया। वहाँ भी यह मछली थोड़े ही समय में सरोवर जल में पूरी छा गयी। आश्चर्य की बात यह रही कि जहाँ भी जल पूरित बड़े सरोवरों में अब अगाध जलाशयों में उतरे रक्खा वे ही स्थान उसकी लिये छोटे पड़ने लगे। हार कर राजा ने उसे समुद्र में छोड़ने का विचार किया। अपने की अतुरक्षित बताते हुए उस महागत्स्य ने समुद्र में डालने को मना किया। अब राजर्षि ने आश्चर्यान्वित हो डग जड़भुत मत्स्य को अपना पश्चिन्न देने की अनुरोध किया कारण इतनी अप्रत्याशित शीघ्रता से कोई प्राणुव मत्स्य बढ नहीं सकता। अन्त में अपने स्वप्रकाश आत्मजल से राजर्षि ने इस अचिन्त्य महिमासम्पन्न श्रीहरि का रूप ज्ञात कर प्रणामादि कर स्तुति आरम्भ की और मत्स्यरूप के धारण का उद्देश्य पूछा।

इस परममत्स्य भगवान् ने उस दिन सातवें दिन भूलोक, भुवलोक और स्वर्लोक के प्रलय समुद्र में डूबने की बात कही और बताया कि उस काल श्रीभगवत्प्रेरणा से एक विशाल नौका राजा के पास आयेगी। श्री मत्स्य भगवान् ने राजा को सलाह दी, “तुम सम्पूर्ण औपधी, सृष्टिजनों के छोटे बड़े बीजों, तारे प्राणियों के सूक्ष्म शरीरों की और सत्तों श्रुतियों को साथ लेकर उस नाव पर आरुढ़ हो जाना एकार्णवजल में निर्भर विचरण करना। जब प्रलय दृशाओं के थपेड़ों से नौका डगमगाने लगे तो तुम वायुकि नाग की रस्ती बना मेरे इसी मत्स्य रूप के उपस्थित होते ही सींग से बांध देना। प्रलय की ब्राह्मी रात्रि तक इसी प्रकार तुम्हें और सृष्टिगण को नौका में बंधितता में विचरण करता रहूँगा तुम्हें उस समय अपने प्रश्नों का उत्तर दूँगा जिससे तुम्हारे हृदय में “परब्रह्म” की महिमा स्वयं प्रस्फुट हो उठेगी। मत्स्य नारायण अन्तर्हित हो गये।

वहीं पर सातवें दिन की प्रतीक्षा में राज सत्यवत ओषधि, वीज और सप्तर्षिगण को साथ ले सुराशो को पूर्वाप विद्या स्वयं ईशान कोण की ओर मुख कर बैठ गया और भगवान् मत्स्य का ध्यान करने लगा। सप्तम दिन भयकर तूफान आया और सम्पत्तक नेष बरसने लगे। प्रलय का दृश्यपूरा होते न होते भगवान् की क्रुपा से नौका आई और राजर्षि मत्स्य के आदेश से सब सामग्री समेत उस नौका में चढ़ गया। सप्तर्षियों ने केशव का ध्यान ही संकट से उद्धार का उपाय कहा। तत्काल ध्यान करते ही प्रलय सागर में स्वर्ण सा देदीप्यमान तेजचारलाख कोस का फैला श्रीहरि का मत्स्य रूप उपस्थित हुआ। उनके सींग में वायुकि नाग को रस्ती के रूप में बांध दिया। अपने पूर्व नियोजित समयानुसार राजर्षि ने भगवान् का खूब स्तवन किया। प्रभु ने मत्स्य रूप में प्रलय सागर में विहार करते हुए उस मण्डली को तत्त्व ज्ञान का उपदेश दिया। प्रलय के अन्त में भगवान् ने हृद्योदय देव्य को बंध कर उससे वेदा की छीन कर उन्हें श्रीचतुर्मुख ब्रह्मा को दे दिया। भगवत्कृपा से यही मत्स्यवत वैवस्वत मनु हुए।

११—कूर्म भगवान्

एक बार देवराज इन्द्र देवावत पर सवारी कर घूमने जा रहे थे। दुर्वासाजी को स्वर्ग की अपमरा विद्यापरी ने पारिजात वृक्ष की सुन्दर सुन्धी माला भेंट कर गर्दभि से शुभाशीर्वाद माँगा। आगे वह माला ऋषि ने इन्द्र को दी। सम्पत्ति और प्रभुसत्ता के मद में नुर इन्द्र ने वह माला अपने देवावत की गूर्फ पर फेंक दी। उस माला को हाथी अपने

पैरों से कुचलने लगा। महर्षि दुर्वासा को यह अपना अपमान लगा और साथ ही पुष्पमाला में विराजित लक्ष्मी का भी। इस पर क्रुद्ध हो महर्षि ने इन्द्र को शाप दिया कि जा तू दरिद्र हो जा। सम्पत्तिराशियों को अभिमान तभी छोड़ कर जाता है जब दरिद्रता का आँजन आँखों में आजा जाता है। इस शाप के कारण इन्द्र का स्वर्ग लोक देवों ने छीन लिया और भगवती महालक्ष्मी अपने पिता के वासस्थान समुद्र में लीन हो छिप गयी। देवता लोग इससे दुःखी हो भगवान् भीमनारायण की शरण में गये। उन्होंने प्रणत हो प्रभु से अपनी स्वर्ग-लक्ष्मी वापिस प्राप्त होने की ओर सशक्त होने की प्रार्थना की। श्री हरि ने आदेश किया “दुर्मलोग समुद्र मन्थन करो उसमें से अमृत निकलेगा वह मैं तुम्हें पिलाऊँगा और हम लोग सशक्त अजर अमर हो जाओगे। परन्तु इस कार्य में तुम्हें अपने शत्रु देवों का पूरा सहयोग लेना होगा अन्यथा वे भारी विघ्न पैदा करेंगे। देखो वे लोग अभिमानी हैं उन्हें प्रशंसा द्वारा अपना मनाने की कला काम में लेना।”

देवगण ने यही किया। समुद्र मन्थन का कार्यक्रम बना। मन्दराचल को मन्थानदण्ड (क्षरणा) बनाया (रई) और वासुकिनाग को रस्सी बनाया गया। परन्तु मन्दराचल तो भारी भार के कारण समुद्र में डूबने लगा तभी परम कृपालु श्री भगवान् ने कूर्म बन कर अपनी पीठ पर मन्दराचल का बोझ सम्हाल लिया। इस मन्थन से सर्वप्रथम विष निकला इसे श्रीहरि के समझाने से विश्वकल्पाचार्य भगवान् शंकर ने पार्वती के आदेश से पी लिया। फिर कामधेनु, उच्चैः श्रवा नामक घोड़ा और ऐरावत फिर अष्टरा निकली और कल्पवृक्ष आया और फिर लक्ष्मीजी का आविर्भाव हुआ। भगवती महालक्ष्मीजी ने सर्वगुणाधिक, देवगण में पूज्य श्रीहरि भगवान् के गले में वरमाला पहना कर उन्हें पतिदेव वरण कर लिया। जब ये सब वस्तुएँ देवगण के पक्ष में चली गईं तो देवों ने कहा अब हमारी बारी है। इस बार समुद्र-मन्थन में वाक्पत्नी निकली। इसे देवों ने स्वीकार किया। तत्पश्चात् समुद्र मन्थन में घन्वन्तरि नारायण अमृत कुम्भ के साथ आविर्भाव हुए। देवों ने दृष्टा अमृतकुम्भ को घीच कर अपने पात्र रख लिया देवता दुःखी हो श्रीहरि के पास गये। भगवान् ने शक्ति की छोड़ युक्ति से काम लेने की कला। इसी बीच श्रीभगवान् मोहिनी रूप धारण कर उन दोनों पक्षों के बीच समझाने की उपस्थित हुए। भगवान् के मोहिनी रूप में दैत्य ऐसे मोह गये कि उन्होंने अमृत-कलश मोहिनी को सौंप दिया। इस युक्ति से भगवान् ने देवगण और देवों को पक्ति में बिठा अमृत बाँटना प्रारम्भ किया। प्रथम देवगण को बाँटने लगा। इसी पंक्ति में सूर्य और चन्द्र के बीच में राहु दैत्य ने आकर अमृत का लामू लिया। भगवान् को सूर्य चन्द्र ने उसके दैत्य होने का संकेत दिया। अपने सुदर्शन से उसका सिर धड़ से पृथक् कर दिया। इस पर देवों में बड़ा कोलाहल मच गया और भगवान् ने देवगण को अमृत पिला खाली पड़ा देवों के जिम्मे कर दिया। इस प्रकार ममभाव से भगवान् ने कूर्म पृष्ठ पर चतुर्दश रत्नों का समुद्र मन्थन द्वारा आविर्भाव कर अपनी अद्भुत दीर्घदर्शिता का परिचय दिया। भगवान् कूर्म पृष्ठ से सतत विश्व कल्याण में प्रयत्नशील हैं।

पुराण बार महर्षि व्यासदेवजी वर्णन करते हैं कि कच्छपावतार भगवान् की पीठ एक लाख योजन विस्तृत थी। समुद्र-मन्थन को तमप महाप्रभु ने शक्तिस्पर्श के लिये अमृतों में अमृत रूप से देवगण ने सर्वप्रथम दैत्य रूप में और वासुकिनाग ने निद्रा रूप में प्रवेश किया। यही नहीं, मन्दराचल का मन्थन बना रहे इसके लिये उन्होंने अपने हाथों से दूसरे चढ़े पर्वत के समान सम्हाले रखा। भगवान् कच्छपावतार के अशेष बुद्धि, वीर्य एवं यश से चकित हो सभी देवों ने ब्रह्मा और शिवजी समेत उन पर पुष्प वृष्टि की।

१२—भगवान् धन्वन्तरि

(लेखक—श्रीगुरुचरणजी वर्णवाल, आयुर्वेदाचार्य)

देवान् कृशानसुरसंघनिपीडिताह्वान्
दृष्ट्वा दयालुरमृतं वितरीद्वकामः ।
पार्थाधिमन्थनविधौ प्रकटोऽभवद्यो
धन्वन्तरिः स भगवानवतात् सदा नः ॥

‘अमुके के द्वारा पीड़ित होने से जो दुर्बल हो रहे थे, उन देवताओं को अमृत पिलाने की इच्छा से ही भगवान् धन्वन्तरि समुद्र-मन्थन से प्रकट हुए थे । वे हमारी सदा रक्षा करें ।’

×

×

×

सागर-मन्थन का महत्त्व बतलाकर देवताओं ने असुरों को अपना मित्र बना लिया । इसके पश्चात् देव और दानवों ने मिलकर अनेक औषधियों को क्षीरसागर में डाला । मन्दराचल को मथानी और वासुकिनाग को रस्ती बनाकर ज्योंही उन्होंने समुद्र-मन्थन प्रारम्भ किया, त्योंही निराधार मन्दराचल समुद्र में घँसने लगा । तब स्वयं सर्वेश्वर भगवान् ने कूर्मरूप से मन्दरगिरि को अपनी पीठ पर धारण किया । इतना ही नहीं श्रीभगवान् ने देवता, दानवों एवं वासुकिनाग में प्रविष्ट होकर और स्वयं मन्दराचल को ऊपर से दबाकर समुद्र-मन्थन कराया । हलाहल, कामधेनु, एरा-वत, चञ्चैःभवा अश्व, अप्सराएँ, कौस्तुभमणि, वाकणी, शङ्ख, कल्पवृक्ष, चन्द्रमा, लक्ष्मीजी और कदलीयुक्त छल्ले प्रकट हो चुके थे । अमृत प्राप्ति के लिये पुनः समुद्र-मन्थन होने लगा और अन्त में हाथ में अमृत-कलश लिपे भगवान् धन्वन्तरि प्रकट हुए । धन्वन्तरि साक्षात् विष्णु के अंश से प्रकट हुए थे, इस कारण उनका स्वरूप भी मेघश्याम भीरुरि के समान श्यामल एवं दिव्य था । चतुर्भुज धन्वन्तरि शौर्य एवं तेज से युक्त थे ।

अमृत वितरण हो जानेपर देवराज इन्द्र ने इनसे देववैद्य का पद स्वीकार करने की प्रार्थना की । इन्होंने इन्द्र के इच्छानुसार अमरावती में निवास करना स्वीकार कर लिया । कुछ समय बाद पृथ्वी पर अनेक व्याधियों फैली । मनुष्य विभिन्न प्रकार से रोगों से कष्ट पाने लगे । तब इन्द्र की प्रार्थना से भगवान् धन्वन्तरि ने काशिराज दिवोदान के रूप में पृथ्वी पर अवतार धारण किया । इन्हें आदिदेव, अमरवर, अमृतयोनि एवं अब्ज आदि नामों से सम्बोधित किया गया है ।

लो-कलवाणार्थ एवं जरा आदि व्याधियोंको नष्ट करने के लिये स्वयं भगवान् श्रीविष्णु धन्वन्तरि के रूप में कार्तिक कृष्ण त्रयोदशी को प्रकट हुए थे, अतः आयुर्वेद-भेमी भगवान् धन्वन्तरि के भक्तगण एवं आयुर्वेद के विद्वान् रोजी दिन प्रतिवर्ग आरोग्य-देवता के रूप में इनको जयन्ती मनाते हैं ।

१३—श्रीमोहिनी

जरा-मृत्यु-निवारिणी मुखा को प्राप्ति के लिये देवता और देवों ने मिलकर क्षीरसागर का मन्थन किया । अनेक अनौषिक वस्तुओं के अनन्तर जब श्वेतवर्णवारी भगवान् धन्वन्तरि अमृत-कलश लिये प्रकट हुए, तब मुखा-पान के लिये व्याधिर असुर उनके हाथ से अमृत-पट छीनकर भाग पड़े हुए । प्रत्येक असुर बदमृत यक्षि एवं अमरता प्रदान करने वाला अमृत सर्वप्रथम पी लेना चाहता था । किसी को पर्य नहीं था । किसी का विश्वास नहीं था ।

‘पूरा अमृत वहीं एक ही पी गया तो ?’ सभी सशंक थे। सभी चिन्तित थे। अमृत-घट प्राप्त करने के लिये सब परस्पर छीना-झपटी और तु-तु मर्म करने लगे।

‘हम छीना-झपटी में वहीं अमृत-नलया उलट गया और अमृत गिर गया तब ?’—यह प्रश्न सबके सम्मुख था; किंतु स्वार्थ के सम्मुख वस्तुस्थिति का विचार कौन करता ? दैत्यों से न्याय और धर्म की आशा व्यर्थ थी। दुर्बल देवता दूर उदास और निराश खड़े थे। कोई समाधान नहीं था।

सहसा कोलाहल शान्त हुआ। देवता और दानवों की दृष्टि एक स्थान पर टिक गयी। अनुपम रूप-लावण्य सम्पन्न लोकोत्तर रमणी सामने खड़ी थी। नख से शिग्र तब—उसके अङ्ग-अङ्ग पर कोटि-कोटि रतियों का अनुप रूप न्योछावर था, सर्वथा फोका था। उन मोहिनीरूपधारी श्रीभगवान की देखकर सब-वे-सब मोहित, सब-वे-सब सुप्त हो गये।

‘सुन्दरि ! तुम उचित निर्णय कर दो।’ असुरों ने अद्भुत छटा बिखेरती त्रैलोक्यमोहिनी से कहा। ‘हम सभी कश्यप के पुत्र हैं और अमृत-प्राप्ति के लिये हमने ममान रूप से श्रम किया है। हम इसे हम दैत्य और देवताओं में निष्पक्ष भाव से वितरित कर दो, जिससे हमारा यह विवाद समाप्त हो जाय।’

‘आपलोग परम पुनीत महर्षि कश्यप की संज्ञान हैं।’ मोहिनीने मन्दस्मितसे जैसे सुधावृष्टि कर दी। ‘और मेरी जाति और कुल-शील से आप सर्वथा अपरिचित हैं। फिर भी आत लोग मेरा विधाय कर यह दायित्व मुझे क्यों सौंप रहे हैं ?’

‘हमें आप पर विश्वास है।’ मोहिनी रूपधारी जगत्पति श्री भगवान् के आलोकिक सौन्दर्य से मोहित असुरोंने अमृत-घट उनके हाथ में दे दिया।

‘मेरी वितरण-पद्धति में यदि आपलोगों को तनिक भी आपत्ति न हो तो मैं यह कार्य कर सकती हूँ।’ अत्यन्त मोहप्रस्त करने वाली मोहिनी ने आश्वासन चाहा। ‘अन्यथा वह काम आपलोग स्वयं कर लें।’

‘हमें कोई आपत्ति नहीं।’ मोहिनी की मधुर वाणी सुनकर दैत्यों ने कहा। ‘आप निष्पक्षभाव से वितरण करने में स्वतन्त्र हैं।’

देवता और दैत्य—दोनों ने एक दिन छपवास कर स्नान किया। नूतन वस्त्र धारण कर अग्नि में आहुति दीं। ब्राह्मणों से स्वस्तिमठ कराया और पूर्वाय कुरों के आसनों पर पृथक्-पृथक् पक्ति में सब बैठ गये।

अमित सौन्दर्यराशि मोहिनीने अपने सुकीमल कर-वमलों में अमृत-कलश उठाया। स्वर्णमय नूपुर झंकृत छटे। देवता और असुरों की दृष्टि भुवनमोहिनी मोहिनी की ओर थी। मोहिनी ने सुस्तुतासे हुए दैत्यों की दृष्टिपात किया। वे आनन्दोन्मत्त हो गये।

मोहिनीरूपधारी विश्वात्मा प्रभु ने दैत्यों की ओर देखते और सुस्तुतासे हुए दूर की पक्ति में बैठे अश्वि अमृत-पान कराना प्रारम्भ किया। अपने वचन एवं त्रैलोक्य-तुल्य मोहिनी की रूप राशिके मर्माहत असुराण पुत्र आप अपनी पारी की प्रतीक्षा कर रहे थे। उन्हें लावण्यमयी मोहिनी की प्रेम-प्राप्तिकी आशा थी, विश्वास था।

धैर्य-धारण न कर सकने के कारण छाया-पुत्र राहु देवताओं के चेहरे में सूर्य-चन्द्र के समीप बैठ गया। अश्वि उसके कण्ठ के नीचे छतर भी न पाया था कि दोनों देवताओं ने इज्जित कर दिया और दूरसे ही स्रण शरीरविधाया प्रभु के तीक्ष्णतम चक्षु से उसका भस्म कटकर पृथ्वीपर जा गिरा।

चौक कर दानवों ने देखा तो मोहिनी सूर्य-चक्र-गदा-पद्मधारी सजल भेषधाम भोविष्णु बन गयी। अश्वि का मोह-मग्न हुआ। उन्होंने कुपित होकर शरा उठाया और भयानक देवासुर-संग्राम विक्रम गया।

सम्पूर्ण सृष्टि भगवान् मायापत्तिकी माया है। कामके वशीभूत सभी प्रभु के उस मायारूप पर लुब्ध हैं। ग्राह्य हैं। असुरभाव से अमरता-प्रदान करनेवाला अमृत प्राप्त होना सम्भव नहीं। वह तो कृष्णामय चरण-शरण से सम्भव है—

असद्विषयमदृष्टिं भावगम्यं प्रपन्ना-

नमृतममरवर्षानाशयत् सिन्धुमथ्वम् ।

कण्ठयुवतिवैषो मोहयन् यः सुरारी-

स्वमहसुपस्तृणानां काम्युरं नतोऽस्मि ॥

(श्रीमद्भागवत ८ । १२ । ४७)

‘दुष्ट पुरुषों को भगवान् के चरण-कमलों की प्राप्ति कभी हो गयी सकती। वे तो भक्तिभाव से युक्त पुरुषों की प्राप्ति होते हैं। इसीसे उन्होंने स्त्री का गायामय रूप धारण करके दैत्यों की मोहित किया और अपने चरण-कमलों के प्रपणगत देवताओं को समुद्र-मन्थन से निकले हुए अमृत का पान कराया। उन्हीं की बात नहीं—चाहे जो भी उनके वस्त्रों को शरण ग्रहण करे, वे उनकी समस्त कामनाएँ पूर्ण कर देते हैं। मैं उन प्रभु के चरण-कमलों में नमस्कार करता हूँ।’

—शि० दु०

१४—भगवान् नृसिंह

कल्युग की बात है, एक बार ब्रह्मा के गानन-पुत्र रत्नकादि, जिनकी अवस्था सदा पञ्चवर्षीय बालक की सी ही रहती है, वैकुण्ठ लोक में जा पहुँचे। वे भगवान् विष्णु के पास जाना चाहते थे; परंतु जय-विजय नामक द्वारपालों ने उन्हें बालक समझकर भीतर जाने से रोक दिया। तब तो ऋषियों को क्रोध आ गया और उन्होंने शाप देते हुए कहा—‘तुमलोगों की बुद्धि तमोगुण से अभिभूत है, अतः तुम दोनों असुर हो जाओ। तीन जन्मों के बाद पुनः तुम्हें इस स्थान की प्राप्ति होगी।’ ऋषि-शाप वश वे ही दोनों दिति के गर्भ से हिरण्यकशिपु और हिरण्याक्ष के रूप में उत्पन्न हुए। हिरण्याक्ष को तो भगवान् विष्णु ने वराहावतार धारण करके मार डाला। भाई के वध से संतप्त हो हिरण्यकशिपु दैत्यों और दानवों को अत्याचार करने के लिये आशा देकर स्वयं महेन्द्राचल पर चला गया। उसके हृदय में घेर की आग धधक रही थी, अतः वह विष्णु से बदला लेने के विचार से घोर तपस्या में संलग्न हो गया।

इस हिरण्यकशिपु को तपस्या-निरत देखकर इन्द्र ने दैत्यों पर चढ़ाई कर दी। दैत्यगण अनाथ होने के कारण भागकर रमातल में चले गये। इन्द्र ने राजमहल में प्रवेश करके राजरानी कयाधू की वन्दी बना लिया। उस समय वह गर्भवती थी, इसलिये उसे वे अमरावती की ओर ले जा रहे थे। मार्ग में उनकी देवर्षि नारद से मेंट हो गयी। नारदजी ने कहा—‘इन्द्र! इसे कहाँ ले जा रहे हो?’ इन्द्र ने कहा—‘देवर्षे! इस के गर्भ में हिरण्यकशिपु का अंश है, उसे मारकर इसे छोड़ देंगा।’ यह सुनकर नारदजी ने कहा—‘देवराज! इस के गर्भ में बहुत बड़ा भगवद्भक्त है, जिसे मारना ब्रम्हारी शक्ति के बाहर है; अतः इसे छोड़ दो।’ नारदजी के कथन का गौरव मानते हुए इन्द्र कयाधू को छोड़ कर अमरावती चले गये। नारद जी कयाधू को अपने आश्रम पर ले आये और उससे बोले—‘बेटी! तुम यहाँ तनक सुवर्णक निवास करो, जबतक तुम्हारा पति तपस्या से लौटकर नहीं आ जाता।’ समय-समय पर नारद जी गर्भस्थ बालक को लक्ष्य करके कयाधू को तत्त्वज्ञान का उपदेश देते रहते थे। यही बालक जन्म लेने पर परम भागवत प्रकाश हुआ।

जब हिरण्यकशिपु की तपस्या से त्रिलोकी संतप्त हो उठी और देवताओं में रत्नवली मच गयी, तब वे सब संतप्त होकर ब्रह्माकी शरण में गये और उनके हिरण्यकशिपु को तपसे विरत करने की प्रार्थना की। ब्रह्मा इसपर

आरुढ़ होकर वहाँ आये, जहाँ हिरण्यकशिपु तपस्या कर रहा था। उसके शरीर की चीटियाँ चाट गयी थीं, केवल अस्थिगत प्राण अवशेष थे और एक बोंबी का आकार दीख पड़ता था। ब्रह्मने अपने कण्ठडनु का जल उस बोंबी पर छिड़क दिया। उस में से हिरण्यकशिपु अपने अमली रूप में निकल आया। तब ब्रह्म ने कहा—'वेदा ! ऐसी तपस्या तो आज तक न किसी ने की है और न आगे कोई करेगा ही। अब तू अपनी अभीष्ट कर देना चाहते हैं तो ऐसा कर दीजिये कि आप के बनाये हुए किसी प्राणी से—चाहे वह मनुष्य हो या पशु, प्राणी हो या अप्राणी, देवता हो या दैत्य अथवा नागादि—किसी से भी मेरी मृत्यु न हो। भीतर-बाहर, दिन-रात्रि में, आपके बनाये प्राणियों के अतिरिक्त और भी किसी जीव से, अन्न-शय से, पृथ्वी या आकाश से—कहाँ भी मेरी मृत्यु न हो। दुष्ट में कोई मेरा सामना न कर सके। मैं समस्त प्राणियों का एक-चन्द सम्राट हो जाऊँ। देवताओं में आप-जैसी महिमा मेरी भी हो और तपस्वियों एवं योगियों के समान अक्षय ऐश्वर्य मुझे भी दीजिये।'।

ब्रह्मा उसकी तपस्या से प्रसन्न तो थे ही, अतः उसे मुँहमाँगा घरदान देकर वहीं अन्तर्धान हो गये। हिरण्यकशिपु अपनी राजधानी में चला आया। कथाधू भी नारदजी के आश्रम से राजमहल में आ गयी। उसके गर्भ से भगवद-रत्न प्रह्लाद उत्पन्न हुए हिरण्यकशिपु के चार पुत्र थे। प्रह्लाद अपने-उत्पत्ते छोटे थे, अतः उन पर हिरण्यकशिपु का विशेष स्नेह था। उसने अपने शुकुपुत्र पण्ड और अमर्क को बुलवाया और शिक्षा देने के लिये प्रह्लाद को उनके हवाले कर दिया। प्रह्लाद गुरु-ग्रह में शिक्षा पाने लगे। कुशाम्बु छिद्र होने के कारण वे गुरु-प्रदत्त शिक्षा शीघ्र ही ग्रहण कर लेते थे। साथ ही उनकी भगवद्भक्ति भी बढ़ती गयी। वे असुर वालकों को भी भगवद्भक्ति की शिक्षा देते थे। एक दिन हिरण्यकशिपु ने बड़े प्रेम से प्रह्लाद की गोद में बैठकर पुच्छकाते हुए कहा—'वेदा ! अपनी पत्नी हुई अच्छी-से-अच्छी बात सुनाओ।' तब प्रह्लाद ने भगवद्भक्ति की प्रशंसा की। यह सुनते ही हिरण्यकशिपु क्रोध से आगबबूला हो गया और उसने प्रह्लाद की अपनी गोद से उठाकर भूमि पर पटक दिया तथा असुरों की सन्तों मार डालने की आज्ञा दे दी। फिर तो प्रह्लाद का काम तमाम कर देने के लिये असुरों ने उनपर विभिन्न अस्त्रों का प्रयोग किया, परन्तु वे सभी निष्फल हो गये। तत्पश्चात् उन्हें हाथियों से कुचलवाया, विषधर सपों से डँसवाया, पुरोहितों से कृत्या राजसी उत्पन्न करायी, पहाड़ की चोटी से नीचे डलवा दिया, शम्बराम्बर से अनेकों प्रकार की माया का प्रयोग करवाया, औंधरी कोठरियों में बन्द करा दिया, विष पिलाया, भोजन बन्द कर दिया, बर्फीली जगह, दहकती हुई आग और समुद्र में डलवाया, अँधी में छोड़ दिया तथा पर्वत के नीचे दबवा दिया; परन्तु किसी भी प्रयास से प्रह्लाद का बाल भी बँका न हुआ।

एक दिन गुरु-पुत्रों ने शिष्यायत करने पर हिरण्यकशिपु ने प्रह्लाद को अपने निजट बुलाया और उन्हें तरह-तरह से डराने धमकाने लगा। फिर उसने कहा—'दे देह ! जिसके बल पर तू ऐसी बहकी-बहकी बातें बोल रहा है, ऐसा वह ईश्वर कहाँ है ? वह यदि सर्वत्र है तो इस खम्भे में क्यों नहीं दिखायी देता ?' तब प्रह्लाद ने कहा—'मुझे तो ने प्रभु खम्भे में भी दीख रहे हैं।' यह सुनकर जब हिरण्यकशिपु क्रोध के मारे अपने को संभाल न सका, तब हाथ में खड्ग लेकर शिलासन से कूद पड़ा और बड़े जोर से उन खम्भे में एक धूँसा मारा। उसी मगध छग खम्भे से बड़ा भयंकर शब्द हुआ। ऐसा जान पड़ता था, मानो ब्रह्माण्ड फट गया हो। उस शब्द को सुनकर हिरण्यकशिपु घबराया हुआ-सा इधर-उधर दौड़ने लगा कि यह शब्द करनेवाला कौन है; परन्तु उसे सभा के भीतर कुछ भी दिखायी न पड़ा। इतने में ही वहाँ बड़ी अलौकिक घटना घटी।

सत्यं विषातुं निजमृत्यमापितं

व्याप्तिं च भूतेष्वविलेपु चात्मनः ।

अदृश्यतात्पर्यदुभुतरूपमुदरन्

स्वभूते सभायां न मृगं न मानुषम् ॥

(श्रीमद्भागवत ७।८।१८)

‘इसी समय अपने भूतपद्माद की वाणी सत्य करने तथा समस्त भूतो में अपनी व्यापकता दिखाने के लिये सभा के भीतर उसी खंभे में से अत्यन्त अद्भुत रूप धारण करके भगवान् प्रकट हुए। वह रूप न तो सम्राट् सिंह का हो या और न मनुष्य का ही।’

जिस समय हिरण्यकशिपु शब्द करनेवाले की खोज कर रहा था, उसी समय उसने खंभे के भीतर से निकलते हुए सम अद्भुत प्राणी को देखा। वह सोचने लगा—‘अहो! यह न तो मनुष्य है न पशु, फिर यह नृसिंह के रूप में कौन-सा अलौकिक जीव है?’ जिस समय हिरण्यकशिपु इस चचेड़े-बुन में लगा हुआ था, उसी समय उसके ठीक सामने ही भगवान् नृसिंह खड़े हो गये। उनका रूप वड़ा भयावना था—

प्रवस्रचामीकरचण्डलोचनं स्फुरत्सटाकेसरजृम्भिताननम् ॥

करालदंष्ट्रं करवालचञ्चलक्षुरान्तजिह्वं भ्रुकुटीमुखोलयणम् ।

स्वर्णध्वक्कर्णं गिरिकन्दराद्भुतगन्तास्पनासं हनुभेदभीषणम् ॥

दिविस्पृशत्कायमदीर्घपीनरग्रीवोरक्षःस्थलमलमध्यमम् ।

चन्द्रांशुगौरैरुत्थुरितं तनूरुहैर्विभ्रम्भुजानीकशतं नखायुधम् ॥

(श्रीमद्भागवत ७ । ८ । २०—२२)

‘उनकी तपाये हुए तोंगे के समान पीली-पीली भयावनी आँखें थी ; चनचमते हुए गरदन के तथा मुँह के वालों से उनका चेहरा भरा-भरा दीब रहा था; उनकी दाढ़ें बड़ी विकराल थी ; तलवार के समान लपलपाती हुई तथा छुरे की धार के सदृश तीखी उनकी जीभ थी ; टेढ़ी भौंहों के कारण उनका मुख और भी भीषण था ; उनके कान निरुचन एवं ऊपर की ओर उठे हुए थे ; उनकी फूली हुई नासिका और खुला हुआ स्रव पर्वतकी गुफाके सदृश अद्भुत जानपड़ता था ; फटे हुए जवझों के कारण उसकी भीषणता बहुत बढ़ गयी थी। उनका विशाल शरीर स्वर्ण का स्पर्श कर रहा था ; गरदन कुछ नाटी और मोटी थी ; छाती चौड़ी और कमर पतली थी ; चन्द्रमा की किरणों के समान सफेद रौएँ सारे शरीर पर चमक रहे थे ; चारों ओर सैकड़ों भुजाएँ फैली हुई थीं, जिनके घड़े-बड़े नाख आयुध का काम दे रहे थे।’ भयके मारे भगवान् नृसिंह के निकट जाने का साहस किसी को नहीं होता था। भगवान् चक्र आदि आयुधों द्वारा सारे दैत्य-दानवों को खदेड़ दिया।

तत्पश्चात् हरिण्यकशिपु सिंहनाद करता हुआ हाथ में गदा लेकर नृसिंह भगवान् पर टूट पड़ा। तब भगवान् भी कुछ देरतक उसके साथ युद्धलता करते रहे अन्त में उन्होंने बड़ा भीषण अष्टहास किया, जिससे हिरण्यकशिपु की आँखें बन्द हो गयीं। तब भगवान् ने झपट कर उसे उसी प्रकार दबोच लिया, जैसे साँप चूहे को पकड़ लेता है। फिर उसे सभा के दरवाने पर ले जाकर अपनी जाँघों पर गिरा लिया और ध्वज-ही-ध्वज में अपने नाभों से उसके कलेजे को फाड़ डाला। उस समय उनकी क्रोध से भरी आँखों की ओर देखा नहीं जा सकता था। वे दोनों जवझों को चाट रहे थे वे अपने सुत्र और गरदन के वालोंपर खून के छीटे झलक रहे थे। उन्होंने अपने तीखे नाखों से हिरण्यकशिपु के कलेजे को फाड़ कर उसे पृथ्वीपर पटक दिया। फिर सहायतार्थ आये हुए सभी दैत्यों को उन्होंने खदेड़-खदेड़ कर मार डाला। उस समय भगवान् नृसिंह के गरदन के वालों के झटके से बादल सितर-वितर हो जा रहे थे। उनके नेत्रों की ज्वाला से सूर्य आदि ग्रहों का तेज फोका पड़ गया। उनके श्वास के धक्के से समुद्र सुन्नह हो उठे। उनके निहनाद से भय-भीत होकर दिग्गज चिगाड़ने लगे। उनकी गरदनके वालों से टकराकर देवताओं के विमान अस्त-व्यस्त हो गये। स्वर्ग हलमगा गया, पेरों की घमक से भूकम्प आ गया, वेग से पर्वत उड़ने लगे, सेजकी चरान्चों से दियार्थों का दीखना बंद हो गया। उनका क्रोध बढ़ता जा रहा था। वे हिरण्यकशिपु की राजसभा में ऊँचे निहासन पर विराजमान हो गये। उनकी कोषपूर्ण भयंकरमुखाकृति को देखकर किसी का भी माहुर नहीं हुआ, जो निनट जाकर उन्हें प्रणम करने की चेष्टा करे।

उपर स्वर्ग में देवाहनाओं को जब यह समाचार मिला कि भगवान् के हाथों हिरण्यकशिपु की जीवन लीला समाप्त हो गयी, तब वे आनन्द से खिल उठीं और भगवान् पर बार-बार पुष्पों की वर्षा करने लगीं। दृगी समय दक्ष, इन्द्र, शंकर आदि देवगण, प्राणि, पितर, शिष्ट, विद्याधर, महानाग, मनु, प्रजापति, गन्धर्व, अम्बराष्ट्र, चारण, यक्ष, सिम्बुधर, पेनाल, विनार और भगवान् के सभी पार्षद उनके पाग आये और थोड़ी दूर पर स्थित होकर सभीने अन्ननिर्वाणर अन्नग-अन्नग नृसिंहभगवान् की स्तुति की। इस प्रकार स्तवन करनेपर भी जब भगवान् का क्रोध शान्त नहीं हुआ, तब देवताओं ने लक्ष्मीजी को उनके निवृत्त भेजा, परन्तु भगवान् के उस उग्र रूपको देखकर वे भी भयभीत हो गयीं और उनके पागतरक न जा सहीं। तब दक्षाने प्रह्लादसे कहा—‘बेटा ! तुम्हारे पितापर ही तो भगवान् कुपित हुए थे। अब तुम्हीं जाकर उन्हें शान्त करो।’ प्रह्लाद ‘जो आशा’ कहकर भगवान् के निवृत्त जा, हाथ जोड़ पृथ्वीपर साष्टाङ्ग लोट गये। अपने चरणोंमें एक नन्हें चालकको पड़ा हुआ देखकर भगवान् दयालु हो गये। उन्होंने प्रह्लादको उठाकर उनके गिरपर अपना कर-रमल रख दिया। फिर तो प्रह्लाद के सन्मुखे सभी असुर मस्वार मष्ट हो गये। तत्काल उन्हें परमत्त्वका साक्षात्कार हो गया। उन्होंने भावपूर्ण हृदय तथा निःशेष नयनोंसे भगवान् को निहारते हुए प्रेम-गद्गद वाणीसे स्तुति की।

प्रह्लादद्वारा की गयी स्तुतिसे नृसिंहभगवान् संतुष्ट हो गये और उनका क्रोध जाता रहा। तब वे प्रेमसे भरकर प्रगल्भतापूर्वक बोले—

प्रह्लाद भद्र भद्र' ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम ।

वर वृणीन्नाभिमतं वामपूरोऽस्म्यहं नृणाम् ॥

मायम्रीणत आयुष्मन् दर्शनं दुर्लभं हि मे ।

दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तपुर्महति ॥

प्रीयन्ति ह्ययं मां धीराः सर्वभावेन साधवः ।

भेयस्कामा महाभागः सर्वोत्तमाशियां यतिम् ॥

(श्रीमद्भागवत ७।६।५२—५४)

‘भद्र प्रह्लाद ! तुम्हारा कहना ही। असुरोत्तम ! मैं तुम पर अत्यन्त प्रसन्न हूँ। तुम्हारी जो अभिलाषा हो, माँग लो ; मैं मनुष्यों की कामना पूर्ण करनेवाला हूँ। आयुष्मान् ! जो मुझे प्रमत्त नहीं कर देता, उसके लिये मेरा दर्शन दुर्लभ है। परन्तु जब मेरे दर्शन हो जाते हैं, तब प्राणी के हृदय में किसी प्रकार की जलन नहीं रह जाती। मैं समस्त मनोरथों को पूर्ण करनेवाला हूँ, इसीलिये सभी कहवाणकामी परम भाग्यवान् साधुजन जितेन्द्रिय होकर अपनी समस्त वृत्तियों से मुझे प्रसन्न करने का प्रयत्न करते हैं।

तब प्रह्लाद ने कहा—‘मेरे बरवानिशिरोमणि स्वामी ! यदि आप मुझे मुँहमोंगा बरदान देना चाहते हैं तो ऐसी कृपा कर दीजिये कि मेरे हृदय में कभी किसी कामना का बीज अंकुरित ही न हो।’

यह सुनकर नृसिंहभगवान् ने कहा—‘वरम प्रह्लाद ! तुम्हारे जैसे एकान्त प्रेमी भक्त को यद्यपि किसी वस्तु की अभिलाषा नहीं रहती, तथापि हम केवल एक भवन्तरतक मेरी प्रसन्नता के लिये इस लोक में दैत्याधिपतियों के समस्त भोग स्वीकार कर लो। यशभोक्ता ईश्वर के रूप में मैं ही समस्त प्राणियों के हृदय में विराजमान हूँ, अतः तुम मुझे अपने हृदय में देखते रहना और मेरी लीला-कथाएँ सुनते रहना। समस्त कर्मों के द्वारा मेरी ही आराधना करके अपने प्रारब्ध कर्म का क्षय कर दो। भोग के द्वारा पुण्यकर्मों के फल और निष्काम पुण्यकर्मों के द्वारा पाप का नाश करते हुए समय पर शरीरका त्याग करके समस्त बन्धनों से मुक्त होकर हम मेरे पास आ जाओगे। देवलोक में भी लोग तुम्हारी विमुक्त कीर्तिवा मान करेंगे। इतना ही नहीं, जो भी हमारा और तुम्हारा स्मरण करेगा, वह समस्त कर्म-बन्धनों से मुक्त हो जायगा।’

तदनन्तर प्रह्लाद ने बड़ा—‘दीनबन्धो ! मेरी एक प्रार्थना यह है कि मेरे पिता ने आपकी भ्रातृहता सहकर आपसे और आपका भक्त जानकर सुखसे जो द्रोह किया है, उस दुस्तर दोष से वे आपकी कृपा से मुक्त हो जायें ।’

तब तृप्तिहसगवान् ने हिरण्यकशिपु की पवित्रता को प्रमाणित करते हुए प्रह्लाद को उसकी अन्त्येष्टि क्रिया करने की आज्ञा दी और स्वयं ब्रह्मा द्वारा की गयी स्तुति को सुनकर उन्हें वैसा वर देने से मना करते हुए वे वही अन्तर्धान हो गये ।

—रा० शु०

१५—वामन

सप्तम मन्वन्तर की कथा है देवगण और राक्षसी में युद्ध हुआ । देवगण हार गये । दानवों ने स्वर्ग से इन्द्रादि सुरगण को निकाल दिया और वे स्वर्गाधिपति हो गये । बलिराजा त्रैलोक्यलक्ष्मी के एकमात्र अधीश्वर बन गये ।

अपनी दुर्दशा से चिन्तित देवराज इन्द्र अपनी माता अदितिजी के पास सुमेध शिखर पर पहुँचा । सविधि प्रणाम अभिवादन पूर्वक माता अदिति को अपना सारा वृत्तान्त कहा । वहाँ पर विराजमान कश्यपजी को इसकी पूरी जानकारी देने को भगवती अदिति ने इन्द्र को प्रेरणा की । इन्द्र ने कश्यपजी से अपनी दुर्दशा कह सुनायी और देवगण के लिये श्रेयस्करी और पुष्टिकारक मार्ग का उपाय निकालने की प्रार्थना की ।

कश्यपजी ने सभी देवों को इन्द्र के सहित लोक पितामह श्रीब्रह्मा के यहाँ ले जाकर उनका दर्शन कराया । देवगण के अभिवादन और कष्ट कथा कहने के अनन्तर श्री ब्रह्माजी ने उन्हें क्षीर सागर के उत्तर तट पर तपस्या करने की आज्ञा दी ।

महर्षिकश्यप के नेतृत्व में देवगण ने एकान्त स्थान में सहस्रनेत्रगरी योगाधिपति भगवान् नारायण को प्रसन्न करने के लिये “परमस्तव” से स्तुति की ।

भगवान् नारायण ने प्रकट हो भेषगम्भीर वाणी में कहा “हे देवों ! आपका मङ्गल हो, मैं प्रसन्न हूँ । आप लोग अभीष्ट वर माग लें । कश्यपजीने भगवान् श्रीहरि से देवगण का कष्ट निवारण करने को इन्द्र के छोटे भाई के रूप में अवतार लेने की प्रार्थना की । साथ ही भगवती देवमाता अदिति भी श्रीविष्णु से पुत्र के लिये प्रार्थनारत थी । देवगण ने भगवान् से अमय का वर मांगा । भगवान् ने देवगण का कष्ट से उद्धार कर उन्हें स्वर्ग का राज्य दिलाने का आश्वासन दिया । देवगण प्रसन्न हो अपने पितृदेव कश्यपजी के आश्रम में चले गये । इधर माता अदिति भगवान् श्रीहरि को प्रसन्न करने को पुत्र प्राप्ति की अभिलाषा से उग्र तपस्या में लीन हुई । भगवान् श्रीहरि ने इस आराधना से प्रसन्न हो सम्मुख प्रगट हो वरदान मांगने को अदिति से कहा । श्रीविष्णु के दर्शन करते ही भगवती अदिति इन्द्र के लिये खोये हुए स्वर्ग का व्यापिलय और यशभाग फिर मिलने लगे यह वरदान मागा ।

“तथास्तु” कह श्रीहरि ने अदितिजी को आश्वासन दिया कि यह कश्यप के द्वारा अपने अर्थ से उतरे गर्भ में प्रवेश करेंगे और सभी देवगण के शत्रुओं का गहार किया जायगा ।

भगवान् श्रीहरिआश्वासनपूर्वक वर देकर अन्तर्धान कर गये । अदिति और कश्यप यहम्ह जीन में जीवन-यान में लगे और समय पर अदिति के गर्भाधान हुआ । दशवें मास में भगवान् का व्याधिर्भावमान उपस्थित हुआ ।

इस रूप की अलौकिक बेला में भगवान् अदिति के सम्मुख चतुर्भुज रूप में शंख, चक्र, गदा और कमल धारण कर प्रगटे । असीच्यदर्शन महाकान्ति उनमें श्यामवर्ण के चारों ओर फैली थी ।

इस महाविष्णु के अवतार लेते ही सब दिशाओं प्रगन्न निर्वन बन गयीं । नदियाँ तथा गरीबों का जन स्वच्छ हो गया । सभी द्रव्यें एक साथ प्रगट होने लगीं । त्रिनाश्री में इस महाविभूति के आगमन से हर्ष की

सहज संचारित हो गई। वर्य आनन्दतिरेक का वर्णन किया जाय। गर्वम प्राणीगण धर्म में प्रवृत्त हो गये। आकाश में ये सभी अन्तरिक्ष चारी अप्सरायें और गन्धर्व भ्रेष्ठ नृत्य गायन से वातावरण को सुन्दर शीतलता प्रदान करने लगे। सुनि, देवगण, गन्धर्व, पितर, और अग्निदेव स्तुति करने लगे। यह, रक्ष, विष्णुरूप, सिद्ध, विद्याधर और चारण और नाग तथा देवगण के अनुचर प्रभु-गुणानुवाद में आनन्द विभोर हो श्रुति कर्यप के आश्रम पर पुष्पों को बर्षा करने लगे लोक पितामह ब्रह्मा ने भगवत्स्मृति की।

जब भद्रा भक्तिपूर्ण स्तुति पूर्ण हुई तो भगवान् ने लौकिक “वामन” आकार का रूप धारण कर लिया। फिर कर्यपजी ने वालर वामन के जातकर्म आदि मन्त्राकार कर दिये तो वामन भगवान् ने यशोपवीत मन्त्राकार की इच्छा प्रगट की। ब्रह्मर्षि रुद्र ने इस महाभाग वामन का उपनयन संस्कार किया। बटुक वेपथारी इन बालक को महर्षि पुलह ने यशोपवीत, पुनस्त्य ने दो श्वेत घटन, अगस्त्यजीने मृगचर्च, मरीचिने पलाश दण्ड, भारद्वाजजी ने मेखला, वसिष्ठ ने अससूत्र, अह्विरा ने कुश का निर्मित आसन, सूर्य ने छत्र, और भृगुने गडाऊँ की जोड़ी तथा देवगुरु बृहस्पति ने कमण्डलु दिया।

अपने यशोपवीत होने के उपरान्त बटुक ने इतनी शीघ्र माहोपास बंदो और शास्त्रों का अध्ययन किया कि एक मास में ही निपुणता पा ली।

उस समय दैत्यराज बलि कुरुक्षेत्र में पवित्र अश्वमेध यज्ञ कर रहा था। भगवान् ब्रह्मचारी वेप में छत्र दण्ड वमण्डल आदि से सज्जित हो दैत्यराज के यहाँ जाने को तैयार हुए। माघ में महर्षिगण उनक आगे पीछे चल रहे थे।

अश्वमेध की दीक्षा लेकर राजा बलिने श्वेत यज्ञीय अश्व को भृगण्डल पर विचारण के लिये छाड़ दिया। जब यह चल ही रहा था तो अकस्मात् पृथ्वी कम्पित हुई, समुद्रों में ज्वारभाटे उठने लगे दिशाओं में क्षोभ फैल गया, असुर लोक हताश हो यह भाग छोड़ बैठे। इस प्रकार के वातावरण का कारण पूछने, पर दैत्यगुरु शुकाचार्य ने कर्यप महर्षि के घर पर विष्णु के अश्व से पागनरूप में अवतार लेने के तन्त्र का उद्घाटन किया और उस वामन बटुक के कुरुक्षेत्र की और यज्ञभूमि का लक्ष्य कर आगमन के कारण इस विचरीतस्थिति का होना बताया।

दैत्यगुरु शुकाचार्य की बात से बलि की अत्यधिक रोमाञ्च हुआ कारण कि उसे इस बात से प्रमत्तता व मन्तोष था कि साक्षात् यज्ञपति भगवान् ही उसके यज्ञ में पधारने वाले हैं जिनके दर्शनों के लिये योगी लोग योग व मन्त्रादि द्वारा अविरत चेष्टा करते हैं तो भी दर्शन दुर्लभ है उनके आगमन से स्वयंभूदेव को कर्तव्य का आदेश देने को कहा।

“अपने अवतार सहज से वामन दैत्यगण का यज्ञ का भाग प्रदान करेंगे उनके ही हित में यह सब प्रयत्न है सो राजन् ! तुम्हें इस बटुक को किसी वस्तु की याचना करने पर स्पष्ट नकार देना चाहिये “शुकाचार्य का उत्तर था।

दैत्यराज बलि के मन में सत्य का आग्रह और मारने लगा उमने “नहीं है” इस बात को स्वीकार नहीं किया। अपना मन्तव्य उसने आधर्वण धृति के उस श्रुति का अभिप्राय व्यक्त करते हुए कहा “जितके अनुसार भूमि कहती है कि “सर्वं सोढुमर्हन्त्ये श्वेतोऽनीकपरं नरम्” मैं सब कुछ सहन करना उचित समझती हूँ पर मेरे से मिथ्यावादी का योद्धा सहा नहीं जाता। राजा ने सर्वस्व अर्पण कर भी गोविन्द के याचक बनने पर उनका आशय पूर्ण करने की मन में ठान ली। इस अवमानना से दैत्यगुरु अत्यन्त क्रुद्ध हो शाप देने लगे “अपने गर्व से जो गुरु की आशा तु उल्लंघन कर रहा है इस उपेक्षा से जल्दी ही स्वराज्यलक्ष्मी से च्युत होवेगा।”

इसी बीच में वामन सभी महर्षियों और सुरगणों सहित दैत्यराज बलि की यज्ञ-शाला में आ गये। इस अप्रत्याशित घटना से दैत्यगण विस्मय में और बसिष्ठ विश्वामित्र आदि महर्षि लोग भय से कम्पित थे। बलि ने पाच अर्घ्यादि से समागत बटुक का अभिवादन किया। वामनरूपधारी विष्णु ने उस यज्ञ, अग्नि, यजनान, सभी श्रुतिधियों, यज्ञकर्मकरनेवाले सदस्यों और दैत्यराज की द्रव्य सम्पदा की भूरि-भूरि प्रशंसा की। महारानी विन्ध्यवती

सहित राजा बलि ने भगवान् का सम्मान करते हुए उनसे सानुरोध जो अभीष्ट हो तो याचना के लिये कहा। वामन बोले, "राजन् सुवर्णादि तो उन उन वस्तुओं की याचना करने वालों को दें। मैं तो तीन पैण्ड भूमि की याचना करने और अग्निशाना के लिये करता हूँ।" बलि ने इस याचना को स्वल्प समय उन परमश्रेष्ठ वामन से और अधिक माँगने को कहा। कई प्रहार से बटुक वामन का समझा हुआकर इस अल्पतम अल्प याचना से अपना अपमान होगा और विशेष माँगने को जोर दिया। परन्तु वामन तो उस तीन पग भर जमीन पर ही याचना करने को अटल रहे। बलि ने भावी की प्रशंसा पर भरोसा कर अपनी लोटी से जल लिया और वामन को तीन पैण्ड भूमिदान का सकल्प किया। भगवान् के हाथ में सकल का जल गिरते ही "वामनोऽभूद्वामन" वे विराट रूप धारण कर उत्कृष्ट पयोति सम्पन्न हो गये।

उस सर्वदेवमय स्वरूप के निकट राजा बलि नहीं जा सके। चिक्षुर नामक महा अशुर ने भगवान् वामन के पैर के अंगुष्ठों को दावो तो पकड़ा। तब वामन ने अंगुष्ठों से ही उसकी ग्रीवा पर प्रहार किया और अपने पैरों तथा हाथों के तलवों से सारे अशुर कुल का सहार कर डाला। अब त्रिपदाक्रमण आरम्भ हुआ। एक पैर से उन्होंने सारी चराचर संगत पृथ्वी को नाप लिया। फिर दूसरा पैर बढ़ाकर समूचे स्वर्ग, मह, जन और उपलोक को आधे पग से और शेष आधे से सम्पूर्ण आकाश का नाप लिया। तीसरे कदम को आगे बढ़ाने पर वह ब्रह्माण्डोदर का भेदन कर निरालोक प्रदेश में जा पहुँचा। इस पैर के आगे बढ़ने से ऊपर का अण्डकटाह कूट गया और विष्णु पद से जल की बूँद बरने लगी। इसी से भगवती गंगा त्रिपथगा "विष्णुपदी" कहलायी। तीसरा पग पूरा न होने पर सर्वव्यापी वामन बलि के निकट आकर क्रीडावेश के व्याज से बोले, "हे राजेन्द्र। अब सकल का पूरा कार्य न होने से तुम शृंगी हो जिससे तुम्हें घोर वन्धन में पड़ना होगा। इसे या तो पूरा करना होगा नहीं तो फिर मेरे वन्धन में रहना होगा।"

इस पर बलि के पुत्र वाणाशुर ने भगवान् वामन को सयत भाषा में अनुरोधपूर्वक दान दानवता और देश काल का महत्त्व बताते हुए बदलानुसार केवल अपने वामन रूप से दान ग्रहण करने की प्रार्थना की और पिताजी को वन्धन में न लेने की विनती की। प्रभु ने प्रत्युत्तर देते हुए वाणाशुर को सन्तोष बँधाया कि "तुम्हारे पिता के हित में ही दो पग से इतना प्रदेश नापा गया मेरे हाथ में सकल जल देने से उसे मैं एक कल्प की आयु दे रहा हूँ।" फिर भगवान् वामन ने राजा बलि को मधुर वाणी में सुतल लीक में जाकर स्वपरिपद समेत रहने को मेज कर स्वयं उसके लोक की सुदर्शन चक्र से रक्षा करने का वचन दिया।

इस प्रकार वामनजी ने पृथ्वी का भार हल्का कर देवराज इन्द्र की स्वर्गाधिपति और देवगण की यशभाग प्रदान करने का अधिकार दिया।

१६—भगवान् हयग्रीव

जत्र प्रलयकाल में पृथ्वी एतद्गर्भव में त्रिलोक हो गई तो सम्पूर्ण विद्या सम्पन्न भगवान् श्रीविष्णु याग निद्रा में शेषशय्या पर शयन कर रहे थे। परम प्रभु की नाभि से सहस्र दल प्रकट हुआ। उस कमल पर सारे लोकों के पितामह लोकलता भगवान् ब्रह्मा प्रगटे। उन्हें सर्वत्र जल ही जल दिखलाई दिया। जिस पदम पत्र पर श्रीलोकपितामह का आसन था वहाँ भगवान् क्षीरनागरशायी श्रीनारायण की प्रेरणा से पहले से रजोगुण और तमागुण मयी जल की दो बूँद पड़ी थी। उन बूँदों से भगवान् के मङ्गलगुणों से मधु और कैटभ दो देव उत्पन्न हुए ये बहुत वीर और वनशाली थे।

सृष्टि रचना का आरम्भ होने को था। ये दोनों दैत्य कमलनाल के सहारे से श्रीरक्षा के पाग आ पहुँचे। उस काल सृष्टि रचना में प्रवृत्त ब्रह्माजी के निकट सुन्दर स्वरूपधारी ज्ञान के प्रत्यक्ष रूप चारों वेद उपस्थित थे। वे दैत्य ब्रह्माजी के यहाँ से वेदों का हरण कर उन्हें रसातल में ले गये। वेदों के हरण से चतुर्मुख हिरण्यगर्भ को बहुत दुःख हुआ। इस अमूल्य निधि के प्रताप से ही तो सम्यक् प्रकार से सृष्टि रचना होती वेदही चक्षुः स्वरूप, गत्व ज्ञान प्रसारक और ज्ञान विज्ञान में परिपूर्ण अनन्त शक्ति के सोम हैं ऐसे उपयुक्त गमय में उनका सृष्टिकर्ता के पास से छिन जाना उनके शोक का कारण हुआ। अतः उन्होंने सर्वान्तर्यामी भगवान् श्रीनारायण से प्रार्थना की कि वेदहरण से उन्हें अत्यधिक बंध समूह का सामना करना पड़ रहा है; अतः निद्रा त्याग कर जागने की प्रार्थना की। कृष्ण स्मृति सुन प्रभु श्रीनारायण जमे। वेदों के उद्धार करने को उन सर्वोत्तम ने हयग्रीव रूप प्रकट किया प्रभु की ग्रीवा घोड़े के समान थी। शास्त्र-निर्गमागम ही उनके मुखारविन्द में प्रगट थे। उनके स्वर्ष प्रकाश बाल सूर्य रश्मि के समान चमकते थे।

भगवान् ने हयग्रीवावतार में वेदों के उद्धारार्थ महासमुद्र में प्रवेश कर रसातल का मार्ग अपनाया। वहाँ घड़े मधुर स्वर से ताम गान आरम्भ किया। वह मधुर गामध्वनि सम्पूर्ण रसातल में व्याप्त हो गई। मधु-कैटभ दैत्यों ने इस चित्ताकर्षक गामगान को सुनते ही वेदों को काल पाश में बाँध रसातल में पँक दिया और स्वर्ष उस मगलकारिणी ध्वनि की ओर दौड़े आये।

इन अवसर का लाभ भगवान् हयग्रीव ने तत्काल वेदों को रसातल से निकाल ब्रह्मा की प्रदान कर उठाया। आप श्रीनारायण हयग्रीव रूप की स्थापना महासागर के पूर्वोत्तर भाग में कर पुन वही स्वरूप धारण कर स्थित हो गये। [शेष शय्या पर श्रीनारायण रूप में शयन करने लगे]।

मधुकैटभ ने जिस मधुर गान संगीतकार की खोज में वेदों को बाँध कर फँका था वो रसातल को छान डाला उन्हें उसका पता न चला। वे वापिस लौट वेदों को ढूँढ़ने लगे पर उन्हें न पाकर उनके क्रोध और आश्चर्य का ठिकाना न रहा। इस अप्रत्याशित शत्रु का पता लगाने शीघ्र ही दोनों रसातल के ऊपर आये तो सागर की लहरों पर श्रीनारायण की शेषशय्या पर शयन करते पाया।

भगवान् को ही उन्होंने वेदों को चुराने वाला ठहराया और उन्हें जगाया जागते ही प्रभु तो जान गये कि ये युद्ध के लिये तैयार हैं। श्री विष्णु का मधु-कैटभ से वृमुल सधाम छिड़ा। बाहुमहरण विष्णु ने इन पराक्रमी दैत्यों से पाँच हजार वर्षों तक बाहु युद्ध किया। भगवान् की महामाया शक्ति के मोह में पड़े इनकी बुद्धि भ्रमित हो गयी। प्रभु ने इनकी शूरवीरता को प्रशंसा की और उन्हें बर माँगने को कहा। जहकरी दैत्यों ने श्रीविष्णु से ही बर याचना के लिये अनुरोध किया। श्रीभगवान् ने उनसे यही बर मांगा कि "तम दोनों मेरे हाथ से मारे जाओ। यही पर्याप्त है।"

अपने ही वषट्की बर का अवसर देखकर दोनों दैत्य ठगे से रह गये। उन्होंने श्री विष्णु से आग्रह किया कि जहाँ पृथ्वी जल में डूबी न हो, सूखे स्थान में हमारा बंध हो।"

भगवान् ने उन्हें अपनी जाँघों को जल में फँसा कर जल में स्थल दिखताया और उन दैत्यों को मलक रखने को कहा। भविष्य में सत्यवादी रहने का वादा किया। भगवान् श्रीविष्णु के कथन को सत्यता पर विचार करते हुए श्रीहरि की दोनों सटी विशाल जाँघों पर अपना मलक रख दिया तत्काल श्रीसुदर्शन को स्मरण कर श्रीभगवान् ने उनका मलक चक्र से काट दिया। मधु कैटभ से ही पृथ्वी पाट दी गयी। यश के समय इसी कारण भूमि शोधन का विधान आज तक उस दैत्य शरीर की वेदा से अशुद्ध स्थान के लिये प्रचलित है। वेदों के द्वारा सृष्टिकर्ता लोकपितामह

दूसरे कल्प का आख्यान

दिति के पुत्र दैत्यराज हयग्रीव ने पुण्यवीया सरस्वती नदी पर एकाक्षर मायावीज से कस्यामयी माता की आराधना की। उसकी सघ्न सपत्न्या से जगद्ग्या प्रसन्न हो वर देने को प्रकट उपस्थित हुई। उसने आराध्या की भाव मत्ति से विनम्र स्तुति की और भगवती के आदेश से मृत्यु रहित जीवन का वरदान माँगा। भगवती ने मृत्यु का जन्म से अपरिहार्य सम्बन्ध यता मर्यादा के नियम में बाधा न देते हुए इच्छित वर माँगने को कहा। तब इस इस दैत्य ने अपनी मृत्यु हयग्रीव से हो यह वर माँगा। "तथास्तु" कह भगवती अन्तर्धान कर गयी। घर लौट दैत्य ने अपनी कन्या अत्याचार क्रूरतामयी जीवनचर्या से त्रिलोकी में उपद्रव मचा दिया। वह अमुरता पर इतना अधिक उत्तर आया कि उसने रासुहर्षी और देवगण को अत्यधिक सन्नासित और व्याकुल बना दिया। पृथ्वी पर सर्वत्र भीमण अशान्ति, उच्छ्वसिता बढ़ने पर भूभार हरण के लिये श्री हरि हयग्रीव रूप में प्रगटे अत्यन्त अभिमानी देव शत्रु हयग्रीव दैत्य को भगवान् के साथ युद्ध करना पड़ा। अन्त में भगवान् हयग्रीव ने उस दैत्यराज की मार कर सर्वत्र त्रिलोकी में शान्ति सुखा एवं वेदोदित कर्मों का पुनः प्रचलन किया।

१७—भगवान् श्रीहरि (क)

स्वायम्भुव मनु के पुत्र उत्तानपाद राजा के दो पत्नियाँ थी। एक का नाम था सुनीति उसके पुत्र थे श्रीधुव और छोटी का नाम सुचि था उस पर राजा की विशेष प्रीति थी। उसके पुत्र का नाम उत्तम था।

एक दिन उत्तम अपने पिता की गोद में बैठा हुआ खेल रहा था। पास में परम प्रिया रानी सुचि बैठी थी। संयोगवश बालक ध्रुव ने भी आकर अपने पिता की गोद में बैठने की चेष्टा की। राजा उत्तानपाद ने रूपवर्धिता द्विलीख रानी के प्रेम के कारण ध्रुव की छत्रित हलार नहीं दिया। उस समय उसकी मौसी सुचि ने ध्रुव के प्रति द्वेष भरी वाणी में कहा, "हे पुत्र ध्रुव अपने पिता के अंक में और राजसिंहासन पर बैठने के लिये तुझे मेरे गर्भ से जन्म लेना चाहिये था। यदि तेरी यही इच्छा है कि तू राज्याधिकार प्राप्त करे तो भगवान् श्रीहरि को प्रसन्न कर उनकी कृपा से मेरी कोप में जन्म ले।"

यह राजकुमार ध्रुव के लिये अमह्य हुआ। उसके क्रोध और दुःख का ठिकाना न रहा; उसके रोते-रोते पिथपी चँध गयी वह अपनी माता सुनीति के महल में आया।

ध्रुव ने सुचिकियाँ भरते हुए अपनी माता से आदि से अन्त तक पिता की गोद में खेलने की इच्छा को रोक कर जो विमाता ने सहाका तिरस्कार किया वह सब वृत्तान्त कह दिया।

उत्तम अमह्य सुचि ने नालय राजकुमार ध्रुव को तिर पर हाथ फेरते हुए समझाया, "हे प्रिय पुत्र! न्याकुल होने की कोई बात नहीं। पूर्व जन्म के शुभाशुभ कर्म ही तो पृथ्वी पर सुख और दुःख के रूप में प्राणी को मिलते हैं। पूर्व जन्म के सुजन का ही फल है कि सुचि की राजा इतना अधिक प्रीति से देखते हैं और पूर्व जन्म में पुण्यरहित होने से मैं केवल माया "भरितुं पोषयितुं योग्या।" (भरण पोषण के योग्य हूँ।) उत्तम की भी पूर्व के शुभ कर्मों से पितृ सुलभ प्यार की स्थिति है और तेरा उत्त से बंचित होना पूर्व जन्म के मन्द भाव्य की दृष्टिना देते हैं।"

इस धर्मप्राणा सच्ची कल्याण-कारिणी माता ने रंच मात्र भी द्वेष स्थानि का भाव मन में नहीं रखा और राजकुमार ध्रुव का क्रोध शान्त करते हुए सर्वभूतहितैरत बनने का सुन्दर उपदेश दिया, "इसीसे मारी सम्पत्ति व्यक्त

M/S. NARENDRA COMMERCIAL CO.

31, Mullick Street,
Calcutta 700007

को अनायास प्राप्त होती है ।" यह कहा "तेरी मोतेली मात ने तुझे बहुत उत्तम ज्ञान यतनाई है । राग-द्वेष नीतिवृत्त रहित हो तू परमाराध्य अच्युत भगवान् के चरणों की शरण में चला जा क्योंकि तेरे वंश में यह परम्परा रही है कि प्रथितामह श्रीकृष्णजी और पितामह स्वायम्भुव मनु ने भगवान् श्रीहरि के प्रीत्यर्थ प्रभूत दक्षिणावाले यज्ञों से आराधना की और दुर्लभ अलौकिक एवं लौकिक सुखों की भोगा था । यम—श्रीहरि की शरण में जाकर उनकी भक्ति ही दुःख से राग करने वाली है इसमें कोई सन्देह मत समझ ।"

राजकुमार ध्रुव का छिपा क्षत्रियत्व जाग उठा । उसने माता सुनीति से इस अदृष्ट अच्युत सच्चिदानन्द श्रीहरि के शरण में जाकर अप्राप्य वस्तु पाने के लिये आशीर्वाद माँगा ।

रानी सुनीति ने ध्रुव के बालक होने के कारण घर छोड़ कर वन का मार्ग एकान्त योगियों के लिये उपयुक्त बताकर घर में दान, धर्म, गृहस्थ पालन आदि से ही भगवान् की आराधना कर उन्हें प्रमन्न करने को कहा । बालक ध्रुव ने अपने हृदय की अकुलाहट तथा प्रभु की आराधना की छटपटाहट बताई । दयामयी माता सुनिधि ने अपने हृदय को कष्ट कर भगवान् श्रीहरि की आराधना के लिये अनुमति प्रदान कर दी । उसने शुभाशीर्वाद दिया, "वटपटवामी श्रीहरि तेरा सब प्रकार से कल्याण करें । तू उनकी कृपा का अधिकारी बना ।"

वन के मार्ग में चलने की तत्पर हो निश्चयी ध्रुव नगर से बाहर निकले, माता के कोमल हृदय से भविष्य की अनिश्चयारमक स्थिति से आँख की झट्टी बहने लगी ।

मार्ग में आगे बढ़ते हुए बालक ध्रुव को देवर्षि नारदजी के दर्शन हुए । उन्होंने ध्रुव को प्यार भरे स्वरों में सिर पर हाथ फेरते हुए भगवत्प्राप्ति की दुष्करता और बहुत छोटी आयु होने से माता की आज्ञा मान घर पर ही शुभ-कर्मों से प्रभु की आराधना कर सन्तोषी जीवन बिताने को कहा और वृद्धावस्था में घरदार छोड़ वन में सुनिवृत्ति से प्रभु प्राप्त्यर्थ तप करने का प्रस्ताव रखवा ।

बालक ध्रुव ने अपनी सोतेली माँ के कटूक्षिप्त व्यवहार का उत्तर देने की अपनी दृढ़ प्रतिज्ञा वह सुनाई । अपनी दृढ़ अवस्था बताते हुए अपने पूर्वजों से भी दुर्लभ पद वह पावे इनका उपाय बताने को भी नारद जी से विनय-पूर्वक प्रार्थना की । भगवान् श्रीहरि का ध्यान बताते हुए देवर्षि ने राजकुमार ध्रुव को "ॐ नमो भगवते वासुदेवाय" यह द्वादशाक्षर मन्त्र उपदिष्ट किया और यज्ञि यजुना तट पर स्थित मधुवन में वह तपस्या के लिये प्रविष्ट हो गया ।

विष्णुपुराण के उपाख्यान के अनुसार सप्तर्षिगण ने उस बालक ध्रुव को अपनी माता से विदा लेने पर नगर के बाहर उपवन में विराजमान हो दर्शन दिये । ध्रुव की व्याख्या सुन सप्तर्षिगण में से जमशः मरीचि, अत्रि, अक्षिरा पुलस्त्य के याद पुलह और ऋतु ने उस दृढ़-प्रतिज्ञ बालक को हरि की आराधना का उपदेश दिया । वसिष्ठ जी ने इन की पुष्टि करते हुए ध्रुव को बताया कि इच्छित वस्तु की प्राप्ति विष्णु की आपाधना से ही शक्य है फिर श्रेष्ठ स्थान प्राप्ति की तो ज्ञात ही क्या है । बालक ध्रुव को वही द्वादशाक्षर "ॐ नमो भगवते वासुदेवाय" का उपदेश दे उसे द्वादशाक्षर-मुद्राशीर्वाद द्वारा साफल्य मण्डित होने की कामना महर्षियों ने व्यक्त की । ध्रुव ने यमुना तट पर स्थित मधुवन की तपःस्थान बनाया व अपनी उपासना आरम्भ की । अपने अभ्यास को क्रम क्रम से बढ़ाते बालक ध्रुव ने १ मास तक कैथ और वैर के फल तीसरे दिन शरीर की रक्षा के लिये लिया । दूसरे मास प्रति छह दिन के बाद सूर्ये तृणार्ण से अपना निर्वाह किया । तीसरे मास नवें दिन जल पान से उपासना की । चतुर्थ मास में वह वायु पान कर भगवद्भजन में लगा रहा ; पञ्चम मास में एक पैर पर खड़ा हो श्वाभ रोक कर हृदय में वरो भगवान् वासुदेव के ध्यान में लग गया ।

बस विचित्र विविध माया की परीक्षाएँ भी ध्रुव के सामने आयीं उन्हें पढ़ कर रोमाञ्च हो उठता है । ध्रुव के एवं प्राणों को रोक कर एकाग्र बुद्धि से परमात्मा का ध्यान करने के प्रभाव से उसके उन प्राणों की समष्टि प्राण से

एकता हो जाने के कारण जीव मात्र का श्वास-प्रश्वास रुक गया। लोक और लोकपाल विकल हो उठे। इन्द्र ने अलग अपने दोरे डालने आरम्भ किये। उसने कूष्माण्ड उपदेवताओं को ध्रुव का ध्यान भंग करने का छोड़ा। भयङ्कर राक्षसियों वाली और नाना भयप्रद शस्त्रों से ध्रुव का ध्यान बँटाने की चेष्टा में लगी यहाँ तक कि माया की सुनोति ने आकर प्यारे बालक को वन प्रदेश की भयङ्करता कह तपस्या से अल करने की कहा। और बहुत उपद्रव होते रहे पर ध्रुव निश्चय पर अटल रहा। देवगण के आग्रह पर भगवान् श्रीहरि ने ध्रुव को दर्शन देकर उसके कपोल पर श्रुति रूप अपने शंख का का स्पर्श करा दिया। ध्रुव ने सुक्त कण्ठ से भगवान् की स्तुति की। ध्रुव को सर्व श्रेष्ठ पद का वरदान देकर भी प्रभुने उसे क्षत्रिय रूप में राज्य के अधिपति के पदपर अभिषिक्त होकर पूर्ण लौकिक उन्नति का वर भी दिया। जाने जीवन में सफलतापूर्वक राज्य भारवहनकर ध्रुव ने मृत्यु के सिर पर पैर रख कर ध्रुवलोक में श्रीहरि की कृपा से सदा के लिये प्रस्थान कर अपनी ध्रुवता स्थापित की। ध्रुव की हरिभक्त अनुपम और अद्वितीय है उसके लोक में जाने को महर्षि योगी सिद्धगण भी तरसते हैं। धन्य है मातृभक्त ध्रुव और धन्य है उसकी निष्ठा।

“मूलोर्मूर्ध्नि पदं दत्त्वा आरुरोहाद्भुत गृहम्

श्रीमद्भागवत० ४। १२। ३०

१७—गजेन्द्रोद्धारक भगवान् श्रीहरि (ख)

क्षीर सागर में दस हजार योजन लम्बा चौड़ा और ऊँचा त्रिकूट नामक एक पर्वत था। उसकी प्राकृतिक शोभा अत्यन्त नयनाभिराम और आकर्षक थी। त्रिकूट की उपर्युक्त (तराई) में स्रुमान् नाम का श्रीवर्ण का कीड़ा-कानन था। उसके चारो ओर दिव्य वृक्ष सुशोभित थे उन में सदैव पुष्प एवं फल लगे रहते।

उस वानन में एक महाविशाल सुन्दर सरोवर था उसमें खिले कमलों के सौन्दर्य पर मोहित भँरि गुञ्जार करते रहते थे।

उस कीड़ाकानन के समीप पर्वत श्रेष्ठ त्रिकूट पर्वत के गहन वन में अपनी हथिनियों के साथ अमित पराक्रम पवन सम्पन्न एक गजेन्द्र रहता था। वह द्यूयपति था। इसके वन से अन्य हितक वन्य पशु भी शक्ति रहते थे।

एक घीष्म के प्रचण्ड मध्याह्न में गजराज ने वृषा से व्याकुल हो उस विशाल सरोवर के अत्यन्त निर्मल शीतल और गोठे जल में प्रवेश किया। प्रथम प्यास मिटाकर फिर स्नान कर गजेन्द्र जलक्रीड़ा में प्रवृत्त हो गया। बापस में हथिनियों और उन करिकलधों के साथ नाना विध कीड़ा बच्चे में लग गया।

अकस्मात् एक दुर्घटना घटी। गजेन्द्र ने चित्कार की। एक वनशाली मगर ने उसका पैर पकड़ लिया। उसने पैर छुड़ाने की शक्तिभर चेष्टा की पर वह अशक्त ही रहा। उसकी हथिनियों, हस्तीशावकों ने और दूसरे हाथियों ने गजेन्द्र को बचाने को प्राणपण से लग कर बल सन्तुलन किया। महर्षि अगस्त्य के शाप से पाण्डव राजा इन्द्रायुष्मन् गजेन्द्र बने और देवल ऋषि के शाप से मन्वर्व्य श्रेष्ठ हूह ग्राह हो गये। दोनों के अप्रतिम बल का संघर्ष चला। गजेन्द्र बाहर खींचता तो विशाल ग्राह उसे जल के भीतर। ऐसा संघर्ष एक हजार वर्ष तक चला; दोनों में कोई निर्णयारमक रूप से विजयी न हुआ। देवगण इससे आश्चर्य-चकित हुए।

गजेन्द्र का शरीर अन्त में शिथिल हो गया। ग्राह की शक्ति जलचर होने से न्यून न हुई। वह बड़ी शक्ति से गजेन्द्र को पूरे नीर से छत्रार्थपूर्वक खींचने लगा। इस स्थिति में अगमर्थ गजेन्द्र के ऊपर प्राणों की बन आयी। उसका अर्धमद चूर्ण हो गया; वह निराश हो गया। किन्तु पूर्वजन्म की भगवदाराधना की पुण्यफलता से उसे भगवत्-स्मृति हो गयी। उसने अशरणशरण प्रणतपाल प्रभु के शरण में जाने का पूर्ण निश्चय किया। एकाग्रचित्त से उसने पूर्व जन्म में अनुष्ठित और भीषे श्रेष्ठ स्तोत्र से भगवान् की स्तुति धारम्भ की, “सम सम्पूर्ण जगत् के मूल कारण और सत्रे हृदय में पुरुष रूप में विराजमान सम्पूर्ण संसार के एक मात्र स्वामी और एवान्ततः जाग्रद् चेतना के मूल प्रभु को प्रणाम है।” खून आर्तस्वर में गजेन्द्र ने जैसे ही अपनी स्तुति पूरी की तो सर्वोत्तम श्रीहरि गरुड़ की बीच में हो छोड़ कर सरोवर के तट पर फँसे गजेन्द्र के पास आकर उसके द्वारा समर्पित कमल के पुष्प को ग्रहण किया और दोनों सघर्ष रत्न प्राणियों की सरोवर से बाहर खींच लिया। तीक्ष्ण सुदर्शन चक्र से श्रीहरि ने ग्राह का मुँह चीर कर गजेन्द्र की मुक्त कर दिया। शरणागतकमल भगवान् की प्रशंसा करते हुए सभी ब्रह्मादि प्रसुप्त देवगण अनीतिक पुष्प वर्षा करने लगे। श्री हरि का गुणानुवाद सिद्ध ऋषि और महर्षि करने लगे। ग्राह का जन्म-जन्तु-जीवन छूट गया और वह दिव्य देहधारी बन गया। उसने त्रैलोक्यवन्दित श्रीप्रभु को प्रणाम कर अपने लोक में प्रस्थान किया। भगवान् ने पूर्व जन्म के अनवरत भगवद्भजनलीन इन्द्रद्युम्न को गजेन्द्रबोनि से छुड़ा कर उसे अपना पार्षद बना लिया। उसे साथ ले गरुड़ा रूढ़ हो अपने दिव्य घाम में श्रीहरि गये।

गजेन्द्र की स्तुति से प्रसन्न हो भगवान् ने सभी के सामने कहा “जो लोग ब्राह्ममुहूर्त में जग कर गजेन्द्र के द्वारा की हुई स्तुति का पाठ करेंगे उन्हें मैं प्राण निजलने के समय निर्मल बुद्धि प्रदान करूँगा।”

१६—भगवान् परशुराम

महर्षि जमदग्नि की पतिपरायणा पत्नी (महाराजा रेणु की पुत्री) रेणुका के गर्भ से पाँच पुत्र उत्पन्न हुए—वसुमान्, वसुपेण, वसु, विश्वावसु और पाँचवें सबसे छोटे परशुराम। इन में से परशुराम निर्दलस्थितिनायक श्रीविष्णु के आवेशावतार हैं। प्रकट होते ही ये पार्वतीवत्सल भगवान् शंकर की आराधना करने के लिये वैलाम पर्वत पर चले गये। देवाधिदेव महादेव ने सन्तुष्ट होकर इन्हें वर माँगने के लिये कहा। परशुरामजी बोले—“प्रभो! आप कृपापूर्वक मुझे वभी कुण्ठित न होनेवाला अमोघ अस्र प्रदान कीजिये।”

भगवान् शंकर ने इन्हें अनेक अय-शरों सहित दिव्य परशु प्रदान किया। वह दिव्य परशु भगवान् शंकर के उसी महातेज से निर्मित हुआ था, जिससे श्रीविष्णु का सुदर्शन चक्र और देवराज इन्द्र का वज्र बना था। अत्यन्त तीक्ष्ण धारवाला अमोघ परशु धारण करने के कारण भगवान् ‘राम’ का परशु सहित नाम ‘परशुराम’ पड़ा।

परशुराम बाल्यकाल से ही अत्यन्त वीर, पराक्रमी, अय-शर विद्या के प्रेमी, त्यागी, तपस्वी एवं सुन्दर थे। धनुर्वेद की विधिवत् शिक्षा इन्होंने अपने पिता से ही प्राप्त की। ये ‘दह’ नामक युग का चर्म धारण करते। बंधेपर धनुर्बाण एवं हाथ में दिव्य परशु लेकर चलते समय ये धीर-रत के सजीव विग्रह प्रतीत होते थे। पिला के चरनों में इनकी अनन्य शक्ति थी।

एक बार की बात है, राध्याका समय था। माता रेणुका अपने आश्रम से जल लेने समुना-तटपर गयीं। संयोगवश उसी समय गन्धर्वराज चित्ररथ अप्सराओं सहित वहाँ आकर जल में स्नान करने लगा। माता रेणुका का भाव दूषित हो गया और वह बात महर्षि जमदग्नि को विदित हो गयी; माता रेणुका जल लेकर लौटती वो क्रुद्ध होकर

उन्होंने अपने पुत्रों से कहा—‘इस पापिनी का वध कर दो ।’ किंतु वहाँ उपस्थित चारों पुत्र मातृस्नेह वश चुपचाप खड़े रहे ।

‘विदा ! तुम अपनी दुष्टा माता और इन चारों भाइयों का सिर उतार लो ।’ परशुराम वन से लौटे ही थे कि उन्हें मुद पिता ने आशा दी । अपने पिता व तपोवन से परिचित परशुरामजी ने व्रत परशु उठाया और माता सहित अपने चारों भाइयों का मस्तक काटकर पृथक् कर दिया ।

‘धर्मज राम ! मैं तुम पर प्रगल्भ हूँ ।’ क्रोध शान्त होनेपर महर्षि जमदग्नि ने परशुरामजी से कहा । ‘तुम इच्छित वर माँग लो ।’

‘पिताजी ! मेरी माता जीवित हो जायँ और उन्हें मेरे द्वारा मारे जाने की स्मृति न रहे ।’ परशुरामजी ने हाथ जोड़कर पिता से निवेदन किया—‘और वह मानग-पाप उन्हें स्पर्श न करे । मेरे चारों भाई जीवित हो जायँ । युद्ध में मेरा कोई सामना न कर सके और मैं दीर्घायु प्राप्त करूँ ।’

‘वही होगा ।’ सुस्काराकर जमदग्निजी ने कहा—‘इन सबके सिर इनके धड़ों से सटा दो ।’ परशुरामजी ने पिता की आज्ञा का पालन किया और उनकी माता तथा अग्रज अनाथास ही उठ बैठे । उन्होंने समझा, हमें गाढ़ निद्रा आ गयी थी ।

एक बार हेहयवशीय महाराज कुलवीर्य के परम पराक्रमी पुत्र माहिष्मतीपुरी (आधुनिक माहेश्वर) के नरेश वीरवर सहस्रार्जुन महर्षि जमदग्नि के आश्रम में अपरिचित हुए । महर्षि ने कामधेनु के द्वारा ससैन्य उनका अद्भुत स्वागत किया । शूरशिरोमणि सहस्रार्जुन ने महर्षि से कामधेनु दे देने के लिये कहा, पर महर्षि जमदग्नि ने कहा—‘राम ! यह कामधेनु तो मेरे समस्त धर्म-कर्मों की जगनी है । यज्ञिय रामयी, देवता, ऋषि, पितर और अतिथियों का सत्कार ही नहीं, इसी गौ वे द्वारा मेरे गारे ब्रह्मलौकिक तथा पारलौकिक कर्म सम्पन्न होते हैं । मैं इसे देने का विचार भी कैसे कर सकता हूँ ?’

शक्तिमग्न नरेश सहस्रार्जुन ने वलपूर्वक गाय छीन ली और सेनासहित अपनी माहिष्मतीपुरी के लिये चलाते बने । रात्रता कामधेनु पीछे ऋषि की ओर देख-देखकर रँभाती जा रही थी । दुष्ट क्षत्रिय उसे दण्डते-ग्रहार कर हँकते ले जा रहे थे ।

परम पीतराग, क्षमावृत्ति धाढ़ण-ऋषि के नेत्रों में आँसू भर आये, पर वे कुछ बोल न सके । चुपचाप भीमगवान् के ध्यान में बैठ गये ।

‘मैं अपने पिता का मलिन और उदास मुँह नहीं देख सकता, माँ !’ समिधा लिये वन से लौटकर मूर्तिमान् तप और तेज परशुराम ने अपनी माता के मुख से गो-हरण का सवाद सुना तो क्रोध से काँप उठे । उन्होंने अपनी माता से कहा—‘माता ! मैं उस वृत्तन और दुष्ट नरेश को यथोचित दण्ड दे, कामधेनु को लेकर लौटने पर ही पुण्य पिता के चरणों में प्रणाम निवेदन करूँगा ।’

माता रेंगका कुछ बोल भी नहीं सकी कि उग्रता की प्रचण्ड मूर्ति जामदग्न्य अलम्ब शीघ्रता से अपना धनुष, अक्षय तूणीर और प्रचण्ड परशु ले सहस्रार्जुन के पीछे दौड़े । तपस्या से दीप्त, गौर वर्ण, धिखरी काली जटाएँ, कटि में रक्त मृग का चर्म, स्कन्धपर धनुष, पृष्ठदेशपर अक्षय तूणीर, दाहिने हाथ में विद्वत्-तुल्य चमचमाता दिव्य अमोघ परशु, हृदय में क्रोध की बशला लिये और लाल-भाल नेत्रों से जलार बरसाते बायुवेग से दौड़ते परशुराम—जैसे महाकाल की प्रचण्ड मूर्ति सहस्रार्जुन की निगल जाने के लिये दौड़ रही हो—ऐसे प्रतीत हुए ।

उद्धत कार्तवीर्य अपनी माहिष्मतीपुरी में प्रविष्ट भी नहीं हो पाया था कि पितृभक्त, परम तेजस्वी श्रीपु-
कुमार परशुराम की गर्जना सुनकर गहम गया। अपने पीछे प्रज्वलित अग्निमल्लय परशुराम को युद्ध के लिये प्रस्तुत देव
कर उसने अत्यन्त उपेक्षा-भाव से अपने सैनिकों से कहा—“ब्राह्मण कामधेनु लेने आया है। दूमे भार डालो।”

पर उनके आश्चर्य की भीमा न रही, जत्र उनके लक्षाधिप मशरु वीर सैनिक कुछ ही क्षणों में परशुराम के
प्रचण्ड परशु की भेंट हो गये। कार्तवीर्य ने एक साथ पाँच सौ घनुषों से पाँच सौ तीक्ष्ण शरों की वर्षा परशुराम पर
की, पर उनके एक ही घनुष के एक साथ छूटे हुए महल शरों की वर्षा से कार्तवीर्य के शर बीच में ही नष्ट हो गये
और उनके अह-प्रत्यह से रक्त की धाराएँ निकलने लगीं। परम धीर सहस्रार्जुन घबरा गया घनुषाण से सफलता की
आशा न देव वह परशुराम को पर्वत के नीचे द्वाकर मार डालने के लिये पर्वत उखाड़ना ही चाहता था कि मृगपर
बिडाल की भाँति सहस्रार्जुन पर परशुराम चढ़ बैठे। उन्होंने उनकी महल भुजाओं को काटकर पृथ्वी पर फेंक दिया
और फिर उसका सिर घड से ढाग करके वीथ के प्रज्वलित विग्रह की भाँति चतुर्दिक् शत्रुओं की प्रतीक्षा करने
लगे। सहस्रार्जुन के दस हजार पुत्र युद्ध भूमि से भाग गये थे।

परशुरामजी ने एक ओर अत्यन्त भीत और चकित कामधेनु को देखा तो जैसे महाभाषण द्रवित हो गया ही;
परशुरामजी के नेत्रों से जलकी धूँँ लुढ़क पड़ी। उन्होंने गाय के गले में अपनी लकी बौहें डाल दी तथा उसे महला
कर प्यारपूर्णक आश्रम की ओर ले चले।

‘सर्वभौम नृपति का वध ब्रह्महत्या के तुल्य पातक है।’ सवत्ता कामधेनु सहित राम के श्रद्धा पूर्वक प्रणाम
करने पर क्षमापय महर्षि जमदग्नि ने अशान्त चित्त से अपने पुत्र से कहा, ‘ब्राह्मण का सर्वोपरि धर्म क्षमा है। तुम्हारे
लिये प्रायश्चित्त आवश्यक है।’

‘पिताजी ! प्रेमपूर्वक स्वागत करने वाले तपस्वी ब्राह्मण की गाय वनपूर्वक छीन लेने वाले नराधम और परम
पातकी का वध पाप नहीं।’ परशुरामजी ने सिर झुका कर शान्तिपूर्वक उत्तर दिया। ‘पर आपने आदेशानुसार मैं
प्रायश्चित्त अवश्य करूँगा। आपकी प्रत्येक आज्ञा मुझे शिरोधार्य है।’

अपने पिता महर्षि जमदग्नि के आदेशानुसार निःस्पृह तपस्वी परशुरामजी अपने हृदय में भुवन मोहन परम
प्रभु की महलमयी छवि का ध्यान एव सुख से उनके समुद्र नागों का धीरे-धीरे कीर्तन करते हुए तीर्थयात्रा के लिये
निकल पड़े। परशुरामजी एक वर्ष में पिता के बताये सम्पूर्ण तीर्थों का सविधि पर्यटनकर अपने आश्रम में लौटे, तब
उन्होंने माता-पिता के चरणों में अत्यन्त भक्तिपूर्वक प्रणाम किया और उन्होंने भी अपने निष्ठाप तपस्वी पुत्र को
पाकर अत्यन्त प्रसन्न होकर शुभाशीर्वाद प्रदान किया।

वीर सहस्रार्जुन के कायर पुत्र परशुरामजी के सम्मुख तो नहीं ठहर सके, प्राणपण से भाग गये; किंतु वे
अपने पिता के वध का बदला लेने के लिये सदा सचिन्त रहते थे। एक बार जत्र उन्हें विदित हुआ कि अपने चारों
आइनों महिष राम वन में दूध चले गये हैं, तब वे नर-राज्य जमदग्नि के आश्रम पर पहुँचे और चोरो से श्मशान्त महर्षि
का मत्तक उतार, उसे अपने साथ ले, आश्रम को नष्ट करते हुए भाग गये।

‘हा राम ! राम !’—माता का वरुण-वन्दन सुनकर परशुराम भागते हुए आश्रम पर आये। उन्होंने सहस्र-
ार्जुन के नीच पुत्रों के द्वारा अपने परम पूज्य पिता की हत्या देखी तो वे अपना अक्षय तूफ़ीर सहित घनुष और तीक्ष्ण
परशु लेकर दौड़े। माहिष्मतीपुरी में पहुँचते ही वे सहस्रार्जुन के सहस्रों पुत्रों को अपने अगोघ परशु से काटने लगे।
साक्षात् कानकी भाँति वे द्रुष्ट क्षत्रियों को काट रहे थे। माहिष्मतीपुरी जैसे रक्त में डूब गयी। सहस्रार्जुन के पाँच पुत्र
जमदग्नि, शूरोन, वृषम, मधु और अर्जुन किसी प्रकार लुक-छिपकर प्राण बचाकर भाग जाने में समर्थ हुए, पर अत्युग्र
परशुरामजी क्रूरकर्म क्षत्रियों का वध करते ही रहे। वे नगर-नगर और गाँव-गाँव में जाकर पृथ्वी के भारभूत कुकर्मों

और पातकी क्षत्रियों का संहार करने लगे। उन्होंने पृथ्वी को क्षत्रिय-शून्य समझकर अपने पिता के सिर को धड़ से जोड़कर उनका विधिबद्ध दाह-संस्कार किया। महर्षि जमदग्नि को स्मृति रूप संकल्पमय शरीर तथा सहस्रियों में सातवौं स्थान मिला।

भगवान् परशुराम ने पृथ्वी को इक्कीस बार क्षत्रियों से हीन कर दिया। वे क्षत्रियों को हूँहूँकर एकत्र करते और क्रुद्धक्षेत्र में ले जाकर उनका वध कर डालते। इस प्रकार परशुरामजी ने क्षत्रियों के रक्त से पाँच सरोवर भर दिये। वह स्थान 'समन्तपञ्चक' नाम से प्रसिद्ध है।

उन सरोवरों के रक्तरूपी जल से भगवान् परशुराम ने अपने पितरों का तर्पण किया। परशुरामजी के ऋचीक आदि बितुगण प्रसन्न होकर उनके समीप आये और उन्हें इच्छित वर माँगने के लिये कहा। अपने पितरों के चरणों में प्रणाम कर तपस्वी परशुरामजी ने उनसे प्रार्थना की—

यदि मे पितरः प्रीता यच्चनुपाह्वता मयि।

यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्मादितं मया॥

अतश्च यापान्मुच्येऽहमेव मे प्रार्थितो वरः।

ह्वाश्च तीर्थभूता मे भवेयुषुर्वि विश्रुताः॥

(महा०, आदि० २। ८-६)

‘यदि आप सब हमारे पितर सुखपर प्रसन्न हैं और मुझे अपना अनुग्रह-पात्र समझते हैं तो मैंने जो क्रोधवश क्षत्रिय वंश का विध्वंस किया है, इस कुकर्म के पाप में मैं सुक्त हो जाऊँ और वे मेरे बनाये हुए सरोवर पृथ्वी में प्रसिद्ध तीर्थ हो जायें। यही वर मैं आपलोगों से चाहता हूँ।’

‘यही होगा,’ पितरों ने परशुरामजी को वर देते हुए कहा। ‘पर अब रोष क्षत्रिय-वंश का संहार मत करना। उन्हें क्षमा कर देना।’

अपने पूज्य पितरों के आदेश से जमदग्निनन्दन शान्त हो गये। उस समय सम्पूर्ण वसुंधरा परशुरामजी के अधीन थी। उनका विरोध करने का साहस किसी में नहीं था; किन्तु उन्हे राज्य मुल एवं वैभव की कोई कामना नहीं थी। फलतः उन्होंने सारी पृथ्वी कश्यपजी को दान कर दी।

जब श्री भगवान् के आदेशावतार परशुरामजी ने सम्पूर्ण पृथ्वी को तृणतुल्य समझकर दान कर दिया, तब महर्षि कश्यप ने उनसे कहा—‘तुम मेरी पृथ्वी छोड़ दो और अपने लिये समुद्र से स्थान माँग लो।’

परशुरामजी क्षुरन्त वहाँ से महेन्द्र पर्वत पर चले गये। उस समय महर्षि भरद्वाज के यशस्वी पुत्र द्रोण षड्वेद, विष्णुसंज्ञा एवं नीतिशास्त्र के ज्ञान के लिये भगवान् परशुराम के पास महेन्द्र पर्वत पर पहुँचे।

‘मैं आद्विगस-कुलोत्पन्न महर्षि भरद्वाज का असीनित पुत्र द्रोण हूँ। अपना परिचय देते हुए द्रोण ने परशुराम जी के चरणों में प्रणाम किया और कहा—‘मैं धन की इच्छा से आपके पास आया हूँ, आप मुझ पर दया करें।’

परमविरक्त परशुरामजी ने द्रोण से कहा—

शरीरमात्रमेवाद्य मया समस्योपितम्।

अस्त्राणि वा शरीर वा ममन्मेकतमं वृष्टु॥

(महा०, आदि० १६५। १०)

M/s. TIKMANI STEEL TRADING CO.

20, Maharshi Debendra Road,
Calcutta-700007

Phone : 33-4820 & 33-9905

‘ब्रह्मन् ! अतः तो केवल मैंने अपने शरीर को ही वचा रखा है (शरीर के सिवा सब कुछ दान कर दिया) । अतः अतः तुम मेरे अस्त्री अथवा यह शरीर—दोनों में से किसी एक को माँग लो ।’

‘प्रभो ! आप मुझे सम्पूर्ण अस्त्र, उनके प्रयोग तथा उपन्यास की विधि प्रदान करें ।’ द्रोण ने निवेदन किया ।

तब रेणुकानन्दन ने अपने सत्र अस्त्र द्रोण को दे दिये । आचार्य द्रोण भृगुनन्दन परशुरामजी से दुर्लभ ब्रह्मस्त्र का भी ज्ञान प्राप्त कर धरती पर अत्यधिक शक्तिशाली हो गये ।

राजा युधिष्ठिर के राज्याभिषेक के समय महातपस्वी व्यास, देवल, अगित तथा अन्य महर्षियों के साथ जामदग्न्यने भी उनका अभिषेक किया था ।

भीष्मपितामह ने भी इनसे अस्त्र-विद्या सीखी थी । उन्होंने अपने सुभारविन्द से कहा था—“एक बार सुझ से मेरे गुरु परम तेजस्वी परशुरामजी का युद्ध हुआ । परशुरामजी के पास रथ नहीं था । तब मैंने कहा—‘ब्रह्मन् ! मैं रथ पर बैठा हूँ और आप धरती पर खड़े हैं । इस कारण मैं आपसे युद्ध नहीं करूँगा । सुझ से युद्ध करने के लिये आप कवच पहन कर रथास्त्र हो जायें ।”

“तब युद्ध-भूमि में सुस्कराते हुए परशुरामजी ने सुझ से कहा—

रथो मे मेदिनी भीष्म बाहा वेदाः सदर्शवत् ॥

युतश्च गातस्त्वा नै कवच वेदमातरः ।

सुगवीतो रणे ताभिर्भोत्स्येऽह कुन्वन्दन ॥

(महा०, उद्योग० १७६ । ३-४)

‘कुन्वन्दन भीष्म ! मेरे लिये तो पृथ्वी ही रथ है, चारों वेद ही उत्तम अश्वों के समान मेरे वाहन हैं, त्वा-देव ही सारथि हैं और वेदमाताएँ (गायत्री, सावित्री और मरुत्वती) ही कवच हैं । इन सबमे आहत एवं सुरक्षित होकर मैं रणक्षेत्र में युद्ध करूँगा ।’

“इतना बहकर पराक्रमी परशुरामजी ने मुझे अपने तीक्ष्ण शरा से घेर लिया । उस समय मैंने देखा—‘परशुरामजी एक नगरद्वार विस्तृत, अद्भुत एवं दिव्य विमान में बैठे हैं । उस में दिव्य अस्त्र छुते थे । वह स्वर्णनिर्मित रथ प्रत्येक रीति में मज्जा हुआ था । उसमें सम्पूर्ण ध्वज आयुध रचे हुए थे । परशुरामजी ने सूर्य-चन्द्र-लक्षित कवच धारण कर रखा था और उनके प्रिय गखा वेदवेत्ता अमृतमण उनका सारथि का कार्य कर रहे थे ।

“परम पराक्रमी, परम तेजस्वी, परम तपस्वी, परम पितृभक्त भगवान् परशुरामजी के साथ मेरा भयानक सयाम हुआ । सहस्रों के समक्षाने से युद्ध बंद हुआ तो मैंने परमार्थ परशुरामजी के समीप जाकर उनके चरणों में प्रणाम किया । परशुरामजी ने सुस्काराकर मुझे कहा—

स्वत्तमो नास्ति लोकेऽस्मिन् क्षत्रियः पृथिवीचरः ।

गम्यता भीष्म युदेऽस्मिस्तोपितोऽहं भूष त्वया ॥

(महा०, उद्योग १८५ । १६)

M/s GRAND AZAD HIND TRANSPORT CO.

CIT Pl 15, Scheme No IV,

Calcutta-700014

Phone 24 1379 & 24 3698

‘भीष्म ! इस जगत् में भूतल पर विचरने वाला कोई भी क्षत्रिय तुम्हारे समान नहीं है । आओ, इस युद्ध में तुमने मुझे बहुत संतुष्ट किया है ।’

भीमरथुरामजी कल्पान्त-स्थ यी हैं । किसी-किसी भाग्यशाली पुण्यात्मा को उनके दर्शन भी हो जाते हैं ।

—शि० दु०

१६—भगवान् व्यास

लोकोत्तर-शक्ति-सम्पन्न भगवान् व्यास, भगवान् नारायण के कलावतार थे । वे महाज्ञानी महर्षि पराशर के पुत्ररूप में प्रकट हुए थे । उनका जन्म कैवर्तराज की पोष्यपुत्री महाभाग सत्यवती के गर्भ से यमुनाजी के द्वीप में हुआ था । इस कारण उन्हें ‘पाराशर्य’ और ‘द्वैपायन’ भी कहते हैं । उनका वर्ण घननील था, अतएव वे ‘कृष्णद्वैपायन’ नाम से प्रख्यात हैं । नदीवन में रहने के कारण वे ‘आदरायण’ भी कहे जाते हैं । उन्हें अज्ञो और इतिहासी सहित सम्पूर्ण वेद और परमात्मतत्त्वका ज्ञान स्वतः प्राप्त हो गया, जिसे दूसरे व्रतोपवासनिरत यज्ञ, तप और वेदाध्ययन से भी प्राप्त नहीं कर पाते ।

‘आवश्यकता पड़ने पर तब जब भी मुझे स्मरण करोगी’, धरतीपर पदार्पण करते ही अचिन्त्य-शक्तिशाली व्यास ने अपनी जननी से कहा—‘मैं अक्षय तुम्हारा दर्शन करूँगा ।’ और वे माता की आज्ञा से तपश्चरण में लग गये ।

प्रारम्भ में वेद एक ही था । ऋषिवर अत्रिजा ने उसमेंसे सरल तथा भौतिक उपयोग के छन्दों को पीछे से संरक्षित किया । वह संग्रह ‘अथर्वहितर’ या ‘अथर्ववेद’ के नाम से प्रसिद्ध हुआ । परम पुण्यमय सत्यवतीनन्दन ने मनुष्यों की आयु और शक्ति को अत्यन्त क्षीण होते देखकर वेदों का व्यास (विभाग) किया इसीलिये वे ‘विद्व्यास’ नाम से प्रसिद्ध हुए ।

फिर वेदार्थ-दर्शन की शक्ति के साथ अनावि पुराण को लुप्त होते देखकर भगवान् कृष्णद्वैपायन ने पुराणों का प्रणयन किया । उन पुराणों में निष्ठा के अनुरूप आराध्य की प्रतिष्ठा कर उन्होंने वेदार्थ चारों वर्णों के लिये सहज-सुलभ कर दिया । अष्टादश पुराणों के अतिरिक्त बहुत-से उपपुराण तथा अन्य ग्रन्थ भी भगवान् व्यास द्वारा ही निर्मित हैं ।

अत्यन्त विस्तृत पुराणों में कल्पभेद से चरित्र-भेद पाये जाते हैं । समस्त चरित्र इस कल्प के अनुरूप ही तथा समस्त धर्म-अर्थ-काम और मोक्ष-सम्बन्धी सिद्धान्त भी उनमें एकत्र हो जायें—इस निश्चय से वेदव्यासजी ने महान् ग्रन्थ महाभारत की रचना की । महाभारत को ‘पञ्चम वेद’ और ‘कार्णवेद’ भी कहते हैं । श्रुति का सारांश भगवान् व्यास ने महाभारत में एकत्र कर दिया । इस महान् ग्रन्थ-रत्न को भगवान् व्यास योचते जाते थे और उसे साक्षात् गणेशजी लिखते गये ।

जय व्यासजी ने महाभारत लिखने के लिये गणेशजी से प्रार्थना की तो उन्होंने कहा—‘लिखते समय यदि मेरी लेखनी क्षणभर भी न रुके तो मैं यह कार्य कर सकता हूँ ।’

‘मुझे स्वीकार है ;’ जीवमात्र के परम हितैषी व्यासजी ने कहा—‘किन्तु आप भी बिना समझे एक अक्षर भी न लिखें ।’

THACKER MOTI HARJI MITHAIWALA,

Baranpuri, Bhagol,
Surat I.

Phone : 26388

कहा जाना है कि भगवान् व्यास ने ऋषि शंकर आठ गौ ऐसे श्लोकों की रचना की है, जिनका ठीक-ठीक अभिप्राय वे श्रौत व्यासगनन्दन श्रीशुकदेवजी ही समझते हैं। जब गणेशजी ऐसे श्लोकों का अर्थ भगवान् के लिये कुछ देर करते, तबतक व्यासजी और चित्तने ही श्लोकों की रचना कर जानते थे। इस प्रकार यह पञ्चम वेद लिपिबद्ध हुआ।

भगवान् द्वे पाथन ने अथर्ववेद, सामवेद, यजुर्वेद और अथर्ववेद का अध्ययन क्रमशः अपने शिष्यों पैल, जैमिनि, वैशम्पायन और सुमन्तु की और महाभारत का अध्ययन रोमहर्षण सूत को कराया।

सर्वश्रेष्ठ वरदायक, महान् पुण्यमय, पशुस्वी वेदव्यासजी राजा जनमेजय के गर्वयज्ञ की दीक्षा लेने का संवाद पाकर वेद-वेदाङ्गों के पारंगत विद्वान् शिष्यों के साथ उनसे यज्ञ-मण्डप में पहुँचे। यह देखकर राजा जनमेजय बड़े हर्षित हुए। उन्होंने अत्यन्त श्रद्धापूर्वक पराशरगनन्दन व्यास को सुवर्ण का पीठ देकर आसन की व्यवस्था की। फिर उन्होंने पाच, आचमनीय और अर्घ्यादि के द्वारा उनकी सर्वविधि पूजा की।

फिर राजा जनमेजय के अनुरोध से महर्षि व्यास ने अपने शिष्य वैशम्पायन को वहाँ महाभारत सुनाने की आज्ञा दी। अनन्तर निम्नकर वैशम्पायन ने वेदवेत्ताओं में श्रेष्ठ, त्रिकाक्षदर्शी, परमव्रतिय शुकदेव व्यासजी के चरणों में प्रणाम किया और उन्होंने राजा जनमेजय, सभामण्डप तथा अन्य उपस्थित नरेशों के सम्मुख विस्तारपूर्वक व्यास-विरचित कौरव-पाण्डवों का सुविस्तृत इतिहास 'महाभारत' सुनाया।

भूतराष्ट्र के पुत्रों द्वारा अधर्मपूर्वक पाण्डवों के राज्य से वरिष्ठत कर दिये जाने पर सर्वश्रेष्ठ व्यासजी ब्रह्म में उनके पाग पहुँचे। वहाँ उन्होंने कुन्ती सहित पाण्डवों को धर्म ब्रूयाया और उनकी एकचला नगरी के समीप, एक ब्राह्मण के घर में रहने की व्यवस्था कर दी। फिर उनसे अपनी एक मास तक वहाँ प्रतीक्षा करने का आदेश देकर वे लौट गये।

सत्यव्रतपरायण व्यासजी एक मास के बाद पुनः पाण्डवों के समीप पहुँचे। उनसे उनका कुशल संवाद पूछ कर धर्म सम्बन्धी और अर्थव्ययक चर्चा की। फिर उन्होंने महाराज धृष्ट की पौत्री सती-शास्वी हृष्णा के पूर्वजन्म का वृत्तान्त सुनाकर पाण्डवों को उनके स्वयंवर में पाञ्चालनगर जाने की प्रेरणा दी। व्यासजी ने पाण्डवों से कहा कि 'मतो द्रौपदी तुम्हीं लोगों की पत्नी नियत की गयी है।'

पाण्डव पाञ्चालनगर पहुँचे और स्वयंवर में अर्जुन ने लक्ष्यवैद्य कर मतो द्रौपदी की जयमाला प्राप्त की; किन्तु जब माता कुन्ती के आदेशानुसार युधिष्ठिर आदि पाँचों भाइयों ने एक साथ द्रौपदी के साथ विवाह करना चाहा, तब महाराज द्रुपद ने इसे सर्वथा अनुचित और अधर्म समझ कर आपत्ति की। उसी समय निग्रहानुग्रह समर्थ व्यासजी वहाँ पहुँच गये। वहाँ उन्होंने महाराज द्रुपद को पाण्डवों एवं द्रौपदी के इस जीवन के पूर्व का विवरण ही नहीं दिया, उन्हें दिव्य दृष्टि देकर उनके परम तेजस्वी-स्वरूप का दर्शन भी करा दिया। फिर तो महाराज द्रुपद ने अत्यन्त प्रमत्ततापूर्वक द्रौपदी का विवाह युधिष्ठिर आदि पाँचों भाइयों के साथ कर दिया।

फिर जब महाराज युधिष्ठिर ने भगवान् श्रीकृष्ण के सत्परायण से राजमन्यव्रत की दीक्षा ली, तब परब्रह्म और अपरब्रह्म के ज्ञाता कृष्णद्वैपायन व्यासजी परम वेदज्ञ ऋषिजी के साथ वहाँ पहुँचे। उक्त यज्ञ में स्वयं उन्होंने ब्रह्मा का वाम सँभाला और सम्पन्न होने पर देवर्षि नारद, देवत और अग्नि सुनि को आगे करके महाराज युधिष्ठिर का अभिषेक किया।

ANOOPCHAND J. DESAI

P. 39, Mission Row Extension

Calcutta-700013

जाने पौर युधिष्ठिर से निदा होते समय व्यासजी ने अन्य बातों के अतिरिक्त उनसे कहा—‘राजन् ! आज ते तेरह वर्ष बाद दुर्योधन के पातक तथा भीम और अर्जुन के पराक्रम से क्षत्रिय-कुल का महासंहार होगा और उसके निमित्त तुम बनोगे । किन्तु इसके लिये तुम्हें चिन्ता नहीं करनी चाहिये ; क्योंकि काल सबके लिये अथेय है ।’

इतनी बात कहकर शानमूर्ति व्यासजी ने अपने वेदज्ञ शिष्यों सहित केनाम पर्वत के लिये प्रस्थान किया ।

शुद्धार्मा व्यासजी विपत्ति घस्त सरल एवं निश्चल पाण्डवों की सहायता पर पूरी सहायता करते रहे जब दुरात्मा दुर्योधन ने छत्रपूर्वक पाण्डवों का सर्वस्वापहरण कर उन्हें बारह वर्षों के लिये वन में भेज दिया, तब उसे ममन्नता हुई । किन्तु उसे इतने से ही सन्तोष नहीं हुआ, उसने कर्ण, दुश्शासन और शकुनि के परामर्श से अरण्यवासी पाण्डवों को मार डालने का निश्चय कर लिया तथा शत्रु सज्ज हो वे रथपर बैठे ही थे कि दिव्य दृष्टि सम्पन्न व्यासजी तत्काल वहाँ पहुँच गये और दुर्योधन को समझाकर उसे इस भयानक अवकर्म से विरत किया । इसके अनन्तर वे पुरंदर महाराज धृतराष्ट्र के पास पहुँचे और उनसे कहा—‘वत्स ! जैसे पाण्डु मेरे पुत्र हैं, वैसे ही तुम भी हो, उसी प्रकार शान-सम्पन्न विदुरजी भी हैं । मैं स्नेहवश ही तुम्हारे और सम्पूर्ण कौरवों के हित की बात कहता हूँ । तुम्हारा दुष्ट पुत्र दुर्योधन मर ही नहीं, अत्यन्त मूढ़ भी है । तनिक सोचो, छत्रपूर्वक राज्यलक्ष्मी से वञ्चित पाण्डवों के मन में तेरह वर्षों तक अरण्यवास की यातना सहते-सहते तुम्हारे पुत्री के प्रति कितना भयानक विष भर जायगा । वे तुम्हारे दुष्ट पुत्रों को कैसे जोधित रहने देंगे ! इतनेपर भी दुर्योधन उनका नृशंसतापूर्वक वध कर डालना चाहता है । यदि दुर्योधन की इस कुपवृत्ति की उपेक्षा हुई, उसे नहीं रोका गया, तो तुम्हारे सहित तुम्हारे निर्मल वंश की कलङ्कित ही नहीं होना पड़ेगा, उसका सर्वनाश भी हो जायगा । उचित तो यह है कि तुम्हारा पुत्र दुर्योधन एकाकी ही पाण्डवों के साथ वन में जाय । उनके ससर्ग से सतकी बुद्धि शुद्ध होकर उसके वैर-भाव का शमन हो सकता है ।

अथवा जायमानस्य यच्छ्रीलमनुजायते ।

ध्रुवते तन्महाराज नामस्तस्यापसर्पति ॥

(महा, वन० प. ११)

‘किन्तु महाराज ! जन्म के समय किसी प्राणी का जा स्वभाव होता है, वह मृत्युपर्यन्त बना रहता है, यह बात मेरे सुनने में आयी ।’

‘राजन् ! महर्षि मैत्रेय वन में पाण्डवों से मिलकर आ रहे हैं । वे निश्चय ही सम्मति प्रदान करेंगे । उनकी आज्ञा मान लेने में ही कौरव-कुल का हित है ।’ इतनी बात कहकर व्यास भी चले गये ।

दुर्योधन ने महर्षि मैत्रेय की उपेक्षा की, इस कारण उन्होंने उसे अत्यन्त अनिष्टकर शाप दे दिया ।

अरण्य-वास के समय एक बार जब युधिष्ठिर अत्यन्त चिन्तित थे, तब त्रिजालवशी व्यासजी उनके पास पहुँचे और उन्होंने युधिष्ठिर को समझाया—‘भरतधेष्ट ! अब तुम्हारे कल्याण का सर्वश्रेष्ठ अवसर उपस्थित हो चला है । तुम चिन्ता मत करो । तुम्हारे शत्रु शीघ्र ही पराजित हो जायेंगे ।’

इस प्रकार धर्मराज युधिष्ठिर को आश्वस्त करते हुए सर्वमर्म व्यासजी ने अर्जुन के लिये युधिष्ठिर को शक्तिमती सिद्धिद्वल्य ‘प्रतिस्मृति’ नामक विद्या प्रदान कर दी, जिसके द्वारा उन्हें देवताओं के दर्शनकी क्षमता प्राप्त हो गयी । इतना ही नहीं व्यासजी ने पाण्डवों के हित के लिये और भी अनेक शुभ सम्पत्तियाँ प्रदान कीं ।

PARAS VYAPAR SANGATHAN P. LTD.

Paper & Board Merchants
133, Biplabi Rash Behari Basu Road,
Calcutta-1

Phone 22 0101 & 22 0706

भगवान् व्यास ने मंत्रय को भी दिग्भरदि प्रदान कर दी, जिससे उन्होंने महाभाग-युद्ध ही नहीं देखा, अपितु भगवान् श्रीकृष्ण के गुणारविन्द में निमग्न श्रीमद्भगवद्गीता का भी श्रवण कर लिया, जिसे महाभाग पार्थ के अतिरिक्त अन्य कोई नहीं सुन पाया था। इतना ही नहीं, उक्त दिव्य दृष्टि के प्रभाव से मंत्रय ने श्रीभगवान् के विरह-रूप का भी अत्यन्त दुर्लभ दर्शन प्राप्त कर लिया।

पराशरानन्दन व्यास पूजा की मूर्ति ही थे। एक बार उन्होंने मार्ग में जाते हुए राय के वक्त्र-स्वर को सुनकर प्राणभय से भागते एक क्षुद्र कीट को देखा। कीट से उन्होंने मार्तानाग शिवा तथा अपने तपोवन से छटे अनेक योनिनों से निरालाकर सीमा ही मनुष्य-योनि प्राप्त करा दी। फिर क्रमशः क्षत्रिय-कुल पर्व ब्राह्मण-कुल में उत्पन्न होकर सग भूतपूर्व कीटने दयाकर व्यासजी के अनुग्रह से अत्यन्त दुर्लभ सनातन ब्रह्माद प्राप्त कर लिया।

महर्षि व्यास की शक्ति अलौकिक थी। एक बार जब वे वन में धृतराष्ट्र और गान्धारी से मिलने गये, तब सपरिवार युधिष्ठिर भी वहीं उपस्थित थे। धृतराष्ट्र और गान्धारी पुत्रशोक से दुःखी थे। धृतराष्ट्र ने अपने कुटुम्बियों और स्वजनों को देखते की द्रुज्जा व्यक्त की। रात्रि में महर्षि व्यास के आदेशानुसार धृतराष्ट्र आदि गङ्गा तटपर पहुँचे। व्यासजी ने गङ्गाजल में प्रवेश किया और दिग्गत योद्धाओं को पुकारा। फिर तो जलमें युद्ध-बालका-मा कौलाहल सुनायी देने लगा। साथ ही पाण्डव और कौरव—दोनों पक्षों के योद्धा और राजकुमार भीष्म और द्रोण के पीछे निरुल आये। सबकी वेष-भूषा, शस्त्र सज्जा, वाहन और ध्वजारों पूर्ववत् थी। सभी ईर्ष्या-द्वेषपूर्ण दिव्य-देहधारी दीव्य रहे थे। वे रात्रि में अपने स्नेही सम्बन्धियों से मिले और मूर्खों के पूर्व भगवती भागीरथी में प्रवेशकर अपने-अपने लोकों के लिये चले गये।

‘जो सिराँ पतिलोक जाना चाहें, इस समय गङ्गाजी में डुबती लगा लें।’ व्यासजी के वचन सुन जिन वीरगतिप्राप्त योद्धाओं को पत्नियों ने गङ्गाजी में प्रवेश किया, वे दिव्य ब्रह्माभूषणों से सुसज्जित होकर विमान में बैठें और सब के देखते अभीष्ट लोक के लिये प्रयाण कर गये।

नागवश की समाप्तिपर जब यह कथा परिक्रित के पुत्र जनमेजय ने महर्षि वैशम्पायन से सुनी, तब उन्हें इस अद्भुत घटना पर सहसा विश्वास न हुआ और उन्होंने इस पर शङ्का की। वैशम्पायन ने उनका बड़ा ही युक्तिपूर्ण ब्राह्मणिक समाधान किया (महा० ; आश्रमवार्तिक-२४)। पर वे इसपर भी न माने और कहा कि ‘भगवान् व्यास यदि मेरे पिताजी को भी उसी वयोरूप में ला दें तो मैं विश्वास कर सकता हूँ।’ भगवान् व्यास वहीं उपस्थित थे और उन्होंने जनमेजय पर पूर्ण क्रुधा की। कलत-शक्ती, शमीक एव मन्त्री आदि के साथ राजा परिक्रित वहाँ उसी रूप-वेष में प्रकट हो गये। अत्रभूष (यज्ञांत)-ज्ञान में वे सब सम्मिलित भी हुए और फिर वहीं अवतर्हित हो गये।

महर्षि व्यास मूर्तिमान् धर्म थे। हिंदू-जाति तो उनकी चिर मृणी रहेगी। हिंदू-मस्कृति का वर्तमान स्वरूप उनकी ही देन है। भगवान् व्यास कह्य के अन्त तक रहेंगे। आदशकराचार्य तथा अन्य चित्ते ही महापुरुषों ने उनका दर्शन-लाभ किया है। अब भी भट्टा-भक्ति-सम्पन्न अधिकारी महात्मा अपने दर्शन प्राप्त कर सकते हैं।

दया-धर्म ज्ञान एव तपकी परमोज्ज्वल मूर्ति उन महामहिम व्यासजी के चरण-धमलों में बार-बार प्रणम।

—शि० ड०

२०—भगवान् हंस

विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषजते ।

मामनुस्मरतश्चित्तं मध्येव प्रविलीयते ॥

(श्रीमद्भागवत ११ / १४ / २७)

‘जो पुत्र निरन्तर विषय-चिन्तन किया करता है, उसका चित्त विषयों में फँस जाता है और जो भगवान् स्मरण करता है, उसका चित्त सुक्ष्म तत्त्वों ही जाता है ।’ भगवान् श्रीकृष्ण

एक बार की बात है । लोकपितामह चतुर्मुख ब्रह्मा अपनी दिव्य सभा में बैठे थे कि उनके मानम पुत्र सनकादि चारों कुमार दिगम्बर-वेप में वहाँ पहुँच गये और उन्होंने अपने पिता श्रीब्रह्माजी के चरण-कमलों में प्रणाम किया । फिर ब्रह्माजी के आदेशानुसार वे चारों कुमार पृथक्-पृथक् आसनोपर बैठ गये । सभाके अन्य सदस्य तेजस्वी सनकादि कुमारों के सम्मान में सर्वथा मौन एवं शान्त हो गये थे ।

‘परम पूज्य श्रीपिताजी ! चित्त गुणों अर्थात् विषयों में प्रविष्ट रहता है’ कुमारों ने अत्यन्त विनयपूर्वक जिज्ञासा प्रकट की—‘और गुण भी चित्त की एक-एक वृत्ति में समाये रहते हैं । इनका परस्पर आकर्षण है, स्थायी सम्बन्ध है । फिर मोक्ष चाहनेवाले अपना चित्त विषयों से कैसे हटा सकता है ? उसका चित्त गुणहीन अर्थात् निर्विषय कैसे हो सकता है ? क्योंकि यदि मनुष्य जीवन प्राप्त कर मोक्ष की ही सिद्धि नहीं की गयी तो सम्पूर्ण जीवन व्यर्थ हो जायगा ।’

देवशिरोमणि, स्वयम्भू एवं प्राणिमोक्ष के जन्मदाता होनेपर भी विधाता प्रश्न में सवेह का बीज कहों है, इमका पता नहीं लगा सके, प्रश्न का मूल कारण नहीं समझ सके । वे आदिपुरुष परब्रह्म परमात्मा का ध्यान करने लगे ।

सब के सम्मुख सहसा अत्यन्त सुन्दर, परमोज्ज्वल एवं परम तेजस्वी महाहंस के रूप में श्रीभगवान् प्रकट हो गये । उक्त हंस के अलौकिक तेज से प्रभावित होकर ब्रह्मा, सनकादि तथा अन्य सभी सभागद् उठकर खड़े हो गये । एवने हंसरूपी श्रीभगवान् के चरणों में अर्द्धापूर्वक प्रणाम किया । इसके अनन्तर पाद-अर्ध्यादिसे सविधि पूजा कर उन्हें पवित्र और सुन्दर आसनपर बैठाया ।

‘आप कौन हैं ?’ उक्त महामहिम परम तेजस्वी हंस का परिचय प्राप्त करने के लिये कुमारों ने उनसे पूछा ।

‘मे क्या उत्तर दूँ ? हंस ने विचित्र उत्तर दिया—‘इसका निर्णय तो आपलोग ही कर सकते हैं । यदि इस प्राणभौतिक शरीर को आप ‘आप’ कहते हैं तो शरीर की दृष्टि से पृथिवी, वायु, जल, तेज और आकाश से निर्मित, रस, रक्त, मेदा, मज्जा, अस्थि और शुक्रवाक्त्रा शरीर सब का है । अतएव देवता, मनुष्य, पशु, पक्षी आदि सभी शरीर पञ्चभूतात्मक होने के कारण अभिन्न ही हैं और आत्मा के सम्बन्ध में आपलोगों का यह प्रश्न ही नहीं बनता । वह तो तदा सर्वत्र समान रूप से व्याप्त है ही ।’

बुद्ध बककर मुस्कराते हुए भगवान् हंस ने कहा—‘अब आपलोग ही तर्जुनें और निर्णय करें कि चित्त में गुण हैं वा गुणों में चित्त समाया हुआ है । स्वप्न का द्रष्टा देखने की क्रिया और दृश्य—तब क्या दृश्य होते हैं ?’ भगवान् हंस ने सनकादि से कहा ।

M/s Jethabhai Khatau & Co.

Yarn Piece Goods Merchants & Commission Agents

13, Narain Prasad Babu Lane,

Bara Bazar, Calcutta-700007

SHASHIN R. MEHTA

C/o M/s. Revashanker Bhargy & Co.

138, Canning Street, Calcutta-700001

Phone : 22 5348

मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यतेऽन्यैरपीन्द्रियैः ।
अहमेव न मत्तोऽन्यदिति बुध्धध्वमज्ञाया ॥
गुणेष्वविशते चेतो गुणश्चेतसि च प्रजाः ।
जीवस्य देह उभयं गुणश्चेतो मदात्मनः ॥

(श्रीमद्भागवत ११ । १३ । २४-२५)

‘मन से, वाणी से, दृष्टि से तथा अन्य इन्द्रियो से भी जो कुछ ग्रहण किया जाता है, वह सब मैं ही हूँ, सुश्रु से भिन्न और कुछ नहीं है । यह सिद्धान्त आपलोग तत्त्वविचार के द्वारा मरलता से समझ लीजिये ।’

‘यह चित्त चिन्तन करते-करते विषयाकार हो जाता है । और विषय चित्त में प्रविष्ट हो जाते हैं, यह यात सत्य है ; तथा पि विषय और चित्त—ये दोनों ही मेरे स्वरूप भूत जीव के देह हैं—उपाधि हैं । अर्थात् आत्मा वा चित्त और विषय के साथ कोई सम्बन्ध ही नहीं है ।’

परम प्रभु हंस के उत्तर से सनकादि मुनियों का सदेह निवारण हो गया । उन्होंने अत्यन्त धृष्टा और भक्ति से भगवान् हम की पूजा और स्तुति की । तदनन्तर ब्रह्माजी के सम्मुख ही महाहम रूपधारी श्रीभगवान् अदृश्य होकर अपने पवित्र धाम में चले गये ।

—शि० ३०

२१—भगवान् श्रीराम

गुरुर्धे व्यक्तराज्यो व्यचरदनुबन पद्मपद्भ्यां प्रियायाः
पाणि-स्पर्शाक्षमाभ्यां मृजितपद्मजो यो हरीन्द्रानुजाभ्याम् ।
वैरूपाक्षदूर्पणध्याः प्रियविरहरूपाऽऽरपितभूविजृम्भ-
प्रस्ताब्धिप्रचयैरेवः म्लनदबदहनः कोसलेन्द्रोऽवताम्नः ॥

श्रीमद्भागवत ६।१०।४ ।

भगवान् श्रीराम ने अपने पिता राजा दशरथ के राज्य की रक्षा के लिये राज्य का भार छोड़ दिया और वे वन वन में फिरते रहे ; उनके चरण कमल इनने सुकोमल पुत्रुमार थे कि परम पुत्रुमारी धर्मपत्नी जानकीजी के कर-कमलों का स्पर्श भी उन्हें सहन नहीं होता था ; उनके चले रहने से वन में पेड़ों के धकने पर हनुमान और लक्ष्मण उन्हें दया दया कर उनकी धवावट मिटाते । शूर्पणखा के नाक वान काटकर जब इसे विरूप कर दिया तो उन्हें अपनी प्रियतमा का वियोग भी सहना पड़ा । इस वियोग के कारण कापवश उनकी भीड़ तन गयी जिन्हें देख कर समुद्र तक भयभीत हो गया फिर समुद्र पर पुन यौधा और लङ्का में जाकर दुष्ट राक्षसों के वन को दावाग्नि की तरह भूम कर दिया ऐसे कोसलेश हमारी रक्षा करें ।

६।१०।४

Ratilal Jagjiwan Boghani
C/o M/s Elmece Engineering & Trading Co
44 Fera Street, Calcutta-700001
Phone: 34 5452 & 66-3604

Lathia Rubber Mfg. Co. Pvt. Ltd.
Kasai Kurler Andheri Road,
Bombay-72

अयोध्याधिपति चक्रवर्ती सम्राट् श्रीदशरथ के बहुत अधिक काल बीतने पर भी पूर्वजों के पितृमृण से सम्बन्ध होने को सन्तान का योग न आया। अपने उत्तराधिकारी पुत्र-सन्तति के न रहने से वह जैसे चौदह रत्नों के आविर्भाव के पूर्व सागर की स्थिति में ही गये। कुलमुख वसिष्ठ को उपाय पूछने पर उन्होंने तपोधन ऋष्यशृङ्ग आदि ऋषियों से पुत्रेष्टि यज्ञ कराने का प्रस्ताव रखवा। तदनुसार पुत्रेष्टि यज्ञ आरम्भ हुआ। समाधि के समय भगवान् अग्नि-देव ने प्रकट हो सुवर्ण पात्र में चक्षु ले राजा को दिया, उन्होंने भविष्यवाणी की कि इस पात्र से यज्ञ करने से निस्तर्देह परमपुरुष परमात्मा उनके यहाँ पुत्ररूप से अवतार लेंगे।

इसी समय पुलस्त्य के पौत्र महर्षि विश्रवा के पुत्र रावण के उत्पातो से देवता और महर्षिगण उत्पीड़ित हो श्रीसागर के तट पर शेषशय्या पर आसीन भगवान् श्रीविष्णु की शरण में गये। उन देवाधिदेव ने देववृन्द और ऋषिगण की प्रार्थना सुनकर स्वयं अवतार लेने और देवगण को भूमण्डल पर नाना अवतारों के रूप में आकर राक्षसों के समूल उन्मूलन करने का वचन दिया जिससे भूमि का पाप भार हल्का हो।

देवगण की प्रार्थना से साक्षात् परब्रह्म परमात्मा श्रीहरि ही अपने अंशों से चार रूप धारण कर राजा दशरथ के पुत्र हुए। चैत्र शुक्ला नवमी को शुभ नक्षत्र योग में धर्ममूर्ति श्रीराम भाग्यशालिनी कौमल्याजी की गोद में आविर्भूत हुए। सुमित्रा के दो जोड़ले लक्ष्मण और शत्रुघ्न हुए तथा गाता कैकेयी के अङ्क में श्रीभरतलाल अवतरित हुए। इस शुभ वैशाख में दशरथजी ने पुत्रीत्व के सफलत्व में खूब दान-पुण्य किया; गाँव, पत्तन, रत्न, सुवर्ण शुभलक्षणवती हजारोहजार गौएँ दान में दी गयीं। उन कुमारों का सहवास धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष का अवतार जैसा था।

युद्ध-यज्ञ में वे बालक विद्याध्ययन के लिये प्रविष्ट हुए उन्हें उपवीत संस्कृत कर समय बिलायें सिखाई गयीं। वे ग्रीष्म ही शय्य और शास्त्र के पारदर्शी विद्वान् हो गये।

महर्षि विश्रवामित्र के आश्रम में मारीच और सुगहू रावण के अमात्य भद्रेय यज्ञ में विघ्न किया करते। राजा के पास मुनि विश्रवामित्र आये और वररक्षार्थ श्रीराम तथा लक्ष्मण को उससे माँगा। किसी प्रकार राजा, श्रीराम-लक्ष्मण की ऋषि के साथ यज्ञ रक्षा के निमित्त भिजवाने को तैयार हो गये। विश्रवामित्र के साथ दोनों राजकुमार उनके आश्रम की ओर चले। मार्ग में राक्षसी ताड़का को अपनी और आते देख एक ही बाण से राम ने उसे अपने धाम भिजवा दिया। दूसरे दिन मुनियों ने यज्ञ आरम्भ किया तो पराक्रमी मारीच ने राक्षसी सेना के साथ उनपर आक्रमण किया। श्रीराम ने “विना फलक” का बाण छोड़ कर उस धर्म-त्रोही को सी योजन दूर सागर पर जा गिराया और उसके भूता सुगहू को सेना संगेत मार दिया। यह कार्य खूब तानन्द सम्पन्न चलने लगा।

यहाँ विश्रवामित्र ने दोनों भाइयों को “बला” और “अति बला” दो वियायें सिखायी।

मिथिला के राजा जनक ने अपनी अयोनिजा पुत्री सीता के स्वयम्बर का निमन्त्रण दे महर्षि को बुलाया। ऋषिपुत्रर दोनो राजकुमारों की साथ ले मिथिला को प्रस्थान करने लगे। मार्ग में शिलामृता बहलया की श्रीरामचन्द्र के चरणरज से स्पर्श पाते ही शपथ से सुक्ति हो गयी। वह भगवान् को स्तुति करती हुई पतिलोक सिधार गयी।

सीता स्वयम्बर में जनक की प्रतिष्ठा थी जो शिवधनुष को तोड़ेगा उसे सीता वरन करेगी। तब नाना देश विदेश के राजज्य लोग इस प्रयत्न में लगे पर उक्त धनुष हिलाया भी न जा सका। अन्त में महर्षि विश्रवामित्र ने श्रीराम को आदेश दिया भगवान् श्रीराम ने धनुष तोड़ कर दिया। इस घटना का प्रतिवाद करने की वीरवर परशुरामजी आये

परन्तु राम के सामने उनका गर्व अत्यन्त खर्ब हो गया। भगवान् श्रीराम की प्रशंसा करते हुए परशुरामजी ने उन्हें साक्षात् श्रीविष्णु बताया और वह तप करने महेन्द्र पर्वत पर चले गये। जनकजी ने अयोध्याधिपति राजा दशरथ के पास श्रीराम के शुभ विवाह का निमन्त्रण भगवाया चारों कुमारों का विवाह संस्कार हुआ। जनकजी ने स्वयं को कृतकृत्य माना। भगवान् राम को सीता के साथ देव जनकजी ने श्रीराम का वन्दन-सत्कन किया। श्रीदशरथ अपने पुत्रों और बेटों की बहुओं की लेकर अयोध्या लौट आये। श्रीराम को अर युवराज पद पर अभिषिक्त करने के लिये राजा ने निश्चय किया। सभी प्रजाजन और गुरुदेव इसे सामयिक कर्तव्य समझते। परन्तु देवताओं को यही चिन्ता हुई। श्रीराम के अयोध्या में रहने से पृथ्वी का भार हल होना नहीं। देवगण ने प्रेरणा कर कैकेयी को मोहित किया। उसने भरत शुद्धको अनुपस्थिति में इस प्रकार श्रीरामको युवराज बनाने को गद्गपन्त्र समझा। उसने महाराज श्रीदशरथ से वचन लेकर दो वर माँगे १-भरत को राज्य २-श्रीराम को १४ वर्ष का वनवास। इससे श्रीदशरथ को भावी आपत्ति की कल्पना से मणिहीन सर्प के समान छटपटाहट होने लगी। वह अपनी प्रिया कैकेयी के महान में सुषुप्त हो अचेतन अवस्था में पड़ गये। भगवान् श्रीरामचन्द्र ने पिताजी के चरण स्पर्श कर उनसे शुभाशीर्वाद लेने माता कैकेयी के महल में जैसे प्रवेश किया तो कैकेयी ने राजा की मूर्च्छित अवस्था का कारण कह सुनाया। पिता के बच्चों को रखने के लिये श्रीराम ने वल्कल वस्त्र धारण किये। उस समय जनकनन्दिनी सीता और छोटे भाई लक्ष्मण ने साथ जाने का पूर्ण निश्चय किया। तीनों वन के मार्ग की ओर निकल पड़े। गङ्गा तीर पर केवट ने भगवान् के चरणों की धोकर अत्यन्त दुर्लभ चरनामृत पान किया वह धन्य हो गया।

राम के साथ वन में जाती हुई सीता और लक्ष्मण को देख सभी मार्ग के नर नारी आगालक्ष्मणवनिता जड़-चेतन समस्त प्राणी मन्त्रसुगन्धसे हो जाते । श्रीराम प्रयाग राज में महासुनि भरद्वाजजी के आश्रम में पहुँचे । उनके आदेश से जिलोकाभिराम रामचन्द्र ने चित्रकूट पर मन्दाकिनी के किनार आश्रम बनाने का प्रयत्न किया । तीनों ही वरष्व में वन्द-मूल-फल का भोग लगा सुखपूर्वक पर्वकृटी बना रहने लगे ।

महाराज दशरथ ने प्राणाधिक पुत्र श्रीराम के विवाह में व्याकुल हो अपना शरीर त्याग दिया। पितृमहा-प्रयाण के समाचार भरत शत्रुघ्न के पास केकय देश में उनके ननिहाज पहुँचे। पिता की और्ध्वदेहिक क्रियायें वसिष्ठ के आदेश से भरत ने की। श्रीभरतजी की श्रीरामचरणों में अविरल भक्ति थी। वह गरी जनता के प्रमुख प्रतिनिधियों के साथ श्रीराम का लौटाने चित्रकूट पहुँचे। कई प्रकार के कारणों से भरतजीने श्रीरामचन्द्र को अयोध्या लौटने को कहा परन्तु श्रीराम वनवासी जाँ हो गये मो हो हो गये। अपने पिता की आज्ञा को अन्वया न होने देना उनकी प्रतिज्ञा है सो वे अपने निश्चय पर अटल रहे। श्रीवसिष्ठजी ने भरत को श्रीराम के वनगमन का दूरदर्शी रहस्य बताया। मन्त्राजी की प्रार्थना पर रावणादि राक्षसों के संहारार्थ श्रीरामने भीमदशरथ के वहाँ पुत्र रूप में जन्म लिया, इसी प्रकार भगवतो भीता योगमाया रूप में आविर्भूत हुई। कैकेयी द्वारा जो वरदान माँगने और निष्ठुर भाषण आदि कार्य देवप्रेरित है इलालिये राम को लौटाने का आग्रह छोड़ने में ही वलयाण है। श्रीरामने भरत के कहने पर अपनी चरण पादुका दी जिसे भरतजी ने ले जाकर अश्व के निहामन पर विराजमान कर दी। स्वयं श्रीराम के प्रतिनिधि होकर नन्दिग्राम में तपस्वी वेप से जीवन धारण कर राम के प्रत्यावर्तन (लौटने) को उत्सुकतापूर्वक प्रतीक्षा करने लगे। विराध राक्षस को मार्ग में जाते देव श्रीराम चन्द्र ने कीड़ा में ही मार दिया आगे श्रीराम सीता एवं लक्ष्मण के साथ महर्षि अत्रि के आश्रम में पधारे। महर्षि के

दर्शन कर तीनों को अपार आनन्द हुआ। महामती माता अनसूया ने सीता को पातिव्रत धर्म का उपदेश दिया और इन तीनों को प्रेम से भोजन कराया।

अग्नि के आश्रम से विदा हो कर दण्डकारण्य में श्रीराम ने अपनी भार्या सीता और लक्ष्मण के साथ प्रवेश किया। वहाँ महर्षि सुतीक्ष्ण, अगस्त्य और शरभङ्गजी के दर्शन किये। वहाँ से श्रीरामादि तीनों व्यक्तियों ने पञ्चवटी के लिये प्रस्थान किया।

यहाँ पुण्यसलिला गोदावरी के तट पर श्रीरामभद्र पर्णकुटी बना सुखपूर्वक निवास करने लगे। परन्तु विश्व-कल्याण में प्रवृत्त मर्यादा पुरुषोत्तम श्रीराम ने लीलाविस्तार का कार्य संघर्षों से परिपूर्ण होने के कारण कामचारिणी शूर्पणखा को आते देखा; उसने आकर अपने विवाह का प्रस्ताव श्रीराम के सम्मुख रखवा। भगवान् ने उसे टालने के बहाने पतिवर सुमित्रानन्दन लक्ष्मण के पास भिजवा दिया किन्तु लक्ष्मण ने वार्ताचातुर्य से उसे श्रीराम के पास ही लौटा दिया। अतः उस स्वच्छन्दचारिणी ने अपना भीषण शरीर धारण कर सीता को खाने का उपक्रम किया। श्रीराम ने लक्ष्मण को सीता के विषम प्राणमकट का संकेत दिया और कभी अनायों से बात में भी परिहास न करने का तथ्य उदाटित किया। लक्ष्मण ने उस नरहृदया के दुर्व्यवहार से क्रुद्ध हो श्रीराम के संकेत से म्यान से तलवार निकाल रावण भगिनी के नाक-कान काट डाले। यही से रावण के साथ तनाव का सूत्रपात हुआ। खरदूषण के डेरे पर जाकर घोर-दर्शन उसने चीत्कार करते हुए खून से लथ-थथ हो भूमि पर लेट मारी और दण्डक वन में सीता तथा लक्ष्मण के साथ राम के आगमन की और उनसे की गयी अमनी दुर्दशा की कथा सुनायी। राम के साथ लड़ने पहले १४ महावीर राक्षस घोर गये, आगे-आगे शूर्पणखा चली। श्रीराम के कोदण्ड वाणों की मार से वे घोर धराशायी हो गये। अब तो लौट कर शूर्पणखा द्रुत वेग से आकर खर के सामने फिर मुर्च्छित गिर पड़ी। उस राक्षसराज ने अपनी छावनी के चौदह हजार ऐनिकों को दूषण त्रिशिरा आदि राक्षस सेनापतियों के सहित राम-लक्ष्मण पर आक्रमण करने का आदेश दिया। भयानक युद्ध छिड़ा। श्रीराम के शरीर से रक्तधारा प्रवाहित हुई नव तीक्ष्ण वाणों से उन्होंने चौदह सहस्र राक्षस सेना सहित खरदूषण का सहार कर दिया। उस दुर्दान्त युद्ध घटना का अकम्पन नामक राक्षस ने प्राण बचाकर शीघ्र लङ्का-पति रावण को खरदूषण सहित समुन्नी राक्षस सेना के संहार की सूचना दी। पीछे से छिन्नश्रुतिनाग विकटास्या शूर्पणखा ने श्रीराम के निकट अपने भ्राता रावण को एकसाया। उस महाकुटिल राक्षसराज ने इस वैर का बदला लेने में सीताहरण का निश्चय किया और राक्षसराज मारीच को कपटमृग बनने को अपना पदयन्त्र बना तैयार किया। पूर्व में अनुभूत राम के वनवीर्य की मारीच ने रावण के सम्मुख रखवा पर जस अभिमानी के सामने उसकी एक न चली। अन्ततः वह कपटमृग के रूप में जगज्जननी सीता की पर्णकुटी से होकर समुन्नी कुनाचें भरता निकला। भाग्य की विपरीतता ऐसी कि भगवती सीता की प्रेरणा से श्रीराम ने कपटमृग के पीछे दौड़ कर उसे प्राणहीन कर दिया। सीताहरण में रावण सफल हुआ। उसने अन्तरिक्ष मार्ग से सीता को लङ्का में ले जाकर अशोक वन में बन्दी जीवन विताने की याध्य किया।

श्रीराम अनुजमहित प्राणप्रिया सीता के अन्वेषण में प्राङ्ग मनुष्य की भाँति विलाप करते रहे आगे बढ़ते हुए पक्ष छोड़े हुए जटाघुग्घर पक्षीराज की रक्त में लयवध देखा। उस विषम समय में पक्षीन्द्र ने रावण द्वारा सीताहरण का रास्ता रहस्य खोल दिया। जटाघु के प्राणान्त मन्त्रिकट थे। आर्तनाग-परावण प्रभु ने पक्षीन्द्र के पार्थिव शरीर के त्याग के माध्य दर्शन दे लगे परम शम भेजा।

श्रुति आश्रमों में सीता का अन्वेषण करते दोनों भ्रातृगण आगे बढ़े। मार्ग में घोरदर्शन वन्यवध का सामना हुआ; कोदण्डधारी राम ने उसे सुर-तुल्य गति दी। आगे मर्त्य सुनि के आश्रम में भक्ति की साक्षात् मूर्ति शबरी भीलनी के यहाँ दोनों भाई गये। श्रीराम की हृदय से पूजा कर मन से एकत्र किये हुए वन्य बेरों का श्रद्धा से उमने राम के भीम लगाया। आप श्रीराम ने शबरी को नवपा भक्ति का उपदेश किया वह कृतार्थ हो गयी।

आगे पम्पागर दोनों भाई पहुँचे। ऋष्यमूक पर्वत पर रहनेवाले श्रीसुग्रीव के साथ हनुमान ने राम की मैत्री करायी; बाली का वध और क्रिष्किन्धा के राजा श्री सुग्रीव का राज्याभिषेक किया गया।

श्रीसुग्रीव ने अपने पूर्व प्रस्तावानुसार वानर-भालुओं को सीता की सुधि लाने भेजा। श्रीहनुमान् सागर पार पहुँचे। श्रीविभीषण से वनका परिचय हुआ। वशोक वाटिका में भगवती जानकी का दर्शन किया। भगवान् श्रीराम का उन्हें सन्देश दिया। अपनी पूँछ में आग लगाये जाने के कारण लङ्का की भी उसी पूँछ की आग से पूँक दिया फिर लौट कर समुद्रोत्खलन कर श्रीरामभद्र के पास पहुँचे। सीता को लङ्का में युद्ध से जीत कर लाने की विशाल वानर-भालुओं की सेना प्रस्तित हुई।

अपने वडे भाई रावण को समझाने के कारण विभीषण की पादताडित हो भगवान् श्रीराम की शरण में आना पड़ा। विभीषण की भक्ति पर श्रीराम ने प्रवृत्त हो उसे वर मांगने को कहा। विभीषण ने भगवान् के परमार्थ स्वरूप का ध्यान मोंगा और चरण-कमलों में भक्ति मोंगी। श्रीराम के आदेश से लक्ष्मण ने कलशजल के साथ विभीषण को लङ्का के राजपद पर अभिषिक्त करा दिया।

सागर पर श्रीराम ने समुद्र के कहने से वानर-भालुओं की सहायता से नल को तेल बनाने की आज्ञा दी। वहाँ पर श्रीरामेश्वर भगवान् की स्थापना कर भद्रा-विधिपूर्वक पूजा की। सेतुबन्ध रामेश्वर के दर्शन प्रमाण करने वाले की ब्रह्महत्या नहीं लगती। वानर भालुओं की विशाल सेना पुनः के द्वारा लङ्का को घेर उतर आई। राम रावण का युद्ध हुआ। क्रमशः लक्ष्मण का मेघनाद के साथ युद्ध हुआ। उन्हें शक्ति लगी। मुक्तिव्रत भाई को देख कर श्रीराम ने उत्कृष्ट हृदय का परिचय दिया वह बोले, "जिस प्रकार वन-वन में संवटों और विपत्ति में लक्ष्मण ने मेरा अनुसरण किया उसी प्रकार मैं भी उनके पीछे पीछे अनुसरण कर यम-लोक को जाऊँगा।"

जब दूसरी बार शक्ति लगी तब भी उन्हें हृदय से यही कहना पड़ा—

देशे देशे नलत्राणि देशे देशे च यान्धवः।

त एव देशं न पश्यामि यत्र भ्राता महोदरः॥

देश देश में स्त्रियाँ मिल सकती हैं और भाई वन्धु भी मिल सकते हैं परन्तु सहोदर भाई मिल सकें ऐसा देश सुझे नहीं दिखाई देता।

वा० ६।२०१।२५

युद्ध में जब बड़ी संख्या में रावणपक्ष के महान् योद्धागण, पुत्र-पौत्र और वन्धु-यान्धव मार डाले गये तो रावण से लड़ने को रावण ने भाई कुम्भकर्ण को जगया। कुम्भकर्ण ने श्रीराम की भक्ति का जीवन में आवश्यक स्थान बताकर शिव स्वरूप ज्ञानमय रामावतार श्रीविष्णु के एक हजार अवतारों के गमान वह दूर श्रीरामभक्ति से प्रतीति को बनायम परम धाम पहुँचने पर धन्य भाग्य कहा। महा अभिमानी रावण ने छोटे भाई पर लताड़ें झाड़ी और राम से लड़ते हुए वह महावीर युद्ध भूमि में काम आया। देवगण ने श्रीराम की अनन्य भाव से स्तुति की। फिर इन्द्र

M/s Aurora Trading Co.
50, Ezra Street,
Calcutta-700001

M/s Hind Chemicolour & Co
37, Armenian Street,
Calcutta 700001
Phone 33 9111

विजयी महाबली भेषनाद लक्ष्मण से लड़ा वह भी धर्म युद्ध में खेत रहा। अब राम रावण का तुमुल संग्राम हुआ। रावण की सारी शक्तियाँ राम के सामने व्यर्थ हुईं। त्रिभुवनपावन श्रीराम के बाणों से रावण का वध हो गया और उसके शरीर में ज्योति निकल कर श्रीराम में समा गयी। रावण परित्यो ने विलाप किया। श्रीराम के कहने से विभीषण ने रावण की अन्त्येष्टि की और तिलांजलि देकर अपने बड़े भाई को प्रणाम किया। लक्ष्मण ने राजा विभीषण को लङ्का-धीश बना अभिषेक कराया।

लोकतप्या ब्रह्मा और इन्द्रादि ने श्रीराम की स्तुति की। श्रीराम ने मृतक बानर-भालुओं को इन्द्र को आदेश देकर अमृत वर्षण से जीवित किया। सीता की अग्नि परीक्षा हुई। भगवान् श्रीराम चौदह वर्ष के अग्रन्तर पुष्पक विमान पर आरुढ़ हो अवोढ्या लौटे। नन्दीश्याम में एकटक प्रतीक्षा कर रहे भरत के हनुमान के द्वारा आगमन की सूचना भिजवायी।

भरतजी हृष्यगद्गद हो गये। सभी राजघराने की माताओं के आनन्दोलास की सीमा न रही। सभी श्रेष्ठ बानरगणों और विभीषण को उपयुक्त आतिथ्य के द्वारा सम्मानित किया गया। भगवान् श्रीराम का राज्यभिषेक विधि-विधान से सम्पन्न हुआ। श्रीराम राज्य में पृथिवी धनधान्य से परिपूर्ण होगयी वृक्ष फलों से लद गये। सर्वत्र सुख शान्ति समृद्धि और परमानन्द का वातावरण हो गया। धीरे धीरे सर्वत्र उन परमयशस्वी महोदार मर्यादा पुण्योत्तम का यश सर्वत्र छा गया। प्रजा सुखी हो गई।

२२—भगवान् श्रीकृष्ण

वंशी-विभूषित-करान्नवनीरदाभाव, पीताम्बरादक्ष-विम्ब-फलाधरोष्ठात्।

गुणैन्दु सुन्दरसुखादरविन्दनेत्रारुक्म्यात्परं किमपि न त्वमहंजाने

जातो गतः पितृशुहाद् व्रजमेधितायौ

हत्वा रिपून्सुनशतानि कृतोत्तदारः।

वत्पाथ वेपु पुङ्गवः क्रतुभिः सनीजे

आत्मानमात्मनिगमं प्रथयन्जनेषु।

पृच्छ्याः स वै शुक्रभरक्षपयन् कुपया

मन्तः गमुत्यकलिना मुधिभूपचन्वः।

रष्ट्या विधूय विजये जयमुद्विषोप

प्रोच्योदवाय च परं समगात्स्वधाम।

श्रीमद्भागवत ६।२।६६-६७

द्वापर युग के अन्त का समय उपस्थित हुआ। भगवती पृथ्वी ने देखों की जनीति और अत्याचार से पीड़ित है। गौ के रूप में बरुण विलाप कर अपना दुःख ब्रह्मा लोकपितामह से कहा।

पृथ्वी को आश्वासन देते हुए लोक पितामह, शंकरजी एवं दूतरे-दूतरे देवगण के माथ खीर गागर के तट पर गये। वहाँ शेषशायी प्रभु की स्तुति की और भूमि पर फैले हुए पापाचार को मिटाने की प्रार्थना की। भगवान् ने अपनी गौर और कृपा से शक्तियों 'वसुदेव की पत्नी देवकी के गर्भ से अवतार लेकर देखों को निर्मूल कर पृथ्वी पर धर्म की स्थापना करेंगी और भूमि का भार शीघ्र दूर हो जायगा।' यह आश्वासन दिया।

पड़वँशी वसुदेव या विवाह कर्म के आचा देवकी की पुत्री देवकी के माप हुआ। विवाह में विद्वानों के समक्ष श्वेतवस्त्र शूरीर कर्म रथ पर पहिन को बिठाकर स्वयं रथ हाँक रहा था। सभी समय अस्मान् आवागमनो हुँ।
 “कर्म ! दुश्चारी पहिन के गर्भ से उत्पन्न आठवें पुत्र के हाथ दुश्चारी मृत्यु होगी।”

इसमें कर्म ने अपनी पहिन देवकी को मार डालने की चेष्टा की। भोजवँशी कर्म की वसुदेव की ने इस माहात्म्य अन्तर पर अपनी पहिन की हत्या से बचने की प्रार्थना की और यह वचन दिया कि हमकी कोष से उत्पन्न पापन को तराल ही वह अपने शाले के पुत्र कर्म को समर्पण कर देगा। कर्म को अपने वदनीय वसुदेव के बचनों पर विश्वास था सो अपने हाथ ही दोनों पति-पत्नी को त्रावाम देकर रख लिया। बाद में मृत्युभय से सगने उन्हें हथकड़ी धार बेशे पड़ना कर उन्नी गड़ में रख दिया। भीनारदशी ने आकर उस अत्याचारी कर्म को उचगाया और देवकी के धर्म पापनों को होते ही कर्म ने मार डाला। भगवत्प्रेरणा से मातृक गर्भ अनन्त के अंश से प्राप्त हुआ। गर्भ के बढ़ पर भगवती योगमाया ने उसे देवकी के गर्भ से स्वीचर रोहिणी के उदर में स्थापित कर दिया। गर्भ का संवर्णन करने से उस बालक का वयार्थ नाम “संवर्णन” हुआ।

महाभारतशालिनी देवकी के आठवें गर्भ में साक्षात् जगन्माल श्रीहरि पधारे। उनके पधारने के साथ माता देवकी के अंग-अंग से अलौकिक तेज प्रगट होने पर उसे देख कर्म अत्यन्त मय से व्याकुल हो भगवान् के जन्म की प्रतीक्षा करने लगा। भगवत्कार बताते हैं कि वह छठे-पैठते, ग्राते-प्राते, मोते-जगते और चन्ते-पिरते सदा कृष्णमीत रहने लगा। उसे जगत् ही भय के मारे कृष्णमय दीखने लगा।

भगवान् के अवतार की वेला आयी। साक्षात् ब्रह्मजी और देवर्षि नारद सुर-समुदाय के साथ उक्त बंदीयह में पहुँचे और परम प्रभु की स्तुति कर विदा हो गये।

उस अलौकिक दिव्य महाविभूति के शुभाभिनय से सर्वत्र सुख शीतल मन्द सुगन्ध समीर बहने लगा, धरती का परम पुण्य और सर्वोच्च भाग्य उदय हुआ। सम्पूर्ण निर्गमामग के सार, सन्तगण के प्राण और सन्तों के पालक जगत्पति भगवान्, श्रीवसुदेव-देवकी के सम्मुख प्रगटे। माता-पिता के सम्पूर्ण दुःख सनातन भगवान् वासुदेव के पधारने पर लुप्त हो गये।

वसुदेव ने गद्गद कण्ठ से श्रीहरि की भावभीनी स्तुति की और मय के अन्त में कहा, “हे देव-देवेश ! आप प्रगट अवश्य हुए पर इस अलौकिक रूप का उपसहार कीजिये। आप की अवतार कथा से कस मेरा तत्क्षण बंध कर देगा।”

भगवती महामाया माता देवकी ने विश्वात्मा की स्तुति की और कहा, “अपने शब्द, चक्र, गदा पद्मधारी चतुर्भुज रूप को छिपा लीजिये।”

भगवान् ने देवकी को बताया, “स्वायम्भुव मन्वन्तर में आपलोगों ने १२६६ वर्षों तक कठोर तप किया और मेरे दर्शन होने पर मुझ जैसे पुत्र की कामना की। फलतः मैं पुरिनगर्भ नामक आपका पुत्र हुआ। दूसरे जन्म में आप दोनों अदिति-कश्यप हुए। अथ तीसरे जन्म में फिर पुत्र रूप में आया हूँ। वास्तव्युक्त चिन्तन से आपको परम-पद का अवसर मिलेगा।”

यह कहकर भगवान् दो भुजावाले प्राकृत नवशाल शिशु बन गये। उस समय मोहिनी भगवती माया के प्रभाव से मोहित हो सारे प्रहरी सो गये। भगवत्प्रेरणा से वसुदेवजी बालक को लेकर यदीधर से बाहर निकले। और मनघोर वर्षा में शेषनाग ने प्रभु पर अपने पंखों की छाया कर पीछे चलना शुरू किया। छपनती यमुना का जल उस समय वसुदेवजी के जल में प्रवेश में करते ही घट गया। वह यमुना पार कर गोकुल पहुँचे। योगमाया की कृपा से सब गोप सोये हुए थे। नन्द पत्नी यशोदा की गोद में बालक को सुलाकर वसुदेवजी उनके पास सोई हुई कन्या को लेकर लौट आये और जेलखाने की चहारदीवारियों में पहुँचकर अपने पैरों में बेकियाँ डाल पूर्ववत् बंदी हो गये।

माता रामकृष्णपुत्रों के बग चलने लगे उनका 'घटुकरुन चतन रेनु' तनुमण्डित शरीर की देग बग के गोप, गोपी, गोपशान्दबुन्द और माता रोहिणी, मैया यशोदा नन्द बाबा और सभी उनके आत्मीय जन द्रवन्त सुगी हाते। ब्रज जीवनधन के दोनों बालक पेरों के बग गड़े होकर खने लगे। ललित ललाम गौर श्यामल दोनों भाई गोकुल की गलियों में गोपशान्ती के साथ समर विविध बाल-सुलभ क्रीड़ाएँ करते रहते। शालाग्रामों के साथ वनमहिरियों के घरीन पुगनर कर नाना युक्तियों में वहाँ दही और मखन स्नय खाते राधियों को खिलाते और वन्दरों में बोट देते। सभी गोपियों इग मन्दमिथोर से तंग बाहर इग युगल की दधि और माखन लीलाओं के लिये यशोदाजी के पास उपानम देती। मैया गन की मनुहार वर बालक के मंगल की भीष माँगती।

एक बार बड़े उलाहनों का अन्वार होते होते वयस्य गोप कुमारों ने मैया को बन्दैया के मिट्टी खाने की शिखावत की। जन बन्दैया ने अपना गुँह ग्याला तों भगवती माना यशोदा ने तम्पूर्ण भूमण्डल, आकाश, सूर्य-चन्द्र, नक्षत्र, मरिचायें, समुद्र और चराचर प्राणीमात्र तथा अनन्त सृष्टि का दृश्य देखा और वह भय से काँपने लगी। परन्तु श्रीकृष्ण ने योगभाषा फेलाकर पूर्ववत् उस सुवस्त्रला मों को विस्मरण करवा किया।

एक बार श्रीकृष्ण के चञ्चल स्वभाव से तंग आकर माता यशोदा ने उस के कटिभाग में रखी बाध कर उसे ओखल में बाँध कर अपना घर का घन्था चालू किया। भगवान् ने गमीप ही बर्जुन के वृक्ष पाप २ ही चगे हुए थे। उन शाप-प्रस्त क्षद्रय नलकूर और मणिधीव का उद्धार करने के लिये उनके बीच में घुम कर श्रीकृष्ण ने निकलने की चेष्टा की। कृष्ण आप निकल गये पर ओखल तिरछा अटक गया। समस्त वीर्य, पौषप एवं पराक्रम के केन्द्र श्रीकृष्ण ने धाडा झटका मारा कि दोनों वृक्ष जब से उखड़ कर मयानक शब्द के साथ भूमि पर गिर गये।

उन में से दो तेजस्वी पुत्र प्रगटे। श्रीहरि की उन्होंने अद्भुतभक्तिपूर्ण स्तुति की। प्रभु ने उन्हें स्वपाप जाने का आदेश दिया। वे परिक्रमा कर विदा हो गये। दाम से (डारी से) उदर में बाधे जाने से श्रीकृष्ण का अन्वर्थ नाम "दामोदर" हुआ।

ब्रज के वदते उपद्रवों से तंग आकर नन्द बाबा ने प्रमुख गोपगण को एकत्र कर उनसे सुरक्षित स्थान पर जाने को मन्त्रणा की। सबने सपरिवार वृन्दावन जाने की महमति दी। वहाँ पहुँच कर सबने अपने निवागारि का समुचित प्रान्ध किया, दोनों भाई राम कृष्ण, गो, गाप और गापी बुन्द को आमन्त्रित करते हुए गाचारण लीला में लग गये। उसी समय वृन्दावन में यमुनाकिनारे एक दैत्य गोवत्स रूप में आया। श्रीकृष्ण ने उस को पृष्ठ से पकड़ घुमा कर जोर का झटका देते हुए कैथ के वृक्ष पर पटक दिया। दैत्य तक्षण मर गया।

श्रीकृष्ण ने इसी प्रकार बकासुर, पूतना के भाई अघासुर आदि दैत्यों को मार डाला।

श्रीकृष्ण की मानवीय लीला देख कर लोकपितामह ब्रह्मा मोह-मस्त हुए। उन्होंने पहले बड़बो और श्रीकृष्ण के इधर उधर होने पर गाल वाली को एक स्थान पर छिपाकर स्वयं अन्तर्धान किया।

लौटने पर श्रीकृष्ण को ब्रह्मा की कुटिलता का भान हुआ। लोकसंस्था का अभिमान चूर्ण करने के लिये उन्हें स्वभाषा का ऐश्वर्य दिखलाना ठीक जत्ता। यागेश्वर श्रीकृष्ण स्वयं गाप बालक और गाप बड़बो का रूप धारण कर पूर्ववत् निर्माण रूप से कार्य में लग गये। यह क्रम १ वर्ष भर चला। अन्ततः ब्रह्मा ने आकर छिपाये हुए बड़बो, गापी और गोपी को यथास्थान मूर्च्छित और श्रीकृष्ण के सब वैसे ही गोप बालक और गाप बड़बो को देख आश्चर्य किया। उन्हें सब और गाप-बड़बो शाल-बाल चतुर्भुज भगवान् के रूप में दीखने लगे। इस अद्भुत लीला से ब्रह्मा श्रीकृष्ण के चरणों में दण्डवत् कर लौट गये।

एक बार साधियों के साथ सयन तालवन में बालगोड़ी और क्रीड़ा में राम कृष्ण लगे हुए थे; एका एक धेनुकासुर गधे के वेप में बलराम पर डुलत्ती झाड़ने लगा। बलराम पीछे कैसे रहते। उन्होंने उसके पीछे के दोनों पैर

पण्ड कर जार से मुमा उस ताड वृक्ष पर उसे दे मारा उस असुर का प्राणान्त हो गया । ताड के वृक्ष के गिरने से आस पाम के वड़े ताड वृक्ष टूट कर गिर पड़े । धेनुकासर के वध के बाद अत्यधिक कुपित हो कर उसके भाई वन्द्य बदला लेने को आये । वनरामजी ने तब को घुमाकर ताड वृक्ष पर दे मारा और लीडमें ही सभी असुरों का वध कर जनता को सुखी बनाया ।

कालियदह में खेन की गेंद को हटाने के लिये श्रीकृष्ण कूद पड़े । सभी ओर इससे हाहाकार मचा । जल में गहरे पैठने पर कालियनाग की श्रीकृष्ण ने देखा । कृष्ण ने सहस्रोक्षों पर नृत्य कर उसको घायल बना डाला वह रक्त वमन करता मूर्च्छित हो गया । प्राचीन काल में पक्षीराज गरुड के भय से रमणक द्वीप को छोड़ वह इस हृद में बसा था । चेतनावस्था होने पर श्रीकृष्ण की शरण हुआ । यथादाहुनार नन्दनन्दन ने उसके मस्तक पर चरणचिह्न स्थापित कर परिवार सहित यमुना कुण्डसे बाहर निकाल दिया । वह श्रीकृष्ण को प्रणाम कर सपरिवार रमणक द्वीप में चला गया । तब से कालिय हृद का प्रदेश निर्विष हो गया । इससे नन्दादिगोपगणों का भारी त्राण हुआ ।

एक बार, गर्मी के दिन संध्या में सभी ब्रजवासी और गौएँ यमुना किनारे पर ही रात्रि बिताने को रह गये । अकस्मात् यन में अग्नि लग गयी । सभी लोग भयाकुलस्त हो गये । वे श्रीकृष्ण की रक्षा के लिये पुकारने लगे । देव देवकृष्ण ने उम भयकर अग्नि का योग बल से पान कर लिया ।

एक बार प्रलम्बाशुर नाम का असुर गोप-बालक वन खालवालों के साथ ही राम-कृष्ण के संग खेलने लगा । उस प्रलम्ब ने खेलखेल में बलराम को अपनी पीठपर बिठाकर दूर आकाश में लेजाकर अपना असुर वेप प्रगट किया । वज्रवृक्ष सुष्टि के एक ही प्रहार से बलराम ने राक्षस को मार डाला वह रक्त वमन कर भूमिमात् हो गया ।

श्रीकृष्ण और बलराम गोपबालों के साथ जब प्रातः गोचरण कराने ब्रज की गलियों से गुजरते तो उनके सौन्दर्य की ओर एकटक दृष्टि से सभी त्रजगापिकायें निहार कर रूपसुखा का पान करती । सन्ध्या को जो वापिस बुन्दावन से लौटते और बड़ी जगति श्रीकृष्ण दीखपड़ते तो गोपिकायें उस वन्यलुबि पर अपने सर्वस्व को न्योछाबर कर देती ।

वर्षा ऋतु में बुन्दाविपिन की रमणीयता का क्या कहना । सर्वत्र हरीतिमा का दृश्य छाया हुआ वृक्ष पुष्पी और फलों से लदे हुए, मत्स्ययूरी और अन्य पक्षिगण का कलरव उस नैसर्गिक सौन्दर्य की चतुर्गुणित करता । ऐसे समय सुखी की मधुर ध्वनि चराचर प्राणियों को मन्त्रमुग्ध करती ।

शरत्काल के प्रारम्भ में नन्दादि ने इन्द्रपूजा का महान् आयोजन किया परन्तु श्रीकृष्ण ने गोवर्धन पर्वत का माहात्म्य बता कर उसके स्थान पर गोवर्धन पूजनोत्सव का आयोजन किया । इन्द्र अत्यन्त कुपित हो ब्रज पर सम्मर्षक भैवी से वर्षण करने पर तुल गया । भक्तप्राण सर्वेश्वर ने गावर्धन की उखाड़कर अनायास छत्र की भाँति उसे धारण किया और सभी व्रजवासी, गौयें तथा गोवत्स उनके नीचे आनन्द से रहने लगे । ७ दिन तक अकिरण मूसलाधार वर्षण करने पर भी व्रजवातियों का बाल भी बौँका न हुआ तब हार कर वह श्रीकृष्ण के चरणों में लज्जित हो गिर-गया और उनकी च्छति की । माना ब्रह्मभरणा से भगवान् की पूजा कर उनकी आज्ञा से स्वर्ग को लौट गया ।

इसी घटना-चक्र में कस ने अरिष्टासुर नामक दैत्य की व्रजवासियों को त्रस्त करने को भेजा परन्तु श्रीकृष्ण ने वृषरूप उग्रक सींगों का एकट कर खजाज लिया और उसी से पीटते पीटते उसे निष्पाप कर दिया ।

येसी नामक दैत्य मोड़े के रूप में आकर श्रीकृष्ण को मारने ब्रज में आया। दैत्यनिपुदन श्रीकृष्ण ने धैर्यपूर्वक मोड़े के मुँह में हाथ डाल उसे रतना विशाल कर दिया कि अन्ततः अंगुर की गति बन गयी; तड़पड़ा कर उगने प्राण छोड़ दिये। व्योमगaur ने शालग्रामी के गाय खेनते हुए खाले के बेष में चोर, रक्षक और भेड़ या खेत खेनते हुए तथा शालों को परत की गुफा में डाल उसका मुँह शिला से बन्द कर दिया। भगवान् कृष्ण उगवी चान तमन्न गये उसे चतुर्भुज धरती पर मार गिराया और गला घोट कर मार डाला। एवं सद्यः बगलशाली को गुफा में बाहर निकाल वष्ट से उद्धार किया।

कंस ने अन्ततः कृष्ण को घुना लाने को अक्रूजी को भिजवाया। वह एक सन्ध्या को नन्दगौव पहुँचे। भगवान् के चरण-चिन्हों को देख कर ही यह महानुभाव गद्गद हुआ जा रहा था। भगवान् श्रीकृष्ण जहाँ गोएँ दुहा रह थे वहाँ यह प्रभु से मिले। अक्रूजी को लेकर वह नन्दराजा के पाग लाये। नन्दराजा से उन्हें कहा कि नारदजी ने श्रीकृष्ण और यत्नराम के विषय में पूरा विवरण दे दिया। कंस ने फिर देवकी और वसुदेव को वेद में डाल दिया। उसने नन्द बाबा और श्रीकृष्ण-यत्नराम को लिये और सब गोपों की भेंट देने के लिये बुलाने उन्हें भेजा है। प्रातःकाल अक्रूजी दोनों भाइयों को रथ में बिठा मथुरा को चले। नन्दबाबा गोपों के साथ उपहार लेकर चले। अक्रूजी वैसे भगवद्भक्त त्रिकाल सन्ध्या करनेवाले महामना व्यक्ति थे। यमुना तट आते ही नगर के बाहर उन्हें ने रथ रोक कर स्नान-सन्ध्यावन्दन किया। गायत्री जप करते हुए भगवान् श्रीकृष्ण और यत्नरामजी के अद्भुत दिव्य रूप का उन्हें दर्शन हुआ। दोनों भाइयों ने मथुरा नगरी में पहुँचकर राजकीय रत्न से रंगे हुए नूतन वस्त्र परिधान। लिये गये। उसने कई आपत्तियों को तो श्रीकृष्ण ने उसे जोर का धक्का लगा धराशायी कर दिया। दोनों भाइयों। नाना विध नीले और पीले वस्त्र लेकर पहने और माली के यहाँ पहुँचे। मालीने उन दिव्य बालकों की पूरी आवभगत की और विविध सुगन्धों वाले पुष्पों की मालायें पहना कर अपनी थोरसे राम श्याम का अभिवादन स्तवन किया। भगवान् : उसके घर अचला लक्ष्मी के वास का वर दिया। फिर नवयौवन सम्पन्ना कुब्जा को अनुलेपन पात्र सहित देखा। भगवान् श्रीकृष्ण ने उसके चन्दनादि लगा कुब्जा का शरीर स्नानादि विधि से सीधा कर दिया। फिर दोनों भाई यशशाला में पहुँचे। वहाँ रखे दिव्य धनुष को उन दोनों बालकों ने उठा कर रथकों के रोकने पर भी उसकी डोरी तोड़ कर उसे तोड़ डाला। रक्षक सैनिक और दूसरे-दुसरे ने धनुष टूटने पर राम श्याम पर आक्रमण कर दिया। क्रुद्ध हो दोनों भाइयों ने टूटे धनुष के टुकड़ों से उन्हें मार गिराया। यशशाला से निकल वे नगरी के राजपथ पर घूमने लगे। दूसरे दिन प्रातः स्नान सन्ध्यादि से निवृत्त हो नगरे की ध्वनि सुन सज्जित हो राम श्याम रंग भूमि की ओर चले। उससे प्रवेश द्वार पर मदनोन्मत्त कुबलयापीठ हाथी खड़ा था। महाव्रत का आदेश था कि दोनों भाइयों को हाथी से रोक्वा दे। वही करने को जैसे महाव्रत ने कुबलयापीठ को आगे बढ़ाया तो क्रुद्ध राम-श्याम ने उस बनी हाथी को पटक उसके दोनों दाँत छबाड़ लिये और उससे दोनों को मार कर रंगशाला में पहुँच गये। चाणूर और सुष्टिक दो महाकाय मल्ल बुरही आदि वायों की ध्वनि के साथ कृष्ण-यत्नदेव से कुशती लड़ने लगे। उन मल्लों को कुशती करते करते शक्ति क्षीण होने लगी। कंस की हुनोति को जान श्रीकृष्ण ने चाणूर को और राम ने सुष्टिक के पछाड़ कर भूमि पर आकाश में घुमा कर पटक मारा। इसी प्रकार शल एव तोशल भी मारे गये। अर कंस क्रोध से आगबबूला हो गया और कृष्ण-राम तथा सब नन्दादि गोपों के विरुद्ध अपने आदेश देने लगा। क्रुद्ध श्रीकृष्ण ने उसके मिहासन पर चढ़ कर उसके बाल पकड़ आसन से नीचे पटक दिया और स्वयं उस पर कूद कर उस अन्यायी का प्राणान्त कर दिया। वधे हुए कंस के आठ भाइयों ने बदला लेने के लिये कृष्ण-राम पर आक्रमण किया परन्तु काल के पास वे बने। कंस-वध कर वे सीधे वसुदेव देवकी को यन्त्रन से मुक्त करने वन्दी रह में गये और मातापिता के चरणों में नमस्कार हो प्रणामपूर्वक मुक्त किया। उपसेन को कारागार से मुक्त कर मथुरा जनपद का राज्य उन्हें दे दिया। अक्रू आदि यदुवशिष्यों की राज्य में विशेष पदों पर नियुक्त कर दो। इस घटना के बाद श्रीकृष्ण और यत्नराम नन्दबाबा से मिले। उन्हें श्रीकृष्ण ने फिर ब्रज में लाकर

मिलने का आश्वासन दे वस्त्र आभूषण आदि से सम्मानित कर विदा किया। पुत्रों से विपुक्त होते समय बाबा नन्दराय अविरल अश्रुधारा से अपने को सन्हाल नहीं पाये।

बसुदेवजी ने गर्गाचार्यजी को बुलाकर बालकों का उपनयन संस्कार करवाया। फिर अवन्तीपुर में आचार्य सदीपनि के यहाँ विद्याध्ययनार्थ गये। दोनों भाइयों ने गुरुदेव को सेवा में प्रसन्न कर ६५ दिनों में ही सम्पूर्ण वेदांग और चतुष्पाण्डि कलाओं का ज्ञान प्राप्त कर लिया। गुरुदक्षिणा के रूप में उन मुनि के मरे पुत्रों को लौटा कर पूर्ववत् शरीरधारी कर उन्हें दे दिया। गुरु की आज्ञा से ये मथुरा लौट आये।

कैंग के वध का समाचार सुन उसके श्वशुर मगधराज जरासंध ने क्रुद्ध हो तैईल अक्षौहिणी सेना से यदुवंशीयों का विनाश करने के लिये मथुरा के घेरा डाला। भगवान् श्रीकृष्ण ने अपने दासक सारथि का स्मरण किया वह सुग्रीव प्रणकरथ के साथ आ गया। उस रथ पर गरुडचिह्न की धजा थी और शंख, चक्र, गदा आदि शस्त्रास्त्र सुरक्षित थे। इसी तरह बलरामजी के पाग हल और सुनन्द मूल आकाश से आ गये। पञ्चपुरापातुमार श्रीकृष्ण का चतुर्भुज रूप धारण कर जरामन्ध से युद्ध करने का उल्लेख है (पद्म उत्तर० २७३।१५) घोर मयाम हुआ। जरासंध की सारी सेना युद्ध में काम आयी। बलराम जरामन्ध को पकड़कर मारना ही चाहते थे कि श्रीकृष्ण ने उन्हें धारण कर दिया और अपनी दयारष्टि से उसे छोड़ दिया। सत्रह बार मगधराज ने मथुरा पर पतनी ही अक्षौहिणी सेना के साथ चढ़ाई की और प्रत्येक बार सारी सेना को युद्ध में समाप्त कर दिया गया और श्रीकृष्ण की सहायता से यदुवंशी मगधराज को छोड़ते रहे। जब अठारहवीं बार मगधराज मथुरा पर चढ़ाई करनेवाला ही था कि उसी समय तत्कालीन अद्वितीय वीर कालयवन अपनी ३ करोड़ म्लेच्छ सेना के साथ मथुरा पर चढ़ गया। श्रीकृष्ण ने नीतिनिपुणता से काम लिया। तत्काल विश्वकर्मा को बुलाकर समुद्र में एक विशाल एवं श्रेष्ठ नगर का निर्माण कराया। इन्द्र ने दिव्य सुधनोत्सवा भेज दी। श्रीकृष्ण ने अपनी अचिन्त्य योगमाया से अपने समस्त स्वजन वन्धुओं को द्वारका पहुँचा दिया। वधो हुई प्रजा की रक्षा के लिये बलरामजी को छोड़ कर उनसे पूछकर श्रीकृष्ण अकेले ही नगर के बड़े द्वार से बाहर निकल गये। जब नारदजी ने कालयवन को श्रीकृष्ण के गमन का वृत्तान्त सुनाया तो वह बिना रात के युद्ध करने की श्रीकृष्ण के पीछे दौड़ा। दोनों भागे, श्रीकृष्ण सामने एक गुफा में घुसे और कालयवन ने भी उन के पीछे घुस कर वहाँ एक आदमी को गोले देखा। उसने मुझे मैं उस पर पाद-प्रहार किया तो मान्यता के पुत्र सुपुत्रुन्द की नींद टूट गयी और उस राजर्षि ने जैसे कालयवन को देखा वह जलकर भस्म हो गया। फिर श्रीकृष्ण के दर्शन कर उसने पुनर्जित वदन हो भावपूर्ण शब्दों में प्रार्थना की और गुफा से बाहर निकल बदरी वन आश्रम में तपस्या करने चले गये। कालयवन की सारी सेना को जो मथुरा में घेरा डाले पड़ी थी, श्रीकृष्ण ने एक सिरे से उस म्लेच्छवाहिनी का संहार कर दिया और उसका को जो मथुरा में घेरा डाले पड़ी थी, श्रीकृष्ण ने एक सिरे से उस म्लेच्छवाहिनी का संहार कर दिया और उसका मारा छूट का माल छीनकर उसे मैदान पर लदवाकर द्वारका भिजवा दिया। फिर मगधराज यदुओं पर चढ़ाई करने १८ वर्षों तक आ धमका। कृष्णराम तो वच निकलने पर जरासंध उनके पीछे लगा रहा। जरासंध को डगकर रामकृष्ण सुरक्षित द्वारका पधार गये वहाँ सभी यदुवंशी स्वर्गीय सुयोग के उपभोग करने लगे।

भगवान् श्रीकृष्ण अपनी प्रजा-व्रतलता, दीन जन अर्त-प्राण-परायणता और सम्पूर्ण प्राणीमात्र के सुहृदमत्ता के रूप में द्वारकाधीश बने; उनके द्वारा सारे भारतके लोगों की एकता के यून में व्यावदकर विशाल महामारत का स्वप्न साकार हुआ।

पाण्डवों के लिये भगवान् कृष्ण सर्वस्व थे। द्रुपद युवा की निर्मल दुःशासन निर्वन्धनना चाहता था तो आपने व्रतव्रत धारण कर उसकी लाज बचायी। दुर्योधन ने महर्षि दूर्वासा की वन में पाण्डवों को नष्ट करने के लिये भेषा परन्दु शाक का एक पत्ता लेकर विश्वात्मा कृष्ण ने विश्व की वृत्त कर दिया। महर्षि की प्रवर्णीत हो भागने की

विवशकर दिया। महाभारत को टालने में पाण्डवों के सन्निधत् ही वे नहीं गये बल्कि पाण्डवों के मार्गदर्शक सखा, सुहृद और अर्जुन के सारथि भी हुए।

भगवान् श्रीकृष्ण की कीर्ति अमर है उनका चरित्र निश्चय ही समस्त-पाद-ताप का शामक है।

श्रीहरिः शरणम्

२३—भगवान् बुद्ध

प्रख्यात बौद्ध धर्म के प्रवर्तक महाराज शुद्धोदन के २५वर्षीय पुत्र गौतम बुद्ध के रूप में ही श्रीभगवान् अवतरित हुए थे, यह विवाद का विषय है। पुराणवर्णित भगवान् बुद्धदेव का प्राकट्य गया के समीप कीर्कट देश में हुआ था। उनके पुण्यात्मा पिता का नाम 'अजन' बताया गया है। यह प्रसंग पुराणवर्णित बुद्धावतार का ही है।

दैत्यों की शक्ति बढ़ गयी थी। उनके सम्मुख देवता टिक नहीं सके, दैत्यों के भय से वे प्राण लेकर मारे। दैत्यों ने देवधाम स्वर्ग पर अधिकार कर लिया। वे स्वच्छन्द होकर देवताओं के वैभव का उपभोग करने लगे; किन्तु उन्हें प्रायः चिन्ता बनी रहती थी कि पता नहीं, क्या देवगण समर्थ होकर पुनः स्वर्ग लौन लें। सुस्थिर साम्राज्य की कामना से दैत्यों ने सुराधिप इन्द्र का पता लगाया और उनसे पूछा—'हमारा अबण्ड साम्राज्य स्थिर रहे, इसका उपाय बताइये।'।

देवाधिप इन्द्र ने शुद्ध भाव से उत्तर दिया—'सुस्थिर शासन के लिये यश एवं वेदविहित आचरण आवश्यक है।'।

दैत्यों ने वैदिक आचरण एवं महायज्ञ का अनुष्ठान प्रारम्भ किया। फलतः उनकी शक्ति छत्तरोत्तर बढ़ने लगी। स्वभाव से ही उग्रपुंज और निरकुंश दैत्यों का उपद्रव बढ़ा। जगत में आसुर-भाव का प्रसार होने लगा।

असहाय और निरुपाय दुःखी देवगण जगत्पति श्रीविष्णु के पास गये। उनसे वरुण प्रार्थना की। श्रीभगवान् ने उन्हें आश्वासन दिया।

श्रीभगवान् ने बुद्ध का रूप धारण किया। उनकी वेप-भूषा अत्यन्त मलिन थी। वे स्नान नहीं करते थे। दौं तक नहीं साफ करते थे। उनके कथनानुसार इन क्रियाओं से हिंसा होती थी। उनके हाथ में भार्जनी थी और वे मार्ग को बुराते हुए रास पर चरण रखते थे।

इस प्रकार अत्यन्त अपवित्र वेप में भगवान् बुद्ध दैत्यों के समीप पहुँचे और उन्होंने उपदेश दिया—'यश करना पाप है। यश से जीव हिंसा होती है। यश की प्रवर्धित अग्नि में ही कितने जीव भस्म हो जाते हैं। देवों, मैं जीव हिंसा से बचने के लिये कितना प्रयत्नशील रहता हूँ। पहले झाड़ू लगाकर पथ स्वच्छ करता हूँ, तब रास पर पैर रखता हूँ।'।

अत्यन्त मलिन एवं अपवित्र वेप धारण करने वाले संन्यासी बुद्धदेव के उपदेश से दैत्यगण प्रभावित हुए। उन्होंने यश एवं वैदिक आचरण का परित्याग कर दिया। वे अहिंसा को ही परम धर्म मानने लगे। परिणामतः कुछ ही दिनों में उनकी शक्ति क्षीण हो गयी।

फिर क्या था, देवताओं ने उन दुर्जल एवं प्रतिरोधहीन दैत्यों पर आक्रमण कर दिया। असमर्थ दैत्य पराजित हुए और प्राण-रक्षार्थं यज्ञ-तन भाग खड़े हुए। देवताओं का स्वर्ग पर पुनः अधिकार हो गया और वे पुनर्वत् यश भागी बन गये।

इस प्रकार संन्यासी के वेप में भगवान् बुद्ध ने तैलीक्य का भगन किया।

२४—भगवान् कल्कि

चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः ।

धर्मत्राणाय साधूनां जन्म कर्मापनुत्तये ॥

(श्रीमद्भागवत १२ । २ । १७)

‘सर्वव्यापक भगवान् विष्णु सर्वशक्तिमान् हैं । वे सर्व-स्वरूप होनेपर भी चराचर जगत् के सच्चे शिक्षक—सद्गुरु हैं । वे साधु—सज्जन पुत्रों के धर्म की रक्षा के लिये, उनके कर्म का दन्धन काट कर उन्हें जन्म मृत्यु के चक्कर से छुड़ाने के लिये अवतार ग्रहण करते हैं ।’

X

X

X

अभी तो कल्कि प्रथम चरण है । कलि के पाँच महस से कुछ ही अधिक वर्ष बीते हैं । इतने दिनों मानव जातिका कितना मानसिक हास एवं नैतिक पतन हो गया है, यह सर्वविदित है । यह स्थिति उत्तरोत्तर बढ़ती जायगी । ज्यों-ज्यों कलियुग आता जायगा, त्यों-त्यों धर्म, सत्य, पवित्रता, क्षमा, दया, आयु, बल और स्मरणशक्ति—सयका उत्तरोत्तर लोप होता जायगा । व्यावहारिक सत्य और ईमानदारी समाप्त हो जायेंगे; छल-कपट-वटु व्यक्ति ही व्यवहारकुशल समझा जायगा । अर्थहीन व्यक्ति ही अमाधु माने जायेंगे । घोर दाम्भिक और पाखण्डी ही सत्पुरुष समझे जायेंगे । धर्म, तीर्थ, माता-पिता और गुरुजन उपेक्षित और तिरस्कृत होंगे । मनुष्य-जीवन का सर्वश्रेष्ठ पुत्रार्थ होगा—उदर-भरण ! धर्मका खेवन यश के लिये किया जायगा । ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्रों में जो शक्ति सम्पन्न होगा, वही शासन करेगा । उस समय के नीच राजा अत्यन्त दुष्ट एवं निष्ठुर होंगे । लोभी ती वे इतने होंगे कि उनमें और लुटेरों में कोई अन्तर नहीं रह जायगा । उनसे भयभीत होकर प्रजा बनों और पर्वतों में छिपकर तरह-तरह के शाक, बंद-मूल, मांस, फल-मूल और बीज-गुठली आदि से अपनी भूखा मिटायेगी । समय पर वृष्टि नहीं होगी, वृक्ष फल नहीं देंगे । भयानक सूखा, भयानक सर्दी और भयानक गर्मी पड़ेगी । तब भी शासक कर पर-कर लगाते जायेंगे । प्राणि-मात्र धर्म की मर्यादा त्यागकर स्वच्छन्द मार्ग का अनुसरण करेंगे । मनुष्यों की परमायु बीस वर्ष की हो जायगी ।

कलि के प्रभाव से प्राणियों के शरीर छोटे-छोटे, क्षीण और रोगग्रस्त होने लगेंगे । वेदमार्ग प्रायः भिन्न जायगा । राजा महाराजा डाकू-लुटेरों के समान हो जायेंगे । वानप्रस्थी, सन्यासी आदि विरक्त-जीवन व्यतीत करने वाले गृहस्थों की भौति जीवन व्यतीत करने लगेंगे । मनुष्यों का स्वभाव गयो-जैसा दुस्सह, केवल गृहस्थी का भार देनेवाला हो जायगा । लोग विषयी हो जायेंगे । धर्म-कर्म का लेश भी नहीं रहेगा । लोग एक-दूसरे को लुटेंगे और मारेंगे । मनुष्य अपरहित, नास्तिक और चोर होंगे ।

पुत्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा ।

निश्चङ्गे गृहद्वादी न निन्दामुपलप्स्यते ॥

म्लेच्छीभूतं जगत् सर्वं भविष्यति न संशयः ।

हन्तो हन्ता परिमुपेद् युगात्ते समुपस्थिते ॥

(महा० वन० १६० । ३८, ३९)

‘पुत्र पिता का और पिता पुत्र का वध करके भी उद्धिग्न नहीं होंगे । अपनी प्रशंसा के लिये लोग घड़ी-बड़ी पातें बनायेंगे, किन्तु समाज में उनकी निन्दा नहीं होगी । ’ उस समय मारा जगत् म्लेच्छ ही जायगा—इसमें संशय नहीं । एक हाथ दूसरे हाथ को लुटेगा—सगा भाई भी भाई के घन को हड़प लेगा ।’

अधर्म बढ़ेगा, धर्म बिदा हो जायगा। स्त्रियों अपने-पतियों की सेवा छोड़ देंगी। वे कठोर स्वभाव वाली और सदा कटुवादिनी होंगी। वे पति की आशा में नहीं रहेंगी। पथिकों को भौंगने पर भी कहीं अन्न-जल या ठहरने के लिये स्थान नहीं मिलेगा। सर्वत्र पाप-पीड़ा, दुःख-दारिद्र्य, क्लेश-प्रतीति, अनाचार और हाहानार व्याप्त हो जायेंगे।

उस समय सम्भल-ग्राम में विष्णुयशानामक एक अत्यन्त पवित्र, सदाचारी एवं धेष्ठ ब्राह्मण होंगे। वे सरल एवं उदार होंगे। वे श्रीभगवान् के अत्यन्त अनुरागी भक्त होंगे। उन्हीं अत्यन्त भाग्यशाली ब्राह्मण विष्णुयश के यहाँ समस्त सद्गुणों के एक मात्र आश्रय, निखिल सृष्टि के सर्वत्र, पालक एवं संहारक परब्रह्म परमेश्वर भगवान् कल्कि के रूप में अवतरित होंगे। उनके रोम-रोम से अद्भुत तेजोमयी किरणें छिटकती रहेंगी। वे महान् बुद्धि एवं पराक्रम से सम्पन्न, महात्मा, सदाचारी तथा सम्पूर्ण प्रजा के शुभैषी होंगे।

मनसा तस्य सर्वाणि बाह्यान्ध्यायुधानि च ॥

उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि ववचानि च ।

स धर्मविजयी राजा चक्रवर्ती भविष्यति ॥

स चेभं संकुलं लोकं प्रमादमुपनेष्यति ।

उरिषतो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तद्वन्द्वदारधीः ॥

(महा०, वन० १६० । १४-१६)

‘(विष्णुयश के बालक के) चिन्तन करते ही उनके पास इच्छानुसार वाहन, अस्त्र-शस्त्र, सौदा और वस्त्र उपस्थित हो जायेंगे। यह धर्म-विजयी चक्रवर्ती राजा होगा। वह उदारबुद्धि, तेजस्वी ब्राह्मण दुःख से व्याप्त हुए इस जगत् को आनन्द प्रदान करेगा। कलियुग अन्त करने के लिये ही उनका प्रादुर्भाव होगा ।’

भगवान् शंकर स्वयं कल्किभगवान् को शरणाग्र की शिक्षा देंगे और भगवान् परशुराम उनके वेदोपदेष्ट होंगे।

वे देवदत्त नामक शीघ्रगामी अश्वपर आरुढ़ होकर राजा के वेप में छिपकर रहनेवाले, पृथ्वी में सर्वत्र फैले हुए दस्युओं एवं नीच स्वभाववाले सम्पूर्ण म्लेच्छों का सहार बर डालेंगे। वे परम पुण्यमय भगवान् कल्कि भूमण्डल के सम्पूर्ण पातकियों, दुराचारियों एवं दुष्टों का विनाश कर अश्वमेध नामक महान् यज्ञ करेंगे और उस यज्ञ में सम्पूर्ण पृथ्वी ब्राह्मणों का दान में दे देंगे।

भगवान् कल्कि दम्पु-वध में सदा तत्पर रहेंगे। वे जिन-जिन देशों पर विजय प्राप्त करेंगे, उन-उन देशों में काले मृगचर्म, शक्ति, त्रिशूल तथा अन्य अग्न शस्त्रों की स्थापना करेंगे,। वहाँ उत्तमोत्तम ब्राह्मण उनका अन्न भक्तिपूर्ण स्तवन करेंगे और प्रभु कल्कि उन ब्राह्मणों का यथोचित सत्कार करेंगे।

बोरबर कल्कि भगवान् के कर-कमलों से पृथ्वी के सम्पूर्ण दस्युओंका विनाश और अधर्मका नाश हो जायगा। फिर स्वाभाविक धर्म का उत्थान प्रारम्भ होगा।

स्थापित्वा च मर्षादाः स्वयम्भुविहिताः शुभाः ।

वनं पुण्यवशः रम्या रमणीयं प्रवेक्ष्यति ॥

तच्छीलमनुवर्त्यन्ति मनुष्या लोकवासिनः ।

(महा०, वन० १६१ । २-३)

‘उनका यश तथा कर्म—सभी परम पावन होंगे। वे ब्रह्माजी की चलायी हुई महलमयी मर्यादाओं की स्थापना करके (तपस्या के लिये) रमणीय वन में प्रवेश करेंगे। फिर इस जगत् के निवासी मनुष्य उनके शील-स्वभाव का अनुकरण करेंगे।

महलमय भगवान् कल्कि के अङ्गराग को स्पर्शकर बहनेवाली वायु ग्राम, नगर, जनपद, एवं देशकी सारी प्रजाके मन में पवित्रता के भाव भर देगी। उनमें सहज सात्त्विकता उदित हो जायगी। फिर उनकी संतति पूर्ववत् दृष्ट-पुष्ट, दीर्घायु एवं धर्मपरायण होने लगेगी।

इस प्रकार सर्वभूतात्मा सर्वेश्वर भगवान् कल्कि के अवतरित होनेपर पृथ्वीपर पुनः सत्ययुग प्रतिष्ठित होगा।
—शि० दु०

नामसंकीर्तनं यस्य सर्वं पाप-प्रणाशनम्।

प्रणामो दुःखशमनस्तं प्रपद्ये हरिं परम ॥

श्रीमद्भागवत १२ स्क०

जिन भगवान् का नाम संकीर्तन सम्पूर्ण पापों को समूल नष्ट कर देता है और प्रणाम सम्बन्धे त्रिविध दुःखों का शमन करता है ऐसे सर्वोच्च हरि के मैं शरणागत होता हूँ।

श्रीपरमात्माने नमः

श्रीकृष्णं वन्दे जगद्गुरुम्

जीवन में सार वस्तु की खोज—निरभिमानिता

अनन्तश्रीविभूषित स्वामी रामसुन्दरदासजी महाराज सुप्रसिद्ध श्रीमद्भगवद्गीता के प्रकाण्ड व्याख्याता एवं परम निरक्त सन्त वा कथामृत उपदेश (यथाश्रुत यथावशीत) ।

भजन

मैं नहीं, मेरा नहीं, यह मन किसी का है दिया ।
जो भी अपने पाग है, वह धन किसी ने है दिया ॥ टेक ॥

देने वाले ने दिया, वह भी दिया बिग शान से ।
“मेरा है यह”, लेने वाला वह ठठा अभिमान से ॥
“मैं” “मेरा यह कहने वाला मन किसी का है दिया ।
मैं नहीं, मेरा नहीं, यह तन किसी का है दिया ॥ १ ॥

जो मिला है, वह हमेशा, पाग रह सजता नहीं ।
कच बिछुड़ जाये यह कोई, राज वह सजता नहीं ॥
जिन्दगानी का भिला मधुवन किसी का है दिया ।
मैं नहीं, मेरा नहीं, यह तन किसी का है दिया ॥ २ ॥

जग की सेवा, खोज अपनी, मोति प्रभु से कीजिए ।
जिन्दगी का राज है यह, जानकर जी लीजिए ॥
साधना की राह पर, साधन किसी का है दिया ।
मैं नहीं, मेरा नहीं, यह तन किसी का है दिया ॥ ३ ॥

वास्तव में इस संसार में आये सभी प्राणिमान, विशेष करके मानव मात्र को यह निश्चय करना है कि हम संसार में आये किम लिए हैं ? हमें करना क्या है ? हम क्या कर रहे हैं ? हम कौन हैं ? हमारा संसार से क्या सम्बन्ध है ?

मनुष्य जब विचार करने बैठता है और उपरोक्त भजन की कड़ियाँ “मैं नहीं, मेरा नहीं” सुनता वा पढ़ता है तो ऐसा अनुभव बोध होता है कि यह शरीर “मैं नहीं” है । यह मेरापन जिससे भी हम जितना अधिक लगावे जाँचते व टिकाना चाहते हैं वह न लगता है न जुड़ता है और न टिकता है ।

वास्तव में परम दयालु और क्षुधातु प्रभु ने अपनी अपार असीम कृपा के बराबर हमें यह मानव शरीर दिया है । यह मानव शरीर हमें मिला ही परमात्मा की पहचान करने को है । जो मानव शरीर में आकर परमात्मा की पहचान नहीं करता या करने की चेष्टा भी नहीं करता वह अपने परमात्मा की आज्ञा का अनादर करके परमात्मा के दरबार में खीर-वेईमान बनाया जाता है और दण्ड का भागी बनकर बारम्बार जन्म-मरण के चक्कर में पड़ता जाता है ।

जरा सोचिए शरीर के अन्दर जो भी रहे 'वे सब अपना' शरीर यही पर छोड़कर एक दिन प्रस्थान कर गये। चाहे श्रीराम या श्रीकृष्ण सा अवतारी हो या राजा और कैस सा अत्याचारी हो, शरीर सभी छोड़कर चले जाते हैं। कोई भी शरीर को साथ लेकर आया नहीं और लेकर जायेगा नहीं। जा सकता नहीं। फिर इसका अभिमान क्यों ? जो शरीर हम अपने साथ लाये नहीं, जैसा चाहे वैसा मरीरोग सदा अपनी इच्छा के अनुकूल रख सकते नहीं। जितना दिन चाहे उतना टिका सकते नहीं तो यह शरीर 'मैं' कैसे हो सकता है। अतः 'मैं' यह 'शरीर' नहीं और यह शरीर मेरा नहीं। उससे सम्बन्ध रखना या आसक्ति बनाये रखना महान गलती है। यह बहुत बड़ी मूर्खता है।

सारे दुःख तकलीफ या सन्ताप और दोष देहधारियों और देहाभिमानी जन को होते हैं। शरीर को लेकर ही सर्व प्रकार के दोष मानव के जीवन में आ जाते हैं। संसार में व्यवहार काल में ईमानदार को इनाम पुरस्कार मिलता है तथा बेईमान व्यक्ति को दण्ड मिलता है। ईमानदारी से मुक्ति मिलती है और बेईमानी से ही सर्व प्रकार के बन्धन मिलते हैं।

यह मानव तन अपना नहीं है यह किसी प्रभु का दिया हुआ है। जो किसी का दिया हुआ होता है उसे हमें एक दिन वापस करना पड़ता है। जो वस्तु हमारी अपनी होती है वह मदा हमारे पास रहती है।

शरीर जन्म से अब तक सदा बदलता रहा है, आगे बदलता जायेगा। मन बुद्धि, चित्त और अहंकार भी सदा बदलता चला जाता है परन्तु इसके अन्दर रहनेवाला 'मैं' जो इनकी सारी गतिविवृतियों को जाननेवाला है वह ज्यों का त्यों सदा एकरस रहने वाला सबका शांता द्रष्टा व साक्षी चेतन है। वह 'मैं' ही इन सबका अनुभवी है।

जिस प्रकार गंगा की धारा किसी भी तटस्थल पर खड़े होकर देखें तो सतत बहती नजर आती है। जल की धारा है और जो जल पहले था वह जल अब नहीं है। तट स्थल वही है परन्तु गंगा न कही गई न कहीं आई। धारा बहती है और उसी प्रकार शरीर, इन्द्रियों, मन, बुद्धि, चित्त एवं अहंकार बह रहा है। परन्तु साक्षी इन सबका अनुभव करने वाला सदा एक रस 'मैं' रहता है। इसी प्रकार संसार, इसके जड़-पदार्थों, धन वैभव प्रतिक्षण बदलते जा रहे हैं परन्तु बदलता हुआ दीखता नहीं। इसीलिए सन्त प्रकार कर कहते हैं।

“रहता रूप सही कर राखो,
बहता संग मैं यहिजे ॥”

“मैं” मदा रहने वाला है। इस साक्षी शांता चेतन के स्वरूप में मस्त रहना है। बहने वाले शरीर इन्द्रिय मन, बुद्धि व जड़ पदार्थों व धन-वैभव के साथ हमें बहना नहीं चाहिए। उसमें आसक्ति करके अपना स्वरूप खोना नहीं है। ये बदलने वाले घर मकान संसार प्रतिक्षण नष्ट हो रहें हैं। लौहों का, काठ, पत्थर के बनाये मकान पुराने हो जाते हैं। दीवारें, बड़े-बड़े राजमहल और अट्टालिकाएँ पुराने होकर नष्ट हो जाते हैं। फिर भी जीव-मानव नित्य-नित्य नयी नयी योजनाएँ बनाता है। भोगों को भोगने और संग्रह में अपनी गारी कीमती आयु को व्यर्थ खो देता है। परन्तु भोगों के संग्रह में लगे सन्मत्त लोगों को देखकर काल हैसता है—

ज्यों-ज्यों नर निरपेक फिरे,
त्यों-त्यों काल हंगत ॥

बड़े-बड़े मरान बनाते समय नर सोचता है कि ऊँचा से ऊँचा और पक्का मकान बनाना है। कहीं से भी मकान कया न रद्द जाय उस पर सोच-विचार करके चेष्टा-प्रयत्न करता है परन्तु इस बात का कभी भी भान नहीं होता कि गुरु सच्चका शरीररूपी मकान एकदम बरूचा है।

वास्तव में मानव शरीर प्रभु ने हमें एक 'घिमा' वाम करने के लिए दिया है जिसके धरने के पश्चात् तु भी करना बाकी नहीं रहता। 'वह' पाने के लिए दिया है जिसे पा लेने के बाद कुछ भी प्राप्ति करने की इच्छा न रहनी। 'वह' जानने के लिए दिया है जिसे जानने के बाद अन्य कुछ जानना बाकी रहना नहीं। जीव प्राप्त प्राप्तव्य शान्त ज्ञानत्व और वरम कर्तृत्व होकर प्राप्त करने शान प्राप्त करने और उर्व करने की भूय से शान्त हो जाता है।

इस काम को करने के बाद शान्त-शान्त्य, प्राप्त-प्राप्त्य और मृत-मृत्युत्व पूर्ण हो जाता है।

अमल में जिग वस्तु की भूय होती है वह मिल जाती है तो उसकी प्राप्ति करने की इच्छा नहीं रहती अगर इच्छा रहती है तो निश्चित समझो कि उस वस्तु की प्राप्ति हुई नहीं।

परमात्मा को प्राप्त करने के बाद इगसे बड़ा कोई लाभ है या हां सक्ता है यह समझ में आ नहीं सक्ता।

लाभों करोड़ों रूपयों को प्राप्त करने के बाद भी रुपये प्राप्त करने की इच्छा रह जाना प्रकट करता है कि रुपये वास्तविक भूय नहीं है। रुपया प्राप्त नहीं हुआ बल्कि रुपये का अभाव ही बढ़ा है। अतः विचार करने पर निश्चय होता है कि संग्रह करना लक्ष्य से विचलित होना है। अपने आप को धोखा देना है। अतः साधक को सावधान रहना चाहिए। स्वर्ग, पाताल और पृथ्वीलोक का एकमात्र राज्य मिलने पर भी जीव की वास्तविक भूय शान्त हो सकती नहीं। उसी प्रकार जितना भी सामाजिक विद्या, बुद्धि, भान, सत्कार जीव को मिलता है उतना ही उसका अभाव खलता है अनुभव होता है। अतः संग्रह से अभाव बढ़ता है। जीव को धोखा होता है।

साधक की निश्चित रूप से समझ लेना चाहिए कि हमें अपने तन, मन, धन व बुद्धि से प्रत्येक चेष्टा सर्वजन के लिये हित की दृष्टि से करनी चाहिए। तब भी जानने, करने और प्राप्त करने के लक्ष्य से जीव तृप्त हो सक्ता है।

“सिकंदर जब चला इस दुनिया से तो दोनों हाथ खाली थे।”

वेद ग्रन्थों और ऋषियों की जीवनी सन्देश पढ़ने पर मालूम होता है कि जितना ज्यादा हम ज्ञान प्राप्त करने की चेष्टा करते हैं जितना भी ज्ञान बढ़ता है उतना ही अपने अज्ञान की बढ़ती मात्रा दीखती है। याने ज्ञान बढ़ा नहीं अज्ञान ही बढ़ता है।

देनेवाले प्रभु की कृपादृष्टि पर हमारा ध्यान जाता ही नहीं। यही तो बड़ी ही विचित्र बात है। जो परोपकार करके प्रकट न करे वैसे लोग बहुत ही दुर्लभ हैं। वे ही सच्चे सत्यगन्त हैं।

वेदों के अन्दर जीव को भगवान का सखा बताया गया है। गीता में परमात्मा की जीव का सुहृद् परम प्रिय मित्र कहा है। वे तो प्राणिमान के सुहृद् है। सदा सबको देते ही रहते हैं। उनके इस स्वभाव को समझने वाले सन्त व भक्त बन जाते हैं। गिनती या संख्या की लेकर भगवान का नाम अपनेवाले भगवान् का अनादर करते हैं। साधारण नोकर सा दर्जा बना लेते हैं।

दुनिया में वास्तव में धोखा और स्वार्थ भरा है।

भगवान श्रीकृष्ण तीन लोक के स्वामी थे। परन्तु उनके सुहृदेव परम क्रोधी दुर्वासा थे। ऐसे क्रोधी गुरु जो सबको अभिशाप देते थे वह भी भगवान् श्रीकृष्ण की गुरु-भक्ति से खुरा होकर उन्हें आशीर्वाद देते हैं। यह है निरभिमानि होने का फल।

एकादशी का व्रत करने वाले को द्वादशी के रहते पारणा करना पड़ता है। भक्तराज अम्बरीष एकादशी का व्रत तुलसीदल से करते हैं। द्वादशी में ब्राह्मणों की आशा से तुलसीदल से पारणा करते हैं; उसी समय दुर्वासा

क्रोधित होकर अपनी जटा को फेंककर उसका नाश करने कृत्या को प्रकट करते हैं। भक्त हाथ जोड़े खड़ा है। तब धर विष्णु भगवान् सुदर्शन चक्र भेजते हैं। दुर्वासा को हार कर भक्त से माफी माँगनी पड़ती है। यह है निरभिमान भक्त की विजयकथा।

ससार में दगा किसी का सगा आज तक नहीं बना। कोई भी, कभी भी व किसी के साथ भी दगा करके देख ले, जान ले व अनुभव कर ले। उसका सगा कोई भी नहीं बनता। उसे खुद पछताना पड़ता है। भगवान् सदा से अपने प्रिय निस्वार्थ भक्तों के पराधीन रहते हैं। वे निरभिमानो भक्त उनको जैसा कहते हैं वैसा ही करने के लिए वे सदा से तैयार रहते हैं। भक्त की सेवा करने में उनको आनन्द आता है। सन्त व भक्त के हृदय-प्रदेश में तीन लोक का स्वामी भगवान् नित्य विराजमान रहता है।

गुरु गोविन्द दोनों खड़े, काको लागँ पाँव।

बलिहारी गुरुदेव को, जिन गोविन्द दियो बताय ॥

सन्त और सच्चा भक्त भगवान् से बड़ा होकर भी आपने को सदा प्रभु का एक डुच्छ सेवक दास ही मानता है। यही तो प्रभु भक्तों की विशेषता है।

यही है निरभिमानता का फल

मैं हूँ श्रीभगवान् का मेरे श्रीभगवान्।

अनुभव यह करते रहो, तज ममता अभिमान ॥

“प्रथम राम का नाम लो, पीछे लो मुख दास।”

बोली भक्त और भगवान् की जय।

एक विवेक

(लेखक :—मानस—तत्वान्वेषी पं० श्रीरामकुमारदामजी रामायणी मणिपर्वत, श्रीअयोध्याजी)

परब्रह्म धरि चारि रूप खेलें बनि भाई ।
आदि शक्ति श्रीसौव जहाँ दुलहिन बनि आई ॥
जहाँ मणिगिरि गुरु ज्ञान धर्म भक्ति की खानी ।
पाप ताप दुख दूरि करत सरयू महरानी ॥
मनु बालमीकि तुलसी प्रथित, प्रथम काव्यसरि जहाँ बहि ।
अब मानमयीयुग बह, जयकुमार, श्रीअवध महि ॥

प्रातः स्मरणीय पूज्यपाद श्रीगीस्वामीजी महाराज ने अपने अमर विश्व-काव्य श्रीरामचरितमानस के उपोद्घात प्रकरण में—

आखर अर्थ अलंकृत नाना—छन्द प्रबन्ध अनेक विधाना ॥
भाव भेद रस भेद अपारा—कवित दोष गुन विविध प्रकारा ॥

लिखने के बाद तुरन्त ही शपथपूर्वक लिख दिया कि—

कवित विवेक एक नहीं मोरे—सत्य वही लिखि कागद कोरे ॥

इसमें विचारना वह है कि आखर अक्षर, स्वर व्यंजन आदि । अर्थ—नाना व्याख्यायें । शब्दार्थादि अलंकारों के अनेकों भेदोपभेद । वर्णिक मात्रिकादि छन्दों के लाखों प्रकार । सात्विक, वायिक, मानसिक, आहार्य एव लीला विलासादि अनेकानेक भाव भेद और भृगार-रोद्र-शान्तादि रस-भेद, रस के स्थायी संचारी, अनुभाव, बिम्बादि चारो अंगों के सैकड़ों भेदोपभेद अर्थात् काव्य के जितने भी साहित्यिक भेद हैं उनमें जितने भी स्व-पर, लोकपरलोकोपकारक भेद हैं वे सभी श्रीरामचरितमानस में यथायोग्य स्थान पर सुमणिवत् सुशोभित हैं । अतः आखर आदि उपयुक्त भेदों से कोई भी ऐसा भेद नहीं है जिसका विवेक पूर्णरूपेण श्रीगीस्वामीजी में न हो । तब वह कौन-सा 'एक विवेक' है जिसका अभाव मानसागर में है । जिसके लिये आप शपथ खा रहे हैं ? यह तो किताे तरह कहा ही नहीं जा सकता कि यहाँ आप का कार्य प्रदर्शन है क्योंकि कार्यण्य में शपथ नहीं खाई जाती, और यदि कार्यण्य प्रदर्शन होता तो—

कवित विवेक न एको मोरे ।

कवित ज्ञान एको नहीं मोरे ॥

आदि पाठ रहते अर्थात् "एक न कह कर "एको, कहते सचका होना स्वीकार करते । जैसे—

यदपि कवितारम एको नाहीं ।

में कहा है । वहाँ कार्यण्य प्रदर्शन है इसी से वहाँ शपथ नहीं खायी है । यही कारण है कि उस एक विवेक के जानने की जिज्ञासा स्वतः ही उद्भूत हो जाती है । अन्येषण से पता लगता है कि यहिरंग और अन्तरंग भेद से कवित विवेक के दो प्रकार होते हैं अर्थात् उपयुक्त अक्षर सुष्ठुस्वर व्यंजनादि-व्यंजित, शब्दार्थालंकारालङ्कृत, मात्रिकादि

एवं करुणवीरशृंगारादि रसान्वित, तत्तद्रसानुरूप छन्दानुद्धादित, सम्यक् भावानुभावित एवं सर्व प्रकारेण निदुष्ट कविता को वहिरंग विवेक समन्वित कवित मानने की शिष्टजनानुमोदित आर्यपरम्परा है। जिराका रहना अत्यन्त ही आवश्यक है। कविता के अन्तरंग विवेक के कुछ स्थूल भेद निम्नांकित हैं—

१—कवि में तदपेक्षित सम्पूर्ण गुण परिपूर्ण हों।

२—काव्य का प्रधान नायक धीरोदात्त हो।

३—काव्यकथित घटनायें सर्वथा सत्य हों।

४—काव्य सर्वथा इहलौकिक एवं पारलौकिक हितकर हो।

५—उपनायक के विषय में चाहे आशिक ही हो परन्तु प्रधान नायक के विषय में कवि की पूर्ण शतव्यता हो।

अब हमें देखना है कि श्रीमद्रामचरित महाकाव्य के विधाता अमरकवि श्रीमद्गोस्वामीजी में उपर्युक्त पञ्च में कौन सा “एक विवेक” नहीं है।

आचार्य क्षेमेन्द्र ने अपने “कविकण्ठाभरण” में कवि होने के लिये पाँच बातें अपेक्षित बतायी हैं।

तत्र कवेः कवित्वाणिः शिक्षाप्राप्तगिरः कवेः।

चमत्कृतिश्च शिक्षासौ गुण-दोषोद्गतस्त्वतः॥१॥

पश्चात्परिचयप्राप्तिरित्येत पञ्चमन्धयः॥४॥

(कविकण्ठाभरण प्रथम सन्धि)

अर्थात्—

१—कवित्व शक्तिः।

२—शिक्षा

३—चमत्कारोत्पादन

नहि चमत्कार विहीनस्य कवे कवित्वं वा काव्यस्य कावत्वम् ॥

४—गुण-दोष-ज्ञान।

५—परिचयचाक्षता।

कवित्व शक्ति जाग्रत करने के दो उपाय हैं। १—दिव्य और २—पौरुषेय

१—दिव्य—“शम्भु प्रसाद सुमति हिष झुलसी।”

२—पौरुषेय—“जत कष्टु बुधि विवेक बल मोरे।”

कवि के पौरुषेयत्व पर अन्य विद्वानों ने कहा है कि—

“नैवव्याकरणशुभेव पितरं न भ्रातरं तार्विजं
भीमांशानिगुणं नपुमकमिति शाला निरस्ताऽऽदरा।
दूरात्तदुचितेव गच्छति पुनश्चागच्छात्तवच्छान्दसं
काव्यालंकरणशुभेव कवितावान्ता वृति स्वयम् ॥

‘न्यायो न चार्थो न च वाचकोऽस्ति,

कला न भा लौकिकपाटवं तत् ।

काव्याद्भवेत्तन्निखिलं न याया—

दहो कवेर्भूतिमो हि भारः ॥

“अलंकार रस नायिका छन्द लक्षण व्यंग ।

जो जानै प्रस्तार ध्वनि सो कवि गनिय सुदंग ॥

३—चपलकार—

एकेन केनचिदनर्घमपिप्रमेण,

कार्ण्यं चमत्कृतिप्रदेन विना सुवर्णम् ।

निर्दोषलेशमपि रोहति यस्य चित्ते,

लावण्यहीनमिव यौवनमंगनानाम् ॥

(कविकण्ठाभरण तृतीय सर्ग)

४—गुण-दोष-ज्ञान—

“कवित दोष गुण विविध अपारा”

(१) सगुण (२) निर्गुण (३) सदोष (४) निर्दोष (५) गुणदोषमिश्रित

गुण के तीन प्रकार (१) शब्द वैमल्य (२) अर्थ वैमल्य (३) रस वैमल्य

दोष के भी तीन प्रकार है। (१) शब्दकालुष्य (२) अर्थकालुष्य (३) रसकालुष्य

५—परिचय चारुता—छान्दोग्य ब्राह्मणिक विद्याओं का ज्ञान

वे विद्वान् हैं—ऋग्वेद यजुर्वेद सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं
दैवनिधिं वाकोवाक्यभेकायनम् ।

वेदविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्वदेवजनविद्याम् ॥ (छान्दोग्य ७।२)

परिचयचारुता के सम्बन्ध में यह भी बात ज्ञात होनी चाहिये कि नारदकृत ‘संगीत मकरन्द’ में कहा गया

है कि कवि की षोडश कलाओं से सम्पन्न पुरुष ही वास्तविक कवि हो सकता है अन्यथा नहीं। वे षोडश कलायें निम्नांकित हैं—

शुचिर्दक्षः शान्तः जनः विनतः सुन्दरतरः, कलावेदी विद्वानतिमुदुपदः काव्यचक्षुरः ।

रसज्ञः दैवज्ञः सरसहृदयः सरसकृतभवः शुभावरश्छन्दो गुणगणविवेकी स च कविः ॥

इन उपर्युक्त कलाओं में से किमी भी कला की कमी गोस्वामीजी में नहीं थी, इसी श्लोक के आधार पर कुछ लोग ऐसी कल्पना करते हैं कि कथितश्लोक की अन्तर्ध्वनिश्च विचारणीय प्रसृत चौपाई से भी निकलती है कि कवित के एक भी विवेक को मैने मोरे मरोडे नहीं अर्थात् किसी भी काव्याद्भ को विस्मृत नहीं किया है—प्रस्तुत सब को ज्यों का त्यों यथास्थान निरहित किया है। क्यों कि मैं शम्भुषमादित कवि हूँ—

शंभु प्रमाद एमति हिय हुलसी, रामचरित मानस कवि हुलसी ॥

परन्तु यह मात्र क्लिष्ट कल्पना ही है और यह कल्पना की कुछ रसाभास तय कराती जब कि यह जिज्ञासित चौपाई ग्रन्थान्त में कही गई होती। ऐसी ऐसी और भी कल्पनायें टीकाओं में देखी जा सकती हैं जो गुनने में तो रमणीक शालूम पड़ेगी परन्तु—

ज्यों कदली तर माघ निहारत नहि निकमत बलु सार : (विनय प०)

२—दूसरा अन्तरंग विवेक है काव्य का नायक कैसा हो ? इसे बताते हुये साहित्यदर्पणकार कहते हैं कि—
त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको यौवनोत्साही दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेषां वैदग्ध्यशीलवान् नेता ॥ (सा० द० ३।३४)

अर्थ :—त्यागी-दासी । कृती-कृतार्थ कृतज्ञ । विद्वान् एवं प्रणयात्मा । कुलीनः—सत्कुलोद्भव । सुश्रीकः सम्पृद्धिमान्, एवं सुष्ठुशोभासम्पन्न । रूपयौवनोत्साही जिसका सौन्दर्य, तारुण्य और उत्साह सदा एकरस एवं उत्तरोत्तर स्फूर्तिमान होता रहे । दक्षः-प्रवीण अनुरक्त लोकः लोकरजक, सब सज्जनों को आनन्द देने वाला । तेजोवैदग्ध्यशीलवान्-प्रतापी और सदाचारी व्यक्ति । नेता-महाकाव्य का नायक होना चाहिये । दूसरों ने भी ऐसा ही कहा है—

नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियम्बदः । अनुरक्तञ्जोकः शुचिर्वर्गमीरुद्वंशः स्थिरो युवा ॥

सुद्वयुत्साहस्मृतिप्रशोकलामानसमन्वितः । शूरोददत्तस्तेजस्वी शाघचक्षुश्च धार्मिकः ।

महाकाव्य में प्रधान नायक और उपनायक के भेद से मुख्यतः दो भेद होते हैं । जिसमें मुख्य नायक धीरोदात्त और उपनायक धीरोद्वत होता है । इनके लक्षण इस तरह साहित्यदर्पण में बताये गये हैं । कि—

अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयास्त्रिगूढमानः धीरोदात्तो दृढवतः कथितः ॥ (३-३६)

अर्थ :—अविकत्थनः—अपने सुख से अपनी प्रशंसा करने वाला न हो । क्षमावान्-शक्ति रहते निर्बल के द्वारा अपने प्रति किये हुए अपराध को सहन कर लेने वाला । अतिगम्भीरः-अगाध स्वभाववाला । महासत्त्वः—अत्यन्त यशस्वान् । स्थेयान्—महान् संकट में भी कार्य से विचलित न होनेवाला । निगूढमानः—अभिमान रहित । और दृढवतः—कार्य को अवृत्ता न छोड़ने वाला; व्यक्ति महाकाव्य का प्रशन्न । धीरोदात्तः कथितः—धीरोदात्त नायक कहा जाता है । (यथा रामयुधिष्ठिरादिः) ।

धीरोद्वतः—

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहंकारभूयिष्ठः ।

आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्वतः कथितः । (३-३७)

अर्थ :—मायापरः—माया करने वाला कपटी । प्रचण्डः—उपस्वभाववाला, अहंकारभूयिष्ठः—अपने धन जन आदि पर अभिमान करनेवाला । दूर्पभूयिष्ठः—शारीरिक बलादिपर बहुत घमण्ड करनेवाला और आत्मश्लाघा-निरतः—अपने सुख से अपनी प्रशंसा करते रहने वाला व्यक्ति । धीरैः—विद्वानों के द्वारा धीरोद्वतः कथितः—धीरोद्वत महाकाव्य का उपनायक कहा गया है ।

रामचरितमानस महाकाव्य के प्रधान नायक धीरामजी के समान सर्व गुणालङ्कृत नायक आज तक न कोई हुआ है और न आने होगा ही । जैसे ही उपनायक रावण भी अपने समस्त धीरोद्वत लक्षणों से सर्वाङ्ग में परिपूर्ण था ।

३—मानस में वर्णित समस्त घटनायें भुविस्मृति एवं अन्य सद्व्यन्यानुमोदित हैं अतएव सत्य हैं ।

४—आज्ञ मानस से कितना महान लौकिक एवं पारलौकिक हित होता है यह सर्वजनमद्वेष्य है किन्ती से छिपा नहीं है ।

५—मानस महाकाव्य के नायक श्रीसीतारामजी परिपूर्णतम साक्षात् परब्रह्म हैं । इन्हीं लिये उनके विषय में स्पष्ट कहा गया है कि—

“आदि अन्त वेड जासु नंगावा ॥”

“मन मनेत जिहि जान न यानी” ।

तर्क न सकाई सकल अनुमानो ॥

शारद शेष महेश विधि आगम निगम पुरान ।
नेति नेति कहि जासु गुन बरहि निरन्तर गान ।

ब्रह्मा जी ने कहा है कि—

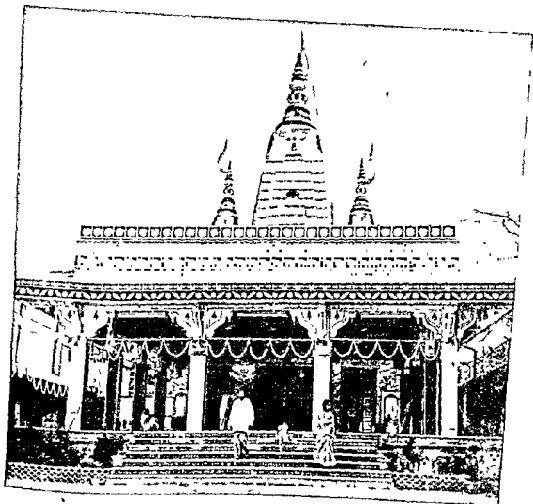
ननु देहभाजं न ज्ञायते भगवतो गतिरित्यवयम् । (भागवत ३ ६।१)

वद की ओपनिपदिक श्रुति भी ऐसा ही कहती है कि—

“यतोवाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह” (तैत्ति० २-४-१)

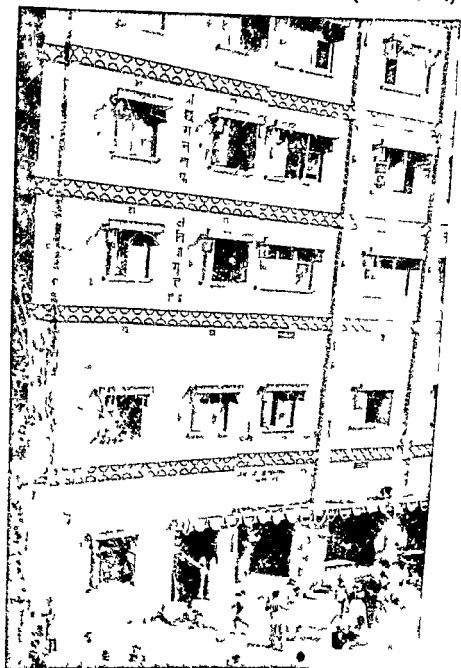
अतः मानस महाकाव्य के प्रधान नायक श्रीरामजी के विषय में जब वेदशास्त्र, शेष, शिव, ब्रह्मा, आदि किसी को भी पूर्ण जानकारी नहीं है तो भला अन्य काई कैसे जान सकता है जिसका ज्ञान ज्ञा वेदशास्त्र अथवा ब्रह्माशिवदि देवा की दृष्टा पर ही अवलम्बित है २ अतः निश्चित हो रहा है कि यही एक विवेक है ज्ञा गोस्वामीजी में नहीं है और किसी करि में हो ही नहीं सकता है । क्यों कि “मुह्यन्ति यत् सुरय [भाग० १ १।१] इमी ‘एक विवेक’ अर्थात् प्रधान नायक के विषय में पूर्ण जानकारी का न होना प्रातः स्मरणीय श्रीगोस्वामीजी ने स्वीकार किया है । तो भी शपथ खाकर ।

—

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર, ભવાનીપુર

શ્રી છગનબાપા અતિથિગૃહ
પૂ. ડોંગરે મહારાજના વરદ હસ્તે ઉદ્ધાટન (તા. ૧-૨-૭૬)

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મં
૪૨, શરત બોઝ રોડ,